चतुर्वर्गचिन्तामणिः
हेमाद्रिविरचितः

Caturvargacintāmani
of Hemādri

VOLUME — III (Part-I)

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN
VARANASI, INDIA

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
235
*****

CATURVARGACINTĀMAṆI

OF

ŚRĪ HEMĀDRI

Volume III

PARIŚEṢAKHAṆḌA

PART I

ŚRĀDDHAKALPA—1

EDITED BY

PAṆḌITA YAJÑEŚVARA SMṚTIRATNA

and

PAṆḌITA KĀMĀKHYĀNĀTHA TARKAVĀGĪŚA

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN
Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature
P. O. Chaukhambha, P. Box No. 1139
Jadau Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane
VARANASI–221001 (INDIA)

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला
२३५

चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

परिशेषखण्डनाम्नः

तृतीयखण्डस्य

द्वितीयो भागः

श्राद्धकल्पः—२

श्रीयज्ञेश्वरस्मृतिरत्नेन
श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशेन
च
परिशोधितः

चौखम्भा संस्कृत संस्थान
भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक
पो० आ० चौखम्भा, पो० बा० नं० ११३९
जड़ाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन
वाराणसी (भारत)

कन्दर्पमदमूढ़ा या यदि वा मद्यमोहिता ॥
स्वयं विप्रतिपन्ना वा यदि वा विप्रमादिता ।
ऋतुकालेन शुध्येत्तु धर्मापेता च या भवेत् ॥
शुध्येत्तु रजसा नारी नदी वेगवती यथा ।
पुष्पकालमुपासीना पुंसा सह विशुध्यति ॥

तथा ।

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
मासि मासि रजः स्त्रीणां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
मृन्मयस्याग्निना शुद्धिर्दारवस्य तु तक्षणात् ।
भस्मना चैव तु कांस्यस्य स्त्रीणान्तु रजसा स्मृता ॥
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥

वसिष्ठः ।

रजसा शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्यति ।
भस्मना शुध्यते कांस्यं पुनःपाकेन मृन्मयं ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

न वै स्त्रीणां व्रतं न मन्त्रक्रिया न कार्य्यमिति ।

प्रजापतिः ।

पाणिगृहीताः सन्तानार्थिना परैरवकीर्णा न दुष्यन्तीति स्त्रा। वादः । ता ह्यार्त्तवेन शुध्यन्तीति वैवस्वतः । कामानुपगमप्रवृत्तिरकार्य्यमिति ।

हारीतः ।

तद्भूतत्वादात्मसम्भवाच्च दोष इति ।

गौतमः ।

चान्द्रायणमासां पावनमित्याचार्याः । प्राजापत्योवा ।

हारीतः ।

गर्भघ्नीं मध्ये वर्णशिष्यसुतगामिनीं पानव्यसनासक्तां धनधान्यक्षयकरीन्तु वर्जयेत् । नाभिचारिणीं रजसा शुध्यतीत्येके । व्यभिभोगान् परैरसृष्ट्य न दुष्यतीत्यन्ये ।

वशिष्ठः ।

सोमो ददौ शौचमासां गन्धर्वः शिक्षितां गिरं ।
अग्निश्च सर्व्वभक्ष्यत्वं तस्मान्निष्कषमाः स्त्रियः ॥ इति ।

अपरे ।

एकप्रतस्कम्भभावत्वात् परेन्द्रियोपहतत्वाच्च दुष्याः कुलसंकरकारिण्यो भवन्ति ।

यमः ।

स्वच्छन्दगा हि या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते ।
नैव स्त्रीवपनं कुर्यात् न चैवाङ्गविकर्तनं ॥
स्वच्छन्दव्यभिचारिण्या विवस्वांस्त्यागमब्रवीत् ।
चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।
पतिघ्नी च विशेषेण जघन्योपगता च या ॥

शातातपः ।

ग्रामे तु यत्र संस्पृष्टं यात्रायां कलहादिषु ।
ग्रामसंदूषणे चैव स्पृष्टिदोषो न विद्यते ॥

'ग्रामे' राजमार्गादौ।

देवयात्रा-विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च।
उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति॥

बृहस्पतिरपि।

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे।
नगर-ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति॥

एतच्च वाक्यत्रयं यत्राहमनेन स्पृष्ट इति ज्ञानं नास्ति तद्विषय-मिति केचित्। उच्छिष्टाशुचि-संस्पृष्टविषयमित्यन्ये॥

इत्यशुद्ध्यपवादः।

अथ स्नानमुच्यते।

तत्र स्नानप्रशंसा।

आह विष्णुः।

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि।
पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते॥
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितं।
अप्मात्रेनाभिषिक्तस्य नश्यन्त इति धारणा॥
याम्यं हि यातनादुःखं नित्यस्नायी न पश्यति।
नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो नराः॥
उषस्युषसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनं॥
अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः।
स्रवत्येष दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनं॥

क्लिद्यन्ति च सुषुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च ।
अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमानि च ॥
अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ।
लाला-स्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
अतः स्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभं ।
सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकं ॥

सत्यव्रतः ।

बलं रूपं यशो धर्मो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
आरोग्यं पुष्टिमाप्नोति सम्यक् स्नानेन मानवः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

अगम्यागमनात्पापात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।
रहस्याचरितात्पापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
प्रकर्तुमसमर्थश्चेत् जुहोति-यजतिक्रियाः ।
स्नान-ध्यान-जप-दानैरात्मानं शोधयेद्बुधः ॥
यदेव स्नानं कुरुते विशुद्धेनान्तरात्मना ।
तेनैव सर्वमाप्नोति विधियज्ञक्रियाफलं ॥
मनःप्रसादजननं रूप-सौभाग्यवर्द्धनं ।
शोकदुःखप्रहं स्नानं मोक्षदं ज्ञानदं तथा ॥
स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः श्रुति-स्मृत्युदिता नृणां ।
तस्मात्स्नानं निषेवेत श्री-पुष्ट्यारोग्यवर्द्धनं ॥

गुणा दश स्नानपरस्य साध्वे
रूपञ्च तेजश्च बलञ्च शौचं ।

आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं
दुःस्वप्नघातश्च तपश्च मेधा ॥

इति स्नानप्रशंसा ।

अथ स्नानभेदाः ।

तत्राह दक्षः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत् पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥
मलापकर्षणं पार्श्वे समन्त्रन्तु जले स्मृतं ।
सन्ध्यास्नानमुभाभ्यान्तत्स्नानभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥

मृद्गोमयाभ्यां शरीरचालनं 'मलापकर्षणं' । 'पार्श्वे' तटे । 'सन्ध्यास्नानं' मार्जनं । तत् 'उभाभ्यां' जलस्थलाभ्यां, कार्य्यं ॥

शङ्खः ।

स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौण-मुख्यप्रभेदतः ।
तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत् पुनः षड्विधं भवेत् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणं ।
क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढ़ा स्नानं प्रकीर्त्त्यते ॥

एतेषां क्रमेण लक्षणान्याह स एव ।

अस्नातस्तु पुमान्नार्हो जपाग्निहवनादिषु ।
प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यं स्नानं प्रकीर्त्तितं ॥
चण्डाल-शव-पूयादि स्पृष्ट्वा स्नान रजस्वलां ।
स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
पुष्यस्नानादिकं यत्तु दैवज्ञ विधिचोदितम् ।

स्नानं समाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकीर्त्तितं ॥
मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकं
मलापकर्षणार्थं तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया ॥

स्नानमेव तत्र 'क्रिया'-कार्य्यं, 'मता' विहितेत्यर्थः ।

तत्र काम्यन्तु कर्त्तव्यं यथावद्विधिचोदितं ।
नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणं ॥
तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यं उष्णोदक-परोदकैः ।
स्नातस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा ॥
शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत् ।
अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति तीर्थे स्नानाल्लभेत्[१] फलं ॥
सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात् पुण्यफलं स्मृतं ॥

गोभिलः ।

नित्यं सततनिर्वर्त्यं काम्यं कामाय यद्धितं ।
निमित्तादथ जातन्तु स्नानं नैमित्तिकं स्मृतं ॥

अनेन मध्यन्दिनस्नानस्यापि नित्यत्वमुक्तं भवति । तस्यापि नित्यनिर्वर्त्त्यत्वात् ।

तथा च वैयाघ्रपादः ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी सदा भवेत् ।

(१) स्नानाद्भवेदिति ग० ।

यथोक्तस्नानासमर्थं प्रत्यन्यान्यपि स्नानान्याह योग-याज्ञवल्क्यः ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।
मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥
मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

एतेषां लक्षणमाह स एव ।

आपोहिष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवं ।
आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतं ॥
यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते ।
वारुणं चावगाहन्तु मानसं विष्णुचिन्तनं ॥
अस्तं स्नानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्नानात्क्रमेण तु ।
कालाद्देशादसामर्थ्यात् सर्वं तुल्यफलं स्मृतं ॥
मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ॥

तथा ।

मन्त्र आपस्तु द्रुपदादापोहिष्ठाघमर्षणं ।
एतैश्चतुर्भिश्चैकमन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदीरितं ॥
अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेवन्तु कारयेत् ।
पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं भवेत् ॥

आह गौतमः ।

दिव्य-वायव्यमाग्नेयं ब्राह्मं सारस्वतन्तथा ।
मानसञ्चेति विज्ञेयं गौणस्नानन्तु षड्विधं ॥

पराशरोऽपि ।

पञ्च स्नानानि पुण्यानि यान्यभाषन्त तद्विदः ।
सम्यक् तानि प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
आग्नेयं वारुणञ्चैव तृतीयं ब्राह्ममेव च ।
चतुर्थञ्चैव वायव्यं पञ्चमं दिव्यमुच्यते ॥
आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणं ।
आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजोभवं ॥
काले वा यदि वाकाले सूर्ये मेघविवर्जिते ।
तस्मिन् दृष्टे तु यत्स्नानं तद्दिव्यमिति चोच्यते ॥

छागलेयः ।

आग्नेयं भस्मना स्नानमद्भिर्वारुणमुच्यते ।
आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतं ॥
अद्भिरातपवर्षाभिर्दिव्यं स्नानमिहोच्यते ।
एतैस्तु मन्त्रतः स्नात्वा तीर्थानां फलमाप्नुयात् ॥

अत्र विशेषः कूर्म्मपुराणे दर्शितः ।

आग्नेयं भस्मना पाद-मस्तकाद्देहधूलनं ।

वृहस्पतिः ।

वायव्यं गोरजः प्रोक्तमस्तङ्गच्छति गोपतौ ।

विद्वत्सरस्वतीप्राप्तं सारस्वतमित्यर्थः ॥

तत् स्वरूपं व्यासः ।

स्वयमेवोपसन्नाय विनयेन द्विजातये ।
तज्ज्ञः सम्पादयेत् स्नानं शिष्याय च सुताय च ॥

दाहायणमयैः कुम्भैः मन्त्रविज्जाह्नवीजलैः ।

कृतमङ्गलपुण्याहैः स्नानमस्तु तवानघं ॥

इत्युक्त्वा जाह्नवीस्थाने तीर्थान्यन्यानि कीर्त्तयेत् ।

सर्वतीर्थाभिषेकस्ते भूयादित्यन्ततोवदेत् ॥

ब्रूत्येवं विप्रवर्य्याणां वचनेन महात्मनां ।

सर्वतीर्थेषु सुस्नातः पूतो भवति नान्यथा ॥

'उपसन्नाय' समीपे उपविष्टाय, 'दाहायणं' हिरण्यं ।

जाबालः ।

अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणां ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥

एतत्कापिलं स्नानं ।

तदाह बृहस्पतिः ।

आर्द्रेण कर्पटेनाङ्गशोधनं कापिलं स्मृतं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यन्त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्त्तितं ॥

क्वचिन्नैमित्तिके तर्पणापवादमाहापस्तम्बः ।

अस्पृश्यस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते क्षुरे भगे ॥

स्नानं नैमित्तिकं कार्य्यं दैव-पित्र्यविवर्जितं ॥

अत्र विशेषमाह विष्णुः ।

स्नानार्हो यो निमित्तेन कृत्वा भूयोऽवगाहनं(१) ।

---

(१) तोयावगाहनमिति ख० ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्॥

'कृत्वावगाहनं' तूष्णीमिति शेषः।

तथा योगयाज्ञवल्क्यः।

तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः।

आचम्य प्रयतः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेत्॥

वृद्धवसिष्ठः।

चण्डालादेस्तु संस्पर्शे वारुणं स्नानमाचरेत्।

इतराणि तु चत्वारि यथायोगं स्मृतानि वै॥

'इतराणि' ब्राह्मादीणि।

वारुणस्नानेऽपि नित्यविशेषमाह गार्ग्यः।

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत्॥

'यादृच्छिकं' मलापकर्षणार्थं। "मलव्यपोहनं स्नानं प्राऊर्या-दृच्छिकं पुनः" इति तेनैवोक्तत्वात्।

आतुरस्नानं प्रत्याह पराशरः।

आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वोह्यनातुरः।

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्ध्येत्स आतुरः॥

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला।

पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतञ्चरेत्॥

सिक्तगात्रा भवेदद्भिः साङ्गोपाङ्गं कथञ्चन।

न वस्त्रपीडनं कुर्य्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत्॥

उशनाः।

ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता ।
कथन्तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥
चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियं ।
सा सचैलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥
दश-द्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।
अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ।
दद्याद्भक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति ॥

सूतिका रजस्वलयोर्मरणे विशेषमाह छागलेयः ।

सूतिकायां मृतायाञ्च कथं कुर्व्वन्ति याज्ञिकाः ।
कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥
पुण्यर्भिरभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।
तेनैव स्नापयित्वा तु कुर्य्यात्स्नानं यथाविधि ॥
पञ्चभिः स्नापयित्वा तु मृतां गव्यैरजस्वलां ।
वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्व्वकं ॥

इति स्नानभेदाः ।

अथ स्नानकर्त्तुः प्रतिषेधाः ।

तत्राह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्व्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।
नैमित्तिकं तु कुर्व्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

एतन्महानिशाभिप्रायं ।

यदाह मनुः ।

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

जावालिः ।

न पारक्ये सदा स्नायान्न भुक्त्वा न महानिशि ।
नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कदाचन ॥

महानिशालक्षणमाह मार्कण्डेयः ।

महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।
नैमित्तिकं तदा कुर्य्यात् काम्यं न तु मनागपि ॥

काम्यमत्राविहितकालविशेषं । द्वितीययामस्यान्त्या तृतीयस्य चाद्येति घटिकाद्वयं ।

मध्यमयामद्वयस्यैव महानिशात्वमाह देवलः ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयं ।
तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥

काम्यं तत्कालविहितं । यथा,—

प्रतियामं ततोरात्रेः स्नायाच्छीतैर्घटाम्बुभिरित्यादि ।

पैठीनसिरपि ।

अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।
स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथैवाचमनक्रिया ॥

विश्वामित्रः ।

महानिशा तु विज्ञेया रात्रौ मध्यमयामयोः ।
तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यमाचमनन्तथा ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्यमाचमनक्रिया ॥

निमित्तविशेषे त्वाचमनप्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

मूत्रोच्चारे महारात्रौ कुर्य्यादाचमनन्तु यः ।

प्रायश्चितीयते विप्रः प्राजापत्यार्द्धमर्हति ॥

'उच्चारः' पुरीषोत्सर्गः ।

तदेवं महानिशायामेव स्नाननिषेधादन्यत्र रात्रावप्यविरुद्धमिति गम्यते ।

अतएव पराशरः ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयं ।

प्रदोषे पश्चिमे यामे दिनस्नानं समाचरेत् ॥

'प्रदोषः' पूर्वयामः ।

एतच्च दिने स्नानासम्भवे सति वेदितव्यं ।

यदाह स एव ।

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

व्यासः ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ।

एराम्भसि तथैवाल्पे नाशिरस्कं कथञ्चन ॥

'राहुदर्शनं' ग्रहणं, संक्रान्त्यादेरपि प्रदर्शनार्थं ।

अतएव देवलः ।

राहुदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यय-वृद्धिषु ।

स्नान-दानादिकं कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

'अत्ययः' मरणं । 'वृद्धिः' जननं ।

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

ग्रहणोद्वाह-सङ्क्रान्ति-यात्रार्त्ति-प्रसवेषु च ।
स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

'अर्त्तिः' मरणं ।

पराशरोऽपि ।

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।
राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥

'यज्ञे' अवभृथे ।

यस्तु रात्रौ नदीस्नानप्रतिषेध उक्तो व्यासेन,

नद्यामस्तमिते स्नानं वर्जयेत् सर्वथा नरः ।
नद्यां स्नातो नदीमन्यां न प्रशंसेत्तु धर्मवित् ॥
अन्तर्द्धाय न च स्नायान्न च तीर्थे जलान्तरे ।
न मेहेत जलद्रोण्यां स्नातुं च न नदीन्तरेत् ॥

सोऽयमस्पृश्यस्पृष्टविषयः ।

यदाह वृद्धशातातपः ।

आदित्येऽस्तमिते रात्रावस्पृश्य स्पृशेद्यदि ।
भगवन् केन शुद्धिः स्यात्तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं ॥
अनस्तमित आदित्ये संग्टहीतं तु यज्जलं ।
तेन सर्वात्मना शुद्धिः शवस्पर्शञ्च वर्जयेत् ॥

पराशरः ।

अस्तं गते यदा सूर्य्ये चण्डालं पतितं स्त्रियं ।

सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते ॥
जातवेदाः सुवर्णञ्च सोममर्कं तथैव च ।
ब्राह्मणानुमते चैव स्नात्वा स्पृष्ट्वा च शुध्यति ॥
आचान्तमनुगन्तुं वा निशि स्नानं न विद्यते ।
स्नानमाचमनं प्रोक्तं दिवाहृतजलेन तु ॥

यमः ।

विप्रः स्पृष्टो निशायां तूदक्यया पतितेन वा ।
दिवानीतेन तोयेन स्नापयेदग्निसन्निधौ ॥
दिवाहृतं तोयमपि कृत्वा स्वर्णयुतं तु तत् ।
रात्रिस्नाने तु सम्प्राप्ते स्नायादनलसन्निधौ ॥

यदा तु दिवाहृतं तोयं न सम्भवति तदा विशेषमाह मरीचिः ।

दिवाहृतं तु यत्तोयं गृहे यदि न विद्यते ।
प्रज्वाल्याग्निं ततः स्नायान्नदी-पुष्करिणीषु च ॥

अत्र विशेषमाह कात्यायनः ।

प्रचेता वरुणश्चाप्सु न रात्रौ जलमुद्धरेत् ।
अन्यत्र धाम्न इत्येतत्तीरस्थः स्नानमाचरेत् ॥

धाम्नोधाम्न इति प्रतीकोपलक्षितमन्त्रमन्तरेण रात्रौ जलं नोद्धरेदित्यर्थः । एवमुद्धृतेन च जलेन नद्यादितीरस्थः स्नायात् । मापो मौषधीर्हिंसीर्धाम्नोधाम्नो राजन्नित्यादिर्याजुर्वैदिको मन्त्रः । जलोद्धरणे विशेषमाह पैठीनसिः ।

यदि गेहे न तोयं स्यात्तावच्छुद्धिः कथम्भवेत् ।
धाम्नोधाम्न इति मन्त्रेण गृह्णीयादग्निसन्निधौ ॥

'अग्निसन्निधौ' जलस्योपरि ज्वलन्तमग्निं धारयित्वेत्यर्थः ।

तथा च हारीतः ।

धाम्नो धाम्न इत्यग्निमुपरिष्टाद्धारयन् गृह्णीयात् ।

राहुदर्शनादौ तु रात्रावपि नद्यादावेव स्नानं प्रशस्तं ।

यदाह व्यासः ।

चन्द्र-सूर्य्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीं ।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीं ॥

देवीपुराणे ।

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते ।
सूर्य्ये च शशिना ग्रस्ते तमोरूपे महामते ॥

सौरपुराणे ।

चन्द्रग्रहे शवस्पर्शे रवेः संक्रमणेषु च ।
नक्तमप्यवगाहेत सलिलं सरिदादिषु ॥

देवलः ।

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्य्यस्य ग्रहणे दिवा ।
सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

यत्र सूर्य्योदयादूर्द्ध्वं ग्रस्तस्य चन्द्रस्यास्तमयस्तत्र सूर्य्योदयात् प्रागेव राहुदर्शननिमित्तं स्नानादि कार्य्यं। न तु पश्चादित्यर्थः ।

वृद्धवशिष्ठः ।

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुसूतके ।

सचैलन्तु भवेत्स्नानं सूतकान्नञ्च वर्जयेत् ॥

'सूतकान्नं' राजसूतकान्नं ।

गौतमः ।

न कदाचिद्रात्रौ नग्नः स्नायात् ।

बौधायनः ।

नग्नः स्नायान्न नक्तं स्नायात् ।

आपस्तम्बः ।

सशिरोमज्जनमप्सु वर्जयेदस्तमिते न स्नानं ।

सशिरोमज्जनप्रतिषेधः स्थावरोदकविषयः ।

तथा च नन्दिपुराणे ।

मग्नो नदीजले स्नायात् प्रविश्यान्तर्जले द्विजः ।

तड़ागादिषु तोयेषु प्रत्यचं स्नानमाचरेदिति ।

मनुः ।

न नग्नः स्नानमाचरेदिति ।

उशनाः ।

न नग्नः स्नायात् ।

हारीतः ।

न नग्नो जलं पेयात् ।

शङ्ख-लिखितौ ।

अमग्नो अनग्नः स्नायान्नाप्सु मेढ्रेनोद्घर्षणं कुर्य्यान्न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्याद्यस्मादापो वै सर्वा देवता न स्रवन्तीं वृथाभिक्रामेदर्वाक्षच्यामेध्योदकं परिहरेन्नाल्पोदके स्नायान्न समुद्रमवगाहेत न नदीषु नदीं ब्रूयान्न पर्वतेषु पर्वतान् ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

पादेन पाणिना वापि यष्ट्या वस्त्रेण चोदकं ।
न हन्यान्नैव वादेच्च न च प्रक्षोभयेद्बुधः ॥
न कुर्य्यात् कस्यचित् पीड़ां कर्मणा मनसा गिरा ।
आचरेन्नाभिषेकन्तु कर्माण्यन्यानि वाचरेत् ॥

देवलः ।

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्व्वतेषु च पर्व्वतं ।
नान्यत् प्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च ॥

अन्यासु नदीषु स्थितोऽन्यां नदीं न ब्रूयात् । अन्येषु पर्व्वतेषु स्थितोऽन्यं पर्व्वतं न ब्रूयात् । न प्रशंसेत् । तथा अन्येषु तीर्थेष्वन्येष्वायतनेषु पुण्यक्षेत्रेषु च स्थितो नान्यत्तीर्थं क्षेत्रं वा प्रशंसेदित्यर्थः ।

हारीतः ।

न चत्वरोपद्वारयोः स्नायात् ।

पुनर्हारीतः ।

न स्नात-वर्णकयोरग्रं प्रयच्छेदन्यत्र देव-गुरु-ब्राह्मणेभ्यः ।

स्नानमाचरेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

नाजीर्णो न चातुरो न नग्नो न राजदर्शनवर्जं रात्रौ न सन्ध्यायां ।

जावालिः ।

नित्यं न हापयेत्स्नानं काम्यं नैमित्तिकञ्च यत् ।
दशम्यादिषु कर्त्तव्यं न च यादृच्छिकं क्वचित् ॥

'यादृच्छिकं' मलापकर्षणार्थं ।

आपस्तम्बोऽपि ।

याद‍ृच्छिकन्तु यत्स्नानं भोगार्थं क्रियते द्विजैः ।
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

हारीतः ।

दशमीं पञ्चमीञ्चैव पूर्णमासीं त्रयोदशीं ।
एकादशीं तृतीयाञ्च यस्तैलमुपसेवते ।
उत्तीर्णा तस्य वृद्धिः स्यादनापत्तिबलायुषां ॥

बौधायनोऽपि ।

नन्दासु चैव रिक्तासु पूर्णासु च जयासु च ।
द्वादश्याञ्चैव सप्तम्यां व्यतीपाते सवैधृते ।
रविसंक्रमणे चैव नाभ्यङ्गं स्नानमाचरेत् ॥

'नन्दाः' प्रतिपत्-षष्ठ्येकादश्यः। 'रिक्ताः' चतुर्थी-नवमी-चतुर्दश्यः । 'पूर्णाः' पञ्चमी-दशमी-पञ्चदश्यः । 'जयाः' तृतीयाष्टमी-त्रयोदश्यः । तदेवं द्वितीयां विहायेतरासु तिथिषु अभ्यङ्गस्नानं न कार्य्यमित्युक्तं भवति ।

वारनिषेधोऽपि पराशरेण दर्शितः ।

सन्तापः कान्तिरल्पायुर्धनं निर्द्धनता तथा ।
आरोग्यं सर्वकामाः स्युरभ्यङ्गाद्भास्करादिषु ॥

अत्र प्रचेताः ।

सार्षपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्पवासितं ।
अन्यद्रव्ययुतञ्चैव न दुष्यति कदाचन ॥

यमोऽपि ।

घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितं ।
न दोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यङ्गे तु नित्यशः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

पक्षयोरुभयोराजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
विद्या-पुत्र-कलत्रार्थी तिलैः स्नानं विवर्जयेत् ॥
तिलस्नानं सदा पुण्यं कुर्य्यादामलकैः श्रियं ।
सप्तमी-नवमी-दर्श-रविसंक्रमणादृते ॥

वायुपुराणे ।

नवम्यां दर्श-सप्तम्योः संक्रान्तौ रविवासरे ।
चन्द्र-सूर्य्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥

व्यासः ।

दशम्याञ्च तृतीयायां त्रयोदश्यां तथैव च ।
न वर्णवारुणं स्नानं कर्त्तव्यं क्षत्रियादिभिः ॥

जावालिरपि ।

त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां तु विशेषतः ।
शूद्र-विट्क्षत्रजाः[१] स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

अत्र प्रतिप्रसवमाह गर्गः ।

पुत्रजन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

गारुड़पुराणेऽपि ।

---

(१) शूद्र विट् क्षत्रिया इति ग० ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

न स्नायादुत्सवेऽतीते मङ्गल्यानि निवर्त्त्य च ।
अनुव्रज्य सुहृद्बन्धूनर्च्चयित्वेष्टदेवताः ॥

प्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

मङ्गल्येष्विष्यते स्नानं वृद्धौ पर्वोत्सवेषु च ।
स्वेदमन्त्रसमायुक्तं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः ॥

इति स्नानकर्त्तुः प्रतिषेधाः ।

अथ स्नानार्थं ग्राह्याणि वर्ज्यानि चोदकानि ।

तत्र मनुः ।

नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यङ्गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥

'नदी' अशोष्यसलिला स्रवन्ती । ग्रीष्मशोष्यसलिलासु स्वल्पसरित्सु स्नाननिषेधात् । देवैः खातमिति यत्स्मर्य्यते तत् 'देवखातं' । सहस्र-द्वयहस्ताधिकपरिमाणः कृत्रिमोजलाशयः 'तड़ागः' । हस्तसहस्राधिक-परिमाणं तड़ागाच्च न्यूनं 'सरः' ।

गर्त्तस्वरूपं उक्तं कात्यायनेन ।

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवाच्या गर्त्तास्ते परिकीर्त्तिताः ॥

अष्टधनुःसहस्रायामभूप्रदेशावस्थितानामपां यत्र परतो गतिः प्रवाहो नास्ति स जलाशयो गर्त्तशब्दवाच्यो न नदीशब्दवाच्यः । 'प्रस्रवणं' निर्झरः, पर्वतादेः प्रस्यन्दमानस्तोकजलप्रवाह इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः।

स्नायान्नदी-देवखात-ह्रद-प्रस्रवणेषु च[१] ॥

स्तिमितप्रवाहोऽतिगम्भीरजलो नद्येकदेशः 'ह्रदः'।

दक्षः।

स्नानं चाकृत्रिमे जले।

विष्णुपुराणे।

नदी-नद-तड़ागेषु देवखात-सरःसु च।

नित्यक्रियार्थं स्नायीत गर्त्त-प्रस्रवणेषु च ॥

'नदाः' हिरण्यबाहुप्रभृतयः।

आपामुत्तरोत्तरं पुण्यत्वमाह मार्कण्डेयः।

भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकं।

ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते।

तीर्थतोयं ततः पुण्यं गाङ्गं पुण्यन्तु सर्वतः ॥

'तीर्थं' साधुजुष्टं। "यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्ष्यते" इति स्मरणात्।

विष्णुरपि।

उद्धृतात् पुण्यं भूमिष्ठमुदकं तस्मान्नादेयं तस्मादपि साधुपरिगृहीतं सर्वत एव गाङ्गमिति।

विश्वस्मानपि।

एकतः सर्वतीर्थानि जाह्नव्येकैव चान्यतः।

ब्रह्मलोकेऽपि शिरसः पतिता या महीतलं ॥

---

(१) नदी-देवखात-ह्रदेषु च सरःसु चेति ख०।

मरीचिरपि ।

भूमिष्ठमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा ।
गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकं ॥

पद्मपुराणे ।

उद्धृतं तु शुभं तोयमपर्य्युषितमेव हि ।
भागीरथ्यास्तु यत्तोयं न तत्पर्य्युषितं भवेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

चिरं पर्य्युषितं वापि शूद्रस्पृष्टमथापि वा ।
जाह्नव्याः स्नानदानादौ पुनात्येव सदा पयः ॥

अतएव गाङ्गव्यतिरिक्तेनोद्धृतोदकेन शूद्रादिस्पृष्टेन न स्नातव्यमित्याह योगयाज्ञवल्क्यः ।

अशुचिस्पर्शदुष्टाभिरुद्धृताभिस्तु मानवः ।
स्नानं समाचरेद्यस्तु न स शुध्यति कर्हिचित् ।

तथा ।

चिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥

'त्रिरात्रफलदाः' त्रिरात्रोपवासव्रतफलप्रदा इत्यर्थः । एवं पक्षमासयोरपि ।

वाराहपुराणे ।

त्रिभिः सारस्वतं तोयं पञ्चाहेन तु यामुनं ।
सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्मदं ॥
समुद्रगानां सरितामन्यासामपि यत्पयः ।

पावनं स्नान-दानेषु प्राजापत्यसमं स्मृतं ॥
असमुद्रगतास्वापि याः काश्चिद्विपुलोदकाः ।
अशोष्या ग्रीष्मकालेऽपि तासु स्नानं समाचरेत् ॥
शुष्यन्ति याः कुसरितो ग्रीष्मे सूर्य्यांशुतापिताः ।
तासु स्नानं न कर्त्तव्यं दृष्टतोयास्वपि क्वचित् ॥

निगमः ।

याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे तु सरितो भुवि ।
तासु स्नानं न कुर्वीत प्राद्दव्ययम्बुदर्शने ॥

प्रशस्तानामपि नदीनां रजोदोषकालं तत्र स्नानाद्यनर्हत्वमाह, कात्यायनः ।

सम्प्राप्ते श्रावणे मासि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु जाह्नवीं ॥

श्रावणे इति वर्षाकालोपलक्षणार्थं ।

अतएव मार्कण्डेयः ।

द्विमासं सरितः सर्वा भवन्तीह रजस्वलाः ।
अप्रशस्तं ततः स्नानं वर्षासु नववारिणा ॥

कर्कटसंक्रान्तेरारभ्य मासद्वयं वर्षाकालः । "वर्षाः कर्कटसिंहयोः" इति ज्योतिःपराशरस्मरणात् ।

स्नानग्रहणं तर्पणादेरपि प्रदर्शनार्थं । यदाह कात्यायनः ।

नभो-नभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
न स्नानादीनि सर्वाणि तासु कुर्वीत मानवः ॥

कर्कटादिमासद्वयं यावद्रजस्वला इत्यर्थः ।

चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव संक्रान्त्यादिदिने तथा ।

यदाह स एव ।

प्रावृट्काले महानद्यः सन्ति नित्यं रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु जाह्नवीं ॥

जाह्नव्यास्तु दिनत्रयमेव रजोदोष इत्याह स एव ।

प्रवृत्ते श्रावणे मासि त्र्यहं गङ्गा रजस्वला ।
चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते शुद्धा भवति जाह्नवी ॥

एतदपि सौरमानाभिप्रायमेव । अन्यथा "प्रथमे कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी ॥" इति योगयाज्ञवल्क्यवचनविरोधः स्यात् । सौरमाने संक्रान्तिवशादेव श्रावणादिव्यवहारदर्शनात् । 'करतोया' नदीविशेषः ।

तथा ।

कर्कटादौ रजोदुष्टा गोमती वासरत्रयं ।
चन्द्रभागा सती सिन्धुः सरयूर्नर्मदा तथा ॥

उक्तव्यतिरिक्तानां सर्वासामपि नदीनां मासद्वयं रजोदोषे प्राप्ते विशेषमाह स एव ।

सच्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

'सच्याः' मासाः, "सुरेकः संवत्सर" इति शतपथश्रुतेः ।
समुद्रगामिनीनां तु षड्रात्रं रजोयोग इत्युक्तं भगवतीपुराणे ।

मासद्वयं कर्कटादि सर्वानद्यो रजस्वलाः ।
समुद्रगामिनीनान्तु षड्रात्रं रज इष्यते ॥

समुद्रगामिनीष्वपि कासाञ्चित्सर्वथा रज एव नास्तीत्युक्तं वामनपुराणे ।

सरस्वती नदी पुण्या तथा वैतरणी नदी ।
आपगा नर्मदा चैव गङ्गा मन्दाकिनी नदी ॥
मधुस्रवा अंशुमती कौशिकी यमुना तथा ।
दृषद्वती महापुण्या तथा हैरण्वती नदी ॥
वर्षाकालवहाः सर्वा वर्जयित्वा सरस्वतीं ।
एतासामुदकं पुण्यं वर्षाकाले प्रकीर्त्तितं ।
रजस्वलात्वमेतासां विद्यते न कदाचन ॥

कात्यायनोऽपि ।

तपनस्य सुता गङ्गा प्लक्षजाता सरस्वती ।
रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥

कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा 'प्लक्षजाता' ।

एवमुक्तरजोदोषस्य क्वचिदपवादमाह स एव ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रातःस्नाने तथैव च ।
चन्द्र-सूर्य्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

गार्ग्यः ।

प्रत्यावर्त्तेऽम्भसि स्नानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।
यस्यां रजकतीर्थञ्च दग्रहस्तेन चोपरि ॥

प्रत्यावर्त्ते आवर्त्तयुक्ते ।

बौधायनोऽपि ।

तथावर्त्तोदके स्नानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थन्तु दशहस्तेन वर्जयेत् ॥
स्नानं रजकतीर्थे तु भोजनं गणिकागृहे ।
पश्चिमोत्तरशायित्वं शक्रादपि हरेच्छ्रियं ॥
निरुद्धासु न कुर्वीरन् अंशभाक् तत्र सेतुकृत् ॥

अत्र स्रवन्तीष्वित्यनुवृत्तौ जमदग्निः ।

न परेण निरुद्धासु स्रवन्तीषु कदाचन ।
स्नानं समाचरेद्विप्रः सेतुकर्त्तुः फलं यतः ॥

शङ्खः ।

नाल्पोदके स्नायात् न समुद्रमवगाहेत ।

एतच्च प्रभूतोदकसम्भवाभिप्रायं ।

यदाह छागलेयः ।

नद्यां सन्निहितायान्तु नान्यत्र स्नानमाचरेत् ।
प्रभूतानामपां लाभे न च स्वल्पोदके क्वचित् ॥

स्वल्पोदकलक्षणमुक्तं स्कन्दपुराणे ।

नाभिमात्रन्तु यत्तोयं तत्तु स्वल्पमुदाहृतं ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत जानुमात्रे न तु क्वचित् ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।
नाल्पोदके द्विजः स्नायान्नदीं चोत्सृज्य कृत्रिमे ॥

नारदीयपुराणे ।

नद्यां तु विद्यमानायां न स्नायादन्यवारिषु ।
न स्नायादल्पतोयेन विद्यमाने बहूदके ॥

नद्यसन्निधाने तड़ागादिष्वपि स्नातव्यमित्याह मरीचिः।

असन्निधाने सरितां तड़ागेषु सरःसु च।
बहुतोयासु वापीषु कूपेष्वपि कदाचन॥

विष्णुपुराणे।

कूपेषूत्तानतोयेषु स्नानं कुर्वीत वा द्विजः।
स्नायीतोद्धृततोयेन अन्यथा ह्यसम्भवे॥

मार्कण्डेयोऽपि।

पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणाञ्च महात्मनां।
स्नानं कूपतड़ागेषु देवतानां समाचरेत्॥

महात्मनामित्यनेन पतिताद्युदपानेषु न स्नायादित्युक्तं भवति।

अतएव वृद्धमनुः।

अन्यायोपार्जितार्थस्य पतितस्य च वार्द्धुषेः।
न स्नायादुदपानेषु स्नात्वा कृच्छ्रं समाचरेदिति॥

एवमनुत्सृष्टेष्वपि द्रष्टव्यं।

यदाह व्यासः।

अनुत्सृष्टेषु न स्नायात्तथैवासंस्कृतेषु च॥

'असंस्कृतं' अकृतप्रतिष्ठं। 'अनुत्सृष्टं' सर्वार्थत्वेनात्यक्तं परकीय-मिति यावत्।

अतएव जाबालिः।

न पारक्ये सदा स्नायात्।

मनुरपि।

परकीयनिपानेषु स्नायान्नैव कदाचन।

निपानकर्त्तुः स्नायी हि दुष्कृतांशेन लिप्यत इति ।

यत्पुनर्व्यासेनोक्तं ।

पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य पारक्ये स्नानमाचरेदिति ।

यच्च याज्ञवल्क्येन ।

पञ्चपिण्डान् समुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

यच्च शङ्खलिखितौ । नैष्ठिकचिते पितॄंस्तर्पयेत् । वापीकूपतडागोदपानेषु सप्त पञ्च त्रीन् वा पिण्डानुद्धृत्य देवपितॄंस्तर्पयेदिति ।

यच्च पैठीनसिना ।

परकृतान् सेतुकूपांश्च वर्जयेत् ।

अंशभाक् तत्र सेतोस्त्रीन् पिण्डानुद्धृत्य स्नायादिति । तन्नद्यःसत्राभविषयं ।

तथा च मनुः ।

अलाभे देवखातानां सरसां सरितां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेदिति ।

बौधायनोऽपि ।

तस्मात्परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् ।

उद्धृत्य वापि त्रीन् पिण्डान् कुर्य्यादापत्सु नो सदा ॥

निरुद्धात्पञ्चमृत्पिण्डान् कूपाच्च त्रीन् घटांस्तथा ।

शौनकोऽपि ।

वापीकूपतडागेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

उद्धृत्य मृत्तिकापिण्डान् दश पञ्चाथवा क्षिपेत् ॥

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन ।
सप्तपिण्डांस्ततोद्धृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

विष्णुरपि ।

परनिपानेषु न स्नायात् स्नानमाचरेद्वा पञ्चपिण्डानुद्धृत्यापदीति ।

अत्र यथासामर्थ्यं व्यवस्था । एवञ्च यत्रानुद्धृत्य परकीये स्नानं तत्रैव तद्दोषभाक्त्वमित्युक्तं भवति ।

तदाह शौनकः ।

अनुद्धृत्य तु यः स्नायात् परकीयजलाशये ॥
वृथा भवति तत्स्नानं कर्तुः पापेन लिप्यत इति ॥

'वृथा' निष्फलमित्यर्थः । सर्वार्थत्वेनोत्सृष्टे तु परकीयत्वाभावादनुद्धरणे न दोष इति भावः ।

एवमुष्णोदकस्नानेऽपि नैष्फल्यमाह शङ्खः ।

स्नातस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा ।
शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत् ॥

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

वृथा उष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमवैदिकं ।
वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकमिति ॥

यत्तु यमेनोक्तं ।

आप एव सदा पूतास्तासां वह्निर्विशोधकः ।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु उष्णाम्भः पावनं स्मृतमि।त ॥

यदपि षड़्त्रिंशन्मते ।

आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्नितापिताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणेति ॥

तदातुरस्नानविषयं ।

तथा च यमः ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतन्तु वह्निना ।
आम्नातमातुरस्नाने प्रशस्तन्तु शृतोदकमिति ॥

यदा तु नद्यादिकं न लभ्यते तदानीमनातुरस्याप्युष्णोदकस्नान-मविरुद्धमित्याह स एव ।

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणं ।
तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैरिति ॥

यत्तु वृद्धमनुनोक्तम् ।

मृते जन्मनि संक्रान्त्यां श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥
संक्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने ।
आरोग्यपुत्रमित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥
पौर्णमास्यां तथा दर्शे यः स्नायादुष्णवारिणा ।
स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशय इति ॥

तेनाप्युक्तेषु मरणादिषु तीर्थाभावेऽपि नोष्णोदकैः स्नायात्, किन्तु परोदकैरुद्धृतैर्वेत्युक्तमित्यविरोधः ।

उष्णस्नाने तु विशेषमाह व्यासः ।

शीतास्वप्सु निषिच्योष्णा मन्त्रसम्भारसम्भृताः ।
गृहेऽपि शस्यते स्नानमफलं स्यात्तदन्यथा ॥

'सम्भाराः' मृदादयः ।

अतएव मध्यन्दिनस्नानाधिकारे विवस्वान् ।

मन्त्रसम्भारसंयुक्तमुपस्पर्शनमुच्यते ।

स्नानेऽवगाहने चैव स्नावनं विधिवर्जितमिति ॥

इति स्नानार्थं ग्राह्याणि वर्ज्यानि चोदकानि ।

अथ स्नानसम्भाराः ।

तत्राह दक्षः ।

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं वा कृत्रिमे जले ॥

अष्टधा विभक्तस्तुर्थो भागोऽत्र ज्ञेयः ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

मृत्तिलान् गोमयं दर्भान् पुष्पाणि सुरभीनि च ।

आहरेत्स्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शुचिः ।

गत्वोदकान्तं विधिवत् क्रमात् स्थाप्यं पृथक्शुचौ ॥

शौनकः ।

नदीतीरे शुचौ देशे आहरेन्मृत्तिकां कुशान् ।

प्रयतो मृदमादाय दूर्वापामार्गगोमयं ।

एकदेशे पृथक् कुर्यान्मृदः स्तोकं ततः क्रमात् ॥

जाबालिः ।

ततश्च मृत्तिकां शुद्धामदुर्गन्धामनूषरां ।

शुचिदेशादतिस्निग्धां कायशुद्ध्यर्थमाहरेत् ॥

अमेध्याशनशून्यानां नीरुजानां तथा गवां ।

अव्यङ्गानाञ्च सद्यस्कं शुचि गोमयमाहरेत् ॥

आर्द्र्रप्रतानिनीं देशात् श्मशानादिविवर्जितात्।
मार्जनार्थं हरेत् दूर्वां अपामार्गं तथैव च ॥
सर्वकर्मोपयोगार्थं कुशान् काशानथापि वा।
आनयेत्तर्पणार्थं तु यवानपि तिलांस्तथा ॥
देवतार्चनकर्मार्थं नवाः सुमनसः शुभाः।
आददीत विशुद्धात्मा धौतवासोयुगं तथा ॥
तथाभ्युक्षणमाहर्तुं पात्रमौदुम्बरं दृढं।
जपार्थमक्षमालाञ्च रुद्राक्षादिविनिर्मितां।
एवं सम्भृतसम्भारः स्नानकर्म समारभेत् ॥

अत्र शातातपः।

वल्मीकाखूत्करालेपाम्भलाञ्च पथिवृक्षयोः।
कृतशौचावशिष्टा च न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ॥
शुचौ देशे तु संग्राह्या शर्कराश्मादिवर्जिता।
रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥
न मृदं नोदकं वापि न निशायां तु गोमयं।
न गोमूत्रं प्रदोषे तु गृह्णीयाद्बुद्धिमान्नरः ॥
तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी शुचिर्नित्यं तिलोदकी।
होता भोक्ता च दाता च षट्तिली नावसीदति ॥

मरीचिः।

मृद्दर्भतिलपुष्पाणि दूर्वापामार्गगोमयं।
तिलामलकवासांसि पात्रमभ्युक्षणस्य च ॥
एकान्तमुदकं गत्वा तटं प्रक्षाल्य पाणिना।

सम्भारान् स्थापयेत्तत्र[१] यथादेशं पृथक् पृथक् ॥

अङ्गिराः ।

विना दर्भेण यत्स्नानं यच्च दानं विनोदकं ।

असङ्ख्यातञ्च यज्जप्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

व्यासः ।

आदाय परया भक्त्या गङ्गातीरोद्भवां मृदं ।

संवर्द्धयति गात्राणि तस्य धर्मो महान् भवेत् ॥

वशिष्ठः ।

प्रयतोम्दमादाय दूर्वामार्द्राञ्च गोमयं ।

स्थापयित्वा तथाचम्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

इति स्नानसम्भाराः ।

अथ प्रातःस्नानं ।

तत्राह दक्षः ।

दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कुर्य्याद्यथार्थवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकं ॥

शौनकः ।

प्रातराचमनं कृत्वा श्रद्धायुक्तो यथार्थवत् ।

दन्तशौचं ततः कृत्वा प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥

गौतमः ।

---

(१) तत्र संस्थापयेत् सर्व्वमिति ग० ।

कृतशौचविधिः सम्यक् स्वाचान्तो दन्तधावनं ।
विधायोषसि कुर्व्वीत स्नानञ्च विधिपूर्व्वकं ॥

जातूकर्ण्यः ।

सर्व्वैर्व्वर्णैः प्रकर्त्तव्यं प्रातःस्नानं दिने दिने ।
मन्त्रवत्तु द्विजाः कुर्य्युः शूद्रा मन्त्रविवर्जितं ॥

सत्यव्रतः ।

चतुर्णामपि वर्णानां प्रातःस्नानं विशोधनं ।
द्विजातिभिः प्रकर्त्तव्यं मन्त्रैस्तु श्रुतिचोदितैः ॥

बौधायनः ।

अम्भोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्व्ववर्णिकं ।
मन्त्रवत्प्रोक्षणञ्चापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥

महाभारते ।

ब्रह्म-क्षत्र-विशाञ्चैव मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणाञ्च कुरुनन्दन ॥

कूर्म्मपुराणे ।

नित्यमभ्युदयात् पूर्व्वं स्नातव्यं शुद्धिमिच्छता ।
एष साधारणो धर्म्मश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्त्तितः ।
स्त्रीभिः शूद्रैश्च कर्त्तव्यं मन्त्रवर्ज्जं विगाहनं ॥

गोभिलः ।

कुर्य्यादहरहः स्नानं उषस्यनुदिते रवौ ।
नित्यमप्लिङ्गकैर्मन्त्रैस्तर्पयेच्च तथा पितॄन् ॥

विष्णुः ।

प्रातःस्नाय्यरुणकरग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

यत्तु-चतुर्विंशतिमते "उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदितेऽपि च" इति तदपि पूर्ब्बवचनाविरुद्धं। 'उदिते' उदयाभिमुख इति व्याख्यानात्। अन्यथा "प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्राम्" इत्यादिविरोधः स्यात्। "स्नातोऽधिकारी भवति" इत्यादिभिः स्नातस्यैव सन्ध्याद्यधिकारात्। न चैतद्वचनबलादेव सन्ध्योल्लङ्घ्यतामिति युक्तं। "सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ" इति योगयाज्ञवल्क्येनोदिते निषेधस्मरणात्।

याज्ञवल्क्यः ।

उभे सन्ध्ये तु स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः।
तिसृष्वपि च सन्ध्यासु स्नातव्यन्तु तपस्विना ॥

'उभे सन्ध्ये' प्रातर्मध्याह्नाख्ये। 'गृहाश्रितैः' गृहस्थैः। 'तपस्वी' यतिः।

विश्वामित्रः।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वनस्थ-गृहमेधिनोः।
दिने दिने यतीनां तु स्नानं त्रिषवणं स्मृतं।
सकृदेव हि तत्प्रोक्तं नियतं ब्रह्मचारिणः॥

दक्षः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वाणप्रस्थ-गृहस्थयोः।
यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः॥

कात्यायनः।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादतन्द्रितः।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चैतदमन्त्रवत् ॥

'अमन्त्रवदिति' सर्व्वथा मन्त्रनिषेधपरं न भवति किन्तु मन्त्र बहुत्वनिषेधार्थं ।
यदाह जैमिनिः ।

गृहेऽपि हि द्विजातीनां मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।
विधेर्लोपं न ते कुर्य्युः सामर्थ्ये सति कर्हिचिदिति ॥

सर्व्वथा मन्त्रनिषेधे दोषमाह विवस्वान् ।

अविदित्वैव यः स्मार्त्तं विधानं स्नानमारभेत् ।
स याति नरकं घोरमिति धर्म्मस्य धारणा ॥

व्यासोऽपि ।

मन्त्रपूतं तु यत्स्नानं प्राहुः स्नानं[१] फलप्रदं ।
न वृथा वारिमग्नानां यादसामिव तत्समं ॥

'यादसां' जलजन्तूनां ।
योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

उपस्थानादिर्यस्तासां मन्त्रवत्कीर्त्तितो विधिः ।
निवेदनान्तस्तत्स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥
निषेकात् प्रभृति यावत् श्मशानं श्रुतिदर्शनात् ।
नामन्त्रवद्द्विजातीनां कर्म्म किञ्चित् प्रवर्त्तते ॥
विधिदृष्टन्तु यत् कर्म्म करोत्यविधिना तु यः ।
न फलं किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥
मत्स्य-कच्छप-मण्डूकास्तोये मग्ना दिवानिशं ।
वसन्तोऽपि च ते स्नानात् फलं नार्हन्ति कर्हिचित् ॥

---

(१) प्रातःस्नानमिति ग० ।

श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म्म यत् क्रियते नृभिः।
शुचिशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्प्यते॥
विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत्।
तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य लकृतात्मनः॥
ब्रह्म-चत्र-विशाञ्चैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं स्मृतमिति॥

अतो होमादिकर्म्मलोपसम्भवात्(१) संक्षेपेण प्रातःस्नानं समन्त्रकं कुर्य्यात्।

यदाह शाण्डायनिः।

कालाल्पत्वाद्धि शङ्केत यदि होमादिबाधनं।
तदा संक्षेपतः कुर्य्यात् सर्व्वथा तत्त्वमन्त्रकं॥

कात्यायनोऽपि।

अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्म्मणः।
प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमलोपो विगर्हित इति॥

संक्षेपस्नानप्रकारमाह योगयाज्ञवल्क्यः।

योऽसौ विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः।
असामर्थ्यान्न कुर्य्याच्चेत् तत्रायं विधिरुच्यते॥
स्नानमन्त्रैर्जले चैव मार्जनाचमने तथा।
जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनं॥
अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः।
स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः।

---

(१) होमादिकर्म्मलोपशङ्कयेति ख०।

अन्यान् वा वारुणान्मन्त्रान् कामतः संप्रयोजयेत् ॥

स्नानं चतुर्व्विंशतौ ।

स्नानमन्त्रैश्च तैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च मृदा सह ।
कुर्य्याद् व्याहृतिभिर्वाथ यत्किञ्चेदमृचापि वा ॥
द्रुपदादिवेति वा स्नानं तर्पयेद्देवमानुषान् ।

इदञ्च तर्पणं स्नानाङ्गं । "तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्त्तितं" इति ब्रह्माण्डपुराणस्मरणात् ।

बौधायनः ।

तपस्यमपामवगाहनं देवतास्तर्पयित्वा पितृतर्पणमनुतीर्थमप उच्छिषत्यूर्जं वहन्तीरित्यथाप्युदाहरन्ति ।

स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयोवर्णा द्विजातयः ।
प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देवर्षिपितृतर्पणं ॥

चतुर्विंशतौ ।

स्नानस्यानन्तरन्तावत्तर्पयेत् पितृदेवताः ।

इदञ्च तर्पणं जलस्थेनैव कर्त्तव्यं । यदाह व्याघ्रः ।

नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयन्नूर्द्धमानसः ।
आगच्छन्तु मे पितर ग्टह्णन्त्वेतान् जलाञ्जलीन् ॥
पितृणामम्बरस्थानामभ्भस्थोदक्षिणामुखः ।
त्रींस्त्रीन् जलाञ्जलीन् दद्यादुच्चैरुच्चतरान् बुध इति ॥

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य पित्रुद्देशेनाञ्जलित्रयं देयं । ततो हस्तमात्रमुद्धृत्य पितामहोद्देशेन, ततो गोश्टङ्गमात्रमुद्धृत्य प्रपितामहोद्देशेनेति क्रमेणोच्चैरुच्चतरत्वं ।

तदुक्तं गारुडपुराणे ।

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य हस्तमात्रं ततः परं ।
ततो गोशृङ्गमात्रञ्च पित्रादिभ्योजलं क्षिपेत् ।
प्रादेशमात्रमुद्धृत्य तर्पयेद्देवमानुषान् ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

नाभिमात्रे जले स्थित्वा कुर्यात् स्नानाङ्गतर्पणं ।
देवानृषीन् पितृगणान् स्वपितृंश्चापि तर्पयेत् ॥
उद्धृतैरुदकैः स्नातो न कुर्यादन्यदा पुनः ।
स्नानाङ्गतर्पणं विद्वान् कदाचिन्नैव हापयेत् ॥

अतो मध्याह्नस्नानेऽपि स्नानाङ्गतर्पणमभ्भस्येनैव कार्य्यं । न चापराह्णः पितॄणामिति श्रुतेः कथं प्रातः पितृतर्पणमिति शङ्कनीयं । तथात्वे पूर्वाह्णो वै देवानामिति श्रुतेर्मध्यन्दिने स्नाने देवतर्पणं न स्यात् । न च सोभूदिति वाच्यं । "स्नानेषु चैव सर्वेषु तर्पयेत् पितृदेवताः । काम्ये नित्ये विशेषेण तत् प्रकुर्यात् प्रयत्नतः" इति व्याससमरणात् । अतः श्रुतिद्वयं तर्पणव्यतिरिक्तविषयमित्यवगन्तव्यं ।

किञ्च अकरणे दोषोऽपि वसिष्ठेन दर्शितः ।

नास्तिक्यभावाद्यः स्नात्वा न तर्पयति वै पितॄन् ।
पिबन्ति देहनिःस्रावं पितरोऽस्य जलार्थिन इति ॥

'देहनिःस्रावः' देहमलः ।

कश्यपः ।

देवानृषीन् मनुष्यांश्च शुचिः पितृगणानपि ।
स्नातः सन्तर्पयेद्विद्वांस्तदाधारा हि ते यतः ॥

एवं कृते फलमाह दक्षः ।

प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥

शौनकोऽपि ।

प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति प्रातःस्नानं ।

अथ मध्याह्नस्नानं ।

तत्र योगयाज्ञवल्क्यः ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं याज्ञवल्क्यस्य वै तदा ।
ऋषयः शंसितात्मानः पृच्छन्ति स्नाननिर्णयं ॥
स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्यत्त्वयोक्तं पुरानघ ।
तदाचक्ष्व विशेषेण स्नानस्य तु विधिं प्रभो ॥
तान् प्रत्युवाच प्रीतात्मा याज्ञवल्क्योऽमितद्युतिः ।
शृणुध्वं वक्ष्यते स्नानं सर्वपापप्रणाशनं ॥
मृदादीनि समाहृत्य गत्वा शुद्धं जलाशयं ।
कुर्य्यादहरहः स्नानं प्रातर्मध्याह्नयोर्द्विजः ॥

सुमन्तुः ।

ततो मध्याह्नसमये पुनःस्नानं समाचरेत् ।
सूर्य्यस्य चाप्युपस्थानं जप-होमादिकं ततः ॥

वसिष्ठहारीतावपि ।

पवित्रपाणिरेकाग्रः पार्श्वाननवलोकयन् ।

अरुग्दिवाचरेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः ॥

'अरुक्' रोगरहितः । अतो रोगिणा न स्नातव्यमित्युक्तं भवति । उक्तञ्च व्यासेन ।

स्नानं मध्यन्दिने कुर्य्यात् सुजीर्णेऽन्ने निरामयः[१] ।

न भुक्तालङ्कृतो रोगी नाज्ञाताम्भसि नाकुलः ॥

शङ्खः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्थन्तु तदिष्यते ।

मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं माध्यह्ने तु सविस्तरं ॥

पारस्करः ।

मृद्गोमय-कुश-तिलं सुमनस आदायोदकान्तङ्गत्वा शुचौ देशे संस्थाप्य पाणि-पादं यज्ञोपवीतञ्च प्रक्षाल्य शिखाम्बद्ध्वाचामेत् ।

स्कन्दपुराणे ।

प्रक्षालयेद्यज्ञसूत्रं मृद्भिरद्भिः शनैः शनैः ।

भृगुः ।

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्माद्यज्ञोपवीतकं ।

नोत्तारयेत्ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥

देहस्थमेव तत्क्षाल्यमुत्तार्य्यं न कदाचन ।

व्यासः ।

स्मृत्वोङ्कारञ्च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः ।

पवित्रपाणिराचम्य नाभिस्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥

बौधायनः ।

(१) निरामये इति ग० ।

अथ हस्तौ प्रक्षाल्य कमण्डलुं मृत्पिण्डञ्च परिगृह्य तीर्थं गत्वा त्रिः पादौ प्रक्षालयेत् । त्रिरात्मानमथ हैके ब्रुवते श्मशानमापो देवगृहं गोष्ठं यत्र ब्राह्मणा अप्रक्षाल्य पादौ तन्न प्रवेष्टव्यमिति ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

त्रिधा कृत्वा मृदं तान्तु गोमयञ्च विचक्षणः ।
अधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षालनन्तु तैः ॥
भागैः पृथक् पृथक् कुर्य्यात् क्षालने मृदसङ्करः ।
अद्भिर्मृद्भिश्च चरणौ प्रक्षाल्याचम्य वै शुचिः ॥

अत्र नाभेरूर्द्धभागं दक्षिणहस्तेनाधोभागं वामहस्तेन प्रक्षालयेत् । "धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधः शौचेन योजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्द्धं न शोधयेत्" इति भृगुस्मरणात् ।

नन्दिपुराणे ।

आयुष्कामः शिरोलेपं मृदा कुर्य्याद्द्विजः पुरा ।
श्रीकामः पादयोः शौचं मृदापूर्वं समाचरेत् ॥

मलशोधनं प्रकृत्य व्यासोऽपि ।

षड्भिः पादौ चतसृभिर्जङ्घा नाभि-कटी त्रिभिः ।
मृदैकया शिरः क्षाल्यं ततः कुर्य्यात् प्रमार्जनं ॥

वशिष्ठोऽपि ।

मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।
अधश्च तिसृभिः कायं पादौ षड्भिस्तथैव च ।
प्रक्षाल्य सर्वकायन्तु द्विराचम्य यथाविधि ॥

पारस्करः ।

एकया तु शिरः चाल्यं द्वाभ्यां नाभिं तथोपरि।
मृद्भिस्तिसृभिः कायं षड्भिः पायुं तथैव च॥
कटिवस्त्यूरुजङ्घास्य पादौ च तिसृभिस्ततः।
तथा हस्तौ परिचाल्य द्विराचामेत् समाहितः॥

अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था।

मृदादिपरिमाणन्तु कूर्म्मपुराणे दर्शितं।

मृत्तिका च समुद्दिष्टा त्वार्द्रामलकमात्रिका।
गोमयस्य प्रमाणन्तु येनाङ्गं लेपयेत्ततः॥

एतच्च मलशोधनं तटे कार्य्यं।

तथा च नृसिंहपुराणे।

शुचौ देशे समभ्युक्ष्य स्थापयेत् कुश-मृत्तिलान्।
मृत्तोयेन स्वकं देहं बहिः संशोधयेत्ततः॥

यमः।

मलस्नानं ततः कृत्वा आचम्य प्राङ्मुखः शुचिः।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ततोध्यात्वा दिवाकरं॥

आचम्य द्विरिति शेषः। एतच्चाचमनमेकं पादञ्जलान्तर्निधाय कार्य्यं।

यदुक्तं चतुर्व्विंशतिमते।

स्थले जलस्य आचान्तो जलान्तस्तु स्थले शुचिः।
पादौ स्थाप्योभयत्रैव ह्याचान्तः शुचितामियादिति॥

स्नानशाटीं तटे शोधयित्वेदमाचमनं कार्य्यं।

मृत्तोयेन स्वकं देहं बहिरुद्वर्त्य यत्नतः।
स्नानशाटीञ्च संशोध्य कुर्य्यादाचमनं बुधः॥

इति मरीचिस्मरणात्।

उपवेशनाद्ययोग्ये च तीरे जानुभ्यामूर्द्धस्य तिष्ठतोऽप्याचमने न दोष इत्याह जातूकर्ण्यः।

ऊर्द्धजानुर्जले तिष्ठन्नाचान्तो न प्रदुष्यतीति।

व्यासः।

शुचिर्भूत्वा शुचौ देशे उदकान्ते समाहितः।
नित्यं चिरायमेत्प्राणांस्ततः स्नानमुपक्रमेत्॥

'शुचिर्भूत्वा' मलशुद्धिं कृत्वेत्यर्थः। नित्यग्रहणान्मलशुद्धि-प्राणायामौ स्नानादावावश्यकौ।

प्राणायामस्वरूपमाह सम्वर्त्तः।

प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतीः सप्त नित्यशः।
गायत्रीं शिरसा सार्द्धं मनसा त्रिः पठेद्द्विजः।
निगृह्य त्वात्मनः प्राणान् प्राणायामो विधीयते॥

अत्र च प्रथमं नासिकायां वायोरापूरणं। ततः पूरितस्य वायोर्निश्चलीकरणं। ततस्त्रिर्मन्त्रजपः। ततो रेचनक्रमेण पूरक-कुम्भ-करेचकानुष्ठानं।

तथाचोक्तं वसिष्ठेन।

नासिकाकृष्ट उच्छासो ध्मातः पूरक उच्यते।
कुम्भको निश्चलश्वासो रिच्यमानस्तु रेचकः॥

पूरकादिषु च स्थानविशेषे देवताविशेषध्यानमभिहितं तेनैव।

नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितं।
चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेण तु चिन्तयेत्॥

कुम्भकेन हृदि स्थाने ध्यायेत्तु कमलासनं ।
ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं प्रजापतिं ॥
रेचकेणेश्वरन्ध्यायेल्ललाटस्थं महेश्वरं ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं निर्मलं पापनाशनमिति ॥

कूर्म्मपुराणे ।

ततो देशविशेषकालावयवाननुस्मृत्योपात्तदुरितक्षयार्थं मध्यन्दिनस्नानमहं करिष्य इति सङ्कल्पं कुर्य्यात्। "ततः उरुं हि राजा वरुणश्चकारेत्युदकप्रार्थनं कृत्वा "ये ते शतं वरुणेति प्रदक्षिणमुदकमावर्त्य सुमित्रियान इत्यञ्जलिनोदकमादाय दुर्मित्रियान इत्यनेन कामक्रोधादीनुद्दिश्योत्तरतः प्रक्षिपेत् ।

तदाह योगी ।

उरुं हीति त्र्यृचा तोयमुपस्थाय प्रदक्षिणं ।
आवर्त्तयेत्तदुदकं ये ते शतमिति त्र्यृचा ॥
सुमित्रियान इत्यञ्जलिमुद्धरेद्दैवतं स्मरन् ।
दुर्मित्रियान इति द्वेष्यं ध्यायंस्त्वापः प्रसेचयेत् ॥

अत्र मृदोभागद्वयं विधाय त्रिधाकृतेन प्रथमभागेन पूर्व्वोक्तं मलस्नानं विधायावशिष्टं भागं मृत्तिकास्नानार्थं "अश्वक्रान्ते इति मन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

स्नानं कुर्य्यान्मृदा तद्वदामन्त्र्य च विधानतः ।
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे इति ॥

तदनन्तरम् ।

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।
मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता ॥
मृत्तिके हन तत्सर्वं यन्मया दुष्कृतं कृतं ।
मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ।
त्वया हतेन पापेन जीवामि शरदः शतम् ॥

इत्यनेन ब्रह्माण्डपुराणोक्तेन मन्त्रेण मृदमुद्धृत्य "नमो मित्रस्य वरुणस्येत्यनयर्चा सूर्य्याय दर्शयित्वा ।

आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय ।
मृत्तिके त्वाञ्च गृह्णामि प्रजया च धनेन च ॥

इत्यनेन कश्यपोक्तेन मन्त्रेण शिरःप्रभृतिगात्राणि विलिप्य द्विराचमेत् ।

तदुक्तं शिवपुराणे ।

अश्वक्रान्त इति स्मृत्वा मन्त्रेणामन्त्र्य मृत्तिकां ।
उद्धरेदुद्धृतासीति मन्त्रेण सुसमाहितः ॥
नमोमित्रस्येति ऋचा दर्शयित्वा च भानवे ।
आरुह्येति च गात्राणि समालभ्य द्विराचमेत् ॥

आह जमदग्निः ।

अश्वक्रान्तेति वै शुद्धां मृत्तिकामाहरेच्छनैः ।
नमोमित्रस्येत्यादित्याय दर्शयेत् समृदौ करे ॥
गन्धद्वारामिति जप्त्वा स्वान्यङ्गानि विलेपयेत् ।

अङ्गलेपने मन्त्रान्तरमाह योगी ।

आलभेत मृदाङ्गानि इदं विष्णुरिति त्वृचा ।

तथा ।

अद्भिरद्भिश्च गात्राणि क्रमशस्त्वनने जपेत् ।
शीर्षाद्या नाभिसर्वाणि स्मरन् विष्णुमनामयम् ।
कटि-वस्त्ररु-जङ्घे च चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ॥
तथैव हस्तावाचम्य नमस्कृत्य जलं ततः ।
यत्किञ्चेदमिति मन्त्रेण नमस्येत्प्रयताञ्जलिः ॥

जमदग्निः ।

हिरण्यशृङ्गं वरुणमित्यपोऽभिप्रपद्यते ।
सुमित्र्या इत्यपः स्पृष्ट्वा दुर्मित्रास्तु वहिःक्षिपेत् ॥
यदपां क्रूरमित्यपस्त्रिरालोड्य तु पाणिना ।

वौधायनः ।

अथापोभिप्रपद्यते ।
हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः ।
यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ।
यन्मे मनसा वाचा कर्मणा दुष्कृतं कृतं ॥

तन्म इन्द्रोवरुणो वृहस्पतिः सविता च पुनन्तु न इत्यथाञ्जलिना अप उपहन्ति सुमित्रियान आप ओषधयः सन्त्विति तां दिशं निरुक्षति यस्यामस्य दिशि द्वेष्यो भविष्यति दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुः योस्मां द्वेष्टि यञ्च वयं द्विश्म इत्यथाप उपस्पृश्य त्रिःप्रदक्षिणमुदकमावर्त्तयति यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छतामिति ।

मत्स्यपुराणे ।

अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।
तीर्थं कल्प्यं द्विहस्तञ्च चतुरस्रं समन्ततः ॥

दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः ।
तीर्थन्तु कल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
ॐनमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ।
चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥
प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ।
विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुदेवता ॥
चाहि न स्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ।
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटिस्र तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥
दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते देवि जाह्नवि ।
नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ॥
दक्षा पृथ्वी च विहगा विश्वकाया शिवामृता ।
विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसाधनी[१] ॥
क्षेमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ।
एतानि पुण्यनामानि[२] स्नानकाले प्रकीर्त्तयेत् ।
भवेत्सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥

तथा गङ्गावाक्यमपि ।

नन्दिनी नलिनी सीता मालती च महापगा ।
विष्णुपादार्घ्यसम्भूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी ॥
द्वादशैतानि नामानि यत्र यत्र जलाशये ।

---

(१) लोप्रसादनीति ग० ।
(२) गङ्गानामानीति ख० ।

स्नानोद्यतः स्मरेन्नित्यं तस्य तत्र भवाम्यहं ॥

वशिष्ठः।

कृत्वैवं मार्जनं मन्त्रैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः।
इहैव देवीरस्तं पारावर्यस्वरादिषु।
ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेद्बुधः ॥

व्यासः।

कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च।
तीर्थान्येतानि सर्वाणि स्नानकाले भवन्तु मे ॥

एतत्सर्वं कृत्रिमेष्वेव जलेषु कर्त्तव्यं। "गङ्गादिपुण्यतीर्थानि कृत्रिमादिषु संस्मरेदिति" योगयाज्ञवल्क्यस्मरणात्।

यत्र स्थाने तु यत्तीर्थं नदी पुण्यतमा च या।
तां ध्यायन्मनसा स्नायादन्यत्रेष्टविचिन्तनम् ॥

इत्यकृत्रिमेषु तत्तीर्थध्यानस्यैव भृगुणा स्मृतत्वात् न नदीषु नदीं ब्रूयादिति तीर्थे तीर्थान्तरस्मरणनिषेधाच्च। एवं तीर्थान्यावाह्य स्वशास्त्रोक्तेन[१] विधिना स्नायात्।

योगयाज्ञवल्क्यः।

उदुत्तममिति विप्रेन्द्रजलं प्राङ्मुखः शुचिः।
येन देवाः पवित्रेति कुर्य्यादालम्भनं त्रिभिः ॥
महाव्याहृतिभिः पश्चादाचामेत् प्रयतोऽपि सन्।
भास्कराभिमुखो मन्त्रैदापो अस्मानिति तृचा ॥

जमदग्निः।

---

(१) स्वशाखोक्तेनेति ग०।

आदित्याभिमुखोमज्जेदापो अस्मानिति त्यृचा ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आपो अस्मानिति ह्युक्का भास्कराभिमुखः स्थितः ।

इदं विष्णुर्जपित्वा च प्रतिस्रोतो निमज्जति ॥

आपस्तम्बः ।

शनैरपोभ्युपेयादनभिघ्नन्नभिमुखादित्यमुदकमुपस्पृशेदिति सर्व्वे-

त्रोदकोपस्पर्शनविधिः ।

आदित्याभिमुखत्वञ्च स्थावरोदकविषयं ।

तथा च नरसिंहपुराणे ।

नद्यां स्रवन्त्यु च स्नायात् प्रतिस्रोतःस्थितो द्विजः ।

तडागादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् ॥

वामनपुराणे ।

स्रोतसोऽभिमुखोमज्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै ।

स्थावरेषु च तोयेषु आदित्याभिमुखः सदेति ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ततोऽवघृष्य गात्राणि निमज्योन्मज्य वै पुनः ।

आचम्य गोमयेनापि मानस्तोकया समालभेत् ॥

अत्राचमनमन्त्रमाह जमदग्निः ।

मध्यन्दिने च आचामेन्मन्त्रेणापः पुनन्त्विति ।

अग्निश्च मे च सायञ्च प्रातः सूर्यश्च मे इति ॥

एतच्चाचमनं तीरमागत्य कर्त्तव्यं ।

तदाह बौधायनः ।

अप्सु निमज्योन्मज्य नाप्सु सतः प्रणयं विद्यते न वाससः पल्यूलनं नोपस्पर्शनं यद्युपरुद्धाः स्युः नोपतिष्ठते नमोऽग्नयेऽप्सुमते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽद्भ्य इत्युत्तीर्य्याचम्याचान्तः पुनराचामेत्। आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वी पूता पुनातु मां। पुनातु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पूनातु मां। यदुच्छिष्टमभोज्यं वा यद्वा दुश्चरितं मम सर्व्वं पुनन्तु मामापोऽसताञ्च प्रतिग्रहं स्वाहेति। गोमयं भानवे प्रदर्श्य मानस्तोक इत्यनेन,

अग्रमग्रञ्चरन्तीनामोषधीनां रसं वने।
तासां ऋषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनं।
त्वमेव रोगान् शोकांश्च पापं मे हर गोमय॥
अनेन वा शिरःप्रभृतिगात्राणि लिम्पेत्।

तदाह विष्णुः।

अग्रमग्रमिति स्मृत्वा मानस्तोकेन वा पुनः।
गोमयैर्लेपयेत् प्राज्ञः सोदकैर्भानुदर्शितैः।

वशिष्ठः।

पुनश्च गोमयेनैव अग्रमग्रमिति ब्रुवन्।
अथापामार्ग-दूर्वाभ्यां मार्जनं।

तदाह विष्णुः।

अपास्तमित्यपामार्गं दूर्व्वां काण्डादिति स्मरन्।
द्विस्त्रिरेकैकमादाय मार्जयेत्सुसमाहितः।

वशिष्ठः।

काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्।

दूर्व्वयेति शेषः । काण्डात्काण्डादित्यादिरेकः, पाम्रतेन प्रतनो-
षीति द्वितीयो मन्त्रः ।
बौधायनः ।

पवित्रे कृत्वाद्भिर्मार्जनं आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तिसृभिः, हिरण्य-
वर्णाः शुचयः पावका इति चतसृभिः । पवमानः सुवर्जन इत्यनु-
वाकेनेति ।
वशिष्ठः ।

ततो महाव्याहृतिभिर्गायत्र्या वाभिमन्त्रयेत् ।
आपो हि ष्ठेदमापश्च द्रुपदादिव इत्यपि ॥
तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्ततः ।
ततोऽर्कमीक्ष्य सोङ्कारं निमज्ज्यान्तर्जले बुधः ॥

जमदग्निः ।

सुरभिमत्याप्लिङ्गाभिः प्रोक्षयेत् कुशपाणिना ।
हिरण्यवर्णयाभिश्च पावमानीभिरेव च ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ततोऽभिषिच्य मन्त्रैस्तु वारुणैश्च यथाक्रमं ।
इमं मे वरुण इत्यृग्भ्यां त्वन्नः सत्त्वं न इत्यपि ॥
माप उदुत्तममिति मुञ्चत्ववभृथेति च ।
अभिषिच्य तदात्मानं निमज्ज्याचम्य वै पुनः ॥

ततः शाग्रैः प्रादेशमात्रैस्त्रिभिरगर्भैः कुशैर्नाभेरारभ्य मुखप्राद-
क्षिण्येनापां मध्ये स्थितः प्रतिमन्त्रं मार्जनं कुर्य्यात् ।
तदाह योगी ।

दर्भैस्तु पावयेन्मन्त्रैरव्यङ्गैः पावनैः शुभैः ।
आपोहिष्ठेति तिसृभिरिदमापोहविष्मतीः ॥
देवीराप इति द्वाभ्यामापोदेवीरितित्यृचा ।
द्रुपदादिव इत्यृच. शन्नोदेवीरपां रसं ॥
आपोदेवीः पावमान्यः पुनन्त्वाद्यास्तृचो नव ।
चित्पतिर्मेति च शनैः पाव्यात्मानं समाहितः ॥
हिरण्यवर्णा इति च पावमान्यस्तथापराः ।
तरत्समाः शुद्धवतीः पवित्राण्यपि शक्तितः ॥
वारुणस्य ऋचः सूक्तं शक्तितः सम्प्रयोजयेत् ।
जलमध्ये स्थितो विप्रः शुद्धभावो हरिं स्मरेत् ॥
ॐकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या तु समाहितः ।
आदावन्ते च कुर्वीत अभिषेकं यथाक्रमं ।
अपां मध्यस्थितस्यैवं मार्जनञ्च विधीयते ॥

विष्णुः ।

मृत्तोयैः कृतमलापकर्षणोऽप्सु निमज्ज्योपस्पृश्यापोहिष्ठेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णेति चतसृभिरिदमापः प्रवहतेति च तीर्थमभिमन्त्रयेत् । ततोऽप्सु निमग्नः त्रिरघमर्षणं जपेत् । तद्विष्णोः परमं पदमिति वा द्रुपदां सावित्रीं वा युञ्जते मन इत्यनुवाकं पुरुषसूक्तं वा ।

पैठीनसिः ।

हिरण्यवर्णा इति सूक्तेन स्नात्वा शौचं कृत्वा अपां मध्ये त्रीन् प्राणायामान् कुर्य्यात् ।

जमदग्निः ।

ऋतञ्चेत्येतदप्स्वन्तस्त्रिःपठेदघमर्षणं ।

यथाश्वमेधेवभृथस्तथा स्नानेऽघमर्षणं ॥

अन्तर्जल इत्यनुवृत्तौ वशिष्ठः ।

प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं वाघमर्षणं ।

यथोक्तैः शोभितस्तैस्तु मज्जेत् त्रिर्दण्डवत्ततः ॥

यथोक्तैर्वायोरादान-रोधोत्सर्गरूपैरित्यर्थः ।

बौधायनः ।

मार्जयित्वान्तर्जलगतोऽघमर्षणेन त्रीन् प्राणायामान् धारयित्वेति ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

अन्तर्जले जपेन्मन्त्रं त्रिःकृत्वस्त्वघमर्षणं ।

द्रुपदां वा त्रिरभ्यसेत् आपङ्गौरिति वा त्यृचं ॥

हंसः शुचिषदित्यृचं त्रिरावर्त्य जपेदथ ।

अन्यानि चैव सूक्तानि स्मार्तदृष्टान्यनुस्मरेत् ॥

सव्याहृतिं सप्रणवाङ्गायत्रीं त्रिर्जपेदथ ।

आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययं ॥

विष्णोरायतनं ह्यापः स ह्यपां पतिरुच्यते ।

तस्यैव सूनवस्त्वेतास्तस्मात्तं ह्यप्सु संस्मरेत् ॥

नराद।पः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृताः ।

ता एवास्यायनं ह्यापस्तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥

यो हि व्रतानां वेदानां यमस्य नियमस्य च ।

ओङ्कारं यज्ञतपसां ध्यायिनां ध्यानमेव च ॥

ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।

प्रायश्चित्तेषु सर्व्वेषु दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् ॥
प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवत्यध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदप्सु पुनः पुनः ।
गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै ॥

बृहस्पतिः ।

द्रुपदादिव योमन्त्रो वेदे वाजसनेयके ।
अन्तर्जले त्रिरावर्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विश्वामित्रः ।

द्रुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
अन्तर्जले त्रिरावर्त्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥

व्यासोऽपि ।

द्रुपदा नाम गायत्री ब्राह्मी वाजसनेयके ।
सकृदन्तर्जले जप्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

द्रुपदां प्रकृत्य कूर्म्मपुराणे ।

अपः पाणौ समादाय जप्त्वा वै मार्जने कृते ।
विन्यस्य मूर्द्ध्नि तत्तोयं मुच्यते सर्वपातकैः ॥

भृगुः ।

अपः पाणौ समादाय त्रिःपठेद्द्रुपदामृचं ॥
तत्तोयं मूर्द्ध्नि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

व्यासः ।

अन्तर्ज्जले त्रिरावर्त्य सावित्रीं प्रयतस्तथा ।

मुच्यते पातकैः सर्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत् ॥

हारीतोऽपि।

जुम्बका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके।
अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

जुम्बकाय स्वाहा इति मन्त्रः।

सुमन्तुरपि।

मातरम्भगिनीं गत्वा मातृस्वसारं स्नुषां सखीं वान्यद्वागम्यागमनं कृत्वा अघमर्षणसूक्तमन्तर्जले चिरावर्त्य तद्देतस्मात् पूतो भवति।

हारीतोऽपि।

आपङ्क्तिः पृथिवीरक्रमीदित्येतामृचन्त्रिरन्तर्जले जपन् सर्वस्मात्पापात् प्रमुच्यते। हंसः शुचिषदित्येतामृचन्त्रिरन्तर्जले जपन् सर्वस्मात्पापात् प्रमुच्यत इति।

गौतमोऽपि।

अपि वा गायत्रीं पच्छोर्द्धर्चशः सर्वामिति त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात् प्रमुच्यत इति।

दक्षः

मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः।
उपस्थानं जपः पश्चात् सावित्रीजप उच्यते ॥

शाट्यायनगृह्यं।

सवस्त्रोऽहरहराप्लवेताप्लुत्यात्पुदकोन्यद्वस्त्रमाच्छादयेत्।

अत्रापि जलमध्ये स्नानाङ्गतर्पणं विधेयं। असामर्थ्ये तु पूर्वोक्तेन प्रकारेण संक्षेपस्नानं कर्त्तव्यं।

वशिष्ठः ।

योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राम्भसि द्विजः ।
स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थेषु द्विगुणं फलं ॥
मनोवाक्कर्मभिश्चापि यत्पापं कुरुते तु सः ।
नाशमायाति तत्सर्वमामपात्रमिवाम्भसा ॥

शङ्खः ।

अनेन विधिना स्नातः पुण्यं फलमुपाश्नुते ।

इति मध्याह्नस्नानं ।

अथ क्रियास्नानं ।

तत्राह शङ्खः ।

क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकं ।
मृद्भिरद्भिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥
जले निमग्नस्तून्मज्ज्य उपस्पृश्य यथाविधि ।
तीर्थस्यावाहनं कुर्यात् तत् प्रवक्ष्याम्यतः परं ॥
प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितं ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापानुपत्तये ॥
तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनं ।
सान्निध्यमस्मिन् स्वे तोये भजताम्मदनुग्रहात् ॥
रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुषदस्त्वहं ।
सर्व्वानप्सुषदश्चैव प्रपद्ये प्रणतः स्थितः ॥
देवमप्सुषदं वह्निं प्रपद्येऽघनिषूदनं ।
आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये शरणं तथा ॥

रुद्राश्चाग्निश्च सर्पाश्च वरुणश्चाप एव च ॥
शमयन्त्वाशु मे पापं पुनन्तु च सदा मम ।
इत्येवमुक्ता कर्तव्यं ततः सम्मार्जनं कुशैः ॥
आपोहिष्ठेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ।
हिरण्यवर्ण्ण इति च ऋषिश्चतसृभिस्तथा ॥
शन्नोदेवीति च तथा शन्न आपस्तथैव च ।
इदमापः प्रवहत तथा मन्त्रमुदीरयेत् ॥
एवं सम्मार्जनं कृत्वा छन्द आर्षं सदैवतं ।
अघमर्षणसूक्तस्य संस्मरेत् प्रयतः सदा ॥
छन्द आनुष्टुभं तस्य ऋषिश्चैवाघमर्षणः ।
देवता भाववृत्तश्च पापघ्नस्य प्रकीर्त्तिता ॥
ततोऽम्भसि निमज्जंस्तु त्रिःपठेदघमर्षणं ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापप्रनोदनः[१] ॥
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापापनोदनं ।
प्रपद्यान्मूर्द्धनि तथा व्याहृतीभिर्जलं ततः ॥
अनेन विधिना स्नात्वा अमेध्ये स्नानवाससी ।
परिवर्त्तितवासाश्च तीर्थतीर उपस्पृशेत् ॥

इति क्रियास्नानं ।

अथ जलादुत्तीर्णस्य कृत्यं ।

तत्राह बौधायनः ।

उत्तीर्य्य वासः पीड़यित्वा प्रक्षालितोपवातान्यक्लिष्टानि वासांसि

---

(१) सर्व्वपापापलेपन इति ख० ।

परिधायाप आचम्य दर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाणः प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्वः आवर्त्तयेत् ।

'प्रक्षालितोपवातानि' प्रक्षालनानन्तरं शुष्काणि ।

अत्र व्यासः ।

पीड़नात् पूर्वमसंस्कृतप्रमीतोद्देशेन स्थले जलाञ्जलिर्देयः ।

इत्युक्तं पद्मपुराणे ।

प्राचीनावीतसंयुक्तः कुशपाणिः तिलैः सह ।
असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिं ॥
प्रेक्ष्यमाणो दिशं याम्यां मन्त्रेणानेन यत्नतः ।
असंस्कृतप्रमीता ये गोत्रजा दुर्गतिङ्गताः ।
तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं ॥

व्यासोऽपि ।

असंस्कृतप्रमीतानामेकमेवावटे क्षिपेत् ।
अनग्निदग्धा ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु पराङ्गतिं ॥

स चायञ्जलाञ्जलिर्जलस्थेनैव स्थले प्रक्षेपणीयः । यतोऽन्यथाकरणे दोषमाह सुमन्तुः ।

जलार्द्रवासाः स्थलगो यः प्रदद्याज्जलाञ्जलिं ।
वस्त्रनिश्च्योतनं प्रेता अपवार्य्य पिबन्ति ते ॥

'अपवार्य्य' जलाञ्जलिं त्यक्त्वेत्यर्थः ।

वस्त्रोदकस्रावणार्थञ्च किञ्चित्कालं तटे स्थातव्यं ।

तदाह भरद्वाजः ।

वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृता दासवर्गिणः ।
किञ्चित्कालं स्थितस्तस्माज्जलं भूमौ निपातयेत् ॥

ततः स्नानवस्त्रं निष्पीड़येत् ।

पुलस्त्यः ।

कृत्वा तर्पणमेवन्तु समुत्तीर्य्य जलाशयात् ।
पीड़येत्स्नानशाटीन्तु तट एव विचक्षणः ॥

तट एव निष्पीड़येदित्यत्र हेतुरुक्तो वायुपुराणे ।

वस्त्रनिष्पीड़ितं तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभागिनां ।
भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीड़येत् स्थले ॥

जलमध्यनिष्पीड़ने निषेध उक्तो नारदीयपुराणे ।

जलमध्ये तु यः कश्चिद् ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
निष्पीड़यति वस्त्रं तत् स्नानं तस्य वृथा भवेत् ॥

कृत्वा तर्पणमितिवचनात् पूर्वं वस्त्रनिष्पीड़नं न कुर्य्यात् ।

तदाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

यावद्देवानृषींश्चैव पितॄंश्चैव न तर्पयेत् ।
तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो न चोदके ॥

येन वस्त्रेण स्नातस्तन्न पीड़येत् ।

निष्पीड़यति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् ॥
निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवैः सहर्षिभिः ।

पराशरः ।

निराशाः पितरो यान्ति वस्त्रनिष्पीड़ने कृते ।
तस्मान्न पीड़येद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणं ॥

देवताः पितरश्चेत्यनुवृत्तौ शातातपः।

निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीड़ने कृते।

तस्मान्न पीड़येद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणं॥

शङ्खः।

उदकस्याप्रदानाद्धि स्नानशाटीं न पीड़येत्।

विष्णुः।

अकृत्वा देवपितृतर्पणं स्नानशाटीं न पीडयेत्।

वस्त्रनिष्पीड़ने प्रकारमाह सुमन्तुः।

दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन् प्राचीनावीतवानपि।

वेष्टयन्नपसव्येन स्नानवस्त्रन्तु पीड़येत्॥

अत्र मन्त्रमाह कार्ष्णाजिनिः।

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीड़नोदकं॥

वस्त्रनिष्पीड़नानन्तरमाचमनं कर्त्तव्यं इत्याह स एव।

स्नानवस्त्रं ततः पीड्य पुनराचमनञ्चरेदिति।

एतच्चाचमनं केवलं स्थलस्थितेन कर्त्तव्यं।

यदाह हारीतः।

जलार्द्रवासा स्थलगो य आचामेन्नराधमः।

वस्त्रनिश्च्योतनं तस्य पिबन्ति पितरोऽप्यशुचि॥

तस्मादेकं जलस्यान्तः पादमेकं स्थले तथा।

कृत्वाचामन् विधानज्ञः पूतो भवति नान्यथा॥

पैठीनसिरपि।

अन्तरुदक आचान्तोऽन्तः शुद्धोभवति । बहिरुदक आचान्तो-बहिरेव शुद्धः स्यात् । तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च कृत्वा पादमाच-मेत्सर्व्वत्र शुद्धो भवति ।

मत्स्यपुराणे ।

एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य तु विधानतः ।
उत्थाय वाससी शुद्धे शुक्ले तु परिधाय वै ॥

द्विराचमेदिति शेषः ।

तथा च व्याघ्रः ।

ततोवस्त्रद्वयं शुद्धं गृहीत्वा द्विरुपस्पृशेत् ।

वशिष्ठोऽपि ।

प्राग्वोदग्वा शुचौ देश उपविश्य द्विराचमेत् ।

वस्त्रपरिधानाचमनयोर्मध्ये जङ्घादिशोधनं कर्त्तव्यं ।

तथा च जाबालपराशरौ ।

स्नात्वा निवस्य वासोऽन्यज्जङ्घे शोध्ये मृदम्भसा ।
अपवित्रीकृते ते हि कौपीनास्नानवारिणा ॥

अत्रापवित्रीकृत इति हेतुविधानात् जङ्घाग्रहणमपवित्रीकृता-ङ्गोपलक्षणार्थं ।

अतएव योगयाज्ञवल्क्यः ।

स्नात्वैवं वाससी धौते अच्छिन्ने परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरू मृदाद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥

स्नानार्द्रवासाश्च विण्मूत्रोत्सर्गं न कुर्य्यात् ।

तथा च लिङ्गपुराणे ।

स्नानं कृत्वाद्रवासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनस्नानेन शुध्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अवमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः ।
न च निर्द्धुनुयात् केशान् वासश्चैव न निर्द्धुनेत् ॥

अत्र हेतुमाह व्यासः ।

तिस्रः कोट्योर्द्धकोटिश्च यावन्त्यङ्गरुहाणि वै ।
स्रवन्ति सर्व्वतीर्थानि तस्मान्न परिमार्जयेत् ॥

गोभिलोऽपि ।

पिवन्ति शिरसो देवाः पिवन्ति पितरो मुखात् ।
मध्यतः सर्व्वगन्धर्व्वा अधस्तात्सर्व्वजन्तवः ।
तस्मात्तोयं नावमृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना ॥

विष्णुपुराणे ।

स्नातो न मार्जयेदङ्गं स्नानशाट्या न पाणिना ।

स्नानशाट्येति विशेषग्रहणात् वस्त्रान्तरेण मार्जनमनुमतमिति केचित् ।

मनुः ।

शिरःस्नानस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।

लघुहारीतः ।

स्नानं कृत्वा तु यः कश्चित् पुष्पं गृह्णाति वै द्विजः ।
देवतास्तन्न गृह्णन्ति भस्मी स्यात् स च दारुवत् ॥

विष्णुः ।

स्नातः शिरो नावधुनुयात् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेन्न तैलं स्पृशेन्ना-

प्रक्षालितं पूर्व्वधृतं वासोविधृयात् । न म्लेच्छान्त्यजपतितैः सह सम्भाषणं कुर्य्यात् ।

व्यासः ।

न चानुलिम्पेदस्नात्वा वासोऽत्रापि न निर्धुनेत् ।
आर्द्र एव तु वासांसि स्नात्वा सेवेत मानवः ॥

हारीतः ।

स्नात्वा न गात्रमवमृज्यात् न शिरो विधुनुयात् न वासो विधुनुयात् नोत्तरीयविपर्य्यासं कुर्य्यात् ।

व्यासवसिष्ठौ ।

नोत्तरीयमधः कुर्य्यान्नोपर्य्याधस्त्यमम्बरं ।
नान्तर्वासो विना जातु विवसेद्वसनं बुधः ॥

आचमनानन्तरं तीर्थमृदादितिलकं विधाय यथाशक्ति गायत्र्यादिजपं कुर्य्यात् ।

तथा च भविष्यत्पुराणे ।

धौतवस्त्रयुगं शुक्लं परिधाय समाहितः ।
ऊरू जङ्घे च संशोध्य परिक्षाल्य तथा करौ ॥
द्विराचम्य कुशासीनः सावित्रीजपमाचरेत्
अन्यानि पुण्यसूक्तानि मन्त्रांश्च नियतो जपेत् ॥

इति जलोत्तीर्णकृत्यं ।

अथ परिधेयवस्त्राणि ।

तत्राह भृगुः ।

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपतेरक्तमुल्वणं ।

पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥

'उल्वणं' निविड़रक्तं, तच्च धातुरक्तमेव ।

न वेष्टितशिराः कृष्णकषायवासा वा देवपितृकार्याणि वा कुर्या-दित्युशनसा कषायरक्तस्य निषेधस्मरणात् "अहतं धातुरक्तञ्च तत्पवि-त्रमितिस्थितिः" इति तस्यानुग्रहस्मरणाच्च ।

अनेनैवाभिप्रायेण गौतमोऽपि ।

न रक्तमुल्वणमन्यधृतञ्च वासोबिभृयादिति ।

अहतलक्षणमुक्तमाच्छादनप्रकरणे ॥

अत्र विशेषमाह देवलः ।

स्वयन्धौतेन कर्त्तव्याः क्रिया धर्म्मा विपश्चिता ।

न तु नेजकधौतेन नाहतेन च कर्हिचित् ॥

'अहतेन' अधौतेन, तत्राप्यहतशब्दप्रयोगात् ।

यथोक्तं सत्यतपसा ।

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा ।

शस्तन्तन्माङ्गलिक्येषु तावत्कालं न सर्व्वदा ॥

'माङ्गलिक्यं' विवाहादि ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नराधिप ।

अन्यद्रथ्यासु देवानामर्च्चायामन्यदेव हि ।

अन्यच्च लोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने ॥

वौधायनः ।

उत्तरं वासः कर्त्तव्यं पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।

स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भुक्ताचमनयोस्तथा ॥

'उत्सर्गः' मूत्रादेः, 'भुक्तं' भोजनं ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

स्नानं दानं जपं होमं स्वाध्यायं पितृतर्पणं ।

नैकवस्त्रो द्विजः कुर्य्याच्छ्राद्धभोजनसत्क्रियाः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

न दान-जप-होमेषु श्राद्धाध्ययनकर्मसु ।

एकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजवाचनके तथा ।

'द्विजवाचनकं' पुण्याहवाचनं ।

विष्णुपुराणे ।

होम-देवार्चनाद्यासु द्विजानां वाचनं तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजो नाचमने जपे ॥

गोभिलः ।

एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्य्याद्देवतार्चनं ।

न चार्चयेद्द्विजान्नान्यं कुर्य्यादेवंविधो नरः ॥

एकवस्त्रस्य लक्षणमाह स एव ।

सव्यादंसात्परिभ्रष्टकटिदेशधृताम्बरः ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्यात् दैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥

सव्यात् स्कन्धात् परिलुप्तं कटिदेशधृतं अम्बरं यस्य स तथोक्तः ।
एवं द्वितीयवासोविहीनस्यापि वेदितव्यं ।

श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म्म न नग्नश्चिन्तयेदपीति ॥

विष्णुपुराणे नग्नलक्षणमुक्तं ।

आह जातूकर्ण्यः ।

स्वाध्याये तु जपे चैव दान-होमार्चने तथा ।
बध्नीयान्नासुरीं कच्छां दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
परिधानाद्बहिःकच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ॥

अत्र वासःपरिधाने पारस्करेण मन्त्रोदर्शितः ।

परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्त्वाय जरदष्टिरस्मि
शतञ्च जीवामि शरदः पुरीचीरायस्पोषमभिसंव्यपिष्यत इति ।

तथोत्तरीयेऽपि ।

यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती यशोभगस्य मा विदद्यशो मा प्रति-पद्यतामिति ।

एतच्च मन्त्रद्वयं नववस्त्रपरिधाने पठितव्यं। वासःच्छत्रोपानहस्रा-पूर्वाणि चेन्मन्त्र इति तेनैवोक्तत्वात् ।

अत्र वर्ज्यान्याह भृगुः ।

न रक्तमुल्वणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।
दशाहीनं मलाक्तञ्च वर्जयेत् कुत्सितं बुधः ॥

जातूकर्ण्यः ।

कषायं कृष्णवस्त्रं वा मलिनं केशदूषितं ।
छिन्नाग्रञ्चोपवस्त्रञ्च कुत्सितं धर्मतो विदुः ॥

अयञ्च मलिनवासोनिषेधः सति सामर्थ्ये ।

यदाह गौतमः ।

सति विभवे न जीर्णमलवासाः स्यादिति ।

तत्रानुकल्पमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ।
कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वै भवेत् ॥

गृह्णीयादिति शेषः ।

'कुतपः' पार्वतीयाजरोमनिर्मितकम्बलः ।

विश्वामित्रोऽपि ।

यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ।
तृतीयमुत्तरीयञ्च वस्त्राभावे तदिष्यते ॥

उत्तरीयलक्षणमाह जातूकर्ण्यः ।

वस्त्रोत्तरीयाभावे लेकाङ्गुलं द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलञ्चतुरङ्गुलं वा सूत्रै-रेव कृतं परिमण्डलन्तदुत्तरीयं कुर्य्यादिति ।

इति परिधेयापरिधेयवस्त्राणि ।

अथ तर्पणं । तत्र कालदेशौ तावत् ।

आह शातातपः ।

तर्पणन्तु ततः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ।

व्यासः ।

तर्पणं द्विविधं प्राहुर्मुनयः शंसितव्रताः ।
एकं जले स्थितः कुर्य्यादपरन्तु स्थले स्थितः ॥

अनयोर्व्यवस्थामाह विष्णुः ।

स्नातस्त्वार्द्रवासा देव-पितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्य्यात् परिवर्त्तित-वासास्तु तीर्थतीरमुत्तीर्य्य ।

हारीतोऽपि ।

आर्द्रवासा जले कुर्य्यात्तर्पणाचमनं जपं ।
शुष्कवासः स्थले कुर्य्यात्तर्पणाचमनं जपं ॥

जले स्थिति शेषः ।

उक्तव्यवस्थातिक्रमे दोषमाह लिखितः ।

शुष्केणान्तर्जले चैव बहिरप्यार्द्रवाससा ॥
स्नानं दानं जपोहोमो निष्फलं पितृतर्पणं ।

स्नानं ब्राह्मं । अतएव हारीतः ।

ब्राह्मं स्नानं तथा दानं देवता-पितृतर्पणं ।
जलमध्ये तु कुर्वाणः शुष्कवस्त्रोऽतिदुष्यति ॥

मार्कण्डेयः ।

नार्द्रवासा स्थले स्थित्वा बुधस्तर्पणमाचरेत् ।
जानुदघ्नजलस्थोवा विगलत्स्नानशाटकः ॥

मरीचिः ।

स्नानाङ्गमेव कुर्वीत तर्पणं सलिलस्थितः ।
स्नानाङ्गादितरत् कुर्य्यान्मध्याह्ने स्थल एव तु ॥

मध्याह्नस्नानानन्तरं जपविधिमभिधाय सत्यव्रतः ।

जप्तानेन विधानेन देवर्षि-पितृतर्पणं ।
स्वशाखाविहितं कुर्य्यात् स्नानाङ्गं पृथगेव हि ॥

वसिष्ठोऽपि ।

ऋक्सामाथर्ववेदोक्तान् जपेन्मन्त्रान् यजूंषि च ।
जपित्वैवं ततः कुर्य्याद्देवर्षि-पितृतर्पणं ॥

यत्तु योगयाज्ञवल्क्येन ।

जपेद्वेदादिमेकाग्रस्तटे बद्धाञ्जलिः शनैः ।
ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं ब्रह्मविद्यामथापि वा ।
जप्त्वा वा प्रणवं शक्त्या ततस्तर्पणमाचरेदिति ॥

ब्रह्मयज्ञानन्तर्य्यमुक्तं तत्प्रातराहुतेरनन्तरं ब्रह्मयज्ञाकरणविषयं तत्रापि तस्य विधानात् । तथा च बृहस्पतिः ।

स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यदा त्वनिमित्तत इति ॥

यदा तु स्थले स्थितस्तर्पणं कुर्यात् तदा तर्पणोदकमुदकमध्ये न निक्षिपेदित्याह विष्णुः ।

स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।
नोपतिष्ठति तद्वारि पितॄणां तन्निरर्थकं ॥

स्थलतर्पणमेव प्रकृत्याह गोभिलः ।

नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।
नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते ॥

अतः स्थलस्थेन भूमावेव देयमित्यभिप्रायः ।

शङ्खोऽपि ।

उदके नोदकं कुर्यात्पितृभ्यस्तु कदाचन ।
उत्तीर्य्य तु शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणमिति ॥

अत्र विशेषमाह हारीतः ।

वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णबर्हिषि ।
विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रे तु कदाचन ॥

पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथवा गर्त्ते न स्थलेषु विबर्हिषु ॥

पात्रञ्चात्र पितामहेनोक्तं ।

हेम-रूप्यमयं कार्य्यं ताम्र-कांस्यसमुद्भवं ।
पितॄणां तर्पणे पात्रं मृन्मयन्तु परित्यजेदिति ॥

परिस्तरणविशेषो योगयाज्ञवल्क्येन दर्शितः ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य्य च कुशान् शुभान् ।
प्रागग्रेषु सुरान् सम्यग्दक्षिणाग्रेषु वै पितॄनिति ॥

तर्पयेदिति शेषः ।

यत्र पुनर्नेष्टकाचिते पितॄंस्तर्पयेदित्यादिना प्रतिषिद्धमशुचि वा स्थलं तत्र जले दद्यादित्याह विष्णुः ।

यत्राशुचि स्थलन्तु स्यादुदके देवता-पितॄन्(१) ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितं ॥

यदा तूदकमध्यस्थितस्तर्पणं कुर्यात् तदा तर्पणोदकं स्थले न निक्षिपेत् । तदुक्तं षड्त्रिंशन्मते ।

न तर्पयेत्पितॄन्देवान् जलसंस्थः स्थले क्वचित् ।
स्थलस्थस्तु क्वचित् कुर्यात् जलेष्वशुचि चेत् स्थलं ॥

असंस्कृतप्रमीताञ्जलिस्तु सर्वदा स्थल एव क्षेपणीय इत्याह कार्ष्णाजिनिः ।

देवतानां पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिं ।
असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं पुनरिति ॥

---

(१) उदकादथ तान् पितॄनिति ।

इति तर्पणकाल-देशनिरूपणं ।

अथ तर्पणसाधनानि ।

तत्राह लौगाक्षिः ।

खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणं ।

मणिकाञ्चनयुक्तेन न शुद्धेन कदाचन ॥

'खड्गं' गण्डकास्थि । 'शुद्धेन' केवलेन ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रूप्यमेव च ।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नरः ॥

कात्यायनोऽपि ।

अशून्यन्तु करं कृत्वा सुवर्णरजतैः कुशैः ।

प्रयतस्तर्पणं कुर्यान्मणिखड्गतिलैरपि ॥

शङ्खोऽपि ।

विना रूप्य-सुवर्णेन विना ताम्र-तिलैस्तथा ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोपपद्यते(१) ॥

सौवर्णराजताताम्राभ्यां खड्गेनोदुम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति पितॄणान्तु तिलोदकं ॥

हिमेन सह यद्दत्तं क्षीरेण मधुनाथवा ।

तदप्यक्षयतां याति पितॄणान्तु तिलोदकं ॥

'हिमं' कर्पूरं चन्दनं वा ।

मरीचिः ।

---

(१) नोपतिष्ठतीति ख० ।

रजते मनसा यायात्सुवर्णे हस्तनिर्गतं ।
तिलेषु च चणाद्गच्छेत् ताम्रे तु द्विमुहूर्त्ततः ॥
दर्भे सप्तमुहूर्त्तेन मन्त्रयुक्तं तदक्षयं ।
यत्र यत्र हि योयस्य तस्य तत्रोपतिष्ठते ॥

नैतानि सुवर्णादिसमुच्चयार्थानि वचनानि ।

यदाह स एव ।

एषामन्यतमेनापि युक्तपाणिः समाचरेत् ।
द्वाभ्यां वाथ त्रिभिर्वापि सर्व्वैर्वा तर्पणं बुधः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

तिलानामप्यलाभे तु सुवर्ण-रजतान्वितं ।
तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥

अनेन मन्त्रस्यावश्यकत्वं भवति ।

अतएव जावालिः ।

सुवर्णं रजतं दर्भान् यथालाभं प्रयोजयेत् ।
न मन्त्रेण विना कार्यं कदाचित्[१] तर्पणं बुधैः ॥

मरीचिः ।

वत्सगोषु यथा नष्टां मातरं लभते सुतः ।
मनुना यस्य यद्दत्तं तद्धि तस्योपतिष्ठते ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

नाम-गोत्र-स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः ।
मन्त्रैश्च देयमुदकं पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ॥

---

(१) कदापीति क० ।

गौतमः ।

कुशानामप्यलाभे तु काशान्दूर्वामथापि वा ।
संयोज्य तर्पणं कुर्य्यान्न तु शून्यकरः क्वचित् ॥

अत्र विशेषमाह प्रजापतिः ।

तर्पणादीनि कार्याणि पितॄणां यानि कानिचित् ।
तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भैः सपवित्रैर्विशेषतः ॥

भृगुः ।

प्रागग्रैस्तर्पयेद्देवानुदगग्रैस्तु मानुषान् ।
तानेव द्विगुणीकृत्य तर्पयेत् प्रयतः पितॄन् ॥

तानेवेति देवतर्पणविनियुक्तानामपि तेषां पितृतर्पणयोग्यतेत्युक्तं ।

तथा च गृह्यपरिशिष्टे ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

छागलेयः ।

लघुपात्रं करे कृत्वा सौवर्णं खड्गमेव च ।
राजतं ताम्रजं वापि तेन सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥

शङ्खः ।

सौवर्णेन पात्रेण राजतेन औदुम्बरेण खड्गपात्रेण वा शङ्कुनाप्युदकं पितृतीर्थं स्पृशन् दद्यात् ।

'औदुम्बरं' ताम्रमयं । 'शङ्कुना' सुवर्णादिनिर्म्मितया शलाकया ।

विष्णुः ।

यवोदकेन देवेभ्यः पितृभ्यस्तु तिलोदकैः ।

तर्पणं कुर्य्यादिति शेषः।

कूर्म्मपुराणे।

देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः।
पितॄभक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तविधानतः॥

मत्स्यपुराणे।

यवैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् सनकादिकान्।
तिलैर्विशेषतः कृष्णैरग्निष्वात्तादिकान् पितॄन्।
आत्मनश्च पितॄन् सर्वान् सुहृत्सम्बन्धिभिः सह॥

वृद्धमनुः।

यथा योधसहस्रैस्तु राजा गच्छति धार्म्मिकः।
एवं तिलसमायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति॥

यत्तु रामायणे।

पादशौचमनभ्यङ्गं तिलहीनञ्च तर्पणं।
सर्वन्तत्त्रिजटे तुभ्यं यच्च श्राद्धमदक्षिणमिति॥

तत्तिललाभेऽपि तद्विहीनतर्पणाभिप्रायं, अन्यथा तिलानामप्य-लाभे इत्यादिवचनविरोधः स्यात्।

गोभिलः।

शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शवलैस्तिलैः।
पितॄंस्तु तर्पयेत्कृष्णैः तर्पयन् सर्वदा द्विजः॥

तिलग्रहणे विशेषमाह मरीचिः।

मुक्तहस्तेन दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत्।
वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तस्तु दक्षिणः॥

'मुद्रा' प्रदेशिन्यङ्गुष्ठाग्रसंयोगः । एतदनुद्धृतोदकतर्पणाभिप्रायं ।

यथा च योगयाज्ञवल्क्यः ।

यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान् सम्मिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

'अतोऽन्यथा' अनुद्धृतोदकतर्पणे ।

तत्र जलस्थस्य विशेषमाह शालङ्कायनः ।

बाहुं पूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्थस्तर्पयेत्पितॄन् ।

स्थलस्थेन न कर्त्तव्यं पितॄणां तृप्तिमिच्छता ॥

एतच्च यदुक्तं गोभिलेन ।

रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितॄन् ।

पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन चेति ॥

तत् स्थलतर्पणविषयमित्यवगन्तव्यं । यदा तु स्थलस्थोऽप्यनुद्धृतेन चोदकेन तर्पणं कुर्य्यात् तदा वामहस्तस्यालोमके प्रदेशे शाखां वा तिलान्निधाय तर्पणं कार्य्यं ।

तदाह कार्ष्णाजिनिः ।

रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा तर्पयेत् पितृदेवताः ।

जले स्थले तलस्थांस्तु कृत्वा शाखामथापि वा ॥

उक्ततिलतर्पणस्य क्वचिदपवादमाह मरीचिः ।

सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।

भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी न कुर्य्यात् तिलतर्पणं ॥

पक्षयोरुभयोराजन् सप्तम्यां निशि-सन्ध्ययोः ।

विद्या-पुत्र-कलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत् ॥

निम्बस्य भक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमञ्जनं ।
सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रे च भोजनं ॥

कालिकापुराणे ।

रवि-शुक्र-त्रयोदश्यां सप्तम्यां निशि-सन्ध्ययोः ।
तिलतर्पणसंयोगात् तज्जलं रुधिरं स्मृतं ॥

अधिकारिविशेषेण तिलतर्पणप्रतिषेधमाह कौण्डिन्यः ।

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपक्षिकं ।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् तिलैस्तर्पणमेव च ॥

इति तर्पणसाधनानि ।

अथाञ्जलिसङ्ख्या ।

तत्राह व्यासः ।

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिं ॥

आह सत्यतपाः ।

देव-पितृ-मनुष्यादि स्वशाखाविधिचोदितां ।
एकैकाञ्जलिना तृप्तिं प्रथमान्तेन वाचयेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
तथर्षीणां यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतिः ।
पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ॥

'अपवर्जयेत्' दद्यात् ।

कूर्म्मपुराणे ।

देवतानान्तु सर्व्वासामेकैकाञ्जलिरिष्यते ।
ऋषीणामेक एव स्यान्मनुष्याणां द्वयं तथा ।
त्रयस्त्रयः पितृणान्तु स्त्रीणामेकैक एव हि ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अञ्जलिद्वितयं दद्याद्देवान् सन्तर्पयन् बुधः ।
ऋषीणाञ्च मनुष्याणां सकृदेव प्रदापयेत् ॥
त्रिस्त्रिः पितृभ्योदद्यात्तु स्त्रीणान्तु सकृदेव हि ।
द्वौ द्वौ मातामहानाञ्च मातुलानां सकृत्तथा ।
गुर्व्वाचार्य्य-श्वशुराणां सुहृत्सम्बन्धिनां सकृत् ॥

बौधायनः ।

जलाञ्जलित्रयं देयं ये चान्ये संस्कृता भुवि ।
असंस्कृतप्रमीतानामेकमेवावटे क्षिपेत् ॥

तत्र यथास्वशाखं व्यवस्था वेदितव्या। येषां तु शाखिनामनाम्नातं तेषां विकल्प इति ।

इत्यञ्जलिसङ्ख्या ।

अथ तर्पणीयगणक्रमः ।

तत्र छागलेयः ।

देवान् देवगणांश्चैव मुनीन् मुनिगणानपि ।
पितॄन् पितृगणांश्चैव नित्यं सन्तर्पयेत्ततः ॥

शातातपः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं ।

वशिष्ठोऽपि ।

देवानृषीन् मनुष्यांश्च भूतग्रामं चराचरं ।
वसून् रुद्रांस्तथादित्यांस्ततः पितृगणानपि ।
प्रमीतानात्मनश्चापि क्रमशस्तर्पयेद्बुधः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

प्रथमन्तर्पयेद्देवान् ब्रह्मादीन् सुसमाहितः ।
ततः सन्तर्पयेद्विद्वान् मरीचिप्रमुखानृषीन् ॥
वसून्रुद्रांस्तथादित्यान् क्रमशस्तदनन्तरं ।
यक्षान् पशून् सुपर्णांश्च भूतग्रामं चतुर्विधं ॥
आचार्य्यानितरांश्चैव कालस्यावयवानपि ।
सनकप्रमुखांश्चैव मनुष्यांस्तदनन्तरं ॥
कव्यवालनलादींश्च ततः पितृगणानपि ।
स्वपितृभ्यस्ततोदद्यान्मातृभ्यस्तस्य चाप्यनु ।
ततो मातामहानाञ्च पितृव्याणां ततः परं ॥
पत्नीनाञ्च सुतानाञ्च पितृ-मातृस्वसुस्ततः ।
मातुलानी च दुहिता स्वमाचार्य्यर्त्विजस्तथा ॥
शिष्याश्च ज्ञातयश्चैव सुहृत्सम्बन्धिनस्तथा ।
एतेषां तर्पणं कार्य्यं यथावदनुपूर्व्वशः ॥
ज्ञाताज्ञातान् समुद्दिश्य प्रदेयश्चाञ्जलिस्ततः ।
असंस्कृतप्रमीतानां पृथग्देयोऽञ्जलिस्ततः ॥
इति क्रमेण यः कुर्य्याद्देवादीनान्तु तर्पणं ।
तेन स्युस्तर्पितास्ते तु सुधाभिर्नात्र संशयः ॥

स्कन्दपुराणे ।

पूर्वं मोदप्रमोदादीन् तर्पयेत् षड्विनायकान् ।
ततो ब्रह्मादयो देवास्तर्पणीया महामते ।
ततश्च सनकादीनां प्रयतस्तृप्तिमाचरेत् ॥
अग्निष्वात्तादिकानान्तु पितृणामप्यनुक्रमात् ।
यमाय धर्मराजाय कुर्यात्सन्तर्पणं ततः ॥
पितृणामथ मातृणां ततो मातामहस्य च ।
पत्नी-श्वशुर-बन्धूनां सुत-सम्बन्धिनां ततः ॥

नारदीयपुराणे ।

अग्निप्रभृतयो देवास्तर्प्याः स्युः प्रथमं नृप ।
ततः शतर्चिनाद्यास्तु मुनयः शंसितव्रताः ॥
ततः काण्डऋषीन् सर्वांस्तर्पयेच्छ्रद्धयान्वितः ।
मनुष्यांश्च पितॄंश्चैव यथापूर्वं प्रतर्पयेत् ॥

सत्यव्रतः ।

पूर्वं स्वपितरस्तर्प्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ।
पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।
ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्य सुतस्य च ॥

पित्रादितर्पणानन्तरं याज्ञवल्क्यः ।

सुहृत्सम्बन्धि-बन्धूनां ततः कुर्य्यात्तु तर्पणं ॥

यमः ।

सपिण्डानाञ्च बन्धूनां कृत्वादावुदकक्रियां ।
सुहृत्सम्बन्धिवर्गाणां ततोदद्याज्जलाञ्जलिं ॥

विष्णुः ।

आदौ स्ववंश्यानां तर्पणं कुर्य्यात्ततः सम्बन्धि-बान्धवानां, ततः सुहृदामेवञ्च नित्यस्नायी स्यात् ।

शङ्खः ।

आसप्तमात्तु पुरुषात् पितृपक्षे यावतान्तु नाम जानीयात् तावतां पितृपक्षाणामुदकतर्पणं कृत्वा गुरूणां कुर्यात् । गुरूणां कृत्वा मातृपक्षाणां कुर्यात् । मातृपक्षाणां कृत्वा तत्सम्बन्धि-बान्धवानां कुर्यात् । तेषां कृत्वा सुहृदां कुर्यात् ।

इति तर्पणीयगणक्रमः ।

अथ हस्त-तीर्थोपवीत-जानु-दिङ्नियमाः ।

तत्र यमः ।

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिं ।
गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

यत्तु व्याघ्रेणोक्तं ।

उभाभ्यामथ पाणिभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।
स मूढ़ो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

तच्छ्राद्धादिविषयं ।

तथा च कार्ष्णाजिनिः ।

श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।
तर्पणन्तु भवेन्नैवं विधिरेष पुरातन इति ॥

अतएव भविष्यत्पुराणे ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यामाबध्याञ्जलिमादरात् ।
देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄंश्चैवाभितर्पयेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

उभयोर्हस्तयोः कृत्वा सलिलैः पूर्णमञ्जलिं ।
देवानाञ्च पितॄणाञ्च शुचि स्तर्पणमाचरेत् ॥

अत्र विशेषमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां अपराजितदिङ्मुखः ।
संवृताङ्गुष्ठकाभ्यान्तु सव्योपग्रहमेव वा ॥

प्रक्षिपेत्तोयमिति शेषः ।

वायुपुराणे ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ।
सव्योपग्रहयुक्तेन दक्षिणेनैव वा पुनः ॥

वसिष्ठः ।

एकेन वा हस्तेन कुर्याद्देवपितृतर्पणं सव्यारब्धेनोभाभ्यां वेति ।

कूर्मपुराणे ।

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।
देवर्षींस्तर्पयेद्धीमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥

अन्वारब्धेन दक्षिणपाणिना सहाञ्जलेर्विकल्पः ।

विष्णुपुराणे ।

शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणं ।
तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥

'तेषां' देवादीनां, ततश्च देवतीर्थेन देवानां, प्रजापतितीर्थेन ऋषीणां, पितृतीर्थेन पितॄणां तर्पणं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ।

नरसिंहपुराणे ।

देवतीर्थेन कुर्वीत देवानां तर्पणं सदा ।

सनकादिमनुष्याणां ऋषीणामपि सर्वशः ॥
प्राजापत्येन सिञ्चेत्तु सलिलं श्रद्धया शुचिः।
पितृतीर्थेन कर्त्तव्यं पितॄणां तर्पणं बुधैः।
अन्यथा तर्पणं कुर्वन्नेनसा युज्यते नरः ॥

अग्निपुराणे।

दैवेनैव हि तीर्थेन देवानां तर्पणं स्मृतं।
प्राजापत्येन तीर्थेन तर्पयेत् ब्रह्मणः सुतान्।
पितॄणामपि तीर्थेन तेषामेव हि तर्पणं॥

विष्णुः।

आदावेव दिव्येन तीर्थेन देवानां तर्पणं कुर्यात् पित्र्येण पितॄणां।

तीर्थलक्षणमुक्तं योगयाज्ञवल्क्येन।

पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दक्षिणे।
ब्राह्मं दैवं तथा पित्र्यं प्राजापत्यञ्च सौमिकं ॥
अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मन्तु दैवं ह्यङ्गुलिमूर्द्धनि।
प्राजापत्यन्तु मूलेषु मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितं ॥
अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पित्र्यं प्रकीर्त्तितं।
एवं ज्ञात्वा न मुह्यन्ति सर्वकर्मसु वै द्विजाः ॥

हारीतेन तु। मध्ये आग्नेयमुक्तं। अङ्गुष्ठस्योत्तरतो रेखा ब्राह्मं तीर्थं, कनिष्ठिकायाः पश्चात् प्राजापत्यं; अग्रेऽङ्गुलीनां दैवं, अङ्गुष्ठ-प्रदेशिन्योरन्तरा पित्र्यं, मध्ये आग्नेयं। क्षुत-निष्ठीविताशित-पीत-लीढ़ेषु मूत्र-पुरीषयोर्दर्शनोत्सर्गे स्त्री-शूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे देवतामभिगन्तुकामोऽध्येष्यमाणो वा ब्राह्मेण तीर्थेनाचामेत्। आवपन-होम-तर्पणानि

प्राजापत्येन कुर्य्यान्मार्जनार्चन-बलिकर्म-भोजनानि दैवेन, पित्रार्थान् पित्र्येण, प्रतिग्रहमाग्नेयेनेति ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियां ।
प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥

जमदग्निः ।

यज्ञोपवीती देवेभ्यः प्रदद्यात् सलिलाञ्जलीन् ।
निवीती तु मनुष्याणां कुर्यात्तर्पणमादृतः ।
प्राचीनावीतसंयुक्तः पितृभ्यो निर्वपेज्जलं ॥

यज्ञोपवीतादिलक्षणमाह भरद्वाजः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे निवेशितं ।
यज्ञोपवीतमित्युक्तं दैवकार्य्येषु शस्यते ॥
कण्ठावलम्बितञ्चैव ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत् ।
तन्निवीतमिति ख्यातं शस्तं कर्मणि मानुषे ॥
उत्क्षिप्ते वामबाहौ च दक्षिणस्कन्धमाश्रितं ।
प्राचीनावीतमित्याहुस्तत् पित्र्येष्वेव कर्मसु ॥

सत्यव्रतः ।

कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा ॥
अपसव्यं ततः कुर्यात् सव्यं जान्वाच्य भूतले ।
दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः ।
पित्रादीन्नामगोत्रेण ततोमातामहानपि ॥

पुलस्त्यः।

अन्वाच्य दक्षिणं जानु प्रागग्रैस्तु कुशैर्द्विजः।
देवान् सन्तर्पयेन्नित्यं श्रद्धापूतेन चेतसा॥
अन्वाच्य जानु सव्यन्तु कुशैश्च द्विगुणैरपि।
सन्तर्पयेत् पितॄन् भक्त्या ध्यायंस्तद्गतमानसः॥

गोभिलः।

देवं सन्तर्पयन् प्राज्ञो दक्षिणं जानु भूतले।
निदध्यादथ वामन्तु पितॄनपि विचक्षणः।
मनुष्यतर्पणं कुर्वन्न किञ्चिज्जानु पातयेत्॥

सुमन्तुः।

नुब्जं जानु निवेश्याधो दक्षिणं तर्पयेत्सुरान्।
तथैव सव्यं विन्यस्य पितॄणान्तर्पणञ्चरेत्॥

ब्रह्मवैवर्त्ते।

पूर्व्वाग्राभिमुखो भूत्वा पूर्वाग्रेषु कुशेषु च।
अपोनिषञ्चेत् प्रयतो देवानुद्दिश्य धर्मवित्॥
सौम्याग्राभिमुखो नित्यमुदगग्रे च बर्हिषि।
मनुष्याणाञ्च तृप्त्यर्थं निर्वपेत्तु जलाञ्जलीन्॥
यमाग्रासम्मुखः स्थित्वा दक्षिणाग्रकुशेषु च।
पितृभ्यः सलिलं दद्यात्तृप्त्यर्थं प्रीतमानसः॥

विश्वामित्रः।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यामपराजितदिङ्मुखः।
आदाय सलिलं सम्यग्टषीन् देवांश्च तर्पयेत्॥

आग्नेयीमथ वा याम्यां प्रेक्षमाणो दिशं नरः ।
दद्यात् पितॄन् समुद्दिश्य त्रींस्त्रीनथ जलाञ्जलीन् ॥

नन्दिपुराणे ।

ऐन्द्रीदिगाभिमुख्येन त्रिदशानान्तु तर्पणं ।
ऐशान्यामथ कौवेर्य्यां ब्रह्मपुत्रांश्च तर्पयेत् ।
दक्षिणस्यान्तु काष्ठायां विधेयं पितृतर्पणं ॥

इति हस्त-तीर्थोपवीत-जानु-दिङ्नियमाः ।

अथ प्रत्येकतर्पणीयदेवादिनिरूपणं ।

भविष्यत्पुराणे ।

प्रथमं तर्पयेद्देवानुपवीती विनायकान् ।
मोदश्चैव प्रमोदश्च सुमुखो दुर्मुखस्तथा ।
अविघ्नो विघ्नकर्त्ता च इत्येते षड्विनायकाः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं ।
देवान् छन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥
आचार्य्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्य्यानितरांस्तथा ।
संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ॥
तथा देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।
सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ॥
पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा ।
वनस्पतीनोषधींश्च भूतग्रामश्चतुर्विधं ॥

शौनकोऽपि ।

अग्निर्विष्णुः प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा ऋषयः सर्व्वाणि छन्दांस्योङ्कारो वषट्कारो व्याहृतयः सावित्री यज्ञो द्यावा पृथिवी अन्तरिक्षमहो-रात्राणि सङ्ख्याः सिद्धाः समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्रौषधि-वनस्पति-गन्धर्व्वाप्सरसो नागाः वयांसि गावः साध्या विप्रा यक्षा रक्षांसि भूता-न्येवमन्यान्यथर्षयः शतर्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वाम-देवोऽत्रिर्भरद्वाजोवसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ता महासूक्ता इति प्राचीनावीती सुमन्तु-जैमिनि-वैशम्पायन-पैल-सूत्रभाष्य-भारत-महाभारत-धर्म्माचार्य्याः जानन्ति-बाहवि-गार्ग्य-गौतम-शाकल्य-वा-भ्रव्य-माण्डव्य-माण्डूकेयाः गार्गी वाचक्नवी वड़वा प्रावोथेयी सुलभा मैत्रेयी कहोलं कौषीतकं महाकौषीतकं योग्यं महायोग्यं सुयज्ञं साङ्ख्यायनमैतरेयं महैतरेयं बाष्कलं गार्ग्यं सुजातवक्त्रमौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्य्यास्ते सर्व्वे तृप्यन्त्विति प्रतिपुरुषमिति ।

पैठिनसिः ।

> गौतमोथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ।
> जमदग्निर्वशिष्ठश्च कश्यपोऽत्रिस्तथैव च ॥
> स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।
> चाक्षुषश्च महातेजास्तर्प्या वैवस्वतस्तथा ॥

इत्येवं यज्ञोपवीती प्राङ्मुखः अन्वाचितदक्षिणजानुः प्रागग्रेषु कुशेषु प्रागग्रैः कुशैर्देवतीर्थेन शुक्लतिलमिश्रैर्यवमिश्रैर्वा उदकैः देवा-नृषींश्च तर्पयित्वा निवीतीशानदिगभिमुख उदङ्मुखो वा उदगग्रेषु

कुशेषु कुशमध्येन प्रजापतितीर्थेन यवलतिलमिश्रैर्यवमिश्रैर्वा उदकैः सनकादीन् मरीच्यादींश्च तर्पयेत् ।

तदाह संवर्त्तः ।

निवीतन्तु ततः कृत्वा यज्ञसूत्रं उदङ्मुखः ।
प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक् ॥
एवं देवान् ऋषींश्चैव तर्पयित्वाथ भक्तितः ।
मनुष्यान् ब्रह्मपुत्रांश्च निवीती तर्पयेदृषीन् ॥
सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।
एते ब्रह्मसुताः सप्त मनुष्याः परिकीर्त्तिताः ॥
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
प्रचेताश्च वशिष्ठश्च भृगुर्नारद एव च ।
देव-ब्रह्मऋषीनेतांस्तर्पयेद्क्षतोदकैः ॥

अथ प्राचीनावीती दक्षिणामुखोऽन्वाचितसव्यजानुर्दक्षिणाग्रेषु कुशेषु द्विगुणीकृतैः कुशैः पितृतीर्थेन कुश-तिलमिश्रैरुदकैः पितृ-तर्पणमारभेत् ।

आह योगयाज्ञवल्क्यः ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य्य च कुशाङ्कुशान् ।
सव्यं जानु ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ।
प्राचीनावीत्युदकं प्रसिञ्चेद्दै तिलान्वितं ॥

तथा ।

कव्यवालनलं सोमं यममर्य्यमणं तथा ।
अग्निष्वात्तान् सोमपांश्च तथा बर्हिषदः पितॄन्॥
यदि स्याज्जीवपितृकः एतान् दिव्यान् पितॄंस्तथा ।
येभ्यो वापि पिता दद्यात् तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥
एतांश्च वक्ष्यमाणांश्च प्रमीतपितृकोद्विजः ।
वसून् रुद्रांस्तथादित्यान् नमस्कारस्वधान्वितान्॥
एते सर्वस्य पितर एष्वायत्ताश्च मानुषाः ।
आचार्य्याश्च पितॄन् स्वांश्च पितृप्रभृतिनामतः ॥

यदि जीवपितृकस्तर्पणं कुर्यात् तदा देव-ऋषिमनुष्य-तर्पणानन्तरं कव्यवालप्रभृतीनष्टौ देवपितॄन् सन्तर्प्य तर्पणं समापयेत् । येभ्यः पिता दद्यात् तेभ्यो वापि तर्पणं कुर्य्यात् । प्रमीतपितृकस्तेतान् कव्यवालप्रभृतीन् वक्ष्यमाणान् वसून् रुद्रादित्यान् स्वान् पितृपितामहांश्च तर्पयेत् ।

पितृतर्पणं प्रकृत्य पैठीनसिः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृदिङ्मुखः ।
पितॄन् दिव्यानदिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयेदिति ॥

'दिव्याः' वस्वादयः । 'अदिव्याः' स्वपित्रादयः ।

ते च दिव्यास्तेनैव दर्शिताः ।

ध्रुवोऽध्वरश्च सोमश्च आपश्चैवानलो नलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभावश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
अजैकपादहिर्बुध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः॥
इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा।
अचिर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥
एते वै द्वादशादित्या देवानां प्रवरा मताः ।
एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वैः प्रयत्नत इति ॥

जैमिनिः ।

दिव्यान् पितॄंश्च सन्तर्प्य स्वपितॄनथ तर्पयेत् ।

जाबालिः ।

स्वपित्रादीनथ ध्यायन् दक्षिणाभिमुखः स्थितः ।
तर्पयेदथ मात्रादीन्मातामहगणांस्तथा ॥
आचार्य्यांश्च पितृव्यांश्च बन्धूनन्यांश्च तर्पयेत् ।
सुहृत्सम्बन्धिनश्चान्यान् याज्यशिष्यर्त्विजोऽपि च ॥

इति प्रत्येकं तर्पणीयदेवतानिरूपणम् ।

अथ तर्पणेतिकर्त्तव्यता ।

आह योगयाज्ञवल्क्यः ।

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।
तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ॥

तृप्यतामित्यत्र तर्पणीयव्यापारस्य प्रतीयमानत्वात् अभिहिते कर्त्तरि प्रथमैव युक्तेति प्रणवादिप्रथमान्तं नाम सङ्कीर्त्य तदन्ते तृप्यतामिति वक्तव्यं इति प्रयोगं दर्शितवान् ।

जातूकर्ण्यस्तु परस्मैपदेनापि प्रयोगं दर्शितवान् ।

तृप्यत्विति समुच्चार्य्य तृप्यतामित्यथापि वा ।
विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनामशेषतः ॥

'देवादीनां' देवर्षिमनुष्यपितॄणां ।

कात्यायनस्तु उत्तमपुरुषान्तस्याख्यानपदस्य प्रयोगमुक्तवान् ।

अथाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितॄनपि ।
नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ॥

कूर्म्मपुराणे ।

ततः सन्तर्पयेद्देवान् पितॄनृषिगणांस्तथा ।
आदावोङ्कारमुच्चार्य्य नमोऽन्ते तर्पयामि चेति ।

तर्पयामीत्यत्र तर्पणीयस्य कर्म्मत्वेनाभिसम्बन्धात् प्रणवादि देवता-नाम द्वितीयान्तमुच्चार्य्य तर्पयामि नमः इत्यन्ते समुच्चारयेत् । ततश्च ॐ ब्रह्मा तृप्यतां । ॐ ब्रह्मा तृप्यतु । ॐ ब्रह्माणं तर्पयामि नम इति वा एकवचनेन । ॐ वेदास्तृप्यन्तां । ॐ वेदास्तृप्यन्तु । ॐ वेदांस्तर्पयामि नम इति वा बहुवचनेन प्रयोगः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । अत्र यथा-स्वशाखं व्यवस्था ।

अत्र, वस्वादितर्पणे विशेषमाह कश्यपः ।

वसून् रुद्रांस्तथादित्यान् नमस्कारसमन्वितान् ।
अद्भिः सन्तर्पयेन्नित्यं नामभिः प्रणवादिभिः ।
तर्पयन् यमराजञ्च नमस्कारं प्रकीर्त्तयेत् ॥

अत्र, स्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिः ॐ ध्रुवाय नमः इत्येवं प्रयोगो-दर्शितः । अन्ये तु वाक्यपरिपूर्त्तये ॐ ध्रुवं तर्पयामि नमः इति प्रयोग-माहुः । अतः स्वाचारोऽनुसर्त्तव्यः । यमतर्पणे तु स्मृतिवचनस्य चतुर्थ्य-

न्तनमोन्तनामानुकीर्त्तनात् ॐ यमाय नमः इत्यादय एव प्रयोगा विधेयाः ।

तथा च छागलेयः ।

यमाय धर्म्मराजाय इत्यनुकीर्त्तयन् ।

यमं सन्तर्पयन्नद्भिर्निरयं नैव पश्यतीति ।

अत्रापि, ॐ यमाय नमः इति । यमं सन्तर्पयामीत्येके ।

ऋष्यशृङ्गेण तु पितृतर्पणे मध्यमपुरुषान्तस्यापि पदस्य प्रयोगो दर्शितः।

पित्रादिभ्योऽञ्जलिं दद्यात् जपन्मन्त्रान् यथाविधि ।

तृप्यध्वमिति च त्रिर्वै ततो मातृभ्य एव च ॥

मन्त्रानुदीरतामित्यादि वक्ष्यमाणात् त्रिरिति एकैकस्य पुरुषस्य त्रींस्त्रीन् जलाञ्जलीन् दद्यादित्यर्थः ।

तथा च पैठीनसिः ।

सनामगोत्रग्रहणं पुरुषं पुरुषं प्रति ।

तिलोदकाञ्जलींस्त्रींस्त्रीन् उच्चैरुच्चैर्विनिःक्षिपेत् ॥

उच्चैरुच्चैरिति पितुरञ्जलिभ्यः पितामहाञ्जलयः किञ्चिदुच्चैरुत्क्षिप्तपाणिना देयाः । ततोऽपि प्रपितामहाञ्जलय इति स्नानप्रकरणे व्याख्यातम्।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थसमीपतः ॥

सवर्णेभ्यो जलं देयं नासवर्णेभ्य एव च ।

गोत्रनामस्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः ॥

नामादिग्रहणेऽपि विशेषमाह बौधायनः ।

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु ।
गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥
चतुर्णामपि वर्णानां पितॄणां पितृगोत्रता ।
पितृगोत्रं कुमारीणामूढ़ानां भर्तृगोत्रता ॥

अत्र सम्बन्धानुकीर्त्तनमपि कर्त्तव्यं ।

"गोत्रसम्बन्धनामानि पितृकर्म्मणि कीर्त्तयेत्" इति भृगुस्मरणात् । अत्र गुरुषु गौरवार्थमाचारानुसाराद्बहुवचनं, कनिष्ठेषु पत्नीषु चैकवचनं प्रयोक्तव्यं। ततश्च ॐ अमुकसगोत्रान् अस्मत्पितृन् अमुकशर्म्मणस्तर्प-यामि स्वधा नमः इति। ॐ अमुकसगोत्राः अस्मत्पितरः अमुकशर्म्माण-स्तृप्यध्वं स्वधेति वा प्रयोगः कर्त्तव्यः। कनिष्ठेषु तु अमुकसगोत्रं अस्मन्मित्रं अमुकशर्म्माणं तर्पयामि स्वधा नमः इति। ॐ अमुकसगोत्र अस्मन्मित्र अमुकशर्म्मन् तृप्यस्व स्वधेति वा प्रयोगः ।

अत्राह पैठीनसिः। पवित्रैरभ्युक्ष्याचम्य वसुभ्यो ब्रह्मणे वैश्रवणाये-त्युदकं निनयेदुदीरतामिति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीनुदकाञ्जलीन्निनयेत्। पितृ-वंशस्य नाम गृह्णन् आचार्य्याय मात्रे मातामहाय मातुलेभ्यश्चेति ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

मन्त्रैश्च देयमुदकं पितॄणां प्रीतिवर्द्धनैरिति ।

ते च मन्त्रास्तेनैव दर्शिताः। उदीरतामङ्गिरस आयन्त्वित्यूर्जमि-त्यपि पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति त्यृचं।

पितॄन् ध्यायन् प्रसिञ्चेद्वै जपन्मन्त्रानिमान् क्रमात् ।
तृप्यध्वमिति तु त्रिर्वै ततः प्राञ्जलिरानतः ॥

अस्यार्थः। उदीरतामिति मन्त्रान्ते अमुकगोत्राः अस्मत्पितरः

अमुकशर्म्माणस्तृप्यध्वं स्वधेति प्रथमं तिलाञ्जलिं दद्यात्। ततश्चाङ्गिरसेन इति मन्त्रान्ते तथैव वाक्यमुच्चार्य्य द्वितीयं। तत आयन्तु न इति मन्त्रेण तथैव तृतीयमित्येवं पित्रेऽञ्जलित्रयं दद्यात्। तत ऊर्ज्जं वहन्तीरिति मन्त्रान्ते ॐ अमुकसगोत्राः अस्मत्पितामहाः अमुकशर्माणस्तृप्यध्वं स्वधेति प्रथमं। पितृभ्यः स्वधा इति तथैव द्वितीयं। ये चेह पितर इति तथैव तृतीयमित्येवं पितामहायाञ्जलित्रयं दद्यात्। ततो मधुवाता इति मन्त्रान्ते ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहाः अमुकशर्माणस्तृप्यध्वं स्वधेति प्रथमं। मधुनक्तमिति तथैवद्वितीयं। मधुमान्न इति तथैव तृतीयमित्येवं प्रपितामहायाञ्जलित्रयं दद्यात्। अत्रावसरे प्रथमं मात्रादीनां तर्पणन्ततो मातामहादीनां।

पूर्वं पित्रादयस्तर्प्या स्ततोमात्रादयोऽपि च।
ततोमातामहाश्चैव मातामह्यस्ततः परमिति॥

व्यासस्मरणात्।

ॐ अमुकसगोत्राः अस्मन्मातरः अमुकदास्तृप्यध्वं स्वधेति मात्रे। अमुकसगोत्राः अस्मत्पितामह्यः अमुकदास्तृप्यध्वं स्वधेति पितामह्यै। अमुकगोत्रा अस्मत्प्रपितामह्यः अमुकदास्तृप्यध्वं स्वधेति प्रपितामह्यै। इत्येवं मात्रादिभ्य एकैकमेवाञ्जलिं स्वधाकारवता नाममात्रेण दद्यात्।

तथा च पितृ-मातामहादिमन्त्रविधेरनन्तरमाह योगयाज्ञवल्क्यः।

माता मातृस्वसा चैव मातुलानी पितृस्वसा।
दुहिता च स्वसा चैव शिष्यर्त्विक्ज्ञातिबान्धवाः।
नामतस्तु स्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्वश इति॥

तदनन्तरं नमो व इति मन्त्रान्ते ॐ अमुकसगोत्राः अस्मन्मातामहा.

अमुकशर्म्माणस्तृप्यध्वं स्वधेति प्रथमं, तथैव द्वितीय-तृतीयावित्येवं मातामहायाञ्जलित्रयं दद्यात्। एवमेव प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहयोस्त्रीं-स्त्रीनञ्जलीन् दद्यात्। मन्त्रस्तु नमो व इत्येक एव पुनः पुनरावर्त्तते।

तथा च योगयाज्ञवल्क्यः।

नमो व इति जप्त्वा वै ततो मातामहानपि।
तर्पयेदानृशंस्यार्थं धर्मं परममाश्रितः॥

अथ मातृवत्प्रयोगमुच्चार्य्य मातामह्यादीनामेकैकाञ्जलिर्देयः। ततः पत्नीभ्यः कृत्वा पितृव्यादीनां तर्पणं कार्य्यं मातामहतर्पणानन्तरं।

तदुक्तं गरुड़पुराणे।

अथ मातामहीनाञ्च स्वपत्नीनामनन्तरं।
तर्पणञ्च पितृव्याणां तत्पत्नीभ्यस्ततोऽपि च॥
पितृस्वसुश्च तद्भर्त्तुर्मातुलस्यापि नित्यशः।
मातुलान्यास्ततो मातृस्वसुस्तत्पत्युरेव च॥
श्वशुरस्य च कर्त्तव्यं श्वश्रूणामपि तर्पणं।
आचार्य्याणां ततः कुर्य्यादाचार्य्याणीभ्य एव च॥
बन्धूनां भ्रातृपत्नीनां पुत्रं चैव स्नुषामपि।
पुत्रीं तस्याः पतिं चैव भगिनीं तत्पतिं तथा॥
भागिनेयञ्च पौत्रञ्च दौहित्रं याज्यमृत्विजं।
शिष्यं मित्रञ्च सन्तर्प्य तत्पत्नीस्तु तथैव च॥
अन्येषामपि दातव्यं येभ्योऽयं दातुमिच्छति।
मातामह्यादिसर्व्वेषामेकैकं सलिलाञ्जलिं।
दद्यात्तीर्थे विशेषेण धर्मं परममास्थितः॥

वाराहपुराणे ।

प्रेतेभ्यस्तु पृथग्दद्यान्मनसा तत्परः स्मरन् ।

आत्मनोऽपि जलं दद्यादिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥

अथावसानाञ्जलिमाह कात्यायनः ।

पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्यन्तेन तिलाञ्जलिं दद्यात्।

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ।

यत्र क्वचन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनां ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं ॥

ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्ज्जिताः ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं ॥

मातृवंश्या मृता ये च पितृवंश्यास्तथैव च ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं ।

इत्युच्चार्य्य ततो दद्यात् सलिले सलिलाञ्जलिमिति ॥

कामोदकाख्यमन्यमप्यञ्जलिं दद्यात् तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

दद्याच्चापि जपेदम्बु ददेदात्मेच्छया नृप ।

उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥

देवासुरास्तथा यक्षा गन्धर्व्वोरगराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कूष्माण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूनिलया वाय्वाधाराश्च जन्तवः ।

तृप्तिमेते न यान्त्वाशु मद्दत्तेनाम्बुनाखिलां ॥

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये गताः ।

तेषामाप्यायनायैव दीयते सलिलं मया ॥
येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः।
ते तृप्तिमखिलां यान्तु यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छतीति ॥

विस्तरासमर्थस्तु सङ्क्षिप्तं मत्स्यपुराणोक्तप्रकारेण तर्पणं कुर्य्यात्।

देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः।
सर्पाः क्रूराः सुपर्णाश्च तरवो जृम्भकाः खगाः ॥
वाय्वाधारा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः।
निराधाराश्च ये जीवा ये च धर्मरतास्तथा ॥
कृतोपवीती दत्त्वैवं निवीती च भवेत्ततः।
सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा।
सर्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुनाखिलां ॥
मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं।
प्राचेतसं वसिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च।
देवब्रह्मऋषीन् सर्वान् तर्पयाम्यक्षतोदकैः ॥
अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले।
अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या हविष्मन्तस्तथोष्मपाः ॥
त्रिकालिनो बर्हिषदस्तथान्ये कामचारिणः।
तर्पयामि पितृन् भक्त्या सतिलैश्चन्दनोदकैः।
दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः ॥

विष्णुपुराणे अतिसङ्क्षेपतर्पणमुक्तं।

आब्रह्म स्तम्भपर्य्यन्तं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन्।

क्षिपेत्पयोऽञ्जलीन् त्रींस्तु कुर्वन् सङ्क्षेपतर्पणं ।

अत्रावसरे स्नानवस्त्रनिष्पीड़नं कर्त्तव्यं । तदाह वसिष्ठः ।

तीरे जलाशयस्यैवं निर्वर्त्त्य पितृतर्पणं ।

निष्पीड़येत्स्नानवस्त्रं दक्षिणाभिमुखः स्थले ॥

अतो मध्याह्नस्नाने जलमध्यस्थितः स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा बहिर्निर्गतो वस्त्रम् निष्पीड्यैवाचमनं कुर्य्यात् ।

वस्त्रनिष्पीड़नन्तु स्थलतर्पणानन्तरं कुर्य्यात् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

ततः स्नात्वा विधानेन सन्तर्प्य पितृदेवताः ।

जलाशयाद्विनिर्गत्य द्विराचामेत् समाहितः ॥

स्नानवस्त्रमनिष्पीड्य स्थाप्यमास्थलतर्पणात् ।

स्थलेऽपि तर्पणं कृत्वा ततो वस्त्रं निपीड़येत् ॥

तदनु द्विरुपस्पृश्य सूर्य्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।

ततो देवार्चनं कुर्य्यात् एष माध्याह्निको विधिः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

पूर्वं निष्पीड़नं केचित् प्राग्देव-पितृतर्पणात् ।

स्नानवस्त्रस्य नेच्छन्ति तस्मादूर्द्ध्वं निपीड़येत् ॥

अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीड़नं ।

निष्पीड्य स्नानवस्त्रन्तु आचम्य प्रयतः शुचिः ।

देवानामर्चनं कुर्य्यात् ब्रह्मादीनाममत्सरः ॥

अत्र विशेषमाह बृहस्पतिः ।

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च स्वयमेव द्विराचमेदिति ।

एवं कुर्वतः फलमाह शङ्खः।

स्नातः सन्तर्पणं कृत्वा पितॄणान्तु तिलाम्भसा।

पितृलोकमवाप्नोति प्रीणाति च तथा पितॄन्॥

मनु-शातातप-योगयाज्ञवल्क्याः।

यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलं॥

अत्र पितृगाथासु यमः।

अपि नः सकुले भूयाद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन्।

नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः॥

अत्र तथैव विष्णुः।

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्यात् यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन्।

नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः॥

तर्पणाकरणे दोष उक्तो ब्रह्मवैवर्त्ते।

देवतांश्च मुनींश्चैव पितॄन् वै यो न तर्पयेत्।

देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः॥

हारीतः।

न स्रवन्तीं वृथाक्रामेदेवं ह्याह पितामहः(१)।

देवाश्च पितरश्चैव काङ्क्षन्ति सरितं प्रति।

अदत्ते तु निराशास्ते प्रतियान्ति यथागतं॥

पराशर-शातातपौ।

---

(१) प्रजापतिरिति ख०।

ब्राह्मणं स्नातुमायान्तमनुगच्छन्ति देवताः ।
पितरश्च महाभागा वायुभूता जलार्थिनः ।
अप्रदत्ते जले भग्ना निराशाः प्रतियान्ति ते ॥

कात्यायनोऽपि ।

कार्यां यथेच्छेच्छरदातपार्त्तः
पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नं ।
बालो जनित्रीं जननी च बालं
योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषां ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षिणः ॥
तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा ।
युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्त्ति हि ॥

कूर्मपुराणे ।

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।
स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्त्तिरनामय इति ॥

इति तर्पणेतिकर्त्तव्यता ।

अथ यम-भीष्मतर्पणे ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामङ्गारकदिनं यदा ।
तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयेद्यमनामभिः ॥

तत्राह वृद्धमनुः ।

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीं ।

यमुनां वा विशेषेण ब्राह्मणो[१] नियतेन्द्रियः ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
इत्येतैर्नाममन्त्रैश्च प्रणवादिनमोन्तकैः ।
तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र ॐ यमाय नमः इत्येवं प्रयोगः ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन् कृत्वा जलाञ्जलीन् ।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

पद्मपुराणे ।

पितृत्वादपसव्येन दाक्षिणाभिमुखस्तिलैः ।
देवत्वाद्देवतीर्थेन यमं सन्तर्पयेद्बुधः ॥

व्यासः ।

कृष्णत्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वा ।
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

इत्येतैः सप्तनामभिर्नमस्कारमन्त्रैः सप्तोदकाञ्जलीन् दद्यात् सर्वपापेभ्यः प्रमुच्यत इति ।

यमः ।

---

(१) नियत इति ग० ।

दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपक्षे चतुर्दशीं ।
धर्मराजं समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अनर्काभ्युदिते काले माघकृष्णचतुर्दशीं ।
स्नातः सन्तर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
यत्र क्वचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीं ।
सन्तर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्विषैः॥

एवं कुर्वतः फलमाह मनुः ।

इहजन्मकृतं पापमन्यजन्मकृतञ्च यत् ।
अङ्गारकचतुर्दश्यां तर्पयंस्तद्व्यपोहति ॥

तथा माघशुक्लाष्टम्यां भीष्मतर्पणं स्मरन्ति महाभारते ।

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलं ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

अत्रायं मन्त्रः ।

वैयाघ्रपद्गोत्राय साङ्कृत्यप्रवराय च ।
गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्येऽहं तिलोदकं ।
अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय शर्मण इति ।

इति यम-भीष्मतर्पणे ।

अथ बौधायनोक्तं तर्पणं ।

पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरद्भिरेवाप्सु यथोत्तरं देवतास्तर्पयति । अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रोऽदितिर्बृहस्पतिसर्पा इत्येतानि प्राग्द्वाराणि दैवतानि सनक्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्त्तानि तर्पयामि । वसूंश्च तर्पयामि । पितरोऽर्यमा भगः सविता त्वष्टा वायुरि-

न्द्राग्नीत्येतानि दक्षिणद्वाराणि दैवतानि सनक्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्त्तानि तर्पयामि। मित्र इन्द्रा महापितर आपो विश्वेदेवा ब्रह्मा विष्णुरित्येतानि प्रत्यग्द्वाराणि दैवतानि सनक्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्त्तानि तर्पयामि। आदित्यांश्च तर्पयामि। वसून् तर्पयामि वरुणं तर्पयामि। प्रजापतिं तर्पयामि। परमेष्ठिनं तर्पयामि। चतुर्मुखं तर्पयामि हिरण्यगर्भं तर्पयामि। ब्रह्मपारिषदांश्च तर्पयामि। ब्रह्मपारिषदीश्च तर्पयामि। ॐभूः पुरुषं तर्पयामि। ॐभुवः पुरुषं तर्पयामि। ॐस्वः पुरुषं तर्पयामि। ॐभूर्भुवः स्वः पुरुषं तर्पयामि। ॐभूस्तर्पयामि। ॐभुवस्तर्पयामि। ॐस्वस्तर्पयामि। ॐमहस्तर्पयामि। ॐजनस्तर्पयामि। ॐतपस्तर्पयामि। ॐसत्यं तर्पयामि। ॐभवं देवं तर्पयामि। ॐशर्वं देवं तर्पयामि। ॐईशानं देवं तर्पयामि। ॐपशुपतिं देवं तर्पयामि। ॐरुद्रं देवं तर्पयामि। ॐउग्रं देवं तर्पयामि। ॐभीमं देवं तर्पयामि। ॐमहान्तं देवं तर्पयामि। ॐभवस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि। ॐईशानस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि। ॐपशुपतेर्देवस्य पत्नीं तर्पयामि। ॐरुद्रस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि। ॐउग्रस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि। ॐभीमस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि। ॐमहतो देवस्य पत्नीं तर्पयामि। ॐभवस्य देवस्य सुतं तर्पयामि। ॐशर्व्वस्य देवस्य सुतं तर्पयामि। ॐईशानस्य देवस्य सुतं तर्पयामि। ॐपशुपतेर्देवस्य सुतं तर्पयामि। ॐरुद्रस्य देवस्य सुतं तर्पयामि। ॐउग्रस्य देवस्य सुतं तर्पयामि। ॐभीमस्य देवस्य सुतं तर्पयामि। ॐमहतो देवस्य सुतं तर्पयामि। ॐरुद्रांश्च तर्पयामि। ॐरुद्रपारिषदांश्च तर्पयामि। ॐरुद्रपारि-

षदीश्च तर्पयामि । ॐविनायकं तर्पयामि । ॐवीरं तर्पयामि । ॐशूरं तर्पयामि । ॐउग्रं तर्पयामि । ॐवरदं तर्पयामि । ॐहस्तिमुखं तर्पयामि । ॐएकदंष्ट्रं तर्पयामि । ॐलम्बोदरं तर्पामि । ॐविघ्नपारिषदांश्च तर्पयामि । ॐ विघ्नपारिषदीश्च तर्पयामि । ॐसनत्कुमारं तर्पयामि । ॐस्कन्दं तर्पयामि । ॐइन्द्रं तर्पयामि । ॐषष्ठीं तर्पयामि । ॐषण्मुखं तर्पयामि । ॐविशाखं तर्पयामि । ॐसुब्रह्मण्यं तर्पयामि । ॐमहासेनं तर्पयामि । ॐस्कन्दपारिषदांश्च तर्पयामि । ॐस्कन्दपारिषदीश्च तर्पयामि । ॐनारायणं तर्पयामि । ॐमाधवं तर्पयामि । ॐगोविन्दं तर्पयामि । ॐविष्णुं तर्पयामि । ॐमधुसूदनं तर्पयामि । ॐत्रिविक्रमं तर्पयामि । ॐवामनं तर्पयामि । ॐश्रीधरं तर्पयामि । ॐहृषीकेशं तर्पयामि । ॐपद्मनाभं तर्पयामि । ॐदामोदरं तर्पयामि । ॐश्रियं देवीं तर्पयामि । ॐसरस्वतीं तर्पयामि । ॐपुष्टिं तर्पयामि । ॐगरुत्मन्तं तर्पयामि । ॐविष्णुपारिषदांश्च तर्पयामि । ॐविष्णुपारिषदीश्च तर्पयामि । ॐयमं तर्पयामि । ॐयमराजं तर्पयामि । ॐधर्मराजं तर्पयामि । ॐकालं तर्पयामि । ॐनीलं तर्पयामि । ॐमृत्युं तर्पयामि । ॐचित्रगुप्तं तर्पयामि । ॐवैवस्वतं तर्पयामि । ॐवैवस्वतपारिषदांश्च तर्पयामि । ॐवैवस्वतपारिषदीश्च तर्पयामि । ॐभूमिदेवं तर्पयामि । ॐकाश्यपं तर्पयामि । ॐविद्यां तर्पयामि । ॐधन्वन्तरिं तर्पयामि । ॐधन्वन्तरिपारिषदांश्च तर्पयामि । ॐधन्वन्तरिपारिषदीश्च तर्पयामि ।

अथ निवीती ।

ॐऋषींस्तर्पयामि । ॐमहर्षींस्तर्पयामि । ॐपरमर्षींस्तर्पयामि ।

ॐब्रह्मर्षींस्तर्पयामि। ॐदेवर्षींस्तर्पयामि। ॐराजर्षींस्तर्पयामि। ॐश्रुतर्षींस्तर्पयामि। ॐतपर्षींस्तर्पयामि। ॐसत्यर्षींस्तर्पयामि। ॐसप्तर्षींस्तर्पयामि। ॐकाण्डर्षींस्तर्पयामि। ॐऋषिकास्तर्पयामि। ॐऋषिपत्नीस्तर्पयामि। ॐपुत्रकांस्तर्पयामि। ॐकाण्डं बौधायनं तर्पयामि। ॐआपस्तम्बं सूत्रकारं तर्पयामि। ॐसत्याषाढं तर्पयामि। ॐहिरण्यकेशं तर्पयामि। ॐध्यानं तर्पयामि। ॐप्रणवं तर्पयामि। ॐव्याहृतीस्तर्पयामि। ॐसावित्रीं तर्पयामि। ॐगायत्रीं तर्पयामि। ॐ छन्दांसि तर्पयामि। ॐऋग्वेदं तर्पयामि। ॐ यजुर्वेदं तर्पयामि। ॐसामवेदं तर्पयामि। ॐअथर्ववेदं तर्पयामि। ॐअथर्वाङ्गिरसं तर्पयामि। ॐइतिहासपुराणं तर्पयामि। ॐसर्ववेदजनांस्तर्पयामि। ॐसर्वभूतानि तर्पयामि॥ ३२॥

अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती।

पितॄन् स्वधानमस्तर्पयामि। पितामहान् स्वधानमस्तर्पयामि। प्रपितामहान् स्वधानमस्तर्पयामि। मातॄः स्वधानमस्तर्पयामि। पितामहीः स्वधानमस्तर्पयामि। प्रपितामहीः स्वधानमस्तर्पयामि। मातामहान् स्वधानमस्तर्पयामि। मातुः पितामहान् स्वधानमस्तर्पयामि। मातुः प्रपितामहान् स्वधानमस्तर्पयामि। मातामहीः स्वधानमस्तर्पयामि। मातुः पितामहीः स्वधानमस्तर्पयामि। मातुः प्रपितामहीः स्वधानमस्तर्पयामि। आचार्य्यान् स्वधानमस्तर्पयामि। आचार्य्यपत्नीः स्वधानमस्तर्पयामि। गुरून् स्वधानमस्तर्पयामि। गुरुपत्नीः स्वधानमस्तर्पयामि। सखीन् स्वधानमस्तर्पयामि। सखिपत्नीः स्वधानमस्तर्पयामि। ज्ञातीः स्वधानमस्तर्पयामि। ज्ञातिपत्नीः

स्वधानमस्तर्पयामि । अमात्यान् स्वधानमस्तर्पयामि । अमात्यपत्नीः स्वधानमस्तर्पयामि । सर्व्वान् स्वधानमस्तर्पयामि । सर्वपत्नीः स्वधानमस्तर्पयामि । इत्यमुत्तीर्य्य अपउत् सिञ्चति "ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतम्पयः कीलालं परिस्रुतं । स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन् तृप्यत तृप्यत" इति । नार्द्रवासा नैकवस्त्रो दैवानि कर्माण्यनुसञ्चरेत् पितृकर्माणि चेत्येकेषां ।

इति बौधायनोक्ततर्पणं ।

अथ शङ्खोक्ततर्पणं ।

स्नातः कृतजप्योऽन्तर्जानुः उदङ्मुखश्च दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत् ।

अथ तर्पणविधिः ।

भगवन्तं शेषं तर्पयामि इति प्रत्येकशस्तर्पयामीति शब्दौ द्वावाद्यन्ते लिखितौ न मध्ये पुनरुक्तत्वात्तद्योद्धव्यं इति । कालाग्निरुद्रं श्वेतवराहमजितं रुक्मभौमं शैलभौमं नीलभौमं रक्तभौमं पीतभौमं श्वेतभौमं कृष्णभौममितिपातालसप्तकं । जम्बूद्वीपं शाकद्वीपं कुशद्वीपं क्रौञ्चद्वीपं शाल्मलिद्वीपं गोमेदं पुष्करद्वीपं प्लक्षद्वीपमिति द्वीपसप्तकं । लोकालोकाख्यं पर्वतं सुधामानं शङ्खपदं केतुमन्तं हिरण्यरोमाणमिति कल्पस्थायिनो लोकपालान् । लवणं क्षीरोदं दध्योदं घृतोदकं सुरोदकं इक्षुरसोदकं स्वादूदकमिति समुद्रसप्तकं । सागरचतुष्कं । शृङ्गवन्तं श्वेतं नीलं मेरुं माल्यवन्तं गन्धमादनं निषधं हेमकूटं हिमवन्तमिति महापर्वतान् । महेन्द्रं मलयं सत्यं शुक्तिमन्तं ऋक्षवन्तं विन्ध्यं पारियात्रमिति सप्तकुलपर्वतान् । कैलास-मैनाकप्रमुखान् सर्वपर्वतांश्च विन्दुप्रमुखानि सरांसि सप्तप्रवाहां गङ्गां त्रिलोकवाहिनीं

शतद्रूं सप्तसरस्वतीश्च। यमुनां प्रथमं पुष्करं द्वितीयं पुष्करं तृतीयं पुष्करं प्रयागं नैमिषं हयशीर्षं सर्वतीर्थानि सर्वप्रस्रवणानि सर्वाः सरितश्च ह्रदं तीर्थं अश्वत्थप्रमुखान् वनस्पतीन् यवप्रमुखानोषधींस्तु मानसोत्तराख्यं पर्व्वतं लोकपालांश्च इन्द्रं शचीं वज्रमैरावतं मातलिं चित्रसेनप्रमुखान् गन्धर्व्वांस्तु अप्सरसः प्रमुदोनामाप्सरसः पृष्टयोनामाप्सरसः आयुवेनामाप्सरसः स्तावा नामाप्सरसः भेकुरयोनामाप्सरसः ऊर्ज्जोनामाप्सरसः अग्निं सन्तं स्वाहां सन्तं आग्नीध्रं यमं धर्मं श्रियं सत्यं तपः सन्तं। यज्ञदक्षिणां दीक्षां ब्रह्मचर्य्यं व्यवसायं धर्मराजानं दण्डपिङ्गलं पाशौ आयुधं। स्वर्गं मृत्युं चित्रगुप्तं यमपुरुषान् श्यामशबलौ विरूपाक्षं निर्ऋतिं धर्मप्रधानान्। दैत्यदानवान्। विद्याधरान्। यक्षान्। राक्षसान्। पिशाचान्। रोगान्। ज्वरं रोगाधिपमारोग्यं वरुणं गौरीं नागान्। वासुकिमनन्तं। सर्पान्। वनस्पतीन् वायून् सर्व्वान् प्राणापान-समानोदान-व्यानान्। इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थान जीवं। सोमं नक्षत्राणि वर्त्तमानं नक्षत्रं पितॄन् अभास्वरान् बर्हिषदोऽग्निष्वात्तान् क्रव्यादानुपहूतानाज्यपान् सुकालिनः महादेवं पार्वतीं सेनान्यं स्कन्दं विशाखं स्कन्दग्रहान्। बालग्रहान् मातृग्रहान् स्कन्दपारिषदान् स्कन्दपारिषदीः भूतानि। भौमान् रुद्रीयान्तरिक्षान् रुद्रान् दिव्यान् रुद्रान् सङ्गतान् रुद्रान् मातॄः योगेश्वरीः देवपत्नीः देवमातॄः गणान् धनाधिपान्। विनायकं मितं सम्मितं सन्तं शालं सङ्कटं कूष्माण्डं राजपुत्रं धर्ममर्थं कामं गतिं प्रीतिं निद्रां क्षुधमदितिं आयतिं नियतिं कीर्त्तिं प्रज्ञां धृत्तिं मेधां आकृतिं रुचिं श्रद्धां वाणीं सरस्वतीं ऋचं दाक्षायणीः प्रजां

प्रजापतिं सनकं सनातनं सनत्कुमारं क्रतुं पितॄन् ब्रह्मर्षीन् देवर्षीन् राजर्षीन् ऋषिकान् । ऋषिपत्नीः ऋषिपुत्रान् गायत्रीमुष्णिहमनुष्टुभं पङ्क्तिं जगतीं सर्व्वच्छन्दांसि गरुड़मरुणं हव्यं जातं सुरभिं दिनाधं गामुच्चैःश्रवसं धन्वन्तरिं भुवननागान् दिङ्नागान् कुलनागान् विश्वकर्म्माणं वैश्रवणं ऋद्धिं नलं कुवेरं रेवन्तं शङ्ख-पद्मौ बक्रपुत्रं तत्पत्नीं तत्प्रजां कश्यपं तत्पत्नीं तत्प्रजां । धनदं तत्पत्नीं तत्प्रजां । प्रजापतिं तत्पत्नीं तत्प्रजां । चन्द्रं तत्पत्नीं तत्प्रजां । अरिष्टनेमिं तत्पत्नीं तत्प्रजां । कृशानुन्तज्जायां तत्प्रजाश्च शस्त्राणि शास्त्राणि अस्त्राणि । ऋग्वेदं यजुर्व्वेदं सामवेदं अथर्व्ववेदमितिहासान् पुराणं धनुर्व्वेदं गान्धर्व्ववेदमायुर्व्वेदं फलवेदं ज्योतिषं शिक्षां कल्पं व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविचितिं धर्म्मशास्त्राणि भारतं मनुं विष्णुं यमं अङ्गिरसं वसिष्ठं नारदं दक्षं संवर्त्तं शातातपं पराशरमाश्वलायनमौशनसं कृष्णद्वैपायनं कात्यायनं वृहस्पतिं गौतमं शङ्खं लिखितं हारीतमत्रिं याज्ञवल्क्यमथ भगवन्तं धर्म्ममुत्तानपादं यज्ञं नारायणं नासत्यं वरुणार्यमाणौ संवत्सरं मित्रमिन्द्राग्नी मरीचि-कश्यपौ ध्रुवमगस्त्यं धातारं मार्त्तण्डं रामं वाल्मीकिं कल्पं महाकल्पं मन्वन्तरं वर्त्तमानमिन्द्रमोजस्विनं स्वायम्भुवं स्वारोचिषमौत्तमं तामसं रैवतं चाक्षुषं महातेजसं वैवस्वतमर्कं सावर्णिं ब्रह्मसावर्णिं रुद्रसावर्णिं दक्षसावर्णिं धर्म्मसावर्णिं रौच्यं भौत्यं युगं वर्त्तमानं संवत्सरं वर्त्तमानमयनं वर्त्तमानमृतुं वर्त्तमानं मासं वर्त्तमानपक्षं वर्त्तमानं आदित्यं सोमं कुजं बुधं जीवं शुक्रं शनैश्चरं राहुं केतून् ऋक्षाणि वर्त्तमानं दिवसं रात्रिं सन्ध्ये किम्पुरुषान् सर्व्वाणि भूतानि देवानुचरान् देवांशान् ।

ॐ एकज्योतिषं द्विज्योतिषं त्रिज्योतिषं चतुर्ज्योतिषं एकशक्रं द्विशक्रं त्रिशक्रमीदृशमन्यादृशं शान्तं प्रीतं प्रीतसदृशं मितं सम्मितमसितं ऋतजितं सत्यजितं सुषेणं सेनजितमतिमित्रममित्रं पुरुषमित्रं ऋतं सत्यं धर्त्तारं विधर्त्तारं वरुणं ध्रुतं विधारयमीदृचमेतादृचमसितं सितं। प्रीतिनं प्रीतिसदृचं सहरसनतिधर्त्तारमुग्रं धुनिं भीमममियुक्तन्दत्तपादं। सहं द्युतिं वसुमनाधृष्यं वासं कामजयं विजयं जयमित्येकोनपञ्चाशन्मरुतः भुवनं भावनमजन्यं सुधाजनं क्रतुं वसुं मूर्द्धानं वाजं व्यसुवं प्रसवमाप्यायनमृचामति द्वादशभृगून्। मनुं मन्तारं प्राणमपानं चितिं नयं रूपं हंसं नरं नारायणं विभुं प्रभुमिति द्वादशसाध्यान्। सवितारं धातारं मित्रमर्यमणं पूषणमंशुं त्वष्टारं विवस्वन्तमिन्द्रं विष्णुं वरुणं भगमिति द्वादशादित्यान्। अङ्गारकं सूर्यं निर्ऋतिं सखमजैकपादमहिर्बुध्नं धूमकेतुं बहं मृत्युं कपालिनं हरमित्येकादशरुद्रान्। आत्मानं अपं समं ऋचं वृमं प्राणं हविष्मन्तं गरिष्ठं ऋतं सत्यमिति द्वादशाङ्गिरसः। क्रतुं दचं वसुं सत्यं कामं धुरिं कालं रोचनं पुरूरवसमार्द्रवसमिति दशविश्वान्। देवान् धरं ध्रुवं सोमं आपं अनलं अनिलं प्रत्यूषं प्रभासं इत्यष्टौ वसून्। नासत्यं दस्रमित्यश्विनौ। एतान्नवदेवगणान् सानुचरान् स्वयम्भुवं सावित्रीं सर्व्वान् देवान् सतीं देवीं लक्ष्मीश्वरीं अनिरुद्धं प्रद्युम्नं सङ्कर्षणं वासुदेवं भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं महर्लोकं जनलोकं तपोलोकं सत्यलोकं ब्रह्माण्डं पृथिवीं अपः वह्निं। वायुमाकाशं मनः बुद्धिं आसनं अव्यक्तं पुरुषं तर्पयामीति अन्ते शब्दः प्रयुक्तः। अत्यृचं पुरुषसूक्तेनाञ्जलीन्दद्यात् पुष्पाणि च भक्त्या। अथ कृतापसव्यो दक्षिणाभि

मुखः अन्तर्जानुः पित्र्येण तीर्थेन पितॄणां यथाश्रद्धं यथाप्रकाश-मुदकं दद्यात् ।

इति शङ्खोक्ततर्पणं ।

अथाचमनमुच्यते ।

सकलकर्मणामाचमनपूर्वकत्वात्कर्मणि व्याप्रियमाणानामपि क्षुता-दिनिमित्तोपनिपाते चाचमनस्यावश्यकार्य्यत्वादस्ति श्राद्धकर्तॄणामाच-मनविधिज्ञानापेक्षेति । तत्र कर्मणामाचमनपूर्वकत्वमाह

मार्कण्डेयः ।

सम्यगाचम्य तोयेन क्रियाः कुर्वीत वै शुचिः ।
देवतानामृषीणाञ्च पितॄणाञ्चैव यत्नतः ॥

अकृताचमनस्य क्रियाकरणे दोष उक्तो ब्रह्मपुराणे ।

यः क्रियां कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।
भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः ॥

तत्राचमननिमित्तानि मनुः ।

कृत्वा मूत्रं पुरीषञ्च खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।
वेदमध्येष्यमाणश्चाप्यन्नमश्नंश्च सर्वदा ॥

अनेकार्थत्वात्करोतेः 'कृत्वा' उत्सृज्येति प्रतीयते । उत्सृज्य मूत्रं पुरीषञ्च पायूपस्थं चालयित्वा यथोक्तविधिनाचान्त 'खानि' इन्द्रियाणि, उपस्पृशेत् । वेदमध्येष्यमाण इति लौकिकानि क्रियान्तराणि कृत्वाऽना-चान्तो वेदाक्षराणि नोच्चारयेत् । 'अन्नमश्नन्' अन्नं भोक्ष्यमाणः ।

मन्वङ्गिरोवृहस्पतयः ।

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतानि च ।

पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्चाप्याचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

'सुप्त्वा' शयित्वा, 'क्षुत्वा' क्षुतं कृत्वा, 'भुक्त्वा' भोजनं कृत्वा, 'निष्ठीव्य' मुखेन श्लेष्माणमुत्सृज्य, 'अनृतं' असत्यं, 'अपः पीत्वा' जलं निपीय, प्रयत इत्यध्येष्यमाणपदेनैव सम्बध्यते। प्रयतोऽप्यध्येष्यमाण आचम्याधीत अध्ययनविध्यङ्गतया आचमनं कुर्यादित्यर्थः।

विष्णुः।

क्षुत्वा सुप्त्वा भुक्त्वा भोजनाध्ययनेप्सुः पीत्वा स्नात्वा निष्ठीव्य वासोविपरिधाय रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीषः पञ्चनखास्थ्यस्नेहं स्पृष्ट्वा-चामेत् चाण्डाल-म्लेच्छसम्भाषणे च।

शङ्खः।

कृत्वा मूत्रं पुरीषञ्च स्नात्वा भोक्तुमनास्तथा।
भुक्त्वा क्षुत्वा तथा सुप्त्वा पीत्वा चाम्भोवगाह्य च।
रथ्यामाक्रम्य चाचामेद्वासो विपरिधाय च॥

आपस्तम्बः।

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्र-पुरीषान्नशेषलेपान् रेतसश्च ये लेपा-स्तान् प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति।

आचमनविध्यनन्तरं देवलः।

रेतो-मूत्र-शकृन्मोक्षे भोजनेऽध्वपरिश्रमे।
शौचमेवंविधं प्रोक्तमीषच्चान्यत्र वर्त्तते॥
विशेषशौचं वक्ष्यामि भोजन-क्षुरकर्मणोः।
सामान्येन हि निर्दिष्टः सर्वत्राचमनक्रमः॥
उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यञ्चापि तथाविधं।

तथैवं हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यति ॥

तथा ।

यदम्भः शौचसंयुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षाल्याशुचिलिप्तश्च तत्स्पृष्ट्वाचम्य शुद्ध्यति ॥

आचमने वक्ष्यमाणे हारीतः ।

रथ्यामाक्रम्य सुषुप्सुः कृतमूत्रपुरीषोभक्षित्वा ।

'सुषुप्सुः' निद्रां करिष्यन् ।

वृहस्पतिः ।

अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।

मार्जार-मूषकस्पर्शे प्रहासेऽनृतभाषणे ।

निमित्तेष्वेषु धर्मार्थं कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत् ॥

'उपस्पर्शनं' आचमनं ।

कूर्मपुराणे ।

चण्डालम्लेच्छसम्भाषे स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे ।

उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यञ्चापि तथाविधं ।

आचामेदश्रूपाते च लोहितस्य तथैव च ॥

अग्नेर्गवामथालम्भे स्पृष्ट्वाप्रयतमेव वा ।

स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शे नीवीं वा परिधाय च ॥

नीवीशब्देनात्राधोवासोलक्ष्यते साहचर्यात् । अधोवासोग्रन्थनं हि नीवी ।

आपस्तम्बः ।

स्वप्ने क्षवथौ सिङ्घाणिकाश्वालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां

ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथङ्गत्वामेध्यञ्चोपस्पृश्याप्रयतञ्च मनुष्यं नीवीञ्च परिधाय उपस्पृशेदार्द्रं वा शकृदोषधीर्भूमिं वा ।

'क्षवथुः' क्षुतं । 'सिङ्घाणिका' नासिकामलः । 'अश्रु' नेत्रजलं । आर्द्रमिति शकृदादिभिः सर्वैः सम्बध्यते । 'शकृत्' गोमयं ।

बौधायनः ।

नीवीं विस्रस्य परिधायाचमेत् उपस्पृशेदार्द्रतृणं भूमिं गोमयं वा संस्पृशेत् ।

आर्द्रतृणादिस्पर्शनं तु कथञ्चिदप्याचमनासम्भवे वेदितव्यं । अन्यथा विषमशिष्टविकल्पापत्तेः । एवं च सत्याचमने न सहं विकल्पमानतया दक्षिणश्रवणस्पर्शनं ।

यदुक्तं यमपुराणे[१] ।

चण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाचामेद्द्विजोत्तमः ।
श्वादीन् दृष्ट्वा तथैवापि कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥

जप-होमादिक्रियायां क्रियमाणायां चण्डालादि-श्वादिदर्शने वाचमनं कुर्याद्दक्षिणकर्णं वा स्पृशेदिति ।

यदपि वशिष्ठेन ।

क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
पञ्चस्वेतेषु वाचामेच्छ्रोत्रं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥ इति ।

यच्च सार्थवादं पराशरेण ।

क्षुते निष्ठीविते चैव दन्तश्लिष्टे तथानृते ।
पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

---

(१) यदुक्तं पद्मपुराणे इति ख० ।

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुरब्रवीत् ॥
आदित्यो वरुणः सोमो वह्निर्वायुस्तथैव च
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥ इति ।

तदेतदाचमनासम्भवविहितार्द्रतृणादिस्पर्शस्याप्यसम्भवे सति वेदितव्यं । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे ।

क्षुताद्यौ सम्यगाचामेत् स्पृशेदार्द्रतृणादिकं ।
कुर्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥
यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वालाभे(१) ततःपरं ।
न विद्यमाने पूर्वत्र उत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥ इति ।

अप्रायत्यकारणे समुत्पन्ने झटिति यथासम्भवं शुद्धौ प्रयतनीयमित्याह बौधायनः ।

शक्तिविषये मुहूर्त्तमपि नाप्रयतः स्यादिति ।

आपस्तम्बोऽपि ।

रिक्तपाणिः पयसे उद्यम्याप उपस्पृशेच्छक्तिविषये मुहूर्त्तमप्यप्रयतो न स्यात् । नद्यो वा नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यत उत्तीर्य्य त्वाचामेत् ।

'रिक्तपाणिः' जलपात्रशून्यहस्तः । 'पयसे उद्यम्य' जलार्थमुद्यमं कृत्वा । जलस्थितस्तु प्राप्तेप्याचमनकारणे जलादुत्तीर्य्याचामेत् । अत्र हेतुमाह 'अप्सु सतः' जले वर्त्तमानस्याचमतोऽपि, 'प्रयमणं' प्रयतता शुद्धिः, न विद्यतइति ।

जलमित्यनुवृत्तौ हारीतः ।

---

(१) पूर्व्वाभावे इति ग० ।

नोत्तरेदनुपस्पृश्य।

यमः।

उत्तीर्य्योदकमाचम्य अवतीर्य्य उपस्पृशेत्।

एवं स्याच्छ्रेयसा युक्तो वरुणश्चैव पूजितः॥

पूर्वमाचम्योदकं 'अवतीर्य्य' प्रविश्य, तदनन्तरं 'उत्तीर्य्य' जला-न्निर्गत्यापि, आचामेत्॥

दक्षः।

स्नानादनन्तरन्तावदुपस्पर्शनमिष्यते।

प्रजापतिः।

उपक्रमे विशिष्टस्य कर्मणः प्रयतोऽपि सन्।

आचामेदिति शेषः।

मार्कण्डेयपुराणे।

देवार्चनादिकार्य्याणि तथा गुर्वभिवादनं।

कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्वदेव भुजिक्रियां॥

कमण्डल्वधिकारे वशिष्ठः।

कृत्वा वावश्यकार्य्याणि आचामेच्छौचवित्तमः।

'अवश्यकार्य्याणि' नित्यानि कर्माणि।

हारीतः।

देवतामभिगन्तुकाम आचामेत्।

ब्रह्माण्डपुराणे।

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखामोक्षे तथैव च।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत्॥

शातातपः ।

आचामेच्चर्वणे नित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्वणं ।
ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासोविपरिधाय च ॥

आपस्तम्बः ।

श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपस्पृशेत् ।

'श्यावान्तपर्यन्ताविति दन्तमूलादारभ्य श्मश्रुसमीपवर्त्तिश्याम-लेखावधि इत्यर्थः ।

मार्कण्डेयः ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तो निधाय च ।
आचम्य द्रव्यमभ्युक्ष्य पुनरादातुमर्हति ॥

उच्छिष्टशब्देनाचाचमनार्हेणाप्रायत्येन युक्तः पुरुष उच्यते ।

भुक्तावशिष्टमत्र वा द्रव्यमात्राभ्यवहार्य्यं ।

तथा च वशिष्ठः ।

प्रचरन्नभ्यवहार्य्येषूच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।
भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्य प्रचरेत्पुनः ॥

'प्रचरन्' परिवेषणं कुर्वन् । 'अभ्यवहार्य्येषु' अन्नपानेषु, हस्तगृहीतेष्विति शेषः ।

वृहस्पतिरपि ।

प्रचरन्नन्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।
भूमौ निधाय तद्द्रव्यमाचान्तः प्रचरेत्पुनः ॥

कूर्मपुराणे ।

तैजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः ।

भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचान्तः प्रचरेत् पुनः॥

बौधायनः।

तैजसं चेदादायोच्छिष्टी स्यात्तदुदस्याचम्यादास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत्' स चेत्तदन्येनोच्छिष्टी स्यात् तदुदस्याचम्यादास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत्। स चेदद्भिरुच्छिष्टी स्यात्तदुदस्याचाम्यादास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत्।

'उदस्य' निधाय, 'तदन्यत्' तस्मात् तैजसादन्यदभ्यवहार्य्यं, तेन हस्तस्थेन सतेत्यर्थः।

यत्तु मनुनोक्तं।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियादिति॥

तत्र मेधातिथिनोक्ता व्यवस्था। गरीयो द्रव्यं निधीयते अन्यदनिधायैवाचम्यत इति। अनभ्यवहार्यस्य वस्त्रादेरनिधानं इतरत्र निधानविधानादिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः। अथवा अमन्त्राख्यस्य द्रव्यस्यानिधानं अभ्यवहार्य-तैजसयोर्निधानं तद्व्यतिरिक्तेषु वस्त्रादिषु विकल्पः।

तदुक्तं कूर्मपुराणे।

यद्यमन्त्रं समादाय भवेदुच्छेषणान्वितः।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्।

वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात् तत्स्पृष्टावेवमेव हि॥

'तत् स्पृष्टौ' उच्छेषणस्पृष्टौ, निधानमनिधानं वा कार्य्यमित्यर्थः। निधानं प्रकृत्य बौधायनः।

एतदेव विपरीतममन्त्रे वानस्पत्ये विकल्पः। कथं पुनर्हस्तस्थे द्रव्ये

आचमनसम्भवः उच्यते । आ मणिबन्धनात्पाणी प्रक्षाल्येति हि, तत्र विधिः । शरीरसंसर्गमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितं न हस्तस्यैव । एवमशुद्धावपि स्कन्धाद्यारोपितेष्वपि द्रव्येषूच्छिष्टस्पृष्टस्याशुद्धतैव । तथैवाचान्तस्य शुद्धिः । अतोहस्तात्प्रदेशान्तरे प्रकोष्ठकक्षादिके तत् द्रव्यं गृहीत्वाचामेत् । अयमभिप्रायः यथैव पुरुषाशौचसम्बन्धादशुच्येव तच्छुद्धेः शुद्धमिति । यदा तु तद्द्रव्यं भूमौ निधायाचमनं तदा कथं द्रव्यस्य शुद्धिः । प्रयतेन पुरुषेण ग्रहणात् । आचम्य द्रव्यमभ्युक्षेदिति स्मृत्यन्तरविहितेनाभ्युक्षणादिना वेति । एवं च व्यवस्थायाञ्च वक्ष्यमाणेषु गौतमादिवचनेष्वनिधायेति वा निधायेति वा यथेष्टं छेदः क्रियतां ।

गौतमः ।

द्रव्यहस्त उच्छिष्टोनिधायाचामेत् ।

शङ्खलिखितौ ।

द्रव्यहस्त उच्छिष्टोनिधायाचम्याभ्युक्षेद्द्रव्यं ।

पक्वान्नमादाय मूत्रकरणे श्लोकापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यं ।

भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यं शौचं कृत्वा यथाविधि ।
उत्सङ्गापन्नपक्वान्न उपस्पृश्य ततः शुचिः ॥

एतदापद्यशक्तविषयं ।

अरण्येऽनुदके रात्रौ चौर-व्याघ्राकुले पथि ।
कृत्वा मूत्रपुरीषं तु द्रव्यहस्तो न शुद्ध्यति ॥
शौचं प्रकुर्यात् प्रथमं पादौ प्रक्षालयेत्ततः ।
उपस्पृश्य तदाभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

इति बृहस्पतिस्मरणात्।

मार्कण्डेयस्तु शौचमप्यनिधायैव कार्यमित्याह।

पक्वान्नेन गृहीतेन मूत्रोच्चारं करोति यः।
अनिधायैव तद्द्रव्यमङ्गे कृत्वा समाश्रितं॥
शौचं कृत्वा यथान्यायमुपस्पृश्य यथाविधि।
अन्नमभ्युक्षयेच्चैव उद्धृत्यार्कस्य दर्शयेत्।
त्यक्त्वाग्रमात्रं वा तस्मात्क्लेशं शुद्धिमवाप्नुयात्॥

इत्याचमननिमित्तानि।

अथ द्विराचमननिमित्तानि।

तत्र याज्ञवल्क्यः।

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च॥

पैठीनसिः।

भुक्त्वा क्षुत्वा च सुप्त्वा च वासश्च विपरिधाय कलिलकामस्यामागमे च रथ्या चत्वर-श्मशानाक्रान्तिष्वाचान्तः पुनराचामेत्।

मन्वङ्गिरोबृहस्पतयः।

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतानि च।
पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोपि सन्॥

आचामेदित्यनुवृत्तौ गौतमः।

सुप्त्वा भुक्त्वा क्षुत्वा च पुनः।

भोजनविधौ हारीतः।

ध्यायेदव्यक्तं पुरुषं मूत्रपुरीषे रथ्यामाक्रम्य श्मशानञ्चाचान्तः पुनराचामेत् ।

पैठीनसिः ।

रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीषः पञ्चनखास्थ्यस्नेहं स्पृष्ट्वाचान्तः पुनराचामेत् चण्डालम्लेच्छसम्भाषणे च ।

शङ्ख-लिखितौ ।

स्नान-भोजनकालेष्वाचान्तः पुनराचामेत् ।

आपस्तम्बः ।

भोच्यमाणस्तु प्रयतो द्विराचामेत् द्विःपरिमृज्यात् सकृदुपस्पृशेत् ।

व्यासः ।

प्रक्षाल्य पाणि-पादौ तु भुञ्जानो द्विरुपस्पृशेत् ।

कूर्मपुराणे ।

प्रक्षाल्य पाणि-पादौ तु भुञ्जानो द्विरुपस्पृशेत् ।
शुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपस्पृशेत् ॥

वशिष्ठः ।

भुक्त्वा सुप्त्वा क्षुत्वा पीत्वा चाचान्तः पुनराचामेत् वासश्च परिधाय ओष्ठौ च संस्पृश्य विलोमकौ ।

कूर्मपुराणे ।

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासोपि परिधाय च ।
रेतोमूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गे शुक्लभाषणे ॥
ष्ठीवित्वाध्ययनारम्भे कास-श्वासागमे तथा ।
चत्वरं वा श्मशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ॥

सन्ध्ययोरुभयोस्तद्वदाचान्तोप्याचमेत् पुनः ॥

शङ्ख-लिखितौ।

मूत्र-पुरीष-ष्ठीवनादिषु शुक्तवाक्याभिधानेषु च पुनरुपस्पृशेत्।

बौधायनः।

भोजने हवने दाने उपहारप्रतिग्रहे।

हविर्भक्षणकाले च न द्विराचमनं स्मृतं ॥

व्यासः।

दाने भोजनकाले च संध्ययोरुभयोरपि।

आचान्तः पुनराचामेज्जप-होमार्चनादिषु ॥

इति द्विराचमननिमित्तानि।

अथ श्राद्धाचमनानि।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे

श्राद्धमारभ्यमानस्तु प्रक्षाल्याङ्घ्री करौ तथा।

अद्भिः सम्यग्विशुद्धाभिः द्विराचामेदुदङ्मुखः ॥

ततस्तु मण्डले शुद्धे द्विजाः प्रक्षालिताङ्घ्रयः।

कुर्युराचमनं द्विर्वै मण्डलोत्तरतः स्थिताः ॥

श्राद्धकर्त्ताथ भूयोऽपि समाचम्य यथाविधि।

दर्भपाणिश्च दर्भेषु ब्राह्मणानुपवेशयेत् ॥

आह सत्यव्रतः।

क्षालिताङ्घ्रिषु विप्रेषु द्विराचान्तेषु च स्वयं।

धौतपादः प्रकुर्वीत कर्त्ताप्याचमनन्ततः ॥

मार्कण्डेयपुराणे।

आचान्तः पुनराचम्य द्विजपादावनेजनं ।
विधाय पुनराचामेत्पादौ प्रक्षाल्य यत्नतः ॥

जातूकर्ण्यः ।

अभ्यर्च्य गन्धमाल्याद्यैर्विश्वान् देवान् पितॄनपि ।
आचम्य चाग्नौकरणं कुर्वीत सुसमाहितः ॥

जमदग्निः ।

जलपूर्वन्ततो दत्वा गन्धादीन्यनुपूर्वशः ।
आचामेद्वाचयित्वा तु पूर्णतामर्च्चनस्य वै ॥

विष्णुपुराणे ।

पितॄन् सम्पूज्य गन्धाद्यैराचम्याथ द्विजाग्रतः ।
सौवर्ण-राजतादीनि भाजनानि निवेशयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे त्वर्घ्यदानानन्तरमेव आचमनमुक्तं ।

जलं क्षीरं दधि घृतं तिलं तण्डुल-सर्षपान् ।
कुशाग्राणि च पुष्पाणि दत्वाचामेत्पुनः स्वयं ॥

आदित्यपुराणे ।

येऽग्निदग्धा इति प्राज्ञो भुव्यन्नं विकिरेत्ततः ।
स्वयमाचम्य विप्राणामपोदद्यात् सकृत्सकृत् ॥

विष्णुः ।

उच्छिष्टसमीपे तिलोदकेनाभ्युत्त्यासंस्कृतप्रमीतानामन्नं विकीर्य्याप उपस्पृश्य तृप्तिं पृच्छेत् ।

संवर्त्तः ।

दक्षिणाभिमुखः स्थित्वा विकीर्य्यान्नं ततो भुवि ।

निर्णिक्तहस्त आचम्य ततो मधुमतीर्जपेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

पिण्डनिर्वपणं कृत्वा पितॄणामनुपूर्व्वशः ।

तथा मातामहानाञ्च कुर्य्यादाचमनं ततः ॥

कात्यायनः ।

निरूप्य प्रयतः पिण्डानाचम्योदक्परीत्य च ।

नमस्कुर्वीत षट्कृत्वः पूजयेच्चैकमानसः ॥

विश्वामित्रः ।

निधाय पिण्डान् संपूज्य गन्ध-माल्यादिभिस्ततः ।

उपस्पृशेदपस्तञ्च देशं प्रोक्षेदमत्सरः ॥

अग्निपुराणे ।

गन्ध-माल्यादिभिः पिण्डानभ्यर्च्याचम्य संयतः ।

द्विजहस्तेष्वपो दद्यात् सपुष्पाः साक्षतास्ततः ॥

बृहस्पतिः ।

समाप्य च ततो विप्रान् सीमान्तमनुगम्य च ।

प्रक्षालिताङ्घ्रिपाणिश्च द्विराचमनमाचरेत् ॥

पाराशरः ।

श्राद्धं समाप्य विधिवत् विसर्ज्य ब्राह्मणानपि ।

द्विराचम्य प्रकुर्वीत वैश्वदेवादि नैत्यकं ॥

तदेतदाचमनसप्तकं समासेनाह सङ्ग्रहकारः ।

आदौ विप्राङ्घ्रिशौचान्तेऽभ्यर्चने विकिरे कृते ।

पिण्डान् दत्त्वार्चयित्वा च विसर्ज्य ब्राह्मणांस्तथा ॥

आचामेच्छ्राद्धकर्त्ता तु स्थानेऽष्वेतेषु सप्तसु ।
आद्यन्तयोर्द्विराचामेच्छेषेषु तु सकृत्सकृत् ॥

गोभिलः ।

आरम्भे चावसाने च द्विराचमनमिष्यते ।
अन्यत्र पितृकार्य्येषु सकृदाचमनं स्मृतं ॥

अत्र कैश्चिदुक्तं ।

श्राद्धारम्भेऽवसाने च पादशौचार्चनान्तयोः ।
विकिरे पिण्डदाने च द्विराचमनमिष्यते ॥ इति ।

तथा ।

आदावन्ते तथार्चायां विप्रपादप्रशोधने ।
विकिरे पिण्डदाने च षड्विराचमनं स्मृतमिति च ॥

तच्च तन्मते पिण्डनिर्वापानन्तरमुदगावर्त्तनात् पूर्व्वं आचमनं न विद्यते किन्तु गन्धादिदानान्तं सकलमपि पिण्डदानप्रयोगं समाप्या-चमनं क्रियत इति ।

इति श्राद्धाचमनानि ।

अथाचमनापवादः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।
श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

'मुखजाः' मुखान्निःसृताः, 'विप्रुषः' श्लेष्मबिन्दवः, 'मेध्याः' नोच्छिष्टतामापादयन्ति । निष्ठीव्योक्त्वानृतानि चेति निष्ठ्यूतवत आचमनविधानादनाचान्तस्याशुद्धता ज्ञायते । विप्रुषामपि मुखान्नि-

क्रमणं निष्ठीवनमेव। अतोऽत्रापि प्राप्तस्याचमनस्यापवादार्थमिद-मुच्यते। तथा आचमतो हस्तादधोऽङ्गुलिविवरैः पतन्त उदबिन्दवो-ऽपि मेध्याः। 'श्मश्रु' मुखलोम, तत् आस्यगतं मुखान्तःप्रविष्टं, अपि मेध्यं। दन्तसक्तमप्यन्नादिकं अनाचामन्नपि शुचिर्भवति। विप्रुषां स्पर्शे तु मलस्पर्शनिमित्तमाचमनं कर्त्तव्यमेव ।

तथाचापस्तम्बः ।

यदास्याद्बिन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वाचमनं विहितं ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येक इति ।

'उपलभ्यन्ते' संस्पृश्यन्ते ।

अतएव गौतमः।

न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपतन्तीति।

वसिष्ठोऽपि ।

न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्त्यनङ्गश्लिष्टाः ।

मनुरपि।

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं न यान्ति याः ।

न श्मश्रूणि गतान्यास्यन्न दन्तान्तरधिष्ठितं ॥

'दन्तान्तः' दन्तानां मध्ये छिद्रे वा। 'अधिष्ठितं' संसक्तं ।

आचमनविन्दवो मेध्या इत्युक्तं तत्र विशेषमाह मनुः।

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचमयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ।

अत्र परानाचमयतः पादाविति सम्बन्धः ।

यः परस्मै आचमनं ददाति तस्याचमयितृहस्तपतितैरुदबिन्दु-

भिर्यदि पादौ स्पृश्येते तदासौ नाशुचिः। यतस्ते भौमिकैः समाः यथानुपहतायां भूमौ स्थिताः काश्चिदुदकमात्राः शुद्धाः एव-मुच्छिष्टहस्तात्पतन्तोऽपि ते शुद्धा एवेत्यर्थः। आचमयितुरेवात्र शुद्ध्यभिधानादाचमनकर्त्तुरन्येषां च समीपस्थानामाचमनविन्दुस्पर्शे भवत्येवाप्रायत्यमिति ज्ञायते ।

बौधायनोपि ।

स्पृशन्ति विन्दवः पादौ यस्याचामयतः परान् ।
न तैरुच्छिष्टभावः स्यात्तुल्यास्ते भौमिकैः सह ॥

वशिष्ठोऽपि ।

परानप्याचामयतः पादौ या विप्रुषो गताः ।
ताभिर्नोच्छिष्टतां याति भूम्या तास्तु समाः स्मृताः इति ॥

अत्र पादग्रहणमवयवान्तरस्यापि प्रदर्शनार्थं ।

तथा च यमः ।

प्रयान्त्याचमतो याश्च शरीरे विप्रुषो नृणां ।
उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र भूमितुल्यास्तु ताः स्मृताः इति ॥

एते च भूम्यभिघातोत्थिता एव शुद्धाः नान्तरालस्पृष्टाः ।

यथाह पैठीनसिः ।

भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पूताः विप्रुषः शुद्धा विलोमक्लिन्नेष्वाचामेदिति । मुखप्रविष्टैः श्मश्रुभिर्नोच्छिष्टतेति ।

देवलोऽप्याह ।

श्मश्रुभिश्च मुखाविष्टैराशौचं नोपदिश्यते ।

अत्र विशेषमाह आपस्तम्बः ।

न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये सद्भिर्यावन्न हस्तेनोपस्पृशन्ति। हस्तग्रहणमवयवान्तरस्याप्युपलक्षणार्थं अङ्गान्तराणामपि मुखमलस्पर्शे आचमनविधानात्। यच्च दन्तसक्तस्य त्यागमात्रेणैव प्रागशुचित्व-मुक्तं तत् स्वयं च्युतदन्तसक्तविषयमिति ज्ञेयं। "स्वतेषु तेषु नाचा-मेत्तेषां संस्रावणाच्छुचिः" इति बौधायनस्मरणात्। 'संस्रावणं' मुखात् वहिर्निरसनं।

स्वयं प्रच्युतस्य निगिरणादेव शुद्धिरित्याह मनुः।

परिच्युतेष्ववस्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः।

'निगिरन्' अन्तः प्रवेशयन्। निगिरण-त्यागयोश्च विकल्पः।

गौतमोऽपि।

च्युतेष्वास्रावविद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिरिति।

'आस्रावः' मुखोदकं, तत् यथा च्युतमप्यशुचि न भवति तद्व-दित्यर्थः। निगिरन्नेवेत्येवकारात् चर्वणक्रियायां "आचामेच्चर्वणे नित्यं" एवं विष्णुनोक्तमाचमनं कर्त्तव्यमेव बलात्प्रच्याविते तु दन्तलग्ने आचान्तव्यं "भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत्" इति देवल स्मरणात्।

दन्तादपरिच्युतन्त्वन्नादिकं दन्तवन्नोच्छिष्टं करोति।

तदाह बौधायनः।

अथाप्युदाहरन्ति।

दन्तवद्दन्तलग्नेषु यच्चाप्यन्तर्मुखे भवेत्।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः॥

वसिष्ठः।

न श्मश्रुगतो लेपः ।

दन्तवद्दन्तलग्नेषु यच्चाप्यन्तर्मुखे भवेत् ।
आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

हारीतः ।

दन्तवद्दन्तलग्नेषु यच्चाप्यन्तर्मुखे भवेत् ।
आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

पैठीनसिः ।

दन्तवद्दन्तलग्नानां दन्तान्तरगतेषु च निगिरन्नेवान्तर्मुखे शुद्धः ।
दन्तवद्दन्तलग्नेष्विति रसानुपलब्धौ सत्यां वेदितव्यं ।

तत्राह शङ्खः ।

दन्तवद्दन्तलग्नेषु रसवर्जमन्यत्र जिह्वाभिमर्शनादिति ।
अन्यत्रेत्यादिरसानुपलब्धावपि जिह्वाभिमर्शने सत्यशुचित्वमित्यर्थः ।

मनुः ।

दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शे शुचिर्भवेत् ॥

केचित्तु जिह्वाभिमर्शनेऽपि यावच्युतिर्न भवति तावन्नाशुचिरित्याहुः ।

तथा च गौतमः ।

दन्तश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षनात् प्राक्च्युतेरित्येके ।
"दन्तवद्दन्तलग्नं" इत्यनिर्हार्य्यलेपाभिप्रायं ।

तथा च देवलः ।

दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्याद् यत्नमुद्धरणे पुनः ॥

भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्व्रणे कृते ॥

शातातपः ।

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्ये स्नेहे तथैव च ।

ताम्बूले चेक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

स्नेहोऽत्र कृताचमनस्यापि यो हस्तादिलग्नो भोजनस्नेहः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टस्तु भवेन्नरः ॥

त्वग्भिः पत्रैर्मूलपुष्पैस्तृणकाष्ठमयैस्तथा ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टस्तु भवेद्द्विजः ॥

दन्तलग्नस्य संस्पर्शे जिह्वयेति शेषः ।

पराशरः ।

ताम्बूलेक्षुफले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने ।

मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥

अत्यङ्गिरसौ ।

मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

नोच्छिष्टस्तु भवेद्विप्रो यथात्रेर्वचनं तथा ॥

अप्स्विति प्राणाहुतिसन्निधानादमृतापिधानमसीत्यादिनोदकपाने कर्त्तव्ये भुक्तवानपि मन्त्रोच्चारणं प्रति नोच्छिष्ट इत्यर्थः ।

वशिष्ठः ।

प्राणाहुतीषु सोमे च मधुपर्के तथैव च ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

'आद्यहोमेषु' दृष्टावशिष्टभक्ष्येषु ।

इत्याचमनापवादः ।

अथाचमने निषेधः ।

तत्र हारीतः ।

नायज्ञोपवीती न मुक्तशिखो न तिष्ठन्न हसन्न जल्पन्न विलोकयन्नाविलोकिताभिरद्भिर्नोष्णाभिर्न कलुषाभिर्न फेनाभिर्न सबुद्बुदाभिराचामेत्।

'तिष्ठन्' ऊर्ध्वचक्षुः 'विलोकयन्', दिश इति शेषः तस्मिन्नेव जले निजप्रतिबिम्बं वा ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ ।

न तिष्ठन्न प्रणतो नाङ्गुलिभिर्न मुखशब्दं कुर्व्वन्नाधौतपादो नायज्ञोपवीती न मुक्तशिखः ।

बौधायनः ।

नाङ्गुलीभिर्न सबुद्बुदाभिर्न सफेनाभिर्न क्षाराभिर्नोष्णाभिर्न कलुषाभिरद्भिर्न हसन्न विलोकयन्न प्रह्वो न प्रणतो न मुक्तशिखो नायुक्तशिखोनाबद्धकच्छो न वहिर्जानुरुपस्पृशेत् ।

'प्रह्वः' नम्रीकृतकायः ।

तथा ।

पादप्रक्षालनोच्छेषेण नाचामेत् यद्याचामेद्भूमौ स्रावयित्वाचामेत् ।

आपस्तम्बः ।

न वर्षधारास्वाचामेत्तथा प्रदरोदके तप्ताभिश्चाकारणात् ।

'प्रदरः' किञ्चिद्विभिन्ननिम्नीभूतोभूभागः । 'अकारणात्' रोगादिकारणमन्तरेण ।

तथा नान्योदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्वीताचामेद्वा पाणिसंक्षुब्धे-
नोदकेनैकपाण्यावर्जितेन नाचामेत्।

आचामेदित्यनुवृत्तौ गौतमः।

न शूद्राशुच्येकपाण्यावर्जितेन जलेन।

वशिष्ठः।

व्रजंस्तिष्ठन् शयानः प्रणतो वा नाचामेत्।

आपस्तम्बः।

न तिष्ठन्नाचामेत्प्रह्वो वा।

प्रचेताः।

नान्तर्वासा न निर्वासा नाश्रु कुर्वन्नासमपाद आचामेत्।

गौतमः।

नाञ्जलिना पिबेन्न तिष्ठन्नानुद्धृतेनोदकेनाचामेत् न पशुवन्मुखेन
पिबेदित्यर्थः।

आचामेदित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः।

न वर्ण-रसदुष्टाभिर्याश्च स्युरशुभागमाः।

हारीतः।

विवर्णं गन्धवत्तोयं फेनिलञ्च विवर्जयेत्।

शङ्खः।

विना यज्ञोपवीतेन तथा मुक्तशिखो द्विजः।
अप्रक्षालितपादस्तु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्॥
बहिर्जानुरुपस्पृश्य एकहस्तार्पितैर्जलैः।
सोपानत्कस्तथा तिष्ठन्नैव शुद्धिमवाप्नुयात्॥

आचामेदित्यनुवृत्तौ देवलः ।

न गच्छन्न शयानश्च न स्खलन्न परान्स्पृशन् ।
न हसन्नैव वा जल्पन्नात्मानञ्चापि वीक्षयन् ॥
केशान्नीवीमधःकायं न स्पृशन् धरणीमपि ।
यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत्करं ॥

'स्खलन्' प्रचलन् ।

तथा ।

सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा पुनः ।
उष्णीषी वापि नाचामेद्वस्त्रेणावेष्ट्य वा शिरः ॥

श्मश्रुदेशेऽपि वेष्टनवान् 'उष्णीषी' ।

व्यासः ।

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
अपः पाणिनखाग्रेषु आचामेद्यस्तु ब्राह्मणः ।
सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् ॥

विष्णुः ।

न गच्छन्न शयानश्च न स्थितः प्रह्व एव च ।
न स्पृशन्न हसन् जल्पन्न श्व-चाण्डालदर्शने ॥

'स्थितः' ऊर्द्धीभूतः, 'न स्पृशन्' अन्यमिति शेषः ।

गोभिलः ।

नान्तरीयैकदेशस्य कृत्वा चैवोत्तरीयतां ।

आचामेदिति शेषः । 'अन्तरीयं' अधोवासः, यस्याधोवस्त्रैकदेशस्य

प्रथमपरिधानसमये मन्त्रपूर्वमुत्तरीयता न कल्पिता तद्विषयमेतत्। द्वितीयवस्त्राभावे हि परिधानवस्त्रोत्तरार्द्धस्यैवोत्तरीयत्वं क्रियते। "एकश्चेद्वासो भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छादयति" इति समन्त्रकोत्तरीयग्रहणविधेरनन्तरं पारस्करस्मरणात्।

सम्वर्त्तः।

> शूद्राशुच्येकहस्तैश्च दत्ताभिर्न कदाचन।
> आरूढ़पादुकश्चापि न शुद्धेत द्विजोत्तमः॥

मरीचिः।

> न बहिर्जानुस्त्वरया नासनस्थो न चोत्थितः।
> न पादुकास्थो नाचित्तः शुचिः प्रयतमानसः।
> भुक्तासनस्थोऽथाचामेन्नान्यकाले कदाचन॥

भृगुः।

> विना यज्ञोपवीतेन तथा धौतेन वाससा।
> मुक्ता शिखां वाचान्तस्य कृतस्यैव पुनः क्रिया॥
> सोष्णीषो बद्धपर्य्यङ्कः प्रौढपादश्च यानगः।
> दुर्द्देशे प्रपदस्थश्च नाचामन् शुद्धिमाप्नुयात्॥

'बद्धपर्यङ्कः' वस्त्रादिना वेष्टितजघनभागः।

प्रौढ़पादलक्षणमाह गोभिलः।

> आसने रूढपादो वा जान्वोर्वा जङ्घयोस्तथा।
> कृतावसक्थिको यश्च प्रौढपादः स उच्यते॥

योगपट्टाकृतिना वस्त्रेणावेष्टितपृष्ठ-जानुद्वयमवस्थानम् 'अवसक्थिका' 'प्रपदं' पादाग्रं।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्यापणगतोऽपि वा ।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

'आपणः' क्रय-विक्रयभूः ।

कौशिकः ।

अपवित्रकरः कश्चित् ब्राह्मणो य उपस्पृशेत् ।
अपूतं तस्य तत्सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥

विष्णुः ।

जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।
अधस्ताच्छतकृत्वोपि समाचान्तो न शुध्यति ॥

जान्वोरधस्तादाचमननिषेधाज्जानुमात्रेप्यविरुद्धमाचमनमिति ज्ञायते ।

तदाह जातूकर्ण्यः ।

जानुमात्रे जले तिष्ठन्नासीनः प्राङ्मुखः स्थले ।
सर्वतः शुचिराचान्तस्तयोस्तु युगपत्स्थितः ॥

'तयोः' जल-स्थलयोरित्यर्थः ।

अतएव हारीतः ।

जलस्थो वा स्थलस्थो वा द्वयोर्वा समतः स्थितः ।
जलस्थो जलकृत्येषु स्थलस्थः स्थलकर्मसु ।
उभयोरुभयस्थस्तु कर्मस्वधिकृतोभवेत् ॥

यदि जलस्थित आचमति तदा जलकृत्य एवाधिकृतोभवति । यदा तु स्थलस्थः तदा स्थलकृत्य एव, यदि पुनरुभयस्थः तदोभयोरपि क्रियमाणेषु कर्मस्वधिकृतो भवति ।

दक्षोऽपि ।

स्नात्वाचामेद्यदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।
उभयोरप्यसौ शुद्धः ततः कार्यक्षमो भवेत् ॥

यमः ।

अपः करनखस्पृष्टा य आचामति वै द्विजः ।
सुरां पिबति सुव्यक्तं यमस्य वचनं तथा ॥
उद्धृत्य वामहस्तेन यत् पिबेत् ब्राह्मणोजलं ।
सुरापाणेन तत्तुल्यं मनुः स्वायम्भूवोऽब्रवीत् ॥

अत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः ।

न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेत् वक्त्रेण वै जलं ।

'वक्त्रेण' शुद्धेनेति शेषः ।

शाट्यायनिः ।

अलावुताम्रपात्रस्थं करकस्थञ्च यत्पयः ।
गृहीत्वा स्वयमाचामन्न तेनाप्रयतोभवेत् ॥

छागलेयः ।

करकालावुकाष्ठेन ताम्र-चर्मपुटेन च ।
स्वहस्ताचमनं कार्यं स्नेहालापांश्च वर्जयेत् ॥
करपत्रे च यत्तोयं यत्तोयं ताम्रभाजने ।
सौवर्णे राजते चैव नैवाशुद्ध्येत्तु कर्हिचित् ॥

इत्याचमननिषेधः ।

अथाचमनोदकानि ।

तत्र मनुः ।

अनुष्णाभिरफेनाभिरदुष्टाभिश्च धर्मतः ।

शौचेप्सुः सर्वदाचामेदासीनः प्रागुदङ्मुखः ॥

अनुष्णाभिरित्यत्राग्निसंयोगजमौष्ण्यं प्रतिषिध्यते ।

"अनग्न्युष्णाभिरफेनिलाभिरशूद्रैककरावर्जिताभिरक्षाराभिरद्भि-राचामेत्" इति विष्णुस्मरणात् ।

'अदुष्टाभिः' अमेध्यसंसर्गादिदोषरहिताभिः ।

समुपस्पृशेदित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ।

'प्रकृतिस्थाभिः' अविकृतगन्ध-वर्ण-रसाभिः ।

शङ्खः ।

अद्भिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ।

वह्निना च न तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत् ॥

उद्धृतग्रहणं जलाशयस्थानामपां मुखेन ग्रहणं निराकर्तुं ।

गौतमः ।

उद्धृतोदकेनाचामेत् ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

उद्धृतपरिपूताभिरद्भिरवेक्षिताभिरक्षाराभिरनधिश्रिताभिरफेना भिरबुद्बुदाभिः ।

'परिपूताभिः' वस्त्रपरिस्रुताभिः । 'अनधिश्रिताभिः' अवह्नि-तप्ताभिः ।

आपस्तम्बः ।

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतोभवति यं वा प्रयत आचामयति।
प्रदरोदकेन नाचामेदित्युक्तं तत्र विशेषमाह।
वसिष्ठः।

प्रदरादपि या गोस्तर्पणाः स्युः ताभिः ।

आचामेदिति शेषः ।
आचामेदित्यनुवृत्तौ पैठीनसिः ।

अशृताभिरफेनाभिरवुद्बुदाभिः।

'अशृताभिः' अपक्वाभिः। एतच्चानातुरविषयं ।
अतएव यमः।

शाचावनीच्छितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिणां ।
उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनां ॥

'उष्णपायिनां', आतुराणां, न पुनरातुरमात्राणामित्यर्थः ।
यत्र पुनरुक्तलक्षणा आपो न लभ्यन्ते तत्र कथमित्यपेक्षिते देवलः।

येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।
येषु देशेषु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ॥
येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः ।
तत्र तान्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः॥

एतच्चोदकं यावद्वामेन न स्पृशति तावन्नाचामेदित्याह यमः।

तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान्यावद्वामेन न स्पृशेत् ।
वामे हि द्वादशादित्या वरुणश्च जलेश्वरः ॥

इत्याचमनोदकानि ।

अथाचमनोदकपरिमाणं।

तत्र मनुः ।

> हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
> वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

हृदयं गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति 'हृद्गाः', 'पूयते' पवित्रतां प्राप्नोति । 'कण्ठगाभिः' कण्ठमात्रस्पर्शिनीभिः, 'भूमिपः' क्षत्रियः । 'प्राशिताभिः' मुखान्तःप्रवेशिताभिरपि कण्ठमप्राप्ताभिः, वैश्यः । अन्तत इति तृतीयार्थे तसिः । समीपवचनश्चान्तशब्दः । स च सम्बन्ध्यान्तरमपेक्षते । ततश्च यत्र स्थाने वैश्यस्याचमनं विहितं तत्सपोपवर्त्तिना स्थानेन स्पृष्टाभिरद्भिः शूद्रः पूयते । वैश्यस्य च स्थानं जिह्वा तत्समीपवर्त्तिस्थानं दन्ता एव । अत्र यद्यपि दन्तनिहितस्योदकस्य द्रवत्वाज्जिह्वास्पर्शोऽपरिहार्य्यः । तथापि पूर्वपरिमाणात् किञ्चिन्न्यूनताज्ञापनार्थमिदं ।

शङ्ख-लिखितौ ।

हृदयङ्गाभिरद्भिर्ब्राह्मणः शुचिः । गण्ठगाभिः क्षत्रियः । तालव्याभिर्वैश्यः । स्त्री शूद्रः स्पर्शान्तिकाभिः ।

वसिष्ठः ।

हृदङ्गमाभिरबुद्बुदाभिरफेनाभिर्ब्राह्मणः । कण्ठगाभिस्तु क्षत्रियः शुचिः । वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिः । स्त्री शूद्रः स्पृष्टाभिरेव तु ।

शङ्खः ।

> विप्रः शुद्ध्यति हृद्गाभिः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
> तालुगाभिस्तथा वैश्यः शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

देवलः ।

अप्सु पीतासु हृदयं प्राप्तासु ब्राह्मणः शुचिः ।
राजन्यः कण्ठमास्यं वै विट्शूद्रः स्पर्शनाच्छुचिः ॥

पैठीनसिः ।

हृदयङ्गमाभिरद्भिर्ब्राह्मणः । राजन्यः कण्ठगाभिः । आस्यं प्राप्ताभिर्वैश्यः । स्त्री शूद्रः स्पृष्टाभिः ।

बौधायनः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

गताभिर्हृदयं विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियः शुचिः ।
वैश्यस्त्वद्भिः प्राशिताभिः स्त्री-शूद्रौ स्पर्शतोऽन्ततः ॥

याज्ञवल्क्य-विष्णू ।

हृत्कण्ठ-तालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।
शुद्ध्येयुः स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

हारीतः ।

गताभिर्हृदयं विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियः शुचिः ।
वैश्योऽन्तःप्राशिताभिः स्यात् स्त्री-शूद्रौ स्पर्शनादपि ॥

शालङ्कायनः ।

अप्सु प्राप्तासु हृदयं ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नुयात् ।
कण्ठं राजा च नाभौ च वैश्यः शूद्र-स्त्रियोऽन्ततः ॥

शूद्राधिकारे गौतमः ।

आचमनार्थे पाणि-पादप्रक्षालनमेवैके ।

हृदयङ्गमादीनामपि परिमाणमाहोशनाः ।

माषमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति ।

तदेकैकपादह्रान्या कण्ठ-तालु-दन्तगास्ताभिस्त्रैवर्णिकाः। स्त्री-शूद्राश्चाचामेरन्निति।

भरद्वाजोऽपि।

माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिवेदप इति।

हृदयङ्गमानां परिमाणज्ञाने प्रकारान्तरमाह कण्वः।

संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः।
मुक्ताङ्गुष्ठ-कनिष्ठे तु शेषेणाचमनञ्चरेत्॥

इत्याचमणोदकपरिमाणं।

अथाचमने दिङ्नियमः।

तत्र वृद्धपराशरः।

कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः।
निबद्धशिखकच्छस्तु प्रागुदङ्मुख आचमेत्॥

पादप्रक्षालनमाजङ्घामूलात्, हस्तप्रक्षानमा मणिबन्धात् कर्त्तव्यं। "आ मणिबन्धात्पाणी प्रक्षाल्य आजङ्घाभ्यां पादौ" इति हारीतस्मरणात्। "इत्येवमद्भिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक्। हस्तौ चामणिबन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः" इति देवलस्मरणाच्च।

'शिखा' चूड़ा। परिधानवस्त्रगुह्यसंसक्तोऽञ्चलः 'कच्छः'। तस्य निबन्धनं कटिदेशे निगूहनं। 'प्रागुदङ्मुख इति मुखशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। अतः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाचामेदिति। विग्रहस्त्वेवं। प्रागुदङ्मुखमस्येति। न चैष द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरिति वाच्यं। द्वन्द्वगर्भतायां समाहारे तावत्समासान्तेनाकारेण भवितव्यं। इतरेतरयोगेपि तथैव। न हि युगपत्प्रागुदङ्मुखता सम्भवति। तत्र कश्चिदाचमनभागः प्राङ्मु-

खेन कर्त्तव्यः । कश्चिदुदङ्मुखेनेत्यापतति । न चैकदेश आचमनं, न च दिगर्थ उपादेयः, येन परस्परापेक्षे दिशौ सम्बध्येयातां । नापि दक्षिण-पूर्वादिवत्प्रागुदक्शब्दोऽपराजितायाः दिशोवाचकत्वेन प्रसिद्धः, येन दिक्समासबहुव्रीहिपूर्व्वको बहुव्रीहिर्विज्ञायेत । तस्मान्नायं वृत्त्यन्तर-गर्भो बहुव्रीहिः । अतोऽत्र प्राच्युदीच्यो र्विकल्पः । यथा वृहद्रथन्तरं साम पठतीत्यत्र केषुचिदहःसु वृहत्केषुचिद्रथन्तरं न त्वेकैकस्मिन्नहनि समस्तोभयसामत्वमिति ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥

'अन्तर्जानु' जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा, 'शुचौ' अशुचिद्रव्यासंस्पृष्टे, 'देशे' भुवि नोपानच्छयनासनादौ । 'उपविष्टः' आसीनः, न स्थितः, शयानः, प्रह्वोगच्छन्वा । 'प्राक्' प्राङ्मुखः । द्विजग्रहणात् स्त्रीशूद्रयो-र्नैते नियमा इति विज्ञायते । 'नित्यं' सर्व्वकालं, आश्रमान्तरस्थोऽपि ।

शङ्खः ।

अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविश्येन्द्रदिङ्मुखः ।
उदङ्मुखो वा प्रयतो दिशश्चानवलोकयन् ॥

गौतम-बौधायनौ ।

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शौचमारभेत् ।

वसिष्ठः ।

प्राग्वोदग्वासीन आचामेत् ।

हारीतः ।

पाणि-पादौ प्रक्षाल्योत्क्रम्य च नीविं प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्याप: पिबेत् ।

विष्णुः ।

शुचौ देशे स्वासीनोऽन्तर्जानुः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा तन्मनाः सुमनास्त्वाचामेत् ।

शङ्ख-लिखितौ ।

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शुचौ देश उपविष्टोऽन्तर्जानुरुपस्पृशेत् ।

ईशान्यभिमुखत्वमप्याह हारीतः ।

ईशान्यभिमुखो भूत्वाप: स्पृशेत्तु यथाविधि ।

अत्र मनुष्य-देव-पितृकार्येषु दिग्व्यवस्थामाह पैठीनसिः ।

अथ प्रथमकल्पः । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्यान्तर्वोर्हस्तौ कृत्वा शुद्धा आप: संगृह्य आमणिबन्धनात्पाणी प्रक्षाल्याभिमुखं ब्रह्मद्वारं मनुष्याणां प्राचीनञ्चैव देवानां पितृणां दक्षिणं स्मृतं ।

'अभिमुखं ब्रह्मद्वारं' ध्रुवमण्डलाख्यं । "मण्डलस्यास्य पुच्छन्तु शिशुमाराकृतेर्ध्रुवः । मध्ये नारयणश्चेति ब्रह्मद्वारमिदञ्जगुः" इति गारुडपुराणेऽभिधानात् । ध्रुवमण्डले न चोत्तरा दिक् लक्ष्यते । अतश्चोदीची-प्राची-दक्षिणा मनुष्य-देव-पितृणान्दिशः । मनुष्यादिकर्मसु तत्तद्दिगभिमुखेनाचान्तव्यमित्यर्थः ।

देवलोऽपि ।

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।
उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥
शिखाम्बद्ध्वा वसित्वा च निर्णिक्ते वाससी शुभे ।

तूष्णीं भूत्वाप आचामेदकुप्यन्न विलोकयन्निति ॥

इत्याचमने दिङ्नियमः ।

अथाचमने तीर्थनियमः ।

तत्र व्यासः ।

बाहू जान्वन्तरा कृत्वा तीर्थेन शुचिराचमेत् ।

तारणाय पापप्रमोचनाय तिष्ठतीति तीर्थशब्देन कश्चित्पावनतमो देश उच्यते। तरत्यनेन तीर्थमिति कचिज्जलावतरणमार्गः। इह तूदकाधारे करतलैकदेशे स्तुत्यर्थं तीर्थशब्दप्रयोगः। अतः करविशेष-तलैकदेशेनाचामेदित्यर्थः। पात्रादिनिराकरणार्थमेतत् ।

अत्र विशेषमाह देवलः ।

अथापः प्रथमात्तीर्थाद्दक्षिणात् त्रिः पिबेत्समं ।

अशब्दमनवस्रावमवहिर्जान्वबुद्बुदं ॥

'प्रथमात्तीर्थात्' ब्रह्मतीर्थात्। 'दक्षिणात्' दक्षिणहस्तस्थितात्। 'त्रिः' वारत्रयं। 'समं' तुल्यकालं, अव्यवधानेनेत्यर्थः।

शङ्ख-लिखितौ।

ब्रह्मतीर्थेनाचामेत् ।

विष्णुः ।

ब्राह्मेण तीर्थेन त्रिःपीत्वा द्विः परिमृज्यात् ।

ब्राह्मेणेति स्तुत्यर्थं ब्रह्मा देवतास्येति । न हि तीर्थस्य देवता सम्भवति। अहविःसूक्तरूपत्वात्। तद्रूपतान्तु केनचिद्धर्म्मेण शुद्धि-हेतुत्वादिनाध्यारोप्य देवता तद्धितः। परिमृज्यान्मुखमितिशेषः।

बौधायनः ।

शुचौ देश आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा प्रक्षाल्य पादौ पाणी चामणिबन्धनात् ब्राह्मेण तीर्थेनाचामेत् ।

ब्राह्मतीर्थं लक्षयन्नाह ।

पैठीनसिः ।

अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो रेखा ब्राह्मं तीर्थं त्रिराचामेत् ।

वसिष्ठः ।

प्रक्षाल्य पादौ पाणी चामणिबन्धनादङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो रेखा ब्राह्मं तीर्थं, तेन त्रिराचामेदशब्दवत् ।

प्राजापत्यतीर्थेनाप्याचमनमाह शङ्खः ।

प्राजापत्येन तीर्थेन त्रिःप्राश्नीयाज्जलं शुचिः ।

देवतीर्थस्याप्याचमनाङ्गत्वमाह मनुः ।

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

काय-त्रैदशकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥

विप्रग्रहणं क्षत्रियादेरप्युपलक्षणार्थं । "द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्" इति स्मरणात् । नित्यकालं शौचार्थं कर्माङ्गत्वेन वा । कः प्रजापतिः स देवता अस्येति 'कायं' प्रजापत्यं । त्रिदशा देवास्ते देवा अस्येति 'त्रैदशकं' दैवं । त्रिदशशब्दाद्देवतार्णि कृते स्वार्थिकः कप्रत्ययः । कदाचनेति स्फोट-पिटकादिना ब्रह्मादितीर्थेष्वयोग्यतामापन्नेष्वपि 'पित्र्येण' पितृतीर्थेन, न आचामेत् ।

इत्याचमनतीर्थनियमः ।

अथाचमने गण्डूषसङ्ख्या ।

तच विष्णुपुराणे ।

निष्पादिताङ्घ्रिशौचस्तु पादावभ्युच्य वै पुनः ।
त्रिः पिबेत्सलिलं तेन तथा द्विः परिमार्जयेत् ॥

तेन सोदकेन हस्तेन द्विरभ्यासेन परिमृज्यात् । परिमार्जनञ्चात्र ओष्ठश्लिष्टानामुदकानामपनयनं ।

याज्ञवल्क्यः ।

त्रिःप्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् ।
'खानि' इन्द्रियच्छिद्राणि । अद्भिर्हस्तगृहीताभिः ।

मनुः ।

त्रिःप्राशयेदपः पूर्वं द्विरुन्मृज्यात्ततो मुखं ।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥

'मुखम्' ओष्ठद्वयं । मुखशब्दस्यात्रैकदेशवृत्तित्वात् । मुख्यानामेव खानामेव स्पर्शविधिः मुखस्य प्रकृतत्वात् । 'आत्मानमिति हृदयं नाभिं वा निर्दिशति । उपनिषत्सु "अन्तर्हृदय आत्मानं पश्येत्" इति कथ्यते । अतो हृदस्यायं स्पर्शः । क्षेत्रज्ञस्यात्मनो विभोरमूर्त्तस्य स्पर्शासम्भवात् । स्मर्य्यते च "नाभिमालभेतेति ।

व्यासः ।

त्रिःप्राशयेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखं ।
पादावभ्युक्ष्य मूर्द्धानमभ्युक्षेत्तदनन्तरं ॥

अत्र विशेषमाह दक्षः ।

अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।
प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिःपिबेदम्बु वीक्षितं ॥

अनेनैवेति वक्ष्यमाणस्याचमनविधेः परामर्शः । उत्तरकालमेव

तस्याभिधानात्। 'वीचितमिति दिवसाभिप्रायं। "रात्रावनीचितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिणां" इति यमस्मरणात् ।

विशेषान्तरमाह हारीतः ।

अन्तरूर्वोररत्नीकृत्वा त्रिरपोहार्द्दं पिवेत्।

'अन्तः' मध्ये, 'ऊर्वोः' जानुनोः 'अरत्नी' हस्तौ, कृत्वा त्रिरपः 'हार्द्दं' हृदयसम्बन्धि यथा भवति तथा फुत्कारादिशब्दमन्तरेणैव, पिवेत् । अतएव बौधायनः ।

शब्दमकुर्वंस्त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिवेत् ।

एतच्चोदकपानमुपविष्टेनैव कार्य्यम् ।

तथाचापस्तम्बः ।

आसीनस्त्रिराचामेत् हृदयङ्गमाभिरद्भिरिति ।

त्रित्वेन सह वैकल्पिकं ।

संख्यान्तरमाह प्रचेताः ।

अनुष्णाभिरफेनाभिरशूद्राहृताभिरशब्दाभिस्त्रिश्चतुर्वाद्भिराचामेत् ।

गौतमोपि ।

शुचौ देशे आसिनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीत्यामणिबन्धनात्पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्पृशस्त्रिश्चतुर्वाप आचामेत् पादौ चाभ्युक्ष्येत् ।

'हृदयस्पृशः' हृदयङ्गमाः ।

एतच्च संख्याद्वयं द्विजातिविषयमेव। स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरिति याज्ञवल्क्येन स्त्री-शूद्रयोः सकृत्त्वविधानात् ।

उपस्पर्शन-परिमार्जने प्रकृत्य बौधायनेनाप्युक्तम् ।

सकृदुभयं शूद्रस्य स्त्रियाश्चेति।

उक्तञ्च वृद्धमनुना।

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखं।

शारीरं शौचमन्विच्छन् स्त्री-शूद्रन्तु सकृत् सकृत् ॥

स्त्री-शूद्रमिति समाहारद्वन्द्वः।

आचमने हस्तस्य संस्थानविशेष उक्तो भविष्यत्पुराणे।

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्पुनः।

त्रिःपिवेद्दक्षिणेनाम्बु द्विरास्यं परिमार्जयेत् ॥

दक्षिणं हस्तं गोकर्णाकृतिं कृत्वा त्रिरम्बु पिवेत्। दक्षिणेन हस्तेन द्विरास्यं परिमार्जयेदिति सम्बन्धः। पुनर्ग्रहनात् पूर्वं गोकर्णाकृतिना हस्तेनोदकं गृहीत्वा ततोऽङ्गुष्ठ-कनिष्ठे बहिःकृत्य पुनरपि गोकर्णाकृति-हस्तं कुर्यादिति गम्यते। कथितञ्चाङ्गुष्ठकनिष्ठाबहिःकरणं परिमाण-प्रकरणे।

हस्तस्य विशेषान्तरमप्याह मार्कण्डेयः।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियां।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् ॥

हस्तेनेत्येकवचनमविवक्षितं हस्तद्वयेऽपि पवित्रधारणस्य प्रशस्त-तमत्वात्।

तथाच गोभिलः।

उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचमति यो द्विजः।

सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं लभेत् ॥

यत्तूक्तं वशिष्ठेन।

वामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो द्विजः ।
उपस्पृष्टं भवत्येव रुधिरेण मलेन चेति ॥

तत् केवलवामहस्तविषयं ।

इत्याचमने गण्डूषसंख्या ।

अथ द्वादशाङ्गस्पर्शनं ।

तत्र सम्वर्त्तः ।

परिमृज्य द्विरास्यन्तु द्वादशाङ्गानि चालभेत् ।

मुखं नासिकाद्वयं नेत्रद्वयं श्रोत्रद्वयं नाभिर्हृदयं मूर्द्धा बाहु-द्वयञ्चेति द्वादशाङ्गाणि । परिमार्जनञ्च त्रिःप्राशनानन्तरं कार्य्यं । तथा च शङ्ख-लिखितौ ।

त्रिःप्राश्य द्विरुन्मृज्य शिरश्चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं हृदयं मूर्द्धानञ्चालभेत् ।

परिमार्जने सङ्ख्यान्तरमप्याह बौधायनः ।

त्रिःपरिमृज्यात् द्विरित्येके ।

आपस्तम्बोऽपि ।

त्रिरोष्ठौ परिमृज्याद्द्विरित्येके ।

ओष्ठशब्देनात्र तत्समीपस्थः सलोमकः प्रदेशोविवक्षितः ।

अथर्ववेदेतिहास-पुराणानि ध्यायन् ब्राह्मेण तीर्थेन ओष्ठयोः सलोमदेशमुन्मृज्यादिति कण्वस्मरणात् । ब्राह्मं तीर्थमङ्गुष्ठमूलं । देवलः ।

द्विस्तथाङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात्ततो मुखं ।

एतच्चोष्ठयोरलोमकप्रदेशे यथा हस्तस्पर्शो न भवति तथा विधेयं ।

अतएव दक्षः।

संमृज्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखं।

नाग्राङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात्कदाचन(१)॥

संमृज्य निर्लोमकमोष्ठदेशमिति शेषः। एतच्च चालितपाणिना कर्त्तव्यं।

अतएव पैठीनसिः।

अङ्गुष्ठमूलेन द्विःपरिमृज्यान्निर्लेपपाणिः कृतशौचः।

'निर्लेपपाणिः' चालनादपनीताचमनोदकलेपपाणिः।

परिमार्जनानन्तरं खस्पर्शनं कुर्यात्तदाह शङ्खः।

द्विःप्रमृज्यान्मुखं पश्चात् खान्यन्ते समुपस्पृशेत्।

खानि च मुखस्थितान्येव स्पृशेदित्याह गौतमः।

खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि मूर्द्धनि च दद्यात्।

अप इति शेषः।

तानि च जलेन स्पृशेदित्याह विष्णुः।

खान्यद्भिर्मूर्द्धानं हृदयञ्च स्पृशेत्।

वशिष्ठोऽपि।

द्विःपरिमृज्यात् खान्यद्भिः संस्पृशेत् मूर्द्धन्यपो निनयेत्सव्ये पाणौ च।

अत्रैवं क्रमः। त्रिरपः पीत्वा प्रक्षालितपाणिर्द्विरोष्ठौ परिमृज्य दक्षिणहस्तेन सव्यपाणौ जलं निषिच्य शेषेण पादौ मूर्द्धानञ्च प्रोक्ष्य सव्यपाणिस्थितमुदकं गृहीत्वा वक्ष्यमाणप्रकारेण मुखादीनि संस्पृश्यान्तेऽपः स्पृशेत्।

(१) कथञ्चनेति ग०।

तदाहापस्तम्बः ।

दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरस्येन्द्रियाण्युपस्पृशेच्चक्षुषी नासिका-श्रोत्रे चेत्यथाप उपस्पृशेत् ।

वैयाघ्रपादपि ।

श्रोत्रस्थानानि सर्वाणि स्पृष्ट्वा चैव जलं स्पृशेत् ।
आचामन् ब्राह्मणो नित्यमित्याह भगवान् भृगुः ॥

व्यासः ।

अक्षिणी नासिके कर्णावोष्ठौ च तदनन्तरं ।
ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरापश्च संस्पृशेत् ॥
संस्पर्शनान्ते पुनः सव्यपाणिं प्रोक्षयेदित्याह बौधायनः ।

खान्यद्भिः संस्पृश्य पादौ नाभिं शिरः सव्यं पाणिमन्ततः ।

प्रोक्षयेदिति शेषः ।

पैठीनसिस्तु पादप्रोक्षणपूर्वकं सव्यपाणिप्रोक्षणमाह ।

तत्र श्लोकः ।

नासिका चक्षुषी श्रोत्रे मुखं नाभिं ततः शिरः ।
स्पृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रोक्ष्य ततः शुचिः ॥

संस्पर्शनञ्च सकृत्सकृद्विधेयमित्याह हारीतः ।

द्विःपरिमृज्योष्ठौ सकृन्मूर्द्धानञ्चक्षुः श्रोत्रे नासिकां हृदयं पादौ चाभ्युक्ष्योपस्पृश्य प्रयतो भवति नाप्रयताय हव्यं कव्यं न स्वाध्यायं ।

संख्यान्तरमप्याहापस्तम्बः ।

सकृदुपस्पृशेत् द्विरित्येके ।

कामेनाविशेषेण संस्पर्शनात् पूर्वं कर्त्तव्यान्तरमाह हारीतः ।

ज्ञातिश्रैष्ठ्यकामोऽन्नाद्यकामो वा दक्षिणचरणाङ्गुष्ठे पाणिमवस्थाप्य प्राणानालभ्य नाभिमुपस्पृशेत्। पाणिमाचमनोदकसंपृक्तं ।

ओष्ठौ परिमृज्य प्रथमं मुखस्पर्शं कुर्यादित्याह भार्गवः ।

ओष्ठौ परिमृज्य ततो मुखं परिमृशेदग्निं ध्यायन् ।

आस्यस्पर्शनानन्तरमपि ध्यानमाह व्याघ्रपात् ।

आस्यं स्पृष्ट्वा कराग्रेण तोयं स्पृष्ट्वा समाहितः ।
संस्मृत्य पद्मनाभन्तु विप्रः सम्यग्विशुध्यति ॥

अत्र चोङ्कारं यज्ञेशं मनसा स्मरेदिति नारायणः ।

संस्पर्शनं चाङ्गुलीभिर्विधेयमित्याह देवलः ।

ततः कृत्वाङ्गुलिस्पर्शं दृक्घ्राण-श्रोत्र-नाभिषु ।
मूर्द्धानञ्चरणौ चाद्भिः संप्रोक्ष्याथ शुचिर्भवेत् ॥

स्थानविशेषेणाङ्गुलीविशेषमाह दक्षः ।

संहृत्य तिसृभिः पूर्वं आस्यमेवमुपस्पृशेत्।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरं॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः ।
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।
सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् ॥

शङ्खस्तु ।

पूर्वमेव मूर्द्धिस्पर्शनमङ्गुलीनां स्थानान्तरं क्रमान्तरञ्चाह।

ततोऽङ्गुलिचतुष्केण स्पृशेन्मूर्द्धानमादितः।
मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं पृथक् ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु स्पृशेन्नासापुटे क्रमात् ।
अङ्गुष्ठेन कनीयस्या कर्णौ संयोगतः स्पृशेत् ।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदि तलं न्यसेत् ॥

'तलं' हस्तमध्यं, हृदये न्यसेत् ।

पैठीनसिस्तु प्रकारान्तरेण सार्थवादसंस्पर्शनमाह ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या च नासिके स्पृशेदङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च नेत्रे कनिष्ठिकाङ्गुष्ठाभ्याञ्च श्रोत्रे मध्यमिकया मुखमङ्गुष्ठेन नाभिं सर्वाभिः शिरः, प्रदेशिनी वायुरनामिका सूर्य्यः कनीनिका मघवान्मध्यमिका प्रजापतिरग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सह सर्वाणि स्थानानि स्पृशति वायुः सूर्य्यः इन्द्रः प्रजापतिरग्निरित्येता देवता एनं पुनीयुरिति ।

वृद्धशङ्खस्त्वन्यथा संस्पर्शनमाह ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयं ।
अङ्गुष्ठमध्यायोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः(१) ॥
अङ्गुष्ठानामिकया च योगेन श्रवणौ स्पृशेत् ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं ततः ॥
सर्वासामेव योगेन नाभिञ्च हृदयं तथा ।
संस्पृशेच्च तथा शीर्षं अयमाचमने विधिः ॥

इह येषां शाखिनामङ्गस्पर्शनं नाम्नातं तेषां विकल्प एव। येषान्तु तदुक्तं तेषामविरोधात् वचनान्तरानुसाराच्च अङ्गान्तरोपस्पर्शनमप्यस्तीत्यवगन्तव्यं ।

---

(१) पुनरिति ख० ।

अथार्थवादमाह स एव ।

त्रिःप्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुम ॥
गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात् ।
नासत्य-दस्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये ॥
स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते शशि-भास्करौ ।
कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते चानिलानलौ ॥
स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वपर्वताः ।
नाभिसंस्पर्शनान्नागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ॥
संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
मूर्द्धसंस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ॥

एवमाचमनं कुर्वतः फलमाह वैयाघ्रपात् ।

य एवं ब्राह्मणो नित्यमुपस्पर्शनमाचरेत् ।
ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं जगत् स परितर्पयेत् ॥

इति द्वादशाङ्गस्पर्शनं ।

इत्याचमनप्रकरणं ।

अथ नियमाः ।

तत्र निमन्त्रितनियमस्तावत् ।

आह कात्यायनः ।

अनिन्दितेनामन्त्रितो नापक्रामेत् ।

'अनिन्दितेन' भोज्यान्नेन, 'निमन्त्रितो' निमन्त्र्यमाणः । 'नापक्रामेत् निमन्त्रणं नेच्छेत् । किन्तु तदभ्युपगच्छेदेव ।

तथा चाङ्गिरसां दूततया समागतेनाग्निना तत्परिस्पर्द्धिनामादित्यानां वरणे स्वीकृते सति क्रुद्धेष्वङ्गिरःस्वग्नेः प्रति वचनं शतपथे श्रूयते । सहो वा चानिन्द्या वै मावृषत सोऽनिन्द्यैर्वृतो नाशकमपक्रमीतुमिति तस्मादुहानिन्द्य वृतो नापक्रामेदिति ।

अनिन्द्यामन्त्रणमवश्यमभ्युगम्यमित्याह देवलः ।

कामं प्रतिश्रवस्तेषामनिन्द्यामन्त्रणे कृते ।

'अनिन्द्यामन्त्रणे कृते' तेषां निमन्त्रितानां काममस्त्वित्येवं, 'प्रतिश्रवः' अङ्गीकार एव युक्त इत्यर्थः । एतच्च सामर्थ्ये सतीति वेदितव्यं ।

तथाच गौतमः ।

अनिन्दितेनामन्त्रितेन शक्तेन न प्रत्याख्यानं कर्त्तव्यमिति ।

अनेनार्थान्निन्द्यामन्त्रणे भोक्तुमसामर्थ्ये च प्रत्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यवगम्यते । अङ्गीकृतनिमन्त्रणस्याङ्गीकारादूर्द्ध्वमपि भोक्तुमसामर्थ्ये सत्यतिक्रमो न युक्त इत्यर्थात् ज्ञापयितुमाह स एव ।

विधिवत् केतनं प्रतिगृह्य शक्तः सन्नापक्रामेदिति ।

'केतनं प्रतिगृह्य' आमन्त्रणमङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

अतएव ।

आमन्त्रितस्तु विधिवत् ब्राह्मणो हव्य-कव्ययोः ।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥
ब्राह्मणश्च मुखं कृत्वा देवताः पितृभिः सह ।
यदन्नं समुपाश्नन्ति तस्मात्तु न व्यतिक्रमेत् ॥

इति यमवचनमपि अनिन्द्यामन्त्रितशक्तविषयमेवेति व्याख्येयं ।

यस्तु निमन्त्रणमङ्गीकृत्य भोजनसमर्थोऽपि तत्परित्यजति तं प्रत्याह मनुः ।

केतितस्तु यथान्यायं हव्ये कव्ये द्विजोत्तमः ।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥

'केतितः' उपनिमन्त्रितः । निमन्त्रणमभ्युपगम्य यद्यतिक्रामेत् तदा शूकरः स्यात् । 'कथञ्चित्' कामादिकृत्य वा । अन्ये त्वाहुः, प्रार्थ्य-मानस्यानभ्युपगम एवातिक्रम इति । तत्र मेधातिथिना दूषणमुक्तं । तथाहि लिप्सया हि प्रवृत्तिः श्राद्धे न पुनः शास्त्रतः । अत्र सत्यां लिप्सायां यदि नाङ्गीकरोति को दोष इति । तदेतच्छतपथीय-लिङ्गदर्शनविरुद्धमित्युपेक्षणीयं ।

यमः ।

आमन्त्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।
नरकाणां शतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥

नारायणः ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कुर्व्वीतान्यस्य तु क्षणं ।
संवत्सरं कृतं पुण्यं तस्य नश्यति दुर्मतेः ॥

कूर्मपुराणे ।

आमन्त्रितो ब्राह्मणो वै योऽन्यस्मिन् कुरुते क्षणं ।
स याति नरकं घोरं शूकरत्वं प्रयाति च ॥

मत्स्यपुराणे ।

आमन्त्रितस्तु गुणिना निर्धनेनापि च द्विजाः ।
नान्यमिष्टान्नलोभेन तमतिक्रमयन्ति हि ।

निमन्त्रितास्तु येनादौ तस्माद्गृह्णन्ति नान्यतः ॥

तदेतत्सर्वमाद्यविषयं । "विद्यमानधनोविद्वान् भोज्यान्नेन निमन्त्रितः । कथञ्चिदप्यतिक्रामन्पापः शूकरतां व्रजेत्" इति षट्‌त्रिंशन्मतेऽभिधानात् । अतोऽत्यन्तनिर्धनस्य बहुदक्षिणादिलाभलोभात् कदाचिदतिक्रमेऽपि न दोषोऽस्तीति गम्यते ।

यस्तु गृहीतनिमन्त्रणोन्यस्मादपि प्रतिगृह्णाति तं प्रति निषेधमाह कात्यायनः ।

आमन्त्रितोन्यदन्नं न प्रतिगृह्णीयात् ।

'आमन्त्रितः' पूर्वमन्येन निमन्त्रितः, अन्यदीयादन्नादन्यत् पश्चान्निमन्त्रकस्यान्नं श्राद्धोपक्लृप्तं तण्डुलादिरूपमप्यन्नं न प्रतिगृह्णीयादित्युपाध्यायकर्को व्याख्यातवान् । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । यच्छ्राद्धार्थं निमन्त्रितस्तदर्थादन्नादन्यदाममपि श्राद्धव्यतिरेकेणापि केनचिद्दीयमानं तच्छ्राद्धोपलक्षिताहोरात्रपर्यन्तं न प्रतिगृह्णीयादिति ।

यः पुनः प्रतिगृह्णाति तस्य दोषमाह देवलः ।

पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहं ।
भुक्ताहारोऽथवा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति ॥

'निमन्त्रितः' पूर्व्वं भुक्ताहारः, यदि तस्मिन्नहोरात्रे पुनर्भुङ्क्ते तदा तस्य पूर्व्वकृतं सुकृतं नश्यति ।

यश्चामन्त्रितः कृताङ्गोऽप्यनागमनेन कुतपादिकालातिपत्तिं करोति तस्य दोष आदित्यपुराणे दर्शितः ।

आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।
देवतानां पितॄणाञ्च दातुरन्यस्य चैव हि ॥

चिरकारी भवेद्द्रोढ़ा पच्यते नरकाग्निना ।

'द्रोढ़ा' द्रोहकारी ।

याज्ञवल्क्यः ।

तैश्चापि संहनैर्भाव्यं मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।

'तैः' निमन्त्रितब्राह्मणैः ।

यमस्मृति-कूर्म्मपुराणयोः ।

आमन्त्रिताश्च ये विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते ।

वसेयुर्नियताः सर्वे ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥

'ब्रह्मचर्यं' अष्टप्रकारं स्त्रीसङ्गवर्जनं ॥

तदुक्तं गोभिलेन ।

स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्य्यमेतदेवाष्टलक्षणं ॥

पूर्वानुभूतस्य सुरतस्य स्त्रीरूपस्य वानुचिन्तनं 'स्मरणं'। सुरतस्य योषितो वा सरागतया शब्देन प्रतिपादनं 'कीर्त्तनं'। उपलक्षणं चेदं हस्तसङ्केतादिप्रतिपादनस्य । स्त्रीभिः सह क्रीड़ा 'केलिः'। परप्रयुक्तस्य सुरतस्य स्त्रीणां वा सस्पृहमवलोकनं 'प्रेक्षणं'। स्त्रीभिः सह सुरतानुकूलकथाकरणं 'गुह्यभाषणं', स्त्रीव्यतिरेकेणाप्यश्लीलभाषणं वा। एवमिदं करिष्य इति स्त्रीसम्भोगसम्बन्धी मनोव्यापारः 'सङ्कल्पः'। सुरतोन्मुखशरीरव्यापारः 'अध्यवसायः'। आफलप्राप्तेः सुरतसम्पादनं 'क्रियानिर्वृत्तिः', 'अष्टाङ्गं' अष्टप्रकारं, 'मैथुनं' मिथुनकर्म। एतदेव

विपरीतमिति। एतस्यैव स्मरणादेर्वैपरीत्यमस्मरणादि 'ब्रह्मचर्यं' किमेतान्येकैकशो ब्रह्मचर्यं नेत्याह 'अष्टलक्षणं' अस्मरणादीन्यष्टाऽपि समुच्चितानि लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्तथा ।

उक्तनियमाचरणे हेतुमाह मनुः ।

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।
न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥

'अक्रोधनाः' क्रोधवर्जिताः । 'शौचपराः' शौचं शुद्धता मृद्वारिभ्यां प्रायश्चित्तेन च, 'सततमिति शुद्धेर्विशेषणं, तेन निष्ठीवणादावाचमनादि तत्क्षणमेव कर्त्तव्यं । 'ब्रह्मचारिणः' परिहृतस्त्रीसम्भोगाः । 'न्यस्तशस्त्राः' न्यस्तं त्यक्तं शस्त्रं यैः । शस्त्रग्रहणं दण्डपारुष्योपलक्षणार्थं । 'महाभागाः' दयौदार्य्यदीनत्वादिगुणयुक्ताः । यत एवंविधं पितृणां रूपं ते च ब्राह्मणानाविशन्ति । अतस्तैस्तद्रूपधारिभिर्भवितव्यमित्यर्थवादेनायमर्थोऽवसीयते ।

यदुक्तन्तेनैव ।

निमन्त्रितांस्तु पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ।
वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥

यस्मान्निमन्त्रितान् ब्राह्मणान् दिव्येन रूपेण पितरः 'उपतिष्ठन्ति' तच्छरीरमाविशन्ति। यथा भूतग्रहाः स्वगृहीतं वायुवदनुगच्छन्ति, यथा वायुः प्राणः पुरुषे गच्छत्यनुगच्छति निर्गच्छन्तं प्राणो जहाति एवं पितरो वायुभूताः ब्राह्मणानुपासते गच्छत्स्वनुगच्छन्ति उपविष्टेषूपविशन्ति निमन्त्रिताः पितृरूपापन्ना भवन्तीत्यर्थः। अतो निमन्त्रितैस्तच्छीलैर्भवितव्यं ।

देवलः ।

तस्माद्दोषान् परित्यज्य त्रीनेतानपरानपि ।

ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा श्राद्धं भुञ्जीत शक्तिमान् ॥

'त्रीन्' स्त्रीसम्भोगान्यप्रतिग्रह-पुनर्भोजनाख्यान् ।

तथा ।

श्राद्धे निमन्त्रितो विप्रो वृषलीं यदि गच्छति ।

दातुः पापं समग्रं यत् त्वयात्तत्प्रतिपद्यते ॥

यमोशनसौ ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं शुक्रभोजनाः ॥

मनुः ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।

दातुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥

वृषलीशब्दः स्त्रीमात्रोपलक्षणार्थः । सामान्येन ब्रह्मचर्य्यस्य विधानात् । वृषस्यन्ती वृषं भर्त्तारं लाति स्वीकुरुत इति व्युत्पत्त्या ब्राह्मण्यपि वृषल्येव । तेनायमर्थः । निमन्त्रणमङ्गीकृत्य तदहर्यः स्त्रिया सह मोदते तस्यायं दोषः । 'मोदनं' हर्षोत्पत्तिः । तेन संलापालिङ्गनाद्यपि न कर्त्तव्यं । 'दातुः' श्राद्धकर्तुः, 'यद्दुष्कृतं' पापं यत्किञ्चित्, 'तत्सर्वं', तस्मिन् संक्रामति । अभीष्टफलयोगमात्रमनेन च निर्दिश्यतेऽन्यथा यत्र दाता पुण्यकृत्तत्र न कश्चिद्दोषः स्यात् ।

ब्रह्मवैवर्त्त-वायुपुराणयोः ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे योषितं सेवते नरः[१] ।
पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

कूर्म्मपुराणे ।

श्राद्धे निमन्त्रितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति ।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिर्य्यग्योनौ च जायते ॥

अत्र च मैथुनं स्वभार्य्यायामृतुमत्यामपि देवरादिना नियुक्तेनापि न कर्त्तव्यं। तदाह वृद्धमनुः ।

ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित् ।
तत्र गच्छन् समाप्नोति ह्यनिष्टं फलमेव तु ॥

नियुक्त इत्यनेन रागतः प्रवृत्त्यभावेऽपि दोष इत्युक्तं भवति ।

कूर्म्मपुराणे ।

निमन्त्रितस्तु योविप्रो ह्यध्वानं याति दुर्म्मतिः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजनाः ॥

यमः ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानन्तूपपद्यते ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजनाः ॥

उशनाः ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानं वहति द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजनाः ॥

कूर्म्मपुराणे ।

---

(१) द्विज इति ग० ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कुर्य्याद्वै कलहं द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं मलभोजनाः ॥

यमः ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कलहं कुरुते द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं कृच्छ्रभोजनाः ॥

उशनाः ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कलहं कुरुते द्विजः ।
पितरस्तस्य तं मासं दुःखमृच्छन्ति दारुणं ॥

यमोशनसौ ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे भारमुद्वहति द्विजः ।
पितरस्तस्य तं मासम्भवन्ति स्वेदभोजनाः ॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे हिंसां वै कुरुते द्विजः ।
तं मासं पितरस्तस्य भवन्ति रुधिराशनाः ॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे आयासं कुरुते द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पित्तभोजनाः ॥

उशनाः ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे द्यूतं संसेवते द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं मलभोजनाः ॥
तस्मान्निमन्त्रितः श्राद्धे नियतात्मा भवेत् द्विजः ।
अक्रोधनः शौचपरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

यमः ।

अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे चागमनक्रिया ।

अभारोद्वहनं शान्तिः श्राद्धेऽस्योपासनाविधिः ॥

दूरे सीम्नः पुरस्तादगमनविधानात् सीममध्ये गच्छतो न दोष इति ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणम् ।

न सीमानमतिक्रामेच्छ्राद्धार्थं वै निमन्त्रितः ।
पर्य्यटन् सीममध्ये तु कदाचिन्न प्रदुष्यतीति ॥

यमः ।

पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनं ।
सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुग्वर्जयेत् सदा ॥

होमं स्वयं न कुर्यात् अन्येन तु कारयेत् ।

यदाह कात्यायनः ।

सूतके च प्रवासे च अशक्तौ श्राद्धभोजने ।
एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत् ॥

हावयेदिति यद्गोभिलादिभिरुक्तं तदेवमादिनिमित्तेषु योजयेदित्यर्थः ।

होतुरन्यस्यालाभे भविष्यत्पुराणे उक्तं ।

दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग्द्विजः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि ॥

इति निमन्त्रितनियमाः ।

अथ श्राद्धकर्त्तुर्नियमाः ।

आदित्यपुराणे ।

तदहस्तु शुचिर्भूत्वाक्रोधनोऽत्वरितो भवेत् ।

अप्रमत्तः सत्यवादी यजमानोऽथ वर्जयेत् ॥
अध्वानं मैथुनञ्चैव श्रमं स्वाध्यायमेव च ।

'तदहः' तस्मिन् श्राद्धोपलक्षिते काले, स च निमन्त्रणात्प्रभृति श्राद्धभुक्तान्नपरिणामावधिः कालोऽहःशब्दार्थः । "विनीतः प्रार्थयन् भक्त्या विप्रानामन्त्र्य यत्नतः । श्राद्धभुक्तान्नपाकान्तं नियमानाचरेत्ततः ॥" इति लेगाक्षिस्मरणात् ।

'शुचिः' स्नानादिभिः शुद्धदेहः । 'अक्रोधनः' क्रोधवर्जितः । उपलक्षणञ्चैतन्मात्सर्य्य-दम्भादीनां मनोदोषाणां । 'अत्वरितः' द्रुतकारित्वहीनः । तथात्वे हि कदाचिद् यथावत्कार्यानिष्पत्तिः स्यात् । 'अप्रमत्तः' अनवधानविधुरः । प्रमाणवत्पदार्थविषयो लक्षणोपेतश्च शब्दः 'सत्यः' तद्वदनशीलः 'सत्यवादी' । अध्वशब्देन लक्षणया दूराध्वगमनमवसीयते । 'मैथुनं' स्त्रीसम्भोगः । 'श्रमः' भारोद्वहनादिजनितः क्लेशः । स्वाध्यायशब्देन साङ्गस्य वेदस्याध्ययनमध्यापनञ्च विवक्षितं ।
कूर्म्मपुराणे ।

अक्रोधनोऽत्वरोऽप्रमत्तः सत्यवादी समाहितः ।
भारमैथुनमध्वानं श्राद्धकृद्वर्ज्जयेज्जपं ॥

'अत्वरः' त्वराशून्यः । 'अप्रमत्तः' अप्रमादी । 'जपः' स्वाध्यायाध्ययनं ।
वृद्धमनुः ।

निमन्त्र्य विप्रांस्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं क्षुरं ।
प्रमत्ततां च स्वाध्यायं क्रोधाशौचं तथानृतं ॥

'क्षुरं' क्षुरकर्म ।
एतच्च नखनिकृन्तनादेरप्युपलक्षणं ।

जाबालः ।

ताम्बूलं दन्तकाष्ठञ्च स्नेहस्नानमभोजनं ।
रत्यौषधपरान्नानि श्राद्धकर्त्ता तु वर्जयेत् ॥

श्राद्धं प्रकृत्य हारीतः ।

त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरं ।

देवलः ।

अक्रोधो निर्वृतः स्वस्थः श्रद्धावानत्वरः शुचिः ।
समाहितमनाः श्राद्धक्रियायामसकृद्भवेत् ॥

पैठीनसिः ।

श्राद्धे सत्यञ्चाक्रोधञ्च शौचञ्चात्वराञ्च प्रशंसन्ति ।

विष्णुः ।

कोपं परिहरेन्नाश्रु पातयेन्न त्वरां कुर्यात् ।

उशनाः ।

न त्वरया न क्रोधेन कुर्वीत ।

वराहपुराणे ।

दन्तकाष्ठञ्च विसृजेद्ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ।

वायुपुराणे ।

न दीनो नापि वा क्रुद्धो न चैवान्यमना नरः ।
एकाग्रमाधाय मनः श्राद्धं कुर्यात्सदा बुधः ॥

निमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागेन ब्राह्मणान्तरनिमन्त्रणप्रतिषेधः

कूर्मपुराणे ।

आमन्त्रयित्वा यो मोहादन्यञ्चामन्त्रयेद्द्विजः ।

स तस्मादधिकं पापी विष्ठाकीटोऽभिजायते ॥

यो ब्राह्मणोऽन्येन निमन्त्रितोऽन्यस्मै चणं कुरुते तस्माद्ब्राह्मणात्पूर्वश्लोकोक्तादुक्तलचणो यजमानोऽधिकं पापीत्यर्थः ।

दोषान्तरमाह नारायणः ।

केतनं कारयित्वा तु निवारयति दुर्मतिः ।
ब्रह्मवध्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते ॥
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतः शुचिः ।
यतिचान्द्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात् प्रमुच्यते ॥

'एनः' पापं । यतिचान्द्रायणं नाम चान्द्रायणविशेषः । तदेतदङ्गीकृतकेतनस्य भोजनयोग्यस्य निराकरणे सति द्रष्टव्यं ।

यमः ।

आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।
अतिकृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते ॥

हारीतः ।

दैवे वा यदि वा पित्र्ये निमन्त्र्य ब्राह्मणं यदि ।
तर्पयेन्न यथान्यायं स तत्तस्य फलं हरेत् ॥
प्रमादाद्विस्मृतं ज्ञात्वा प्रमादेनच्च यत्नतः ।
तर्पयित्वा विशेषेण सर्वं तत्फलमाप्नुयात् ॥

गौतमस्तु श्राद्धकर्त्तुर्वृषलीगमने दोषाधिक्यमाह ।

सद्यः श्राद्धी शूद्रातल्पगस्तत्पुरुषे मासं नयते पितॄन् ।

श्राद्धं करिष्यमाणं कृतं वास्य विद्यत इति 'श्राद्धी' दाता । 'सद्यः' तत्चणमारभ्य, मासं नयतीत्यर्थः ।

निमन्त्रणप्रभृति श्राद्धकर्मसमाप्तिपर्यन्तं श्राद्धकर्तुर्निराहारत्वमाहापस्तम्बः ।

आरब्धे चाभोजनमासमापनादिति ।

निमन्त्रणदिने तु भोजननियममाह जातूकर्ण्यः ।

निरामिषं सकृद्भुक्त्वा भुक्तसर्वंजने गृहे ।

निमन्त्रयीत पूर्वेद्युरुपगम्य द्विजोत्तमान् ॥

एतेषां नियमानामवश्यकार्यत्वमुक्तमग्निपुराणे ।

अमैथुनादयः सर्वे नियमाः श्राद्धकारिणा ।

अप्रमत्तेन कर्त्तव्याः प्रमाद्य निरयं व्रजेत् ॥

गुरुतरकार्याद्युपनिपाते तु स्वयमपारयन् यदि कदाचित्पुत्र-शिष्यर्त्विगादिनान्येन श्राद्धं कारयेत् तदानेन यजमानेन चेत्युभाभ्यामपि ब्रह्मचर्यादिनियमा यथावदनुष्ठेयाः ।

तदुक्तं वाराहपुराणे ।

न शक्नोति स्वयं कर्तुं यदा ह्यनवकाशतः ।

श्राद्धं शिष्येण पुत्रेण तदान्येनापि कारयेत् ॥

नियमानाचरेत्सोऽपि विहितांश्च वसुन्धरे ।

यजमानोपि तान् सर्वानाचरेत् सुसमाहितः ॥

ब्रह्मचर्यादिभिर्भूरिनियमैः श्राद्धमक्षयं ।

अन्यथा क्रियमाणन्तु मोघमेव न संशयः ॥

इति श्राद्धकर्त्तुर्नियमाः ।

अथोभयनियमाः ।

तत्र हारीतः ।

आमन्त्रिताः आमन्त्रयिता च शुचयस्तां रात्रिं वसेयुः ।

निमन्त्रणानन्तरं शातातपः ।

वसेत्तु प्रयतो नित्यं सह विप्रैः कृतव्रतः ।

ब्राह्ममार्कण्डेय-नागरखण्डेषु ।

तैश्च संयमिभिर्भाव्यं यस्य श्राद्धं करिष्यति ।

मनुर्यमश्च ।

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।

न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धञ्च तद्भवेत् ॥

पित्र्ये श्राद्धे निमन्त्रितो नियतात्मा भवेत् संयतात्मा ब्रह्मचर्यं परिरक्षेत्। अन्यांश्च यम-नियमाननुतिष्ठेत् । अत्र स्नातकव्रतादीनां पुरुषव्रतादीनां नृत्यगीतादिप्रतिषेधानां कर्माङ्गता विधीयत इति मेधातिथिः। तथा कर्त्तव्यं श्राद्धकृता यथासौ ब्राह्मणो निमन्त्रणात् प्रभृति संयतेन्द्रियो भवति अन्यथा श्राद्धं दुष्येत। न च 'छन्दांसि' वेदान्, अधीयीत वाचा वेदाक्षरोच्चारणमध्ययनं। जपस्तु मन्त्रोपासनादावप्रतिसिद्धः। यस्य च तत्कर्त्तव्यं श्राद्धं भवेत् सोऽपि नियतात्मा भवेदिति योजना। अतो भोक्तुः कर्त्तुश्च निमन्त्रणात्प्रभृति तुल्यो नियमोऽनध्ययनञ्च ।

कात्यायनः ।

तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यादध्व-मैथुन-श्रम-स्वाध्यायांश्च वर्ज्जयेदावाहनादि वाग्यत ओपस्पर्शनादामन्त्रिताश्चैवमिति ।

'आवाहनादि' आवाहनप्रभृति, उपस्पर्शनपर्यन्तं यजमानः 'वाग्यतः' मौनी स्यादिति। 'आमन्त्रिताश्चैवमिति' आमन्त्रिता ब्राह्मणाश्चाप्येवं शुचित्वादि-वाग्यमादिनियमवन्तो भवेयुः ।

कूर्मपुराणे ।

तस्मान्निमन्त्रितः श्राद्धे नियतात्मा भवेद्द्विजः ।
अक्रोधनः शौचपरः कर्त्ता चैव जितेन्द्रियः ॥

आदित्यपुराणे ।

तां निशां ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृच्छ्राद्धकैः सह ।
अन्यथा वर्त्तमानौ तौ स्यातां निरयगामिनौ ॥

पाद्म-मात्स्ययोः ।

पुनर्भोजनमध्वानम्भारमायास-मैथुनं ।
श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् ।
स्मयञ्च कलहञ्चैव दिवास्वापन्तथैव च ॥

विष्णुपुराणे ।

ततः क्रोधव्यवायादि नायासञ्च द्विजैः सह ।
यजमानो न कुर्वीत दोषस्तत्र महानयं ॥

अत्रादिशब्देन हिंसा-द्यूतानृतादीनि गृह्यन्ते ।

तथा श्राद्धे नियुक्तो वा भोजयित्वा नियुज्य च ।
व्यवायी रेतसो गर्त्ते मज्जयत्यात्मनः पितॄन् ॥

'नियुक्तः' निमन्त्रितो ब्राह्मणः, श्राद्धभोजनात्प्राक् भुक्त्वा श्राद्धभोजनोत्तरकालं वा यदि 'व्यवायी' मैथुनकर्त्ता, स्यात्तदासौ स्वपितॄन् रेतोगर्त्ते मज्जयेत्। एवं यजमानोपि 'नियुज्य' निमन्त्रणं कृत्वा ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं, तथा 'भोजयित्वा' ब्राह्मणभोजनानन्तरमपि भुक्तान्नपरिणामपर्यन्तं यदि 'व्यवायी' स्यात्तदा सोप्युक्तदोषं प्राप्नुयात्' तथा च प्रचेताः ।

स्यादन्नपरिणामान्तं ब्रह्मचर्यं द्वयोस्ततः।

तत इति निमन्त्रणात् प्रभृतीत्यर्थः। ब्रह्मचर्यग्रहणं द्वयोर्निमन्त्रित-यजमानयोर्विहितनियमोपलक्षणार्थं, "भुक्तान्नपरिणामान्तं नियमान्न विवर्जयेत्। निषिद्धं कुर्वतां दोषात्तद्वद्वैधमकुर्वतां" इति बृहस्पतिस्मरणात्।

शङ्खः।

निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं सेवते द्विजः।
श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च युक्तः स्यान्महतैनसा॥

नागरखण्डे।

श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च मैथुनं योऽनुतिष्ठति[१]
पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते॥
गत्वा तु योषितं श्राद्धे यो भुङ्क्ते यश्च गच्छति
रेतोमूत्रकृताहारास्तं मासं पितरस्तयोः॥

ब्रह्मवैवर्त्त-वायुपुराणयोः।

श्राद्धदाता च भोक्ता च मैथुनं यदि गच्छतः।
पितरस्तु तयोर्मासं रेतोऽश्नन्ति न संशयः॥

उभयोर्नियमाचरणे हेतुमाह हारीतः।

पूर्वेद्युरामन्त्रितान्विप्रान् पितरः संविशन्ति ह।
यजमानश्च तां रात्रिं वसेयुर्नियतास्ततः॥

इत्युभयनियमाः।

अथ श्राद्धभोक्तुर्नियमाः।

---

(१) योऽनुगच्छतीति ख०।

तत्र प्रचेताः ।

पीत्वापोऽशनमश्नीयात् पात्रे दत्तमगर्हितं ।

सर्व्वेन्द्रियाणां चापल्यं न कुर्यात् पाणि-पादयोः ॥

इन्द्रियादिषु चापल्यं भोजनार्थव्यापाराद्भ्यधिकव्यापारः ।

मनुः ।

अभ्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्तेव वाग्यताः ।

नच द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान् ॥

ईषदुष्णम् 'अभ्युष्णं'। उष्णत्वेऽपि यथा मुखे सुखस्पर्शं भवति। यस्योष्णस्य भोजनमुचितं तत्रैवेदमुष्णताविधानं न तु दध्योदनादेस्त्वौष्ण्यं व्याधिकरमप्रीतिकरं च। तादृशस्य च प्रदाने हर्षयेत् ब्राह्मणानिति विरुध्यते। उष्णभोजनविधानाच्च न सर्वमन्नं सकृत्परिवेष्टव्यं। तथा हि बहुभोजिनः शीतलीभवेदन्नं तस्मात् पूर्वपरिविष्टे भुक्ते पुनरन्यद्दद्यात्। न च भुञ्जानेभ्य उच्छिष्टत्वाद्दानमयुक्तमिति वाच्यम्। भोजनविधिरेवं रूप एव। आ तृप्तेर्भोजयितुर्व्यापारः। न ह्यत्र ओदनादिप्रतिग्राह्यतया सम्बध्यते। अतएव न तत्र प्रतिग्रहमन्त्र ओदनादिषु युज्यते। "दद्यमुष्णं हविष्यञ्च दद्यादन्नं शनै शनैः" इति जाबालिस्मरणाच्च। 'वाग्यताः' नियमितवाचः। व्यापारनिरोधः 'नियमनं'। वाचश्च व्यापारः शब्दोच्चारणं। तन्निरोधविधानात्। व्यक्ताव्यक्तं शब्दोच्चारणं न कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति। दात्रेत्यविवक्षितं। अन्येनापि पृष्टैर्हविर्गुणा न वक्तव्याः। ननु वाङ्नियमादेवैतत्सिद्धं। सत्यं। अभिनयादिनापि न कर्त्तव्यमिति प्रतिपादयितुं भविष्यति। न ब्रूयुरिति कथञ्चिद्व्याख्येयं।

तथाचात्रिः।

हुङ्कारेणापि योब्रूयाद्धस्ताद्वापि गुणान् वदेत्।
भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रं भुञ्जेद्धस्तेन वा पिवेत्॥
प्रौढ़पादो बहिःकच्छोबहिर्जानुकरोऽथवा।
अङ्गुष्ठेन विनाश्नाति मुखशब्देन वा पुनः॥
पीत्वावशिष्टतोयानि पुनरुद्धृत्य वा पिवेत्।
खादितार्द्धात् पुनः खादेन्मोदकानि फलानि वा॥
मुखेन वा धमेदन्नं निष्ठीवेद्भाजनेऽपि वा।
इत्यमश्नन्द्विजः श्राद्धं दत्त्वा गच्छत्यधोगतिं॥

'प्रौढ़पादः' आसनारोपितपादः। "आसनारूढ़पादस्तु प्रौढ़पादः स उच्यते" इति भविष्यत्पुराणेऽभिधानात्। 'बहिःकच्छः' उत्तरीयवासोबहिर्भूतकच्छद्वयः। भूतलात्पात्रोद्धरणे दोषोऽन्नाद्याधारमहाभाजनविषयः। पानाद्याधारलघुपात्रस्य "पुनरुद्धृत्य वा पिवेत्" इत्यनेनोद्धाराभ्यनुज्ञावगमात्।

यत्तु देवलेनोक्तं।

अन्न-पानक-शीतादं ददद्भ्योह्यवलोकितः।
वक्तव्ये कारणे संज्ञां कुर्वन् भुञ्जीत पाणिना॥ इति।

अपेक्षानुसारेणान्न-पान-शीतलवार्यादि दातृभिरपेक्षां ज्ञातुमवलोकितः, क्षुत्पिपासालक्षणे अपेक्षादेः कारणे वक्तव्ये पाणिना संज्ञां सङ्केतमपेक्षादिसूचकं कुर्वन् भुञ्जीतेति तस्यार्थः प्रत्येतव्यः। न तु स्वादुत्वादिहविर्गुणरूपे अपेक्षाकरणे संज्ञां कुर्वन्निति। एवंविधार्थपरिग्रहे पूर्वोक्तवचनविरोधापत्तेः।

अभ्युष्णं सर्वमन्नं स्यादित्यादिविधेरर्थवादमाह मनुः ।

यावदन्नं भवत्युष्णं यावदश्नन्ति वाग्यताः ।
तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥

वायुपुराणेऽपि ।

यावन्न स्तूयते चान्नं यावदौष्ण्यं न मुञ्चति ।
तावदश्नन्ति पितरो यावदश्नन्ति वाग्यताः ॥

प्रभासखण्डे ।

रसा यत्र प्रशस्यन्ते भोक्तारो बन्धुगोचिणः ।
राजवार्त्तादिसंक्रन्दो रक्षःश्राद्धस्य लक्षणं ॥

हविर्गुणकथनप्रतिषेधस्तु श्राद्धसमाप्तेः प्रागेव ।
श्राद्धसमाप्तौ तु हविर्गुणप्रशंसा कर्त्तव्येत्याह वृद्धवसिष्ठः ।
श्राद्धावसाने कर्त्तव्या द्विजैरन्नगुणैः स्तुतिरिति ।

शङ्खलिखितौ ।

ब्राह्मणा अन्नगुणं दोषं नाभिवदेयुः नानृतं ब्रूयुरन्योन्यं न प्रशंसेयुरन्नपानं न प्रभूतमिति ब्रूयुरन्यत्र हस्तसंज्ञायाः ।

अभ्यधिकस्यान्नस्याप्रतिग्रहार्थं पूर्वपरिविष्टं प्रभूतमत्रास्ति किमन्येनेति भोक्तृभिर्न वक्तव्यं किन्तु हस्तसङ्केतेन सूचनीयमित्यर्थः ।

निगमोऽपि ।

नान्नपानादिकं श्राद्धे वारयेन्मुखतः क्वचित् ।
अनिष्टत्वादकुलाद्वा वारणं हस्तसंज्ञया ॥

एवमभीष्टयाचनमपि न मुखतः कुर्यात् मौनभङ्गप्रसङ्गात् ।
तेन तदपि हस्तसंज्ञया कार्य्यं ।

अपेक्षितं चावश्यं याचनीयमेवेत्याह वृद्धशातातपः।

अपेक्षितं याचितव्यं श्राद्धार्थमुपकल्पितं।
न याचते द्विजोमूढ़ः स भवेत्पितृघातकः॥

यत्तु वायुपुराणेऽभिहितं।

याचते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानवर्ज्जितः।
पितरस्तस्य रुष्यन्ति दातुर्भोक्तुर्न संशयः॥

यच्च यमेन।

कृच्छ्रद्वादशरात्रेण मुच्यन्ते कर्म्मिणस्ततः।
तस्माद्द्विजो नैव दद्यान्न याचेन्न च हापयेदिति॥

तच्छ्राद्धार्थमननुकल्पितवस्तुविषयं। सामान्येनाभिधानात्। श्राद्धार्थमुपकल्पितमप्यन्नादिकमत्यन्ताधिकं दाता न दद्यात् भोक्ता च न प्रतिगृह्णीयात् तदाहतुः शङ्ख-लिखितौ।

नाशासनस्थः पूर्वमश्नीयान्नाधिकं दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात्।

वृद्धशातातपः।

आसने पादमारोप्य यद्भुङ्क्ते तु द्विजोत्तमः।
हन्ति दैवञ्च पित्र्यञ्च तदन्नञ्च प्रजाः पशून्॥

बौधायनः।

पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः।
नैवासौ भोज्यते श्राद्धे निराशाः पितरो गताः॥

तथा तूष्णीं भुञ्जीरन्नविलोकयमाना अनुद्धृत्य पात्रमिति। अविलोकयमाना इतस्तत इति शेषः।

पात्रोद्धरणे दोषान्तरमुक्तं वाराहपुराणे।

उद्धरेद्यदि पात्रन्तु ब्राह्मणो ज्ञानवर्ज्जितः।
हरन्ति राक्षसास्तस्य भुञ्जतोऽन्नञ्च सुन्दरि ॥

मनुः ।

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥

वेष्टितमुष्णीषादिना । दक्षिणाभिमुखस्य दोषवचनादनवकाशे देशे दक्षिणेतरयत्किञ्चिदभिमुखानामपि भोजनमनुमतं भवतीति ज्ञायते। अन्यथोदङ्मुखानां विधानात् कुतो दक्षिणाभिमुखत्वप्राप्तिः। 'उपानहौ' चर्मपादुके ।

देवलः ।

योऽप्रसन्नमना भुङ्क्ते सोपानत्कोऽपि वा पुनः।
प्रलापशीलः क्रुद्धो वा स विप्रः पितृदूषकः ॥

विष्णुः।

अश्नीयुर्ब्राह्मणा न सोपानत्का न पीठोपनिहितपादाः।

शङ्खः ।

एकवाससश्च योऽश्नीयान्निराशाः पितरोगताः।

प्रभासखण्डे ।

यश्च हूत्कारवद्भुङ्क्ते यश्च पाणितले द्विजः।
न तदश्नन्ति पितरोयश्च वायुं समुत्सृजेत् ॥

'हूत्कारवत्' हूत्कार-फुत्कारादिशब्दवत् ।

पाणितले निषेधादङ्गुल्यग्रेण ग्रासोग्राह्यः। ग्रासं गृहीत्वा उष्णत्वान्नस्य निर्वापणार्थं योवायुं मुखमारुतमुत्सृजेत् ।

यमः ।

यश्च पाणितले भुङ्क्ते यश्च वायुं समुत्सृजेत् ।
न तस्य पितरोऽश्नन्ति यश्चैवाग्रे प्रशंसति ॥

'अग्रे' श्राद्धसमाप्तेः पूर्वं।

हारीतः।

ऊर्द्धपाणिः प्रविहसन् सक्रोधो विस्मयान्वितः ।
श्राद्धकाले तु यद्भुङ्क्ते न तत्प्रीणाति वै पितॄन् ॥

शातातपः।

भग्नपृष्ठस्तु योभुङ्क्ते वहिर्जानुकरस्तथा ।
हसते वक्ति चाजस्रं स ज्ञेयः पितृघातकः ॥

तथा।

अत्युष्णाविरसं सर्वमनिवारितमद्रुतं।
अलोलुपो जितक्रोधो भुञ्जीतान्नं मनोहितं ॥

कार्ष्णाजिनिः।

भुञ्जीत चापरिश्रान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः।
क्रोधं लोभं तथा मोहं वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ॥

वह्वृचपरिशिष्टे ।

यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्नमुपकल्पितं।
एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

पाणितले दत्तमग्नौकरणान्नं। 'उपकल्पितं' द्विजभाजनेषु पित्रु-द्देशेनोत्सृष्टं। एतद्द्वयमपि मिश्रयित्वा भोक्तव्यं।

प्रचेताः।

न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो वस्तिं पदा न भाजनं स्पृशेत् ॥

यमः ।

यत्तु भुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते यच्च तैलाभिघारितं ।
रजस्वलाभिर्यद्दृष्टन्तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

रजस्वलादिभिरिति व्याख्येयं बहुवचनोपदेशात् ।

वायुपुराणे ।

श्राद्धे नियुक्ता ये विप्रा दम्भं क्रोधञ्च चापलं ।
अन्योन्यस्पर्शनं कामात् वर्जयेयुर्मदन्तथा ॥

कामग्रहणाद्बुद्धिपूर्वमन्योन्यस्पर्शपरिहारं कुर्युः ।

प्रमादादितरेतरस्पर्शे तु यत् कर्त्तव्यं तदाह शङ्खः ।

श्राद्धपङ्क्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।
तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

वसिष्ठः ।

नियुक्तस्तु यदा श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

मांसग्रहणमुपलक्षणार्थं यतोऽन्यदपि श्राद्धे परिविष्टमन्नमपरित्याज्यमेव ।

तदाह यमः ।

नियुक्तश्चैव यः श्राद्धे यत् किञ्चित् परिवर्जयेत् ।
पितरस्तस्य तं मासं नैराश्यं प्रतिपेदिरे ॥

बृहस्पतिः ।

दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमं न विसर्जयेत् ।
निषिद्धं कुर्वतां दोषस्तद्वै दैधमकुर्वतां ॥

जातूकर्ण्यः ।

भाजनं परिविष्टान्नं हस्तेन ब्राह्मणः स्पृशेत् ।
रक्षोभ्यस्त्रायते यस्माद्धारणीयं प्रयत्नतः ॥

श्राद्धान्नमपहर्त्तुकामेभ्यो रक्षोभ्यो हस्तेन पात्रं स्पृशन् ब्राह्मणस्त्रायते "ब्राह्मणोहि रक्षसामपहन्ता" इति शतपथश्रुतेः । अतः परिवेषणात्प्रभृति हस्तेन पात्रन्धारणीयं ।

वसिष्ठः ।

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितं ।
तदन्तरं प्रतीक्षन्ते ह्यसुरा दुष्टचेतसः ॥
तस्मादशून्यं हस्तेन कुर्य्यादन्नमुपागतं ।
भाजनं वा समालभ्य तिष्ठेदोच्छेषणाद्द्विजः ॥

उभयोर्ब्राह्मणहस्तयोरन्यतमेनापि यदा तदन्नमनधिष्ठितं भवति तदन्तरालमसुराः सर्वदा प्रतीक्षन्ते लब्धान्तराश्च तदन्नमपहरन्तीत्यर्थः । तस्माद् यदैवान्नमुपागतं भवति । ततः प्रभृत्योच्छेषणात् भुक्तशिष्टान्नस्य भाजनाद्बहिःकरणपर्य्यन्तं वामहस्तेन भाजनं विधृत्य तिष्ठेत् । कण्डूयनाद्यर्थं वामहस्तव्यापारसमये तु दक्षिणहस्तेन भाजनं समालभ्य वर्त्ततेति तात्पर्य्यार्थः ।

देवतोद्देशेन त्यागात् पूर्वं परिविष्टमन्नं हस्तेन न स्प्रष्टव्यमित्याहात्रिः ।

असङ्कल्पितमन्नाद्यं पाणिभ्यां य उपस्पृशेत् ।

अभोज्यं तद्भवेदन्नं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

निगमः ।

मांसापूपफलेक्ष्वादिदन्तच्छेदं न भक्षयेत्।
ग्रासशेषं न पात्रेऽस्येत्पीतशेषन्तु नो पिबेत् ॥

'दन्तच्छेदं न भक्षयेत्' हस्तेन मांसादि धृत्वा खल्पं खल्पं दन्तैः छित्त्वा न भक्षयेत् । 'ग्रासशेषं' मुखार्पितग्रासशेषं, पुनर्भोजने नास्येत्' न निक्षिपेत् ।

प्रचेताः ।

दन्तच्छेदं हस्तपानं वर्जयेच्चातिभोजनं ।

'हस्तपानं' हस्तेन पाणीयादिपानं, वर्जयेत्। अपि तु लघुपात्रेनैव कुर्यात्। 'अतिभोजनं' तृप्तौ सत्यामपि भोजनं ।

शातातपः ।

अर्द्धं भुक्ते तु यो विप्रस्तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।
यद्भुक्तं तत्पितॄणान्तु शेषं विन्द्यादथासुरं॥

जमदग्निः ।

न छिंदेयुर्नावशेषयेयुः ।

नावशेषयेयुरिति निषेधो तृप्तस्य क्रोधमदादिवशात् स्वेच्छया यदवशेषणं तद्विषयः ।

यतः आह सुमन्तुः ।

आ तृप्तेर्भोजनं तेषां कामतो नावशेषणं ।

तृप्तौ जातायां दध्यादीनि विहाय यत्किञ्चिदवशेषणीयं ।

तदाहोशनाः ।

भोजनन्तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।
अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा क्षौद्रात्सक्तुभ्य एव च ॥

'क्षौद्रं' मधु ।

जमदग्निरपि ।

अन्यत् पुनरुत्सृष्टव्यं । तस्यासंस्कृतप्रमीतानां भागधेयत्वात् ।

'अन्यत्' दध्यादिभ्यः ।

इति श्राद्धभोक्तृनियमाः ।

अथ भोजयितृनियमाः ।

तत्राह मनुः ।

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्चाशनं शनैः ।
अन्नाद्येनासकृच्चैनान् गुणैश्च परिचोदयेत् ॥

तुष्ट इति सत्यपि निमित्ते न स्वदुःखं दीर्घश्वासोच्छ्वासादिना केनचित् प्रकारेण प्रकटयेत् । अपि तु हृष्टवत्स्यात् । ब्राह्मणान् हर्षयेत् । गीतादिना परप्रयुक्तेन । अविरुद्धेन स्वयं प्रयुक्तेन वा । प्रसङ्गागतेन परिहासेन वा । तेन चिरकालं स्वाध्याये पठ्यमाने यदि कश्चिदुद्विजेत् ततो वीरस्याख्यानैः गीतादिभिर्व्वा रञ्जयेत् । 'शनैर्भोजयेत्' कतिचिद्ग्रासान् गृहीत्वा तत् स्वाद्वेतत्सम्यग्व्यञ्जन-मित्येवमादिभिः प्रियवचनैरसंरम्भेन वदन् भोजयेत् । 'अन्नाद्येन' पायसादिना, 'गुणैः' व्यञ्जनैः । 'असकृत्' पुनः पुनः, 'परिचोदयेत्' साध्व्य इमाः शष्कुल्यः सरसेयं क्षीरिणीति पात्रस्थमेवमादि हस्तेन गृहीतं कृत्वा पुरः स्थितः पुनः पुनर्ब्रूयादित्येषा परिचोदना ।

तथा ।

यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः।

ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात् पितृणामेतदीप्सितं॥

ब्राह्मणैरुद्यन्ते कथ्यन्ते यास्ताः ब्रह्मोद्याः। देवासुरयुद्धं, वृत्रबधः, मरमादूतमित्याद्याः। अथवा कश्चिदेकाकी चरतीत्याद्याः। ब्रह्माद्या इति वा पाठः, ब्रह्मप्रधाना वा मन्त्रार्थवादनिरूपणाद्याः, 'कथाः' संलापान् लौकिकैः शब्दैः कुर्यात्। पितृणामेतदीप्सितमित्यर्थवादः।

याज्ञवल्क्यः।

अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः।

'इष्टं' ब्राह्मणानां प्रियं। वाचं यमत्वादकथयत्स्वपि ब्राह्मणेषु तेषामादरातिशयाद्वा तत् हस्तसङ्केतेन वानुमाय यद्यदभीष्टं जानीयात्तत्तत्प्रयत्नेन दद्यादित्यर्थः।

सुमन्तुरपि।

अक्रोधनो रसान् सम्यग्दद्याद्यद्यस्य रोचते।

अपेक्षितप्रदाने दोषमाह वृद्धशातातपः।

अपेक्षितं यो न दद्याच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितं।

कृपणोमन्दबुद्धिस्स न स श्राद्धफलं लभेत्॥

न केवलं श्राद्धफलालाभः अपि तु कष्टतरजन्मप्राप्तिरपि।

तथाच निगमः।

अपेक्षितं यो न दद्याच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितं।

अधःकक्षासु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते॥

यम-शातातपौ।

यावदुष्णं भवति यावत् स्विष्टं प्रदीयते।

तावदश्नन्ति पितरो यावन्नाह ददाम्यहं॥

'नाहेत्यादि'। भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु पुनरन्नदानसमये नाभ्यधिकं भविष्यतीति ज्ञापनार्थमीषद्ददामीति दात्रा मुखतो न वक्तव्यं किन्तु तूष्णीं किञ्चित्प्रदर्शनाभ्यनुज्ञासूचकहस्तसङ्केते सत्यन्नाद्यगुणाननुकीर्त्त्य दातव्यं।

यत आह वृहस्पतिः।

भक्ष्य-भोज्यगुणानुक्त्वा भोजयेत् ब्राह्मणान् शनैः।

आख्यानैः सेतिहासैश्च पूर्ववृत्तैश्च हर्षयेत्॥

तांश्च हविर्गुण-देशौ न पृच्छेदित्याह शङ्खः।

श्राद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान् न पृच्छेल्लवणादिषु।

उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संशयः।

दातुः पतति वाहुर्वै जिह्वा भोक्तुस्तु भिद्यते॥

लवणादिषु न्यूनाधिक्याभावेन हविषः साद्गुण्यं पुनरपि प्रदानार्थं न पृच्छेत्। न च पृष्ट्वा सम्यक्तेन ज्ञातं दद्यात्। दातुः पतति बाहुरिति दोषस्मरणात्। जिह्वा भोक्तुस्तु भिद्यत इति निन्दाबलाद्धविषः साद्गुण्यं सङ्केतेनापि भोक्ता न सूचयेदिति निषेधविधिर्गम्यते।

ब्रह्मपुराणे।

एकाग्रः पर्य्युपासीत प्रयतः प्राञ्जलिः स्थितः।

तत्परः श्रद्दधानश्च कामानाप्नोति मानवः॥

यमः।

निरोङ्कारेण यद्भुक्तं परिविष्टं समन्युना।

दुरात्मना च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति॥

अवेदव्रतचारित्रास्त्रिभिर्वर्णैर्द्विजातयः ।
मन्त्रवत् परिविष्यन्ते तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणं ।
अश्रद्धया कृतं जप्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

मनुः ।

नास्रमापादयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।
न पादेन स्पृशेदन्नं न वै तदवधूनयेत्॥

'अस्रं' रोदनं न कुर्यात् । प्रायेण प्रेतश्राद्धादाविष्टवियोगजनितः दुःखानुस्मरणादश्रुपातो जायते तस्य निषेधः नानन्दाश्रुणः। अनृतवदनस्य पुरुषार्थतया निषिद्धस्य कर्मार्थोऽयं निषेधः। उच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा अन्नं पादेन न स्पृशेत्। वस्त्रेण चान्नं नावधूनयेत् । अस्यार्थवादः ।

अस्रङ्गमयति प्रेतं कोपोऽरीननृतं शुनः ।
पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नचास्रु पातयेज्जातु न शुक्ताङ्गिरमीरयेत् ।
न चोद्वीक्षेत भुञ्जानान् न च कुर्वीत मत्सरं ॥

'शुक्तां' शोकवतीं परुषाञ्च ।

देवलः ।

नास्रु वा पातयेच्छ्राद्धे न जल्पेन्न हसेन्मिथः ।
न विभ्रमेन्न संक्रुद्धेनोद्विजेच्चाच कर्हिचित्॥
प्राप्ते हि कारणे श्राद्धे नैव क्रोधं समुच्चरेत् ।

आश्रितः खिन्नगात्रो वा न तिष्ठेत्पितृसन्निधौ ॥
न चात्र श्येन-काकादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।
तद्रूपाः पितरस्ते हि समायान्तीति वैदिकं ॥

'क्रोधं' न सृजेत् नोत्पादयेत् । सह मुदा वर्त्तत इति समुत् ।

अश्रुपातादिकारणे सत्यपि सहर्ष एव स्यादित्यर्थः । 'आश्रितः' भित्ति-स्तम्भादौ निहितशरीरभागः । श्येन-काकादिनिवारणप्रतिषेधस्तीर्थश्राद्धविषयः । अन्यथा "क्रव्यादाः पक्षिणः श्राद्धं नेक्षेरन्" इत्यादिवचनविरोधः स्यात् । तीर्थे च काकादिनिवारणं न कार्य्यमिति तीर्थश्राद्धे वक्ष्यते ।

विष्णुः ।

नान्नमासनमारोपयेन्न पदा स्पृशेन्नावक्षुतं कुर्य्यात् ।

आसनग्रहणमाधारोपलक्षणार्थं । ततस्तान्नपात्रमाधारोपरि न स्थापयेदित्यर्थः ।

यमः ।

इष्टं निवेदितं दत्तं भुक्तं जप्तं तपः श्रुतं ।
यातुधानाः प्रलुम्पन्ति शौचं भ्रष्टं द्विजन्मनः ॥
तथा क्रोधेन यद्दत्तं भुक्तं यत्त्वरया पुनः ।
उभयं तद्विलुम्पन्ति यातुधानाः सराक्षसाः ॥
पितॄनावाहयित्वा तु नायुक्तप्रभवो भवेत् ।
तस्मान्नियम्य वाचञ्च क्रोधञ्च श्राद्धमाचरेत्[१] ॥
न क्रोधं कस्यचित्कुर्य्यात् कस्मिंश्चिदपि कारणे ।

---

(१) क्रोधं श्राद्धं समाचरेदिति ग० ।

अक्रुद्धपरिविष्टं हि श्राद्धे प्रीणयते पितॄन् ॥

बौधायनः ।

अश्रद्धा परमः पाप्मा पाप्मा ह्यज्ञानमुच्यते ।
अज्ञानो लुप्तधर्मः स्याल्लुप्तधर्मोऽधमः स्मृतः ॥
श्रद्धया शोध्यते[१] बुद्धिः श्रद्धया शोध्यते मतिः ।
श्रद्धया प्राप्यते ब्रह्म श्रद्धा पापप्रमोचनी ।
तस्मादश्रद्दधानस्य हविर्नाश्नन्ति देवताः ॥

कात्यायनः ।

श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत शाकेनापि ।

मनुः ।

यद्यद्ददाति विधिवत्सम्यक् श्रद्धासमन्वितः ।
तत्तत् पितॄणां भवति परत्रानन्तमक्षयं ॥

आपस्तम्बः ।

प्रयतः प्रसन्नमनाः तुष्टो भोजयेद् ब्राह्मणान् ।

इति भोजयितृनियमाः ।

अथ गन्धादिदानसम्प्रदाननिर्णयः ।

तत्रायं संशयः । किं गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाच्छादनानि ब्राह्मणेभ्यो देयान्युत पितृभ्य इति । तत्र तावद्वचनार्थदर्शनन्यायोपलब्धेर्ब्राह्मणेभ्यो देयानीति महार्णवप्रकाशकारो मन्यते ।

वचनन्तावदाह मरीचिः ।

गन्धान् ब्राह्मणसात्कृत्वेति । अत्र सातिप्रत्ययश्रवणाद्गन्धादीनां

---

(१) साध्यते इति ख० ।

ब्राह्मणस्वामिकत्वं कर्त्तव्यमित्येतस्यार्थस्य विधानमुपलक्ष्यते। तदधीनवचने इत्येतस्मिन् हि सूत्रे सातिप्रत्ययस्य तत्स्वामिकद्रव्यवचनत्वेनानुशासनात्। ब्राह्मणस्वामिकत्वञ्च तेभ्य एव दीयमानेषूपपद्यते नान्यथा।
ब्रह्मपुराणवचनं।

अयं वो धूप इत्युक्त्वा तदग्रे च दहेत्ततः इति।

अत्र तच्छब्दस्य सर्व्वनामत्वेन प्रकृतवचनत्वादयं व इत्यत्र ये वःशब्देनोक्तास्त एव तदग्र इत्यत्र तच्छब्देनोच्यन्ते। ते च पितरो यदि विवक्षितास्तर्हि तेषाममूर्त्तत्वादग्रपदार्थविशेषणत्वं नोपपद्यते। अतस्तच्छब्दस्य मूर्त्तिमद्ब्राह्मणवचनत्वे तत्परामर्शनीयस्य वःशब्दार्थस्य ब्राह्मणरूपत्वे ब्राह्मणेभ्यो धूपदानं सिध्यति। उपलक्षणञ्चैतत् गन्धादीनामर्चनद्रव्याणां।
अन्यार्थदर्शनानि तु पुराणेषु।
तत्र महाभारते।

इत्युक्त्वा धर्म्मराजस्तु वासुदेवस्य धीमतः।
मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च॥
श्राद्धान्युद्दिश्य सर्व्वेषाञ्चकार विधिवत्तदा।
ददौ रत्नानि वासांसि ग्रामानश्वान् रथानपि॥
स्त्रीश्चैव द्विजमुख्येभ्यस्तथा शतसहस्रशः।
अलङ्कारांस्तथाश्वांश्च गाश्च काम्या वरस्त्रियः॥
आदिश्यादिश्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः।
द्रोणं शल्यञ्च भीष्मञ्च सोमदत्तञ्च वाह्लिकं॥
दुर्य्योधनञ्च राजानं पुत्रांश्चैव पृथक् पृथक्।
जयद्रथपुरोगांश्च सुहृदश्चैव सर्व्वशः॥

आदिश्यादिश्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः ॥
तथा सपुत्रपौत्राणां पितॄणामात्मन स्तथा ।
गान्धारस्य महातेजाः प्रददौ चौर्द्ध्वदेहिकं ॥

दशरथस्य लोकान्तरगमनानन्तरं रामायणे ।

समतीते दशाहे तु कृतशौचो विधानतः ।
चक्रे द्वादशकं श्राद्धन्त्रयोदशकमेव च ॥
ततस्तोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनं ।
महार्हाणि च रत्नानि गोऽश्ववाहनमेव च ॥

भरत इति शेषः ।

विष्णुपुराणे च पितृवाक्यं ।

रत्नवस्त्रमहायानं सर्वभोगादिकं वसु ।
विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥

वाराहपुराणे ।

उपविश्यासने शुभ्रञ्छत्रं तत्र प्रकल्पयेत् ।
आवरणार्थञ्च तद् वस्त्रं ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ।
ततो वस्त्राणि विप्राय सर्वाण्याभरणानि चेत्यादि ॥

अत्र सर्वत्र ब्राह्मणेभ्य इति श्रवणात्तेभ्य एव देयानीति गम्यते । कात्यायनाश्वलायनप्रोक्ते चार्घ्यपात्रन्युब्जीकरणोक्त्यनन्तरं भवति वचनं । एतस्मिन् काले गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां प्रदानमिति । अत्र पाठक्रमादेव विवक्षितक्रमालाभेपि यदिदमेकस्मिन् काले इति श्रुत्या क्रमविधानं तेनैतद्गम्यते । यदि हि एताभ्यामृषिभ्यामेवमाशङ्कितं यथा पितॄणां श्रेयःसिद्ध्यर्थं क्रियमाणं छत्रोपानत्कमण्डल्वादिदानं

ददाति चोदनाचोदितत्वेन ब्राह्मणसम्प्रदानकत्वेन च सामान्येन दक्षिणा-दानकाले कुर्वते। एवं गन्धादिदानमपि ददाति चोदनाचोदितं ब्राह्मणसम्प्रदानकञ्चेति साम्यात्। पाठक्रममतिक्रम्यापि दक्षिणादानं काले करिष्यतीति तच्च मा भूदित्येतदर्थं शब्देन क्रम उक्तः। अत-स्तयोर्गन्धादिदानं ब्राह्मणसम्प्रदानकमेवेति अभिप्रायो गम्यते। अन्यथा एतत्काल इत्यनर्थकं स्यादिति। अपिच न्यायोप्यत्र भवति। यदि हि पितॄनुद्दिश्य गन्धादिदानं स्यात् तर्हि तेषां विग्रहाद्यभावेन प्रतिग्रहीतृत्वासम्भवे सम्प्रदानत्वाभावात् गन्धादीन् ददानीत्यत्र सत्या-मपि गतौ ददातिशब्दे स्वार्थैकदेशलक्षणाप्रसङ्ग इति। यदि च गन्धा-दीनि पितृभ्यो दीयेरन्न द्विजेभ्यस्तदा गन्धादीनां देवद्रव्यत्वापत्तिः। चतुर्थ्यन्तेन हि नाम्ना किञ्चिदुद्दिश्य न ममेदमिति यत् द्रव्यन्त्यज्यते तदेव द्रव्यमुच्यते। न पुनर्यत्प्रतिमाद्युद्देशेनेत्र त्यज्यते यत्र वा विष्ण्वा-दिदेवस्य स्वत्वबुद्धिस्तदेव देवद्रव्यं। अमूर्त्तदेवतोद्देशेन त्यक्तस्यादेव-द्रव्यत्वप्रसङ्गात्। यद्यपि च स्वोद्देशत्यक्तद्रव्यविषयत्वबोधवती देवता तथाप्यर्थवादावगतचेतनत्वानुरोधेन हरि-हर-हिरण्यगर्भादिवद्देवपितॄ-णामपि स्वत्वबोधोपपत्तेः।

उक्तञ्चापस्तम्बेन।

पितॄणामपि देवतात्वं। तत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनी-यार्थमिति।

अतः पितृभ्यस्त्यक्तं गन्धादिकं देवद्रव्यमेव भवति, विश्वेभ्यस्तु देवेभ्यस्त्यक्तं स्पष्टमेव देवद्रव्यं। तथा च तत्र स्वत्वबुद्धिं बद्धा तद्द्रव्य-मुपयुञ्जानो द्विजः सर्वोत्तमदेवद्रव्यचौर्यान्महापातकी महासाहसोक्तेन दण्डेन दण्ड्यश्चापद्येत। तत्र देवस्वस्योत्तमद्रव्यत्वम्।

तच्चौर्य्यस्य लक्षणं चाह नारदः ।

हिरण्य-रत्न-कौशेय-स्त्री-पुम्-गज-वाजिनः ।

देव-ब्राह्मण-राज्ञां च ज्ञेयन्तु द्रव्यमुत्तमं ॥

उपायैर्विविधैरेषां चालयित्वापकर्षणं ।

सुप्तमत्त-प्रमत्तेभ्यस्तेयमाहुर्मनीषिण इति ॥

स्तेयपापन्तु मनु-यमावाहतुः ।

देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।

स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥

देवद्रव्यापहर्त्तारं ब्रह्मस्वहरणं तथा ।

पुरुषं पापकर्माणं नरकः प्रतिपद्यते ॥

दण्डप्रकरणे चोक्तं ।

साहसेषु च यः प्रोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात्[१] ॥

पुरुषाणां बधश्चात्र पुरान्निर्वासनं तथा ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥

आह वृहस्पतिः ।

स्त्री-पुम्-हेम-रत्नानि देव-विप्रधनं तथा ।

कौशेयञ्चोत्तमं द्रव्यन्तेषां मूल्यसमो दमः ॥

द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैरिति ।

अतः पितृभ्यस्त्वकैर्गन्धादिभिर्यजमानेन ब्राह्मणाभ्यर्चनं कार्यमित्येतावति विहिते सति यजमानेन तथागतेऽभ्युपगतत्वेणैस्त्यज्यमान-

(१) स्तेये तु पितृद्रवेष्वनुक्रमादिति ग० ।

आत्मीयद्रव्यप्रक्षेपणाधिकरणभूतैर्द्रव्यैरभ्युपगम्य कियत्पापं यावत्प्रयोगसमाप्तिं गन्ध-पुष्प-वासांस्युपादाय प्रयोगसमाप्तौ यजमानवेश्मन्येव सन्त्यज्य गन्तव्यं स्यात्। नचैतच्छिष्टसम्मतं, तस्माद्ब्राह्मणेभ्य एव गन्धादीनि प्रदेयानीति ।

अत्रोच्यते।

पितृतृप्ति-प्रीतिकरं कर्म श्राद्धमुच्यते। दीयमानेन चान्नालङ्कारणादिना तृप्ति-प्रीती सम्पाद्यमाने दृष्टे। अतो यच्छ्राद्धे देयत्वेनोच्यते तावत्प्रायेण पितृभ्यो देयमित्यवगम्यते। भवति चैवं गन्धादि। अतस्तत्पितॄनुद्दिश्य देयं। पैत्रेण कर्मणा पितॄणां तृप्तिप्रीती च मन्त्रलिङ्गादवगम्येते।

अक्षन् पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरः पितरः शुन्धध्वमिति ।

अस्य च व्याख्यानं शतपथे। अप आनीय निनयति 'अक्षन् पितरः इति। अन्नाद्यमेवैषु दधाति 'अमीमदन्त पितर इति। मदयत्येवैतान् 'अतीतृपन्त पितर इति। तर्पयत्येवैतान् 'पितरः शुन्धध्वमित्यनुपूर्वमेवैतान् सर्वान् पावयतीति हर्षयति ।

तथा।

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वं। अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषतेति।

अनयोर्व्याख्यानं शतपथे।

तत्र जपति 'अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति। यथाभागमश्नीतेत्येवैतदाह तथा। अथोपायम्य जपति 'अमीमदन्त

पितरो यथाभागममावृषा यिषतेति यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाहेति । सातिप्रत्ययस्त्वनिषिद्धोपभोग्यत्वलक्षणस्वत्वफलसद्भावाभिप्रायेण पितृभ्यस्त्यक्ते गन्धादौ द्विजानां स्वाम्यविधानार्थत्वेन चास्मिन्नपि पक्षे व्याख्यातो न क्षुभ्यति । चशब्दनिर्देशस्तदग्रवचनञ्चाधिष्ठानभूतेषु ब्राह्मणेषु पित्राद्यावेशादभेदबुद्धिमाश्रित्य पितृसन्निधिमाश्रित्य वा पितरेतत्तेऽर्घ्यं पितरयन्ते पिण्ड इतिवत्प्रवर्त्तते । पिण्डोपचारेषु चैतद्वः पितरो वास इत्यस्मिन् यजुषि वःशब्देन साक्षात् पितॄनेवोद्दिश्य वस्त्रदानं दृश्यते । श्रूयते च पुराणादिषु साक्षात् पितृभ्य एव गन्धादिदानं ।

तथाच वाराहपुराणे ।

> गन्धाः पुष्पाणि वस्त्राणि धूपदीपाक्षतानि च ।
> पितृकृत्ये प्रशस्तानि स्वाद्वन्नं सलिलं हिमं ॥
> एतानि श्रद्धयोपेतः पितृभ्योयो निवेदयेत् ।
> स एव धर्मशीलो मे प्रियकारी वसुन्धरे । इति ॥

यानि पूर्वं गन्धादिदानस्य ब्राह्मणसंप्रदानकतालिङ्गत्वेन दर्शितानि महाभारतादिवचनानि तानि तानि गन्धादिश्रुतिप्रकृत्यत्वात्तद्विषयाण्येव न भवन्तीत्यन्यार्थदर्शनभ्रमेणैवोपन्यस्तानि । तत्प्रतिपाद्यानान्तु रत्नग्रामादिदानानां ब्राह्मणसंप्रदानकत्वं न प्रत्याचक्ष्महे । कात्यायनाश्वलायनयोस्त्वेतस्मिन् काल इतिवचनमनियतकालप्रदेयगवादिसाम्यनिवृत्त्या कालनियमार्थं । एतत्क्रमपठितान्यपि हि गवादीनि भोजनात्प्राक् तदुत्तरकाले वेत्यनियमेन दीयमानानि दृश्यन्ते । ददातिशब्दोप्यन्नादाविवैकदेशलक्षणार्थोपि सन्न विरुध्यते । तथाचायमेक-

देशलक्षणार्थं एवास्मिन् प्रकरणे बहुशो दृश्यते। तथाच शतपथे।

तद्वा एतस्मिन्मासि मास्येव पितृभ्यो ददतो यदैव न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशेन्येभ्यो ददात्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स एवं रात्रिं क्षीयते तस्मिन् क्षीणे ददाति तथैवेभ्यो समदं करोत्यथ यदक्षीणे दद्यात्समदꣳ ह कुर्य्याद्देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च तस्माद्यदेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशेथैवेभ्यो ददाति स वा अपराह्णे ददाति पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणान्तस्मादपराह्णे ददातीति।

पिण्डनिर्वापेपि तत्रैव स ददात्यसावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे ये च त्वामन्विहैक आहुस्तदु तथा न ब्रूयात् स्वयं वै तेषाꣳ सह येषाꣳ सह तस्मादु ब्रूयादसावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे असावेतत्त इति पितामहाय असावेतत्त इति प्रपितामहायेति ।

यदि च पित्राद्युद्देशे त्यक्तेषु गन्धपुष्पादिषु स्वीक्रियमाणेषु द्विजानां देवस्वापहारदोषः स्यात्। स तर्हि वैश्वदेविकद्विजानां दुर्वार एव स्यात्। तत्र हि ब्रह्मपुराणोक्ते गन्धादिदानवाक्ये विश्वेषां देवानां साक्षादुद्देशदर्शनात् ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्च पुष्प-धूप-विलेपनं।
अयं दीपप्रकाशश्च विश्वेदेवान् समर्प्यत इति ॥

अथैवमुच्येत । विश्वान् देवानुद्दिश्य गन्धादिदानं बोधयतानेन वाक्येन वाक्यान्तरीयब्राह्मणसम्प्रदानगन्धादिदानप्रतिपत्तेर्बोधयितुमशक्यत्वादन्यदेवेदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो गन्धादिदानं बोध्यते। अतोवैश्वदेविके गन्धपुष्पादिकं विश्वेभ्यो देवेभ्यो दत्त्वा पृथग्ब्राह्मणेभ्यो देयं। कुर्वन्ति च तथैव शिष्टाः। अतएवास्मिन् ब्रह्मपुराणवाक्ये ब्राह्मणे-

कभोग्यत्वेन निश्चितं वस्त्रं नोपात्तं। कथं पुनर्विशेषविषयेण विशिष्टार्थेन ब्रह्मपुराणवाक्येन सामान्यविषया स्पष्टार्थवाक्यान्तरीया प्रतिपत्तिर्न बाध्यते। अथैवमुच्येत। आपाततः सन्दिग्धार्थस्य सामान्यशास्त्रस्य वाक्यगतपौर्व्वापर्य्यालोचनन्यायोन्नीतार्थविशेषस्य नियतैकार्थविषयेणापि विशेषशास्त्रेण बाधनं। विशेषशास्त्रस्य च विशेषमात्रपरत्वं दृष्टं। यथा प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् स स्वां देवतामार्च्छत्स पर्य्यदीर्यत। स एतं वारुणञ्चतुःकपालमपश्यत्तन्निरवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतः चतुःकपालान्वारुणान्निर्वपेदित्यत्र पौर्व्वापर्य्यापर्य्यालोचनप्रसूतायाः दातृकर्तृकेष्टिप्रतीतेः प्रतिग्रहीतृकर्तृकेष्टिविधायकेन स एषोऽश्वः प्रतिगृह्यत इति मैत्रायणीयवाक्येन बाधो न कृतः किन्तु प्रतिग्रहीतुरपीष्टिर्विहिता। तदुक्तं वार्त्तिककृता। प्रतिग्रहीतरि स्पष्टं यदि वाक्यान्तरं ततः भवेत्तस्यापि तेनेष्टिर्दातुस्तु न निवार्यत इति। प्रकृते त्वेष विशेषः। यद्ब्राह्मणसम्प्रदानकदानप्रतिपादकानि बहूनि स्पष्टतराणि वाक्यान्युपलभ्यन्त इति। तत्र अतस्त्र प्रतिग्रहेष्टौ हि परस्परपरिहारावस्थितदातृ-प्रतिग्रहीतृरूपविशेषद्वयविषयत्वाच्छास्त्रद्वयस्य बाध्य-बाधकभावोनास्ति। प्रकृते तु दैवपित्र्योभयविशेषव्यापकमेकं वाक्यं। अपरन्तु वैश्वदेविकरूपविशेषविषयं। अतोविशेषविषयेणान्यवादोपपत्तौ न वैश्वदेविके पृथग्गन्धादिदानं। किञ्च। यद्विश्वेभ्यो गन्धादि दीयते, न हि तेन ब्राह्मणार्चनमकृत्वा अन्यत्र तत्त्यज्यते। अतस्तदपि ब्राह्मणैः स्वीक्रियमाणं कथं देवस्वापहारदोषं नापादयेत्। यदप्युक्तं शिष्टास्तथैव कुर्व्वन्तीति तदपि उपेक्षा-

मात्रं कुत्राप्यदर्शनात्। अतः पितृनेवोद्दिश्य गन्धादीन् साक्षाद्ब्राह्मणेभ्योऽर्पयेदित्युपपन्नं। किञ्च यथा पित्राद्युद्देशेन त्यक्तेऽन्ने भुज्यमानेऽपि ब्राह्मणानां न देवस्वापहारदोषः। तथा गन्धाद्युपयोगेऽपि नास्त्येव। अथैवमुच्येत। अनिन्द्येनामन्त्रितो नापक्रामेदिति कात्यायनवचनेनानपक्रमणस्य विधानात्तस्य च भोजनप्रयोजनकत्वेन तत्पर्य्यन्तत्वाद्वचनेन भोजने विहिते तत्करणे पापं नोत्पद्यते। यथा "तृणं काष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरन् द्विजः। गो-ब्राह्मणार्थं गृह्णन्वै न स पापेन लिप्यते" इति यमेन विशेषविहिते चौर्य्ये। तत्र निन्द्यश्राद्धभोजने तर्हि देवस्वापहारदोषः प्रसज्येत। अस्त्येवेति चेत्। न। निन्द्यभोजननिबन्धनोऽसौ न देवस्वापहारनिबन्धनः। तस्य श्राद्धभोजनादन्यस्मिन् देवस्वभक्षणरहितेऽपि निन्द्यभोजने सद्भावात्। दोषान्तरस्य तु निन्द्यश्राद्धभोजनेष्वस्मरणात्। अथ यत्र देवस्वीयत्वबुद्धिं कृत्वोपयोगः क्रियते तत्रापहारनिमित्तको दोषः। यत्र तु श्राद्धसाधनमन्नं स्वीयबुद्धिमकृत्वैवोपयुज्यते तत्रासौ न जायते। न चायं नियमो यदुपयुज्यते तत्र स्वबुद्ध्यैवोपयुज्यत इति। न हि गङ्गायां स्नानं कुर्वंश्चैत्तामात्मीयामवगच्छतीति। उच्यते। एवं तर्हि प्रसिद्धमपि देवस्वं स्वबुद्धिमकृत्वा देवस्वबुद्ध्यैवोपयुञ्जानः पापी न स्यात्। अपि च अन्नवदेव गन्धादावपि स्वत्वबोधमन्तरेणैवोपयोगसम्भवान्न पापसम्बन्धः।

नन्वस्तु गन्धादावेवं, आच्छादने तु चिरकालोपभोग्ये कथं स्वीयत्वबुद्धिमन्तरेणोपयोगस्य सम्भवः। मैवं। चिरकालोपभोग्येऽपि गङ्गाप्रवाहादौ स्वीयत्वबुद्ध्यदर्शनात्।

ननु स्वत्वबुद्धिमन्तरेणैवाच्छादनस्योपभोगेऽभिमतेऽन्येन तदप-हारे क्रियमाणे मदीयमिदं वासो न त्वदीयमिति नाभिदधीत ।

मैवं । राजाश्वपालकस्याश्वेषु कारावरुद्धस्य च तत्कोणदेशे स्वीयताव्यपदेशवत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः ।

ननु तर्ह्यश्वादिवदेवाच्छादनस्य यथेष्टविनियोगो न स्यात् ।

मैवं । अदृष्टदोषस्य सूक्ष्मन्यायप्रमेयत्वेनानुपलक्षितत्वाद् दृष्ट-दोषस्याभावाद्दानस्वरूपेण समर्पणात् स्वेन कर्मणा सम्बध्यमानत्वेनानु-पलभ्यमानस्वाम्यन्तरत्वेन च स्वत्वाभ्रमात्तदुपपत्तेः ।

अथास्त्वेव श्राद्धीयान्नभोजनेपि देवस्वभक्षणनिमित्तको दोषः । अतएव शिष्टाः श्राद्धभोजने गर्हां कुर्वन्ति । न चैतावता भोक्तुरव्यव-हार्य्यत्व-दण्ड्यत्व-महाप्रायश्चित्तानां प्रसक्तिः । अनपक्रमणवाक्येन भोजनविधेः पापलाघवात् । अस्त्ववशिष्टेपि निषेधे निषिद्धक्रियैक्येपि केनचिद्विशेषेण पापगौरवव्यवस्था । यथा प्रकाशकृते ब्रह्मवधे द्वादशवार्षिकव्रतविनाश्यत्वोपदेशात्पापगौरवं । तस्मिन्नेव रहःकृते-ऽघमर्षणादिसूक्तजपमात्रापनोद्यत्वप्रतिपादनात्पापलाघवं । अस्मिंच प्रकृतेऽपि प्रायश्चित्तोपदेशोलघुश्च ।

यदाह शातातपः ।

दशकृत्वः पिबेदापोगायत्र्या श्राद्धभुग्द्विजः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयात्तथेति ॥

एवं तर्हि गन्धाद्युपयोगेप्युक्तदोषानवकाश एव ।

इति गन्धादिदान-सम्प्रदान-निर्णयः ।

अथ दक्षिणा ।

तत्र तावद्दक्षिणाशब्दनिर्वचनं शतपथश्रुतौ ।

स एष यज्ञो हतो न ददक्षे तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्त-द्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्दक्षिणा नाम तद्यदेवात्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते तदेवास्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध एव यज्ञो भवति। तस्माद्दक्षिणां ददाति ।

हननं च यज्ञस्योलूखल-मुषल-दृषदुपलादिक्रियमाणावहनन-पेषणादिरूपं शतपथ एव निरन्तरपूर्ववाक्ये प्रतिपादितं। देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यज्ञः। एतल्लक्षणयोगाच्छ्राद्धस्यापि यज्ञत्वं। अतो यज्ञस-मृद्धिकरणत्वाच्छ्राद्धेऽपि दक्षिणादानमावश्यकमेव। दक्षिणावश्यकत्वेऽपि शतपथ एव श्रुत्यन्तरं। "नादक्षिणं हविः स्यात्" इति । चतुर्विंशतिमते तु श्राद्धमेवाश्रित्य दक्षिणादानस्यावश्यकत्वमुक्तं ।

दर्भहीना वृथा सन्ध्या वृथा दानं विनोदकं ।
वृथा जप्तमसंख्यातं वृथा श्राद्धमदक्षिणं ॥

स्मृतिकृदाश्वलायनोऽप्याह ।

हतमश्रोत्रियं श्राद्धं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।
तस्मात्पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा ।
प्रदद्याद्दक्षिणां यज्ञे तया स सफलो भवेत् ॥

पणं काकिणीं वेत्यनुकल्पः। मुख्यकल्पस्तु "गो-भू-हिरण्य-वासांसि नव्यानि शयनानीत्यादिभिः स्मृतिपुराणे द्रव्यप्रकरणे द्रष्टव्यः। देवव्यवस्था तु नागरखण्डे।

हिरण्यं देवतानान्तु पितॄणां रजतं तथा ।

वृद्धमनुः ।

हिरण्यं वैश्वदेवे तु दद्याद्वै दक्षिणां बुधः ।
पित्र्ये तु रजतं देयं शक्त्या भूमि-गवादिकं ॥

आह पारस्करः ।

हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं पितृभ्योऽन्यच्च गो-कृष्णाजिनादिकं यावच्छक्नुयादिति ।

अत्र विश्वेभ्यो देवेभ्यो दीयमानाद्रजतात्तेभ्यो दीयमानं हिरण्यं गुणवत्तरमित्येव तात्पर्यार्थः। न पुनर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं न देयं पितृभ्यश्च हिरण्यं न देयमिति । गो-भू-हिरण्य-वासांसीत्यादिषु पितृभ्योऽपि हिरण्यदानविधानात् ।

अतएव ब्रह्माण्डपुराणे पितृसम्बन्धिनो रजतदानस्य गुणवत्तरत्वमेवोच्यते।

अनन्तमक्षयं स्वर्ग्यं राजतं दानमुच्यते ।
पितॄनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युतेति ॥

यदुक्तं यावच्छक्नुयादिति तदनेकजातीयगो-भू-हिरण्यादिदेय-द्रव्यसङ्ख्यापरिमाणकल्पनस्य शक्तिमात्रपरिच्छेद्यतां वक्तुं । सम्भावित-भविष्यद्द्रव्यालाभात् पूर्वकालीनानामावश्यकानां लौकिक-वैदिकानां चिकीर्षितकाम्यानाञ्च यावता निष्पत्तिः स्यात् तद्व्यतिरिक्तद्रव्य-सद्भावः 'शक्तिः', अशक्तिस्त्वेवंविधद्रव्याभावः ।

दक्षिणादाने वैषम्यमप्यनुजानीते पारस्करः ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां श्राद्धभोजने ।
भक्ष्यं भोज्यं समन्देयं दक्षिणा त्वनुसारतः ॥

पात्रगुणतारतम्यानुसारेण, सम्बन्ध-सम्बन्धितारतम्यकल्पितपितृ-गौरवजनितदित्सानुसारेण वेत्यर्थः ।

बृहस्पतिरपि ।

दद्यात्तु दक्षिणान्तेषां सर्वेषामनुरूपतः ।
गो-भू-हिरण्य-वासांसि तुष्टिर्भुक्तवतां यथा ।
भवेत्तथैव कर्त्तव्यं समर्थेन विशेषतः ॥
सर्वमेतत्तु यो दद्यात् द्विजपात्रानुसारतः ।
अन्येषां दक्षिणादानं शक्तितः श्राद्धसम्पदे ॥

दक्षिणादानस्य कालमाह शातातपः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु दद्याच्छक्त्या च दक्षिणां ।
अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थमिष्टान् कामांश्च वाचयेत् ॥

अत्र शुचिभ्यो देयमिति दानसामान्यविधेः प्रकृतत्व-योग्यताभ्यां वाचान्तेभ्यः श्राद्धभोक्तृभ्य एव च दद्यादिति गम्यते ।

तदाह देवलः ।

आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रयच्छेदथ दक्षिणामिति ।

अनेनाचमनोत्तरकालत्वमात्रमुक्तं न पुनराचमनाव्यवहितोत्तर-कालत्वं । आचमनोत्तरकालन्तु स्वस्तिवाचनादीन् कियतः पदार्थान-भिधाय स्मृतिपुराणादिषु दक्षिणादानविधेर्दर्शनात् ।

तथाहि सौरपुराणे ।

हस्तप्रक्षालनं कृत्वा कुर्याद्वै स्वस्तिवाचनं ।
दद्यात्तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदीरयेदिति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि ।

स्वधानिनयनं कुर्यादक्षय्योदकमेव च ।
सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणामिति ॥

नागरखण्डेऽपि पिण्डदानादिस्वधावाचनान्तान् पदार्थानभिधाय दक्षिणादानमुक्तं ।

उत्तानमर्घ्यपात्रन्तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणामिति ।

सा चेयं दक्षिणा प्रथमं वैश्वदेविकद्विजेभ्यस्तदनन्तरं पितृद्विजेभ्यः प्रदेयेति तावत् प्रतीयते । श्राद्धकर्मणि विसर्जनवर्जितानां सर्व्वेषां पदार्थानां दैवपूर्वकत्वविधानात् ।

तथाच मनुः ।

दैवाद्यन्तं समीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।

विसर्जनात् प्राचीनाः पदार्था दैवादयो वैश्वदेविकपूर्विका यस्मिंस्तद्दैवादि । तथा दैवः पदार्थोऽन्ते यस्मिंस्तद्दैवान्तं । सर्वान् पदार्थान् वैश्वदेविकादीन् कृत्वा विसर्जनन्तु वैश्वदेविकमन्ते कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

मार्कण्डेयोऽपि ।

श्राद्धे प्रयत्नतः सर्वं दैवपूर्वं समाचरेदिति ।

तदेवं सामान्यवचनैर्दक्षिणायां प्रतीयमानस्य दैवपूर्वकत्वस्यापवादमाह वृद्धमनुः ।

दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात् पूर्वं ततो द्वयोरिति ।

पूर्वं पितृविप्रेभ्यो दत्त्वा तदनन्तरं द्वयोर्वैश्वदेविकविप्रयोर्दद्यात् । तयोश्च सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी व्याख्येया ।

दक्षिणादाने प्रकारमाह जमदग्निः ।

सर्वकर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितमिति ।

अनेन दक्षिणायां सव्यमुक्तं ।

अपसव्यपक्षोऽपि तेनैवोक्तः ।

अपसव्यन्तु तत्राह मत्स्योहि भगवान्मनोः ।

सव्यं प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतञ्च । अपसव्यमप्रदक्षिणं प्राचीनावीतञ्च । अतः सव्यापसव्ययोर्विकल्पः । अथवा दक्षिणादाने यदा ब्राह्मणानां सम्प्रदानत्वं इति पक्षस्तदा सव्यं । यदा पितॄनुद्दिश्य दानमित्येष पक्षस्तदापसव्यमिति व्यवस्था । वक्ष्यते च पक्षद्वयमिदं ।

आह जमदग्निः ।

सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणामिति ।

अत्र पितॄनुद्दिश्य दक्षिणादानमित्येतस्मिन् पक्षेऽपसव्यं कृत्वा कुश-तिल-जलसहितं रजतादिद्रव्यं करे गृहीत्वा देयद्रव्यमन्त्रं दक्षिणा-मन्त्रं चोच्चार्य्य पितॄणां नामगोत्रसम्बन्धांश्चतुर्थ्यन्तैः पदैः सङ्कीर्त्त्ये-दममुकद्रव्यं दक्षिणाचयरूपेण स्वधा सम्पद्यतां नम इति तत्तत्पित्र-धिष्ठानभूतविप्रहस्ते पितृतीर्थेनार्पयेत् । ततः सव्यं कृत्वा यव-कुश-कुसुम-सलिलसहित-हिरण्यादिद्रव्यं करे गृहीत्वा मन्त्रद्वयमुच्चार्य्य च चतुर्थ्यन्तं विश्वेदेवनाम सङ्कीर्त्त्यदममुकं दक्षिणाचयरूपेण स्वाहा सम्पद्यतां नम इति तदधिष्ठानविप्रहस्ते देवतीर्थेनार्पयेत् । ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादानमित्येतस्मिंस्तु पक्षेपसव्यं कृत्वा तिल-कुश-कुसुमाक्षत-सलिलसहितं रजतादिद्रव्यं करे गृहीत्वा देयद्रव्यमन्त्रं दक्षिणामन्त्र-ञ्चोच्चार्य्य पितॄणां नामगोत्रसम्बन्धांश्चतुर्थ्यन्तैः पदैः सङ्कीर्त्त्येदम-मुकद्रव्यं दक्षिणाचयरूपेण स्वधा सम्पद्यतां नम इति तत्तत्पि-त्रधिष्ठानभूतविप्रहस्ते पितृतीर्थेनार्पयेत् । ततः सव्यं कृत्वा यव-कुश-कुसुम-सलिलसहितहिरण्यादिद्रव्यं दक्षिणाचयरूपेण स्वाहा सम्पद्यतां नम इति तदधिष्ठानविप्रहस्ते देवतीर्थेनार्पयेत् । ब्राह्मणेभ्यो

दक्षिणादानमित्येतस्मिंस्तु पक्षे सव्यङ्कृत्वा तिल-कुसुमाक्षत-कुश-सलिल-सहितं रजतादिद्रव्यं करे गृहीत्वा देयद्रव्यमन्त्रं दक्षिणामन्त्रं चोच्चार्य्य ब्राह्मणस्य चतुर्थ्यन्ताभ्यामात्मनस्तु प्रथमान्ताभ्यां पदाभ्यां नाम-गोत्रे सङ्कीर्त्त्यास्यामुकशर्मणः प्रतिष्ठार्थं तुभ्यममुकं दक्षिणां सम्प्रददे मम इति पित्र्यविप्रहस्ते देवतीर्थेनार्पयित्वा वैश्वदेविकद्विजेभ्योऽप्येवमेव हिरण्यादि दद्यात्।

इति दक्षिणानिर्वचनावश्यकत्वमुख्यकल्पानुकल्पव्यवस्था-
परिमाणवैषम्यकालक्रमनिरूपणं ।

अथ दक्षिणासम्प्रदाननिर्णयः ।

तत्र तावदेके पितृभ्यो दक्षिणा देयेति मन्यन्ते। ते ह्याहुः। दक्षिणादाने जमदग्निना तिलापसव्यसम्बन्धस्य पितृनामगोत्राभिधानस्य च विधानात् ब्रह्माण्डपुराणे च दक्षिणाद्रव्याण्यनुकीर्त्य सर्वं पितॄणां दातव्यमिति पितृसम्बन्धाभिधानाच्च पितॄनुद्दिश्य दक्षिणा देयेत्यवगम्यत इति ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारेणाक्षेपस्तत्समाधानं चोक्तं। तत्र तावदाक्षेपः। यदि पित्राद्युद्देशेन द्रव्यत्यागः न पुन र्द्विजोद्देशेन कथं तर्हि ब्राह्मणानां दक्षिणाद्रव्ये स्वाम्यं। समाधानन्तु। यथा दार्शपौर्णमासिके दक्षिणादाने ब्राह्मणाश्रयस्य ओदन इत्युक्त्वा यजमानेनोदने समर्पिते सति ब्राह्मणोद्देशेनौदनत्यागाभावेऽप्यृत्विजां कर्मकरत्वेनैवोदने स्वाम्यमुत्पद्यते तथेहापि हिरण्य-रजतादिसमर्पणे कर्मकरत्वेनैव तत्र ब्राह्मणानां स्वाम्यमिति। यथा वा प्रतिष्ठादौ प्रतिष्ठायां देवतामुद्दिश्य त्यक्ते वस्त्राभरणादौ प्रतिष्ठान्ते सर्वमुपकरणमाचार्य्यो गृह्णा-

तीत्येतद्वचनानुगृहीतकर्मकरत्वेनाचार्यस्य स्वाम्यं भवति तथेहापि "ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु दद्याच्छक्त्या च दक्षिणां" इत्येतद्वचनानुगृहीतकर्मकरत्वेनैवान्योद्देशेन त्यक्तायामपि दक्षिणायां ब्राह्मणानां स्वाम्यं सम्पद्यत इति तदेतन्मतमयुक्तमिवाभाति। तथा हि द्विजानामपि सम्प्रदानत्वे दक्षिणादानस्य पित्र्यकर्माङ्गत्वेन पित्र्यत्वात्तिलापसव्यसम्बन्धो घटत एव। सतिलं नामगोत्रेणेत्येतस्मिन् वचने ब्राह्मणसम्बद्धयोर्नाम-गोत्रयोर्विवक्षापि सम्भाव्यते।

स्मर्यते च दानविधौ।

नाम-गोत्रे समुच्चार्य्य सम्प्रदानस्य चात्मनः।
सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्रयमिति॥

पितॄणां दातव्यमित्यत्रापि लक्षणया पितृविप्रेभ्यो दातव्यमिति कल्पयितुं शक्यते। अतः पूर्वोक्तैर्हेतुभिरैकान्ततः पितॄणामुद्देश्यत्वमवगन्तुं न पार्य्यते।

यच्चोक्तं। अदत्त एव दार्शपौर्णमासिके ओदने कर्मकरत्वेनैवर्त्विजां स्वाम्यमिति। तन्न। दत्त एव ह्यसावोदनः।

अतएवाहापस्तम्बः।

तेभ्योन्वाहार्यं ददाति ब्राह्मणा अयञ्च ओदन इति।

अतएव च प्रतिगृहीत इति ब्राह्मणानामुत्तरं देवतोद्देशेन त्यक्ते तु द्रव्ये प्रतिष्ठाचार्यायादत्तेऽप्याचार्यो गृह्णीतेति तस्य स्वाम्यवचनाद्विरुद्धं स्वाम्यं। प्रकृते तु न तादृशं वचनमस्ति। स्थितञ्चैतत्। यज्ञकर्मकारिणामनतिकरी भृतिर्दक्षिणेति। अतो दक्षिणाशब्दसामञ्जस्यार्थं लोकप्रसिद्धस्वत्वनिर्वाहार्थञ्च ब्राह्मणेभ्य एव दक्षिणा देयेत्येतन्न्याय्यमिति प्रतीयते।

वचनानि चात्र भवन्ति ।

आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रयच्छेदथ दक्षिणामिति ।

तथा ।

दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात्पूर्वं ततो द्वयोरिति ।

दक्षिणादानस्य ब्राह्मण-सम्प्रदानकत्वेपि पित्र्यकर्माङ्गत्वनिवृत्त्यभावादपसव्य एव प्राप्ते वचनं ।

सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितमिति ।

अपसव्यापवादेन सव्यस्यैकान्तिकत्वं माभूदिति पुनस्तत्रैवापसव्यविधिः। अतो विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः। अपसव्यविधेश्चार्थवत्त्वमिति। आचान्तेभ्यो द्विजेभ्य इत्यादिना श्राद्धभोजिभ्यो दक्षिणा देयेत्युक्तं ।

वृहस्पतिस्त्वन्येभ्योऽपि श्राद्धार्थपाकशेषभोजिभ्यस्तदन्येभ्योऽपि तत्कालोपस्थितेभ्यो दक्षिणा देयेत्याह ।

ज्ञातयो बान्धवा निष्टास्तथा चातिथयोऽपरे ।
प्रदद्याद्दक्षिणान्तेषां सर्वेषामनुरूपतः ॥

'ज्ञातयः' पितृसम्बद्धाः । 'बान्धवाः' मातृसम्बद्धाः ।

इति दक्षिणासम्प्रदाननिर्णयः ।

इति दक्षिणानिरूपणं ।

अथ वैश्वदेवनिर्णयः ।

तत्र पाककालौ सांशयिकावर्थौ। तत्र तावत्पाके संशयः। किं वैश्वदेवाद्यर्थः श्राद्धार्थश्चैक एव पाकः उत भिन्न इति। तत्र तावत्पञ्च महायज्ञान्तर्गतस्य नित्यश्राद्धस्य वैश्वदेवादेश्चैक एव पाकः। आन्वाहिकस्य हि पाकस्यान्वहमनुष्ठीयमानात्र निष्पाद्यसर्वकर्मार्थत्वात्।

आशौचविशेषे चैकादशाहात्पूर्वं वैश्वदेवाद्येव नास्तीति तदानीन्तन-नवश्राद्धेषु पाकैक्यशङ्कैव नास्ति। एकादशाहिके तु श्राद्धे वैश्वदेवस्य पाकान्तरेणैवानुष्ठानं "एकोद्दिष्टेषु शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्" इति देवलेन नवश्राद्धसंज्ञकेष्वेकोद्दिष्टेषु सर्वस्याप्यन्नशेषस्य ब्राह्मणेभ्यो देयत्वविधानात् प्रेतश्राद्धेषु चैतदुच्यते । अमावास्याश्राद्धविकृति-भूतेषु सांवत्सरिकादिषु तु प्रकृतिनिर्णयेनैव निर्णय इत्यमावास्या-श्राद्धार्थे पाके संशयः कुतः विप्रतिपत्तेः ।

ननु विप्रतिपत्तेः किं मूलं हेतु-तदाभासोत्थापितौ भिन्नप्रति-पत्तृसमाश्रयौ यथार्थायथार्थाध्यवसायौ । क्रियते हि प्रतिवाम-रिकं श्राद्धं वैश्वदेवार्थेन पाकेनातोऽन्यदपि कर्त्तव्यमिति हेत्वाभास-जनितोऽयथार्थोऽध्यवसायः। कारणविशेषं विनान्यार्थस्यान्यत्र विनि-योगो नास्त्यतो न वैश्वदेवार्थेन पाकेन दर्शश्राद्धमिति यथार्थोऽध्यवसायः संशये मूलं । अथवा विशेषमपश्यतोयमुभयथा दर्शनात् संशयः। दृश्यते ह्यनेकेषामपि कर्मणामेकानेकपाकसाध्यत्वनियमः।

तत्र तावत्कर्कोपाध्यायो वैश्वदेवार्थेनैवान्नेन श्राद्धं कर्त्तव्यमिति स्वसिद्धान्तं प्रतिज्ञाय पाकान्तरेण कर्त्तव्यमित्येवं रूपं परसिद्धान्तं पूर्वपक्षतयोपन्यस्तवान्। तथा हि। न हि वचनमन्तरेणान्यत्रोपयुक्त-मन्नं कर्मान्तरोपयोगमर्हति। ज्ञायते चेदं शेषमन्नमनुज्ञाप्योच्छिष्ट-समीपे पिण्डान् दद्यादिति पिण्डदानेऽनुज्ञावचनात्। किञ्च। यदि ह्यन्यत्रोपयुक्तं कर्मान्तरोपयोगयोग्यं स्यात्। तर्हि ब्राह्मणभोजनोप-योजितमन्नं स्वत एव पिण्डदानक्रियार्हमित्यनुज्ञापनमनर्थकं स्यात्।

किञ्च। यदि वैश्वदेवार्थादन्नात् श्राद्धमपि स्यात् तर्हि ततो ग्रह-

बलिं कुर्यादित्येतद्वचनं विरुध्यते । अत्र हि श्राद्धोत्तरकालं गृहबलि-र्विहितः । स च वैश्वदेवाख्यकर्म्मैकदेशः । अतो वैश्वदेव एवायं श्राद्धो-त्तरकालमुक्तो भवति । श्राद्धञ्चैतस्मात्पूर्वं, न चैतद्घटते, स्वप्रयुक्तपा-कसाध्येन वैश्वदेवेन हि पूर्व्वं भवितव्यं । परप्रयुक्तोपजीवकेन श्राद्धेन च पश्चात् । न च श्राद्धार्थमेव पक्का श्राद्धमनुष्ठाय तेनैव पाकेन वैश्वदेवानुष्ठानं करिष्यत इत्येकपाकत्वमुभयोरिति वाच्यं । एकपाकत्वे ह्यन्नसाध्यसर्वक्रिया-सम्पादन-समर्थ-वैश्वदेवार्थोपकल्पमानान्नोपजीवक-त्वेनाप्यन्यस्य सिद्धेर्नारम्भान्तरप्रयोजकतेति वैश्वदेवार्थाद्भिन्न एव श्राद्धार्थः पाक इति । एवं पूर्वपक्षतयोपन्यस्य स्वसिद्धान्तमुक्तवान् । सर्वकर्मार्हस्य वैश्वदेवार्थस्य पाकस्य विद्यमानत्वात् पृथक्पाकस्य वा वचनाद्वैश्वदेवार्थेनैव श्राद्धमपि कर्त्तव्यमिति । अतएव पितृयज्ञन्तु निर्व-र्त्त्येत्यादिना वचनेन पितृयज्ञोपलक्षितं पित्र्योदकतर्पण-वैश्वदेवहोमा-दिपञ्चमहायज्ञ-निर्वपनं श्राद्धात् पूर्वमेवोपदिष्टं । ततः श्राद्धं । सोयं क्रमः श्राद्धस्य वैश्वदेवार्थान्नोपजीवकत्वे घटते । अन्यथा[१] स्वतन्त्र-पाकसाध्यत्वात् श्राद्धस्य वैश्वदेवात् पूर्वमप्यनुष्ठानं स्यात् । न च वाच्यं पिण्डपितृयज्ञेन सह श्राद्धस्यायं क्रमो न तु पितृतर्पणादिभिः पञ्चम-हायज्ञैः सहेति । पिण्डपितृयज्ञस्य केवलेन पितृयज्ञशब्देनानभि-धानात् ।

यत्तु ततो गृहबलिं कुर्यादिति श्राद्धोत्तरकालं गृहबलेर्विधानं न तत्पाञ्चयज्ञीयस्य वैश्वदेवात्मकस्य बलेः किन्त्वन्यस्यैव वास्तुदेवता-पूजात्मकस्य ।

(१) अथवेति ग० ।

यत्तु पिण्डदानेनुज्ञावचनं तत्तु प्रश्नवदतृष्टरूपान्नसंस्कारार्थं नत्वन्यार्थस्य कर्मान्तरोपयोज्यत्वरूपदोषपरिहारार्थमिति ।

स एष कर्कोपाध्यायसिद्धान्तः सह पूर्वोक्तहेतुभिस्तद्दूषणैश्चापि साद्धमयुक्तः। न हि पिण्डदानार्थं तदनुज्ञापनं किन्तु यथेष्टविनियोगार्थं । अतएवेष्टैः सह भुज्यतामित्येवानुज्ञादानं न तु पिण्डार्थमुपयुज्यतामिति। किञ्चैवं सति यदा ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं कदाचित् पिण्डदानं क्रियेत तदा ब्राह्मणभोजनारम्भे शेषमन्नं इति प्रश्नेनानुज्ञापनं ब्राह्मणभोजने उपयुज्यतामित्यनुज्ञा च प्रसज्येत ।

यच्चोक्तं स्वप्रयुक्तपाकसाध्यत्वे पूर्वं गृहबलिना भवितव्यमिति तदपि नैयायिकस्य क्रमस्य वचनमहिम्नान्यथाभावसम्भवादयुक्तमिति पूर्वपक्षोऽनुपपन्नः। यच्चोक्तं सर्वार्थस्य विद्यमानत्वादिति तदपि न। आन्वहिकस्य हि पाकस्यान्यहमनुष्ठीयमानकर्ममात्रार्थतावधारणात्त्रामावास्यादिश्राद्धार्थता। यच्चोक्तं पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्त्येत्यादिना पित्र्योदकतर्पणादिपञ्चमहायज्ञानां श्राद्धात् पूर्वमनुष्ठेयत्वमुक्तमिति। तन्न। पितृयज्ञशब्देनात्र पिण्डपितृयज्ञाभिधानात्। केवलस्यापि पितृयज्ञशब्दस्याथैतत्पितृयज्ञेनेवाचारीदित्यादिशतपथवाक्येषु पिण्डपितृयज्ञाभिधायकत्वेन दर्शनात्। यत्तु वचनं पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्त्य तर्पणाख्यमिति तदपि पिण्डपितृयज्ञमेव तृप्तिसाधनत्वात्तर्पणाख्यमनुवदतीत्यविरुद्धं ।

अतोवैश्वदेवार्थेनैव पाकेनामावास्यादिश्राद्धं कर्त्तव्यमित्ययं सिद्धान्तोऽनुपपन्नः। तत इदमुच्यते। वैश्वदेवार्थात् पृथगभूत एवामावास्यादिश्राद्धार्थः पाक इति। यतः निरूप्य हविरन्यस्मै

अन्यस्मै न हि ह्रूयते । यत्तु कर्कोपाध्यायेनोक्तं पृथक् पाकस्य चावचनादिति तन्न ।

यत आह लौगाक्षिः ।

पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।
वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकं ॥

अत्र यद्यपि पूर्वार्द्धे एकमेव पाकमुभयार्थं निर्वपेदित्यपि प्रतिभाति । तथाप्युत्तरार्द्धेन पाकभेदः स्फुटीक्रियते । वैश्वदेवं न पित्रर्थमिति । वैश्वदेवार्थं नित्यहोमार्थं पक्कमन्नं वैश्वदेवं तन्न पित्रर्थं, दर्शश्राद्धार्थमपि न भवात । अन्वहमनुष्ठीयमानानां देव-पितृ-भूत-मनुष्योपपदानां यज्ञानामेकपाकसाध्यत्वनिश्चयात् दर्शश्राद्धार्थं न भवति । दर्शश्राद्धार्थं पक्कमन्नं दार्शं तद्वैश्वदेवार्थं न भवति । दर्शशब्देन चात्र दर्शश्राद्धेतिकर्त्तव्यतावलान्नित्यनैमित्तिककाम्यान्येकोद्दिष्टान्तानि श्राद्धानि लक्ष्यन्ते । वैश्वदेवशब्देन भूतयज्ञ-पितृयज्ञ-मनुष्ययज्ञा अप्युपलक्ष्यन्ते । कथं पुनरन्यार्थस्य सतोऽन्यार्थताशङ्का । अधिष्ठानलक्षणयापि विना कारणं विनियुक्त-विनियोगानभ्युपगमात् । सत्यं । नचात्रान्यार्थस्य सतोऽन्यार्थत्वमाशङ्कितं निषिद्धं वा, किन्तु निर्वापपाकयोस्तन्त्रताशङ्का निराकृता । अन्यार्थस्य सतोऽप्यन्यत्र प्रसङ्गितात्रेति तत्र प्रसङ्गः शङ्का च प्रत्यासन्नकालानां कर्मणां एकपाकसाध्यत्वोपपत्तौ साधनोपादानलाघवादिति । अत्र न दार्शं वैश्वदेविकमिति यल्लौगाक्षिवचनैकदेशेनोक्तं तद्वैश्वदेवस्य श्राद्धात् पूर्वं मध्ये वानुष्ठाने क्रियमाणे सत्येव वेदितव्यं न तदुत्तरकालमिति ।

यत आह पैठीनसिः ।

पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।
आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

ननूद्धृत्येत्यनर्थकं, नह्यनवदाय शक्यो होमः कर्त्तुम् । अवदानञ्च समुदायादेकदेशस्योद्धरणमेव । मैवं । अत्र हि पितृपाकशब्देन संकल्पितपितृदेवत्यत्वावस्थः पाकोऽभिधीयते । तदवस्थाच्चोद्धरणमेकदेशस्य तदवस्थता प्रच्यावनमेव । न विभागमात्रं तदवस्था । प्रच्यावनञ्च पूर्वदेवतासम्बन्धापनयने सत्येवोपपद्यते । अतः पितृरूपदेवताभ्योऽपनयएवायमुद्धरति नाप्रतिपाद्यते । स चायं निर्वापकालीनं पितृदेवत्यमसुं पाकं करिष्यामीत्येवंविधानुसन्धानरूपं संकल्पविशेषं बाधित्वा श्राद्धात् पूर्वं तन्मध्ये वा शक्यः, न तूत्तरकाले । न हि पितॄनुद्दिश्य त्यक्तस्य तत आच्छेदः शक्यः तद्दैवत्यत्वस्य निष्पन्नत्वात् । न हि निष्पन्नमनिष्पन्नं शक्यं कर्त्तुं । ननु न ब्रूमो निष्पन्नमनिष्पन्नं क्रियतइति किन्तर्हि तन्नाश्यत इत्युच्यते । मैवं । नाशकासम्भवात् । अन्यदेवतोद्देशेनोद्धरणं नाशकमिति चेत् । न । तस्योत्तरदेवतासम्बन्धमात्रपरत्वेन पूर्वदेवतासम्बन्धनाशकत्वे प्रमाणाभावात् । ननु पूर्वसम्बन्धनाशमन्तरेणोत्तरसम्बन्धासिद्धेः पूर्वनाशकत्वमनुमीयते, न सम्बन्धद्वयस्यैकत्राविरोधात् । वचनोपदिष्ट आच्छेदो नाशक इति चेत् । मैवं । तदुद्देशेन त्यज्यमानत्वमेव हि तद्दैवत्यत्वं । तच्च त्यागनिष्पत्त्युत्तरकालमेव भूत्वा विनष्टं । अतः किमाच्छेदेन विनाश्यं किञ्चोद्धृत्यवादस्याभिधेयं । नन्वेवं प्रतिमाद्यधिष्ठातृदेवतोद्देशेन त्यक्तस्यापि द्रव्यस्य त्यागोत्तरकालमेव देवतासम्बन्धो भूत्वा विनष्टः ततश्च द्रव्यस्य प्रक्षीणत्वे तदपहारे देव-

स्यापहारदोषो न स्यात्। मैवं। यत्तावन्नित्यं प्रतिमाद्युपभोग्यत्वाय द्रव्यन्त्यक्तं तत्र तद्दैवत्यत्वस्योपभोगफलकत्वाद्यावदुपभोगमविनाशात्। विनाशे हि निमित्तनिवृत्तेर्नैमित्तिकानुवृत्तिर्दुर्घटा स्यात्।

यत्तु परिसमाप्तोपभोगं द्रव्यं तत्र देवस्वतामुपलक्षणीकृत्य निर्माल्यवद्ग्रहणनिषेधोऽस्तु, अतः श्राद्धोत्तरकालं पाकस्य पितृसम्बन्धो भूत्वा विनष्टः इति किमाच्छेदो विनाशयेत्। वस्तुतस्तु श्राद्धशेषे नास्त्येव पितृसम्बन्धः को विनाश्यः। उपभुक्तशेषे ह्युपलक्षणभूत एवासौ। न चायं तदवस्थो निवर्त्तनमर्हति। अथ कस्मात्पितृपाकशेषादुद्धृत्य विभज्येति न व्याख्यायते। तत्तूद्धरणानर्थक्यादित्युक्तप्रायमेव। अतोऽनारब्ध एव पित्र्ये प्रारब्धापरिसमाप्ते वा यः पित्रर्थात् पाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति तस्य तच्छ्राद्धमासुरं भवेदिति वचनार्थः। युक्तञ्चैतत्। यदर्थं यदुपकल्प्यते तददत्त्वैव तस्मै परस्मै दीयमानञ्च यत्किञ्चित् लौकिकमप्युपहतं मन्यमानाः पृथग्जना अपि तस्य कर्मणो युक्ततां मन्यन्ते किमुत यत् पित्रर्थं देवतार्थं वोपकल्प्यते तस्मिन् प्रागेव परस्मै दीयमाने। यदा तु तत्तस्मै दत्त्वान्यस्मै दीयते न तदा कश्चिदुपहतत्वमयुक्ततां वा मन्यते। उक्तञ्च श्राद्धोत्तरकाले श्राद्धार्थस्यापि वैश्वदेवे विनियोगः।

तथा च पैठीनसिः।

> श्राद्धं निर्वर्त्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः।
> कुर्य्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं तथेति ॥

अत्राद्येन तत इति शब्देन पूर्व्वश्लोकार्थो हेतुत्वेनोच्यते। द्वितीयेन श्राद्धावशिष्टादन्नादित्युच्यते। तेनायमर्थः। यतः श्राद्धात्

पूर्व्वं पितृपाकात् समुद्धृतेनान्नेन वैश्वदेवे क्रियमाणे तच्छ्राद्धमासुरं स्यात् ततः कारणात् श्राद्धं निर्वर्त्त्य ततस्तच्छ्राद्धावशिष्टादन्नात् किञ्चिदादाय वैश्वदेवादिकं कुर्य्यादित्यर्थः। न चात्रान्नस्याप्रकृतत्वेन तच्छब्दपरामर्शायोग्यत्वं वाच्यं। पितृपाकात् समुद्धृत्येत्यस्मिन् पूर्व्वश्लोकेऽन्नप्रक्रमात्। सन्निहितं सर्व्वनाम्ना परामृश्यते। न चोपन्यासेनैव सन्निधिरिति नियमः। बुद्धिसन्निधिस्तु सन्निधिरित्यभ्युपगमात्।

अत्रादिशब्देन सर्व्वमन्त्रसाध्यं नैत्यकं कर्म गृह्यते। तेन नित्यश्राद्धमपि दर्शश्राद्धोपयुक्तपाकशेषात् कर्त्तव्यं। तदेवं यदि ब्राह्मणविसर्जनान्ते वैश्वदेवं कुर्य्यात् तदा श्राद्धार्थेनैव पाकेनेति। यदा तु वक्ष्यमाणप्रकारेण ब्राह्मणविसर्जनात् प्राचीनकालत्रयान्यतमकाले वैश्वदेवं कुर्य्यात् तदा पृथक् पाकेनेति।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारः।

पित्रर्थं निर्वपेत् पाकमित्यादि न दार्शं वैश्वदेविकमित्यन्तं लौगाक्षिवचनं पठित्वा दर्शश्राद्धार्थं निरुप्तमन्नं कृतेपि श्राद्धे न वैश्वदेवार्थं भवतीति च व्याख्यायैतदग्निमद्दर्शश्राद्धविषयमिति चाभिधायात्र न्यायमुक्तवान्। साग्निकस्य हि दर्शश्राद्धात् प्रागेव वैश्वदेवविधानेन श्राद्धान्ते श्राद्धशिष्टेन वैश्वदेवायोगादिति। स एष न्यायस्तद्विवक्षितार्थविपरीतमेवार्थं साधयति। उत्तरकालं वैश्वदेवाभावे श्राद्धशेषसाध्यत्वप्रसक्तिविरहान्निषेधानुपपत्तेः पूर्व्वकाल एवायं निषेध इति साग्निकानग्निकविषय एव स्यादिति। अथ प्रसक्त्याभावान्निषेधविधित्वानुपपत्तावपि यदि नित्यानुवादः स्यादित्युच्यते। तदा ताव-

दनुवादत्वमानर्थक्यञ्चेति दोषद्वयं प्रसज्येत वषम्यञ्च । अयं हि साग्निकैकविषयो भवन् पूर्वकालीनमुत्तरकालीनञ्च वैश्वदेवमाश्रयते । तत्र पूर्वकालीने निषेधविधिरुत्तरकालीने च निषेधानुवाद इति । अतो ब्राह्मणविसर्जनात् प्राचीनेषु कालेषु विहितस्य वैश्वदेवस्य श्राद्धेन सह पाकैक्यनिषेधाल्लौगाक्षिवचनं साग्निकानग्निकविषयमेवास्तु । यस्तु मन्यते "श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः" इत्यादिना श्राद्धशेषेण वैश्वदेवादिकर्त्तव्यताविधायकानाञ्च वचनानां दर्शश्राद्ध-विकृतिभूतेषु प्रतिसांवत्सरिकादिषु श्राद्धेषु निवेशः, "न दार्शं वैश्वदे-विकं" इत्यादेस्तु दर्शश्राद्ध एव निवेश इति, स एवं प्रतिबोध्यः । सर्व एवैते सामान्यविधयो दर्शश्राद्धमेवारभ्याम्नायन्ते । न कश्चिद-प्यत्रानारभ्यवादोऽस्ति । अस्तु वा सोऽपि तथापि प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वा-दिति न्यायेन यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीतिवत्तस्य प्रकृतिगामित्वनियमाद्दर्शश्राद्ध एव निवेशः । अथोच्येत आरभ्याधीतविरुद्धधर्मावरुद्धायां प्रकृतावनारभ्यवादस्य विकृतौ विनिवेश इति तन्न । पूर्वोक्तया विषय-व्यवस्थया आरभ्याधीतविरोधस्य परिहृतत्वात् । अतोऽत्रायं दर्शश्राद्ध-विषयो विधिरयं नेति वक्तव्यं ।

पिण्डदानात् प्राक् पाकभेदे स्मृत्यन्तरं ।
आतुरेभ्यः प्रहीणेभ्यो बालेभ्यो यत्र पच्यते ।
वैश्वदेवं न तत्कुर्याच्छ्राद्धार्थं यत्र पच्यते ॥

तथा ।

गृह्याग्नि-शिशु-देवेभ्यो यतये ब्रह्मचारिणे ।
श्राद्धपाकः(१) न दातव्यो यावत् पिण्डान्न निर्वपेत् ॥

---

(१) पितृपाक इति ग० ।

प्रचेतसाप्युक्तं ।

गृह्यपाकाद्बलिं कृत्वा निर्वर्त्त्य पितृयज्ञियं ।
ततो निरुप्तमन्नं यत्तेभ्योऽग्रे तन्निवेदयेत् ॥

गृह्यकर्मार्थः 'गृह्यः', बलिरत्र वैश्वदेवः, 'पितृयज्ञियं' श्राद्धं पिण्डपितृयज्ञं, 'निर्वर्त्त्य' समाप्य, 'ततः' तदनन्तरं, श्राद्धार्थनिरुप्तं यदन्नं तत् 'तेभ्यः' श्राद्धोद्देश्येभ्यः, 'अग्रे' पूर्वं, 'निवेदयेत्' दद्यात् । अर्थादुत्तरकालमन्येभ्योऽपि दद्यात् ।

इति वैश्वदेवकपाकनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवककालनिर्णयः ।

तत्र तावदनग्निकेन श्राद्धात् पूर्वं वैश्वदेवः कार्य्यो न वेति संशये पूर्वपक्षः । वैश्वदेवहोमं कुर्य्यादिति वैश्वदेवविधिनैवानग्निककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य कस्मिंश्चित् काले कर्त्तव्यतायां श्राद्धात् पूर्वकालेऽपि पाक्षिकी कर्त्तव्यता प्राप्तैव । यस्तु षड्त्रिंशन्मते पूर्वकालतायाः प्रतिषेधः ।

प्रतिवासरिको होमः श्राद्धादौ क्रियते यदि ।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति ॥

यश्च गौतमकृतः प्रतिषेधः ।

पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।
अकृतन्तद्भवेत् श्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठत इति ॥

स तु श्राद्धपाकेनैव वैश्वदेवस्य पूर्वकालमनुष्ठाने वेदितव्यः न तु पाकान्तरेणाप्यनुष्ठाने । अतएव वैश्वदेवे कृते अन्नशेषस्यैव श्राद्धानर्हतामाह वशिष्ठः ।

वैश्वदेवमकृत्वैव श्राद्धं कुर्यादनग्निकः ।

लौकिकेऽग्नौ हुते शेषः पितॄनां नोपतिष्ठत इति ।

दर्शितश्चास्मिन्नेवार्थे श्राद्धपाकात् समुद्धृत्येत्यादिपैठीनसिवचनं।
न ह्येतच्छ्राद्धोत्तरकाले श्राद्धपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवानुष्ठानस्य
निषेधकं । श्राद्धपाकात् समुद्धृत्येत्यत्रोद्धरतेर्विभागमात्राभिधाय-
कत्वं मन्यमानस्यापि मते श्राद्धं निर्वर्त्त्य विधिवदित्यादिवचनप्रति-
पादितश्राद्धशेषकर्त्तव्यताविरोधापत्तेः । अतोऽनग्निकस्य पाकान्त-
रेण श्राद्धात् पूर्वं वैश्वदेवहोमो न केनचित् प्रतिषिद्धोऽतस्तेनापि
कर्त्तव्यः । उच्यते । तथा श्राद्धोत्तरेकाले श्राद्धशेषेणान्नेन वैश्वदेवस्य
विहितत्वाच्छ्राद्धपाकात् समुद्धृतेनैकदेशेन कर्त्तव्यताया निषेधा-
त्तदन्यकालविषया व्याख्यायन्ते । तथा श्राद्धात् पूर्वकाले वैश्वदेवस्य
सर्वथा निषिद्धत्वात्तदन्यकालविषया अपि ते व्याख्येयाः । तथाचा-
नग्निकेन श्राद्धोत्तरकालं श्राद्धपाकेनापि वैश्वदेवः कर्त्तव्यः । श्राद्ध-
मध्ये तु न कदाचिच्छ्राद्धपाकेन किन्तु पाकान्तरेणैव । श्राद्धात्
पूर्वन्तु सर्वथा न कर्त्तव्य एवेति । ननु सर्वेषामेकपाककर्त्तव्यता-
निषेधानां श्राद्धमध्यकालिकवैश्वदेवैकविषयत्वेनानग्निकैकविषयत्वे च
सङ्कोचत्रयमापद्यते । तथा हि क्रियासामान्याच्छिन्नमाख्याताभिधेयं
सङ्ख्याच्छिन्नं चाख्याताभिहितं वा साग्निकानग्निकविषयद्वयव्यापकं
कर्तृसामान्यमनग्निककर्तृरूप एवैकस्मिन्विशेषे व्यवस्थाप्यते । साग्नि-
ककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य पूर्वकालत्वनियमेन मध्यकालत्वाभावादिति
कर्तुः सङ्कोचः । केवलं वैश्वदेवशब्दावगतस्य पूर्वमध्यमकालीना-
नेकवैश्वदेवक्रियाव्यक्तिव्यापकस्य वैश्वदेवरूपक्रियासामान्यस्य मकालीन-
वैश्वदेवव्यक्त्येकविषयत्वे क्रियासङ्कोचः । अतएव कालसङ्कोच इति

सङ्कोचचयमापद्यते । किञ्च एवं सति साग्निककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य श्राद्धपाकसाध्यता न निवर्त्तेत । पूर्वकालतानिषेधवाक्यस्य चानग्निकैककविषयत्वे कर्तृसङ्कोचः स्यादिति । अत्राभिधीयते । तत्रेदन्तावद्विचार्य्यं । किं श्राद्धात् पूर्व्वं वैश्वदेवहोमो न कर्त्तव्य इत्येष निषेधः क्रियासामान्यावगतकर्तृसामान्यान्वयनिर्वाहार्थं श्राद्धपाकादुद्धृत्य न कर्त्तव्यमिति वाक्यान्तरेण सहैकवाक्यतया श्राद्धपाकेन न कर्त्तव्य इत्येवं साग्निकानग्निकविषयत्वेन व्याख्येयः । उत यथा श्रुतत्वानुग्रहाय वैश्वदेवस्य स्वरूपमात्रनिषेधतयानग्निकैकविषयत्वेनेति तत्र

नैरपेक्ष्याच्छ्रुतत्यागाद्विधेयान्तरसंक्रमात् ।
आनर्थक्यप्रसङ्गाच्च नान्येनास्यैकवाक्यता ॥
न वास्याः पूर्वमेवास्य साग्निकेन सहान्वयः ।
पूर्वकालोपदेशेन बाधितत्वात् प्रतीयते ॥
अन्योन्याश्रयदोषोऽत्र प्रसज्येतान्वये स्फुटः ।
अन्वयो ह्येकवाक्यत्वे तच्चापि प्रमितेऽन्वये ॥
न च भाव्येकवाक्यत्वप्रतिसन्धानतोऽन्वयः ।
योग्यः कर्तुमुपन्यस्तदोषजातं विजानता ॥
न च प्रत्यक्षबाधेन कल्पस्यानुग्रहो मतः ।
कल्प्यं हि कर्तृसामान्यं निषेधं बाधते श्रुतं ॥

वैश्वदेवस्वरूपनिषेधेनाप्युपपद्यमानं वाक्यं न वाक्यान्तरेण सहैकवाक्यतामपेक्षते । वाक्यान्तरमपि तथा । एकवाक्यत्वे च श्रुतवैश्वदेवस्वरूपनिषेधपरत्वहानेन श्राद्धपाकसाध्यतानिषेधपरत्वं निषेधविधेः कल्प्येत । एवञ्च सत्यानर्थक्यमपि एकपाककर्त्तव्यतानिषेध-

कैरेव कृतार्थत्वादित्याद्यश्लोकार्थः। द्वितीयादयस्तु व्यक्तार्था एव श्लोकाः। अतः श्राद्धात् पूर्वं वैश्वदेवो न कर्त्तव्य इत्येष निषेधस्तावदनग्निकमेवाश्रयते। श्राद्धपाककर्त्तव्यतानिषेधास्तु सर्वे साग्निकमनग्निकञ्चाश्रयन्ते। तत्रानग्निकं प्रति श्राद्धपूर्वकाले सर्वथा वैश्वदेवस्य निषिद्धत्वादनग्निकं मध्यकाले वैश्वदेवकर्तृभूतमाश्रयन्ते साग्निकन्तु पूर्वकाले कर्तृभूतं। अतो न पूर्वोक्ताः सङ्कोचदोषाः। अनग्निकपूर्वकालात्तु तेषां सङ्कोचो वचनाद्युक्त एव अतोऽनग्निकेन सर्वथा श्राद्धात् पूर्वकाले वैश्वदेवो न कर्त्तव्यः। मध्यमोत्तरकालतानियमविधिरप्यनग्निकैकविषयैस्तस्य पूर्वकाले वैश्वदेवो निवर्त्तितः। न चैवं प्रतिषेधस्यानर्थक्यं वाच्यं स्मृतिग्रन्थान्तस्थत्वादिति, तदेवं यत्र कर्तृसामान्यान्वयवादितापि वाक्यान्तरैकवाक्यता न लभ्या कुतस्तत्रानग्निकरूपैकविशेषान्वयवादितामवाप्स्यति।

श्राद्धमध्ये वैश्वदेवकर्त्तव्यता तु ब्रह्माण्डपुराणे।

वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात्।
जुहुयाद्भूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा तु तत्स्मृतम्॥ इति।

'अर्वाक्ब्राह्मणभोजनात्' इत्यनेनाग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवाहुतीर्जुहुयादित्युक्तं। 'श्राद्धं कृत्वा भूतयज्ञादि स्मृतं' इत्यनेन भूतयज्ञस्यैव श्राद्धान्ते कर्त्तव्यतेतिकृतार्थाद्वैश्वदेवाहुत्यनन्तरमेव वलिहरणं कार्यमिति दर्शितमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः।

अयमेकोऽनग्निकवैश्वदेवस्य कालः, द्वितीयोऽपि भविष्यत्पुराणे।

पितॄन् सन्तर्प्य विधिवद्बलिं दद्याद्विधानतः।
वैश्वदेवं ततः कुर्यात् पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम्॥

बलिशब्दोपि तत्रैव व्याख्यातः।

ये अग्निदग्धा मन्त्रेण भूमौ यन्निक्षिपेद्बुधः।
जानीहि तं बलिं वीर श्राद्धकर्मणि सर्वदेति ॥

अनेन विकिरसंज्ञकबलिप्रदानानन्तरं स्वस्तिवाचनात् पूर्वं वैश्वदेवं कुर्यादित्युक्तं भवति। अयं द्वितीयकालः। तृतीयोपि स्मृतिपुराणादावुक्तः। तत्राह मनुः।

उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्ज्जिताः।
ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

अस्य मेधातिथिकृता व्याख्योच्यते। भुञ्जानेषु द्विजेषु यद्भुज्यधिकरणपात्रलग्नं भूमौ च पतितमन्नं तस्माद्देशात्तावन्न मार्ष्टव्यं यावत् ब्राह्मणा न निष्क्रान्ताः। ततो निष्पन्ने श्राद्धकर्मणि अनन्तरं वैश्वदेवहोमान्वाहिकातिथ्यादिभोजनञ्च कर्त्तव्यं। बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात्। अन्ये त्वाहुः। भूतयज्ञ एव बलिशब्देन प्रसिद्धतरः ततस्त्वाग्नौ होमः श्राद्धात् प्राक् न विरुध्यत इति। न चैतद्वाच्यं, पित्र्ये कर्मणि प्रारब्धे कथं तन्मध्ये कर्मान्तरस्य करणं। यतो यथा पूर्वेद्युर्निमन्त्रितेषु ब्राह्मणेषु श्राद्धमकृत्वैव सायं प्रातर्होमकरणं न विरुध्यते एवमौपसदिकस्य वैश्वदेवहोमस्याप्यन्तराकरणं न विरुध्यत एव। अतोभूतयज्ञे समुत्कृष्यमाणे तदाद्युत्कर्षन्यायाद्भूतयज्ञात्पराश्च एव पदार्था उत्कृष्यन्ते नावाञ्चोपि वैश्वदेवादय इति। अत्रोच्यते। यदि श्राद्धात् प्राक् वैश्वदेवहोमः क्रियते ततः श्राद्धं ततो बलिहरणं तदा देवयज्ञभूतयज्ञौ व्यवधीयेयातां। तथा च वैश्वदेवं प्रकुर्व्वीत नैत्यकं बलिमेव चेत्यादिवचनप्रतिपाद्यमानस्तयोरव्यवहितपौर्व्वापर्य्यात्मकः क्रमः

क्रमो बाध्येत । तदन्तोत्कर्षणयोपि हि क्रमक्रमाबाधायैवाश्रीयते । अतस्तद्बाधयैव तदन्तोत्कर्षोपि क्वचिदाश्रयनीयः । न चैवं सति तदाद्युत्कर्षनियमविरोधः । यत्र हि पूर्वोत्कर्षे तदीययोः क्रम-काल-योर्बाधः तत्रासौ नियतः । न च कृतेऽपि श्राद्धेऽनुष्ठीयमाने वैश्वदेवे तदीययोः क्रम-कालयोर्बाधः । तस्मात् सर्वमहायज्ञानुष्ठानं श्राद्धा-दौत्तरकालिकमिति । समाप्तात्र मेधातिथिकृता व्याख्या ।

अयमेवार्थो मत्स्यपुराणे ।

> उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्ज्जिताः ।
> वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पितृकर्म्मणीति ॥

भविष्यत्पुराणे ।

> कृत्वा श्राद्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसर्ज्य च ।
> वैश्वदेवादिकं कर्म्म ततः कुर्य्यान्नराधिप ॥

स्मृत्यन्तरे ।

> यदा श्राद्धं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः ।
> वैश्वदेवं तदा कुर्यान्निवृत्ते श्राद्धकर्मणि ॥

आह पैठीनसिः ।

> श्राद्धं निर्वर्त्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।
> कुर्य्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं तथा ॥ इति ।

श्राद्धसमाप्तौ मार्कण्डेयः ।

> ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तथातिथीन् ।
> ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः ॥

नित्यक्रियां वैश्वदेवहोम-बलिहरण-नित्यश्राद्धादिरूपां । तदेव-

मनग्निकर्तृकस्य वैश्वदेवादेस्त्रयः कालाः । एकोऽग्नौकरणानन्तरं । अन्यो विकिरांदुपरि । तृतीयो ब्राह्मणविसर्जनात्पश्चादिति ।

इत्यनग्निक-कर्तृक-वैश्वदेवकाल-निर्णयः ।

अथ साग्निककर्तृक-वैश्वदेव-निर्णयः ।

अस्य न श्राद्धमध्ये श्राद्धान्ते वानुष्ठानं किन्त्वकृत एव श्राद्धे । यतः श्राद्धात् पूर्वं पिण्डपितृयज्ञो विहितः तस्मादपि पूर्वं वैश्वदेवः । तथा च देवलः ।

अकृते वैश्वदेवे तु स्थालीपाकाः प्रकीर्त्तिताः ।
अन्यत्र पिण्डयज्ञात्तु सोऽपराह्णे विधीयते ॥

अत्र स्थालीपाकसाध्यानि कर्म्माणि स्थालीपाकशब्देनोच्यन्ते। तानि पिण्डपितृयज्ञादन्यानि अकृत एव वैश्वदेवे क्रियन्ते । पिण्ड-पितृयज्ञस्तु कृते वैश्वदेवे पश्चादपराह्णे क्रियते ।

पितृयज्ञस्य श्राद्धात् पूर्वमुक्तो मनुना ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकमिति ।

अमुमेवार्थं स्पष्टमेवाह लौगाक्षिः ।

पत्रान्तं कर्म्म निर्वर्त्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।
पिण्डयज्ञं ततः कुर्य्यात्ततोऽन्वाहार्य्यकं बुध इति ॥

'पत्रान्तं कर्म' अग्न्यन्वाधानं । 'अन्वाहार्य्यं' दर्शश्राद्धम् ।

ननु पत्रान्त-पिण्डपितृयज्ञयोर्मध्ये विधानादेव वैश्वदेवस्य साग्नि-ककर्तृकत्वावगमात् किमर्थं साग्निकग्रहणं, पत्रादिस्थालीपाकपिण्ड-पितृयज्ञकर्तुर्निरग्निकस्य औपासनाग्नेर्निवृत्त्यर्थं । अतस्तेनाप्यनग्नि-

कान्तरवत्पूर्वप्रकरणोक्तेषु कालेषु वैश्वदेवः कर्त्तव्यः। गोभिलेनापि पित्र्यस्य वा स्वस्त्ययनवाक्यार्थस्य वेत्यत्र सूत्रे सर्वप्रकारस्यापि श्राद्धस्यादावेव वैश्वदेव इत्युक्तं। श्रुतावपि साग्निकस्यादावेव वैश्वदेवः श्रूयते। नाकृतस्याश्नीयुर्नाकृतं दद्युरिति । साग्निकस्यापि श्राद्धविशेषे पश्चादेव वैश्वदेवः ।

तथा च परिशिष्टे ।

सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च ।
अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि ॥

अत्र पार्वणग्रहणमनेकदैवत्योपलक्षणार्थं । ततश्चैकादशाहिकव्यतिरिक्तेषु श्राद्धेषु साग्निकस्य पूर्वमेव वैश्वदेवः । एकादशाहिक एव तु पश्चादिति निर्णयः ।

तदाह शालङ्कायनः ।

श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साग्निकः ।
एकादशाहिकं मुक्का तत्र ह्यन्ते विधीयत इति ॥

इति साग्निककर्त्तृकवैश्वदेवकालनिर्णयः ।

अथ भूतयज्ञादिकालनिर्णयः ।

तत्र कर्कोपाध्यायो मन्यते। यदैव वैश्वदेवस्तदैव तदनन्तरं भूतयज्ञसंज्ञकोबलिः। यस्तु ततो गृहबलिं कुर्य्यादिति मनुना श्राद्धान्ते बलिरुक्तः स तु वास्तुदेवताभ्यः न भूतयज्ञाख्यः। अतएव ब्राह्मणविसर्जनमभिधायाह पारस्करः ।

विसृज्य बलिदानेन पूजयेद्गृहदेवता इति ।

गङ्गाधरोऽपि ।

यदैव वैश्वदेवस्तदैव तदनन्तरं भूतयज्ञोऽपि। न कदाचिदपि वैश्वदेव-भूतयज्ञयोर्मध्ये कर्मानुष्ठानेन व्यवधानं कर्त्तव्यं। अव्यवधान-वचनात्।
तथा हि।

देवयज्ञः स्मृतः पूर्वं भूतयज्ञस्तथापर इति।

तथा।

देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेदिति।

यत् पुनः पूर्वं कृते वैश्वदेवे श्राद्धभूतयज्ञस्य वचनं तद्वैश्वदेवानन्तरमेव भूतयज्ञे कृतेपि श्राद्धाङ्गतया तावन्मात्रस्य पुनरनुष्ठानं कर्त्तव्यमित्येवं परं। यदपि पूर्वं कृते वैश्वदेवे श्राद्धान्ते गृहबलेर्वचनं तदपि वैश्वदेवकाल एव कृतस्यापि गृहबलेः श्राद्धाङ्गतयैव तावन्मात्रस्य पुनः करणार्थमिति। तदेतदनुपपन्नं। भूतयज्ञादेः पुरुषार्थश्राद्धाङ्गविरोधात्। अथ संयोगपृथक्त्वविधिवदेकस्योभयार्थता न विरुध्यत इति मन्यसे। तन्न। श्रुत्यादेः श्राद्धाङ्गतापादकस्यादर्शनात्संयोगपृथक्त्वस्यासिद्धेः। अथ कर्मान्तरमेवेदं प्रकरणापादित-श्राद्धाङ्गभावं विधीयत इत्युच्यते तदपि न। पुरुषार्थस्यैव भूतयज्ञस्य वैश्वदेववत्प्रत्यभिज्ञानात्। अन्यथा वैश्वदेवं ततः कुर्य्यादित्यत्रापि श्राद्धाङ्गतया वैश्वदेवान्तरविधिप्रसङ्गः। न चैतद्युज्यते, गौरवात्। क्रममात्रविधौ हि लाघवं प्रत्यभिज्ञानुग्रहश्चेति गुणः, अतो वचनाद्व्यवधानमपि कदाचिदभ्युपेयं। वचनञ्च स्मृतिचन्द्रिकाकारेण दर्शितं।

वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात्।
जुहुयात् भूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा तु तत् स्मृतमिति॥

न चाचाङ्कतिमाचश्रवणाद्वैश्वदेवाङ्गं बलिहरणं पश्चान्न कर्त्तव्यमिति मन्तव्यं । उत्तरार्द्धे भूतयज्ञादेरेव श्राद्धानन्तरकाले विधानात् । अतएव वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव चेति श्राद्धप्रकरण एव मत्स्येनानयोर्नैरन्तर्यमुक्तं ।

इति भूतयज्ञादिकालनिर्णयः ।

अथ नित्यश्राद्धकालनिर्णयः ।

भूतयज्ञादिप्रकरणनिर्णीतमपि नित्यश्राद्धं किञ्चिद्विशेषाभिधानाय पुनः प्रस्तूयते ।

तच मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियां कुर्य्याद्भोजयेच्च तथातिथीन् ।
ततस्तदन्नमुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः ॥

'ततः' तेन श्राद्धशेषान्नेन, 'नित्यक्रियां' अन्नसाध्यां, अतोनित्यश्राद्धमपि तेनैव कर्त्तव्यं । अथ वा नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेन कार्य्यं । तस्य श्राद्धात्मकत्वेन श्राद्धकर्मभूतस्य पाकस्य पृथक्प्रयुक्तिसम्भवात् ।

अत एव नित्यश्राद्धमधिकृत्य मार्कण्डेयपुराणेऽभिहितं ।
पृथक्पाकेन नैत्यमिति ।

अस्यार्थः । दर्शादिश्राद्धपाकात् पृथक्पाकेन नित्यश्राद्धं कर्त्तव्यं । अन्ये त्वेतन्नेत्याहुः । दर्शादिश्राद्धपाकशेषेण नित्यश्राद्धमपि कर्त्तव्यमिति मन्यन्त इत्यर्थः ।

एतच्च श्राद्धान्तरे कृते सत्यनियतं । यदुक्तं तत्रैव ।

नित्यक्रियां पितॄणाञ्च केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
न पितॄणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥

पितॄणां 'नित्यक्रियां' नित्यश्राद्धं, अस्य च नित्यश्राद्धविकल्पस्यैवं व्यवस्था। अमावास्यादिसाधारणकालिकेषु श्राद्धेषु तथा नान्दीमुख-तीर्थश्राद्धेषु च नित्यश्राद्धदेवतानामिष्टत्वात् प्रसङ्गसिद्धतया नित्य-श्राद्धं न कर्त्तव्यं। सांवत्सरिकैकोद्दिष्टादिषु तु सर्वासां नित्यश्राद्ध-देवतानां इज्यानियमाभावान्नित्यश्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यं। 'शेषं' वैश्वदेवा-दिकं, 'पूर्ववदाचरेत्' नियमेनैव कुर्य्यादित्यर्थः।

तदुक्तं चमत्कारखण्डे।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यत्र सिध्यति।
श्राद्धान्तरे कृतेऽन्यत्र नित्यत्वात्तन्न हापयेत्॥

इति नित्यश्राद्धकालनिर्णयः।

अथ जप्यानि।

तत्र तावच्छ्राद्धभोक्तृब्राह्मणानां जप्यानि आह, भृगुः।

आमन्त्रितो जपेद्दोग्ध्रीमासीनस्तु निषङ्गिणः।
भुक्त्वा तु वामदेव्यञ्च श्राद्धे भोक्ता न दुष्यति॥

'आमन्त्रितः' निमन्त्रणाभ्युपगमानन्तरं, 'दोग्ध्रीमिति' दोग्ध्री धेनुरित्यादिपदोपलक्षितानि आब्रह्मन् ब्रह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायता-मित्यादीनि योगक्षेमो नः कल्पतामीत्यन्ता नित्यं यजूंषि जपेत्। 'आसीनः' श्राद्धदेशोपकल्पितसदर्भासनोपविष्टः। निषङ्गिण इति। नमः कृत्स्नायतया धावते सत्वानां पतय इत्याद्येकं यजुः, नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतय इत्यादि द्वितीयं, नमो धृष्णवे च प्रमृशाय चेत्यादि तृतीयं, ये तीर्थानि प्रचरन्तीत्यादि चतुर्थं, स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिरित्यादि पञ्चमं, एवमेतान्निषङ्गिपदयुक्तान् पञ्चमन्त्रान्

जपेत् । वामदेव्यं कयानश्चित्र आभुव इत्यादि तृचं । 'भुक्त्वा' कृत-श्राद्धान्नभोजनः, विसर्जनानन्तरं जपेत् । सामविशेषो वामदेव्यं कयानश्चित्र आभुव इत्यादि तृचं ।

गोभिलः ।

आमन्त्रितो जपेद्दोहान्नियुक्तस्तृषभान् जपेत् ।
अनिषङ्गांश्च तत्रैव जप्याश्नीयान् द्विजोत्तमः ॥
भुक्त्वाचम्य पदस्तोभान् जपेत्तत्र समाहितः ।
गोसूक्तञ्चाश्वसूक्तञ्च मध्ये तस्य मनीनरं ॥
गत्वासीनः शुचौ देशे वामदेव्यं ततो जपेत् ।
एवं सामभिराच्छन्नो भुञ्जानस्तु द्विजोत्तमः ॥
श्राद्धभोजनदोषैस्तु महद्भिर्नोपलिप्यते ।
अन्यथैव हि भुञ्जानो हव्य-कव्येष्वमन्त्रवित् ।
आत्मानमन्नदातारङ्गमयत्यासुरीं स्थितिम् ॥

इति श्राद्धभोक्तृब्राह्मणजप्यानि ।

अथ यजमानजप्यानि ।

तत्राह मनुः ।

स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥

'स्वाध्यायः' वेदः । 'धर्मशास्त्राणि' मन्वादिप्रणीता ग्रन्थाः । 'आख्यानानि' सौपर्ण-मैत्रावरुण-पारिप्लवादीनि, वाहृचे पठ्यन्ते । अन्यान्यपि पितृसम्बन्धीनि पौराणानि सप्तव्याधाख्यानप्रभृतीनि । 'इतिहासाः' महाभारतादयः । 'पुराणानि' सर्गादिपञ्चलक्षणलक्षितानि शास्त्राणि तद्यथा ।

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणमिति ॥

'खिलानि' श्रीसूक्तमहानाम्निकादीनि । एतानि भुञ्जानान् ब्राह्मणान् श्रावयेत् ।

पाद्म-मात्स्य-प्रभासखण्डेषु ।

स्वाध्यायं श्रावयेत् पैत्र्ये पुराणानि खिलानि च ।
ब्रह्म-विष्ण्वर्क-रुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ॥

अत्र विशेषमाहतः शङ्ख-लिखितौ ।

पवित्रपाणिर्दर्भेष्वासीनो मधुवाता इति जपेत् ।

'पवित्रपाणिः' दर्भहस्तः । 'दर्भेष्वासीनः' दर्भोपर्य्युपविष्टः । मधुवाता ऋतायत इति तिस्रः ऋचोजपेत् । एतच्च विहितसमस्तजपोपलक्षणार्थम् । कुशपाणिः कुशासीन उपवीती जपेत्ततः । वेदोक्तानि पवित्राणि पुराणानि खिलानि चेति ॥ ब्रह्माण्डपुराणेऽभिधानात् ।

अत्र मधुवाता इत्यादिजपः प्राचीनावीतिनैव कार्यः । यस्तु भुञ्जानानां ब्राह्मणानामग्रे यजमानेन क्रियते स यज्ञोपवीतिनैव-कार्य इत्युपरिष्टाद्वक्ष्यते ।

अग्रे कर्त्तव्यत्वञ्च जपस्य यमेनोक्तं ।

स्वाध्यायं श्रावयेत्सम्यक् धर्मशास्त्राणि चासकृत् ।
इतिहासांश्च विविधान् कीर्त्तयेत्तेषु चाग्रतः ।
हर्षयेद् ब्राह्मणान् हृष्टोभोजयेदशनं शनैः ॥

'तेष्वग्रतः' तेषां पुरतः ।

पुरतः स्थितेनाप्यभिमुखेनैव कर्त्तव्यमित्याह, प्रचेताः ।

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु ऋग्यजुःसामलक्षणं ।
जपेदभिमुखो भूत्वा पित्र्यञ्चैव विशेषतः ॥

'ऋग्यजुःसामलक्षणं' जप्यमितिशेषः । तेषामृग्यजुरार्थवशेन पाद-व्यवस्था । गीतिषु सामाख्या शेषे यजुःशब्दः । 'पित्र्यं' पितृदेवत्यं ।

निगमः ।

भुञ्जत्सु जपेत्पवित्रमन्त्रान् ऋग्यजुःसामेतिहासपुराणानि रक्षो-घ्नीपावमानीरुदीरतामवरमध्वन्नवतीश्च मन्त्रान द्वादशाष्टाक्षर-प्रभृतीन् ।

'रक्षोघ्नीः' कृणुष्वपाजः प्रसितिं न पृथ्वीमित्याद्याः पञ्चदशर्चः । रक्षोहणं वाजिनमाजिघर्मीति पञ्चविंशतिः । इन्द्रासोमातपतं रक्ष उब्जलमिति पञ्चविंशतिः । अग्ने हंसिन्यत्रिणमिति नव पावमान्यः । पुनन्तु मा पितर इत्याद्याः षोड़षर्चः । तरत्समन्दीति वर्गः । पवस्व विश्वचर्षण इति त्रिंशदृचः । त्वं सामाशीतिद्वात्रिंशतित्येताः । उदीरतामवर इत्याद्याश्चतुर्दश । मधुमत्यः मधुवाता ऋतायत इत्याद्याः । तद्वा नरासनयेदमित्येवं प्रकारश्च । अन्नवत्यः पितुं नुस्तो षमित्याद्याः एकादशर्चः ।

बौधायनः ।

मध्वृचोऽथ पवित्राणि श्रावयेदाशयेच्छनैः ।

'मध्वृचः' मधुमत्य ऋचः' । 'पवित्राणि' पुरुषसूक्तादीनि सूक्तानि ।

हारीतः ।

यद्यत् पूतं मन्येत पुनन्तु मा पितर इति षोड़शपावमानीर्जपेदा-दितस्त्रीन् । पूर्वं पावनलिङ्गकं यद्यन्मन्येत तज्जपेत् । पुनन्तु मा

पितर इत्येता षोड़श पावमानीश्च। तास्वप्यादितस्त्रीन् मन्त्रान् विशेषेण जपेत्।

प्रचेताः।

यजूंषि चैव रुद्रांश्च रक्षोघ्नीः ऋच एव च।
पावमानीः पुराणञ्च धर्म्मशास्त्राणि चैव हि॥

'रुद्रान्' शतरुद्रियप्रभृतीन् रुद्रप्रकाशकान् मन्त्रान् जपेदिति-शेषः।

जपेदित्यनुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ।

पवित्रं धर्मशास्त्रमप्रतिरथं मध्ये गायत्रीमनुश्राव्य।

'अप्रतिरथं' सामेति भाष्यकारः। आशुः शिशान इत्यादिद्वाद-शर्चमित्यन्ये।

विष्णुः।

ततस्तदस्तु ब्राह्मणेषु ये मे प्रकामा अहोरात्रैर्यद्दः क्रव्यादिति जपेदितिहासपुराणं धर्मशास्त्राणि च।

अस्यार्थवाद आदित्यपुराणेऽभिहितः[१]।

वहन्त्यमृतनद्यस्तु पितृलोके महाद्भुताः।
इतिहासपुराणैस्तु पठितैः पितृकर्म्मणीति॥

विष्णुधर्मोत्तरे।

यन्मे प्रकामाहोरात्रैर्यद्दः क्रव्यात्तथैव च।
इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि चाप्यथ।
सप्तार्चिः परमं मन्त्रं श्रावयेदश्नतो द्विजान्॥

---

(१) दर्शित इति ग०।

सौरपुराणे ।

धर्मशास्त्रं पुराणानि तथाथर्वशिरस्तथा ।
ऐन्द्रञ्च पौरुषं सूक्तं श्रावयेद्‌ब्राह्मणांस्ततः ॥

पाद्म-मात्स्य-प्रभासखण्डेषु ।

इन्द्रेशसोमसूक्तानि पावमानीश्च शक्तितः ।

सुरूपकृत् नु सुतय इत्यादि सूक्तत्रयं प्रत्येकं दशर्चं, इन्द्रमिद्गाथिन इत्यादिसूक्तत्रयञ्च । एतान्यैन्द्राणि । (१)इमा रुद्राय तवसे कपर्द्दिने इत्येकादशर्चं । कद्रुद्राय प्रचेतस इति नवर्चं । आते पितर्मरुतां सुम्नमेत्विति पञ्चदशर्चं । इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति चतुर्ऋचं । एवमादीन्यैशानानि सूक्तानि । स्वादिष्ठयेत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि सौम्यानि ।

भविष्योत्तर-भविष्यत्पुराणयोः ।

शुद्धवत्यश्च कूष्माण्ड्यः पावमान्यस्तरत्समाः ।
रक्षोघ्नानि च सूक्तानि पितृसूक्तान्यथापि च ।
भुञ्जानेषु द्विजेष्वन्यानपि मन्त्राञ्छुभांस्तथा ॥

याज्ञवल्क्यः ।

श्रावयेत् पवित्राणि जप्या पूर्वजपं तथा ।

पूर्वजपं सव्याहृतिकाङ्गायत्रीमित्यादि पूर्वोक्तं । तद् यथा बह्वृचामग्निमीळ इति नवर्चं सूक्तं । वायवायाहि दर्शतेति च । अश्विना यज्वरीरिष इति द्वादशर्चं । गायन्ति त्वा गायत्रिण इति च । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यष्टौ ऋचः । अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति

---

(१) वाजसनेयसंहिता १६. ४८.

द्विपञ्चाशदृचं सूक्तं। आरण्यकं विदा मघवन् विदा गातुमिति खण्डं। शाङ्खायनीयानान्तु नवा उ देवाःचुधमिद्वधन्ददुरिति नवर्चं। अग्निमीले पुरोहितमित्यादीन्येकादश सूक्तानि।

अथ यजुर्वेदिनां जप्यानि।

तत्र हारीतः।

अत्र पितर इति यजुः। नमो वः पितर इति यजुः स्मान्तं। [१]मधु वाता ऋतायत इति तिस्रः। [२]पुनन्तु मा पितर इत्यनुवाकः। त्वं सोम प्रचिकित इति चैषा पित्र्या संहिता। एताञ्जपन् पितॄन् प्रीणाति पितॄणां चास्याक्षयं भवति।

'स्मान्तं' वयन्तेषां वसिष्ठा भूयास्मेत्येतदन्तं। यजुःप्रकरणादस्नतामयतो जपतः पितृप्रीतिः। अस्यान्नं च पितॄणामक्षयं भवति।

बौधायनः।

रक्षोघ्नानि च सामानि स्वधावन्ति यजूंषि च।

'रक्षोघ्नानि' रक्षोहननलिङ्गानि देवव्रतसंज्ञानि। स्तौभिकानि सामानि। अथवा हा उत्विश्यति श्विता इति प्रस्तावं ऊहो वाहो इडा इति निधनकं साम रक्षोघ्नं। सनादग्न इति आहोवोहासनादग्ना इह मृणसि यातुधानानिति प्रस्तावं, विश्वपाया इति निधनकञ्च। 'स्वधावन्ति' स्वधाशब्दयुक्तानि, स्वधाविभ्यः स्वधानम इतिप्रकाराणि यजूंषि।

मात्स्य-पाद्म-प्रभास-खण्डेषु।

---

(१) वाजसनेयसंहिता १३. १७.

(२) वाजसनेयसंहिता १९. ३७.

तथैव शान्तिकाध्यायं मधुब्राह्मणमेव च ।
मण्डलब्राह्मणं तद्वत् प्रीतिकारि च यत् पुनः ॥
विप्राणामात्मनश्चापि तत्सर्वं समुदीरयेत् ।
भारताध्ययनं कार्य्यं पितॄणां परमं प्रियं ॥

शन्नोवातः पवतामित्यादिः शान्तिकाध्यायः । इयं पृथिवीत्यादि मधुब्राह्मणं । यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादि मण्डलब्राह्मणं । तथा भुञ्जानानां विप्राणां आत्मनश्चापि यत्प्रीतिकरमितिहासाख्यानादि वीणावेणुध्वन्यादिकं, 'तद्वत्' वेदजपवत्, श्रद्धापूतेन मनसा तदपि कारयेत् । तथा च ब्रह्मपुराणे ।

वीणा-वंशध्वनिं वाथ विप्रेभ्यः सन्निवेदयेत् ।

अन्यान्यपि समाचारात् पवित्राणि जप्यानि । तद्यथा तैत्तिरीयाणां । दिवो वा विष्णव उत वा पृथिव्या इत्यादि विष्णवेत्यन्तानि यजूंषि । अग्न उदधियात इषुयुंवानामेत्यादि वन्यपद्यम इत्यन्तानि च । रक्षोहणो वो बलगहनो वैष्णवान् खनामीत्यनुवाकः । सोमाय पितृमते पुरोडाशं षट्कपालं निर्वपेदित्यनुवाकः । उशन्तस्त्वा हवामह उशन्तः समिधीमहीत्यनुवाकः । असौ वा आदित्योऽस्मिन् लोके आसीदित्यनुवाकः । [१]ध्रुवासि धरुणास्तृतेत्यनुवाकः । इन्द्रोवृत्रं हत्वेत्यनुवाकः । वैश्वदेवेन वा प्रजापतिः, प्रजा असृजत तावरुणप्रघासैर्वरुणपाशादमुञ्चतेत्यनुवाकद्वयं । अयं वा वयः पवत इत्यनुवाकत्रयं । अर्चां प्राची महती दिगुच्यत इत्यनुवाकः । अमृतोपस्तरणमसीत्यादयः पञ्चानुवाकाः । ब्रह्ममेतुमामितित्रिसुपर्णाद्यनुवाकत्रयं ।

---

(१) वाजसनेयसंहिता १३. १६.

अणोरणीयान्महतोमहीयानित्यनुवाकः। मेधाम इन्द्रो ददातु मेधा देवी सरस्वतीत्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः। न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीतेत्यादि। य एवं वेद इत्युपनिषदित्यन्तं खण्डं।

वाजसनेयिनान्तु। प्रणवां सव्याहृतिकाङ्गायत्रीन्तिः सकृदा पठित्वा, राक्षोघ्नीः कृणुष्व पाजः इति पञ्चर्चः। अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेत्याद्याः षट्कण्डिकाः। सुरावन्तमित्याद्याः सप्तदश। [१]आद्याजाम्नित्याद्यान्नव पितृमन्त्रान्। पुरुषसूक्तं[२] सहस्रशीर्षेति षोड़शर्चं। [३]आशुः शिशान इत्यादि सप्तदशर्चं। अप्रतिरथं यज्जाग्रत इत्यादि षट्कर्चं। शिवसङ्कल्पं प्रजापतिं वै भूतानीत्यादि पिण्डपितृयज्ञब्राह्मणं। महाहविषेति पितृयज्ञब्राह्मणं। पञ्चैव महायज्ञा इत्यादि ब्रह्मयज्ञब्राह्मणं। इन्द्रस्य वै यन्नेत्यादि सुरादि सुराहोमब्राह्मणमिति। मैत्रायणीयानान्तु। इषेत्वा सुभूताय वायवः स्थ देवोवः सवितेत्यादयः पञ्चानुवाकाः। कठानान्तु। सोमाय पितृमध्वाज्यं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्य इत्यनुवाकः। उशन्त स्त्वा हवाम इत्यनुवाकाः। न प्रातकित्पात् पितृयज्ञ इत्याद्यनुवाकः।

अथ छन्दोगानां जप्यानि।

तत्र गोभिलः।

अन्ततस्तु जपेद्व्याहृतिपूर्व्वां सावित्रीं तस्याश्चैव गायत्रं पित्र्यास्तु संहितां माधुच्छन्दसञ्च स्वर्लोके महीयते इदश्चास्याक्षयं भवति।

---

(१) वाजसनेयसंहिता १२—३०.

(२) वाजसनेयसंहिता ३१. १.

(३) वाजसनेयसंहिता १७. ३३.

'अश्नत्सु' भुञ्जानेषु । 'सावित्री' सवितृदेवत्या सा च गायत्र्येव । व्याहृतयस्तु महः जन इति इयन्त्यक्ता इतराः पञ्च जप्याः । ताश्च प्राणायामपूर्विकाः । प्राणायामपूर्व्वकं पञ्च सत्यान्तं कृत्वा गायत्रीं सप्रणवां सव्याहृतिं पठेदिति वरतन्तुस्मरणात् । ॐभूः ॐभुवः ॐस्वः ॐतपः ॐसत्यमिति पञ्च सत्यान्तं कृत्वा भूर्भुवः स्वः इति प्रणव-व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं जपेदित्यर्थः । तस्याञ्च गायत्र्यां गायत्रं साम गायेत् । तत्सवितुर्वरेण्यमिनि प्रस्तावः, आ इति निधनं । यद्वा उवि-ष्यतिः सनादग्ने अचन्न गामदन्तह्री अभित्री पृष्ठः अर्कं समुद्रः कनि-क्रन्तीति द्वे एषा पित्र्या संहिता । माधुच्छन्दसन्त्वामिदाह्यो नर इति साम । तस्य प्रस्तावः त्वामिदाहो इहीयोनराए । निधनं रसा गाः हा इनु इडा इदं ह्यन्वोजसेति प्रथमोत्तमे द्वे च । प्रथमस्य प्रस्तावः इद-मैहियान्न ओजा असा, निधनं वासा । द्वितीयस्य प्रस्तावः ओजसा । निधनं घृतस्युताः, सुरूपकृत्नुमिति च । प्रस्तावः सुरूपकृत्नु मूतये सुदुघामा । निधनं, ज्योतीः पवस्व सोममधुमंश्रतावेति च । प्रस्तावः हा हैडहाइ इहापवस्व सोममधुमारुतावा । निधनं द्रायानाः । मात्स्य-पाद्म-प्रभास-खण्डेषु ।

बृहद्रथन्तरे तद्वज्ज्येष्ठसाम सरौरवं ।

जपेदिति शेषः । 'बृहत्' इत्यन्तकं साम । प्रस्तावः त्वामिद्धि हवामहाए । निधनं इसुरयन्तरं । प्रस्तावः अभित्वा पूरनोनुमोवो । निधनं अप्सु । ज्येष्ठसामानि मूर्द्धानन्दिव इत्यस्यामृचि गीयमानानि त्रीणि । तत्र प्रथमस्य प्रस्तावः आज्यदोहं मूर्द्धानन्दाइ । निधनं आज्यदोहं । द्वितीयस्य प्रस्तावः त्विदोहं मूर्द्धानं । निधनं व्योहं

मूर्द्धाद। तृतीयस्य प्रस्तावः व्योहं मूर्द्धादाद। निधनं ऋतं। रौरवाख्यसाम्नः प्रस्तावः पुनानः सोमाधाराया। निधनं एया जहो वा।

प्रचेताः।

पुरुषव्रतानि ज्येष्ठसामानि त्रिविधानि च।

'पुरुषव्रतानि' पुरुषसूक्ते गीयमानानि पञ्चसामानि। तत्र प्रथमस्य प्रस्तावः। सहस्रशीर्षा पुरुषः। निधनं इट् इडा। द्वितीयस्य प्रस्तावः त्रिपादूर्द्ध उदैत्पुरुषः। निधनंज। तृतीयस्य प्रस्तावः पुरुष एवेदं सर्वं। निधनं इट्। चतुर्थस्य प्रस्तावः। एतावानस्य महिमा। निधनं इट् इडा। पञ्चमस्य प्रस्तावः। ततोविराडजायत। निधनं ईट्।

ब्रह्माण्डपुराणे।

आदित्य-ब्रह्मणोश्चैव विष्णोरुद्रस्य चैव हि।
सामानि श्रावयेच्छ्राद्धे तथान्यान्यपि भूरिशः॥

'आदित्यसामानि' आदित्यव्रताख्यान्येकविंशतिः सामानि। [१]ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति प्रस्तावः। इडा इति निधनकं। विष्णुरुद्रयोः सामानि छन्दोगानामेव पुष्पग्रन्थे दर्शितानि। इदं विष्णुः प्रत्नस्य वृष्णः प्रकाव्यमुशने च ब्रुवाण इति वाराहमन्त्यं पुरुषव्रते चैषा वैष्णवी नाम संहितैतां प्रयुञ्जन् विष्णुं प्रीणाति। आवोराजा तद्वोवर्गः, आजदोहानि देवव्रतानि चैषा रौद्री नाम संहितैतां प्रयुञ्जन् रुद्रं प्रीणाति। अन्यान्यपि सामाचारात्सामानि गेयानि। तद्यथा शार्दूलशाखिनां। स पूर्वीमहानामिति मधुश्चुन्निधनं। प्रस्तावः

(१) वाजसनेयसंहिता १३. ३.

स पूर्व्वामिहानामिति। निधनं मधुश्रुताः। पुराम्भिन्दुर्युवाकविरिति माहतं। प्रस्तावः पुरां भिन्दुर्युवाकविः। निधनं पुरुष्टुताः। हो इडा उपप्रक्षे मधुमती चियन्त इति वाचः सामां। प्रस्तावः ॐ वा उपप्रक्षे मधुमती चियन्तः ॐ वा। निधनं ऊपा। ताइ हो वाचेत्यादि-सप्तखण्डानि कौथुमशाखिनां। यद्वा उविश्वतिरित्यादीनि पञ्चदश-सामानि असौ वा आदित्योदेवे मध्वेत्यध्यायः। राणायनीयशाखिनां। महानाम्नीसाम। प्रस्तावः ए विदामघवन् विदा। निधनं एवा हि देवाः।

अथाथर्व्ववेदिनां जप्यानि।

इन्द्रस्य वाह इत्यप्रतिरथं सूक्तं। प्राणाय नम इत्यादीनि त्रीणि प्राण-सूक्तानि। सहस्रबाहुः पुरुष इति पुरुषसूक्तं। कालोऽश्वो वहतु सप्तरश्मि-रिति कालसूक्तं। उपनिषदमध्यात्मं। प्राणाग्निहोत्रमहोपनिषदं।

उक्तसर्व्वप्रकारजपासम्भवे प्रकारान्तरमुक्तं मत्स्यपुराणे।

अभावे सर्व्वविद्यानां गायत्रीजपमारभेत्।

अथ पुराणोक्तान्यन्यापि जप्यानि।

तत्र सप्तार्चिमन्त्रः विष्णुधर्म्मोत्तर-भविष्यत्पुराण-ब्रह्मवैवर्त्त-ब्रह्म-पुराण-वायुपुराण-प्रभासखण्ड-भविष्योत्तरेषु।

पाप्मापहं पावनीयमश्वमेधसमं तथा।
मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्म्मितं॥
देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च।
नमः स्वधायै स्वाहायैः नित्यमेव नमो नमः॥
आद्यावसाने श्राद्धस्य त्रिरावर्त्तं जपेत्सदा।
अश्वमेधफलं ह्येतद्विजैः सत्कृत्य पूजितं॥

पितरस्तृप्तिमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च।
पितॄंश्च त्रिषु लोकेषु मन्त्रोऽयं तारयत्युत ॥
पठ्यमानः सदा श्राद्धे नियतैर्ब्रह्मवादिभिः।
राज्यकामो जपेदेतं सदा मन्त्रमतन्द्रितः ॥
वीर्य्यसर्वार्थशौर्यादिश्रीरायुष्यविवर्द्धनं(१)।
प्रीयन्ते पितरोऽनेन जप्येन नियमेन च ॥

इति सप्तार्चिमन्त्रः।

अथ विष्णुहृदयमन्त्रः।

गारुडपुराणे।

यो विष्णुहृदयं मन्त्रं श्राद्धेषु नियतः पठेत्।
पितरस्तर्पितास्तेन पयसा च घृतेन च ॥
चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥
यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु।
न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतं ॥
आदिमध्यावसानेषु श्राद्धस्य नियतः शुचिः।
जपन् विष्णुहृदं मन्त्रं विष्णुलोकं समश्नुते ॥
न्यूनञ्चैवातिरिक्तञ्च यत् किञ्चित् कर्मणोभवेत्।
सर्वं यथावदेव स्यात् पितॄंश्चैव समुद्धरेत् ॥

ॐ आवयेति चत्वारि अक्षराणि, अस्तु श्रौषडिति चत्वारि,

(१) वीर्य्यसर्व्वार्थशौर्य्यादिश्रीरायुर्बुद्धिवर्द्धनमिति ग०।

यजेति द्वे। ये यजामहे इति पञ्च। वौषडिति द्वे। एतैर्या हूयते स यज्ञपुरुषो विष्णुर्मम प्रसीदत्वित्यर्थः।

तथा चैतदर्थानुसारि शतपथेऽपि वाक्यं दृश्यते।

तदेतद्यज्ञस्यायातयामो श्रावयास्तु श्रौषट् यजये यजामहे वौषडिति। एतासां व्याहृतीनां सप्तदशाक्षराणि। ॐश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः स एष सप्तदशः प्रजापतिः अधिदैवतञ्चाध्यात्मञ्च प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः अस्मिंल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन्निति।

इति विष्णुहृदयमन्त्रः।

अथ सप्तार्चिस्तोत्रं।

प्रभासखण्ड-ब्रह्माण्डपुराण-विष्णुधर्मोत्तरेषु।

सप्तार्चिषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं शुभं।
अमूर्त्तीनां समूर्त्तीनां पितॄणां दीप्ततेजसां।
नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां योगचक्षुषां॥
इन्द्रादीनां जनेतारः[१] दक्ष-मारीचयोस्तथा।
सप्तर्षीणां पितॄणाञ्च तान् नमस्यामि कामदान्॥
मन्वादीनां जनेतारः सूर्याचन्द्रमसोस्तथा।
तान्नमस्यामि सर्वान् वै पितॄनप्सुर्णवेषु च॥
नक्षत्राणां ग्रहाणाञ्च वाय्वग्नि-पितरस्तथा।
द्यावापृथिव्योश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः॥
देवर्षीणां जनेतारः सर्वलोकनमस्कृताः।

---

(१) जनेतारः इत्ययं पाठः आर्षः। जनयितारः इत्येव समीचीनः पाठः।

त्रातारो ये च भूतानां नमस्ये तान् पितामहान् ॥
प्रजापतेर्गवां वह्नेः सोमाय च यमाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्ये तान् कृताञ्जलिः ॥
पितृगणेभ्यः सप्तभ्यो नमो लोकेषु सप्तसु ।
स्वयम्भुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणे लोकचक्षुषे ॥
एतत्तदुक्तं सप्तार्चिर्ब्रह्मर्षिगणपूजितं ।
पवित्रं परमं ह्येतत् श्रीमद्रक्षोविनाशनं ॥
एतेन विधिना युक्तस्त्रीन् वरान् लभते नरः ।
अन्नमायुः सुतांश्चैव ददते पितरो भुवि ॥
भक्त्या परमया युक्तः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
सप्तार्चिषञ्जपेद्यस्तु नित्यमेव समाहितः ।
सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यामेकराट् भवेत् ॥

इति सप्तार्चिस्तोत्रं ।

अथ पितृस्तवः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

ब्रह्मा चाह रुचिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभिवाञ्छितं ।
प्रजापतिस्त्वं भविता स्रष्टव्या भवता प्रजाः ॥
सृष्ट्वा प्रजास्तु ता विप्रः समुत्पाद्य क्रियास्तथा ।
कृताकृताधिकारस्त्वं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स त्वं यथोक्तं पितृभिः कुरु दारपरिग्रहं(१) ।
कामञ्चेममनुध्याय कुरु तत्पितृपूजनं ॥

---

(१) कुरु दारोपसंग्रहमिति ग॰।

एवं च तुष्टाः पितरः प्रदास्यन्ति तवेप्सितं।
पत्नीः सुतांश्च सन्तुष्टाः किन्न दद्युः पितामहाः॥

मार्कण्डेय उवाच।

इत्यृषेर्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः।
नद्या विविक्ते पुलिने चकार पितृतर्पणं॥
तुष्टाव च पितॄन् विप्रस्तवैरेभिरथादृतः।
एकाग्रः प्रयतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मकन्धरः(१)॥

रुचिरुवाच।

नमस्येऽहं पितॄन् भक्त्या(२) ये च सन्त्यधिदेवताः।
देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये श्राद्धेषु(३) स्वधोत्तरैः॥
नमस्येऽहं पितॄन् स्वर्गे ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः।
श्राद्धैर्मनोमयैर्भक्त्या भुक्तिमुक्तिमभीप्सुभिः॥
नमस्येऽहं पितॄन् स्वर्ग्यान् सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान्।
श्राद्धेषु दिव्यैः सकलैरुपहारैः(४) अनुत्तमैः॥
नमस्येऽहं पितॄन् भक्त्या येऽर्च्यन्ते गुह्यकैर्दिवि।
तन्मयत्वेन वाञ्छद्भिर्ऋद्धिमात्यन्तिकीं शुभां॥
नमस्येऽहं पितॄन् मर्त्यैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा।
श्राद्धेषु श्रद्धयाभीष्टलोकप्राप्तिप्रदायिनः(५)॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा।

---

(१) भक्तिनम्रात्मको रुचिरिति क०।
(२) श्राद्धे इति ग०।
(३) ये च श्राद्धे इति ग०।
(४) सकलैरुपहारैरिति ख०।
(५) श्रद्धयाभीष्टलोकपुष्टिप्रदायिनः इति ख०।

वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् भक्त्याभ्यर्च्यन्ते भुवि ये[१] सदा ।
धन्यैः श्राद्धैर्यताहारैस्तपोनिर्द्धूतकिल्बिषैः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैर्नैष्ठिकव्रतचारिभिः ।
ये संयतात्मभिर्नित्यं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धे राजन्यास्तर्पयन्ति यान् ।
कव्यैरशेषैर्विधिवत् लोकद्वयफलप्रदान् ॥
नमस्येऽहं पितॄन् वैश्यैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।
स्वकर्मनिरतैर्नित्यं[२] पुष्प-धूपान्न-वारिभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धे ये शूद्रैरपि भक्तितः ।
सन्तर्प्यन्ते जगत्यत्र नाम्ना ख्याताः सुकालिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धे पाताले ये महासुरैः ।
सन्तर्प्यन्ते सुधाहारैः[३] त्यक्तदम्भमदैः सदा ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धैरर्च्यन्ते ये रसातले ।
भोगैरशेषैर्विविधैर्नागैः[४] कामानभीप्सुभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धे सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।
तत्रैव विविधैर्मन्त्रैर्भोगसम्पत्समन्वितैः ॥

पितॄन्नमस्ये निवसन्ति साक्षात्
ये देवलोकेषु महीतले वा ।

---

(१) नमस्येऽहं पितॄन् ये वै तर्प्यन्तेऽरण्यवासिभिरिति ग० ।

(२) स्वकर्म्माभिरतैर्नित्यमिति ख० ।

(३) सुधाहारा इति ख० ।

(४) विधिवन्नागैरिति ग० ।

तथान्तरीक्षे च सुरादिपूज्या-
स्ते सम्प्रतीच्छन्तु मयोपनीतं ॥
पितृन्नमस्ये परमाणुभूताः(१)
ये वै विमानेषु वसन्त्यमूर्त्ताः ।
यजन्ति यानस्तमलैर्मनोभि-
र्योगीश्वराः क्लेशविमुक्तिहेतोः ॥
पितृन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः
स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ ।
प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां
विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु ॥
तृप्यन्तु येऽस्मिन् पितरः समस्ताः
इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।
सुरत्व-मिन्द्रत्व-मतोधिकत्वं
वस्त्रात्मजान् द्यामबलां गृहाणि ॥
सूर्य्यस्य ये रश्मिषु चन्द्रबिम्बे
शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।
तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयै-
र्गन्धादिना तुष्टिमतो व्रजन्तु ॥
येषां हुतेऽग्नौ हविषा च तृप्ति-
र्ये भुञ्जते विप्रशरीरसंस्थाः ।
ये पिण्डदानेन मुदं प्रयान्ति

(१) परमात्मभता इति ख० ।

तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयैः ॥
ये खड्गिमांसेन सुरैरभीष्टैः
कृष्णैस्तिलैर्दिव्यमनोहरैश्च[१] ।
कालेन शाकेन महर्षिवर्य्यैः
सम्प्रीणितास्ते मुदमत्र यान्तु ॥
कव्यान्यशेषाणि च यान्यभीष्टा-
न्यतीव तेषाममरार्चितानां ।
तेषान्तु सान्निध्यमिहास्तु पुष्प-
गन्धाम्बुभोज्येषु मयाहृतेषु ॥
दिने दिने ये प्रतिगृह्णतेऽर्चां
मासान्तपूज्या भुवि येऽष्टकासु ।
ये वत्सरान्तेऽभ्युदयेषु पूज्याः
प्रयान्तु ते मे पितरोऽद्य तृप्तिं ॥
पूज्या द्विजानां कुमुदेन्दुभासो-
ये क्षत्रियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।
तथा विशां ये कनकावभासाः
नीलीनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥
तेऽस्मिन् समस्ता मम पुष्प-गन्ध-
धूपान्न-तोयादिनिवेदनेन ।
तथाग्निहोमेन च यान्तु तृप्तिं
सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥

---

(१) दैत्य-महोरगैश्चेति ग० ।

ये देवपूर्वाण्यपि तृप्तिहेतो-
रश्नन्ति कव्यानि शुभाहृतानि ।
तृप्तास्तु ये भूमिसृजो भवन्ति
तृप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
रक्षांसि भूतान्यसुरांस्तथोग्रान्
निःसारयन्तस्त्वशिवं प्रजानां ।
आद्याः सुराणाममरैश्च पूज्या-
स्तृप्यन्तु तेऽत्र प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥

अग्निष्वात्ता बर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा ।
व्रजन्तु तृप्तिं श्राद्धेऽस्मिन् पितरस्तर्पिता मया ॥
अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशं ।
तथा बर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरस्तथा ॥
प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः ।
रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ॥
सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ।
विश्वो विश्वभुगाराध्यो धन्यो धर्मः सनातनः ।
भूतिदो भूतिदा भूतपितॄणां ये गणा नव ॥
कल्याणः कल्पपः कर्त्ता कल्पः कल्पतराश्रय
कल्पताहेतुरनघः षडित्येते गणाः स्मृताः ॥
वरो वरेण्यो वरदस्तुष्टिदः पुष्टिदस्तथा ।
विश्वधाता तथा दाता सप्त चैते तथा गणाः ॥
महान् महात्मा महितो मतिमांश्च महाबलः ।

गणाः पञ्च तथैवैते पितॄणां पापनाशनाः ॥
सुखदो धनदश्चान्यो धर्मदोऽन्यश्च भूतिदः ।
पितॄणां कथ्यते चैतत् तथा गणचतुष्टयं ॥
एकत्रिंशत्पितृगणाः यैर्व्याप्तमखिलं जगत् ।
ते मेऽत्र तृप्ताः पुष्यन्तु यच्छन्तु च सदा हितं ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवन्तु स्तुवतस्तस्य तेजसां राशिरुच्छिखः(१) ।
प्रादुर्बभूव सहसा गगनव्याप्तिकारकः ॥
तद्दृष्ट्वा सुमहत्तेजः समाच्छाद्य स्थितं जगत् ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा रुचिस्तोत्रमिदं जगौ ॥

रुचिरुवाच ।

मूर्त्तितानाममूर्त्तानां पितॄणाममितौजसां ।
नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां दिव्यचक्षुषां(२) ॥
इन्द्रादीनां जनेतारो दक्ष-मारीचयोस्तथा ।
सप्तर्षीणां तथान्येषां तान्नमस्यामि कामदान् ॥
मन्वादीनाञ्जनेतॄंश्च(३) सूर्याचन्द्रमसोस्तथा ।
तान्नमस्याम्यहं सर्वान् पितरश्चार्णवेषु च ॥
[illegible]णां ग्रहाणाञ्च वाय्वग्नि-नभसां तथा ।
द्यावा-पृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥

---

(१) राशिरुत्थित इति क०, राशिरुच्छ्रित इति ख० ।
(२) ध्यानिनां योगचक्षुषामिति क० ।
(३) मन्वादीनां मुनीन्द्राणामिति ग० ।

देवर्षीणां जनेतृंश्च सर्वदेवनमस्कृतान् ।
अभयस्य सदा दातॄन् नमस्येऽहं कृताञ्जलिः ॥
प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
नमो गणेभ्यः सप्तभ्यस्तथा लोकेषु सप्तसु ।
स्वयम्भुवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥
यदाधाराः पितृगणा योगमूर्त्तिधरा हि ते ।
नमस्यामि ततः सोमं पितरं जगतामहं ॥
अग्निरूपांस्तथैवान्यान्नमस्यामि पितृनहं ।
अग्नीषोममयं विश्वं यत एतदशेषतः ॥
ये तु तेजोमयास्चैते सोम-सूर्य्याग्निमूर्त्तयः ।
जगत्स्वरूपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥
तेभ्योऽखिलेभ्यो योगिभ्यः पितृभ्यो यतमानसः ।
नमो नमो नमस्ते मे प्रसीदन्तु स्वधाभुजः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं स्तुतास्ततस्तेन तेजसो मुनिसत्तम ।
निश्चक्रमुस्ते पितरो भासयन्तो दिशो दश ॥
निवेदितञ्च यत्तेन गन्धमाल्यानुलेपनं ।
तद्भूषितानथ स तान् ददृशे पुरतः स्थितान् ॥
प्रणिपत्य पुनर्भक्त्या पुनरेव कृताञ्जलिः ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमित्याह पृथगादृतः ॥
ततः प्रसन्नाः पितरस्तमूचुर्मुनिसत्तमं ।

वरं वृणीष्वेति स तानुवाचानतकन्धरः॥

रुचिरुवाच।

साम्प्रतं सर्गकर्त्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम।
सोऽहं पत्नीमभीप्सामि धन्यां दिव्यां प्रजावतीं॥

पितर ऊचुः।

अद्यैव सद्यः पत्नी ते भविष्यति मनोरमा।
तस्याञ्च पुत्रो भविता रुचिरो मुनिसत्तमः॥
मन्वन्तराधिपो धीमांस्त्वन्नाम्नैवोपलक्षितः।
रुचे रौच्य इति ख्यातिं प्रयास्यति जगत्त्रये॥
तस्यापि बहवः पुत्रा भविष्यन्ति महात्मनः।
महाबला महावीर्य्याः पृथिवीपरिपालकाः॥
त्वञ्च प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः सृष्ट्वा चतुर्विधाः।
क्षीणाधिकारो धर्मज्ञः ततः सिद्धिमवाप्स्यसि॥
स्तोत्रेनानेन हि रुचे योऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः।
तस्य तुष्टा वयं भोगान् दास्यामो ज्ञानमुत्तमं॥
शरीरारोग्यमैश्वर्य्यपुत्त्र-पौत्त्रादिकं तथा।
वाञ्छन्ति सततं स्तव्याः स्तोत्रेणानेन यत्नतः॥
श्राद्धे च य इमं भक्त्या अस्मत्प्रीतिकरं स्तवं।
पठिष्यति द्विजाग्र्याणां भुञ्जतां पुरतः स्थितः॥
स्तोत्रश्रवणसम्प्रीत्या सन्निधाने परे कृते।
अस्माकमक्षयं श्राद्धं तद्भविष्यत्यसंशयं॥
यद्यप्यश्रोत्रियं श्राद्धं यद्यप्युपहतं भवेत्।

अन्यायोपात्तवित्तेन यदि वा कृतमन्यथा ॥
अश्राद्धार्हैरुपहृतैरुपहारैस्तथा कृतं।
अकालेऽप्यथवाऽदेशे विधिहीनमथापि वा ॥
अश्रद्दधानैः पुरुषैर्दम्भमाश्रित्य वा कृतम्
अस्माकं तृप्तये श्राद्धं तथाप्येतदुदीरणात् ॥
यत्रैतत् पठ्यते श्राद्धे स्तोत्रमस्मत्सुखावहं।
अस्माकं जायते तृप्तिस्तत्र द्वादशवार्षिकी ॥
हेमन्ते द्वादशाब्दानि तृप्तिमेतत् प्रयच्छति।
शिशिरे द्विगुणाब्दानि तृप्तेः स्तोत्रमिदं श्रुतं ॥
वसन्ते षोड़शसमास्तृप्तये श्राद्धकर्मणि।
ग्रीष्मे च षोड़शैवैतत् पठितं तृप्तिकारकं ॥
विकलेऽपि कृते श्राद्धे स्तोत्रेणानेन शोधिते।
वर्षासु तृप्तिरस्माकमक्षया जायते हृचे ॥
शरत्कालेऽपि पठितं श्राद्धकाले प्रयच्छति।
अस्माकमेतत् पुरुषैस्तृप्तिं पञ्चदशाब्दिकीं ॥
यस्मिन् गृहेऽपि लिखितमेतत्तिष्ठति नित्यदा।
सन्निधानं कृते श्राद्धे तत्रास्माकं भविष्यति ॥
तस्मादेतत्त्वया श्राद्धे विप्राणां भुञ्जतां पुरः।
श्रावणीयं महाभाग अस्माकं प्रीतिहेतुकं(१) ॥

अथान्यान्यपि जप्यानि।

भविष्योत्तर-वाराह-विष्णुपुराणेषु।

---

(१) पुष्टिहेतुकमिति ग०।

श्लोकानिमांश्च पौराणां श्रावयेद्ब्राह्मणान् बुधः।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
मम तृप्तिं प्रयान्त्वद्य विप्रदेहेषु संस्थिताः॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
मम तृप्तिं प्रयान्त्वग्निहोमाप्यायितमूर्त्तयः॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
तृप्तिमायान्तु पिण्डेन मया दत्तेन भूतले॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
तृप्तिमायान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदुदाहृतं॥
मातामहस्तत्पिता च पिता तस्यापि तृप्यतु।
द्विजानां तर्पणाद्धोमात् पिण्डदानाच्च मे सदा॥

मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य
तथा पिता तस्य पिता तु योऽन्यः।
विश्वे च देवाः परमां प्रयान्तु
तृप्तिं प्रणश्यन्तु च यातुधानाः॥
यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य-
भोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र।
तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो
रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्व्वे॥

अत्र ब्रह्मवैवर्त्त-वाराहपुराणोक्तानि गयाप्रशंसावचनान्यपि शिष्टाः पठन्ति।

गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा।
गयाशीर्षे वटे चैव पितॄणां दत्तमक्षयं॥

गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः ।
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ॥
शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे ।
उद्धरेत् सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतं ॥
भूमिष्ठास्तु दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षगामिनः ।
स्वर्ग-पाताल-मर्त्त्येषु नास्ति तीर्थं गयासमं ।
पितरो यान्ति देवत्वं दत्ते पिण्डे गयाशिर इति ॥

कालिकापुराणे ।

स्वाध्यायमीरेत पुराणमाद्यं
स्वधर्मशास्त्रं पितृसम्मतञ्च ।
कथां विरिञ्च्यादिचरित्रविप्र
तुष्ट्यै च तेषामितिहासमेव ॥

कूर्मपुराणे ।

स्वाध्यायं श्रावयेदेषां धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
इतिहासपुराणानि श्राद्धकल्पांस्तु शोभनान् ॥

नारदीयपुराणे ।

आख्यानानि पितॄणाञ्च श्राद्धेष्वक्षयतृप्तये ।
गाथाश्च पितृभिर्गीता भुञ्जानान् श्रावयेद्द्विजान् ॥

पितॄणामाख्यानानि श्रावयेदित्युक्तं, तत्र सप्तव्याधाख्यानं श्राद्धप्रशंसाप्रकरणे द्रष्टव्यं। पौरूरवसमाख्यानममावास्याप्रकरणे विलोकनीयं। अच्छोदाख्यानमष्टकाप्रकरणे प्रतिपादितं विज्ञेयं। अन्यान्यपि ब्रह्मपुराणोक्ताख्यानमार्कण्डेयपुराणोक्तमरीच्याख्यानप्रभृतीन्यतिप्रसङ्ग-

भयादिहालिखितानि पित्र्याख्यानानि तत्तत्पुराणेषु विलोक्य श्रावणीयानि। समग्रसप्तव्याधाख्यानपठनासमर्थस्तु तत्सङ्क्षेपरूपं मात्स्यपद्मपुराणोक्तमिदं श्लोकद्वयं पठेत्।

सप्तव्याधा दशारण्ये मृगाः कालञ्जरे गिरौ।
चक्रवाकाः सरोद्वीपे हंसाः सरसि मानसे॥
तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः।
प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयन्तेभ्योऽवसीदतेति॥

पितृगाथास्तु नानास्मृतिपुराणेभ्यः समाहृत्य प्रदर्श्यन्ते।
तत्र यमस्मृतौ।

गाथाश्च पितृभिर्गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः।
अपि नः स कुले भूयाद् यो नो दद्यात्त्रयोदशीं॥
पायसं मधुसंयुक्तं प्राक्छाये कुञ्जरस्य च।
अजेन सर्व्वलोहेन वर्षासु च मघासु च॥

आह विष्णुः। अथ पितृगीते गाथे भवतः।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चित् नृपोत्तम।
प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः॥
मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत्।
कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य वा॥

पैठीनसिः।

छागेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च।
पुत्रो वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् इति॥

बृहस्पतिः।

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्त्रान् नरकापातभीरवः ।
गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च ।
पातयिष्यति गार्हस्थ्यं श्राद्धं दास्यति वान्वहं ॥

याज्ञवल्क्यः ।

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्यात् यो नो दद्याज्जलाञ्जलिं ।
नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥
अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
गयाशीर्षवटे श्राद्धं यो न कुर्य्यात् समाहितः ॥

यम-याज्ञवल्क्य-विष्णुधर्म्मोत्तर-ब्रह्मवैवर्त्त-भविष्योत्तर-कूर्मपुराणेषु ।

एष्टव्या बहवः पुत्त्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

मत्स्यपुराण-विष्णुधर्म्मोत्तरयोः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि पितृभिर्याः प्रकीर्त्तिताः ।
गाथाः पार्थिवशार्दूलकामयद्भिः स्वके पुरे ॥
अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यः श्राद्धं नित्यमाचरेत् ।
पयोमूल-फलैः पुष्पैस्तिलतोयेन वा पुनः ॥
अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यो नो दद्याज्जलाञ्जलिं ।
नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥
अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं हेममिश्रं जलाञ्जलिम् ।
तिल-माक्षिकसंयुक्तं यो नो दद्यात् समाहितः ॥
अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यो नो दद्यात्त्रयोदशीं ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु च ॥
अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं खड्गमांसेन यः सकृत् ।
श्राद्धं कुर्य्यात् प्रयत्नेन कालशाकेन वा पुनः ॥
कालशाकं महाशाकं मधु मुन्यन्नमेव च ।
विषाणवर्ज्ज्या ये खड्गा आसूर्य्यादाशयामहे ॥
गयायां दर्शने राहोः खड्गमांसेन योगिनम् ।
भोजयेद्वै कृतेऽस्माकं छायायां कुञ्जरस्य तु ।
आकल्पकालिकी तृप्तिस्तेनास्माकं भविष्यति ॥
दाता सर्व्वेषु लोकेषु कामचारी भविष्यति ।
आभूतसंप्लवं कालं नाच कार्य्या विचारणा ॥
यदेतत् पञ्चकं तस्मादेकेनापि वयं सदा ।
तृप्तिं यास्यामहेऽनन्तां किं पुनः सर्व्वसम्पदा ॥
अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं वृषभं यः समुत्सृजेत् ।
प्रसूयमानां वै धेनुं दद्याद्ब्राह्मणपुङ्गवे ॥
अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं कश्चित् पुरुषसत्तमः ।
सर्व्वोपकरणैर्युक्तं गृहं यः सम्प्रदास्यति ॥
अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं दद्यात् कृष्णाजिनञ्च यत् ।
सुवर्णशृङ्गं सखुरं विधिना च नरोत्तम ॥
अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं कश्चित् पुरुषसत्तमः ।
सर्व्ववर्णं हयं दद्याच्छुक्लनीलं विशेषतः ॥
अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यः कुर्य्याच्छ्रद्धयान्वितः ।
सुवर्णदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ॥

अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं कश्चित् पुरुषसत्तमः ।
कूपारामतड़ागानां वापीनां यश्च कारकः ॥
अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं सर्वभावेन यो हरिं ।
प्रयायाच्छरणं विष्णुं देवेशं मधुसूदनं ॥

वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

अत्र गाथाः पितृगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
तास्त्वहं सम्प्रवक्ष्यामि यथावच्च निबोधत ॥
अपि नः स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीं ।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां छायायां कुञ्जरस्य च ।
अजेन सर्व्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ॥
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
गौरीं वाप्युद्वहेद्भार्य्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

प्रभासखण्डे ।

अब्रुवन् पितरस्त्वेतां गाथां पौराणिकीं प्रिये ।
गयां गन्तुं न शक्नोति यदि पुत्रः कथञ्चन ॥
तदा यत्नेन गन्तव्यं गोष्पदं तीर्थमुत्तमं ।
कन्दैर्मूलैः फलैर्वापि पिण्याकेङ्गुदकेन वा ।
अपि नः स कुले भूयाद्योऽत्र श्राद्धं प्रदास्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

पितृगाथाः सदैवात्र गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ।
या गीताः पितृभिः पूर्व्वं रहस्यासन्महीपते ॥
कदा नः सन्ततावग्र्यः कस्यचिद्भविता सुतः ।

योगिभुक्तशेषान्नैर्भुवि पिण्डं प्रदास्यति ॥
गयायामथवा पिण्डं खड्गमांसं महाहविः।
कालशाकं तिलाढ्यं वा कृसरं समतृप्तये ॥
वैश्वदेव्यञ्च सौम्यञ्च खड्गमांसं परं हविः।
विषाणवर्जं ये खड्गा आहूर्य्यादाशयामहे ॥
तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च यथाविधि।
मधुसर्पिःसमायुक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

महाकालखण्ड-वराहपुराणयोः।

पितृगीतास्तथैवात्र श्लोकांस्तान् शृणु सत्तम।
श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यञ्चैव धृतात्मना ॥
अपि धन्यः कुले जायादस्माकं भक्तिमान्नरः।
अकुर्व्वन् वित्तशाठ्यं यः पिण्डान्नो निर्व्वपिष्यति ॥
रत्न-वस्त्र-महायान-सर्व्वभोगादिकं वसु।
विभवे सति विप्रेभ्यस्त्वस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥
अन्नेन वा यथाशक्त्या कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रधीः।
भोजयिष्यति विप्राग्र्यान् तन्मात्रविभवो नरः ॥
असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यशाकं स्वशक्तितः(१)।
प्रदास्यति द्विजाग्र्येभ्यः स्वल्पाल्पां वापि दक्षिणां ॥
तत्राप्यसामर्थ्ययुतः कराग्राग्रस्थितांस्तिलान्।
प्रणम्य द्विजमुख्याय कस्मैचिद्द्विज दास्यति ॥
तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलाञ्जलिं।

---

(१) स्वभक्तित इति ग०।

भक्तिनम्रः समुद्दिश्य यद्यस्माकं प्रदास्यति ॥
यतः कुतश्चित् संप्राप्य गोभ्यो वापि गवाह्निकं ।
अभावे प्रीणयन्नस्मान् भक्तियुक्तः प्रदास्यति ॥
सर्व्वाभावे वनं गत्वा कन्दमूलप्रदर्शकः ।
सूर्य्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥
न मेऽस्ति वित्तं न धनं न वान्यत्
श्राद्धोपयोग्यं स्वपितृन्नतोऽस्मि ।
तृप्यन्तु भक्त्या पितरो मया नुतौ
कृतौ भुजौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥
सयवं पायसं वापि श्यामाकं सन्निवारकं ।
सक्तून् चौद्रतिलैर्युक्तान् कृत्वा पिण्डान् प्रदास्यति ॥
तेन पिण्डप्रदानेन वासोऽस्माकं त्रिपिष्टपे ।
तर्पणञ्चैव योऽस्माकमिह कुर्य्यात् समाहितः ।
तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि सोऽपि तृप्तिं परां नयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

गायन्ति पितरोगाथास्तृप्यन्ति च मनीषिणः ।
एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ॥
तेषान्तु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
गयां प्राप्यानुषङ्गेण यदि श्राद्धं समाचरेत् ॥
सन्तारिता वयन्तेन स याति परमाङ्गतिं ।
वराहपर्व्वते चैव गयायां वै विशेषतः ॥
वाराणस्यां विशेषेण यत्र देवः स्वयं हरः ।

नन्दिपुराणे ।

अपि तेषां शृणु मतं पितॄणां निश्चितं तदा ।
रहस्यं तैरिदं प्रोक्तं मुनीनां भावितात्मनां ॥

शाकानि मूलानि फलानि वापि
ये श्राद्धमुद्दिश्य तु निर्वपन्ति ।
सिक्तानि तोयेन सुतीर्थजेन
ते पुत्रिणां पुत्रफलं सुपुण्यं ॥
न यज्ञयाजी न च सर्ववेदी
प्रियः पितॄणां न गयां प्रयातः ।
प्रियः स पुत्रोऽभिमतः पितॄणां
यः सादरोऽम्भः सकृदेव दद्यात् ॥
अलं हि दानाध्ययनैस्तपोभि-
स्तथापरैः संयमयन्त्रणैश्च ।
सुतीर्थमेकं परमं पवित्रं
पापापहं प्राप्य निरस्तदोषं ॥
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
श्राद्धं कृतं येन समासहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

इति जप्यानि ।

अथ विभक्तयः ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि यथावत्प्रतिपादयेत् ।

इति वचनात् गोत्रप्रतिपत्तिहेतोः शब्दस्योच्चारणं कर्त्तव्यं, तथा-विभक्तिं कर्तुमशक्यमिति विकल्पमानासु यस्यां विभक्तौ प्राप्तायां शास्त्रेण नियमः क्रियते तत्र विभक्तिविशेषैरेव श्राद्धे देयमित्याह नारायणः ।

विभक्तिभिस्तु संयुक्तं दीयते पितृदैवतं ।
दत्तमक्षय्यतां याति विपरीतमनर्थकं ॥

'पितृदैवतं' पित्रर्थं देवतार्थं च द्रव्यं विभक्तिभिः संयुक्तं इति । विभक्तिभिर्व्यासादिधर्मशास्त्रप्रणेतृनियमिताभिश्चतुर्थ्यादिभिः सम्बद्धम् । तत्रोद्दिश्यमानदेवताभिधायिपदस्य विभक्तिसम्बन्धेन परम्परया त्यज्यमानस्य द्रव्यस्य सम्बन्धाभिप्रायेण । न तु साक्षाद्द्रव्यवाचकस्य पदस्य विभक्तिसम्बन्धो विधेयदर्शयिष्यमाणैर्वचनैरुद्दिश्यमानाभिधायिपदस्य चतुर्थ्यादिविभक्तिनियमविधानावगमात् । क्रियाविशेषणपक्षे तु न किञ्चिदनुपपन्नं । ततश्चतुर्थ्यादिविभक्त्यन्तैः पदैर्देवान् पितॄनुद्दिश्य गन्धादिद्रव्यं देयमित्यर्थः । 'विपरीतं' यथाविहितविभक्तिरहितं । 'अनर्थकं' निष्फलं ।

नागरखण्डेऽपि ।

विभक्तिरहितं श्राद्धं क्रियते यद्विपर्य्ययात् ।
अकृतं तद्विजानीयात् पितॄणां नोपतिष्ठते ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन ब्राह्मणेन विजानता ।
विभक्तिभिर्यथोक्ताभिः श्राद्धं कुर्य्यात्त्रिभिः सदा ॥

'विपर्य्ययात्' भ्रान्तेः । 'यथोक्ताभिः' यथाशास्त्रविहिताभिः । 'त्रिभिरिति छान्दसं विभक्तीनां विशेषणम् । अतस्तिसृभिर्विभक्तिभिः सर्व्वदा

श्राद्धं कर्त्तव्यं। एतच्च तिसृणां विभक्तीनां सर्व्वदा श्राद्धमात्रसम्बन्धाभिप्रायेण न तु तिसृणामेव श्राद्धमात्रसम्बन्ध इति मन्तव्यं विभक्तिचतुष्टयस्य वक्ष्यमाणत्वात्। कथं तर्हि चतसृणां न श्राद्धमात्रसम्बन्धः एकोद्दिष्टे आवाहनाभावेन द्वितीयाया मन्त्राभावात्। का पुनस्ता विभक्तयः इत्यपेक्षायामुक्तं तत्रैव। प्रथमा च चतुर्थी च षष्ठी स्याच्छ्राद्धसिद्धये। 'प्रथमा चेति चशब्देन तद्विशेषः सम्बुद्धिरुपादीयते। उत्तरेण चकारेण द्वितीया, तेन प्रथमा-सम्बुद्धि-द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठीनां यथौचित्यं प्रयोगेण श्राद्धं साधयेत्।

उक्तविभक्तीनां विनियोगमाह व्यासः।

> चतुर्थी चासने नित्यं सङ्कल्पे च विधीयते।
> प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता सम्बुद्धिमपरे जगुः॥

'चतुर्थी चासने नित्यं' इति भूयोदर्शनाभिप्रायेण न तु तन्नियमार्थं तस्यापाक्षिकस्य दर्शयिष्यमाणत्वात्। अथवा नित्यमित्युपरितनेन सम्बध्यते अन्नसङ्कल्पे तस्यानियतत्वात्। 'तर्पणं' पित्राद्युद्देशेन जलदानं। तत्रामुकगोत्राः अस्मत्पितरः तृप्यन्त्विति प्रथमया अमुकगोत्रा अस्मत्पितरः तृप्यध्वमिति सम्बुद्ध्या वा प्रयोगः कर्त्तव्यः। सम्बुद्धिमित्यादेर्वाक्यान्तरत्वम्। 'अपरे' अपरस्मिन् अर्घ्यदानादौ, कर्त्तव्यं। सम्बुद्धिप्रयोज्यं शास्त्रविदः प्राहुः।

आह धर्मः।

> पृच्छाक्षय्यासने षष्ठी चतुर्थी चासने मता।
> अर्घ्यावनेजनं पिण्डं तथा प्रत्यवनेजनं।
> सम्बुद्ध्यैतानि कुर्व्वीत सर्वशास्त्रविशारदः॥

'पृच्छा' अनुज्ञा ब्राह्मणार्थं श्राद्धारम्भे प्रश्नवाक्यं, 'अक्षय्यं' अक्षय्यो दकदानं ।

भृगुः ।

पृच्छासने तु वै षष्ठी तथैवाक्षय्यदानके ।
आवाहने द्वितीया स्यादेष शास्त्रविनिश्चयः ॥
अर्घ्यावनेजने पिण्डे तथा प्रत्यवनेजने ।
सम्बुद्धितां प्रयुञ्जीत शेषे षष्ठी विधीयते ॥
गन्धं माल्यञ्च धूपञ्च दीपमन्नं सदक्षिणं ।
अपृथक्त्वेन दातव्यं चतुर्थ्या विधिमिच्छता ॥

'अपृथक्त्वेन' अविशेषेण अवैषम्येणेति यावत् ।

प्रचेताः ।

अप्रदक्षिणमेतेषामेकैकन्तु पितृक्रमात् ।
सम्बोध्य गोत्रनामभ्यामेष तेऽर्घ्य इतीरयेत् ॥

एतेषां पितृ-पितामह-प्रपितामहानां मध्ये पितृक्रमादेकैकं गोत्र-नामभ्यां सम्बन्धप्रतिपादकेन च पित्रादिशब्देन सम्बोध्यैष तेऽर्घ्य इति कीर्त्तयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्च चतुर्थ्यन्तं निवेदयेत् ।

अत्रापि नाम-गोत्र-पित्रादिशब्दान् सम्बुद्ध्यन्तानेव सङ्कीर्त्त्य व इति युष्मदिव चतुर्थ्यन्ता विधेया इत्यर्थः ।

नागरखण्डे ।

अक्षय्यं सतिलं देयं षष्ठ्या चैव ततः परं ।

पवित्राणि समादाय स्वधेति च प्रकीर्त्तयेत् ॥

संग्रहकारोऽप्यर्घ्यदाने षष्ठीमाह ।

अर्घ्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने स्मृता ।

अन्नदाने चतुर्थी स्याच्छेषाः सम्बुद्धयः स्मृताः ॥

भविष्योत्तरेऽपि ।

चतुर्थी सर्वकार्य्येषु प्रथमा तर्पणे स्मृता ।

षष्ठी विभक्तिरर्घ्ये पितृकार्य्ये यथाविधि ॥

अत्र विकल्पे यथास्वशाखं व्यवस्था ।

आवाहने तु द्वितीयानियमो विभक्त्यन्तरनिषेधश्चोक्तो नागर-खण्डे ।

आवाहनन्तु कर्त्तव्यं विभक्त्याथ द्वितीयया ।

ये नागच्छन्ति ते सर्वे समाहूताः पृथक् पृथक् ॥

अन्यथा तु विभक्त्या च पितॄन्नावाहयेत् क्वचित् ।

नागच्छन्ति महाभागा यद्यपि स्युर्बुभुक्षिताः ॥

अथेत्यासनदानानन्तरं पितॄणामावाहनं करिष्ये आगच्छन्तु पितरः पितर आगच्छेति विभक्त्यन्तरसम्भवादन्यनिषेधोऽयमुच्यते । अन्यैस्तु सविभक्तिकपदप्रयोगदर्शनेनैव विभक्तीनां विनियोग उक्तः ।

तत्र तावद्गोत्रसंबन्धनामानि यथावत् प्रतिपादयेदित्युक्तक्रमेणैव प्रयोग उक्तो बह्वृचपरिशिष्टे ।

गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्य तर्पणे कुर्य्यादेवं दाता न मुह्यति ॥

'गोत्रं' गोत्रशब्दः, 'स्वरान्तं' अजन्तं । सर्वत्र स्वापवादव्यतिरेकेण,

अजन्तता च गोत्रशब्दस्य। सप्तम्यर्थासम्भवात् प्रयोगायोग्यतयैव सप्त-मीव्युदासोभविष्यति। अथवा स्वरान्तमिति यत्किञ्चित्स्वरान्तता-प्राप्तौ प्रथमं वा नियम्येतेति न्यायाद्वर्णसमाम्नाये प्रथमनिर्दिष्टस्या-कारस्यैवान्त्यावयवता तथा चाकारान्तः गोत्रशब्द उच्चारणीय इति गम्यते। अथवा स्वरान्तमित्युदात्तस्वरान्तं वर्णधर्मरूपेषु स्वरेषु प्रथमत्वात् प्रधानत्वाच्च निर्विशेषणेनापि स्वरशब्देन निर्दिश्यते, तस्यैव विज्ञातुं शक्यत्वात्। ततश्चोदात्तताविशिष्ट एव वर्णो यस्यान्तो न वर्णान्तरं। तदत्र स्वरान्तता च गोत्रशब्दस्य सम्बुद्धावेव घटत इति। अत्रैकवचनपुंलिङ्गपित्रादिशब्दाः प्रदर्शनार्थाः बहुवचन-स्त्रीलिङ्गमातृमातामहादिशब्दानामिति तत्र प्रयोजकत्वात्। एवञ्चात्र प्रयोगो भवति अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन्नेतत्तेऽर्घ्यमिति। एवं पिता-महादिष्वपि। अक्षय्ये त्वमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणोऽक्षय्यमस्त्विति प्रयोगः। एवं पितामहादिष्वपि। तर्पणे तु अमुकगोत्रः पिता अमुकशर्मा तृप्यत्विति प्रयोगः। एवं पितामहादिष्वपि। एवमासन-दानादावपि स्वयमूह्यं। विस्तरेण तु प्रतिविभक्तिप्रतिपदार्थत्वप्रयोग-वाक्यान्यपराह्णकृत्यप्रतिपादने दर्शयिष्यन्ते।

वृद्धप्रचेतापि।

गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः एवं कर्त्ता न मुह्यति॥
सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि।
पितुरक्षय्यकाले तु पितॄणां दत्तमक्षयं॥

नागरखण्डे तु विभक्त्यन्तपित्रादिपदपूर्वकप्रयोगपूर्वकं तद्विनियोग उक्तः।

सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।
पित्र्ये सङ्कल्पकाले तु पितुरक्षय्यदापने॥
गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्तर्पणकर्मणि।
शर्मणे सन्नदाने तु शर्मणोऽक्षय्यके विधौ ॥

'संकल्पकाले' अन्नत्यागकाले । 'सन्नदाने' अन्नदाने । स्त्रीलिङ्गेऽपि विभक्त्यन्तपदप्रयोगदर्शनेन तद्विनियोगस्तत्रैव ।

मातुर्मात्रे तथा मातः आसने कल्पनेऽक्षये ।
गोत्रे गोत्रास्तु गोत्रायाः प्रथमाद्या विभक्तयः ॥
देवि देव्यै तथा देव्या एवं मातुश्च कीर्त्तयेत् ।

गोभिलोऽपि ।

गोत्रायास्त्वासने कुर्य्यात् गोत्रे चैवार्घ्य-पिण्डयोः ।
गोत्रायास्त्वाक्षय्यकाले गोत्रायै त्याग एव च ।
गोत्रामावाहने कुर्य्यात् स्त्रीलिङ्गे तु न संशयः॥

अन्यान्यपि नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखेभ्योऽपि निवेदये-दित्येवम्प्रायाणि विभक्त्यादिवचनानि प्रयोगसमवायात्तत्रैव दर्शयिष्यन्ते ।

॥ इति विभक्तयः ॥

॥ अथ प्राचीनावीत-यज्ञोपवीतनिर्णयः ॥

तत्र तत्सामान्येन इह खलु चतुर्व्विधं कर्म भवति किञ्चित् पित्रेक-सम्बन्धित्वात् पित्र्यं स्वधानिनयनादि । किञ्चिद्दैवैकसम्बन्धित्वाद्दैवं यथा विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति वाचनं। किञ्चिदुभयसम्बन्धित्वादुभयात्मकं यथा पाकप्रोक्षणादिस्तन्मात्राद्यनुवादेन शमीमयादिचोदितम्। ज्ञायते चाङ्गप्रधानार्थं पूर्वं सिद्धान्तपक्षयोरित्यादौ दृश्यते चाङ्गप्रधानयोः

साधारणधर्मत्वं । किञ्चिच्च देव-पितृसम्बन्धरहितत्वाल्लौकिकमेव । यथा स्वागतप्रश्नादि । तत्र यत्पित्र्यं यच्चोभयात्मकं तत्प्राचीनावीतिना कार्य्यमित्याह मनुः ।

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।
पित्र्यमानिधनात्कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥

'प्राचीनावीतिना' दक्षिणस्कन्धोपरि वामकक्षाया अधस्ताच्च विन्यस्त-ब्रह्मसूत्रेण, 'आनिधनात्' आसमाप्तेः । दर्भपाणिनेति दर्भपाणित्वस्य पित्र्ये अयोगव्यावृत्त्यर्थं न तु दैवमानुषेभ्यो निवृत्त्यर्थं श्राद्धदेशं प्रोक्ष्य दर्भ-पाणिः सर्वं कुर्य्यादिति विष्णुना तस्य सर्वार्थत्वेनोपदेशात् । अत्र पित्र्य-ग्रहणात् पितृसम्बन्धि यावत् किञ्चित्कर्म तत्रैव प्राचीनावीतित्वं विधी-यते । अतो यत्पित्रेकसम्बद्धं यच्च देवपितृसाधारणं तत्प्राचीनावी-तिना कार्य्यं । साधारणेपि हि पित्र्य एव धर्मो न्याय्यो न तु कदाचि-द्देवधर्मः विप्रतिषिद्धप्रधानाप्रधानधर्मसमवाये प्रधानधर्मस्य बलीय-स्त्वात् । यत्वाग्नौकरणस्य दैवपित्र्योभयात्मकत्वपक्षे यज्ञोपवीत-प्राची-नावीतयोर्विकल्पाभिधानं तत्कस्यचिदेव मत इति न विरुद्धम् । अतः साधारणेऽपि प्राचीनावीतमेव कार्य्यं दैवेषु तु यज्ञोपवीतमेव कार्य्यं अतएवाश्वलायनः ।

सव्येनैव च देवानां कर्त्तव्यं श्राद्धमुत्तमं ।
अपसव्यं पितॄणाञ्च कुर्य्याच्छ्रुतिनिदर्शनात् ॥

देवानां श्राद्धं पित्राङ्गभूतं वैश्वदेविकं अन्यच्च श्राद्धभेदप्रकरण-प्रदर्शितमभीष्टदेवदेवत्यं तत्सव्येन प्रादक्षिण्येन यज्ञोपवीतिना च कार्य्यं। श्राद्धग्रहणञ्चात्र होमादिदेवदेवत्यकर्ममात्रोपलक्षणार्थः । पितॄणाञ्च

श्राद्धमपसव्यमप्रदक्षिणं प्राचीनावीतिना च कर्तव्यं। श्राद्धशब्दस्यात्र पित्र्यकर्ममात्रोपलक्षणार्थः। 'श्रुतिनिदर्शनादिति प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामित्युपवीतविधिवाक्यशेषे दर्शनादित्यर्थः।

प्रभासखण्डेऽपि।

यज्ञोपवीतिना कार्य्यं दैवं कर्म विजानता।
प्राचीनावीतिना चैव पितॄणामप्यशेषतः॥

नागरखण्डे तु प्राचीनावीतस्य क्वचिदपवादोदर्शितः।

एवं सर्वाः क्रियाः कार्य्या दैविक्यः सव्यपूर्विकाः।
पैतृक्यस्यापसव्येन मुक्त्वैकं स्वस्तिवाचनमिति॥

'स्वस्तिवाचनं' पितृब्राह्मणान् प्रति यः स्वस्तिवाचनप्रैषः, यानि तु ब्राह्मणैकसम्बद्धानि प्रत्युत्थानस्वागतप्रश्नादीनि विशिष्टपुरुषसत्कारतया श्राद्धानङ्गत्वाल्लौकिकानि तेषु नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीतीत्यादिभिरुत्सर्गतः प्राप्तं यज्ञोपवीतमेवानुसन्धेयम्।

इति सामान्येन प्राचीनावीतिनिर्णयः।

अथ विशेषतः प्राचीनावीतादिनिर्णयः।

तत्र यद्यपि पित्रपाकादिसाधनीभूतव्रीह्यादिद्रव्यसम्बन्धिनां क्रयादीनां कथञ्चित् पितृसंबन्धेन मनुवाक्यगतपित्र्यपदवाच्यत्वं वक्तुं शक्यं तथाप्यत्र विहितमेव तद्धितश्रुत्यादि पितृसम्बन्धित्वेन विवक्षितं न पितृसम्बन्धिमात्रं इति प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवच्छेदाकाङ्क्षायां शब्दसन्निधापितान्तरङ्गपदार्थग्रहणस्य न्याय्यत्वात्। न च क्रयादयोविहिताः, तेषामनुष्ठानं तु विहितव्रीह्यादिसिद्धिकरत्वेनार्थादेव प्राप्तं क्रियते अतस्तेषां न प्राचीनावीतधर्मकत्वं। अथ प्राचीनावीतिना कार्य्यमित्येतस्मिन्

मनुवचने विधिवच्छब्दस्य पित्र्यमित्यनेन सह सम्बन्धः क्रियते, अतश्च विधिवद्विधियुक्तं विहितं यत्पित्र्यं तत्प्राचीनावीतिना कार्य्यमित्येवं विधानार्थनिष्पत्तावविहितेषु क्रयादिषु न प्राचीनावीतप्राप्तिः। अविहितत्वादेव प्रयोगान्तःपातिनां क्रयकृषिप्रतिग्रहादीनां यदा कदाचिदनुष्ठानं न प्रधानप्रत्यासत्तिनियमः। अवघात-निष्पवनफलीकरण-पेषण-संयमनादीनामप्यविधानादेव प्राचीनावीतयोगः। ननु पश्वादिस्थालीपाक इव श्राद्धेष्ववघातादीनामतिदेशतः प्राप्ते कथं न विधानम्। उच्यते। धान्यस्य हि निरुप्तस्यावघातो विहितः। न चात्र धान्यावस्थस्य निर्वापोऽस्ति। सोप्यतिदेशतोऽस्त्विति चेत्। न। "अग्निमान्निर्वपेत् पैत्रपाकं वा सक्तुमुष्टिभिः। पितृभ्यो निर्वपामीति सर्वं दक्षिणतो न्यसेत्" इति पद्मपुराणवचने पाकग्रहणात् पाकसाधनप्रत्यासन्नतण्डुलावस्थस्यैव द्रव्यस्य निर्वापावगमनात्। अतोऽतिदेशागतो धान्यावस्थस्य निर्वापो बाध्यते, अतोऽवघातादिषु न प्राचीनं "अग्निमानिति ग्रहणादतिदेशेन सामान्येन प्रापितोऽपि निर्वापः साग्निक एव नियम्यते। अस्तु तर्हि वस्त्रशौचादिकर्त्तव्यमिति विहिते दैवपित्र्यसाधारणे वस्त्रशौचरूपेऽङ्गे प्राचीनावीतं। मैवं। शुद्धद्रव्यविधेरर्थप्राप्ताया वस्त्रशौचभावनायाः कालमात्रं विधीयते न भावनास्वरूपं, अतोऽत्र न प्राचीनावीतप्रसङ्गः। उपहतभाण्डादिपदार्थशौचेऽपि न प्राचीनावीतं। न हि द्रव्येषु शौचभावनाविधिरस्ति। तथा सुलभशुचिद्रव्यान्तरस्याशुचौ द्रव्ये त्यागेच्छया शुद्धिमकुर्वतः प्रत्यवायः स्यात्। अस्याः शुद्धेरप्राकरणिकत्वाच्च न प्राचीनावीतं। पानभोजनभाण्डशौचं कुर्वेत्याद्या संमार्गद्रव्यसंस्कारार्थप्रकरणे भाण्डशुद्धिरा-

ज्ञायते तस्या अपि नियतयजमानकर्तृकत्वानवगमान्न नित्यवत्तत्र प्राचीनावीतान्वयः। श्राद्धभूपलेपनभावनापि शुचित्वविशिष्टश्राद्धदेशविधेरेवार्थात् प्राप्तानुद्यत एव न विधीयते। अतएव येन केनापि समीकरणोपलेपनादिभिः संस्कृतेषु गृहेषु सुत-शिष्य-पत्नीप्रमुखेन केनचित्सम्मार्जितेषु शुचिषु प्रदेशेषु कुर्वत्येवानियमेन शिष्टः श्राद्धानि। अस्तु तर्हि निरामिषं सकृद्भक्तेतिवचनेन विहिते पूर्व्वदिने निमन्त्रणाङ्गभूते भोजने प्राचीनावीतं। मैवं। न ह्यत्र भोजनविधिरस्ति। किन्तु रागतः प्राप्त एव भोजने निरामिषत्वादिनियमो विधीयते। ननु तर्हि नियमस्य पित्र्याङ्गत्वेन विहितत्वात् तद्विशिष्टभोजनानुष्ठाने प्राचीनावीतं कर्त्तव्यमेव। तन्न। द्रव्यक्रियागुणादीनां ह्यप्राप्तांशप्राप्तिः कृत्स्नप्रयोगव्याप्त्यपरपर्य्यायानियमः। न च सावेकस्मिन् प्रयोगे अनवस्था। द्वितीयादिष्वनेकप्रयोगबाहुल्यादनवस्था स्यात्। अतो नियमस्य विधावपि नियमस्वरूपाधिकस्यानुष्ठेयस्य विरहान्न तत्प्रयुक्तया प्राचीनावीतप्राप्तिः। नन्वेवं तर्हि एकस्य कर्तुरनेकस्य वासः सर्वप्रकरणासम्भवादनुष्ठेयार्थत्वमेव विधेः प्रसज्येत। नियमविधितः प्रागेव प्राप्तनियमस्वरूपातिरिक्तानुष्ठेयविरहे चानर्थकमेवापद्येत। अतः प्रतिप्रयोगं पक्षीभूतद्रव्याद्युपादानपक्षे यः प्राप्तिविरहस्तदुपमर्द्दनेन तत्रापि या प्राप्तिः स नियमः स च नियम्यधर्मस्तदतिरिक्तः प्रतिप्रयोगमनुष्ठेय एवेत्यभ्युपगन्तव्यं। ततश्च तत्प्रयुक्तया प्राचीनावीतप्राप्तिः। आह। नियम्यस्वरूपव्यतिरिक्तानुष्ठेयविरहेपि पाक्षिकत्वापादकद्रव्यनिवृत्त्यर्थत्वं विधेः। न च निवृत्तौ किञ्चिदनुष्ठेयमस्ति। प्रवृत्त्यात्मकत्वादनुष्ठानस्य। अतो न तत्प्रयुक्तया प्राचीनावीतकरणं। मैवं। अस्ति निवृ

त्तावपि विधायकप्रयत्नानुवृत्तिरूपमनुष्ठेयं। तत्रापि विधिनैव प्रवृत्तत्वात्। निषेधस्यापि विधिमन्तरेणानिष्पत्तेः। अथ केषुचित्प्रयोगेष्वप्राप्तिव्यावृत्त्या तत्स्वरूपमात्रानुष्ठापकत्वेनैव विधेरर्थवत्त्वमिति मन्यसे तर्हि तत्स्वरूपानुष्ठानस्य विहितत्वात् सुतरां तत्र प्राचीनावीतप्राप्तिः। अथोच्यते। केषु प्रयोगेष्वप्राप्तिं व्युदस्य विधिना प्राप्तिः क्रियते केषु पुनः प्राप्तिरिति विवेकाभावान्न विभागेन प्राचीनावीतानुष्ठानपरिनिष्ठेयत्वं तच्छङ्कितवैगुण्यपरिहारार्थं सर्वत्र प्राचीनावीतमेव कर्त्तव्यं। न। चाशङ्किताविहितपदार्थकरणभयाद्वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति वाच्यं। यतो विहितत्यागाद्वरमविहितोपादानम् अधिकं नैव दुष्यतीत्यादेरेवंविधविषयसावकाशत्वात्। तस्मात् भोजनाश्रितत्वेन विहितस्य निरामिषत्वादिनियमस्यानुष्ठाने प्राचीनावीतं कर्त्तव्यमिति। अत्रोच्यते। भोजनस्वरूपस्य रागतः प्राप्तत्वात्पुरुषार्थं तदाश्रितो निरामिषत्वादिनियमः श्राद्धीयनिमन्त्रणार्थत्वात् कर्म्मार्थः कर्म्मार्थाच्च पुरुषार्थं बलीयः अतः कर्म्मार्थनियमविधिप्रयुक्तप्राचीनावीतबाधेन पुरुषार्थस्वरूपभोजनप्रयुक्तं यज्ञोपवीतमेव कार्य्यं। किञ्च धर्म्मिरूपं हि भोजनं तदाश्रितो नियमस्तु धर्म्मरूपः धर्म्म-धर्म्मिणोर्धर्म्मी बलीयान् अतो भोजनप्रयुक्तमत्र यज्ञोपवीतमेवाश्रयणीयं। किञ्च "भोक्तरच्छादनस्यैव यज्ञोपवीती भुञ्जीतेत्यापस्तम्बवचनात् भोजनाश्रितस्य यज्ञोपवीतस्य पुरुषार्थत्वेन प्रधानत्वं निरामिषत्वनियमाश्रितस्य प्राचीनावीतस्य निमन्त्रणाङ्गत्वेनाप्रधानत्वं प्रधानाप्रधानयोर्विरोधे च प्रधानस्य बलीयस्त्वेनाप्रधानबाधो न्याय्यः। अतो न निरामिषत्वादिनियमप्रयुक्तस्य प्राचीनावीतस्यानुष्ठानं। किञ्च पित्र्य-

त्वेन प्राप्तस्य प्राचीनावीतस्य तत्रापसव्यपूर्वकं पितृपूर्वं निमन्त्रयेदि-
त्यादिना सङ्कल्पात्प्रभृति निमन्त्रणे पुनर्विधिना कृते पूर्वकृते निरा-
मिषभोजनादौ प्राचीनावीतं परिसङ्ख्यायते। अत्र निमन्त्रणाय सुत-
शिष्यादिप्रेषणमादरार्थं निमन्त्रणीयस्थानोपसर्पणञ्च लोकतः प्राप्त-
प्रमादार्थमनूद्यत इत्यतोपि न प्राचीनावीतहेतुतामवगाहते अतो
वाक्कायशुद्ध्यर्थं पुरश्चरणरूपेण सद्भिराचर्य्यमाणानां विशिष्टेष्टदेवता-
संस्मरण-कीर्त्तन-प्राणायामानां श्राद्धाङ्गत्वान्न प्राचीनावीतप्रयोजकत्वं
देशकालं संकीर्त्तनपूर्वकं श्राद्धं सङ्कल्पवाक्यं परिसङ्ख्याङ्गत्वविरहात्
प्राचीनावीतिनैव प्रयोज्यं वैश्वदेविकं द्विजनिमन्त्रणञ्च यज्ञोपवीतिना
कार्य्यं। तदाह स एव सव्येन वैश्वदेवार्थान् प्रणिपत्य निमन्त्रयेदिति।
'सव्येन' यज्ञोपवीतेन विशिष्टः, विस्तरो निमन्त्रणप्रकरणे जाबाल-
भ्यादिनियमश्रावणान्तयोर्दैवपित्र्यनिमन्त्रणेतिकर्त्तव्यतयोरपि यथास्वं
सव्यापसव्यसम्बन्धोऽनुसन्धेयः। ब्रह्मचर्यादिनियमपालनञ्च श्राद्धार्थत्वेन
विहितत्वात् पित्र्यमपि यज्ञोपवीतधर्म्मकदैवमानुषानेककार्यसङ्कीर्णत्वात्
भूयसां स्यात् स्वधर्म्मत्वमिति न्यायेन यज्ञोपवीतवतैव कार्यं। ब्राह्मण-
कर्तृकेषु स्तुतिवचन-मन्त्रजप--दन्तधावन-नख--श्मश्रुकर्त्तनोद्वर्त्तनाभ्य-
ञ्जनप्रतिपाद्यमानस्वीकरणाभ्यवहरणवमनादिषु पदार्थेषु पित्र्यत्वात्
प्राचीनावीतिरस्त्विति चेत्। न। उक्तरीत्यैव प्रायो निरस्तत्वात्। सर्वेषां
प्राचीनावीतिना सम्यगित्यादीनां प्राचीनावीतिविधिवाक्यानां श्राद्ध-
कर्तृकसंबद्धत्वात् को वा ब्राह्मणेषु प्रसङ्गः। पाकभूम्यापलेपनप्रोक्षणो-
ल्मुकोपनयन-तिलसर्षपाविकिरण-वस्त्रबन्धनापासनीयनिरसनभाण्डा-
दिमेलन-चालन-तण्डुलाद्यधिश्रायण-श्रयणावश्रायणोद्वासनादीनि तु

दिव्यपितृसाधारणत्वेन विहितत्वात् पित्र्यत्वेऽपि पत्न्यादिकर्तृकाण्यपि भवन्तीति न प्राचीनावीतधर्मनियतत्वेन शक्यानि वक्तुं। अतो यजमानेनापि क्रियमाणान्यौत्सर्गिकयज्ञोपवीतधर्मकाण्येव कर्त्तव्यानि । वक्ष्यमाणतन्दुलादिनिर्वापस्तु पितृभ्यो वोजुष्टं निर्वपामि पितामहेभ्यो वोजुष्टं निर्वपामीत्येवमादिमन्त्रकरणको यजमानकर्तृक एवेति प्राचीनावीतयुक्त एव युक्तः । अत्र पित्रर्थो वैश्वदेविकार्थश्चैक एव पाक इति न वैश्वदेवार्थः । पृथक्निर्वापेऽपि न तत्प्रयुक्तमपि यज्ञोपवीतत्वं वाच्यं । ननु तर्हि कथं पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव चेति पृथक् वैश्वदेवनिर्वापवचनं । मैवं । वैश्वदेवशब्दमात्रपञ्चमहायज्ञान्तर्गतदेवयज्ञत्वे प्रसिद्धवैश्वदेवाभिधानात् ।कथमिति। चेत् ! न। दार्शवैश्वदेविकमित्यनेन सहैकवाक्यत्वात् । अत्र हि दार्शस्य वैश्वदेविकत्वं निषिध्यते, न च तद्दार्शश्राद्धाङ्गवैश्वदेविके घटते तस्यापि दार्शशब्दार्थान्तर्गतत्वात् । न च दार्शस्यैव दार्शनिषेधः सम्भवतीति । ब्राह्मणनखरोमकर्त्तनदन्तधावनतैलाभ्यञ्जकादिस्नानार्थद्रव्यप्रापणानि तु दैवपित्र्यधर्मविभागशून्यत्वादौत्सर्गिकयज्ञोपवीतवतैव कार्य्याणि । उक्तधर्मविशेषे विभागशून्यत्वं त्विह पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्वैश्वदेवत्यपूर्वकमित्युत्तरपदार्थे तद्विभागविधेरवगम्यते । दाने च वैश्वदेवत्यपूर्वकमिति दैवपित्रधर्मविशेषोपदेशलिङ्गाद्यज्ञोपवीतप्राचीनावीतादिधर्मविभागोऽपि गम्यते । नित्यकर्माङ्गस्नानयोस्तन्त्रेणानुष्ठाने क्रियमाणे तद्धर्मयोर्यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोर्विरुद्धत्वादवश्यमन्यतरस्मिन् हातव्ये सत्यागन्तुकप्राचीनावीतं हित्वौत्सर्गिकं यज्ञोपवीतमेवाश्रयणीयं। ननु कर्माङ्गस्नानस्य तावन्नित्यस्नानविहितेतिकर्त्तव्यताग्राहकतया तद्विकृतित्वम्, अस्ति च यज्ञो-

पवीतिना कर्त्तव्यं दक्षिणान्तरेण कर्त्तव्यमित्येवमादिवाक्यैरनारभ्य विहितं प्रकृतत्वान्नित्यस्नाने यज्ञोपवीतं, अतोऽतिदेशतः प्राप्तस्य यज्ञोपवीतस्यौपदेशिकं प्राचीनावीतं बाधकं भविष्यति। न च क्रियाङ्गस्नानं परिहृत्यान्यस्मिन्पात्रे प्राचीनावीतविधानसम्भवात् तस्योपदेश एव नास्तीति वाच्यम्। अतिदेशानुरोधेनोपदेशसङ्कोचस्यान्याय्यत्वात्। न च नित्यस्नान-कर्माङ्गस्नानयोस्तन्त्रानुष्ठाननियमोऽप्यस्ति, धर्म्मभेदात्। अतः पृथगनुष्ठीयमाने कर्माङ्गस्नाने सुतरां प्राचीनावीतं प्रसज्यमानं केन वार्य्यते। उच्यते। पित्र्यमानिधनादित्यनुवाक्येन तावत् पित्र्यमात्रे प्राचीनावीतं विधीयते। सम्भवति च प्रेतक्रियायामपि पितृमेधशब्दप्रयोगात् पित्र्यपदव्यपदेश्यत्वं एकाञ्जलिं प्रेताय दद्युरमुष्मै स्वधेति वैजवापगणविहितस्वधाशब्दलिङ्गाच्च। अतस्तदङ्गभूते स्नाने पित्र्यत्वात् सामान्याकारेण प्राचीनावीतेः प्राप्तिरस्ति, दृश्यन्ते च पुनर्व्विशेषतोऽपि तत्र प्राचीनावीतविधयः।

तथा च शङ्ख-लिखितौ। प्रेतस्य बान्धवा यथापवृद्धमुदकमवतीर्य्य नोद्घर्षयेरन्नपः प्रसिञ्चेरन् सकृत्प्राद्दक्षिणाभिमुखा राजन्यवैश्यावप्येवमेवापसव्यं वासोयज्ञोपवीते कृत्वेति।

'प्रेतस्य' प्रमीतस्य, 'बान्धवाः' सपिण्डसमानोदकादयः, 'यथावृद्धं' वृद्धक्रममनतिक्रम्य 'उदकमवतीर्य्य' जलाशयस्थमुदकमवगाह्य, अङ्गानि करेण वा वाससा वान्येन वा केनचिन्नोद्घर्षयेरन्, पुनस्तीरमागत्य तत्राञ्जलिना 'सकृत्' एकवारं, प्राद्दक्षिणाभिमुखाः, सकृदित्यादिविशेषणमुदकावतरणेऽपि सम्बध्यते, राजन्यवैश्यावप्येवं। ब्राह्मणवद्देवोदकमवतीर्य्य अपः प्रसिञ्चेरन्, 'अपसव्यं' वासोयज्ञोपवीते कृत्वा 'वासः' उत्त

रीयं, 'यज्ञोपवीतं' ब्रह्मसूत्रं, ते उभे अपसव्यं यथा स्यातां तथा कृत्वा तथा प्रयत्नं विधाय प्राचीनावीतरूपेणावस्थाप्येत्यर्थः। राजन्य-वैश्ययोस्तु पृथगभिधानात् दिगन्तराभिमुख्यमपि गम्यते। अतएव प्रचेताः।

प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य्य नोद्वर्षयेयुरुदकान्ते प्रसिञ्चेयुरपसव्यैः यज्ञोपवीतवाससी दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखा राजन्य-वैश्ययोः।

तत्रापसव्यस्य प्रसेकेनैव सम्बन्ध इति वाच्यं यतः स्पष्टमेव स्नानेनाप्यस्य सम्बन्धः।

बौधायनेनोच्यते। मरणे तु यथावृद्धं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतान्यपेशलानि कृत्वा तीर्थमेवावतीर्य्य सकृत्सकृन्निमज्ज्योन्मज्ज्य तत्प्रत्ययमुदकं निषिच्य ततोवतीर्य्याचामन्ति।

'अपेशलानि' अमङ्गलानि प्राचीनानीत्यर्थः।

बान्धवमरणं प्रकृत्य पारस्करोप्याह।

एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यस्यानामिकयापनोद्यापो नः शोशुचदघमिति दक्षिणामुखा निमज्जन्ति।

'एकवस्त्राः' उत्तरीयशून्याः, एतच्चापसव्यं वा यज्ञोपवीते कृत्वेत्यनेनोत्तरीयदर्शनेन सह विकल्पते शाखाविशेषे व्यवतिष्ठते वा, सव्यपाणेरनामिकयोपकनिष्ठिकयाङ्गुल्या जलावयवांस्तत्रत्यश्यामलक्षणादि 'अपनोद्य' अपसार्य्य, अपोनः शोशुचदघमित्यनेन मन्त्रेण दक्षिणाभिमुखा ज्ञातयः स्नानं कुर्युः। तदेवं प्रेतस्नाने पुनः प्राचीनावीतविधिः पार्व्वणश्राद्धादिरूपकामार्थस्नाने प्राचीनावीतपरिसङ्ख्याध्यवसीयते। ननु

प्राचीनावीतिनेत्यादिमनुवचनं दर्शश्राद्धप्रकरणे समाम्नातं तत् प्रकृता-
दन्यत्र न स्यादेवेति प्रेतस्नाने प्राचीनावीतप्राप्तिविरहात् कथं परि-
सङ्ख्या। नचास्यानारभ्यवादस्थितत्वेन साधारणप्राप्तिरिति वाच्यं।
अनारभ्यवादानां प्रतिगामित्वनियमात्। उच्यते। दर्शश्राद्धाङ्ग-
भूतस्यापि प्राचीनावीतस्यातिदेशेन प्रेतक्रियायां प्राप्तौ तदङ्गभूते
स्नाने प्रकृतवत् प्राप्तिरस्त्येव। अतोऽतिदेशतः प्राचीनावीतप्राप्तौ स्नान-
विशेषे पुनर्विधानात् भवत्येव परिसङ्ख्या। अथवा प्राचीनावीतिपितॄणा-
मिति वैदिकलिङ्गदर्शनात् सामान्याकारेण पित्र्यमात्रे प्राचीनावीत-
प्राप्तिः। तस्मात् प्रेतक्रियाङ्गस्नानादन्यस्मिन् दर्शादिश्राद्धाङ्गभूते पित्रेऽपि
स्नाने न प्राचीनावीतं किन्त्वौत्सर्गिकं यज्ञोपवीतमेव कार्य्यमिति सिद्धं।
पित्र्यकर्माङ्गस्नानार्थमाचमनं यज्ञोपवीतिनैव कार्य्यं यज्ञोपवीती स्ना-
यादित्यत्र सेतिकर्त्तव्यताके स्नाने यज्ञोपवीतविधानात्। यानि च
श्राद्धारम्भब्राह्मणपादशौचार्चनविकिरपिण्डदानश्राद्धान्तेषु कर्माङ्गान्या-
चमनानि तान्यपि यज्ञोपवीतविधानात् यज्ञोपवीतयुक्तानि कार्य्याणि।

अतएवाह यज्ञोपवीतकरणे गौतमः।

यज्ञोपवीत्यामणिबन्धनात् पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयं स्पृशंस्त्रि
चतुर्वाप आचामेदिति।

अत्र शिष्टाचारदार्ढ्याद्यज्ञोपवीतशब्देन पूर्वव्याख्यातसंस्थानविशेषयुक्तं
ब्रह्मसूत्रं विवक्षितं न ब्रह्मसूत्रमात्रम्।

आचमनं प्रकृत्य तत्र यज्ञोपवीतित्वनिषेधभङ्ग्या यज्ञोपवीतविधि-
माह हारीतः।

नायज्ञोपवीती न मुक्तशिख इत्यादि।

शङ्खोऽप्याह नाधीतपादो नायज्ञोपवीती इति ।

ननु सामान्यवचनान्येतानि पित्र्यं कर्म प्राचीनावीतिना कार्य्यमित्यनेन विशेषवचनेन स्वविषये बाध्यन्ते । मैवं । पित्र्यमिति तद्धितश्रुतिस्तावत् पितृसम्बन्धितया विहितं कर्माभिधत्ते । तत्र किञ्चित्साक्षात् पितृसम्बन्धितया विहितं पित्र्यम्भवति यथा पितृब्राह्मणगन्धादिदानादि किञ्चिच्चपितृकर्माङ्गत्वात् पित्र्यं यथा पाकप्रोक्षणादि तत्राचमने साक्षात् पितृसम्बन्धात् प्रकरणाख्यप्रकरणारभ्यप्रमाणावगतान्यात्वानुसन्धानेन पितृत्वं भवतीति तद्विषये प्राचीनावीतशास्त्रं विलम्बेन प्रवर्तते । यज्ञोपवीतशास्त्राणि त्वन्तरा प्रमाणान्तरव्यापारानुसन्धानमन्तरेणैव झटिति सर्वस्मिन्नाचमने प्रवर्तते । अतः क्रियाङ्गेप्याचमने प्रथमं प्राप्तं यज्ञोपवीतं पश्चात् प्राप्यमानेन प्राचीनावीतेनाचमनव्यतिरिक्तविषये सावकाशेन न बाध्यते । तस्मात् तत्रापि यज्ञोपवीतमेव कार्य्यं दक्षिणामुखत्वं तु वचनात् कर्तव्यं । तथा चाचमनाधिकारे देवलः ।

प्रथमं प्राङ्मुखं स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।
उदङ्मुखोवा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुख इति ॥

यानि तु प्रयोगमध्ये क्षुतादिनिमित्तकान्याचमनानि तेषां कर्माङ्गत्वाभावादेव तत्र प्राचीनावीतविरहः । ननु तेषामपि वैगुण्यहेतुभूताशुचित्वनिवृत्त्या षाड्गुण्यापादकशुचित्वजननद्वारेण च कर्माङ्गत्वमस्त्वेव एतदेवानुसन्धाय स्मार्तशुद्ध्यर्थाचमनप्रवेशे अश्रौतकर्मकालादिविरोधं परिहरद्भिराचार्यैरुक्तम् ।

वेदं कृत्वा यदा वेदिमकृत्वाचामति क्षुते ।
वेदिमेव करोतीति स वक्तुं शक्यते तदेति ॥

उच्यते। शुचिना कर्म कर्तव्यमित्यनेन वाक्येन शुद्धेः कर्माङ्गत्व-मवगमितं सा च पुरुषार्थतया विहितेनाचमनेन क्रतुप्रयोगमध्ये निष्पा-द्यमाना तन्त्रेण क्रतुनापि सम्बध्यते। न च पुरुषार्थस्याप्याचमनस्य खादिरत्वादिवत् क्रत्वर्थत्वमस्त्विति वाच्यं। संयोगपृथक्त्वाभावात्। आचार्योक्तिराचमनजनितायाः शुद्धेरव्यवधायकत्वमित्येवंपरा, यतः शुद्धिमात्रस्याव्यवधायकत्वमित्येवं परा, यतः शुद्धिमात्रस्याव्यवधा-यकत्वमुक्तं तैरेव।

वेदिमेव ह्यनाचम्य कुर्वीत विगुणीभवेत्।
तामेव सगुणीकर्तुं शुद्ध्या न व्यवधास्यत इति॥

शुद्ध्यर्थाचमने यज्ञोपवीतविरहे दोषमाह शङ्खः।

विना यज्ञोपवीतेन तथा मुक्तशिखो द्विजः।
अप्रक्षालितपादस्तु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेदिति॥

यानि पुनरिहाशुचित्वमनापदद्भिरेव निमित्तैः प्रयुक्तान्याच-मनानि तेषु प्राचीनावीतशङ्कैव नास्तीति सर्वमनवद्यं। दर्भच्छेदना-हरणयोर्दर्भविधिनैवार्थप्राप्तयोरनुवादात् प्रयोगवहिर्भावाच्च कृषिक्रि-यादिवदौत्सर्गिकयज्ञोपवीतधर्मकत्वं। किञ्च। गृहाहृतस्य श्राद्ध देशं प्रत्याहरणे प्राचीनावीतोपदेशाहृतं प्रत्याहरणे तन्निवृत्तिरव-सीयते। वरुणस्तुत्यादीतिकर्तव्यतासहितस्याभ्युक्षणाहरणस्य च पञ्च-महायज्ञादिसर्वकामार्थित्वाङ्गयसां स्यात् सधर्मत्वमित्यनेन न्यायेन यज्ञोपवीतकर्तव्यत्वं श्राद्धार्थद्रव्याणां, श्राद्धप्रदेशं प्रत्याहरणं प्राचीना-वीतेन कार्य्यम्। आहरेदपसव्येन सर्वं दक्षिणतः शनैरिति मत्स्य-पुराणवचनात्। द्रव्यप्रोक्षणस्य च दैवपितृसाधारणत्वेन पित्र्यत्वादित्यप-

सव्यं नानुष्ठानं । ब्राह्मणाह्वानस्य चार्थप्राप्तस्यानुवादात् पूर्ववद्यज्ञोपवीतिकर्तव्यत्वं । प्रत्युत्थानस्वागतप्रश्नाशनोपवेशरथ्यारजोपनयनार्थपादप्रक्षालनादीनि गन्धमाल्याद्यलङ्करणं चेति लौकिकत्वात् सव्येनैव कार्य्याणि । पुनर्निमन्त्रणद्वयं च पूर्वनिमन्त्रणवद्दैवपित्र्यस्थाने सव्यापसव्यविभागेनैवानुसन्धेयं । यथाप्रथममेकं द्वितीयं तृतीयं चेत्यापस्तम्ववचनात् मण्डलकरणादर्चनब्राह्मणचरणक्षालनतदभ्यर्चनार्घ्यदानादीनि दैवानि पित्र्याणि च पूर्वप्रकरणस्थं मत्वाश्वलायनप्रोक्तसामान्यवचनप्रतिपादितेनोपवीतधर्मविभागेन कार्य्याणि । इह केषुचित्पदार्थेषु विभागेन सव्यापसव्यधर्मप्रतिपादका नागरखण्डोक्ताः श्लोकाः प्रयोगप्रतिपादने प्रदर्शयिष्यन्ते । देवपित्र्यपादप्रक्षालनार्चनाद्युपयुक्तद्रव्यशेषप्रतिपत्तिः । सव्यापसव्यविभागेनैव श्राद्धभूम्यागमनमप्यर्थप्राप्तं यज्ञोपवीतयुक्तस्यैव श्राद्धसिद्धिवाचनं चोभयात्मकत्वाद्विहितत्वाच्च प्राचीना वीतिना कार्य्यं ननु जपाशीःस्वस्तिवाचनमित्यनेनाशिषि यज्ञोपवीतिविधानादस्य चार्षरूपत्वात् कथं प्राचीनावीतमिति । मैवं । अभ्यर्थनात्मकत्वेनास्य तृप्त्याशीःसारूप्ये कर्मस्वरूपसम्पत्त्यर्थत्वेन कर्मैकसंबद्धत्वात् तत्प्रयुक्तं प्राचीनावीतमिति । एतेनैव पैतृकाभ्यर्चनपिण्डदानश्राद्धानि पैतृकब्राह्मणे सङ्कल्पसिद्धिवाचनमच्छिद्रवाचनं चेत्येतेषु प्राचीनावीतमनुसन्धेयं । गोमयगोमूत्रोपलेपनोल्मुकपरिभ्रमणकुशतिलविकिरणवस्त्रबन्धनादयः श्राद्धभूसंस्काराः प्राचीनावीतवन्त एव । आसनोपकल्पनं तेषु च द्विजपादयोरधस्ताच्च कुशनिधानं द्विजोपवेशनमपहता इति तिलविकिरणं भाजनदीपिकादिस्थापनं पङ्क्तिभेदार्थं भस्मादिमर्यादाकरणं भाजनक्षालनं करशौचदानं तयोरुदकस्य प्रति-

भाजनेष्वाज्योपस्तरणं चेत्येतानि दैवपित्र्यस्थाने यथायथं यज्ञोपवीत-प्राचीनावीतवता कार्य्याणि । अतिथ्युपवेशनपृथिव्यादिस्तुतिदेवता-स्तुतिप्राणायामाः सव्येनैव देशकालसङ्कीर्तनादि युष्मदनुज्ञया करिष्ये इत्येवं प्रश्नवाक्यं प्राचीनावीती समुच्चारयेत् ।

एतदुच्चारणपूर्वभाविनो मन्त्रविशेषजपस्यापि प्राचीनावीतधर्मकत्व-माह प्रचेताः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा जप्त्वा मन्त्रन्तु वैष्णवं ।
गायत्रीं प्रणवञ्चापि ततः श्राद्धमुपक्रमेदिति ॥

'ततः' इति ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकालीनप्राणायामोत्तरकाल-मित्यर्थः । श्राद्धोपक्रमस्य श्राद्धसङ्कल्पकरणं ब्राह्मणभोजनकाला-दन्यत्र सप्तार्चिरादिजपस्तु प्राचीनावीतेनैव मुक्त्वा यस्त्वश्नतां जप इत्यनेन भोजनकालीन एव जपे प्राचीनावीतापवादवचनानामुप-संहारात् । नीवीबन्धस्यापसव्येनैव कर्तव्यः पितृदेवत्या वै नीविरिति पि-तृकत्वश्रुतेः । दर्भासनदानाद्याच्छादनान्तं वैश्वदेविकं यज्ञोपवीतिना कर्तव्यं ।

पित्र्यस्य तदादितदन्तं प्राचीनावीतिनेत्याह वृहस्पतिः ।

ऋजून् सव्येन वै दत्त्वा देवे दर्भान् प्रदक्षिणं ।
द्विगुणानपसव्येन दद्यात्पित्र्येपसव्यवत् ॥

अत्र सव्यापसव्याभ्यां यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोर्ग्रहणं न तु प्रद-क्षिणत्वाप्रदक्षिणत्वयोः । प्रदक्षिणापसव्यवच्छब्दाभ्यां तयोः पृथगुपा-दानात् । दर्भानिति दर्भासनं एतच्च सव्यमाच्छादनदानान्तेषु वैश्वदेवि-कपदार्थकाण्डसमाप्त्यनन्तरं ।

प्राचीनावीतमुपदिशंस्तावत्कालं यज्ञोपवीतानुवृत्तिं सूचयति याज्ञवल्क्यः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणं ।
द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्युशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन् ॥

आवाहयेदित्युत्तरेण सम्बन्धः । एतच्च प्राचीनावीतमर्घ्यसंस्रवविनियोगं विहायाच्छादनान्तमनुवर्त्तते । अतएव दर्भासनाद्याच्छादनान्तक्रिया-काण्डमध्यवर्त्तिषु केषुचित्पदार्थेषु कण्ठोक्त्यैव प्राचीनावीतवचनं दृश्यते । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

अपसव्यं ततः कृत्वा तिलानादाय संयतः ।
पितॄणावाहयामीति पृच्छेद्विप्रानुदङ्मुखान् ॥

अर्घ्यपात्राण्यधिकृत्य वैजवापकृतगृह्ये

प्राचीनावीतपात्राण्यपूर्णानि सदर्भाणि सतिलानि पश्चादग्नेर्दर्भेषु निधायेति ।

'अग्नेः' अन्वाहार्य्यपचनादेः, अतो दर्भासनदानाद्याच्छादनान्तं पित्र्यं कर्मकाण्डमपसव्येन कर्त्तव्यं । न च गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाच्छादनं ब्राह्मणेभ्य एव क्रियते, पितृभ्य इति तस्य लौकिकत्वाद्यज्ञोपवीतधर्मकत्वमिति वाच्यम् । ब्राह्मणाधिष्ठानकं पितृभ्य एव तद्दानमित्युक्तत्वात् । अग्नौ-करणन्तु कात्यायनमतानुसारिभिरनुज्ञाभ्यर्थनात्प्रभृत्येव प्राचीना-वीतिभिः कार्य्यं । आश्वलायनमतानुसारिभिस्त्वनुज्ञाभ्यर्थनात्प्रभृति तदुत्तरकालभाविपदार्थात्प्रभृति वा प्राचीनावीतिभिरेव कार्य्यं । अथवा सर्वैरेवादितः प्रभृति प्राचीनावीतेन यज्ञोपवीतेन वा कार्य्य-मिति । एतत् सर्वमग्नौकरणप्रयोगान्तर्वर्त्तिप्राचीनावीतादिनिर्णय-

प्रकरणे प्रपञ्चेनोपपादयिष्यते । हुतशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्वैः प्राचीनावीतेनैव कार्य्या यतोऽत्र साधारण्येनापसव्यमाह शौनकः ।

हुत्वाग्नौ परिशिष्टन्तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् ।
निवेद्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेत् ॥

इत्येवंविधोऽन्वयः प्रतिपत्तव्यः । यत आह कार्ष्णाजिनिः ।

अपसव्येन कर्त्तव्यं पित्र्यं कृत्यमशेषतः ।
अन्नदानादृते सर्व्वमेवं मातामहेष्वपि ॥

अन्नदानमत्र परिवेषणं विवक्षितं । न तु पित्राद्युद्देशेनान्नत्यागः । तस्य साक्षात् पितृसम्बद्धत्वेन मुख्यतया पित्र्यशब्दवाच्यत्वात् प्राधान्येन प्राचीनावीतविधिविषयत्वात् ।

अपसव्येनान्नपरिवेषणे दोषमाह स एव ।

अपसव्येन यस्त्वन्नं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
विष्ठामश्नन्ति पितरः ते च सर्व्वे द्विजोत्तमाः ॥

पात्रालम्भनाङ्गुष्ठनिवेशनान्नत्याग-भोजन-प्रैषा वैश्वदेविके सव्येन पित्र्ये अपसव्येन कार्य्याः। अतिथेः सर्व्वं यज्ञोपवीतयुक्तमेव पिता पितामहस्येत्यादिः श्लोकजपो भोजनात् प्रागुत्तरकालीनो गायत्रीमधुवातेत्यादिजपश्चापसव्येन । यद्यपि चात्र प्रदक्षिणं शिवा आपो जपाशीरित्यादिजमदग्निवचनसामान्येन जपमात्रे यज्ञोपवीतित्वमुक्तं, तथापि स्मृत्यन्तरे सूक्तस्तोत्रजपं मुक्त्वेति, मुक्त्वा यस्त्वश्नतां जप इति च, जपविशेष एव प्राचीनावीतित्वापवाददर्शनात् आपोशानन्तु नित्यभोजनविहितमेवानुष्ठीयते इत्यस्य पितुः सम्बन्धविरहाद्यजमानकर्तृकमपि तस्य दानं पित्र्यमेवेति यज्ञोपवीतिनैव कार्य्यं। भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु पित्र्यसूक्तस्तोत्रमन्त्रगाथाख्यानादिजपो यज्ञोपवीतिना कार्य्यः ।

तथा च मरीचिः ।

प्रदक्षिणं शिवा आपोजपाशीः-स्वस्तिवाचनं ।

विप्रेषु दक्षिणादानं षट् सव्यानि प्रचक्षते ॥

'प्रदक्षिणं' विसर्जनानन्तरं वहिर्निर्गत्य मण्डलोपर्य्यवस्थितानां ब्राह्मणानां प्रदक्षिणीकरणं । 'शिवा आपः' सन्त्वित्यादिभिर्मन्त्रैः क्रियमाणं जलकुसुमाक्षतक्षेमात्मकं कर्म लक्ष्यते । अदृष्टार्थं मन्त्राद्युच्चारणं 'जपः'। 'आशीश्च यजमानगतफलप्रार्थनात्मिका दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां इत्यादिकाभिप्रेता, न पुनः कर्मस्वरूपमात्रसम्बन्धिधर्मसम्पत्तिप्रार्थनारूपा। 'स्वस्तिवाचनं' स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचनं। 'विप्रेषु दक्षिणादानं' यत्पित्राद्युद्देशमन्त्रेण विप्रेभ्य एव दक्षिणादानं क्रियते तदत्राभिमतं। न तु यत्पित्राद्युद्देशेन विप्ररूपाधिष्ठाने क्रियते तदपि, विप्रशब्देन विशेषितत्वात्। एतानि षट्कर्माणि 'सव्यानि' सव्यधर्मकानि यज्ञोपवीतधर्मकाणीत्यर्थः।

जमदग्निरपि ।

अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि।

सूक्तस्तोत्रजपं मुक्त्वा विप्राणाञ्च विसर्जनम् ॥

सूक्तस्तोत्राणि व्याख्यातानि । वाजे वाज इत्यनया कुशाग्रेण यत् क्रियते तत् 'विसर्जनं', तत्पितृसम्बन्ध्यपि सव्येनैव कार्य्यं। सूक्तस्तोत्रग्रहणं भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु यद्यज्जप्यं तस्य सर्वस्योपलक्षणार्थं ।

तथा च वृद्धशातातपः ।

कृतापसव्यः कुर्वीत मुक्त्वा यस्त्वश्नताञ्जपः ।

अश्नतामित्यश्नत्सु ब्राह्मणेषु यजमानेन क्रियमाणो जप इत्यर्थः । अश्नतामितिग्रहणाद् ब्राह्मणभोजनकालादन्यत्र योजपस्तत्र प्राचीना-

वीतमेव कर्त्तव्यं। प्राच्योदीच्यशेषस्वकीयाङ्गसहितं विकिरदानमपसव्येन। भाजनविमोचनार्थं सकृत् गण्डूषदानमापोशानदानसमानन्यायत्वाद्यज्ञोपवीतिना कार्यं। तृप्ताः स्थेति प्रश्नः, शेषान्नविनियोगप्रश्नश्च। दैवपित्र्यसाधारण्येनेष्टत्वादपसव्येन कार्य्यः। आचान्तेषु च द्विजेषु सुप्रोक्षितमस्त्विति श्राद्धदेवप्रोक्षणमाशिषा सह समानरूपेणाभ्यर्थनेनानुविद्धमपि कर्मैकसमन्वयाच्छ्राद्धविधिसम्पूर्णताभ्यर्थनवत् प्राचीनावीतिनानुष्ठेयं। ब्राह्मणपाणिषूदकपुष्पाक्षतदानानि तु स्मृत्याचारप्रमाणकशिवाआपःसन्त्वित्यादियजमानसम्बन्धयोग्याशीःप्रतिपादकमन्त्रानुविद्धत्वात् सर्वमङ्गल्यकर्मसम्बन्धात्पित्राद्युद्देशमन्तरेण क्रियमाणत्वाच्च यज्ञोपवीतिना कार्याणि।

तथाचात्र शङ्खधरेण च्छागलेयस्मृतिः दर्शिता।

इतः पुष्पाणि सव्येन सोदकानि पृथक् पृथक्।
दर्भपाणिः प्रदद्यात्तु वाङ्मनःकायसंयत इति॥

अतोऽध्यापककर्क आह।

आचान्तेषूदपुष्पाक्षतदानान्तञ्च दैवपूर्वं ततोऽपसव्यं पित्र्ये केचित्तु सव्येनेच्छन्ति। तन्न दानसंयोगात्। पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पितृलोपदेशादिति।

तन्निरन्तरं प्रदर्शितन्यायवचनाभ्यां दूषितमित्यनादेयमिवोपलक्ष्यते। अक्षय्योदकञ्च देवोद्देशेन पित्राद्युद्देशेन विहितमिति दैवेषु यज्ञोपवीतेनापित्र्येषु प्राचीनावीतिना कार्यं। अघोराः पितरः सन्तु गोत्रं नोवर्द्धतां दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां इत्येवमादिकानामाशिषां जपाशीःस्वस्तिवाचनमित्यादिपूर्वंप्रदर्शितजमदग्निवचनाद्यज्ञोपवीतिक-

र्त्तव्यत्वं। स्वधावाचनञ्च श्राद्धं पितृत्वात् प्राचीनावीतधर्मकं पात्रस्यार्घ्य-संस्रवमोचनं न्युब्जपात्रोत्तानीकरणञ्च प्राचीनावीतिना कार्य्यं।
अतएवाशीःप्रतिग्रहानन्तरमाहात्रिः।

अपसव्यं ततः कृत्वा पिण्डपार्श्वे समाहितः।
छित्वा दर्भपवित्राणि मोचयेत् संस्रवांस्ततः॥

इति दक्षिणादानन्तु केश्चित् ब्राह्मणेभ्य एवानत्यर्थं क्रियते, कैश्चिद् ब्राह्मणरूपाधिष्ठाने पितृभ्य एव तत्प्रतीत्यतिशयकामैः क्रियते, तत्र पूर्वैर्यज्ञोपवीतेन कार्य्यं, उत्तरैस्तु प्राचीनावीतेन।
अतएव जमदग्निना पक्षद्वयं दर्शितम्।

सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम्॥

तथा। सर्वं कर्मापसव्येन यत्किञ्चिदिह कीर्त्तितं।
विहाय दक्षिणामेकां तथा विप्रविसर्जनं इति॥

विश्वदेवप्रीतिवाचने च यज्ञोपवीतं पूर्वमेवोक्तं। भोजनपात्रक्षा-लनस्य दैवपित्र्यस्थानकस्य सव्यापसव्यविभागेनानुष्ठानं। स्वस्तिवाचनं केचित् पितृसम्बन्धितया कुर्वन्ति, केचित्तु यजमानसम्बन्धितया, तदु-भयमपि जपाशीःस्वस्तिवाचनमितिवचनाद्यज्ञोपवीतिनैव कार्य्यं। दैवे पित्र्ये च विसर्जनं यज्ञोपवीतिना कार्यमित्यपि प्रागेव दर्शितम्।
शौनकोऽप्याह।

उपचीय स्वधेति विसृजेदस्तु स्वधेति चेति अनुव्रजनन्तु प्राचीनावी तिनैव कार्य्यं।

ब्राह्मणप्रदक्षिणकरणे यज्ञोपवीतिकार्य्यत्वं। ब्राह्मणदत्तपुष्पाक्षतग्रह-णादद्य मे सफलं जन्मेत्यादिप्रियभाषण-मनुचारण-संवाहन-स्वस्थानग-

मनार्थानुज्ञापन-सीमन्तानुगमनानि तु प्रख्याप्यमानविशिष्टपुरुषसुक्ति-
तिरूपत्वेन लौकिकत्वाद्यज्ञोपवीतिना निष्पाद्यानि। उच्छिष्टाच्छादनस्य
च नित्यभोजन इव कार्यप्रयुक्त्यैवानुष्ठीयमानस्य लौकिकत्वेनैव यज्ञो-
पवीतनिर्वर्त्यत्वं। योऽयत्रोच्छेषन्तु तत्तिष्ठेदित्यादिभिर्विहितः काल-
नियमो दृश्यते सोऽस्य लौकिकत्वेपि न विरुध्यते। पत्नीकर्तृकस्य
मध्यमपिण्डभक्षणस्य पुत्रकामसम्बन्धेन विधानात् काम्यैकस्वरूपत्वे
यजमानकर्तृकपत्नीसम्प्रदानकपिण्डदानस्य पितृसम्बन्धराहित्यात्।
यज्ञोपवीतधर्मकत्वं। या तु पिण्डास्तु गोऽजविप्रेभ्य इत्यादिका नित्य-
त्वश्रुता पिण्डनिर्वापाङ्गभूता प्रतिपत्तिस्तस्याः पित्र्यकर्मसम्बन्धेन पित्र्य-
त्वात् प्राचीनावीतिधर्मवत्त्वं। अस्याश्च प्रतिपत्तेः कामसम्बन्धाम्नानेपि
नित्य-काम्योभयरूपत्वात् पित्र्यत्वसद्भावेन प्राचीनावीतिकर्त्तव्यत्वमेवा-
ध्यवसातुं युक्तं, न तु काम्यप्रयुक्त्यानुष्ठीयमाने प्राचीनावीतं निवर्त्तेत।
स्वजनकर्तृकस्य यजमानकर्तृकस्य च श्राद्धशेषभोजनस्य अशेषाश्रितत्वेन
श्राद्धोपकारकत्वेपि प्रयोगसामाद्युत्तरकालविहितपञ्चमहायज्ञानुष्ठा-
नानन्तरकालीनत्वेन प्रयोगबहिर्भावं मन्यमानाः सर्वेऽपि शिष्टा यज्ञोप-
वीतधर्मकत्वमाचरन्तो दृश्यन्त इति तस्य तद्धर्मकत्वमाश्रयणीयम्।

इति विशेषतो निर्णयः।

इति प्राचीनावीतिनिर्णयः।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे श्राद्धकल्पे परिभाषाप्रकरणं नाम
दशमोऽध्यायः॥१०॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

दाने दानवपुङ्गवं बलिमथ द्वैपायनं वाङ्मये
सर्वानप्यजयन्मुनींस्तपसि यः प्रज्ञाप्रकर्षे गुरुं ।
सोऽयं प्रारभते पयोधितनयाप्राणेश्वरं संस्मरन्
हेमाद्रिर्विहितं प्रयोगमधुना श्राद्धस्य वक्तुं सुधीः ॥
आदौ तत्र निमन्त्रणप्रकरणं प्रस्तौति विस्फारित-
प्रज्ञालोकसमुद्धृतक्रतुलसत्सूक्ष्मार्थसार्थो विधिः ।
यस्मिन्निर्मलितप्रयोगविततिस्वालोचिता सज्जनै-
रानन्दामृतमेदुरीभवदभिप्रायास्पदैः स्यास्यति ॥

अथ निमन्त्रणं ।

इह किल श्राद्धप्रयोगे प्रारिप्सितेऽर्थान्निमन्त्रणमन्तरेणापि तदुपयोगिब्राह्मणोपादाने प्रसज्यमाने निमन्त्रणप्रकारेणैव ब्राह्मणोपादानं कर्तव्यं इत्येवंविधनियमार्थो निमन्त्रणीयविशिष्टो निमन्त्रणविधिः प्रतिपाद्यते ।

तत्र वायुपुराणे ।

सर्ववेदव्रतस्नाताः पङ्क्तीनां पावना द्विजाः ।
ये च भाष्यविदो मुख्या ये च व्याकरणे रताः ॥
अधीयानाः पुराणञ्च धर्मशास्त्रं तथैव च ।
त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥

ब्राह्मदेयसुतश्चैव छन्दोगो ज्येष्ठसामगः।
पुण्येषु देवतीर्थेषु अभिषेककृतव्रताः॥
मुख्येषु ये च सत्रेषु भवन्त्यवभृथप्लुताः।
ये च सत्योव्रता नित्यं स्वकर्मनिरतास्च ये।
अक्रोधनाः शान्तिपरास्तान् वै श्राद्धे निमन्त्रयेत्॥
ये चापि नित्यन्दशसु सुकृतेषु व्यवस्थिताः।
स्वकर्मनिरता नित्यं तान् श्राद्धेषु निमन्त्रयेदिति॥

'सर्वे वेदः' मन्त्रब्राह्मणात्मिका एका समग्रा शाखा, तत्सम्बन्धानि च सर्व्वाणि व्रतानि अन्यान्यपि च कृच्छ्रादिरूपाणि, अथवा सर्व्ववेदाः ऋग्यजुःसामसंज्ञकानां वेदानां शाखात्रयं तत्सम्बन्धीनि शास्त्राणि व्रतानि। तत्र 'स्नाताः' पारङ्गताः, तेषु निष्णाताः निषण्णा इति वा। 'पङ्क्तीनां' भोजनार्थोपविष्टब्राह्मणपरम्पराणां, मध्ये समुपविष्टाः 'पावनाः' पवित्रतापादका भवन्ति। द्विजशब्देन विप्रा विवक्षिताः। 'ये च भाष्यविदः' वेद-तदर्थविषयाणां भाष्यनामधेयानां ग्रन्थानामर्थस्य सम्यग्वेत्तारः। 'ये च व्याकरणे रताः'। 'अधीयानाः पुराणं च' ब्राह्मादिपुराणमध्ये किंचिदेकमधीतमधीयते वा एतेपि पङ्क्तिपावनाः। 'धर्मशास्त्रं' मनुयाज्ञवल्क्यादिप्रणीतं स्मृतिशास्त्रं। त्रिणाचिकेतादिशब्दानामर्थः पूर्व्वमेव व्याख्यातः। 'पुण्येषु' पावनेषु, विश्वेश्वरादिदेवविशेषोपलक्षितेषु वाराणस्यादितीर्थेषु, अभिषेकैरङ्गभूतैः कृतानि निष्पादितान्यङ्गानि व्रतानि यैस्तीर्थस्नाने कृतनियमा वा ते तथा, अभिषेककृतश्रमा इति वा पाठः। 'सत्राणि' अहर्गणनिष्पाद्याः बहुयजमानकाः आसनोपायिचोदनाचोदिताः द्वादशाहगवामयनकुण्डपायिनामयनादिसंज्ञकाः सोमविकारभूताः

यागविशेषास्तेषु योऽवभृथः जलाशयसमीपे क्रियमाणः समाप्यङ्गात्मकः कर्मविशेषस्तत्र ये 'प्लुताः' कृतजलाप्लवनाः, ये च 'सद्योव्रताः' सद्यस्तदानीमेव समापितव्रतपवित्रीकृताः, अथवाज्ञान-प्रमादादिभिः प्रत्यवायलेशे समुत्पन्ने सद्यस्तदानीमेव तत्प्रक्षालनाय कृच्छ्रादिव्रताचरणशीलाः, 'स्वकर्मनिरताः' स्वाधिकारविहितनित्य-नैमित्तिककर्मानुष्ठाननिष्ठाः, ये च 'दशसु सुकृतेषु व्यवस्थिताः' दशलक्षणे धर्मे विशेषेण स्थिताः आदर-विशेषेण नित्यं तदनुष्ठानप्रवृत्ताः । दशलक्षणश्च धर्मो मनुनोक्तः । धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणं ॥ 'धृतिर्नाम धनादिसंक्षये सत्त्वाविनाशः' यदीदं क्षीणं ततः किं स्यात् शक्यं हि मयान्यदप्यर्जयितुमिति । एवमिष्टवियोगादौ संसारगतिरियमीदृशीति चित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनञ्च । 'क्षमा' अपराधमर्षणं, कस्मिंश्चिदपराधे प्रत्युद्वेजनानारम्भः । 'दमः' अनौद्धत्यं विद्यामदादित्यागः । 'अस्तेयं' प्रसिद्धं । 'शौचं' आहारादिशुद्धिः । 'इन्द्रियसंयमः' अप्रतिषिद्धेष्वपि विषयेष्वप्रसङ्गः । 'धीः' सम्यक्ज्ञानं, प्रतिपक्षीभूतसंशयादिनिराकरणसमर्था बुद्धिः । 'विद्या' आत्मज्ञानं । कर्माध्यात्मज्ञानभेदेन धीविद्ययोर्भेदः । 'सत्यं' यथार्थवचनं । 'अक्रोधः' रोषाभावः । 'स्वकर्मरताः' परकर्मवर्जनपरत्वादस्यापौनरुक्त्यं । एवंविधलक्षणान् ब्राह्मणान् श्राद्धेषु निमन्त्रयेत् ।

महाभारते ।

ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
अक्रोधना अचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
सर्वभूतहिता ये च श्राद्धेष्वेतान्निमन्त्रयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

ये वेदभाष्यवेत्तारो ये वै व्याकरणे श्रुताः ।
धर्मशास्त्र-पुराणानि मीमांसां येऽप्यधीयते ॥
पुण्यतीर्थाप्लुता ये च तपसा क्षीणकिल्बिषाः ।
ये पीतसोमाः सत्यस्थाः व्रतोपव्रतसंयुताः ।
रहिताः क्रोध-लोभाभ्यान्तांस्तु श्राद्धे निमन्त्रयेत् ॥

'पीतसोमाः' इत्यत्र सोमपानकर्तृत्वेन सोमयागकर्तृत्वं लक्ष्यते । 'व्रतानि' धर्माः, 'उपव्रतानि' नियमाः, ते च पूर्वं दर्शिताः ।

नागरखण्डे तु निमन्त्रणविधौ निमन्त्रणीयानामाश्रमक्रमेण कल्पानुकल्पविभागोऽपि दर्शितः ।

निमन्त्रयेद्यतीन् पूर्वं वनस्थान् वर्णिनस्तथा ।
तदभावे गृहस्थांश्च ब्रह्मज्ञानपरायणान् ॥
अग्निहोत्रयुतान् वापि वेदविद्याविचक्षणान् ।
श्रोत्रियांश्च तथा वृद्धान् स्वधर्मनिरतान् सदा ॥
बहुभृत्यकुटुम्बांश्च दरिद्रान् कुलसंयुतान् ।
अव्यङ्गानतिरिक्ताङ्गान् यथार्थज्ञांस्तथा शुचीन् ॥

'वर्णिनः' नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।

इति निमन्त्रणीयविशिष्टो निमन्त्रणविधिः ।

अथ विहितेऽपि निमन्त्रणे तत्कालविशेषे चाविहिते यस्मिन् कस्मिंश्चित् काले चाङ्ग-प्रधानप्रत्यासत्त्यतिशयानुग्रहाय प्रयोगकाल एव वा निमन्त्रणे प्रसक्ते कालविशेषः प्रतिपाद्यते। स च स्थूल-सूक्ष्मविभागेन द्विधा। तत्र तावत् स्थूलः प्रतिपाद्यते ।

आह विष्णुः ।

अथ श्राद्धेषु पूर्व्वेद्युः ब्राह्मणानुपनिमन्त्रयेत् ।

'श्राद्धेषु' श्वोभूते श्राद्धं कर्त्तुमिच्छुः श्राद्धकर्त्ता तत्प्रेषितो वा सवर्णः, 'पूर्व्वेद्युः' पूर्वस्मिन् दिवसे, श्राद्धभोजनार्हान् ब्राह्मणान् 'उपनिमन्त्रयेत्' निमन्त्रणेन संयोजयेत् । निमन्त्रणं नाम देवपितृकार्ययोरप्रत्याख्येयो नियोग इति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । अध्येषणपूर्वकमभ्युपगमसम्पादनमिति मेधातिथि-महार्णवप्रकाशकारौ । एते निमन्त्रिताः श्राद्धाङ्गतामापद्यन्ते ।

तथा च वशिष्ठः ।

पितृभ्यो दद्यात् पूर्व्वेद्यु र्ब्राह्मणान् सन्निपात्येति ।

श्राद्धदिनात् पूर्व्वेद्यु र्ब्राह्मणान् 'सन्निपात्य' निमन्त्रणेनैकक्रियाङ्गभावतां नीत्वा(१), सन्निपातनमेकक्रियाङ्गभावनानयनमिति मेधातिथिहरिहराभ्यां व्याख्यातत्वात् । अतो निमन्त्रणात् प्रभृति तेषां शौचादिगुणलोपेऽङ्गापचाराच्छ्राद्धवैगुण्यं ज्ञेयं ।

आह देवलः ।

श्वः कर्त्तास्मीति लक्षणात् दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।
निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्व्वभुक्तजने गृहे ॥
असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान् निमन्त्रयेत् ।
अज्ञातीनसमानार्षानयुग्मानात्मशक्तितः ॥

'अज्ञातीन्' यजमानभिन्नगोत्रान् । 'असमानार्षान्' भिन्नप्रवरान् ।

---

(१) निमन्त्रणात्मकक्रियाङ्गभावतां नीत्वेति ग० ।

'अयुग्मान्' विषमसंख्यान्। याज्ञवल्क्येन विशेष उक्तः। निमन्त्रणकर्त्ता च शौचादिमता भाव्यं।

अतएव श्राद्धस्तुत्यन्तरमाह हारीतः।

यत्नेनैवं विद्वान् श्राद्धमाचरिष्यन् पूर्व्वेद्युर्ब्राह्मणान्निमन्त्रयेदिति। 'एवं विद्वान्' श्राद्धस्य महाफलतां जानन् 'यत्नेन' शौचादिगुणलोप-प्रमादवर्जनार्थेन प्रयत्नेन, संयुक्तः। एते तु निमन्त्रणकर्त्तुर्निमन्त्रणीय-द्विजानाञ्च शौचादिगुणा याज्ञवल्क्येन व्यक्तमेवोक्ताः।

निमन्त्रयीत पूर्व्वेद्युर्ब्राह्मणानात्मवाञ्छुचिः।
तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाक्कायकर्म्मभिः॥

'आत्मवान्' संयतेन्द्रियः क्रोध-मद-मात्सर्य्यादिवर्जित इत्यर्थः। 'शुचिः' कृतयथोक्तवाह्यशौचः स्नानोदकोपस्पर्शनादिभिश्च शुद्धकायः, 'तैः' च निमन्त्रणीयैर्ब्राह्मणैः, मनोवाक्कायकर्म्मभिः 'संयतैः' संयमकारि-भिः, भवितव्यं। संयमो नाम विहितक्रियानुष्ठानपूर्व्वकनिषिद्धक्रियावर्जनं। विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि।

वक्ष्यमाणगुणान् विप्रान् पूर्व्वेद्युरुपमन्त्रयेत्।
कर्त्ता समेतैस्तैर्भाव्यं संयतैश्च निमन्त्रितैः॥

पूर्व्वेद्युर्ब्राह्मणनिमन्त्रणं कार्य्यमित्युक्तं।

श्राद्धदिनेऽपि कदाचित् निमन्त्रणं कार्य्यमित्याहतुः शङ्खलिखितौ।

जन्म-शरीरलक्षणगुणोपेतान् ब्राह्मणानुपनिमन्त्रयेत् श्वोऽद्य वा श्राद्धमाचरिष्य इति।

श्वोऽद्य वा श्राद्धमाचरिष्य इत्येवमाकलय्य ब्राह्मणानुपनिमन्त्रयेत्। 'जन्मलक्षणैः' श्रोत्रियपुत्रत्व-गौरीसुतत्व-धर्मपत्नीजत्व-गर्भाधान-पुंसव-

नादिभिः, उपेतान् ब्राह्मणान् उपनिमन्त्रयेत् । 'शरीरलक्षणैः' काण-कुब्ज-कुनखिकुष्ठि-श्विचि-श्यावदन्तत्व-हीनातिरिक्ताङ्गत्वादिदोषविपरीतैः शरीरधर्मैः, उपेतान्, 'गुणैः' श्रोत्रियत्व-सदाचारत्व-वेदतदङ्गार्थवेदित्व-त्रिमधु-त्रिसुपर्ण-त्रिणाचिकेत-ज्येष्ठसामगत्वादिभिश्च, उपेतान्, श्वोऽद्य वा श्राद्धमाचरिष्य इति ब्राह्मणानुपमन्त्रयेदित्येतस्माद्वाक्याच्छ्राद्धदिनात् पूर्व्वेद्युः श्राद्धदिने वा निमन्त्रणं कार्य्यमिति गम्यते ।

तदेतद्युक्तमाह कात्यायनः ।

तदहर्ब्राह्मणानामन्त्रयीत पूर्व्वेद्युर्व्वेति ।

मनुरप्याह ।

पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते ।
निमन्त्रयीत त्र्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान् ॥

'पूर्व्वेद्युः' यदहः श्राद्धं कर्त्तव्यममावास्यायां वा त्रयोदश्यां वा ततः पूर्व्वस्मिन्नहनि चतुर्द्दश्यां द्वादश्यां वा, अपरेद्युरिति श्राद्धदिने एव । विकल्पश्चात्र शक्त्यपेक्ष्यः । यो निमन्त्रणप्रयुक्तान्नियमान् पूर्व्वदिनादारभ्य शक्नोति पालयितुं स पूर्व्वेद्युर्निमन्त्रणं कुर्य्यात्, अशक्तस्तु तदहरेवेति । अधिकनियमानुपालनाच्च फलातिशय इति तस्यार्थवत्ता । अन्ये तु पूर्व्वमेव संस्मृते श्राद्धदिने पूर्व्वेद्युर्निमन्त्रणमसंस्मृते तु तदहरिति विकल्पं व्याचक्षते । अन्ये तु च असम्भवे परेद्युर्व्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेदिति देवलवचनात् येन केनचित् कारणेन पूर्व्वेद्युरसम्भवे तदहर्निमन्त्रणमिति व्याचक्षते । अन्ये च गृहस्थानां पूर्व्वेद्युर्निमन्त्रणं यति-ब्रह्मचारिणोस्तु तदहरिति व्यवस्थां वर्णयन्ति । एतत्तु न युक्तं अन्ये च परेद्युरिति वचनविरोधात् यतः परेद्युरेव निमन्त्रणं न पूर्व्वेद्युरित्येवं-

विधयोर्नियम-निषेधयोरभावाच्च। यत्त्वेतद्व्यवस्थाप्रमाणत्वेनोद्भावितं मधुशर्मणा। अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनं। भिक्षार्थमागतान् वापि काले संयमिनो यतीनिति॥ न तत् यत्यादेः परेद्युरेव निमन्त्रणं कर्त्तव्यं न पूर्वेद्युरित्येवं परं, गृहस्थं पूर्वेद्युरेव निमन्त्रयेन्न परेद्युरेवेत्परं वा, किन्तु पूर्वस्यां रात्रौ कृतमैथुनविप्रवर्जनमात्रपरमिति। 'त्र्यवरान्' संख्यया कृत्वा त्रयः अवरे हीना येषान्ते त्र्यवरा इति तद्गुणसम्विज्ञानो बहुव्रीहिः। तेन त्रीन् वा पञ्च वा सप्त वेत्यादि वेदितव्यं। एतच्च निमन्त्रणीयब्राह्मणसंख्याप्रकरणे विवरिष्यते।

पद्मपुराणेऽपि।

विप्रान् पूर्वे परे वाह्नि विनीतात्मा निमन्त्रयेत्।
शील-वृत्त-गुणोपेतान् वयोरूपसमन्वितान्॥

भविष्योत्तरेऽपि।

पूर्वेद्युस्तद्दिने वा स्यात् ब्राह्मणानां निमन्त्रणं।
न वाप्नुवन्ति पितरः श्राद्धं हीननिमन्त्रनं॥

अत्र ब्राह्म-मार्कण्डेयपुराणयोः पूर्वदिननिमन्त्रणे कारणमुक्त्वा पूर्वदिनातिक्रमे श्राद्धदिनेऽपि निमन्त्रणकर्त्तव्यतामभिधाय तत्र ब्राह्मणविशेषवर्जनमनिमन्त्रितानामपि श्राद्धकालागतानां यतीनां श्राद्धभोजित्वमुक्तं।

निमन्त्रयीत पूर्वेद्युः पूर्वोक्तान् द्विजसत्तमान्।
दैवे नियोगे पित्र्ये च तांस्तथैवोपकल्पयेत्॥
गत्वा तु योषितं श्राद्धे यो भुङ्क्ते यश्च भोजयेत्।
रेतोमूत्रकृताहारास्तं मासं पितरस्तयोः।

तस्मात्तु प्रथमं कार्य्यं प्राज्ञेनोपनिमन्त्रणं ॥
अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनं ।
भिक्षार्थमागतान् वापि काले संयमिनो यतीन् ।
भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ।

'दैवे नियोगे' वैश्वदेविककर्मार्थनियोगे, 'पित्र्ये' पितृ-पितामहादि-देवत्यकर्मार्थे च नियोगे, विभागेन तान् ब्राह्मणानुपकल्पयेत् त्वं दैवे निमन्त्रितोऽसि त्वं पित्र्ये निमन्त्रितोऽसि त्वं पितामहार्थे त्वं प्रपितामहार्थ इत्यादि कथयेदित्यर्थः। गत्वा तु योषितमित्यादिना कृतमैथुनस्य श्राद्धभोजननिषेधात् पूर्वस्यां रात्रौ कृतमैथुनेन निमन्त्रणनिषेधः कर्त्तव्य इति गम्यते ।

वैष्णव-वाराहपुराणयोरपि ।

प्रथमेऽह्नि बुधः शस्तान् श्रोत्रियादीन्निमन्त्रयेत् ।
कथयेच्च तदैवैषां नियोगान् पितृदैविकान् ॥
श्राद्धे नियुक्तो यो भुक्त्वा भोजयित्वा नियुज्य च ।
व्यवायीरेतसो गर्त्ते मज्जयत्यात्मनः पितॄन् ॥
तस्मात् प्रथममत्रोक्तं द्विजाग्र्याणां निमन्त्रणं ।
अनिमन्त्र्य द्विजान् गेहमागतान् भोजयेद्यतीन् ॥

कूर्मपुराणे ।

श्वोभविष्यति मे श्राद्धं पूर्वेद्युरभिपूज्य च ।
असम्भवे परेद्युर्वै यथोक्तैर्लक्षणैर्युतान् ॥
तस्य ते पितरः श्रुत्वा श्राद्धकालमुपस्थितं(१) ।

(१) श्राद्धकालमुपागतमिति ख०।

अन्योन्यं मनसा ध्यात्वा सन्तपन्ति मनोजवाः ॥
तैर्ब्राह्मणैः सहाश्नन्ति पितरोह्यन्तरीक्षगाः ।
वायुभूतास्तु तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिं ॥

आपस्तम्बस्त्वेकैकस्य ब्राह्मणस्य निमन्त्रणत्रयमुक्तवान् ।

पूर्व्वेद्युर्निवेदनं अपरेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणं त्रिप्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति । यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयञ्च सर्व्वेषु वृत्तेषु ।

अस्यार्थः । पूर्व्वेद्युः रात्रौ ब्राह्मणेभ्यो भोजननिवेदनं कर्त्तव्यं । पुनश्चापरेद्युः स्वागतप्रश्नानन्तरं तृतीयं चासनदानानन्तरमिति । अत्रार्थवादः । यतः श्राद्धं 'त्रिप्रायं' त्रिसंख्यापदार्थबहुलं, तत्र हि तिस्रो देवताः, त्रीणि पवित्राणि, त्रीणि पात्राणि, त्रिः सावित्रीजपः, त्रयः पिण्डाः, त्रिराञ्जनाभ्यञ्जनादीनीति । तेषु पदार्थेषु यथा प्रथमस्तथैव द्वितीय-तृतीयाविति ।

इति निमन्त्रणस्थूलकालाः ।

अथ निमन्त्रणसूक्ष्मकालाः ।

तत्र नागरखण्डे ।

पूर्व्वेद्युः सायमासाद्य श्राद्धार्हाणां द्विजन्मनां ।
गृहं गत्वा शुचिर्भूत्वा संयतस्तान्निमन्त्रयेत् ॥

ब्राह्मनाणां गृहङ्गत्वेत्यनेन स्वगृहं प्रति समाहूतान् न प्रसङ्गान्तरेणागतान्न रथ्यामिलितान् नान्यवेश्मगतानिति गम्यते । अनेनैव च स्वगृहरहितयोरपि यति-ब्रह्मचारिणोः ग्रामान्तरगतस्य च गृहस्थस्य निवासस्थानं गत्वेति सूच्यते । यदि पुनर्ग्रामान्तराद्यजमानगृहं प्रत्येवागतः श्राद्धार्हो भवेत्तदा स्वगृह एव निमन्त्रणीयः । निमन्त्रणीयगृहगमनस्यावश्यानिवृत्तिद्वारेणोपयोगित्वात् स्वगृहाभावेऽवश्यप्रसङ्गविरहा-

यतीन् गृहस्थान् साधूंश्च श्रोत्रियान् ब्रह्मचारिणः ॥

'तां रात्रिमिति तस्यां रात्रावित्यर्थः । 'केतयेत्' निमन्त्रयेत् । रात्रावपि प्रदोषात्परतो निमन्त्रणं कर्त्तव्यं । यतः स एवाह ।

जाति-क्रियावबोधाद्यैर्गुणैर्युक्तानलोलुपान् ।
प्रार्थयीत प्रदोषान्ते भुक्तानशयितान् द्विजान् ॥

'जातिः' ब्राह्मणत्वं । 'क्रिया' स्वाचारः । 'अवबोधः' वेद-तदङ्गाद्यर्थज्ञानं, आदिशब्देन शारीरकुनखित्वादिदोषराहित्यसंग्रहः क्रियते । 'अलोलुपान्' अतितृष्णाकुलितहृदयेभ्योऽन्यान् । उपलक्षणं चैतत् क्रोधादिमानसावद्यवर्जितानां, 'प्रार्थयीत' भोक्तृत्वेन देव-पितृकार्य्यसम्पादनसाहाय्यायाभ्यर्थयीत । 'प्रदोषान्ते' रजनीमुखं प्रदोषः । 'भुक्तान्' कृतभोजनान् । ये द्विवारं भोजिनस्तान् दिवा रात्रौ च भुक्तान् । ये त्वेकवारभोजिनस्तान् दिवा रात्रौ वा भुक्तान् । उपवासिनस्त्वकृतभोजनानेव । यतोनात्र भोजनं विधीयते किन्तु क्षुधितानां निमन्त्रणोपर्य्युपभुञ्जानानां शरीरपीडनाद्धुत्वा श्राद्धं न भुञ्जीतेति निमन्त्रणादूर्ध्वं श्राद्धान्नव्यतिरिक्तभोजनप्रतिषेधाच्च रागतः प्राप्तस्यैव भोजनस्यायं क्रमोविधीयते । शयितानां व्यवहारमजानतां निमन्त्रणप्रसक्त्यभावात्पर्य्युदासानर्थक्यात् 'अशयितान्' इत्यनेन शयितान् प्रबोध्य न निमन्त्रयेदित्युक्तं भवति । प्रदोषान्तेऽपि सर्वस्मिन् स्वगृहजने भुक्तवत्येव निमन्त्रणं कार्य्यं । सर्वभुक्तजने गृहे इति वचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । यदा तु पूर्वदिने निमन्त्रणं न कृतं तदानीमभुक्तैवाभुक्ते च गृहजने अकृतभोजनानेव ब्राह्मणान् श्राद्धदिने एव स्नात्याचारसौकार्य्यानुसारात्प्रति सम्भवे प्रातरेव निमन्त्रयेत् ।

इति निमन्त्रणसूक्ष्मकालः ।

अथ निमन्त्रणकर्त्तारः ।

तत्र तावत्स्वयमेव निमन्त्रणं कुर्य्यात् । दाता विप्रान्निमन्त्रयेदिति देवलवचनात् । असम्भवे त्वन्येनापि निमन्त्रणं कारयितव्यं, तच्च साधुना पुरुषेण ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा प्रयत्नतः* ।

समामन्त्र्य द्विजान् सर्वान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥

'समामन्त्र्य' निमन्त्रणाय प्रेषणीयान् साधून् सम्बोध्य मदीयश्राद्धोपयोगिनः सर्वान् ब्राह्मणान्निमन्त्रयेति प्रैषं दत्त्वा, निमन्त्रणं सम्पादयेत् ।[१]अथवा 'समामन्त्र्य' निमन्त्रणीयानेव सविनयमभ्यर्थनेनाभिमुखीकृत्येत्यर्थः । साधुभिरिति बहुवचनमविवक्षितं । सवर्णं प्रेषयेदाप्तमित्येकत्वस्यापि दर्शनात् ।

यमोऽप्याह ।

साधूभिः सन्निमन्त्रयेत् ।

साधुभिरपि सवर्णैरेव निमन्त्रणं कारयितव्यं ।

अतएव प्रचेताः स्मृति-प्रभासखण्डयोः ।

सवर्णं प्रेषयेदाप्तं द्विजानामुपमन्त्रणे ।

सवर्णशब्दोऽत्र सजातीयोपलक्षणार्थः ।

असवर्णप्रेषणे दोषमाह नारायणः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्त्रियाद्यैर्निमन्त्रितं ।

---

(१) समाहित इति ग० ।

तथैव क्षत्रियादीनां वृषलेन निमन्त्रितं ॥

क्षत्रियाद्यैरिति क्षत्रिय-वैश्य-सङ्करजाति-शूद्रैः, 'निमन्त्रितं' परम्परया निमन्त्रणेन योजितं, 'निमन्त्रितं' उपकल्पितं, इति भाउज्ञाचार्य्य इति हरिहरः। एतस्मिन्नपि व्याख्याने निमन्त्रितशब्दस्यासामञ्जस्यं तदवस्थमेवेति को विशेषाग्रहः। 'क्षत्रियादीनामिति क्षत्रिय-वैश्य-सङ्करजातीनां, 'वृषलेन' शूद्रेण। सवर्णं प्रेषयेदित्येतन्नियमसामर्थ्यात् वृषलशब्दस्यात्र भिन्नजात्युपलक्षणपरत्वं मन्तव्यं। शूद्राद्यन्नभोजनार्थं ब्राह्मणेन तु निमन्त्रणे क्रियमाणे दोषोऽयं शातातपस्मृतिप्रभासखण्डेषूक्तः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितं ।
तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितं ॥

अत्र पूर्वोक्तादेव हेतोर्ब्राह्मणशब्दस्य भिन्नोत्तमजात्युपलक्षणत्वं बोद्धव्यं। यत्तु स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं सवर्णाभावे त्वसवर्णमपि शूद्रव्यतिरिक्तं निमन्त्रणाय प्रेषयेदिति तन्नारायणप्रोक्तवचनविरोधादुपेक्षणीयं। निमन्त्रणाय च प्रेषणीयेषु साधुषु सर्वेषु सुतशिष्ययोरन्तरङ्गाः। स्वयं शिष्योऽथवा सुत इति वृहस्पतिवचने विशेषतस्तदुपदेशात् । शिष्यादपि सुतोऽन्तरङ्गः, यथैवात्मा तथा पुत्र इत्यादिदर्शनात् ।

इति निमन्त्रणकर्त्तारः ।

अथ निमन्त्रणीयब्राह्मणसंख्या ।

तत्र तावन्निमन्त्रयीत ब्राह्मणानित्यनुवृत्तावाह देवलः ।

अयुग्मान् विषमसंख्यकान् ।

इयं चाभ्युदयिकश्राद्धव्यतिरिक्तेषु श्राद्धेषु पित्र्यब्राह्मणसंख्या। आभ्युदयिके वैश्वदेविके तद्विकृतिभूतेऽन्यस्मिन् वैश्वदेवत्ये युग्मसंख्यका एव ब्राह्मणा निमन्त्रणीयाः। तत्राभ्युदयिके वचनानि दर्शयिष्यन्ते। वैश्वदेविकविषये युग्मब्राह्मणविधिं पित्र्यविषये च युग्मनिषेधमाहाङ्गिराः।

अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे न समा दैविके समाः।

'न समाः' समसंख्यकाः पित्र्यर्थे न ग्राह्या इत्यर्थः।

याज्ञवल्क्यः।

दैवे युग्मान् यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव चेति।

'युग्मान्' समसंख्यकान्।

मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च।

पितॄणामयुजः कामं युग्मान् दैवे द्विजोत्तमान्।
एकैकं वा पितॄणाञ्च देवानाञ्च स्वशक्तितः॥

विष्णुपुराणे।

पितॄणामयुजोयुग्मान् देवानामिच्छया द्विजान्।
देवानामेकमेकं वा पितॄणाञ्च नियोजयेत्॥

अत्र यथाशक्त्ययुग्मान् पित्र्य इत्युक्तेप्येकैकस्य पित्रादेः शक्तिमतापि नवभ्योऽधिका न निमन्त्रणीया इत्याह गौतमः।

नवावरान् भोजयेदयुजोवा यथोत्साहमूर्ध्वन्त्रिभ्यो गुणवन्तमिति।

नवभ्यः संख्याधिक्येन वराः वरिष्ठा दशादिसंख्यकाः तद्व्यतिरिक्ता अवराः इत्यर्थः।

नन्वेतदनुपपन्नं प्रतिषेधपक्षे तावन्नञः क्रियान्वयित्वादवशब्देनासम्बन्धात्समासानुपपत्तिः पर्युदासाश्रयणेऽपि नवशब्दोत्रावधिवचनः,

स च साक्षात् अवधिमद्वचनेनैवान्वेतुं शक्यः । न चावरशब्दोऽवधिमद्वचनः । अथ नञ्समासान्तर्गतस्य वरशब्दस्यावधिमद्वचनत्वं । तन्न । तथा सति सापेक्षत्वाद्वरशब्दो न नञा समस्येत । न च नवभ्योन्यूनसंख्याभिधाने विवक्षितेप्येवंविधसमासानुपपत्ताववरशब्दप्रयोग एव न स्यादिति वाच्यं । निरवयवस्यैवावरशब्दस्य तत्राभिमतत्वात् । उच्यते । असूर्य्यम्पश्यादिवत्प्रतिषेधकस्यापि नञः समासोदृश्यते पर्युदासपक्षेऽपि नित्यसापेक्षत्वान्नवाधिकादिशब्दवदुपपद्यत एव समासः । तानेतान्नवावरानेकैकस्य पित्र्यादेः स्थाने भोजयेत् । प्रत्येकमेव देवतानान्यज्यमानहविरधिष्ठानापेक्षित्वात् ।

नवावरेष्वपि संख्याविशेषार्थमाह अयुज इति । 'अयुजः' विषमसंख्यान् । तेनैकैकस्य स्थाने नव सप्त वा पञ्च वा त्रीन् वैकैकं वा निमन्त्रयेत् । ततश्चैकैकस्मिन् पित्र्यप्रयोगे उत्तमपक्षे सप्तविंशतिः सप्तविंशतिः सम्पद्यते, मध्यमपक्षे एकविंशतिरेकविंशतिः, किञ्चिद्धीनपक्षे पञ्चदश पञ्चदश, हीनपक्षे नव नव, हीनतरपक्षे त्रयस्त्रयः, हीनतमपक्षे एकैक इति ।

अतिसम्पद्धं प्रत्यधिकाभ्यनुज्ञानार्थमाह. 'वा यथोत्साहमूर्ध्वमिति । 'उत्साहः' शक्तिः, सा चेत् तर्हि 'ऊर्ध्वं' पूर्व्वोक्तसंख्याया उपरिष्टात् । ततश्च यथाशक्त्यधिकानपि भोजयेदित्युक्तं भवति । यत्र पित्रादित्रयस्थाने एकस्यैव निमन्त्रणं तत्र गुणविधानार्थमाह, 'त्रिभ्योगुणवन्तमिति । पित्रादित्रयस्थार्थे 'गुणवन्तं' अध्यात्मविद्यादिसर्व्वोत्कृष्टगुणयुक्तं, भोजयेत् । अत्र ब्राह्मणबाहुल्येऽपि सत्क्रियादेश-काल-शौचगुणवद्ब्राह्मणसम्पादनसमर्थेन सम्पद्धतमेन यजमानेन पित्रादिवर्गे सप्त-

विंशतिः मातामहादिवर्गे सप्तविंशतिरित्यमावास्यादौ चतुःपञ्चाशद्-ब्राह्मणाः सम्पादनीयाः। सुसम्पद्धतरेण तु पित्रादिवर्ग एकविंशतिः मातामहादिवर्गे चैकविंशतिरित्येवन्द्विचत्वारिंशत्सम्पादनीयाः। सुस-म्पद्धेन तु पित्रादिवर्गे पञ्चदश मातामहादिवर्गे पञ्चदशेत्येवं त्रिंश-त्सम्पादनीयाः। सम्पद्धेन तु पितृद्वयेष्टादश। मध्यमसम्पद्धिना तु षट्। दरिद्रेण द्वौ। दरिद्रतमेन लेक इत्येवं सम्पादनीयाः। अत्रो-त्तमादिपक्षेषु यथौचित्यं क्रमेण दशाष्ट-षट्चतुर्द्व्येकसंख्या वैश्वदेविक-ब्राह्मणा निमन्त्रणीयाः। तत्र वैश्वदेविकैकब्राह्मणपक्षः, पित्र्येक-ब्राह्मणपक्षः। इयं च वैश्वदेविकब्राह्मणसंख्यामावास्यादिश्राद्धेषु वैश्वदे-विकतन्त्रानुष्ठानपक्षे वेदितव्या। पृथग्वैश्वदेविकानुष्ठानपक्षे तु द्वैगुण्ये-नेति। यदा तु दरिद्रतमेन यजमानेन ब्राह्मणानलभमानेन वा पितृद्वयेऽप्येक एव ब्राह्मणोनिमन्त्र्यते तदा वैश्वदेविकासने देव-तार्चान्दर्भवटुं वा निवेश्य तत्पुरस्तात्पात्रोद्धृतमन्नं वैश्वदेवोद्देशेन त्यक्त्वाग्नौ प्रास्येद्ब्रह्मचारिणे वा निवेदयेत्।

अत्र पित्रादेरेकैकस्य स्थाने सप्त सप्त पञ्च पञ्च वा निमन्त्र-णीया इत्येतौ पक्षावाह पैठीनसिः।

श्वः श्राद्धं करिष्यामीति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा श्रोत्रियान् निमन्त्रयेदिति।

अन्ये तु गौतमवचनमेवं व्याचक्षते। नव अवराः संख्यया क्लृप्ता न्यूनाः येषु ते नवावराः, तद्गुणसंविज्ञानो बहुब्रीहिः। तेन नवप्रभृत्ययुजो भोजयेदित्युक्तं भवति। इयं च पित्रादित्रयस्थाने भोजनीयानां ब्राह्मणानां मिलितानां संख्या। ततश्चैकैकस्य पित्रादेः

स्थाने त्रिषु त्रिषु निमन्त्रितेषु सङ्कलनया नव ब्राह्मणाः सम्पद्यन्ते। स चायमवरः पक्षः। पञ्चसु पञ्चसु निमन्त्रितेषु सङ्कलनया पञ्चदश सम्पद्यन्ते। स एव पूर्वोक्तपक्षापेक्षया मध्यमः। तथा सप्तसु सप्तसु निमन्त्रितेषु सङ्कलनया एकविंशतिः सम्पद्यते। अयञ्च प्राचीनपक्षद्वयोत्तमः। ब्राह्मणनवकपक्षमवरत्वेनाभिदधानस्य तदुत्तरं मध्यमोत्तमाख्यं पक्षद्वयमेवाभिमतमिति गम्यते। ततश्च सम्टद्धतमेनाप्येकविंशतेः परतो न निमन्त्रणीया इति सिध्यति। अवरपक्षानुष्ठानेऽप्यसमर्थं प्रत्याह, 'अयुजोवा यथोत्साहमिति। अत्र पदार्थस्तु यथाव्याख्यातः। अनेन चैकैकस्य स्थाने एकैक इत्येवं त्रयः सर्वेषाञ्चैक एवेत्युक्तं भवति। यदि पुनः श्राद्धकाले गुणवान् कश्चिदागच्छेत्तदा तं चतुर्थमप्यतिथिरूपेण श्राद्धीयरूपेण वा भोजयेदित्याह, 'ऊर्ध्वं त्रिभ्योगुणवन्तमिति।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारमतेन पैठीनसिवचनस्यैवं व्याख्या। तद्यथा सप्त पञ्च वेति पितृक-वैश्वदेविकब्राह्मणानां मिलितानां संख्या। अस्यैव वाक्यस्यान्त्यभागे प्राङ्मुखान् वैश्वदेवानुपवेशयेत्पितॄन् दक्षिणपूर्वेणेत्यभिधानात्। अत्र पञ्चसंख्यापक्षे द्वौ देवे त्रयः पित्र्य इति विभागो द्रष्टव्यः। द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनित्यादिवचनदर्शनात्। सप्तसंख्यापक्षे तु चत्वारो दैवे त्रयः पित्र्य इति विभाग ऊह्यः। ननु द्वौ दैवे पञ्च पितृकृत्य इति विभागोहः कस्मान्न भवति। अनुपपन्नत्वान्न भवति। तथा हि दैवे युग्मानयुग्मान् यथाशक्ति पित्र्य एकैकस्येति कात्यायनेन पित्र्ये एकैकस्य यथाशक्ति अयुग्मानिति वदता पितृ-पितामह-प्रपितामहानां प्रत्येकमयुग्मब्राह्मणकल्पनं न पुनः समुदायस्येति दर्शितं।

ततश्च पञ्चानां समं स्यादश्रुतित्वादिति न्यायेन प्रत्येकमयुग्मसंख्यायाः समो विभाग ऊहनीयः । न च पित्रादिषु त्रिषु पञ्चानां समतया विभागः सम्भवति, सम्भवति तु त्रयाणां । तस्माच्चत्वारो दैवे त्रयः पित्र्य इति विभागः कार्य्य इति ।

पित्रादेरेकैकस्य स्थाने त्रयस्त्रयो निमन्त्रणीया इत्येतं पक्ष-माहाश्वलायनः ।

अथातः पार्वणे श्राद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्दिष्टे वा ब्राह्म-णान् श्रुत-शील-वृत्तसम्पन्नानेकेन वा काले ज्ञापितान् स्नातान् कृतवच्छौचानाचान्तानुदङ्मुखान् पूर्वं विश्वेभ्यो देवेभ्यः पितृवदुपवेश्यै-कैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन् वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं न त्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैर्व्याख्यातं काममनाद्ये ।

'अथशब्दः आनन्तर्य्यार्थः । 'अतःशब्दो हेत्वर्थः, यस्मादुक्तं श्राद्ध-मस्मै दद्युरिति अतः पिण्डपितृयज्ञानन्तरं पार्वणादिश्राद्धचतुष्टय-विधिं वक्ष्यामीति शेषः। पर्वशब्देनामावास्योच्यते तत्र भवं 'पार्वणं' । कर्मशब्देन काम्यमानं पुत्रादिरूपफलं तल्लाभोपायभूतं 'काम्यं' । अभ्यु-दयः पुरुषार्थश्रौत-स्मार्त्तकर्मारम्भः गर्भाधानादयः संस्काराश्च तेषाम-ङ्गभूतं 'आभ्युदयिकं' । एक एवोद्देश्यो यस्मिंस्तत् 'एकोद्दिष्टं' । 'वाशब्दः समुच्चये । श्रुतशीलवृत्तानि प्रागेव व्याख्यातानि । श्रुतादित्रयसमुदा-येनोपेतान् ब्राह्मणांस्तदलाभे त्वेकेन श्रुतादिना गुणेनोपेतान् । 'काले' पूर्वेद्युस्तदहर्वा, 'ज्ञापितान्' निमन्त्रितान्, 'स्नातान्' समावृत्तानाप्लुतान् वा। अहरहः स्नायादितिसामान्यस्त्यैवाप्लवनस्य प्राप्तत्वात्तद्ग्रहणं तैला-भ्यङ्गादियुक्तस्य तस्य प्राप्त्यर्थं।' कृतवच्छौचान्' प्रयोगकाले श्राद्धकर्त्ता

कृतपादप्रक्षालनान्। 'आचान्तान्' कृताचमनान्। सामान्यस्यैव भोजने प्राप्तस्याचमनस्य श्राद्धाङ्गत्वार्थं पुनर्वचनं। तेन प्रमादात्तदकरणे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं। 'पूर्वं विश्वेभ्यो देवेभ्य इति वैश्वदेविकान् पूर्वमुपवेश्य तदनन्तरं, उदङ्मुखान् उत्तराभिमुखोपवेशनीयान् पितृब्राह्मणानुपवेश्य 'पितृवत्' पितृतुल्यवयस्कान् वृद्ध-वृद्धतर-वृद्धतमानित्यर्थः, अथवा 'पितृवत्' पित्रादिक्रमेण। एकैकस्य पित्रादेः स्थाने द्वौ द्वौ ब्राह्मणौ, एतच्चाभ्युदयिकश्राद्धविषयं। उपक्रमे आभ्युदयिकस्याप्युपक्षेपात्। अमावास्यादिश्राद्धे पित्रादेरेकैकस्य स्थाने एकैकं त्रीन् त्रीन् वोपवेशयेत्। फलभूयस्त्वकामस्त्वधिकानपीत्याह, 'वृद्धौ फलभूयस्त्वमिति, 'वृद्धौ' ब्राह्मणसंख्याधिक्ये, 'न त्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैर्व्याख्यातं' यथा सर्वेषां पितॄणामेकः पिण्डो न दीयते किन्तु प्रतिपुरुषमेकैको दीयते तथा ब्राह्मणोऽपि प्रतिपुरुषं निमन्त्रणीयः न सर्वार्थमेकमिति। एतमपि पक्षं सपिण्डीकरणव्यतिरिक्ते श्राद्धेऽभ्यनुजानाति। 'काममनाद्य इति आद्यादन्यस्मिन् श्राद्धे सर्वेषां स्थाने काममिच्छया एकमपि ब्राह्मणमुपवेशयेत्। पार्वणधर्मिकाणां श्राद्धानां आद्यं सपिण्डीकरणं तस्मादन्यत् 'अनाद्यं'। अथवा अन्नमाद्यमन्नाभावोऽनाद्यं तस्मिन् सति। यदा अनाद्यं साक्षादद्नीयद्रव्यवर्जितं आमद्रव्यकं श्राद्धमपीत्यर्थः।

एकैकस्य पितृवर्गस्य स्थाने एकैकः एकैकस्मिंश्च दैविके एकैक इति पितृवर्गद्वयं वैश्वदेविकद्वयवत्यमावास्यादिश्राद्धे चत्वारो ब्राह्मणा निमन्त्रणीयाः इत्येवं पक्षमाहोशनाः।

ब्राह्मणान्निमन्त्रयेच्चतुरवरानिति।

वैश्वदैविकतन्त्रतामाश्रित्य श्राद्धद्वये त्रयो निमन्त्रणीया इत्याह

मनुः ।

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।

निमन्त्रयीत त्र्यवरान् सम्यक् विप्रान् यथोदितान् ॥

सम्यक् निमन्त्रयीतेत्यन्वयः ।

ननु दैवे युग्मान् दैविके समा इत्यादिवचनविरोधात् कथं वैश्वदेविकद्वयार्थमेको ब्राह्मण इति युज्यते । मैवं । एकैकमुभयत्र वेत्यनेन अयुग्मासु संख्यासु वैश्वदेविके एकत्वस्याप्यनुज्ञातत्वात् । अतो दैवे युग्मानीत्यादीनि वचनानि एकैकमुभयत्र वेत्यमुं पक्षं परिगृह्य व्यवतिष्ठन्ते । अत्र केचित् त्र्यवरानित्येकैकस्य स्थाने एकैक इत्येवं पित्रादित्रयस्य ब्राह्मणत्रयविधानमेतदित्याहुः । तदयुक्तं । द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनिति श्लोके पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । एतद्दोषपरिहारार्थमेकैकस्य पित्रादेस्त्रीन् त्रीनिति स्मृतिचन्द्रिकाकारो व्याख्यातवान् तदध्याहारद्वयमलीमसत्वादसमञ्जसं ।

पित्रादीनां षसामपि स्थाने एक एव ब्राह्मण इत्येवं पक्षमाह देवलः ।

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं श्राद्धमाचरेत् ।

षड़र्घ्यान्दापयेत्तस्मै षड़्भ्योदद्यात्तथासनं ॥

वसिष्ठस्मृति—कूर्म्मपुराणयोः ।

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगं ।

श्रुत-शील-वृत्तसम्पन्नं सर्वालक्षणवर्जितमिति ॥

श्रुत-शील-वृत्तानि पूर्वमेव व्याख्यातानि । 'अलक्षणानि' कुनखिश्वित्रादीनि, तैर्वर्जितं ।

अस्मिंश्च पक्षे वैश्वदेविकनिर्णयमाह स एव ।

यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत् ।
प्रास्येदन्नं तदग्नौ तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते ।
पितॄणां ब्राह्मणे योज्यो दैवे त्वग्निं(१) नियोजयेत् ॥

ब्रह्मोऽप्याह ।

भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनं ।
दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥

दैवे वैश्वदेविकस्थाने नैवेद्यं पात्रे समुद्धृतस्यान्नस्य तदुद्देशेन त्यागं कृत्वा पश्चात्तस्य ब्राह्मणस्य परिवेषितमन्नं पित्रुद्देशेन त्यजेत् ।

अत्र चतुरवरान् त्र्यवरानित्यादिवचनाच्च निर्णयसमर्थवचनमाह वृद्धवसिष्ठः ।

श्राद्धद्वयं करिष्यंस्तु दश वा चतुरोऽथवा ।
त्रीन् वा निमन्त्रयेद्विप्रानेकं वा ब्रह्मवादिनं ॥

अत्रैकैकस्मिञ्छ्राद्धे दशादीनां समोविभागः कर्त्तव्यः ।

तमेवाह धर्मः ।

पञ्चभिः पञ्चभिर्विप्रैः द्वाभ्यां द्वाभ्यामथापि वा ।
श्राद्धं देयं त्रिभिर्वा स्यादेकेनैवाथ वा पुनरिति ॥

---

(१) दैवेऽप्यपीति ग० ।

पञ्चानामप्यत्रान्तरो विभागः। त्रयः पित्र्ये द्वौ दैवे द्वयोश्च एकः पित्र्ये एको दैव इति वेदितव्यं।

तदुक्तं कूर्म्मपुराणे।

द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ पित्र्ये त्रयश्चोदङ्मुखास्तथा।
एकैकं तत्र दैवन्तु पितृ-मातामहेष्वपि॥

वृहस्पतिरपि।

एकैकमथ वा द्वौ त्रीन् दैवे पित्र्ये च भोजयेत्।
सत्क्रियाकालपात्रादि न सम्पद्येत विस्तरात्॥
दैवे पित्र्ये च कर्मणि एकैकं वा भोजयेत्।

एकं दैवे एकं पित्र्य इत्यर्थः। 'द्वौ त्रीन् वा' द्वौ दैवे त्रीन् पित्र इत्यर्थः। सर्वेषां ब्राह्मणसंख्याविकल्पानां मध्ये एतावेव कल्पौ सत्क्रियाद्यविघातकत्वात् प्रशस्ताविति विस्तरनिन्दाभिप्रायः।

अयमेवार्थो व्यक्त उक्तो वशिष्ठेन।

द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा।
भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि विस्तरन्तु विवर्जयेत्॥

मनु-शातातप-बौधायन-स्मृति-पद्मपुराणेष्वप्युक्तः।

द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा।
भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे॥

त्रीमिति प्रत्येकं त्रींस्त्रीनिति। एकैकमिति एकस्य पित्रादेरेकैकमिति यन्मेधातिथिना व्याख्यातं तदध्याहारदोषोद्भावनेन प्रागेव निरस्तं। यदप्येकैकमुभयत्र वेत्ययं विधिरेव न भवतीति तेनैवोक्तं तत्तु शम्भुप्रभृतिभिर्न्निबन्धकारैः परास्तमित्यस्माभिर्नाद्रियते। 'सुस-

स्फृद्धोपि' अत्यर्थमाढ्योपि, 'न प्रसज्येत' न प्रवर्त्तेत, विस्तरे। न चाय-मदृष्टार्थो विस्तरप्रतिषेधः, किन्तु सत्क्रियादिसम्पत्त्यविघातार्थः। अतएव सत्क्रियादिविघातकत्वेन विस्तरनिन्दा तेषु कूर्मपुराणेोक्ता।

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदं।
पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरं ॥

'सत्क्रिया' अन्नसंस्कारविशेषः, ब्राह्मणानां मनोवाक्कायकर्मभिः परितोषातिशयजननं वा। 'देशः' दक्षिणाप्रवणादिः, अवकाशवान् वा उष्णत्वादिगुणयोगी। 'कालः' कुतपापराह्णादिः। 'शौचं' यजमानब्राह्मणप्रेष्यगतमुक्तलक्षणं शुचित्वं। 'ब्राह्मणसम्पत्' गुणवद्ब्राह्मणलाभः। एतान् पञ्च पदार्थान् 'विस्तरः' ब्राह्मणबाहुल्यं, 'हन्ति' नाशयति। तस्मात्तं 'नेहेत' न कुर्य्यात्। यस्तु ब्राह्मणबाहुल्येऽपि सत्क्रियादिसम्पादनसमर्थः स गौतमादिवचनोक्तं प्रथमकल्पिकं विस्तारपक्षमेवाश्रित्य श्राद्धं कुर्य्यात्।

अतएव ब्रह्मपुराणे देश-कालादिसम्पादनासमर्थं प्रत्येव संक्षेपपक्षोभिहितः। मौननाशादिदोषशङ्कया च विस्तरनिन्दा कृता। तथाहि।

देश-काल-धनालाभादेकैकमुभयत्र वा।
शेषान् वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेश्मनि ॥
यस्माद्ब्राह्मणबाहुल्याद्दोषो बहुतरो भवेत्।
श्राद्धनाशो मौननाशः श्राद्धतन्त्रस्य विस्मृतिः ॥
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शो निन्दा दातुर्न भोक्तृषु।
वितण्डया परीवादो जल्पाश्चैव पृथग्विधाः ॥

ब्राह्मणबाहुल्ये यस्मादेते दोषाः सम्भवन्ति तस्मादेतद्दोषपरिहारा-

समर्थेनोभयत्रैकैक एव भोजनीय इत्यर्थः। शेषानभ्यागत-प्रतिवेश्यादी-नवश्यभोजनीयान् श्राद्धानन्तरं भोजयेत्। श्राद्धदेशादासायमुच्छि-ष्टानि नापसारणीयानीति वक्ष्यते, ततश्च श्राद्धदेशस्योच्छिष्टावरुद्ध-त्वादन्यवेश्मनीत्युक्तं॥

इति निमन्त्रनीयब्राह्मणसंख्या॥

अथैवं निरूपितेषु कालादिषु निमन्त्रणे निरूपणीये प्रथमानुष्ठे-यत्वात्तत्पूर्वकालकृत्यं प्रतिपाद्यते।

तत्र वाराहपुराणे।

वस्त्रशौचादिकर्त्तव्यं श्वः कर्त्तास्मीति जानता।
स्थानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत्॥

पित्रादिचयाहसंस्मरणयत्नेन तिथिद्वैधे श्राद्धार्हतिथिसंशोधनेन च 'श्वः' परेद्युः, श्राद्धस्याहं कर्त्ता भविष्यामीति निश्चित्य श्राद्धकर्त्ता वस्त्र-शौचादिकं कर्त्तव्यं। अत्र धौतवस्त्रः सदा भवेदिति वचनात्तद्दिनोप-योगिवस्त्रचालनस्यार्थप्राप्तत्वाद्वचनानर्थक्यं। उत्तरदिनोपयोगिनाम-पि वस्त्राणां शौचविधानं न युज्यते।

काषायं मलिनं वस्त्रं कौपीनञ्च परित्यजेत्।
अधौतं कारुधौतञ्च पूर्वेद्युर्धौतमेव चेति॥

भविष्यत्पुराणे श्राद्धकर्त्तुः पूर्वधौतवस्त्रपरिधाननिषेधात्। अतो वस्त्रशौचादीत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुब्रीहिः। आदिशब्दश्च प्रकार-वचनः। तेन श्राद्धोपयोगिसम्भारसम्पादनभाण्डमेलनशोधनादि गृह्यते। श्राद्धभूमिं परिगृह्य मृद्गोमय-गोमूत्रैः तामुपलिप्य समी-कृत्य श्राद्धार्हान् विप्रान्निमन्त्रयेत्।

एतच्च व्याख्यातमर्थं स्फुटमाहोशनाः ।

तच्च गोमयोदकैर्भूमिभाजनभाण्डशौचं कृत्वा श्वः कर्त्तास्मीति ब्राह्मणान्निमन्त्रयेच्चतुरवरान् । अनुपहतानां भूमिभाजनादीनां गोमयोदकैः कर्मार्थं संस्कारं कुर्य्यात् । उपहतानान्तु तैस्तैर्द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तैर्लोकतोऽवगतसामर्थ्यैश्च द्रव्यैः शुद्धिं विधाय संस्कारं कुर्य्यात् ।

'भाजनानि' भोजनसाधनान्यर्थादिसाधनानि च । 'भाण्डानि' पाकार्थानि पिठराणि । एतच्चान्यच्च वक्ष्यमाणं सर्वं कृत्वा ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् । 'चतुरवरान्' चत्वारः अवरा येषान्ते चतुरवराः । एतच्च निमन्त्रणीयसंख्याप्रकरणे विवृतं ।

आह देवलः ।

> श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।
> निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वभुक्तजने गृहे ॥
> असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ।
> अश्नातीनसमानर्षीनयुग्मानात्मशक्तितः ॥

यदि पूर्वेद्युर्निमन्त्रणं कुर्यात्तदामिषेण मांसेन रहितं 'सकृत्' एकवारं, भुक्त्वा कुर्य्यात् । एतच्चानुपवासदिनविषयं । उपवासदिने लभुक्त्वापि कुर्य्यात् । निमन्त्रणात् पूर्वं भोजने सकृत्त्वविधानात् आरब्धे न भोजनमासमापनादित्यापस्तम्बेन निमन्त्रणादूर्ध्वं भोजननिषेधाच्च तद्दिने द्वितीयभोजनं न कर्त्तव्यमिति निश्चीयते । पूर्वेद्युर्निमन्त्रणस्य तद्दिने सकृन्निरामिषभोजनमङ्गमिति महार्णवप्रकाशकारः । तन्मते तु भोजनस्यावश्यकत्वादुपवासदिनेऽवघ्राणं विधेयं । शिष्यादावपि निमन्त्रयितरि यजमानस्यैव तन्नियमानुष्ठानं तत्सम्बन्धितयैव श्रूयमाणत्वात्

'सर्वभुक्तजने गृहे' सर्वे भोज्या गृहजना भुक्ताः कृतभोजना यस्मिन् गृहे तत्तथा। गृहशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वान्निमन्त्रणदिने स्वगृह एव भोक्तव्यमिति गम्यते। यत्तु श्राद्धदिने विहितं निमन्त्रणं तदभुक्त्वैवा-भुक्तजने च गृहे विध्यन्तरानुसाराद्विधेयं। 'अज्ञातीन्' भिन्नगोत्रान्। 'असमानर्षीन्' भिन्नप्रवरान्। 'अयुग्मान्' विषमसंख्यकान्। निमन्त्र-णात्पूर्वंक्षणकृत्यमाह, 'श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्येति श्वोभूते श्राद्ध-महङ्करिष्य इति 'निश्चित्य' दृढमध्यवस्य सङ्कल्पं कृत्वेत्यर्थः।
सुव्यक्तश्चैतत्पूर्वलिखिते पैठीनसिवचने।

तद्यथा। श्वः श्राद्धं करिष्यामीति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा श्रोत्रियान्निमन्त्रयेदिति।

अत्राचारानुसाराद्यज्ञोपवीती विष्णुस्मरणपूर्वकं प्राणायामत्रयं वि-धाय प्राचीनावीती देशकालानुकीर्त्तनपुरःसरं सङ्कल्पवाक्यमुच्चारयेत्।

तद्यथा।

इह पृथिव्यां जम्बुद्वीपे भारतवर्षे कुमारिकाखण्डे प्रजापतिक्षेत्रे दण्डकारण्ये अमुकस्मिन् प्रदेशे इत्यादिदेशमनुकीर्त्त्य ॐ अद्य ब्रह्मणो द्वितीयपरार्द्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमस्य कलियुगस्य प्रथमचरणे इत्यभिधाय प्रभवादिसंवत्सरपञ्चकात्मकमर्वान्तरयुगमनुकीर्त्तयेत्। तानि च युगानि द्वादशैवमाहुः।

वैष्णवं प्रथमं तत्र बार्हस्पत्यं ततः परं।
ऐन्द्रमाग्नेयमेतस्मादाहिर्बुध्न्यं च पैतृकं॥
वैश्वदेवञ्च सौम्यञ्च प्राजापत्यञ्च मारुतं।
आश्विनं भाग्यमित्येवं युगानि द्वादशैव हीति॥

ततः श्वः संवत्सर-परिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरोदावत्सरेषु वर्त्तमानं युगमनुकीर्त्त्य वर्त्तमानसंवत्सरायनर्तु-मास-पक्ष-तिथि-वार-नक्षत्रयोग-करण-कुतपादिकाल-नामानि सप्तम्यन्तानि संकीर्त्त्य अद्य पार्वणश्राद्धनामधेयकर्मणि अमुकगोत्रा अस्मत्‌पितृ-पितामह-प्रपितामहा अमुकामुकशर्माणः सपत्नीका वसु-रुद्रादित्यरूपा अमुकगोत्रा अस्मन्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहाः अस्मन्मातामहमातुः पितामहमातुः प्रपितामहा इति वा अमुकामुकशर्माणः सपत्नीका वसुरुद्रादित्यरूपा अग्निश्च सोमश्चेत्येताः प्रधानदेवताः पूरूरवोमार्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवाः अङ्गदेवता यथोक्तलक्षणं अन्नं हविर्ब्राह्मणआहवनीयार्थे अमुकगोत्राणामस्मत्‌पितृणाममुकशर्मणां सपत्नीकानां वसुरूपाणाममुकसगोत्राणामस्मत्‌पितामहानाममुकशर्मणां सपत्नीकानां रुद्ररूपाणाममुकसगोत्राणामस्मत्प्रपितामहानाममुकशर्मणां सपत्नीकानामादित्यरूपाणां तथा अमुकगोत्राणामस्मन्मातामहानाममुकशर्मणां सपत्नीकानां वसुरूपाणाममुकसगोत्राणामस्मत्प्रमातामहानाममुकशर्मणां सपत्नीकानां रुद्ररूपाणाममुकगोत्राणामस्मद्‌वृद्धप्रमातामहानाममुकशर्मणां सपत्नीकानामादित्यरूपाणां पृथग्‌वैश्वदेविकसहितं सपिण्डनिर्वापं पार्वणश्राद्धद्वयं पितृतृप्तिकामोऽहं करिष्य इति सङ्कीर्त्तयेत्। अन्यकर्तृके तु श्राद्धेऽस्मच्छब्दस्थाने यजमानशब्दः प्रयोक्तव्यः। अग्नौकरणदेवताधिक्ये तु यावद्दैवतं देवतानुकीर्त्तनं। वैश्वदेविकतन्त्रपक्षे तु वैश्वदेविकसहितमित्यनुकीर्त्तनीयं। अपिण्डके तु पिण्डनिर्वापरहितमिति वाच्यं। एवं सङ्कल्पं विधाय निमन्त्रणमारभेत।

इति निमन्त्रणपूर्वकालकृत्यं ।

अथ निमन्त्रणेतिकर्त्तव्यता ।

तत्र चमत्कारखण्डे ।

तथैवामन्त्रयेद्विप्रांस्तान् विद्वान्नृपसत्तम ।

श्राद्धार्थं श्रद्धया युक्तः प्रसादः क्रियतामिति ॥

प्रचेतःस्मृति-प्रभासखण्ड-भविष्योत्तरेषु ।

कृतापसव्यः पूर्व्वेद्युः पितॄन् पूर्वं निमन्त्रयेत् ।

भवद्भिः पितृकार्य्यं स्वः सम्पाद्यं नः प्रसीदत ।

सव्येन वैश्वदेवार्थान् प्रणिपत्य निमन्त्रयेत् ॥

'कृतापसव्यः' कृतप्राचीनावीतः, 'पूर्व्वेद्युः' श्राद्धदिनात् पूर्वदिने, 'पितॄन्' पित्रर्थान् ब्राह्मणान्, 'पूर्वं' वैश्वदेविकब्राह्मणेभ्यः पुरस्तात् । अत्र पित्र्यब्राह्मणान् प्रतिनिमन्त्रयितुरभ्यर्थनवाक्यं 'भवद्भिः पितृकार्य्यं स्वः सम्पाद्यं नः प्रसीदतेति। अत्र यजमानश्चेत् स्वयं निमन्त्रणकर्त्ता तदैवं प्रयोगः। ॐ स्वः करिष्यमाणे श्राद्धे भवद्भिस्त्र्यम्बमानहविराधारत्वेनाहवनीयस्थाने भूत्वास्माकं पितृकार्य्यं सम्पादनीयं इत्येतस्मिन्नर्थे प्रसादः क्रियतामिति । यजमानप्रेषितश्चेन्निमन्त्रणकर्त्ता तदास्माकमित्यस्य स्थानेऽमुकस्य यजमानस्येतिपदं प्रयुज्य शेषं तथैव वाक्यं प्रयुञ्जीत । एवमभ्यर्थनेन ब्राह्मणान् सम्प्रसादनपूर्वकमुन्मुखीकृत्य निमन्त्रणवाक्यं प्रयोक्तव्यं तद्यथा श्वोऽद्य वा करिष्यमाणे अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणोऽस्मत्पितुर्यजमानपितुर्वा सपत्नीकस्य वसुरूपस्य श्राद्धे क्षणः क्रियतामिति पैतृके निमन्त्रणे, ॐ अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणोऽस्मत्पितामहस्य यजमानपितामहस्य वा सपत्नीकस्य रुद्ररूपस्येति पैतामहे, ॐ अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणोऽस्मत्प्रपिताम-

इत्स यजमानप्रपितामहस्य वा सपत्नीकस्यादित्यरूपस्येति प्रपितामहे, एवमेव गोत्राद्युच्चारणं कृत्वा मातामहाद्यर्थानां निमन्त्रणं कृत्वा एवं पित्रर्थान्निमन्त्र्यानन्तरं सव्येन सव्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतेन विशिष्टः सन्निमन्त्रणकर्त्ता वैश्वदेवार्थान् ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत्। तत्र च पितृकार्य्यशब्दस्थाने वैश्वदेविकार्थशब्दं निधाय पूर्ववत् प्रसादनवाक्यमुच्चार्य्य दैवे क्षणः क्रियतामिति निमन्त्रणवाक्यं प्रयोक्तव्यं। ततः पित्र्यैर्वैश्वदैविकैश्च ब्राह्मणैः ॐ तथेति निमन्त्रणाभ्युपगमवाक्यमुच्चारणीयं। अथ भूयोऽपि प्राप्नोतु भवानिति निमन्त्रयित्रोक्ते प्राप्नवानीति निमन्त्रणीयेन प्रयोज्यं। एतच्चोभयेषां निमन्त्रणं नमस्कारपूर्वकं कर्त्तव्यं ।

तदेतत्सर्वमुक्तं नागरखण्डे ।

ब्राह्मणानां गृहङ्गत्वा तान् प्रार्थ्य विनयान्वितः ।
अमुकस्य त्वया श्राद्धे क्षणो वै क्रियतामिति ॥
वदेदभ्युपगच्छेयु र्विप्रास्तैवं तथेति च ।
भूयोऽपि व्याहरेत् कर्त्ता तं प्राप्नोतु भवानिति ।
द्विजस्तु प्राप्नुवानीति विधिरेष निमन्त्रणे ॥

अत्र पित्रर्थानां ब्राह्मणानां पूर्वं वैश्वदेविकानां पश्चान्निमन्त्रणमित्युपक्रमः प्रतिपादितः सचानुपपन्न इव लक्ष्यते। यतोनिमन्त्रयेदित्यनुवृत्तौ क्रमान्तरमुक्तं वार्हस्पत्यस्मृति-भविष्योत्तरयोः ।

उपवीती ततो भूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान् ।
अपसव्येन पित्र्येऽथ स्वयं शिष्योऽथवा सुत इति ॥

'उपवीती' सव्यस्कन्धस्थितब्रह्मसूत्रः, भूत्वा, 'द्विजोत्तमान्'

द्विजेष्वनूचानत्वादिभिर्गुणैः प्रशस्ततरान् 'देवतार्थं' वैश्वदेविककर्म्मार्थं पूर्व्वं निमन्त्रयेत्। 'अथ' अनन्तरं 'अपसव्येन' दक्षिणस्कन्धस्थितेन ब्रह्मसूत्रेण, तथा युक्तः, भूत्वा 'स्वयं' श्राद्धाधिकार्य्येव, तत्प्रेषितस्तदीयः सुतः शिष्यो वा ब्राह्मणोत्तमान् 'पित्र्ये' पितृ-पितामहादिदैवत्ये कर्मणि, निमन्त्रयेत्। अनेन च वैश्वदेविकानां पूर्वं पित्र्याणान्तु पश्चान्निमन्त्रणमुक्तं, कथं पाठक्रमादिति चेत्। तन्न। प्रचेतोवाक्यगतेन श्रौतेन तद्बाधात्। अथाथशब्दावगतानन्तर्य्यात्क्रम इति चेत्। तदपि न। अथ शब्दस्यानेकार्थत्वादर्थान्तरत्वेनाप्युपपत्तेः। अथापेक्षितविध्यनुग्रहानन्तर्य्यार्थत्वं मन्यसे। तन्न। प्रचेतोवाक्यगतश्रौतक्रमविरोधपरिहारार्थमथशब्देऽर्थान्तरपरत्वस्यैवापेक्षितत्वात्।

ननु तथापि कथं पित्र्याणां पूर्वं निमन्त्रणं। यतो मनुर्वैश्वदेविकपूर्वं निमन्त्रणमाह।

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत्।

पित्र्याद्यन्तन्त्वीहमानः क्षिप्रंनश्यति सान्वय इति॥

दैवो वैश्वदेविकः पदार्थ आदिरादिमः दैव एव चान्तोऽन्तिमः पदार्थो यत्र श्राद्धे तद्दैवाद्यन्तं श्राद्धे चादिमः पदार्थो निमन्त्रणमेव अतो दैवं निमन्त्रणमादौ कर्त्तव्यमिति वचनाद्गम्यते। मैवं। विप्रपादक्षालनमादिमः पदार्थो न निमन्त्रणं, निमन्त्रणस्य प्रयोगवहिर्भावात्। ननु निमन्त्रणस्यापि पादक्षालनादिवच्छ्राद्धाङ्गत्वात् कथं प्रयोगवहिर्भावः। उच्यते। माभूत् प्रयोगवहिर्भावः किन्तु निमन्त्रणात् पूर्वं महासङ्कल्पस्तावद्विहितोऽस्ति अतस्तस्यैवादिमत्वात्तद्विषयं मनुवचनं न प्रचेतोवचनोपदिष्टनिमन्त्रणक्रमविरोधीति स एव निमन्त्रणे क्रमो

न्याय्यः । एवं स्थितेऽप्येतयोर्मनु-वृहस्पतिवाक्ययोर्निमन्त्रणक्रमपरत्वं मन्यमानाः पूर्वे निबन्धकाराः क्रमविकल्पमवर्णयन् ।

तथा च विप्रान्निमन्त्रयेदित्यनुवृत्तौ नागरखण्डे ।

कुलाचारसमोपेतान् गृहीत्वा चरणौ ततः ।
प्रसादयेच सव्येन विश्वेदेवार्चने पुरा ॥
युग्मानेव यथाशक्त्या मन्त्रमेतदुदीरयेत् ।
आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवास्ततो तव ॥
भक्त्याहूता मया चैव त्वं चापि व्रतभाग्भव ।
एवं युग्मान् समामन्त्र्य वैश्वदेवकृते द्विजान् ।
अयुग्मानपसव्येन पित्रर्थं चापि मन्त्रयेत् ॥
ब्राह्मणश्च यथाशक्त्या एकैकस्य पृथक् पृथक् ।
एकैकञ्च त्रयाणां वाप्येकमेव निमन्त्रयेत् ॥
द्विजं मातामहानामप्येष एव विधिः स्मृतः ।
ततः पादौ परिस्पृश्य द्विजस्येदमुदीरयेत् ॥
श्रद्धापूतेन मनसा पितृभक्तिपरायणः ।
पिता मे तव कार्य्येऽस्मिंस्तथैव च पितामहः ।
स्वपित्रा सहितोऽभ्येतु त्वञ्च व्रतपरो भव ॥
एवं पितॄन् समाहूय तथा मातामहानथ ।
सव्यं कृत्वा नमस्कृत्य तान् विप्रान् स्वगृहं व्रजेत् ॥

अत्र प्रचेतोवाक्ये प्रणिपत्य निमन्त्रयेदित्युक्तं, तत्तु स्मृतिचन्द्रिकाकारः शूद्रकर्तृविषयमित्यभिधाय ब्रह्माण्डपुराणवाक्यं प्रमाणत्वेन दर्शितवान् ।

दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।
पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकं ।
निमन्त्रयीत पूर्वेद्युः श्राद्धकर्त्ता द्विजोत्तमानिति ॥

दक्षिणचरणोपादाने प्रदेशविशेषो निमन्त्रणीयं प्रति निमन्त्रयितृप्रयोज्यं वाक्यं नियमश्रावणं च पाद्म-मात्स्ययोः पुराणयोर्दर्शितं ।

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा विनीतात्मा निमन्त्रयेत् ।
दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः ॥
एवं निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पितृबान्धवः ।
अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।
भवितव्यं भवद्भिश्च मयाच श्राद्धकारिणा ॥

'पितृबान्धवः' प्रकृतश्राद्धसम्बन्धिपितृसपिण्ड-समानोदकादिस्तत्-प्रेषितो वा निमन्त्रणकर्त्ता। अत्र केचिद्दक्षिणजान्वालम्भनं वैश्वदेविकद्विजनिमन्त्रणविषयमाहुः। तदयुक्तं। तत्पुराणस्थितनिमन्त्रणविषय-निखिल-वचनपौर्वापर्य्य-पर्य्यालोचनायां साधारणस्यैव प्रतीयमानत्वात्। अत्रिरपि नियमश्रावणमाह ।

प्रथमेऽह्नि निवासस्थान् श्रोत्रियादीन्निमन्त्रयेत् ।
कथयेच्च तदैवैषां नियोगान् पितृदैविकान् ॥
सर्व्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्ज्जितैः ।
भवितव्यं भवद्भिर्वै श्वोभूते श्राद्धकर्मणीति ॥

'प्रथमेऽह्नि' पूर्वेद्युरित्यर्थः। एवं निमन्त्रणकर्त्ता वाक्येऽभिहिते निमन्त्रणीयब्राह्मणाभिधेयमाह स एव ।

ततस्तथेत्यविघ्नेन गतेयं रजनी यदि ।

यथाश्रुतं प्रतीच्छेरन् श्राद्धकालमतन्द्रिताः ॥

तेन निमन्त्रिता विप्रास्तं निमन्त्रणकर्त्तारं तथास्तु यद्यविघ्नेनेयं रजनीगतेत्युक्त्वा धर्मशास्त्रादौ यथानियमजातं श्रुतं तथैव तन्नियमजातं 'प्रतीच्छेरन्' परिपालयेयुः । 'श्राद्धकाले' स्वादितान्नपरिणामपर्य्यन्तमित्यर्थः ।

यमेनापि । निमन्त्रणीयाभिधेयमुक्तम् ।

तेनोँ तथेत्यविघ्नेन गतेयं रजनी यदीति ।

'तेन' निमन्त्रणीयेन, ॐ तथेत्याद्यभिधेयमित्यर्थः ।

देवलः ।

कामं प्रतिश्रवस्तेषामनिन्द्यामन्त्रणे कृते ।

'तेषां' ब्राह्मणानां अनिन्द्येनामन्त्रणे क्रियमाणे कामं निकामं अत्यर्थं, 'प्रतिश्रवः' अभ्युपगमः, कर्त्तव्यो भवति । अभ्युपगतनिमन्त्रणस्तु आब्रह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्यादीनि योगक्षेमो नः कल्पतामित्यन्तानि यजूंषि जपेत् ।

आमन्त्रितो जपेद्दोग्ध्रीमिति भृगुस्मरणात् ।

इति निमन्त्रणेतिकर्त्तव्यता ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधिपति-पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-खण्डे श्राद्धकल्पे निमन्त्रणप्रकरणं नाम एकादशोऽध्यायः ॥०॥

अथ द्वादशोऽध्यायः।

गोष्ठीशालाकलानां कुलगृहमलघुः श्लाघ्यपुण्योदयानां
विद्यानां पर्षदाद्यो मधुमधुरवचः सम्पदां यस्य कोषः।
सोऽयं हेमाद्रिसूरिः कुश-मुकुलशिखातीक्ष्णबुद्धिः प्रसिद्धः
श्राद्धे पूर्वाह्णकृत्यं निगदति दलयन् संशयं तत्पराणाम्॥

अथ श्राद्धदिनपूर्वाह्णकृत्यं।

तत्र पाकादिकृत्यं।

अथ श्राद्धकर्त्ता ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय यथोपदेशं शौचविधिं विधायाचामेत्। दन्तधावनन्तु न कुर्य्यात्।

तथाच श्रुतिः।

क्लिन्नदन्तः पितॄन् यजेतेति।

'क्लिन्नदन्तः' अनपनीतमललेपदन्तः।

शातातपोऽपि श्राद्धदिने दन्तधावननिषेधमाह।

शुद्ध्यर्थं प्रातरुत्थाय भक्षयेद्दन्तधावनं।
श्राद्धे यज्ञेऽथ नियमे पत्यौ च प्रोषिते न तु॥

श्राद्धादौ निष्पाद्यत्वेन प्रस्तुते सति दन्तधावनं न कुर्य्यादन्यत्र कुर्य्यादित्यर्थः।

प्रभासखण्डे।

उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनं।
दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्तकुलानि वै॥

अयञ्च निषेधः श्राद्धकर्त्तुरेव न पुनः श्राद्धभोक्तुरपि ।
अतएव प्रचेतःस्मृति-भविष्योत्तरयोः ।

श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्य्याद्दन्तधावनं ।

श्राद्धकर्त्ता न कुर्वीत दन्तानां धावनं बुधः ॥

अतः श्राद्धकर्त्ता दन्तधावनमकृत्वैव शौचाचमनविधिं निष्पादयेत् । ततो नद्यादौ यथालाभं मुख्यकल्पिके वा जलाशये यथोक्तस्नानं कुर्य्यात्, स्नातोऽधिकारी भवतीत्यादिविष्णुवचनात् । ततः पूर्वोक्त-विधिना तर्पणं विधाय जलादवतीर्य्य स्वयं वा सुतशिष्यादिना धौते अहते सिते वाससी परिधानाद्बहिःकच्छाबन्धमकुर्वन् परिद-धीत । अनन्तरं सन्ध्यामुपास्य प्रोक्षणमादाय गृहं गत्वा नैत्यिकं प्रात-र्होमं कृत्वा पाकभूमिमुपलेपनादिभिः संस्कुर्य्यात् ।
तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

भूमिः श्राद्धे पञ्चगव्यैः लिप्ता शोध्या तथोल्मुकैः ।

गौरमृत्तिकयाच्छन्ना प्रकीर्णतिलसर्षपा ॥

देवलस्मृति-कूर्मपुराणयोः ।

तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।

आसुरोपहतं सर्वं तिलैः शुध्यत्यजेन चेति ॥

अनन्तरं पाकारम्भं चिकीर्षन् पाकभूमेः सकाशादपासन्नि[illegible]र-णोक्तान् वीभत्स-मत्सरि-मत्त-धूर्त्त-शूद्र-शूद्री-पतित-पाषण्ड-षण्ड-काण-कुणि-भ्रूणहन्तृ-श्वित्रि-कुष्ठि-रजस्वला-स्वैरिणी-सङ्कीर्णयोनि-कुब्ज-वामन-छिन्नहीनातिरिक्ताङ्ग-पङ्गु-विड्वराह-खर-करभ-करट-कुक्कुट-शुनक-नकुल-विडाल-चण्डाल-नीलीकषायवाससो दूरतरमु-

त्याज्य भोजनभाण्डादीनि यथार्हं चालयेत्। अथैवं संस्कृतायां भुवि शोधितेषु नवेषु च भाण्डेषु पाकं कर्तुमुपक्रमेत्।

तथा च देवलः।

तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः।
आरभेत नवैः पात्रैरन्नारम्भञ्च बान्धवैः॥

अयमर्थः। स्नातः स्नातया परिहिताधावकधौतश्वेतवाससा पत्न्या सह शक्तियुक्तः स्वयमेव समस्तपाकारम्भ-समाप्तीकुर्यात्। अशक्तस्त्वेत्स्वय-मारम्भमात्रं कृत्वा अन्वारम्भं बान्धवैः स्वजनैः कारयेत्। अत्र पाठान्तरं अन्वारम्भश्च बान्धवैरिति। पाठान्तरं च अन्नारम्भवतां विधिरिति।

पत्न्या स्वहस्तेन पाकः कर्त्तव्य इत्यत्रार्थे लिङ्गदर्शनं चमत्कारखण्डे।

ततश्च अपचयामास तदर्थं जनकोद्भवा।
रामादेशात्स्वयं साध्वी विनयेन समन्विता॥

प्रभासखण्डेऽपि।

अथैतानि पपाचाशु सीता जनकनन्दिनी।

अयञ्च पाकारम्भोऽग्निमता मन्त्रवन्निर्वापपूर्वकः कर्त्तव्यः।

तथा च पाद्म-मात्स्यपुराणयोः।

अग्निमान्निर्वपेत्पित्र्ये चरुञ्चासममुष्टिभिः।
पितृभ्यो निर्वपामीति सर्वं दक्षिणतो न्यसेत्॥

चरुग्रहणादोदन एव निर्वापो विज्ञायते न सूप-शाकादिषु। 'असममुष्टिभिः' विषमसंख्यकैर्मुष्टिभिः।

अत्र नवैः पात्रैरित्यस्य सांवत्सरिक एवावश्यकत्वं नान्यत्रेतिवदन्तः केचिद्वचनं दर्शयन्ति।

नूतनामन्त्रकरणं ब्राह्मणाभ्यञ्जनं तथा ।

श्राद्धात् पूर्वमदानञ्च प्रत्यब्दे चितयञ्चवेदिति ॥

तदयुक्तं । प्रत्यब्दग्रहणस्यादरातिशयार्थत्वेनाभ्युपपत्तेः दर्शश्राद्ध-प्रकरणाम्नातानां नूतनभाण्डादीनां उत्कर्षापत्तेश्च ।

भूभाण्डसंस्कारानन्तरमुक्तं देवलस्मृति-कूर्म्मपुराणयोः ।

ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत् ।

चोष्य-पेयसमृद्धञ्च यथाशक्ति प्रकल्पयेत् ॥

अस्यार्थः। विचित्रसंस्कारमतिचमत्कारिबहुप्रकारवेसवरसारं व्रीहि-यव गोधूमविकारप्रायमभिप्रायानुकूल-मूल-मुकुलफल-कुसुम-कन्द-कन्दल शकलकल्पिताल्पव्यञ्जनमतिरुच्यकूर्चिकापानकपायस-रसाला-रसारं असित-तिल-मुद्ग-खड्ग-च्छाग-मेषामिष-माषविरचितरुचिर-पाकविशेषं उपचितमरीच-गुडखण्ड-मात्स्यण्डिका-हिङ्गु-सैन्धव-कर्पूर-कुङ्कुमैला-धूपादिसाधितं भक्ष्य-भोज्य-लेह्य-चोष्य-पेयादिभेदभिन्नं गन्धवर्णरससम्पन्नमन्नं निष्पादयेत् । एतच्च यथाशक्ति सम्पादनीयं । अतएवाह गौतमः ।

शक्तितः प्रकर्षयेद्गुणसंस्कारविधीनन्नस्येति ।

अन्नानां समीचीन-जाति-रूप-रस-गन्ध-स्पर्शवत्त्वं 'गुणाः' । द्रव्य-क्रियादिभिरतिशयाधानं 'संस्कारः', एतयोः 'विधीन्' प्रकारान्, यथाशक्ति 'प्रकर्षयेत्' शक्त्यनुसारेण प्रकृष्टात् सम्पादयेदित्यर्थः ।

आह पराशरः ।

इष्टापूर्त्त-मृताहेषु[१] पर्व-वृद्ध्यष्टकासु च ।

(१) इष्टापूर्त्तहतोयेष्विति ग० ।

पात्रेभ्यस्तु यथाशक्ति स्वादन्नं प्रतिपादयेत् ॥

अत्र साग्निकेन वैश्वदेवार्थं पृथक्पाकः कर्त्तव्य इति वैश्वदेवादि-प्रकरणेऽभिहितं ।

समाप्ते च पाके श्राद्धभूमिसंस्कारः कर्त्तव्यः । तत्र श्राद्धयोग्या भूमिर्विष्णुधर्मोत्तरे ।

गोमयेनोपलिप्तेषु श्राद्धकार्य्यगृहेषु च ।
मनोज्ञेषु विचित्रेषु रुचिरेषूत्तमेषु च ।
उद्यानेषु विचित्रेषु सैकतेषु समेषु च ॥

पद्मपुराणे ।

तीर्थायतन-गोष्ठेषु द्वीपोद्यान-गृहेषु च ।
विविक्तेषूपलिप्तेषु श्राद्धं देयं विजानता ॥

यमः । दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणं ।
शुभन्देशं परीक्ष्यादौ गोमयेनोपलेपयेत् ॥

मत्स्य-पाद्मपुराणयोः ।

गोमयेनोपलिप्ते तु दक्षिणाप्रवणे स्थले ।
श्राद्धं समारभेद्भक्त्या गोष्ठे वा जलसन्निधौ ॥

अत्र प्रयत्नेनापि दक्षिणाप्रवणत्वं सम्पादयेदित्याह मनुः ।

शुचिन्देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।
दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥

'शुचिः' भस्मास्थिकपालिकाद्यनुपहतः । 'विविक्तः' विस्तीर्णः बहुभिर्जनैरनाकीर्णश्च, 'दक्षिणाप्रवणः' दक्षिणस्यां दिश्यवनतः, तादृशं देशं प्रयत्नेन सम्पादयेत् । तच्च गोशकृतोपलेपयेत् ।

कूर्म्मपुराणे ।

दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणं ।
शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥

पैठीनसिः ।

शुचौ देशे गवां गोष्ठेऽग्न्यागारे वा गोमयेनोपलिप्य पुष्पोपहारं कृत्वा ।

पुष्पाणां 'उपहारः' उपहरणं विकिरणमिति यावत्, द्विजानुपवेशयेदित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

आह विष्णुः ।

संवृते च श्राद्धं कुर्य्यात् न रजस्वलां पश्येन्न श्वानं न विड्वराहं न ग्राम्यकुक्कुटं प्रयत्नाच्छागमजस्य दर्शयेत् ।

रजस्वलादिग्रहणमपासनीयप्रकरणोक्तानां सर्वेषां नग्नादीनां उपलक्षणार्थं । 'अजः' छागः । स यथा सन्निधौ निबद्धः क्रियमानं श्राद्धं पश्येत्तथा प्रयत्नेन कर्त्तव्यं ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

रजस्वला च षण्ढश्च श्वानः शूकर-कुक्कुटाः ।
यथा श्राद्धं न पश्यन्ति तथा कार्य्यं विजानता ।
रक्षार्थञ्चास्य वै तेषां गुप्तिः कार्य्या नरेश्वर ॥

तथा ।

वस्त्रसंदर्शनं शस्तं श्राद्धे नित्यमरिन्दम ।
कुतपस्य च सान्निध्यं तथा कृष्णाजिनस्य च ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

तस्मात् परिवृते दद्यात्तिलैश्चान्ववकीरयेत् ।

राक्षसानां तिलरक्षा शुनां वै संवृतेन च।

महाभारते।

श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन।

तस्मात् परिवृते दद्यात्तिलांश्चान्ववकीरयेत्॥

ब्रह्मपुराणे।

जघान दानवौ विष्णुः पूर्वन्तु मधु-कैटभौ।

वृत्रं महेन्द्रश्च ततः पृथ्वी तन्मेदसावृता॥

ततोऽर्थं मेदिनी सा तु लोके वै ख्यायते जनैः।

तस्माच्छ्राद्धे पञ्चगव्यैर्लेप्या शोध्या तथोल्मुकैः।

गोरमृत्तिकयाच्छन्ना प्रकीर्णा तिलसर्षपैः॥

'उल्मुकैः' समन्तादुल्मुकनिधानेन, तत्र "ये रूपाणीति पिण्डपितृयज्ञोऽदिष्टो मन्त्रश्च प्रयोज्यः।

कोलायां वराहकृतं श्राद्धमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे।

दंष्ट्रयोल्लिख्य च महीमभ्युक्ष्य सलिलेन च।

धर्म्मोद्भवेनोपलिप्य कुशैरुल्लिख्यतां पुनः।

परिणीयोल्मुकेनैनामभ्युक्ष्य च पुनः पुनः॥

अत्र श्राद्धं कुर्वता वराहेणैवंविधो भूसंस्कारः कृत इत्यतो लिङ्गदर्शनादन्येनाप्येवमेव कर्त्तव्य इत्यवगम्यते। श्राद्धप्रकृतिभूतेऽपि पितृयज्ञे वज्रस्योल्लिखनसाधनत्वेन विधानाद्दंष्ट्राग्रहणमविवक्षितं। 'धर्म्मोद्भवः' गोमयं। 'परिणीय' समन्तात्प्रदक्षिणपरिभ्रमितेनोल्मुकेन परिगतां कृत्वेत्यर्थः।

एवं समाप्ते गृहकर्म्मणि गृहजनकृत्यमाह हारीतः।

कृतकर्म्माणः सस्त्री-बाल-वृद्धाः सुरभिस्नाताः शुचयः शुचिवाससः स्युः।

'सुरभिस्नाताः' सुगन्धितैलादिद्रव्यस्नाताः। एतच्च प्रायेणाभ्युदयिकविषयं भवितुमर्हति।

भविष्यत्पुराणे।

स्त्री-बाल-वृद्धैः स्नातव्यं तद्दिने श्राद्धकारिभिः।
नियतैश्चैव तैर्भाव्यं यावच्छ्राद्धं समाप्यते॥

अथाह्नः सार्द्धप्रहरे व्यतीते निमन्त्रितानां ब्राह्मणानां नख-रोम-कल्पनं कारयेत्।

वाराहपुराणे।

प्रभातायां तु शर्व्वर्यां उदिते च दिवाकरे।
दिवाकीर्त्तिं समानीय विप्राय विधिपूर्व्वशः॥
श्मश्रुकर्म च कर्त्तव्यं नखच्छेदस्तथैव च।
स्नापनाभ्यञ्जनं दद्यात्पितृभक्तस्तु सुन्दरि॥

'दिवाकीर्त्तिः' नापितः।

भविष्यपुराणे।

तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं दद्यात् पूर्व्वाह्न एव तु।
श्राद्धभूमौ नख-श्मश्रुच्छेदनञ्चापि कारयेत्॥

तैलोद्वर्त्तनादिदाने पात्रविशेषो देवलस्मृति-कूर्मपुराणयोर्दर्शितः।

ततो निवृत्ते मध्याह्ने लुप्तरोम-नखान् द्विजान्।
अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेद्दन्तधावनं॥
तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधं।
पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्वैश्वदेविकपूर्व्वकं॥

'लुप्तरोमनखान्' छिन्नरोमनखान्। 'यथामार्गं' यथाविधि । 'स्नानं' स्नानार्थं उष्णोदकं, 'स्नानीयं' स्नानोपकरणभूतं सुरभिद्रव्यादि । 'औदुम्बरैः' ताम्रमयैः। उदुम्बरादियज्ञियवृक्षजैर्वा । तैलदानन्त्वनिषिद्धतैलासु तिथिषु वेदितव्यं। "ततोऽनिवृत्ते मध्याह्न इत्यत्र अनिवृत्ते मध्याह्न इत्यकारप्रश्लेषो द्रष्टव्यः। अन्यथा प्रधानकर्मकालातिपातः स्यात् पूर्वाह्णपूर्वाह्लकालविरोधश्च ।

अतएव मार्कण्डेयः।

अह्नः षट्सु मुहूर्त्तेषु गतेषु लथ तान् द्विजान् ।
प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् स्नानायामलकोदकान् ॥

द्वादशघटिकाभ्य ऊर्ध्वं निमन्त्रितब्राह्मणानां स्नानार्थं परिचारकाणां हस्ते आमलककल्कं प्रदाय निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यः प्रत्येकं दीयतामिति तान् प्रति परिचारकान् प्रेषयेदित्यर्थः। एतदामलककल्कदानं प्रतिषिद्धतैलासु तिथिषु द्रष्टव्यं। तास्वप्यमावास्यादिव्यतिरिक्तासु देयमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः। धात्रीफलैरमवास्यायां न स्नायादित्यामलकोदकस्नानस्यामावास्यायां निषेधात्। अनिषिद्धतैलायान्तु तिथौ स्नानार्थं तैलादि देयमिति देवलवचने दर्शितमेव।

कात्यायनस्मृति-प्रभासखण्डयोरपि ।

तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं दन्तधावनमेव च ।
छिन्नरोम-नखेभ्यस्तु दद्यात्तेभ्योऽपरेऽहनि ॥

छिन्नरोमनखेभ्यो निमन्त्रितेभ्य स्तैलादिकं स्नानसाधनं दन्तधावनसाधनञ्च काष्ठादिकं दद्यादित्यर्थः।

यत्तु प्रचेतसोक्तं ।

तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं दद्यात् पूर्वाह्ण एव तु ।

श्राद्धभुग्भ्यो नख-श्मश्रुच्छेदनं न तु कारयेदिति ॥

तत्र श्राद्धभुजां नखादिच्छेदननिषेधो निषिद्धक्षुरकर्मतिथि-विषयः । अथवा श्राद्धकर्त्ता श्राद्धभुग्भ्यः तैलादिकं दद्यात् । आत्मनश्च नखादिच्छेदनं न कारयेदिति व्याख्येयं । ब्राह्मणानां गृहं प्रति तैलो-द्वर्त्तनादि प्रेषणीयमित्युक्तं । येषान्तु ग्रामान्तरादागतानां गृहं नास्ति तेषां यजमानेन स्वगृहमागतानां श्मश्रुकर्माभ्यञ्जनादि कारयितव्य-मित्याह यमः ।

श्राद्धकाले समाहूतानलङ्कुर्वीत तान् द्विजान् ।

श्मश्रुकर्म-शिरःस्नान-धूपनाभ्यञ्जनाञ्जनैः ।

आसनं कुतपं दद्यादितरद्वा पवित्रकं ॥

श्राद्धार्थानाञ्च भाजनासन-गन्ध-पुष्प-धूपादीनां द्रव्याणां पूर्वाह्ण एव सम्भरणं कर्त्तव्यं । अथ यजमानो यथालाभं तीर्थे माध्याह्निकं कर्माङ्गञ्च स्नानं तन्त्रेण निर्वर्त्तयेत् ।

उक्तं हि कर्म्मारम्भे स्नानं मत्स्यपुराणे ।

नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न विद्यते ।

तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते ॥

नागरखण्डेऽपि ।

पितॄनुद्दिश्य यद्द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रदीयते ।

स्नातैर्धौताम्बरैर्मर्त्त्यैस्तद्भवेत्तृप्तिदं महत् ।

पितॄणां सर्वदेवेश इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥

अत्र श्राद्धमधिकृत्य विशेषो भविष्यत्पुराणे ।

कर्त्तुः स्नानं भवेत्तीर्थे प्रातर्मध्याह्न एव तु ।
उष्णोदकेन वाशक्तः कुर्वीत सकृदेव तत् ॥

ततो देवर्षि-पितृतर्पणं कृत्वा जलादवतीर्य्याहते धौते श्वेते वाससी पूर्व्ववत् परिदधीत ।

तथा च वशिष्ठः ।

जप-होमोपवासेषु धौतवस्त्रः सदा भवेत् ।
अलङ्कृतः शुचिर्मौनी श्राद्धादौ विजितेन्द्रियः ॥

आह प्रचेताः ।

श्राद्धकृच्छुक्लवासाः स्यादिति ।

यत्तु वस्त्रप्रकरणोक्तव्यासवचने धातुरक्तस्यापि पवित्रत्वं स्मर्य्यते तत् श्राद्धव्यतिरिक्तविषयं क्षत्रियादिविषयं वा ।

काषायरक्तस्य निन्दामाह बौधायनः ।

काषायवासाः कुरुते जप-होम-प्रतिग्रहान् ।
न तद्देवगमं भवति हव्यकव्येष्वयो हविरिति ॥

'हव्य-कव्येष्विति तत्साध्येषु कर्मस्वित्यर्थः ।

विशेषान्तरं भविष्यत्पुराणे ।

अवाग्यतो धौतपादः पाटिताम्बरसंयुतः ।
तस्माद्दर्हिर्बद्धकच्छो वहिर्जानुकरस्तथा ॥

एवं वाससी परिधाय द्विराचम्य माध्याह्निकं सन्ध्याविधिं विधाय कर्मार्थं तीर्थोदकान्याहरेत् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

उदकानयनं कृत्वा पश्चाद्विप्रांश्च भोजयेत् ।

अत्र विशेषसहितं जलाहरणं कुशाहरणञ्च कूर्म्मपुराणे ।

श्वोभूते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भान् समाहितः ।
समूलानाहरेद्वारि दक्षिणाग्रन्तु निर्मलं ॥

'दक्षिणाग्रं' दक्षिणप्रवाहं जलाशयं दक्षिणभागस्थितं वा । पूर्वेद्युर्निमन्त्रणं विधायाह हारीतः ।

अथ श्वोभूते दक्षिणां दिशं गत्वा दक्षिणप्रणतान् समूलान् दर्भानाहरेत् । अपरिगृहीताश्चाप इति ।

'अपरिगृहीताः' पूर्वमन्येनास्वीकृताः ।

आह यमः ।

समूलस्तु भवेद्दर्भः पितॄणां श्राद्धकर्मणि ।
मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य तु महात्मनः ॥

अत्र विस्तरेण दर्भलक्षणं जललक्षणं तदुभयाहरणे विधिश्च पूर्व्वोक्तः । श्राद्धार्थोदकाहरणे विशेषो महाभारते ।

उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणः प्रभुः ।

अत्र स्तुतिस्वरूपविशेषानभिधानादिमं मे वरुण इत्यादिना येन केनचिद्वरुणदैवत्येन मन्त्रेण स्तोतव्य इति गम्यते । तीर्थादभ्युक्त-जलाहरणासम्भवे मणिकादपि तदाहरणं पूर्वमेव प्रतिपादितं । तीर्थान्मणिकादेर्वा समाहृतस्योदकस्य कार्य्यमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।
ततः कर्म्माणि कुर्वीत विहितानि च कानिचित् ॥

प्रोक्षणेतिकर्त्तव्यता तु पृथिवीस्तुत्यादिकृत्यप्रकरणे वक्ष्यते । ततो नृवराहपूजां कुर्य्यादित्युक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे

श्राद्धाह्नि प्रयतः स्नातः स्वाचान्तः सुसमाहितः।
शुक्लवासाः समभ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनं॥

श्राद्धमारभेतेति शेषः।

शिवपुराणे।

पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितृश्राद्धं प्रकल्पयेत्।
कृत्वा तु विधिवच्छ्राद्धं भुञ्जीत पितृसेवितं॥

अत्र साग्निकोऽमावास्याश्राद्धं करिष्यन् पूर्व्वं वैश्वदेवं पिण्डपितृयज्ञञ्च क्रमेण कुर्य्यात्। श्राद्धान्तरं करिष्यंस्तु पूर्वं वैश्वदेवबलिहरणादि कुर्य्यादिति पूर्वं प्रपञ्चितं।

इति पाकादिकृत्यं।

अथ श्राद्धसम्पदः।

तत्र सम्पादनीयोद्देशः।

मनु-वसिष्ठ-यम-हारीत-शातातपाः।

अपराह्णस्तिला दर्भा वास्तुसम्पादनं तथा।
सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र्याः श्राद्धकर्म्मसु सम्पदः॥

अत्रापराह्णतिल-दर्भाः पूर्वमेव स्वप्रकरणे व्याख्याताः। 'वास्तु' श्राद्धार्थं वेश्म, तस्य 'सम्पादनं' अविद्यमानस्योत्पादनं विद्यमानस्य च परकीयस्य क्रयाद्युपायेन स्वीकरणं दक्षिणाप्रवणत्व-समीकरणोपलेप-संमार्जनादीनां संस्करणञ्च। 'सृष्टिः' उत्सृष्टिरुत्सर्गस्त्याग इत्यनर्थान्तरं अकार्पण्येनात्र व्यञ्जनादिदानमिति यावत्। 'मृष्टिः' मार्जनं स्वादुता वा। 'अग्र्याः' औचित्यत्वादिविशेषशालिनः। एतानि वस्तूनि

'श्राद्धसम्पदः' श्राद्धार्थं द्रव्यसमृद्धयः। सम्पच्छब्दाच्च श्राद्धार्थिना सर्वाण्येतानि सम्पादनीयानीति सूचितं।

एवं पित्र्यकर्म्मसम्पदोऽभिधाय दैविककर्म्मसम्पदोऽपि त एवाहुः।

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णो हविष्याणि च सर्वशः।
पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः॥

अत्राद्यपवित्रशब्देन मन्त्रा जलादिगालनार्थं वस्त्रं वा कुशपवित्राणि वा। 'पूर्वाह्णः' पूर्वमेव व्याख्यातः। 'पवित्रं' पावनं शुच्याचारतादि। यच्च पूर्वोक्तं वास्तुसम्पादनादि हव्यशब्देन दैविकं कर्म तत्सम्बन्धिब्राह्मणभोजनादि चोपलक्ष्यते।

महाभारते।

श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः पात्रं दधि घृतं पयः।
सोमक्षयश्च मासश्च तदारण्यं युधिष्ठिर॥

श्राद्धस्येत्यनैताः सम्पद इति पूरणीयं।

आह पराशरः।

कालः पात्रं तथा देशो द्रव्यं कर्त्ता पितामहः।
निष्पत्तिकारणान्याहुः कर्म्मणोऽस्य विपश्चितः॥

सत्यव्रतः।

पितृप्रीतिनिमित्तानि द्रव्यं पात्रं सुतो विधिः।
प्रधानपात्रमेतेषां पात्रसिद्धौ यतेदतः॥

ब्रह्मपुराणे।

उपमूलं समलूनान् कुशांस्तत्रोपकल्पयेत्।
यवांस्तिलान् शमीः कांस्यं आपः शुद्धैः समाहृताः॥

पार्ण-राजत-ताम्राणि पात्राणि स्युः समिन्मधु ।
पुष्प-धूप-सुगन्धादि चौमसूत्रञ्च मेचणं ॥

'तत्र' श्राद्धदेश इत्यर्थः । 'वृषी' व्रतियोग्यानि कुशादिनिर्मितान्यासनानि । 'कांस्यं' कंस्यमयं अग्नौकरणाद्यर्थं भाजनं 'शुद्धैः' आहर्त्तृभिः,'समाहृताः' इत्यपां विशेषणं । अनेन च निषिद्धानामपामुपकल्पननिषेधः सूच्यते। 'पार्ण-राजत- ताम्राणि' पर्ण-रजत-ताम्रनिर्मितानि।यथासामर्थ्यञ्चैतान्युपकल्पनीयानि। 'चौमसूत्रं' दुकूलसूत्रं,'मेचणं' यज्ञियदारुमयी दर्वी, वृषीणां भोजनभाजनानाञ्चोपकल्पनं प्रतिब्राह्मणं कर्त्तव्यं। सुगन्धादीत्यत्रादिग्रहणादचत-दीपाच्छादनादिकं गृह्यते। ब्रह्माण्डपुराणे।

यतिस्त्रिदण्डी करुणा राजतं पात्रमेव च ।
दौहित्रः कुतपः कालश्छागः कृष्णाजिनं तथा ॥
गौराः कृष्णास्तथारण्यास्तथैव त्रिविधास्तिलाः ।
पितृणां तृप्तये सृष्टा दशैते ब्रह्मणा स्वयं ॥

अत्र त्रिदण्डीति यतेर्विशेषणं राजतमिति पात्रस्य, कुतप इति कालस्य । गौरास्तिलाः कृष्णास्तिलाः आरण्यास्तिला इति गुणानुरूपेण त्रयः पदार्थाः, एवञ्च दशसंख्या घटते ।
आह देवलः ।

प्रधानञ्च पवित्रञ्च शौचमेवाष्टकाविधौ ।
पितरः शौचकामा हि निःस्पृहा धौतकल्मषाः ॥
दर्भास्तिला गजच्छाया दौहित्रो मधुसर्पिषी ।
कुतपोनीलषाण्डश्च पवित्राण्याह पैतृके ॥

'अष्टकाविधौ' श्राद्धविधौ । अष्टकाविधिशब्दः पित्र्यकर्म्मोपलक्षणार्थमिति हरिहरः । 'नीलषाण्डः' नीलवृषः ।

पैठीनसिः ।

तिला दौहित्रकुतपा इति पवित्राणि श्राद्धे सत्यञ्चाक्रोधञ्च शौचं चाचारञ्च प्रशंसन्तीति ।

विष्णुः ।

कुतप-कृष्णाजिन-तिल-सिद्धार्थाक्षतानि पात्राणि रक्षोघ्नानि वा दद्यात् ।

आह मनुः ।

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।
त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरां ॥

पद्मपुराणे ।

पितृणामम्बरस्थानां दक्षिणा दिक् प्रशस्यते ।
प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गमेव च ॥
दत्तं स्वधां पुरोधाय पितॄन् प्रीणाति सर्व्वदा ।
यव-नीवार-मुद्गेक्षु-शुक्लपुष्प-घृतानि च ।
वल्लभानि प्रशस्तानि पितृणामिह सर्व्वदा ॥

मत्स्यपुराणे ।

प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गमेव च ।
यवनीवारमुद्गाश्च शुक्लपुष्पघृतानि च ।
वल्लभानि प्रशस्तानि पितृणामिह सर्व्वदा ॥

कूर्म्मपुराणे ।

स्थलोदुम्बर-वस्त्राणि रजतं खड्गमेव च ।

श्राद्धे महापवित्राणि फलानि समिधस्तथा ॥

'स्थलोदुम्बरः' स्थलोदुम्बरमयानि पात्राणि ॥

अत्र श्राद्धे पवित्रतया पितृवल्लभतया चोक्तानि वस्तूनि श्राद्धात् पूर्व्वं श्राद्धदेशे सम्पादनीयानि ।

तत्र चैषां समाहरणविधिः मात्स्य-पाद्मयोः ।

उदपात्रञ्च कांस्यञ्च मेक्षणञ्च समित्कुशं ।

तिलाः पात्राणि सद्वासोगन्ध-धूप-विलेपनं ।

आहरेदपसव्येन सर्व्वं दक्षिणतः शनैः ॥

'अपसव्येन' प्राचीनावीतेन अप्रादक्षिण्येन वा । अत्रोदपात्रादि-ग्रहणमन्येषामपि पुष्पादीनां श्राद्धोपयोगिनामुपलक्षणार्थं ।

श्राद्धसम्भारान् प्रकृत्य ब्रह्माण्ड-भविष्यपुराणयोः ।

उत्तरेणाहरेद्वेद्या दक्षिणेन विसर्जयेत् ।

'वेदिः' श्राद्धभूमिः । श्राद्धदेशात् देशान्तरं प्रति नयनं 'विसर्जनं' ।

इति श्राद्धसम्पादनीयोद्देशः ।

अथ तेषां श्राद्धसम्पादनीयेषु केषाञ्चित् स्वरूपसम्पादनीयेषु केषाञ्चित् स्वरूपप्रशंसाविनियोगाः कथ्यन्ते ।

तत्र प्रभासखण्डे ।

ब्राह्मणाः कम्बलो गावो रूप्याग्नितिथयस्तथा ।

तिला दर्भाश्च कालश्च नवैते कुतपाः स्मृताः ॥

पैठीनसिना तु कम्बले विशेषः कुतपशब्दनिर्वचनं चोक्तं ।

मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः ।

रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः ॥

नेपालदेशप्रभवकम्बलः 'नेपालकम्बलः' । हरिहरेण तु पार्वतीयाज-लोमसूत्रैर्निर्मितः कम्बलाकारः पट उदीच्येषु प्रसिद्ध इत्येवं व्याख्यातः । शातातपः ।

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।
स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमक्षयं ॥

पैठीनसिः !

कुतोऽपि श्राद्धवेलायां श्रोत्रियो यदि दृश्यते ।
श्राद्धं पुनर्भवति वै यस्मात् कुतपस्तेन संज्ञितः ॥

वृद्धशातातपः ।

दुहित्रं खड्गशृङ्गन्तु ललाटे यत्तु दृश्यते ।
तस्य शृङ्गस्य यत् पात्रं दौहित्रमिति कीर्त्तितं ॥
क्षीणेन्द्वपः पिवेद् या गौस्तत्क्षीराद् यत् घृतं भवेत् ।
तद्दौहित्रमिति प्रोक्तं दैवे पित्र्ये च पूजितं ॥

क्षीणेन्दावमावास्यायां या गौर्या अपः पिवेत् तस्या गोस्तत्परि-णामजन्यात् क्षीरात् यद् घृतं जायते तद्दौहित्रशब्देनोच्यत इत्यर्थः । अत्राप इत्यौषधीनाममुपलक्षणार्थं, अमावास्यायां ह्यौषधीष्वप्सु च सोमः प्रविशति । "स इहापश्चौषधीश्च प्रविशतीतिश्रुतेः ।

अमावास्याव्यतिरेकेणापि गोविशेषप्रभवस्य घृतस्य दौहित्रत्वमुक्तं षट्त्रिंशन्मते ।

अपत्यं दुहितुश्चैव खाङ्गं पात्रं तथैव च ।
धृतञ्च कपिलाया गोर्दौहित्रमिति कीर्त्तितं ॥

उशनाः ।

कुशा दर्भाः समाख्याताः कुतपाः वृसयस्तथा ।
दुहितुश्चैव ये पुत्त्रा दौहित्रास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥

कुशाख्या दर्भाः, कुतपशब्दवाच्याश्च पदार्थाः, दृसयाः, दुहितुः पुत्त्रास्त्वेते दौहित्राः ।

आह यमः ।

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे दौहित्रं व्रतिनं शिशुं ।
दत्त्वासनन्तु कुतपं तिलैरन्ववकीर्य्य च ॥

शिशुत्वेन विद्याद्यतिशयानाधारभूतमपि व्रतस्थमुपनीतं दुहितुः पुत्त्रं 'यत्नेन' आदरविशेषेण, भोजयेत् । 'कुतपं' प्रागुक्तं कम्बलविशेषं तस्यासनन्दद्यात् । न चास्यासनस्य तिलानां वा दौहित्रेणैव सम्बन्ध इति मन्तव्यं । यतोऽमुमेव श्लोकं पठित्वा एतामेव शङ्कां निवर्त्तयितुं "त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः" इत्याद्यन्यतरश्लोके सामान्येनैव कुतपादेः श्राद्धसम्बन्धो मनुनोक्तः ।

विष्णुः । तिलैश्च सर्षपैर्वापि यातुधानान् विसर्जयेत् ।

परितो विकीर्णैरिति शेषः ।

यमः ।

रक्षन्ति दर्भा असुरांस्तिला रक्षन्ति राक्षसान् ।
वेदविद्रक्षति त्वन्नं यतयेद्दत्तमक्षयम् ॥

हारीतः ।

तिला रक्षन्ति दैतेयान् दर्भा रक्षन्ति राक्षसान् ।

रक्षन्ति श्रोत्रियाः पङ्क्तिं सर्व्वं रक्षति चातिथिः ॥

प्रभासखण्डे ।

विष्णोर्देहसमुद्भूताः कुशाः कृष्णतिलास्तथा ।

श्राद्धस्य रक्षणार्थाय एतत् प्राहुर्दिवौकसः ॥

हारीतः ।

दर्भैरद्भिस्तिलैर्दत्तं तूष्णीमप्यश्नुते दिवं ।

विधिना चानुपूर्व्वेण अक्षयं परिकल्पते ॥

काञ्चनादिषु दर्भाद्यैर्मन्त्रवत्प्रतिपादिताः ।

पितॄणामक्षया यान्त्यमृता भूत्वा महोर्म्मिभिः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

दर्भैर्मन्त्रैस्तिलैर्हेम्ना रजतेन विना जलं ।

दत्तं हरन्ति रक्षांसि तस्माद्दद्यान्न केवलं ॥

दर्भादिभि र्जलेन च विना दत्तं तद्रक्षांसि हरन्तीत्यर्थः ।

वायुपुराणे ।

कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव च ।

रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्च्चस्यं पशून् पुत्त्रांश्च दापयेत् ॥

शेषाणान्तु स्वरूप-प्रशंसा-विनियोगास्तत्तत्प्रकरण एव द्रष्टव्याः ।

इति श्राद्धसम्पादनीयानां स्वरूप-प्रशंसा-विनियोगाः ।

इति श्राद्धसम्पदः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे श्राद्धकल्पे पूर्व्वाह्णकृत्यं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

निःशेषसामन्तकिरीटकूट-
रत्नाङ्कुरोपासितपादपीठः ।
हेमाद्रिसूरिः सगुणं तनोति
श्राद्धेऽपराह्णाश्रितकृत्यजातं ॥

अथापराह्णकृत्यं ।

तत्र ब्राह्मणाह्वानादिश्राद्धसिद्धिवाचनान्तं इह ब्राह्मणेभ्यः स्नानो-पकरणप्रेषणं तस्य च दृष्टार्थत्वेनार्थात् स्नानकरणं चाभिधायोक्तं । प्रभासखण्डे ।

ततोऽपराह्णसमये श्राद्धकर्त्ता समाहितः ।
स्वयं समाह्वयेद्विप्रान् सवर्णैर्वा समाप्लुतान् ॥

'समाप्लुतान्' स्नातान् ।
वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

पादशौचादिना गेहमागतानर्च्चयेद्द्विजान् ।

'अर्च्चयेत्' सत्कुर्य्यात् । आदिशब्दादाचमनीयदानेनापि ।
तथा च देवलस्मृति-कूर्मपुराणयोः ।

ततः स्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
पाद्यमाचमनीयञ्च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमं ॥

'स्नानान्निवृत्तेभ्य' इति स्नानसमाप्त्युत्तरकालमाह्वानेन यजमान-गृहमागतेभ्यः, 'प्रत्युत्थाय' अञ्जलिमाबध्य स्वागतं भवतामिति प्रश्नं कृत्वा रथ्याप्रसर्प्पणनिबन्धनाऽप्रायत्यनिवृत्तये पादप्रक्षालनार्थमाचमनार्थं चोदकं प्रयच्छेत् । पादप्रक्षालनं कृत्वाचमनं दद्यादित्यर्थः ।

अत्राह्वानाद् गृहमागतेभ्यः पृथक् पृथक् स्वागतप्रश्नकरणमाह मार्कण्डेयः ।

स्नातः स्नातान् समाहूतान् स्वागतेनार्चयेत् पृथगिति ।

'स्वागतेन' भवतां स्वागतमिति प्रश्नवाक्येन, 'अर्चयेत्' सम्मानयेत् । 'पृथक्' एकैकं ब्राह्मणं, प्रश्नस्य चोत्तरापेक्षित्वादेवंविधे च विषये प्रतिवचनस्य साधुकर्त्तव्यत्वस्मरणात् सुस्वागतमस्माकमिति प्रतिवचनं प्रत्येकं ते ब्रूयुः ।

स्वागतप्रश्नश्चायं प्रयतत्वादिविशेषणवता कर्त्तव्य इत्याहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

प्रयतोऽपराह्णे शुचिः शुक्लवासाः दर्भेषु तिष्ठन् स्वागतमिति ब्रूयादिति ।

प्रयतः शुचिरिति पदद्वयं वाह्याभ्यन्तररूपद्विविधशुद्धियुक्तो यथास्यादित्येवमर्थं ।

अत्र यादृग्विधदेशावस्थितानां स्वागतप्रश्नः कार्य्यस्तथाविधदेश-मुपदिशन् स्वागतादेरपराह्णकृत्यत्वं स्फुटीकरोति धर्मः ।

स्थितान् देशे विविक्ते तु प्रकीर्णतिलवर्हिषि ।
अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ॥

'तान्' स्नातानागतान् विप्रान् यजमानगृहमागतान् अपराह्णे

द्विधाविभक्तस्याह्नो द्वितीये भागे त्रिधाविभक्तस्य वा तृतीये भागे पञ्चधाविभक्तस्य वा चतुर्थे सार्द्धयामद्वयादुपरितने यामार्द्धे वा स्वागतेन यथोक्तेन समभ्यर्च्य आसनेषूपवेशयेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।
मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्माण्डपुराणे च ।

सम्पूज्य स्वागतेनैतानभ्युपेतान् गृहे द्विजान् ।
पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥

अस्मिन्नवसरे पूर्वेद्युर्निवेदनमित्याद्यापस्तम्बवचनं प्रमाणयता पूर्वदिननिमन्त्रितानामपि ब्राह्मणानां पूर्ववद्द्वितीयं निमन्त्रणमाचरणीयं । "सुखोपविष्टांश्च ब्राह्मणान् श्राद्धकाले समाहूतानलङ्कुर्व्वीतेति यमवचनाद्गन्धमाल्याञ्जन-धूपनैरलङ्कुर्य्यात् ।
उक्तञ्च देवलस्मृति-कूर्मपुराणयोः ।

यथोपविष्टान् सर्वांस्तानलङ्कुर्य्याद्विभूषणैः ।
स्रग्दामभिः शिरोवेष्टैर्धूप-दीपानुलेपनैः ॥

निगमः ।

श्वः स्वनापिताभ्यङ्गोद्वर्त्तन-स्नान-दन्तधावनादिभिरभ्यर्च्य स्नातान् पाद्याचमनीय-सदर्भासनानुलेपन-धूप-सुमनोभिरभ्यर्च्य पितॄनावाहयिष्य इति पृच्छतीति ।

'श्वः' निमन्त्रणादुत्तरदिने । अभ्यङ्गग्रहणं नखादिकल्पनोपलक्षणार्थं । तच्च 'स्वनापितेन' मूल्यादि प्रदाय यजमानोपकल्पितेन नापितेन । एतच्च प्रत्युत्थानात्प्रभृति निमन्त्रणं वर्जमलङ्करणान्तं मनुष्यसत्कारादिरूपलान्मानुषमेव न पित्र्यं अतो यथालोकं यज्ञोपवीतादिधर्मवतैव कार्य्यं न पित्र्यधर्मवता ।

यत्तु वक्ष्यमाणमण्डल-तदर्चन-पादप्रक्षालनादितत्परिभाषाप्रकरणोक्तेन वैश्वदेविकेन पैतृकेण वा धर्मेण युक्तं कर्त्तव्यं, तत्र तावत् मण्डलकरणं आह बौधायनः ।

उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ शुक्लसमन्विते ।
चतुरस्रन्त्रिकोणन्तु वर्त्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकं ।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलं ॥

'ब्राह्मणादिषु' यजमानेषु । आनुपूर्व्वेणेत्यस्यायमर्थः । ब्राह्मणे यजमाने चतुरस्रं, क्षत्रिये त्रिकोणं, वैश्ये वर्तुलं, शूद्रेऽर्द्धचन्द्राकारमिति ।

अत्र शूद्रं प्रति विशेष उक्तः सौरपुराणे ।

चतुरस्रं ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य त्रिकोणकं ।
वर्त्तुलञ्चैव वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतं ॥

अत्र विशेषमाह शम्भुः ।

सम्मार्जितोपलिप्ते तु द्वारि कुर्वीत मण्डले ।
उदक्प्लवमुदीच्यं स्याद्दक्षिणं स्याद्दक्षिणाप्लवं ॥

द्वारीति गृहद्वाराभिमुखस्थिते अङ्गणप्रदेशे । मण्डले इति द्विवचनात् द्वे, तत्रैकमुत्तरतः, तस्य दक्षिणतोऽपरं । तत्र यदुत्तरतस्तदुदक्प्लवं । उदीचीप्रवणं उदीच्याभिमुख्येन क्रमनिम्नमित्यर्थः । एवमितरद्दक्षिणाप्लवं । तत्रादावुत्तरं ॐ वैश्वदेविकमण्डलं करोमीति वैश्वदेविकधर्मेण कुर्य्यात् । तदनन्तरं दक्षिणं ॐ पित्र्यमण्डलं करोमीति पित्र्यधर्मेण कुर्य्यात् ।

एते च गोमूत्र-गोमयाभ्यां कर्त्तव्ये, तदुक्तं मात्स्यपाद्मयोः पुराणयोः ।

एवमासाद्य तत्सर्व्वमवनस्याग्रतो भुवि ।
गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले ॥

'एवं' "आहारदपसव्येन सर्व्वं दक्षिणतः" इति पूर्व्वोक्तेन प्रकारेण, 'सर्व्वं' श्राद्धोपकरणं, 'आसाद्य' श्राद्धप्रदेशे स्थापयित्वा, 'अनुलिप्तायामग्रतोभुवि' गोमयोपलेपनादिसंस्कृते गृहद्वारसम्मुखावस्थितेऽङ्गणप्रदेशे, गोमयेन गोमूत्रेण च मण्डले कुर्य्यात् ।

अत्र गोमये विशेषमाह जाबालिः ।

अमेध्याशनशून्यानां नीरुजानां तथा गवां ।
अव्यङ्गानाञ्च सद्यस्कं शुचि गोमयमाहरेत् ॥

गोमयविशेषे निषेधमाह भृगुः ।

अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
आर्त्ताया नवसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥

मण्डलपरिमाणमाह लौगाक्षिः ।

हस्तद्वयमितं कार्य्यं वैश्वदेविकमण्डलं ।
तद्दक्षिणे चतुर्हस्तं पितॄणामब्धिशोधने ॥

एतयोर्मण्डलयोः क्रमेणाक्षतकुशादिभिरर्च्चनमाह व्याघ्रपात् ।

दक्षिणप्रवणे कार्य्यं मण्डलद्वयमेव च ।
उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान् पूर्वाग्रान् विन्यसेत् कुशान् ।
दक्षिणे दक्षिणाग्रांश्च सतिलान् विन्यसेद्द्विजः ॥

अक्षतादिग्रहणं गन्धपुष्पोपलक्षणार्थं वक्ष्यमाणमत्स्यपुराणवचनात् । अतोदीचीस्थितत्वादिना वैश्वदेविकधर्मेण उत्तरस्य मण्डलस्य वैश्वदेविकत्वं ज्ञायते । दक्षिणास्थितत्वादिना पैतृकधर्मेण

दक्षिणस्य पितृत्वं। अतश्च गन्ध-पुष्प-यवैरार्जवविशिष्टैः प्रागग्रैः कुशैश्च प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा यज्ञोपवीती दक्षिणं जान्वाच्य ॐवैश्वदेविक-मण्डलमर्चयामि इत्युत्तरतः स्थितं मण्डलमर्चयेत् । एवं गन्ध-पुष्पति-लैर्द्विगुणभुग्नैर्दक्षिणाग्रैः कुशैश्च दक्षिणामुखः प्राचीनावीती सव्यं जान्वाच्य ॐपित्र्यमण्डलमर्चयामीति दक्षिणतः स्थितं मण्डलमर्चयेत् । ब्राह्म-णाह्वानात्प्रभृति मण्डलार्चनान्तं किञ्चिद्विशेषसहितमुक्तं नागरखण्डे ।

प्रणम्यामन्त्रिता ये च श्राद्धार्थं ब्राह्मणोत्तमाः ।
आनीय कुतपे काले तान् सर्वान् प्रार्थयेत्ततः ॥
आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।
ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥
अपसव्यं ततः कृत्वा पितृंस्तान् प्रार्थयेत्ततः ।
ये मया मन्त्रिताः पूर्वं पितरो मातृपक्षजाः ।
आश्रित्य पितृकार्य्येषु सावधाना भवन्तु ते ॥
एवमभ्यर्च्य तान् सर्वांस्ततः कृत्वा प्रदक्षिणं ।
जानुनी भूतले न्यस्य ततश्चार्घ्यं प्रदापयेत् ।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र सपुष्पाक्षतचन्दनैः ।
अर्घ्यमेनं प्रगृह्णन्तु मया दत्तं द्विजोत्तमाः ।
पादप्रक्षालनार्थाय प्रकुर्वन्तु मम प्रियं ॥
एवमुक्त्वा महीपृष्ठे अनुलिप्ते ततःपरम् ।
साक्षतान् प्रक्षिपेद्दर्भान् विश्वेदेवान् प्रकीर्त्तयेत् ॥
अपसव्यं ततः कृत्वा दर्भांस्तिलसमन्वितान् ।
द्विगुणान् प्रक्षिपेत्तत्र पितृनुद्दिश्य चात्मनः ॥

एवमभ्यर्च्चितयोर्मण्डलयोर्ब्राह्मणपादप्रक्षालनं कर्त्तव्यमित्युक्तं सौर-पुराणे ।

प्रक्षालयेत्ततः पादावर्च्चिते मण्डले शुभे ।

मात्स्य-पद्मपुराणयोरपि ।

अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्यापसव्यवत् ।
विप्राणां क्षालयेत्पादानभिवन्द्य पुनः पुनः ॥

अक्षताभिः सपुष्पाभिरिति देवमण्डलार्चनं देवधर्मयुक्तत्वात् । एतच्च तिलैः सपुष्पैरित्यादिकस्य पित्र्यमण्डलार्चनस्योपलक्षणार्थं । अपसव्यवद्विप्राणां क्षालयेत्पादाविति पित्र्यधर्मकत्वात् पित्र्यविप्रपाद-प्रक्षालनं कर्त्तव्यं । तच्च पूर्व्वभाविनो वैश्वदेविकपादप्रक्षालनस्योपल-क्षण । तत आदावुत्तरतोऽवस्थिते मण्डले वैश्वदेविकविप्रपादप्रक्षालनं कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्मनिरुक्ते ।

पाद्यञ्चैव तथार्घ्यञ्च दैव आदौ प्रदापयेदिति ।

वाराहपुराणेऽपि ।

स्वागतं ह्यर्घ्य-पाद्यञ्च दद्याद्दर्भासनं द्विजः ।
वैश्वदेवकृते पूर्वं तर्पयित्वा हुताग्नने ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्च चतुर्थ्यन्तं निवेदयेत् ।

पादप्रक्षालनमन्त्रो ब्रह्मनिरुक्ते ।

शन्नोदेवीतिमन्त्रेण पाद्यञ्चैव प्रदापयेदिति ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

प्रक्षालयेद्द्विजपादान् शन्नोदेवीरिति त्वृचा।

पादप्रक्षालनं कुर्य्यात् स्वयमेव विनीतवत्॥

सत्यां शक्तौ स्वयमेव असत्यान्तु कर्चन्तरेणापीति।

अत्र पादप्रक्षालनप्रयोगः। यज्ञोपवीति दक्षिणं जान्वाच्योदङ्मुखः शन्नोदेवीरभिष्टये आपोभवन्तु पीतये। शंयोरभिस्रवन्तु न इति मन्त्रमुच्चार्य्य ॐ पुरूरव आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवाः इदं वः पाद्यं स्वाहा नमः इति प्रयुज्यैकैकस्यैव ब्राह्मणस्योत्तरमण्डलावस्थापितासनोपविष्टस्य मण्डलमाक्रम्य तिष्ठतो वा स्वाचारानुसारेण गन्ध-पुष्पाक्षत-कुशजलोपेतमञ्जलिं देवतीर्थेन पादयोर्निनीयान्येन जलेन पादौ प्रक्षालयेत्। अत्र चकारेण पादप्रक्षालनानन्तरं अर्चनं अर्घ्यदानं सूच्यते। अतः प्रत्येकं गन्ध-पुष्पाक्षतैर्वक्ष्यमाणप्रकारेण पादादि मूर्द्धान्तं सहस्रशीर्षेत्यभ्यर्च्य गन्ध-पुष्पाक्षत-कुशादिप्रशस्तद्रव्यमिश्रजलपूर्णेन यथालाभं सुवर्णादिपात्रेण पाद्यवत्प्रयोगवाक्यमुच्चार्य्यार्घ्यं दत्त्वा "मण्डलादुत्तरे देशे दद्यादाचमनीयकमिति लौगाक्षिस्मरणान्मण्डलादुत्तरत उपविष्टानामाचमनीयं दद्यात्। ब्राह्मणैश्च तथाचान्तव्यं यथा तदाचमनोदकं पादप्रक्षालनोदकेन न संबध्यते। तत्सङ्गमे नारदीयपुराणे दोषाभिधानात्।

यत्राचमनवारीणि पादप्रक्षालनोदकैः।

सङ्गच्छन्ते बुधाः श्राद्धमासुरं तत् प्रचक्षत इति॥

अत्राहतुः शङ्ख-लिखितौ।

पाद्यार्घ्याचमनीयोदकानि दत्त्वा ब्राह्मणानुपसंगृह्योपवेशयेदासनमन्वालभ्येति।

'आचमनीयोदकं' आचमनार्थमुदकं। 'उपसंगृह्य' दक्षिणकरेण गृहीत्वा, 'अन्वालभ्य' वामहस्तेन श्राद्धदेशावस्थापितमासनमुपस्पृश्य, तत्रोपवेशयेत्। अथ वैश्वदेविकब्राह्मणानामाचमनीयदानानन्तरं दक्षिणमण्डलावस्थापितासनेषु पश्चिमादिप्रागपवर्गं पित्रादिक्रमेणो-दङ्मुखोपविष्टानां दक्षिणामुखः प्राचीनावीत्यन्वाचितसव्यजानुः पित्र्यब्राह्मणानां पाद्यादिदानमारभेत। देवताप्रकरणोक्तदिव्य-मानुष-पित्रभेददृष्टिन्यायात् द्विजः सोमपाख्यपितृरूपेण, क्षत्रियो हविष्मदाख्यपितृरूपेण, वैश्यस्त्वाज्यपाख्यपितृरूपेण, शूद्रस्तु सुकाल्या-ख्यपितृरूपेण सर्वान् पितॄन् ध्यायन् कीर्त्तयंश्च ब्राह्मणादिर्य्यः कोऽपि वा श्राद्धकर्त्ता पितृ-पितामह-प्रपितामहान् क्रमाद्वसु-रुद्रादित्यरूपेण ब्रह्म-विष्णु-महेश्वररूपेण वा प्रद्युम्न-सङ्कर्षण-वासुदेवरूपेण वा मास-र्तुसंवत्सररूपेण वा ध्यायन् कीर्त्तयंश्च पाद्यार्चनार्घ्य-सङ्कल्प-दर्भा-सनदानादीन् सर्व्वान् पैतृकान् पदार्थान् कुर्य्यात्। तत्र च "नाम-गोत्रं पितॄणान्तु प्रापकं हव्यकव्ययोः" इतिवचनात् "सम्बन्ध-नाम-गोत्राणि पितॄणां प्रतिपादयेत्" इतिवचनाच्च प्रत्येकं पित्रादीन् गोत्र-सम्बन्ध-नामभिः संबुध्य तैः सङ्कीर्त्त्य यथोक्तविभागेन संबुद्ध्यन्तैरेव आज्यपादिनामभिः कीर्त्तयन् गन्ध-पुष्प-तिल-कुश-जलपूर्णमञ्जलिं पित्र्यस्यैकैकस्य ब्राह्मणस्य पादयोर्न्निनीयाभिवन्द्यान्येन जलेन पादौ प्रक्षालयेत्। तत्र प्रयोगवाक्यं। शन्नोदेवीरित्याद्युच्चार्य्य ॐ अमुक-गोत्रा अस्मत्पितरोऽमुकशर्म्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति पितृस्थाने, शन्नोदेवीरित्युच्चार्य्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्-पितामहा अमुकशर्म्माणः सपत्नीकाः रुद्ररूपा इदं वः पाद्यं स्वधा

नम इति पितामहस्थाने, शन्नोदेवीरित्याद्युच्चार्य्य ॐअमुकगोत्रा अस्मत्प्रपितामह्यः अमुकशर्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपाः इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति प्रपितामहस्थाने समुच्चारयेत्।

अथ यथोक्तप्रकारेण शन्नोदेवीरिति मन्त्रान्ते ॐअमुकगोत्रा अस्मन्मातामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपाः इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति मातामहस्थाने, शन्नोदेवीरित्यादिमन्त्रमुच्चार्य्य ॐअमुकगोत्रा अस्मत्प्रमातामहाः मातुः पितामहाः इति वोच्चार्य्य अमुकशर्माणः सपत्नीकाः रुद्ररूपाः इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति प्रमातामहस्थाने, अथ तथैव शन्नोदेवीरित्यादिमन्त्रं पठित्वा ॐअमुकगोत्रा अस्मद्वृद्धप्रमातामहाः मातुः प्रपितामहाः इति वाभिधायामुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति वृद्धप्रमातामहस्थाने समुच्चारयेत्।

पादप्रक्षालनानन्तरं च गन्ध-पुष्प-तिलैर्वक्ष्यमाणप्रकारेण मूर्द्धादिपादान्तं पितृभ्यः स्वधा पितृभ्य इत्यादिना मन्त्रेण प्रत्येकं क्रमात् पितृवर्गीयब्राह्मणानर्चयेत्। एवमेव नमो वः पितर इत्यादिना मन्त्रेण मातामहवर्गीयान्। तदनन्तरं गन्ध-पुष्प-तिल-कुशादिप्रशस्तद्रव्यमिश्रजलपूर्णेन यथालाभं राजतादिपात्रेण पाद्यवत्प्रयोगवाक्यमुच्चार्य्य पाद्यक्रमेणैवार्घ्यं दत्त्वा वैश्वदेविकमण्डलादुत्तरत उपविष्टानां द्विजानामाचमनीयं दद्यात्। तेऽप्याचमनोदकपादप्रक्षालनोदकान्यसङ्गमयन्त आचमेयुः।

अथ मण्डलार्चन-पादप्रक्षालनाद्याचमनान्तपदार्थोपयुक्तद्रव्यशेषानतिनिपुणशिष्टसम्प्रदायानुसारात् तत्तन्मण्डलोपरि निक्षिपेत्। ततो

दर्भपाणिर्द्विराचम्येत्यादिवक्ष्यमाणक्रतुवचनाद्यजमानो ब्राह्मणचरण-
क्षालनोदकसंसर्गमकुर्वन् स्वपादप्रक्षालनपूर्वकं द्विराचम्य ब्राह्मणैः सह
श्राद्धभूमिमागत्य श्राद्धसिद्धिरस्त्विति भवन्तोऽनुवन्त्विति ब्राह्मणान्
प्रत्युक्त्वा तैश्चास्तु श्राद्धसिद्धिरित्युक्ते तदुपवेशनार्थमासनान्युपकल्पयेत् ।
तथा च यमः ।

ततः सिद्धिमिति प्रोच्य कल्पितेष्वासनेषु च ।

आध्वमित्यादिनोत्तरेण सम्बन्धः ।

इति ब्राह्मणस्नानादिश्राद्धसिद्धिवाचनान्तं ।

अथ ब्राह्मणोपवेशनार्थमासनोपकल्पनं ।

आश्वलि: ।

तत्रासनानि देयानि तिलांश्चैव कुशैः सह ।

पृथक् पृथगासनेषु तिलतैलेन दीपिकाः ॥

तत्र श्राद्धदेशे आसनानि देयानि कुशैः सहितास्तिलाश्च देयाः
श्राद्धभूमौ प्रक्षेपणीया इत्यर्थः । पृथक् पृथगेकैकस्यासनस्य समीपे
एकैका दीपिकेत्येवन्ताः देयाः, अयञ्च देयानीत्यस्य विपरिणतस्यानु-
षङ्गः । अथवा तेष्वासनेषु पृथक् पृथक् कुशैः सह तिला देया इति
संबन्धः । तिलतैलग्रहणं घृतादिप्रशस्तस्नेहोपलक्षणार्थं । वसाद्यप्रशस्त-
स्नेहनिवृत्त्यर्थं च । आसनानि च प्रशस्ततरत्वात् सति सम्भवे कुतपा-
ख्यकाम्बलमयानि वृषीरूपाणि वा देयानि । प्रशस्ततरत्वं च तेषां
श्राद्धसम्पत्प्रकरणेऽभिहितं, तदलाभे प्रशस्तश्वेतकम्बल-शीर्णादिदारु-
मयाणि तदलाभेऽप्यनिषिद्धदारुमयाणि ।

आसनविशेषे निषेधमाह गार्ग्यः ।

गोशकृन्मृन्मयं भिन्नमाक्षं पालाशमेव च ।
लोहबद्धं सदैवार्कं वर्जयेदासनं बुधः ॥

गोशकृन्मयं मृन्मयञ्च, 'भिन्नं' स्फुटितं । यत्किञ्चित्प्रकृतिकस्यायं निषेधः । 'आक्षं' विभीतकमयं । 'पालाशं' किंशुकवृक्षमयं । 'लोहबद्धं' कालायसपट्टिकाकीलकादियुक्तं । अनेन च सर्वायसस्य सुतरां निषेधः सूचितः । लोहशब्दस्याप्रशस्तसीसकादिधातूपलक्षणार्थः । 'आर्कं' रूपिकामयं । सदैववर्जयेदित्यन्वयः ।

कालिकापुराणे ।

उपलिप्ते द्विजान् स्थाने पित्र्यर्थं शुद्धियोजिते ।
कुशोत्तरे तिलास्तीर्णे अभिन्ने लोहवर्जिते ॥
दाता च स्वासने पूते विप्रानावेशयेत्सुधीः ।
कृप्तासने समाचान्तान् प्रविष्टः पूर्वमेव तु ॥

दैविकपैतृकासनस्थापने प्रकारभेदो देवलस्मृति-कूर्मपुराणयोः ।

ये चात्र विश्वेदेवानां विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः ।
प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च ॥
दक्षिणामुखयुक्तानि पितॄणामासनानि च ।
दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥

प्राङ्मुखानि दक्षिणामुखयुक्तानीत्यत्र मुखशब्दो वृषी-पीठादिषु मुखस्थानीयकल्पितावयवाभिप्रायेण, कम्बलादिषु दशादिरूपाग्राभिप्रायेण प्रयुक्त इति वेदितव्यं, 'द्विदर्भोपहितानि' प्रत्येकमुपरिस्थापितपूर्वाग्रदर्भशिखायुगलानि, 'दक्षिणाग्रैकदर्भाणि' उपरिस्थापितदक्षिणाग्रैकैकदर्भशिखानि ।

महाभारतेऽपि वृषीं प्रकृत्य श्राद्धकर्त्तारं निमिं प्रत्याह ।

कुरु चैनां पूर्वशीर्षां भव चोदङ्मुखस्तथा ।

त्वं दैवे इति शेषः ।

तथा दानधर्म्मेषु श्राद्धकल्पे ।

अमावास्यां महाप्राज्ञो विप्रानानाय्य पूजितान् ।
दक्षिणावृत्तिकाः सर्वा वृषीः स्वयमथाकरोत् ॥
दक्षिणाग्रास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ।
पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वन्नमुपभुञ्जते ।

'आनाय्य' आह्वानेन स्वगृहं प्रवेश्य । 'पूजितान्' पूजार्हान्, अञ्जनाभ्यञ्जनादिभिरलङ्कृतान्वा । दक्षिणावृत्तीनि शिरांसि यासान्ता दक्षिणावृत्तिकाः दक्षिणस्यान्दिशि कृतशीर्षा इत्यर्थः, दक्षिणबाहु-भागे कृतशीर्षा इति केचित् । विष्टरेषु वृष्याद्यासनोपरि द्विजपा-दयोश्च स्थापनार्थं दक्षिणाग्रा दर्भा निवेशिताः । अतो लिङ्गदर्शना-दन्येनाप्येवं कर्त्तव्यमिति गम्यते । तानि चासनानि तथा विविक्तानि स्थापनीयानि यथा तत्रोपविष्टानां ब्राह्मणानां परस्परस्पर्शो न स्यात् ।

अतएवाह क्रतुः ।

दर्भपाणिर्द्विराचम्य लघुवासा जितेन्द्रियः ।
परिश्रिते शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥
दक्षिणाप्रवणे सम्यगाचान्तान् प्रयतान्शुचीन् ।
आसनेषु सदर्भेषु विविक्तेषूपवेशयेत् ॥

'लघुवासाः' प्रक्षालनेन मलादिकृतगौरवरहितवस्त्रः सूक्ष्मवस्त्रो

वा । 'परिश्रिते' परितः पटादिनाऽवरणद्रव्येणावृते । 'विविक्तेषु' उपविष्टानामन्योन्यस्पर्शपरिहारक्षमान्तरालवत्सु । 'शेषं' गतार्थं ।

अत्र हेतुमाह गार्ग्यः ।

स्पर्शे स्पर्शे भवेत्पापमेकपङ्क्तिनियोगतः ।
हीनवृत्तादिपङ्क्तौ तु युक्तं तस्मात् विवेचनं ॥

यावत्कृत्वोह्युत्तमवृत्तानां एकपङ्क्त्युपविष्टहीनवृत्तस्पर्शो भवेत् तावत्कृत्वस्तेषामप्रायत्यं । अप्रयतानाञ्च कर्म्मणि व्यवहरतां तेषां प्रत्यवायः । प्रकृतस्य कर्मणो वैगुण्यं चेत्युभयविधपापं स्यात्, अतः कारणाद्विवेचनं कर्त्तव्यं । तच्च हीनवृत्तत्वानिर्द्धारणे सत्यासनानां तन्निर्द्धारणे तु पङ्क्तेरेवेति ।

पङ्क्तिभेदसाधनान्याह बृहस्पतिः ।

एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परं ।
भस्मना कृतमर्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥

परस्परास्पर्शनमन्तराले भस्मलेखाकरणञ्चेत्युभयमिह पङ्क्तिभेद-साधनत्वेनोपदिष्टं ।

वार्हस्पत्यस्मृति-प्रभासखण्डयोः ।

अग्निना भस्मना वापि स्तम्बेनाप्युदकेन वा ।
द्वारसंक्रमणेनापि पङ्क्तिभेदः प्रकीर्त्तितः ।

'स्तम्बं' गुल्मं, स्तम्भेनेति क्वचित्पाठः, द्वारसंक्रमणञ्चेति साधनद्वयं । 'संक्रमणं' मार्गः ।

इति ब्राह्मणोपवेशनार्थमासनोपकल्पनं ।

अथ ब्राह्मणोपवेशन ।

तत्राहतुर्मनु-वृहस्पती ।

आसनेषु तु क्लृप्तेषु वर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् ।

उपस्पृष्टोदकान् सम्यग् विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥

'क्लृप्तेषु' स्थापितेषु। 'वर्हिष्मत्सु' दर्भोत्तरेषु। पृथक् पृथगिति प्रतिब्राह्मणं विविक्ततया च। 'उपस्पृष्टोदकान्' कृताचमनान्।

वाराह-विष्णुपुराणयोः।

पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ।

अत्र विशेषमाह शाट्यायनिः।

पाणिपादमुखार्द्रांश्च स्वाचान्ताः सुसमाहिताः।

तेष्वासनेषु संस्थाप्या विप्रास्तेन क्रमेण तु ॥

'पाणिपादमुखेष्वार्द्राः अशुष्कप्रक्षालनाचमनसंलग्नजलाः' यावन्मुख-पाणि-पादमार्द्रतां न जहाति तावदविलम्बितमुपवेशनीया इत्यर्थः।

तथा च विष्णुः।

अपराह्णे विप्रान् सुस्नातान् स्वाचान्तान् यथाभूयोविद्यं क्रमेण कुशोत्तरेष्वासनेषूपवेशयेत् ।

'यथाभूयोविद्यं' विद्यावाहुल्यानुसारेण। एतच्च तपोवाहुल्यादीनामुपलक्षणार्थं।

यत आह सुमन्तुः।

विद्या-तपोधिकानां वै प्रथमासनमुच्यते ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां समं गन्धादिभोजनं ॥

'प्रथमं' प्रथमस्थाने स्थापितं गुणैश्च श्रेष्ठं। अन्यदन्येषाङ्गन्ध-पुष्पादिकं भोज्यं चान्नं सर्वेषां 'समं' तुल्यं, नोत्कृष्टापकृष्टविभागेन विषमं देयं।

आश्रमविशेषेणाप्यग्र्यासनार्हानाह यमः।

यस्य वै यजमानस्य नाग्रे भुङ्क्ते यतिस्तथा।
अनिष्टमहुतं तस्य हरते रक्षसां गणः॥
तस्मादग्र्यासने भोज्यो यजतां संयतोयतिः।
श्रोत्रियो ब्रह्मचारी वा यज्ञस्तेन न लुप्यते॥

उत्क्रमातिक्रमे दोषमाह सुमन्तुः।

अर्हेषु विद्यमानेषु नानर्हाय भवेद्वरं।
दुष्कृतं हरते पङ्क्त्या आयुषा च वियुज्यते॥

'अर्हेषु' योग्येषु, 'अनर्हाय' अयोग्याय, 'वरं' वरिष्ठमासनं न भवेत्। अयोग्यो वरिष्ठमासनं नाध्यासीतेत्यर्थः। यदि पुनरध्यासीत तर्हि पङ्क्त्याः दुष्कृतं 'हरते' प्राप्नोति। 'आयुषा च' जीवितेन, परित्यज्यते। हारीतोऽपि।

सन्तिष्ठमानेष्वर्हत्सु योऽनर्होग्र्यासनं श्रयेत्।
गृह्णाति स मलं पङ्क्तेरायुषा च वियुज्यते॥

'सन्तिष्ठमानेषु' विद्यमानेषु। 'मलं' दुष्कृतं।

यमः।

प्रायेण मूर्खः स्मृति-मन्त्रहीनो
योऽग्र्यासनं गच्छति मुख्यभावात्।
नान्यद्भयं पश्यति मूढचेताः
देहप्रनाशे नरकं सुघोरं॥
यो वै न विद्वान्न च ब्रह्मचारी
न चाश्रमस्थो न च मन्त्रपूतः।

हवींषि चाश्नाति धुरि स्थितस्तु
सोऽश्नाति पङ्क्त्या मलकिल्बिषाणि ॥

'धुरिस्थितः' अग्रासने स्थितः ।

अर्हेणापीहास्यतामित्येवं यजमानाभ्यनुज्ञातेनैवाग्रासने उपवेष्टव्यं नाननुज्ञातेन ।

तथा च पङ्क्तिपावनानन्तरं पैठीनसिः ।

तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तिनियुक्तो मूर्द्धनि सहस्रैरप्युपहतां तस्मान्नानियुक्तोऽग्रासणं गच्छेत् यदि गच्छेत् पङ्क्त्या हरति दुष्कृतं ।

सहस्रैरपि पङ्क्तिदूषकैः उपहतां पाङ्क्तं तेषां पूर्वोक्तानां पङ्क्तिपावनानां मध्ये एकैकोपि यजमाननियुक्तः सन् मूर्द्धन्यग्रिमासने समुपविष्टः पुनाति पावयतीति ।

शङ्ख-लिखितौ ।

नानियुक्तोऽग्रासनं गच्छेत् ।

अत्र वैश्वदेविकानामादावुपवेशनं कार्य्यं पित्र्याणान्तु पश्चात् । उच्छिष्टावलिप्तहस्तचालनं विसर्जनञ्च वर्जयित्वा सर्वेषां श्राद्धीयपदार्थानां वैश्वदेविकपूर्वकत्वात् ।

तत्राह कात्यायनः ।

दैवपूर्व्वं श्राद्धं पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्य इति ।

कर्त्तव्य इति शेषः ।

दैवपूर्वकत्वकारणमाहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

देवादिश्राद्धमात्मानं च रक्षन्ति पितॄणामग्रे नियुक्ताः पूर्वमुपवेशिताः ।

हारीतोऽपि ।

अमृतं दैवमित्याहुर्मृतं पित्र्यं विधीयते ।
तस्माद्दैवात् प्रवर्त्तन्ते तिष्ठन्ति ह्यमरेषु च ॥

'अमृताः' अमरा देवाः, तत्सम्बन्धित्वात् कर्माप्यमृतं । मृता हि पितरः, तत्सम्बन्धित्वात् कर्मापि मृतं । अतः कारणाद्दैविकात्प्रभृति श्राद्धक्रियाः 'प्रवर्त्तन्ते' प्रारम्भणीयाः । तथा अमरेषु वैश्वदेविक एव कर्मणि 'तिष्ठन्ति' संस्थापनीया इत्यर्थः । एवं कृते सति मृताख्यममङ्गलं कर्म मङ्गलरूपेणामृतेन कर्मणोभयतः परिवेष्टितं मङ्गलमेव भवतीति भावः । उक्तदैव-पित्र्यपौर्वापर्य्यविपर्ययदोषः "दैवाद्यन्तं तदीहेतेत्यादि मनुवाक्ये दर्शितः ।

यमोऽप्याह ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पूर्वं दैवविवर्जितं ।
तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु पित्र्यं पूर्वं विवर्जयेत् ॥
दैवं पूर्वं नियुञ्जीत पश्चात् पित्र्यं यथाविधि ।
पूर्वं पित्र्यं नियुञ्जानः क्षिप्रं पश्यति सान्वयः ॥

'आसुरं' असुरोपभोग्यं । असुरनिवारकाणां वैश्वदेवानां पूर्वमनिवेशितत्वात् । अतो वैश्वदेविकानां पूर्वमुपवेशनं पश्चात् पित्र्याणां । तच्च यथाक्रमं पूर्वाभिमुखानामुत्तराभिमुखानां च कर्त्तव्यं । तथा ब्रह्माण्डपुराणे ।

विप्रौ तु प्राङ्मुखौ दैवौ द्वौ तु पूर्वं निवेशयेत् ।
उत्तराभिमुखान् विप्रांस्त्रीन् पितृभ्यश्च सर्वदा ॥

द्वाविति वैश्वदेविकार्थनिमन्त्रितब्राह्मणसंख्यायाः उपलक्षणार्थं ।

त्रीनिति च पित्र्यार्थनिमन्त्रितब्राह्मणसंख्यायाः।

अतएव वाराह-विष्णुपुराणयोः।

प्राङ्मुखान् भोजयेद्विप्रान् देवानामुभयात्मकान्।
पितृ-पैतामहानाञ्च भोजयेच्चाप्युदङ्मुखान्॥

'उभयात्मकान्' पित्रादि-मातामहादिश्राद्धद्वयार्थे वैश्वदेविक-द्वयसम्बन्धिनः।

पृथक्तयोः केचिदाहुः श्राद्धस्य करणं नृप।
एकत्रैकेन पाकेन कुर्वन्त्यन्ये महर्षयः॥

'तयोः' पितृ-मातामहवर्गयोः।

मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च।

प्राङ्मुखो दैवसङ्कल्पान् पितॄन् कुर्य्यादुदङ्मुखः।

याज्ञवल्क्यः।

पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत्।
द्वौ दैवे प्राक्त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा॥

विष्णुरपि।

द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ त्रीन् पित्र्ये उदङ्मुखान् एकैकमुभयत्र वा।

ब्रह्माऽपि।

द्वौ दैवे प्राक्त्रयः पित्र्ये ब्राह्मणांस्तु उदङ्मुखान्।
भोजयेद्विधिवद्विद्वानेकैकमुभयत्र वा॥

विष्णुधर्मोत्तरे।

द्वौ दैवे प्राक्त्रयः पित्र्ये एकैकमुभयत्र वा।
उदङ्मुखांश्च पित्रर्थान् स्नातान् विद्यागुणक्रमात्।

।तलदर्भावकीर्णेषु आसनेषूपवेशयेत्।

कात्यायनोऽपि ।

स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मानयुग्मान् यथाशक्ति पित्र्य एकैकस्योदङ्मुखान् ।

उशनाः ।

क्लृप्तश्मश्रु-नख-रोमाणः शुचौ देशे प्राङ्मुखा वैश्वदेविका उदङ्मुखाः शेषा दर्भासनेषूपवेश्या इति ।

वेदविशेषेणोपवेशनविशेषः

शातातपस्मृति-प्रभासखण्डयोः ।

द्वौ दैवेऽथर्वणौ विप्रौ प्राङ्मुखानुपवेशयेत्।

पित्र्ये तूदङ्मुखांस्त्रींश्च बह्वृचाध्वर्युसामगान् ॥

अत्राह पैठीनसिः ।

प्राङ्मुखान् विश्वेदेवानुपवेशयेत् बर्हिष्मत्स्वासनेषु पितॄन् दक्षिण-पूर्वेणेत्युक्तं ।

'विश्वेदेवान्' वैश्वदेविकान् ब्राह्मणान्, प्राङ्मुखानुपवेशयेत्, 'पितॄन्' पित्र्यर्थान् ब्राह्मणान्, 'दक्षिणपूर्वेण' दक्षिणपूर्वाभिमुखान्। अथोपविष्टान् वैश्वदेविकानपेक्ष्य दक्षिणापूर्वस्यामाग्नेय्यान्दिशि निवेशितपङ्क्तीनुत्तराभिमुखान् इत्येतत्सर्वं 'उक्तं', गृह्य इति शेषः ।

हारीतस्तूत्तराभिमुखानां पित्र्यब्राह्मणानामुपवेशनमित्यस्य पक्षस्य निन्दां कृत्वा तेषां पूर्वाभिमुखतया वैश्वदेविकानाञ्चोत्तराभिमुख्येनोपवेशनमुक्तवान्। शुभानुपस्पृष्टाचमनीयान् शुचौ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् भोजयेत् उदङ्मुखानित्येकेन वा प्राङ्निर्देशात्

क्रूरा ह्येतेभिमुखा हिंसका भवन्तीति मैत्रायणिः। तस्मात् प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् भोजयेत्। अत्र प्राधान्याद्दक्षिणाग्रदर्भलिङ्गाच्च पित्र्यर्था एव ब्राह्मणा विवक्षिताः। एके तु मन्यन्ते तानुदङ्मुखान् भोजयेदिति। अथवैतत् पित्र्याणामुदङ्मुखत्वं न कर्त्तव्यं। अत्र हेतुः प्राग्निर्देशादित्यादिः। यत एते ब्राह्मणाः पूर्वनिमन्त्रणेन पित्रादिस्थाने भोक्तृत्वेन निर्दिष्टाः परिकल्पिताः ततश्च "निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान्" इतिवचनात् ते क्रूरात्मकपित्रधिष्ठिताः सन्त उत्तराभिमुखाः पित्र्यं कर्म कुर्वतो दक्षिणाभिमुखस्य यजमानस्याभिमुखाः सन्तो हिंसका भवन्तीति मैत्रायणिराचार्य्योमन्यते। तस्मात् पूर्वाभिमुखानेव भोजयेत्। वैश्वदेविकांस्तु उदङ्मुखान् यतस्ते दक्षिणादिगभिमुखस्य यजमानस्य कर्म कुर्वतः आढ्यरक्षकविश्वेदेवाधिष्ठितत्वादभिमुखाः सन्तो रक्षका भवन्ति।

बौधायनोऽपि।

सदर्भोपक्लृप्तेष्वासनेषु द्वौ दैवे त्रीन् पित्र्य एकैकमुभयत्र वा प्राङ्मुखानुपवेशयेत् उदङ्मुखान् वा।

तदेवमत्र दिग्विशेषाभिमुख्ये पञ्च पक्षा भवन्ति। तत्र वैश्वदेविकाः प्राङ्मुखाः पित्र्या उदङ्मुखा इत्येकः, वैश्वदेविका उदङ्मुखाः पित्र्याः प्राङ्मुखा इति द्वितीयः, उभये उदङ्मुखा इति तृतीयः, उभये प्राङ्मुखाः इति चतुर्थः, दैविकाः प्राङ्मुखाः पित्र्यास्त्वाग्नेयाभिमुखा इति पञ्चमः, एतेषु च वैश्वदेविकानां प्राङ्मुखत्वं पित्र्याणाञ्चोदङ्मुखत्वमित्ययमेव पक्षोबहुभिराश्रितः। अत्र च "प्रदक्षिणन्तु देवानां पितॄणामप्रदक्षिणं" इति बौधायनवचनाद्यद्यद्देवानां कार्य्यं तत्तत्प्र-

दक्षिणप्रचारेण कर्त्तव्यं। ततश्च दक्षिणादिगुपक्रममुदगपवर्गं वैश्व-देविकानां उपवेशनं कार्य्यं पश्चिमोपक्रमं सर्वदिगपवर्गञ्च पैतृकाणां। यत्तु यमेनोक्तं, "दक्षिणासंस्था आसीरन् स्पृशेयुः परस्परः" इति। तत्र दक्षिणबाहुभागे संस्था येषान्ते दक्षिणसंस्था इति विग्रहः। एतच्च पङ्क्तेः पश्चिमोपक्रमप्रागपवर्गत्वे घटते।

अतएव छागलेयः।

प्रतीच्यां समुपक्रम्य प्राच्यां निष्ठा यदा भवेत्।

दक्षिणासंस्थता ह्येषा पितृणां श्राद्धकर्मणि॥

अथवा पित्र्याणां प्राङ्मुखोपवेशनमाश्रित्येदं दक्षिणासंस्थित-त्वाभिधानं।

उपवेशनप्रकारस्तु शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तः।

ब्राह्मणानुपसंगृह्योपवेशयेदासनमन्वालभ्येति।

अत्र ब्राह्मणोपसंग्रहे आसनस्पर्शे चाकाङ्क्षितं विशेषमुपवेशन-वाक्यञ्चाह यमः।

आसनं संस्पृशन् सव्येन पाणिना दक्षिणेन ब्राह्मणानुपसंगृह्य समाध्वमिति चोक्तोपवेशयेत्।

श्लोकेनोपवेशनवाक्यान्तरमपि स एवाह।

आसध्वमिति तान् ब्रूयात् आसनं संस्पृशन्नपि।

कूर्म्मपुराणेऽपि।

तेषूपवेशयेदेतानासनं संस्पृशन्नपि।

आसध्वमिति सञ्जल्प्य आसीरंस्ते पृथक् पृथक्॥

व्यासस्तु वाक्यान्तरमाह।

आस्यतामिति तान् ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि ।
उपस्तीर्णेषु चासीरन्न स्पृशेयुः परस्परं ॥

'उपस्तीर्णेषु' उपरि समीपे वा आस्तीर्णदर्भेषु ।

उपवेशने मन्त्रमाह धर्म्मः ।

अन्वालभ्य ततोदेवानुपवेश्य ततः पितॄन् ।
समस्ताभिर्व्याहृतिभिरासनेषूपवेशयेत् ॥

अत्र पैतृकाणामेवोपवेशने व्याहृतय इत्यपरार्क-स्मृतिचन्द्रिकाकाराभ्यां व्याख्यातं । तत्र विशेषाग्रहणादुभयेषामप्युपवेशने व्याहृतिप्रयोग इति सूचितं । अन्वारभ्येत्यत्र जान्वारभ्येति पठित्वा ब्राह्मणस्य जानूपस्पर्शनपूर्वकमुपवेशनं स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं । तन्न बहुष्वपि मूलस्मृतिपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानं कुतस्तेन समानीतोऽयं पाठ इति न विद्मः । अविसंवादेन ब्राह्मणस्य दक्षिणं पाणिं उपसंगृह्णानाः शिष्टास्तु कथं न दृष्टा इति ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

ओँभूर्भुवः स्वरित्युक्त्वा तान् सम्यगुपवेशयेदिति ।

अत्र समन्त्रकमुपवेशनप्रयोगवाक्यं । ओँभूर्भुवः स्वः समाध्वमिति वा अत्रास्यतामिति वा यजमानेनोच्चारणीयं। तदनन्तरं द्विजैरप्योँ सुसमास्महे इति प्रतिवदद्भिरुपवेष्टव्यं । एवं पित्र्यादिश्राद्धार्थान् ब्राह्मणानुपवेश्य मातामहश्राद्धार्थानप्युपवेशयेत् ।

तथा च पित्र्यादिश्राद्धार्थब्राह्मणोपवेशनं प्रतिपाद्याह,याज्ञवल्क्यः ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकं ।

'एवं' पितृश्राद्धार्थदैवपित्र्यवत्, मातामहश्राद्धार्थानपि पृथग्दैव-

पित्र्यान् ब्राह्मणानुपवेशयेत्। अथवा पित्र्यानेव पृथगुपवेशयेत्। देवांश्चोभयत्र तानेव कल्पयेत्। तदेतदाह, 'तन्त्रं वेति। 'वैश्वदेविकं' विश्वेदेवदैवत्यं कर्म सकृदनुष्ठाय श्राद्धद्वयाङ्गतां नेयमिति।

मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च ।

तथा मातामहानाञ्च तन्त्रं वा वैश्वदेविकं ।
पृथक्कयोस्तथा चान्ये केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥

आसनासीनानां कर्त्तव्यमाह सुमन्तुः ।

पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं वर्जयन्तः परस्परं ॥

ते विप्राः सर्वे देवार्थाः पित्रर्थाश्च पवित्रपाणयो मौनव्रतान्विताः प्रमादसम्भवमुच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं वर्ज्जयन्तः आ भोजनसमाप्तेर्वर्त्तेरन्नित्यर्थः। चशब्दात् श्राद्धकर्त्तापि मौनव्रतान्वितो वर्त्तेतेति गम्यते। प्रमादान् मौनलोपे तु प्रायश्चित्तमुक्तं नियमप्रकरणे। एतच्च पूर्वोक्तानां नियमानामुपलक्षणार्थं।

मौनव्रतान्वयस्य क्वचिदपवादमाह यमः ।

ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः पितॄणामेतदीप्सितं।

एवमुपवेशितेष्वपि ब्राह्मणेष्वागतमतिथिमपि श्राद्धपङ्क्तावुपवेशयेदिति प्रागेवोक्तं ।

इति ब्राह्मणोपवेशनं ।

अथ पृथिवीस्तुत्यादिकृत्यं ।

तत्र तावदासनोपविष्टानां ब्राह्मणानां पुरतः कुशोपस्कृतायां भुवि यज्ञोपवितो प्राङ्मुख उपविश्य प्रमादकृताविज्ञाताशुचिलनिवृत्त्यर्थं

शुचित्वातिशयार्थं वा प्रथमतः पुण्डरीकाक्षस्मरणं कुर्यात्।

यतः।

पुण्डरीकाक्षस्मरणस्य शुचित्वापादकत्वमाह क्रतुः।

अपवित्रः पवित्रोवा सर्वावस्थां गतोपि वा।

यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स वाह्याभ्यन्तरः शुचिः।

अनन्तरं च पृथिवीस्तुतिः कर्त्तव्या। तथा च महाभारतीयश्राद्धकल्पे निमन्त्रितं प्रत्यत्रिवाक्यं।

स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापस्योतधारिणी।

वैष्णवी काश्यपी चेति तथैवेह चयेति च॥

'निवापे' पितृदेवत्यत्यागे, यः 'आस्योतः' प्रक्षिप्तव्यं द्रव्यं, तस्याधारभूता यस्मात्तस्मात् पूर्वं पृथिवीस्तोतव्या। 'इति' करणे, वैष्णव्यादिनाम्नां स्तुतौ करणत्वप्रदर्शनार्थं। ततश्च स्तुत्यभिव्यक्त्यर्थं वैष्णव्यसीत्येवमादीनि नामान्युच्चारणीयानि, आराधनवचनो वा स्तौतिः। तस्मिन् पक्षे प्रणवादीनि नमोऽन्तचतुर्थ्यन्तानि वैष्णव्यादिनामानि प्रयोज्यानि। ॐवैष्णव्यै नमः। ॐकाश्यप्यै नमः। ॐक्षयायै नम इति। चयेति क्षीनिवास-गत्योरित्यस्य धातोरूपं।

वाराहपुराणे।

प्रणम्य शिरसा भूमिं निवापस्य च धारिणीं।

वैष्णवी काश्यपी चेति अक्षयेति च नामतः॥

पृथिवीं प्रति वराहवाक्यमपि तत्रैव।

प्रणम्य शिरसा देवि निवापस्थानमागतः।

स्तुवीतानेन मन्त्रेण त्वाञ्च भक्त्या व्यवस्थितः॥

मेदिनी लोकमाता च क्षितिरुर्व्वी धरा मही ।
भूमिः शैलशिला च त्वं स्थिरा तुभ्यं नमो नमः ॥
धरणी काश्यपी चौणी रसा विश्वम्भरा च भूः ।
जगत्प्रतिष्ठा[१] वसुधा त्वं हि मातर्नमोऽस्तु ते ।
वैष्णवी भूतदेवी च पृथिवी त्वं नमोऽस्तु ते ॥

ततः श्राद्धप्रदेशं गयात्मकत्वेन तदेकदेशस्थितं गदाधरञ्च ध्यात्वा तयोश्च नमस्कारं कृत्वोत्तरं कर्म प्रवर्त्तयेत् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

श्राद्धभूमिं गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरं ।
ताभ्याञ्चैव नमस्कृत्य ततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत् ॥

'ताभ्यामिति चतुर्थी द्वितीयार्थे । 'नमस्कारश्च मनोवाक्कायैर्विधेयः । तत्र वाचिकस्तन्नामभ्यां एवं कर्त्तव्यः । ॐभगवत्यै गयायै नमः । ॐभगवते गदाधराय नम इति ।

श्राद्धारम्भात्पूर्वं जप्यमाह प्रचेताः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा जप्त्वा मन्त्रं तु वैष्णवं ।
गायत्रीं प्रणवं वापि ततः श्राद्धमुपक्रमेत् ॥

'वैष्णवमन्त्राः' तद्विष्णोः परमं पदमित्यादयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

उपवेश्य जपेद्धीमान् गायत्रीं तदनुज्ञया ।

अथ स्थूल-सूक्ष्मविभागावस्थितयोः कर्माङ्गभूतयोर्देशकालयोः

---

(१) जनात्प्रसूतेति ग० ।

शिष्टाचारप्रामाण्येन सङ्कीर्त्तनं कृत्वा ब्राह्मणाभ्यनुज्ञाग्रहणार्थं वक्ष्यमाणेतिकर्त्तव्यतायां पृच्छां कुर्यात्।

तत्र वराहकृतं श्राद्धं प्रगृह्य लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे।

कुशानादाय प्रागग्रान् रोमकूपान्तरस्थितान्।

ऋषीणां हृदि पप्रच्छ करिष्ये पितृतर्पणं॥

'प्रागग्रान्' पुरतोऽग्रान् स्वाभिमुखीभूतदिक्सम्मुखाग्रानित्यर्थः। 'रोमकूपान्तरस्थितान्', यज्ञवराहस्य बर्हिर्मयरोमत्वादिदमुच्यते। मनसा ध्यातान् ऋषीन् 'हृदि' मनस्येव, पप्रच्छ।

अपृच्छायां दोषः कालिकाखण्डे।

अपृच्छन् प्रचरेद्यस्तु नरो विप्रांश्च पार्व्वति।

तस्य प्रियं मत्प्रमुखा नाचरन्ति दिवौकसः॥

इतिकर्त्तव्यता ब्रह्माण्डपुराणे।

उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ।

सप्रश्रयश्चोपविष्टान् सर्व्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान्॥

'सप्रश्रयः' विनयान्वितः, पृच्छेत्। विनयाभिव्यक्तये शरीरसंस्थानमाह। 'उभावित्यादि।' जानुभ्यां जानुनोरन्तरं द्वावपि पाणी 'समौ' समदेशौ समसंस्थानौ स्थितावाभिमुख्येनावस्थितौ बद्धाञ्जलिं कृत्वेत्यर्थ। अथवा 'जानुभ्यां समौ' जानुद्वयेन तुल्यसंस्थानौ, जानुनोरेवान्तरे कृत्वा पृच्छेत्। एतच्च संस्थानमुपविष्टस्यैव सम्भवति। सप्रश्रयो ब्राह्मणान् पृच्छेदित्यनेन ब्राह्मणाभिमुखीभावोपि कर्त्तव्यं इति गम्यते। ततश्च ब्राह्मणाभिमुख्येनैवमुपविष्टस्तान् सर्व्वान् पृच्छेत् सर्व्वप्रश्नपक्षस्य वैकल्पिकः।

अत एव कात्यायनः ।

प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वान्वेति ।

'प्रश्नेष्विति बहुवचननिर्द्देशात् सर्वप्रश्नविषयत्वमस्य विज्ञायते । 'पङ्क्तिमूर्द्धनि' पङ्क्त्यादौ, उपविष्टः 'पङ्क्तिमूर्द्धन्यः' । अत्रैकं प्रति प्रश्ने स एव प्रतिब्रूयात, सर्वान् प्रति प्रश्ने सर्वे प्रतिब्रूयुः । असाधारणेन तत्तत्पङ्क्तिकर्त्तव्ये कर्मणि योयस्यां पङ्क्तौ मूर्द्धन्यः स एव प्रष्टव्यः । तत्तत्पङ्क्तिस्था एव वा सर्वे प्रष्टव्याः ।

अत्र श्राद्धकर्त्तुः प्रश्नवाक्यं ब्रह्मपुराणे ।

पितॄन् पितामहान् यक्ष्ये भोजनेन यथाक्रमं ।
प्रपितामहान् सर्वांश्च नत्पितॄंश्चानुपूर्वशः ॥

'पितॄनित्यादिबहुवचनं पूजार्थं । एवमन्यत्रापि समाचारानुसारात् क्वचित् बहुवचनं प्रयोज्यं ।

द्विजोत्तरवाक्यसहितं प्रश्नवाक्यं ब्रह्माण्डपुराणे ।

श्राद्धं करिष्य इत्येवं पृच्छेद्विप्रान् समाहितः ।
कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भासनन्ततः ॥

अत्र यज्ञपुरुषपरब्रह्मरूपश्रीविष्णुस्मरणपूर्वकप्राणायामत्रितयानुष्ठानानन्तरं प्राचीनावीती दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पूर्वोक्तसंस्थानेन पित्र्यद्विजाभिमुखमुपविष्टः शिष्टाचारप्राप्तेन वाक्येन पृच्छेत् । इह सर्वत्र प्रश्नोत्तरेषु प्रणवपूर्वकाः प्रयोगा विधेयाः ।

तथा च महाभारते श्रीभगवद्गीतासु ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञ-दान-तपःक्रियाः ।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां ॥

प्रश्नवाक्यरचना तु ॐइह पृथिव्यामित्यादि पितृतृप्तिकामोऽह-मित्यन्तं निमन्त्रणप्रकरणे प्रदर्शितं सङ्कल्पवाक्यमुच्चार्य्य युष्मदनुज्ञया करिष्य इत्यन्तेऽनुकीर्त्तयेदिति, अयमेव च प्रश्नः स्मृतिचन्द्रिकाकारेणावान्तरसङ्कल्पशब्देनोक्तः प्रश्नानन्तरं कुरुष्वेति ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातो वैश्वदेविकपूर्वकं दर्भासनानि दद्यात्। दर्भासनदानात् पूर्वं त्रिवारं जप्यः सप्तार्च्चिर्मन्त्र उक्तः विष्णुधर्म्मोत्तर-ब्रह्मवैवर्त्त-ब्रह्मपुराण-वायुपुराण-प्रभासखण्ड-भविष्योत्तरेषु।

पापापहं यावतीयमश्वमेधसमन्तथा।
मन्त्रं वच्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितं॥
देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च।
नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नम इति॥
आद्यावसाने श्राद्धस्य त्रिरावर्त्तं जपेत्सदा।
पिण्डनिर्वपणे वापि जपेदेनं समाहित इति॥

अन्यमपि प्रभासखण्ड-ब्रह्मपुराण-विष्णुपुराणोक्तस्य सप्तार्चिःस्तोत्रस्य प्रथमश्लोकं श्राद्धस्यादि-मध्यावसानेषु श्रोत्रियास्त्रिरावर्त्तयन्ति।

अमूर्त्तीनां समूर्त्तीनां पितॄणान्दीप्ततेजसां।
नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां योगचक्षुषामिति॥

अन्ये तु व्यासोक्तं मन्त्रान्तरमप्यनुकीर्त्तयन्ति।

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदत्विति।

अत्रावसरे नीवीबन्धो विधेयः, "पितृदेवत्या वै नीविरितिशत-पथीयलिङ्गदर्शनेन पितृदैवत्यं कर्म्म नीविमता कर्त्तव्यमित्यवगमात्।

भविष्यत्पुराणे।

बध्नीयात्तु तथा नीवीं न च प्रेक्षेत दुर्जनं।
स्यात्कर्त्ता नियतस्त्वेवं यावच्छ्राद्धं समाप्यते॥

तथा श्राद्धप्रकृतिभूतपिण्डपितृयज्ञप्रकरणान्तर्वर्त्ति "नीविं विस्रंस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति" इति कात्यायनसूत्रं व्याचक्षाणेनोपाध्यायकर्केणैवमभिहितं। अत्र नीवीविस्रंसनविधानात्कर्मारम्भे नीवीबन्धः कर्त्तव्य इत्यर्थाद्गम्यत इति। इह निबद्धा चेयं वचनाद्वैश्वदेविककर्मावसरेष्वनुन्मोच्यमाना पिण्डनमस्कारपर्य्यन्तमनुवर्त्तते, नीविर्नामात्र तिल-कुशान्वितानां परिहितवस्त्रोत्तराञ्चलदशानां वामकटिसंलग्नवस्त्रबहिर्भागेन सम्वेष्ट्य गोपनं। नीवीबन्धे श्रद्धालवः श्राद्धकृतः "निहन्मि सर्वं यदमेध्यवत्" इत्यादिकं तिलविकिरणे दर्शयिष्यमाणं मन्त्रं पठन्ति, तदनन्तरं च रक्षार्थं प्रथमं वैश्वदेविकप्रदेशे यवान् विकिरेत्।

उक्तं हि ब्रह्मपुराणे वराहकृतं श्राद्धं प्रकृत्य यवानां दैवरक्षार्थत्वं।

अक्षतैर्देवतारक्षां चक्रे चक्रगदाधरः।
अक्षतास्तु यवौषध्यः सर्वदेवात्तसम्भवाः॥
रक्षन्ति सर्वां स्त्रिदशान् रक्षार्थं निर्मिता हि ते।
देव-दानव-दैत्येषु यक्ष-रक्षःसु चैव हि॥
न हि कश्चित् क्षतं तेषां कर्त्तुं शक्तश्चराचरे।
देवानान्ते हि रक्षार्थं नियुक्ता विष्णुना पुरा॥

एवं च सति वैश्वदेविकस्थानेऽपि तिलानामेव विकिरणं कर्त्तव्यं, न तु यवानां तेषामनुपदेशात्। न च तिलैः क्रियमाणमदैवं भवतीति

यदुपाध्यायकर्केणोक्तं तत् पुराणपर्य्यालोचनमूलमिति ज्ञेयं । एवं दैवप्रदेशे यवान् विकीर्य्य पैतृकप्रदेशे परितस्तिलान् गौरसर्षपांश्च विकिरेत् ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे ।

रक्षोघ्नांस्तु पठेन्मन्त्रांस्तिलैश्च विकिरेन्महीं ।
सिद्धार्थकैश्च रक्षार्थं श्राद्धे हि प्रचुरं छलं ॥

'छलं' यातुधानादिकृतो विघ्नः ।

सौरपुराणे ।

उपवेश्य ततो विप्रान् दत्त्वा चैव कुशासनं ।
पश्चात् श्राद्धस्य रक्षार्थं तिलांश्च विकिरेत्ततः ॥

कुशासनं दत्त्वोपवेश्येति सम्बन्धः । तिलाश्चात्र कृष्णा ग्राह्याः ।

तथा भविष्यत्पुराणे ।

सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्य्यञ्चाप्यवकीरणं ।
कुक्कु-सूर्याग्नि-वस्तानां दर्शनञ्चापि यत्नतः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

तिलावकिरणं कार्य्यं यातुधानविनाशनं ।

तथा ।

अपयन्त्वसुरा द्वाभ्यां यातुधानविवर्जनं ।
तिलैः कुर्य्यात् प्रयत्नेन अथवा गौरसर्षपैः ॥

"अपयन्त्वसुराः पितृरूपा ये रूपाणि प्रतिमुच्याचरन्ति परापूरोनिपुरोये भयन्त्यग्निष्ठान् लोकान् प्रणुदात्वस्मात्" । "अपयन्त्वसुरा ये पितृषदः उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः

सौम्यास असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु" इति ।

तथा ।

निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवे-
द्धताश्च सर्वेऽसुर-दानवा मया ।
ये राक्षसा ये च पिशाच-गुह्यकाः
हता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥

एतेन मन्त्रेण सुसंयतात्मा तिलान् क्षिपेद्दिक्ष्वथ सर्षपांश्च ।
यस्मिन्देशे पठ्यते ह्येष मन्त्रस्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

तत्र सिद्धार्थकान् भूमौ क्षिपेद्रक्षोऽपनुत्तये ।
दिक्षु सर्वासु च तिलान् मन्त्रेणानेन निक्षिपेत् ॥

निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवे-
द्धताश्च सर्वेऽसुर-दानवा मया ।
रक्षांसि यक्षाः सपिशाचगुह्यका
हता मया यातुधानाश्च सर्वे इति ॥

द्वारदेशे तिल-कुशप्रक्षेपणे मन्त्रः स्कन्दपुराणोक्तः शिष्टाचारे दृश्यते ।

तिला रक्षन्त्वसुरान् दर्भा रक्षन्तु राक्षसान् ।
पङ्क्तिं वै श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्वरक्षक इति ॥

श्राद्धप्रदेशस्य परितः प्राच्यादिदिक्षु मध्ये च तिलावकिरणे मन्त्राः भविष्यत्पुराणे ।

अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशं।
तथा बर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिताः॥
प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः।
अधोर्द्ध्वमपि कोणेषु विकोणेषु च सर्वशः॥
रक्षोभूत-पिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः।
सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमोरक्षां करोतु मे।
वायुभूतपितॄणाञ्च तृप्तिर्भवतु शाश्वती॥

इत्येतान्मन्त्रान् यथालिङ्गं विभज्य प्राच्यादिदिक्षु अध ऊर्द्ध्वं कोणेषु सर्वतश्च तिलान्विकिरेत्।

तद्यथा।

अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशमिति प्राच्यां। तथा वर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिता इति दक्षिणस्यां। प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदिति प्रतीच्यां। उदीचीमपि सोमपाः इत्युदीच्यां।

अधोर्द्ध्वमपि कोणेषु विकोणेषु च सर्वशः।
रक्षोभूत-पिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः॥
सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमोरक्षाङ्करोतु मे।
वायुभूतपितॄणाञ्च तृप्तिर्भवतु शाश्वती॥

इत्यधस्तादूर्ध्वं कोणेषु सर्वतश्च तिलान्विकिरेत्।

ब्रह्माण्डपुराणे।

रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिःकृत्वः सर्वतोदिशं।
तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रमुच्चार्य्यापहता इति॥

अस्यार्थवादोऽपि तत्रैवोक्तः ।

य इदं श्राद्धकाले तु कुर्य्याद्वै पितृपूजनं ।

अक्षयं तत् भवेच्छ्राद्धं पितृभिः परिरक्षितमिति ॥

निगमे तु तिलादिविकिरणे मन्त्रान्तरमुक्तं ।

अपहतासुररक्षांसि वेदिषद इति तिलान् गौरसर्षपांश्च श्राद्धभूमौ घनं विकिरेदिति ।

'घनं' निविड़ं ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारादयस्तु निगमवाक्यमेवंविधं पठितवन्तः । अपह तिलान्विकिरेदिति । अत्र प्रतीकेन गृहीतं मन्त्रं च प्रदर्शितवन्तः । अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचायेक्षयन्ति पृथिवी । मनु ।

अत्रेतो गच्छन्तु यत्रैषां गतं मन इति ।

मन्त्रान्तरमपि ब्रह्माण्डपुराणे ।

परितः पितृविप्राणामपेतो यन्त्वितीरयन् ।

असुं य ईयुरिति चापसव्यं विकिरेत्तिलान् ॥

अपेतो यन्तु पणयोऽसुम्नादेवपीयवः द्युभिरह्नोभिरक्तुभिर्व्यक्तं यमोददात्ववसानमस्मै इत्येकोमन्त्रः । असुं य ईयुरित्येतः पदैरुपलक्षित उदीरतामवर इत्यादिरपरः ।

तद्यथा ।

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सौम्यासः । असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्तेनोऽवन्तु पितरो हवेष्विति तिलादिविकिरणानन्तरं प्रमादोपजातस्य प्रमितस्य शङ्कितस्य वा मार्जारादिदृष्टिदोषस्य निवृत्तये कस्मिंश्चित्पात्रे निधाय कुशशुद्धवत्यादिभिश्च मन्त्रितेन

प्रागुक्तेनाभ्युक्षणजलेन दुष्टदृष्टिनिपातादिदूषितः पाकः पूतो भवतीति सङ्कीर्त्याशेषपाकप्रोक्षणं कृत्वा श्राद्धदेशासादितानन्यान्यप्युपयोगिनः कुश-कुसुमादीन् सर्वान् पदार्थान् प्रोक्षेत ।

तथा च वशिष्ठः ।

शुद्धवतीभिः कुश्माण्डीभिः पावमानीभिश्च पाकादि प्रोक्षेत् ।

शुद्धवत्यादयो व्याख्याताः । छन्दोगो यजमानः शुद्धवतीभिः । यजुर्वेदाध्यायी कूश्माण्डीभिः । बह्वृचः पावमानीभिरिति । उपलक्षणञ्चैतत्पाकशुद्धिप्रकरणोक्तानान्तरत्नमन्त्रीनां । आदिशब्देनान्येषामपि श्राद्धोपयोगिनां पुष्पादीनां ग्रहणं ।

अत एव ब्रह्माण्ड-भविष्यत्पुराणयोः ।

पुष्पादीनां तृणानाञ्च प्रोक्षणं हविषां तथा ।
पराहृतानां द्रव्याणां[(१)] निधायाभ्युक्षणं पुनः ॥
नाप्रोक्षितं स्पृशेत्किञ्चिद्दैवे पित्र्येऽथवा पुनः ।
उच्चावचाः श्राद्धधर्माः साधारण्यात् प्रकीर्त्तिताः ॥

'उच्चावचाः' अनेकप्रकाराः ।

उक्तनिषेधातिक्रमे दोषं प्रदर्शयन् प्रोक्षणविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

अनभ्युक्ष्यानुपस्पृश्य जुहोति च ददाति च ।
नैर्ऋतं भागधेयं स्यात्तस्मात् प्रोक्षणमाचरेत् ॥

इति पृथिवीस्तुत्यादिकृत्यं ।

हेमाद्रिणा गुणश्रेणिशोभमानश्रियाधुना ।
वैश्वदेवार्चनस्येदं काण्डमेवं वितन्यते ॥

---

(१) पुष्पानामिति ख० ।

अथ दर्भासनादयः पदार्थाः ।

ते च सर्वस्य दैवपूर्वकत्वात् पूर्वं दैवद्विजेष्वनुष्ठेयाः । ततः पैत्र्यद्विजेषु । तत्र यद्यपि प्रयोगविध्यनुमतप्रधानप्रत्यासत्त्यनुग्रहरूपन्यायपर्य्यालोचनया दैवपित्र्यक्रियासमवायिनः सर्वेऽपि पदार्थाः पदार्थानुसमयेनानुष्ठेया इत्यवगम्यते । तथापि याज्ञवल्क्यादिवचनप्रामाण्याद्दर्भासनदानाद्याच्छादनान्ता दैवेषु पित्र्येषु च काण्डानुसमयेनानुष्ठेया इति पूर्वमेवोक्तं । तत्र तावद्दर्भासनदानं तच्चिकीर्षन् जानुपातनं कुर्य्यात् ।

तथा च ऋष्यशृङ्गः ।

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।
पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नथ ॥

जानुपातनानन्तरमासनदानाच्च पूर्वं द्विजहस्ते जलं प्रक्षिपेत् ।

तथा च जाज्ञवल्क्यः ।

पाणिप्रक्षालनन्दत्त्वा विष्टरार्थान् कुशानपि ।

यद्यपि चात्र पाणिप्रक्षालनार्थमुदकं ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा विष्टरार्थाः कुशा अपि तत्रैव देया इत्यापाततोऽपिशब्दात् प्रतिभाति, तथापि विष्टरार्थान् कुशानासने दत्त्वेति विष्टरार्थशब्दप्रयोगात् प्रत्येतव्यमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।

अतएवोक्तं काठके ।

प्रदद्यादासने दर्भान्न तु पाणौ कदाचनेति ।

प्रचेतसाप्युक्तं ।

दर्भांस्त्वेवासने दद्यान्न तु पाणौ कदाचन ।

पितृ-देव-मनुष्याणां स्यात् दृष्टिः शाश्वती तथेति ॥

'दृष्टिः' कलहः । ब्राह्मणहस्ते देव-पितृ-मनुष्य-प्रजापत्यग्नितीर्थानां पञ्चानामङ्गुलविन्यस्तेषु दर्भेषु ममेदं ममेदमिति देवादीनां कलहः स्यात् ।

अतएव नागरखण्डे हस्ते दर्भासनदानस्य वैफल्यमुक्तं ।

हस्ते तोयं परिक्षेप्यं नोदर्भास्तु कथञ्चन ।
योहस्ते चासनं दद्यात्तं दर्भं बुद्धिवर्जितः ।
पितरो नासने तत्र प्रकुर्वन्ति निवेशनं ॥

यत्तु प्रचेतसोक्तं गृह्णीयुस्ते तु तान् कुशानिति, तदपि मनसा स्वीकुर्य्युरिति व्याख्येयं न तु हस्ते गृह्णीयुरिति, अतो न विरोधः । देवस्वामी तु मन्यते । यः पाणौ दर्भदानप्रतिषेधः स आसनास्तरणार्थदर्भविषयः । यस्तु ग्रहणविधिः स याज्ञवल्क्यवचनान्तस्य पर्य्यालोचनया पाणावेव विष्टरार्थं कुशविषय इति । तदयुक्तं । आसनस्तरणार्थानां दर्भाणां विप्रहस्ते प्रदानाप्रसक्तेः प्रतिषेधानवकाशात् ।

अत्र कुतुपाद्यासनोपरि प्रदेयस्य कुशासनस्य प्रदेशविशेषो ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितः ।

आसने चासनं दद्याद्वामे वा दक्षिणेऽपि वेति ।

वामेति ब्राह्मणस्य आसनावस्थितस्य वामभागावस्थिते आसनप्रदेशे, एवं दक्षिणे । अत्र दक्षिण इति वैश्वदेविकविषयं । वाम इति पैतृकविषयं ।

तथा च तत्रैवानन्तरमुक्तं ।

पितृकर्मणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिण इति ।

एतच्चासनं देवानां यद्यवसहितैर्दर्भैर्देयं पितॄणां तु तिलसहितैः ।
अत एव प्रदद्यादासने दर्भानित्यभिधायोक्तं काठके ।

देवानां सयवा दर्भाः पितॄणाञ्च तिलैः सहेति ।

बौधायनेन तु विशेषान्तरमप्युक्तं ।

प्रदक्षिणन्तु देवानां पितॄणामप्रदक्षिणं ।

देवानां सयवा दर्भाः पितॄणां द्विगुणास्तिलैः ॥

सहिता इति शेषः ।

भविष्यत्पुराणे ।

प्रदद्यादासने दर्भान् पितॄणां द्विगुणांस्तिलैः ।

'द्विगुणान्' मध्यभङ्गेन द्विगुणीकृतान् ।

अतएव शौनकः ।

अपः प्रदाय दर्भान् द्विगुणभग्नानासने प्रदायेति ।
अनेन भङ्गपर्यन्तं द्विगुणीकरणमुक्तं । अपः हस्तक्षालनार्थाः ।
ब्रह्मपुराणे वराहकृतश्राद्धप्रयोगे ।

श्लिष्टमूलाग्रदर्भांस्तु सतिलान् वेदवादवित् ।

तानारोप्यासने तत्र ददौ सव्येन वासनं ।

द्विगुणीकरणेन श्लिष्टानि परस्परं संलग्नानि मूलान्यग्राणि च येषान्ते 'श्लिष्टमूलाग्राः' ।

सव्येन उपविष्टब्राह्मणवामभागे पितॄणां द्विगुणा इति वदता बौधायनेनार्थात् देवानामृजव इत्यभिहितं भवति ।
अत एवाह बृहस्पतिः ।

ऋजून् सव्येन वै कृत्वा दैवे दर्भाः प्रदक्षिणं।

द्विगुणानपसव्येन दद्यात्पित्र्येऽपसव्यवत् ॥

'ऋजवः' द्वैगुण्यरहिताः।

'सव्येन' सव्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतेन, 'अपसव्येन' तद्विपरीतेन, 'अपसव्यवत्' अप्रदक्षिणं।

नागरखण्डे।

ऋजुभिः साक्षतैर्दर्भैः सोदकैर्दक्षिणादिशि।

देवानामासनं दद्यात् पितृणान्त्वनुपूर्वशः।

विषमैर्द्विगुणैर्दर्भैः सतिलैर्वामपार्श्वगैः।

'दक्षिणादिशि' ब्राह्मणस्य दक्षिणभागे 'विषमैः' विषमसंख्यैः। तेन देवानां समसंख्यैर्दर्भैरासनं देयं।

प्रचेतास्तु वैश्वदेविकासनदर्भाणां दानं प्रति ब्राह्मणमुपदिशन् प्रतिग्रहमन्त्रमाह।

दैवे तु ऋजवो दर्भाः प्रदातव्याः पृथक् पृथक्।

धर्मोऽसीत्यथ मन्त्रेण गृह्णीयुस्ते तु तान् कुशान् ॥

धर्मोऽसि विशि राजा प्रतिष्ठितः इत्यनेन मन्त्रेण यजुषा वैश्वदेविकब्राह्मणाः कुशान् गृह्णीयुः। अत्र गृह्णीयुरित्यस्यार्थः पूर्वमेव व्याख्यातः। केचित्तु 'धर्मासीतिपाठान्तरमाहुः। तस्मिन् पक्षे अयं मन्त्रः। धर्मासि सुधर्मा मेऽन्यस्मै ब्रह्माणि धारय क्षत्राणि धारय विशन्धारय तेन लाघान्तः स्कन्दयात् इति।

आसनादिदाने दिङ्नियममाह क्रतुः।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः।

आसनार्घ्यादिकं दद्यात् स्वयमेव यथाविधि ॥

आसनदाने विभक्तिविशेषस्तु अक्षय्यासनयोः षष्ठीत्यादिना चतुर्थी त्वासने नित्यमित्यादिना च वैकल्पिकः पूर्वमेव दर्शितः ।

षष्ठीं प्रकृत्य नागरखण्डेऽप्युक्तं ।

विभक्त्या पूर्वया तेषां आसनञ्च प्रदापयेदिति ।

इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्ष इत्यादिवचनावगतेः श्राद्धविभागेन व्यवस्थितै-र्विश्वेषां देवानां नामभिरासनदानादिकं प्रदेयं। तदेवमेतावद्वचन-सन्दर्भसम्पन्नो वैश्वदेविकासनदानप्रयोग उच्यते। उदङ्मुखो दक्षिणं जान्वाच्य यज्ञोपवीत्यन्तर्जानुकरो द्विजदक्षिणहस्तमुत्तानं निज-वामहस्तेन धृत्वा जल-यवसमन्वितं दर्भशिखाद्वयं स्वहस्तेनादाय पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां इदमासनं पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमासनमिति वोच्चार्य्य द्विज-हस्ते तदुदकमासिच्य कम्बलाद्यासनदक्षिणभागस्योपरि देवतातीर्थेन तद्दर्भशिखाद्वयं प्रक्षिपेत् । त्रिप्रोऽपि धर्म्मोऽस्मिविश्वि राजा प्रतिष्ठित इति यजुरुच्चार्य्य स्वासनमस्त्विति ब्रूयात् ।

तथा च नागरखण्डे ।

गन्ध-माल्यासनादीनां प्रदानेषु द्विजोत्तमः ।

सुगन्धोऽस्तु सुदीपोऽस्तु चेत्यादि समुदाहरेत् ॥

अत्रासनदानानन्तरं द्विजकरे जलमासिञ्चेत् । तथा चाश्वलायन-गृह्यसूत्रं ।

अपः प्रदाय दर्भान्द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय अपः प्रदायेति ।

इति दर्भासनदानं ।

अथ तृतीयनिमन्त्रणं।

तथा च पाद्म-मात्स्ययोरुक्तं।

आसनेषूपक्लृप्तेषु दर्भवत्सु विधानतः।
उपस्पृष्टोदकान् विप्रानुपवेश्य निमन्त्रयेत्॥

नन्वासनेषूपवेश्येत्यनेन कम्बलादिमयासनोपवेशनस्य निमन्त्रणात् पूर्वकालतोच्यते न पुनर्दर्भासनदानस्येति बहुसम्मतं। अतो यदि कम्बलाद्यासनोपवेशनानन्तरमन्तरा दर्भासनदानं कृत्वा निमन्त्रणं क्रियेत तदोपवेश्येत्येषा पूर्वकालताश्रुतिर्बाध्येत। मैवं। भुक्त्वा गच्छेदित्यादौ भोजन-गमनयोः पदार्थान्तरव्यवधानेपि पूर्वकालताश्रुतेर्विरोधादर्शनात्। क्त्वाप्रत्ययानुशासनमपि पुर्वकालतामात्रे न पुनरव्यवहितपूर्वकालतायां। अस्तुवा तस्यामपि तत् तथाप्यत्रान्तरापदार्थान्तरविधायकवाक्यानुग्रहार्थं व्यवहितायामेव पूर्वकालतायान्तात्पर्य्यं परिकल्पनीयं। शक्यते चासनश्रुतिसाधारण्यादनेन वचनेन दर्भासनोपवेशनानन्तर्य्यमप्यभिधातुं। अतएव दर्भासनदानानन्तरमाह गृह्यसङ्ग्रहकारः। ततः पुनरर्घ्योदत्त्वा निमन्त्रयेद्दैवे क्षणः क्रियतामिति, तत ॐतथेति विप्रोब्रूयात्, प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात्, प्राप्नवानिति विप्रः पुनर्ब्रूयात् इति। बौधायनस्तु विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः कर्त्तव्य इति निमन्त्रणवाक्यं दर्शितवान्। यत्तु निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेदित्यस्य ब्रह्मपुराणवचनस्य निरङ्गुष्ठं विप्रकरं गृहीत्वा निमन्त्रणे कृते सत्यनन्तरं विश्वेदेवाह्वानं कर्त्तव्यमिति व्याख्यानं कृत्वा निमन्त्रणे निरङ्गुष्ठद्विजहस्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारोभिहितवान्। तदयुक्तं। अत्र निमन्त्रणरूपपदार्थाध्याहारे प्रमाण-

भावात् । ब्रह्मपुराणे च देवानावाहयिष्ये इत्यावाहनं प्रकृत्य निरङ्गुष्ठ-ग्रहणस्योक्तत्वात् पदार्थान्तरोपन्यासशून्ये च निरङ्गुष्ठवाक्ये अन्यसम्बन्धित्वेनानवभासादावाहनेनैवास्य सम्बन्धोऽवगम्यते । अतः पूर्ववत् ब्राह्मण-जानुविन्यस्तहस्तेनैवेदमपि निमन्त्रणं विधेयमिति ।

इति तृतीयनिमन्त्रणं ।

अथावाहनं ।

तत्रावाहनविधिप्रश्नानुज्ञाः कालिकापुराणे ।

रक्षणाय ततो देवान् विश्वाख्यांस्तत्र योजयेत् ।

रक्षणाय श्राद्धस्येति शेषः । 'तत्र योजयेत्' तेषु ब्राह्मणेषु आवाहनेन सन्निधापयेत् । 'ततः' तृतीयनिमन्त्रणानन्तरं । केचित्तु ब्राह्मणानां पुरतोऽर्घ्यपात्रस्थापनानन्तरमावाहनं कुर्वते ।

तथा च मार्कण्डेयपुराण-विष्णुपुराणयोः । विष्टरार्थे कुशान् दत्त्वा सम्पूज्यार्घ्यं विधानतः । कुर्य्यादावाहनमिति ।

नागरखण्डेऽपि । गन्धपुष्पैश्च सम्पूज्येत्याद्यभिधायावाहनमुक्तं । निमन्त्रणानन्तर्य्यन्तु बहुशास्त्रसम्मतमित्यादृियते ।

आह छागलेयः ।

विष्टरार्थमृजून्दर्भान् प्रदायापस्तथैव च ।
आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवाननुस्मरन् ॥

अत्र दर्भान् प्रदायेत्यनेन दर्भासनदानस्यावाहनात् पूर्वकालतायामभिधीयमानायामपि स्मृत्यन्तरानुसारान्मध्ये निमन्त्रणानुष्ठानेऽपि पूर्वकालताश्रुतिविरोधाभावः पूर्ववदत्राप्यनुसन्धेयः । 'अनुस्मरन्निति विश्वेषां देवानामुत्पत्ति-महिम-स्वरूपाणि पूर्वोक्तानि अनुचिन्तयन् ।

'अनुज्ञात' इत्यत्र सन्निधानादावाह्याधिष्ठानभावादौचित्याच्च वैश्वदेविकैर्द्विजैरिति विशेषोऽवगम्यते।

उक्तञ्च विष्णुपुराणे।

कुर्य्यादावाहनं प्राज्ञो देवानान्तदनुज्ञया।

तदनुज्ञयेत्यावाहनीयदेवाधिष्ठानभूतद्विजानुज्ञया। तथा च यजमानकर्त्तृकः प्रश्नोऽपि लच्यते प्रश्नाभावेनुज्ञाप्रसङ्गाविरहात्। प्रश्नानुज्ञयोः स्वरूपन्तु ब्रह्मपुराणे दर्शितं।

देवानावाहयिष्ये तं प्राज्ञरावाहयेति च।

निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत्।

'निरङ्गुष्ठमित्यत्र द्विजहस्तमितिशेषः। अन्ये तु विप्राङ्गुष्ठमिति पाठान्तरमाहुः। दक्षिणाचारेण कर्त्तव्यमिति वचनाच्च दक्षिणाङ्गुष्ठमिति ज्ञेयं। 'गृहीत्वा' निजदक्षिणकरेण धृत्वा। 'देवानावाहयिष्य' इति यजमानेन वैश्वदेविकद्विजान् प्रति प्रश्ने कृते तं यजमानं प्रत्यावाहयेति ते विप्रा ब्रूयुरित्यर्थः। अतः प्रश्नवाक्ये देवानित्येतस्मात् पूर्वं विश्वानिति पदं प्रयोज्यं।

यत आह कात्यायनः।

आसनेषु दर्भानास्तीर्य्य विश्वान् देवानावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात इति।

पृच्छति यजमानः, अनुज्ञातोद्विजैः।

अत्र चेष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षः सङ्कीर्त्त्यौ वैश्वदेविक इत्येवमादिवचनार्थवत्त्वार्थं विश्वान् देवानित्येतस्मात् पूर्वं क्रतुदक्षादिके द्वे द्वे विशेषां देवानां विशेषनामनी तत्तच्छ्राद्धकर्त्त्रा प्रयोज्ये, ते च द्वन्द्वसमासेनेति

देवताप्रकरणे वर्णितं द्वितीयया च विभक्त्येति विभक्तिप्रकरणे स्थितं । बहुवचनान्ते चेति देवताप्रकरण एवोक्तं। इहापि विश्वान् देवानिति बहुवचनान्तपदसामानाधिकरण्यार्थं तदन्ते एवेति गम्यते । तथा च पार्वणादिषु पुरूरव आर्द्रवःसंज्ञकान् विश्वान् देवानावाहयिष्ये इत्यादि-प्रकारकं प्रश्नवाक्यं निष्पद्यते । येषान्तु विशेषनामज्ञानं नास्ति तैस्तु विश्वान् देवानावाहयिष्य इत्येतावन्मात्रं प्रयोज्यं।

सहितानां देव-पितृणां आवाहनप्रश्नोत्तरे प्रार्थनाविशेषञ्चाह पैठीनसिः ।

देवांश्च पितृंश्चावाहयिष्य इत्यनुज्ञाप्य सौम्याः सन्त्वित्युक्त्वा अग्नौ करिष्यामीति अनुज्ञाप्येति ।

सौम्याः सन्त्विति प्रार्थनानुरूपं सौम्याः सन्त्वित्येव द्विजानां प्रतिवचनमनुमीयते ।

तथा च शौनकसूत्रे ।

ततोऽनुज्ञापयेद्देवांश्च पितृंश्चावहयिष्यामीत्यावाहयेत् । सौम्यास्ते सन्त्वित्यनुज्ञातः पूर्वं देवानावहयेत् ।

अनुज्ञातो द्विजैरिति शेषः ।

पिप्पलादसूत्रेपि ।

देवांश्च पितृंश्चावाहयिष्य इत्यनुज्ञाप्यावाहयेत् सौम्याः सन्त्वि-त्युक्ते पूर्वं देवानावाहयेत् ।

अयञ्च प्रश्नो यवहस्तेन यजमानेन कार्य्य इत्याह यमः ।

यवहस्तस्ततोदेवान् विज्ञाप्यावाहनं प्रति ।
आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवा स इत्यृचा ॥

देवान् विज्ञाप्येति वैश्वदेविकद्विजान् सविनयं यथोक्तप्रकारेन पृच्छेदित्यर्थः। अत्र देवानां सयवा दर्भा इति परिभाषया सदर्भयवयुक्तहस्त इति ज्ञेयं। तद्युक्तता च हस्तस्य तेषामावाहने साधनत्वं कर्त्तुं। आवाहनञ्च प्रादक्षिण्येन कार्य्यं।

अतएवोक्तं भविष्यत्पुराणे।

आवाहयेद्यवैर्देवानपसव्यं तिलैः पितॄन्।

यवैरिति तृतीयया यवानामावाहने साधनत्वमुक्तं। तच्च वक्ष्यमाणावाहनाङ्गभूतविकिरणद्वारा। अपसव्यमित्यनेन पितृष्यप्रादक्षिण्यविधानात् प्रादक्षिण्येन देवानिति सूचितं। अत्र विनाशप्रतिबन्धार्थं शिष्टाचारपरिपालनाय आर्जवेन परमसम्बोधनरूपकार्य्यनिष्पत्तये च प्राङ्मुखोपविष्टवैश्वदेविकद्विजसम्मुखतया प्रश्नकर्त्तव्यता यद्यपि प्रतिभाति तथाप्युदङ्मुखत्वविधिबलेन सा त्याज्या।

उक्तं हि कूर्मपुराणे।

ततस्त्वावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुज्ञया।

उदङ्मुखो यथान्यायं विश्वेदेवास इत्यृचा॥

अत्र ह्युदङ्मुखत्वस्यावाहनभावनया साङ्गया सह सम्बन्धोऽवगम्यते अतः प्रश्नोऽप्युदङ्मुखेनैव कार्य्यः। स चायं वैश्वदेविकपङ्क्तिमूर्धन्यमेकं तत्पङ्क्तिभाजः सर्वान् वा प्रति कार्य्यः।

इत्यावाहनविधि-प्रश्नानुज्ञाः।

अथ मन्त्रादयः पदार्थाः।

तत्र मार्कण्डेयपुराणे।

पवित्रकाणि दत्वा च तेभ्योऽनुज्ञामवाप्य च।

कुर्य्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां मन्त्रतो द्विजः ॥

'पवित्रकाणि' अर्घ्यपात्रस्थितानि, दत्त्वा द्विजपाणाविति शेषः। एतच्च येषां द्विजाग्रतोऽर्घ्यपात्रस्थापनानन्तरमावाहनं तन्मतेनेति वेदितव्यं। 'मन्त्रत इति मन्त्रेण ।

केन मन्त्रेणेत्यपेक्षायामाह याज्ञवल्क्यः ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा ।

'यवैरन्ववकीर्य्येति आवाहनं नाम देवतायाः स्वस्थानात् कर्मदेशं प्रति प्रेषणानयनं, तस्य च प्रकाशिकेयमृक् 'यवरन्ववकीर्य्येति ब्राह्मण-हस्तमङ्गुष्ठञ्चोन्मुच्य स्वकरस्थितं कुश-यवं द्विजानां पुरतोभुवि प्रदक्षिणं विकीर्य्येत्यर्थः । केचित्त्वावाहनमन्त्रं पठन्तो ब्राह्मणशरीर एवार्चन-प्रकारेण यवविकिरणं कुर्वन्ति ।

तथा च भर्तृयज्ञः ।

विश्वेदेवास आगतमन्त्रेणानेन पार्थिव ।

तेषामावाहनं कार्य्यमक्षतैश्च शिरोऽन्तत इति ॥

दक्षिणपदात् प्रभृति शिरःपर्य्यन्तमित्यर्थः, तत्प्रकारस्तु वक्ष्यते । आह कात्यायनः ।

विश्वेदेवास आगतेत्यनयावाह्यावकीर्य्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपित्वेति ।

विश्वेदेवास आगत शृणुताम इमं हवं इदं बर्हिर्निषीदतेत्यन-याचा, 'आवाह्य' आवाहनं कृत्वा, तदनन्तरं विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उपद्यविष्ठ ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रा आसद्या-स्मिन् बर्हिषि मादयध्वं इत्येतामृचं कृताञ्जलिर्जपेत् ।

पाद्ममात्स्ययोस्तु पुराणयोरेतन्मन्त्रजपानन्तरं समन्त्रकं यव-विकिरणमुक्तं ।

विश्वेदेवाश इत्याभ्यामावाह्य विकिरेद्यवान् ।
यवोऽसि धान्यराजस्त्वं वारुणो मधुमिश्रितः ।
निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिसंस्तुतं ॥

अत्राभ्यामिति द्विवचनात् ऋग्द्वयमावाहनसाधनत्वेनोक्तमिति गम्यते। तदनन्तरं यवविकिरणं। यवप्रकाशनद्वारकस्य तद्विकिरणे यवोऽसीत्यादि मन्त्रोऽप्युक्तः ।

यमेन तु विकिरणे प्रादक्षिण्यं मन्त्रान्तरञ्चोक्तं ।
विश्वेदेवाः शृणुतेति जप्त्वादाय ततोऽक्षतान् ।
ओषधय इति मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणं ॥

अत्र प्रतीकेन ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा। यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसीत्येव मन्त्रो दर्शितः।

ब्रह्मपुराणे चावाहने मौनं मन्त्राश्चोक्ताः ।

ततो मन्त्रं जपेन्मौनी विश्वेदेवास आगत ।
द्वितीयञ्च जपेन्मन्त्रं विश्वेदेवाः शृणुतेति च ॥
जपेत्तृतीयं मन्त्रन्तु पौराणं पुण्यवर्द्धनं ।
आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।
ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥

अत्र यस्तृतीयो मन्त्र उक्तः स वैश्वदेविकोत्पत्तिविशेषनामान-भिज्ञं प्रति वेदितव्यः। तथा च विश्वेषां देवानां उत्पत्तिस्थानं नामानुकीर्त्तनं वाभिधायोक्तं भविष्यत्पुराणे ।

अजानन् श्लोकमेकन्तु पठेद्द्विप्रसमीपतः ।
सदैवेषु तु सर्व्वेषु श्राद्धेष्वादौ सकृद्बुधः ॥

आगच्छन्तु महाभागा इत्यादि पूर्व्ववत् । 'अजानन्निति वैश्वदेविकीमुत्पत्तिं विशेषनामानि वा अजानन्निति व्याख्येयं ।
तथा च शङ्खः ।

नामश्चैव तथोत्पत्तिं न विदुर्य्ये द्विजातयः ।
श्लोकमेतं पठेयुस्ते ब्राह्मणानां समीपगाः(१) ॥

आगच्छन्तु महाभागा इत्यादि । अनेन चैतद्विज्ञायते, यैरेषामुत्पत्तिर्विशेषनामानि च ज्ञायन्ते तैरुत्पत्तिमनुस्मरद्भिर्विशेषनामानि च प्रयुञ्जानैरावाहनं कार्य्यमिति । उत्पत्तिश्चैषां "दक्षकन्यायां विश्वायां धर्माज्जातेति देवताप्रकरणे दर्शिता । नामप्रयोगश्चैवं । पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञका इत्युच्चार्य्य विश्वेदेवास आगतेत्यादिमन्त्रोच्चारणं कर्त्तव्यमिति । मानवे श्राद्धकल्पे "विश्वान् देवानावाहयिष्ये इत्युक्ता ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः "विश्वेदेवा ऋतावृधः-विश्वेदेवासो अस्त्रिध इति यवान् प्रकिरेत् । एतन्मन्त्रद्वयं लिख्यते । विश्वेदेवा ऋतावृध-ऋतुभिर्हवनश्रुतः जुषन्तायु । ज्यम्पयः, विश्वेदेवासो अस्त्रिध एहि मायासो अद्रुहः मेधं जुषन्त वह्नय इति । अत्र वैश्वदेविकब्राह्मणानेकत्वेऽपि न प्रतिब्राह्मणमावाहनावृत्तिः सकृदावाहनेनैवानेकब्राह्मणाधिष्ठाने देवतासन्निधानसम्भवात् । आवाहनादूर्ध्वन्तु प्रतिब्राह्मणं देवतासन्निधानात् ब्राह्मणभेदेन देवताया अप्यौपाधिकोभेदो भवति, तेनावाहनोत्तरकाले देवताराधनार्थं यवत्रारोपणादिसन्निपत्योपकारकं

(१) समीपत इति ग० ।

क्रियते तत्सर्वं पुरोडाशप्रथनादिवत् प्रतिब्राह्मणमावर्त्तनीयं। सन्निपत्योपकारके आवृत्तिं विना ब्राह्मणान्तरे कार्य्यासिद्धेः। "विश्वेदेवाः शृणुतेत्यादिमन्त्रजपस्त्वावाहनोत्तरकाले क्रियमाणोऽयाराडुपकारकत्वेन सकृत्क्रियमाण एव सर्वोपकारजननसमर्थो भवतीति नावर्त्तत इति।

इति मन्त्रादयः पदार्थाः। इत्यावाहनं।

अथोपवेशन-संवेशन-पाद्यार्घ्याचमनीयानि देवानां।

महाभारते।

विश्वान् देवान् समाहूतान् प्राक्प्रदत्तं कुशासनं।
मनसा निर्दिशन् विद्वान् प्रणिपत्योपवेशयेत्॥
इहासने महाभागाः समाध्वमिति कीर्त्तयन्।
संवेशयेत्ततस्तान् वै सुखं संविशतेति च॥

संवेशनमिह दूराध्वलङ्घनात् श्रान्तस्य विश्रान्तये क्षणमात्रं निर्निमेषं शयनं।

अत्रैवं प्रयोगः।

यज्ञोपवीती प्राङ्मुखो दक्षिणं जान्वाच्य आवाहनविहितसन्निधानात् द्विभुजान् शरशरासनसनाथपाणीन् मनोहरहार-केयूर-किरीट-कटक-कुण्डलादिमण्डितावयवान् परिहितमहार्हपरिधानान् सुरभिसन्तानप्रसूनपरिष्कृतान् विविधगन्धानुलेपननेपथ्यान् विजितजातरूपसम्पदुपहसितकन्दर्पदर्पान् पुरतः पश्यन्निव पूर्वोपकल्पितं दर्भासनं बुद्धा समुद्दिश्य ॐ इहासने महाभागाः पुरूरव-आर्द्रवः-संज्ञका विश्वेदेवाः समाध्वमित्यनेन मन्त्रेणोपवेशयेत्। ततः ॐपुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवा इह सुखं संविशतेति संवेशयेत्।

केचित्तु "इदं बर्हिर्निषीदत मादयध्वमिति लिङ्गादेतयोरेव मन्त्रयो विनियोगं मन्यन्ते। पाद्यादीनि तु शौनकाथर्वणस्वीकृते कौशिकप्रणिते श्राद्धकल्पे आवाहनानन्तरमुक्तानि। अथ यज्ञोपवीती सावित्र्योदपात्र-मभिमन्त्र्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत्। उदकपूर्णपात्रं 'उदपात्रं'। उदकपूरणञ्च "शन्नोदेवीरित्या-दिना मन्त्रेण कर्त्तव्यं। तथा च पिप्पलादाथर्वणसूत्रे शन्नोदेवीरितिपूर्णं सावित्र्योदपात्रमभिमन्त्र्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति द्विजकरे निनयेदिति। 'सावित्री' तत्सवितुर्वरेण्यमित्यादिका सवितृ-देवत्या ऋक्। शन्नोदेवीरितिप्रतीकगृहीतोमन्त्रः संलिख्यते। शन्नो-देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु न इति।

अथ विस्तरेणार्घ्यनिरूपणं।

अर्घ्यानामार्हणीयानां पुरतः सम्माननार्थः प्रशस्तद्रव्यप्रक्षेपः। तत्र द्रव्यविशेषविशिष्टो वैश्वदेवार्घ्यविधिर्वाराहपुराणे।

विष्टरार्थं कुशान् दत्त्वा सम्पूर्य्यार्घ्यं विधानतः।
यवाम्बुना तु देवानां दद्यादर्घ्यविधानवित्॥

'सम्पूर्य्यार्घ्यं' अर्घ्यार्थं द्रव्यं पात्रे संभृत्य। अत्र याज्ञवल्क्यादिभि-रावाहनोत्तरकालमर्घ्यपात्रसम्पूरणमुक्तं। वैजवापादिभिस्त्वावाहनात पूर्व्वकालं।

विष्णुपुराणेऽपि पूर्व्वमुक्तं।

विष्टरार्थं कुशान् दत्त्वा सम्पूर्य्यार्घ्यं विधानतः।
कुर्य्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां तदनुज्ञया।
यवाम्बुना च देवानां दद्यादर्घ्यं विधानवित्॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि ।

विष्टरार्थं कुशान् दत्त्वा सम्पूज्यार्घ्यान् विधानतः ।
पवित्रपाणिः(१) दत्त्वा च तेभ्योऽनुज्ञामवाप्य च ॥
कुर्य्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां मन्त्रतो द्विजः ।
यवाम्भोभिस्ततस्त्वार्घ्यं दद्याद्वै वैश्वदेविके ॥

अत्रार्घ्यपात्रोपरि पवित्राणि स्थापनीयानीति वक्ष्यते । तानि पवित्राणि ब्राह्मणहस्तेषु दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यश्चावाहनानुज्ञां लब्ध्वा आवाहनं कुर्य्यादित्यर्थः ।

इति द्रव्यविशिष्टोऽर्घ्यदानविधिः ।

अथ पात्रादिसंस्कारः ।

तत्र तावत्पात्रसंस्कार्य्यता उक्ता ब्रह्माण्डपुराणे ।

सौवर्णराजतताम्रोजमणिपात्राण्यथापि वा ।
अर्घ्यार्थं संस्करोत्येव शुभम्पत्रपुटादि वा ॥

'सौवर्णं' सुवर्णनिर्मितं, 'राजतं' रजतसम्भवं । तच्च पित्र्य एव कर्मणि प्रयोज्यं दैवे तन्निषेधदर्शनात् ।

तथा च राजतमधिकृत्य मत्स्यपुराणे ।

शिवनेत्रोद्भवं यस्मादतस्तत्पितृवल्लभं ।
अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्य्येषु वर्जितं ॥

'शिवनेत्रोद्भवं' रुद्राश्रुसम्भवं । "यदश्रु अशीर्य्यत् तद्रजतं हिरण्यमभवदिति तैत्तिरीयश्रुतेः । अश्रुप्रभवत्वादेवामङ्गलं ।

अतएव पित्र्य एव कर्मणि राजतस्य प्राशस्त्यमाह वैजवापः ।

---

(१) पवित्रकार्थीति ख० ।

राजतानि प्रशस्तानि पित्र्ये हैमानि दैविके ।
अपिवा ताम्रपात्राणि दैवे पित्र्येऽर्घ्यकर्मणि ॥

अत्रोत्तरार्द्धेऽपि प्रशस्तानीत्यनुषज्यते ।

'आम्भोजं' ताम्रमयं । रसशास्त्रे कमलनाम्नां ताम्रवाचित्वप्रसिद्धेः । 'मणिपात्राणि' माणिक्य-मरकत-स्फटिकादिरत्ननिर्मितानि पात्राणि । 'पत्रपुटाः' पलाशपत्रकृतानि पात्राणि । 'यज्ञियं' यज्ञियवृक्षमयं । पलाशाश्वत्थोदुम्बर-विकङ्कत-काश्मर्य्य-विल्व-खदिर-शमीप्रभृतयो यज्ञियवृक्षाः । आदिशब्दादन्यान्यपि पात्रप्रकरणोक्तानि पात्राणि संगृह्यन्ते । 'संस्करोति' संस्कुर्य्यात् । वर्त्तमानापदेशस्याप्राप्तेऽर्थे । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिवद्विधायकत्वाभ्युपगमात् । 'अर्घ्यार्थमित्यर्घ्यं निष्पादयितुं । अत्र यद्यप्यसंस्कृतैरपि पात्रैरर्घ्यस्वरूपं निष्पद्यते, तथापि तद्विशिष्टं कर्त्तुमसंस्कृतैर्न शक्यत इति तदर्थं संस्कारः कर्त्तव्यः, स च सम्मार्जनासादन-प्रोक्षण-पवित्रोपधानस्वरूपः । आसादिते च पात्रे जलादिभिः सम्पूरणीये ।

तदाह प्रजापतिः ।

सौवर्णं राजतं खाड्गं ताम्रं मणिमयं तथा ।
यज्ञियं चमसं वापि अर्घ्यार्थं पूरयेद्बुधः ॥

सौवर्णमित्याद्येकवचनमविवक्षितं । पात्रानेकत्वस्य प्रतिपाद्यपूरणविधेर्वक्ष्यमाणेषु स्मृत्यन्तरवचनेषु दर्शनात् । पात्रानेकत्वेप्येकैकस्य पृथक् पृथक् पूरणकर्त्तव्यतापरश्चैकवचनं । एतच्च पात्रपूरणं पात्रयोर्दर्भ-पवित्रे निधाय कर्त्तव्यमिति पात्रद्वित्वसहितपूरणेतिकर्त्तव्यताविधिपूर्वकमाह याज्ञवल्क्यः ।

यवैरन्ववकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके ।

शन्नोदेव्या पयः क्षिप्त्वा यवोसीति यवांस्तथा ॥

यवैरन्वकीर्य्येत्यावाहनेतिकर्त्तव्यताप्रतिपादकत्वेन पूर्वमेव व्याख्यातं। अथवा भाजने सपवित्रक इत्येतच्चमुना व्याख्यातं। सपवित्रे भाजने कर्त्तव्ये वैश्वदेविकार्घ्यार्थं। तत्र च शन्नोदेवीरभिष्टय इत्यनयार्चा उदकं निक्षिप्य यवोसीतिमन्त्रेण यवान्निक्षिपेत्।

अत्र केचिदाहुः।

अर्हणीयदेवतैक्यादर्घ्यैक्ये तदर्थस्य पात्रस्यैकत्वमेव न्याय्यं। तथा च भाजने इति सप्तम्येकवचनमेवोचितं न विभक्त्यन्तरद्विवचनमिति तदयुक्तं।

देवतैक्येपि तदधिष्ठानभूतब्राह्मणानेकत्वे प्रत्यधिष्ठानं देवताध्यासादौपाधिके तद्भेदे पात्रभेद एव न्याय्यः। नन्वेवं तर्हि द्विब्राह्मणपक्ष एवार्घ्यपात्रद्वित्वं ब्राह्मणाधिक्ये तु तदाधिक्यमपि प्राप्नुयात्। भवेदेवं यद्यधिष्ठानोपाधिकदेवताभेदस्य स्वतन्त्रस्यैव पात्रभेदहेतुत्वमुच्यते। न तु तदिहोच्यते। किन्तु पात्रैकत्वापादकदेवतैक्यरूपन्यायनिराकरणद्वारा संख्याविशेषविशिष्टपात्रभेदप्रतिपादकप्रमाणानुग्राहकत्वेन परतन्त्रस्यैव सतः। तच्चानुग्राह्याविरोधेन व्यवतिष्ठते। अतो द्विब्राह्मणपक्षे तदधिकद्विजपक्षेऽपि वा "भाजने सपवित्रक इति द्विवचनात् पात्रद्वित्वमेव।

स्पष्टं च पात्रद्वित्वं पाद्म-मात्स्ययोरुक्तं।

विश्वेदेवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यासनपूर्वकं।

पूरयेत् पात्रयुग्मन्तु स्थाप्यदर्भ-पवित्रके।

शन्नोदेवीत्यपोदद्याद्यवोसीतियवानपि ॥

एवञ्च सत्येकब्राह्मणपक्षेऽप्यर्घ्यपात्रद्वित्वमेव । न चानुग्राहकन्यायविरहात्तन्नेति वाच्यं । वचनस्यानुग्राहकापेक्षाविरहात् । नापि चाचारात्तत्र पात्रैकत्वं, आचारात् स्मृतेर्बलीयस्त्वात् । न चैकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनिक्षिपेदिति प्रचेतोवचनेनापि ब्राह्मणसंख्यया पात्रसंख्योपादानमवगम्यते, अस्य प्रतिब्राह्मणमर्घोदकप्रक्षेपमात्रविधिना कृतार्थत्वात् । अर्घं पात्रे विनिक्षिपेदित्यस्मिंस्तु पाठे दैवे द्विब्राह्मणविषयत्वेन पित्र्ये त्रिब्राह्मणविषयत्वेन चरितार्थत्वात् ।

मानवमैत्रायणीयास्त्वेकमपि पात्रमामनन्ति ।

त्रीणि पात्राण्युपकल्पयेत् द्वे वैश्वदेविके एकैकमुभयत्र वेति ।

अयञ्च पात्रैकत्वविधिरेकब्राह्मणपक्षे अनेकब्राह्मणपक्षेऽप्यनेकपात्रालाभविषयत्वेन व्याख्येयः । अत्र पवित्रकरणे मन्त्रमर्घ्यपात्रोपरि पवित्रनिधानञ्चाह पारस्करः ।

पवित्रे स्थ इति पवित्रं कृत्वा पात्रे निधाय च ।
शन्न इत्यपोऽनिनयेत्यवान् पित्र्ये तिलांस्ततः ॥

तत एव वैश्वदेविकानन्तरं करिष्यमाणे पैत्रे कर्मणीत्यर्थः ।

प्रचेता अपि ।

पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण पवित्रे कारयेद्बुधः ।
ते निधायार्घ्यपात्रेषु शन्नोदेवीत्यपः क्षिपेत् ॥

पवित्रे इति प्रतीकोपदिष्टं शाखाभेदेन व्यवस्थितं मन्त्रद्वयं समग्रं दर्भप्रकरणे दर्शितं । अत्र पवित्रप्रातिपदिकं विधिविशेषच्छिन्नायां दर्भशिखायां वर्त्तते, ततश्च तदुपरि प्रयुज्यमानं द्विवचनन्तद्गतं द्वित्वमेवाभिधत्ते, अतः पवित्रे स्थ इति द्विवचनयुक्तो मन्त्रोयद्यपि द्वित्व-

युक्ते वैश्वदेविक एव पवित्रे मुख्यवृत्त्यान्वितः त्रित्वयुक्ते पित्र्ये, तथापि तत्करणेऽप्यसौ प्रयोज्य एव, तत्रापि कात्यायनेनैतद्विनियोगस्य प्रतिपादितत्वात्। "कुशौ समावप्रकीर्णावग्रानन्तर्गर्भौ कुशैश्छिनत्ति पवित्रे स्थ इति त्रीन् वेति। वाजसनेयिब्राह्मणेऽपि तत्र विनियोगो दृश्यते। तत्र "अथ पवित्रे करोति पवित्रे स्थो वैष्णव्यावित्युक्त्वा अथापि त्रीणि स्युरित्युक्तं। पवित्रत्रये प्रयुज्यमानस्त्वायं बहुवचनोहमन्तरेणैव प्रयोज्यः न प्रकृतावपूर्वत्वादिति कात्यायनेन प्रकृतौ प्रयुज्यमानेषु मन्त्रेषूहस्य निषिद्धत्वात्। एकोद्दिष्टे त्वेकस्मिन्नेव पवित्रेऽतिदेशप्राप्तत्वादूहितैकवचनयुक्त एवायं मन्त्रः प्रयोज्यः। अत्र पात्रेष्विति बहुवचनं न विकल्प्यमानसौवर्णादिनानाजातीयपात्रबहुत्वापेक्षया। एतच्च पवित्रद्वयं प्रतिपात्रमन्यदन्यन्निधेयं। तथा च चतुर्विंशतिमते।

द्वे द्वे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा त्वपः क्षिपेत्।

कूर्मपुराणे।

द्वे पवित्रे गृहीत्वास्य भाजने क्षालिते पुनः।
शन्नोदेवीर्जलं क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा॥

भाजने अस्य क्षिप्त्वा क्षालिते सम्मार्ज्याद्भिः प्रक्षालिते, शन्नोदेवीरित्ययं जलप्रक्षेपमन्त्रः पूर्वं दर्शितः।

मानव-मैत्रायणीयसूत्रे मन्त्रान्तरमप्युक्तं। "समं न्यायन्तीत्यप आसिच्येति। समन्न्यायन्त्युपयन्त्यन्याः समानपूर्वं नद्यः पृणन्ति। तमशुचिंशुचयो दीदिवांसमपान्नपातं परितस्थुरापः। यवोऽसीत्ययन्त्वेकेन प्रकारेणावाहनोत्तराङ्गभूते यवविकरण एवोक्तः।

तमेव पाठान्तरेणाह गोभिलः।

यज्ञीयवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नो-देवीरित्येकैकस्मिन्नेव यवानावपति यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देव-निर्म्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वाहया विश्वान् देवान् प्रीणाहि नः स्वाहेति।

अत्र पात्रभेदादेकैकस्मिन्नेव जलादिप्रक्षेपे सिद्धे प्रतिपात्रं मन्त्रा-वृत्त्यर्थोऽयं विधिरिति गम्यते ।

नागरखण्डे तु यवोऽसीत्यादिरन्य एव मन्त्रो दर्शितः ।

शन्नोदेवीतिमन्त्रेण अर्घ्यपात्रे विनिक्षिपेत् ।
यवोऽसि यवयास्मेति अक्षतांस्तत्र निर्वपेत् ॥

'अक्षतान्' यवान्। 'तत्रेति निक्षिप्तार्घ्योदकपात्रे। यवोऽसि यव-यास्म द्वेषो यवयारातिरित्यनेन मन्त्रेण निक्षिपेत्।

यवप्रक्षेपानन्तरं गन्ध-पुष्पप्रक्षेपः सौरपुराणेऽभिहितः ।

शन्नोदेव्या जलं क्षिप्त्वा सपवित्रे तु भाजने ।
यवान् यवोऽसीति तथा गन्ध-पुष्पञ्च निक्षिपेत् ॥

गन्ध-पुष्पप्रक्षेपे गन्धद्वारां श्रीश्च त इत्यनयोर्मन्त्रयोर्विनियोग-श्चतुर्विंशतिमते दर्शितः ।

द्वे द्वे पवित्रे देवानां पात्रे कृत्वा पयः क्षिपेत् ।
शन्नोदेवीति वै तोयं यवोऽसीति च वै यवान् ॥
श्रीश्च तेति च वै पुष्पं गन्धद्वारेति चन्दनं ।
पुष्प-धूपादिभिः पूज्यदेवपात्राणि मानवः ॥

अत्रादिशब्देन दीपोऽपि संगृह्यते। गन्धाद्युपचारानन्तरमुत्पवन-मुक्तं मानव-मैत्रायणीयसूत्रे ।

सुमनसश्चोत्पूय यवान् प्रक्षिप्येति ।

उदकप्रक्षेपानन्तरं यवोऽसीत्यादिना मन्त्रेण तत्र यवान् प्रक्षिप्य श्रीश्च त इत्यनेन सुमनसः पुष्पाणि निधाय प्रोक्षणीवदुत्पवनं कृत्वा वक्ष्यमाणप्रकारेणार्घ्यदानं कुर्य्यादित्यर्थः। अनन्तरञ्चैतान्यर्घ्यपात्राणि सावित्र्याभिमन्त्रणीयानि, "सावित्र्योदपात्रमभिमन्त्र्ये"तिवचनात्। पाद्म-मात्स्ययोः।

> शन्नोदेवीत्यपो दद्यात् यवोऽसीति यवानपि।
> गन्ध-पुष्पैस्तु सम्पूज्य वैश्वदेवं प्रति न्यसेत्॥

'वैश्वदेवं प्रति' वैश्वदेविकब्राह्मणानां पुरतः, 'न्यसेत्' अर्घ्यपात्रं स्थापयेत्तच्च स्थापनमर्घ्यपात्रसम्पत्तिरस्त्विति प्रश्नपूर्वकं स्वाहार्घ्या इत्यनेन वाक्येनेत्याह जातूकर्ण्यः।

> ततोऽर्घ्यपात्रसम्पत्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान्।
> तदग्रे चार्घ्यपात्रन्तु स्वाहार्घ्या इति विन्यसेत्॥

अस्यार्थः।

दैवार्घ्यपात्रसम्पत्तिरस्त्विति कृताञ्जलिर्दैवब्राह्मणान् पृच्छेत्। ॐ अस्तु दैवार्घ्यपात्रसम्पत्तिरिति ब्राह्मणैः प्रतिवचने कृते सत्यास्तीर्ण-दर्भसहितमेकैकं पात्रमुद्धृत्य स्वाहार्घ्या इत्यनेन वाक्येन वैश्वदेविक-ब्राह्मणानां पुरतः स्थापयेत्। अनन्तरञ्च वैश्वदेविकद्विजहस्ते तत्पात्र-स्थितोदकनिक्षेपः कर्त्तव्यः।

तत्र समन्त्रकमाह प्रचेताः।

> यवोऽसीति यवान् कीर्य्य गन्ध-पुष्पैः सुपूजितं।
> या दिव्या इतिमन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत्॥

'कीर्य्य' अर्घ्यपात्रे प्रक्षिप्य, गन्ध-पुष्पादिभिः सुपूजितं तत्पवित्र-

स्थितमर्घ्यमर्घ्यार्थमुदकं "या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञीयास्ता न आपः शंस्योनाः सुहवा भवन्त्वित्यनेन मन्त्रेण श्राद्धकर्त्ता द्विजहस्ते प्रक्षिपेत् । अत्र यदि वैश्वदेविके द्वौ विप्रौ द्वे चार्घ्यपात्रे तदा समं स्यादिति न्यायात् प्रथमविप्रकरे प्रथमपात्रेणार्घ्यः द्वितीयकरे द्वितीयेनार्घ्यो देयः । यदि तु चतुःसंख्यका विप्रास्तदा प्रथमार्घ्यस्थितं पवित्रं प्रथमद्विजकरे दत्त्वा तत्रत्यमर्घ्योदकं स्तोकं तत्करे निक्षिप्य तत्पवित्रमादाय द्वितीयविप्रहस्ते दत्त्वा तत्पात्रस्थितं शेषमुदकं तत्र निक्षिपेत् । एवं द्वितीयार्घ्यपात्रस्थितं पवित्रं तृतीयविप्रकरे दत्त्वा तेन पात्रेण चतुर्थे पूर्ववत् कुर्यात् । एवमष्टसंख्यकेषु वैश्वदेविकेषु समं विभज्य पात्रद्वयस्थितमर्घ्योदकं प्रक्षेप्यं । यदा त्वेकमेवार्घ्यपात्रं अनेके च विप्रास्तदा तत्पात्रस्थितमर्घ्योदकं सर्वेषामपि हस्ते पृथक् पृथक् स्तोकं स्तोकं प्रक्षेप्यं । तत्र च प्रतिप्रक्षेपं मन्त्रावृत्तिः ।

अत्र केचिदाहुः ।

सकृदुच्चारणेनैवार्घ्यपात्रस्थद्रव्यप्रकाशनस्य कृतत्वात् पुनः प्रकाशनप्रयोजनाभावेन सकृदेव मन्त्रप्रयोग इति ।

तन्न ।

एकया मन्त्रोच्चारणक्रियया एकब्राह्मणहस्तप्रदेयद्रव्यैकदेशस्य संस्कृतत्वादेकदेशान्तरसंस्कारार्थं मन्त्रावृत्तेर्युक्तत्वात् । प्रतिद्रव्यञ्चास्यावृत्तिः(१) प्रक्षेपकरणमन्त्रत्वे । अनुमन्त्रणमन्त्रत्वे तु सकृदेव प्रयोग इत्येतत् पित्र्यार्घ्यप्रकरणे वक्ष्यमाणन्यायवशात् प्रत्येतव्यं । अथच

(१) इयञ्च स्यावृत्तिरिति ख० ।

मन्त्रो याज्ञवल्क्यस्मृति-सौर-कूर्मपुराणेष्वप्यस्मिन्नेवार्थे विनियुक्तः। मानवमैत्रायणीयसूत्रे त्वर्घ्यपात्रस्थितयोः पवित्रयोरर्घ्यनिनयनात् पूर्वं विप्रपाणावर्पणमर्घ्यदाने च मन्त्रान्तरं सम्बुद्धियुक्तं वाक्यञ्चोक्तं। पवित्रपाणौ प्रदाय हिरण्यवर्णाः शुचय इत्युक्त्वा विश्वेदेवा एष वो अर्घ्य इति। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यत्। सुजातः कश्यपो-यास्विन्द्रः। अग्निर्या गर्भं दधिरे विरूपास्ता न आपः संस्योनाः भवा भवन्तु। द्विजहस्ते चार्घ्यप्रक्षेपो द्विजस्य पूजां कृत्वा कर्त्तव्यः। अतएव गन्ध-पुष्पैश्च संपूज्येत्यर्घ्यपात्रपूजनमभिधायोक्तं पाद्म-मात्स्ययोः।

गन्ध-पुष्पैरलङ्कृत्य या दिव्येत्यर्घ्यमुत्सृजेदिति।

अस्य च पूजनस्यार्घ्यपात्रस्थितपवित्रदानानन्तर्य्यं प्रकारविशेषञ्चाह गार्ग्यः।

दत्त्वा हस्ते पवित्रञ्च कृत्वा पूजाञ्च पादतः।
या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत्॥

इह "दत्त्वा हस्ते पवित्रन्तु हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत्" इत्यत्रोपक्र-मोपसंहारगतैकवचन-बहुवचनयोर्विरोधेऽनुपजातविरोधित्वादुपक्रम-स्य तदनुसारेणैवोपसंहारवर्णने न्याय्ये बहुवचनमविवक्षितं। 'पादतः' पादप्रभृतिमूर्द्धान्तं।

तथा च प्रचेताः।

पादप्रभृतिमूर्द्धान्तं देवानां पुष्पपूजनं।

पूजासम्प्रदायस्तु प्रथमं दक्षिणपादे ततः सव्यपादे दक्षिणे जानु-नि सव्यजानुनि दक्षिणे करे सव्यकरे दक्षिणांसे सव्यांसे शिरसीत्येवं

क्रमेण पुष्पनिक्षेपः क्रियत इति । अर्घ्यनिक्षेपश्च मन्त्रान्तेऽर्घ्यवाक्य-मुच्चार्य्य कर्त्तव्यः । तच्च पुरूरवार्द्रवौ वै सङ्कीर्त्त्यौ वैश्वदेविक इत्या-दिवचनात् पुरूरव आदिनामयुक्तं विभक्तिप्रकरणोक्तवैकल्पिकसंबुद्धि-चतुर्थीयुक्तं च प्रयोज्यं ।

चतुर्थीप्रयोगे च लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

कुश-गन्ध-यवैः पुष्पैरर्घ्यं दत्त्वा च सूकरः ।

विश्वेभ्यो देवेभ्य इति ततस्तान् पर्य्यपृच्छत ॥

पितॄनावाहयिष्यामीति, इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्चेति वचनादिदं व इत्यपि प्रयोज्यं ।

स्वाहाशब्दस्तत्र प्रयोक्तव्य इत्युक्तं गार्ग्येण ।

स्वधेति चैव मन्त्रान्ते पितॄणां वचनं यथा ।

स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत् ॥

'मन्त्रान्ते' इति मन्त्रान्ते प्रयुज्यमानवाक्यावयवत्वेनेत्यर्थः । होम-शब्दोऽत्र त्यागप्रक्षेपरूपत्वादर्घ्येऽपि वर्त्तते ।

नागरखण्डे ।

चन्दनं गन्ध-पुष्पाणि धूपं दत्त्वा यथाक्रमं ।

सपवित्रेषु हस्तेषु दद्यादर्घ्यं समाहितः ।

या दिव्या इति मन्त्रेण स्वाहाकारसमन्वितं ॥

स्वाहान्ते नमःशब्दोऽपि प्रयोज्यः । "नमो देवानामिति श्रुतेः । एतच्च सर्वं वैश्वदेविकमुदङ्मुखेन कार्य्यं ।

तथा च भविष्योत्तरे ।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः ।

आसनार्घ्यादिकं दद्यात् सर्व्वमेव यथाविधि ॥

इति विस्तरेणार्घ्यनिरूपणं ।

इह शिष्टाचारानुगृहीतैतद्वचनसन्दर्भनिष्पन्नः पाद्यादिप्रयोगोऽभिधीयते । यथालाभं सुवर्णाद्यन्यतमजातीयद्रव्यनिर्म्मितानि पात्राणि चारमृदादिभिः सम्मार्ज्य(१) गुणवतीभिरदोषाभिरद्भिः प्रक्षाल्य वैश्वदेविकद्विजसमीपे प्रोक्षितायां भुवि यज्ञोपवीती निपातितदक्षिणजानुः कर्त्ता प्रागग्रं प्रागपवर्गमुदगपवर्गं वा दर्भप्रकरणोक्तलक्षणान् दर्भानास्तीर्य्य तत्र न्युब्जे द्वे पात्रे समासाद्य प्रोक्ष्योत्ताने कुर्यात् । उत्ताने एव वासादयेत्, अनन्तरञ्चैकैकस्मिन् पात्रे प्रागग्रमुदगग्रं वा पवित्रशब्दवाच्यमृज्वेव कुशद्वयं निधाय शन्नोदेवीरिति देवतीर्थेन शुचि सलिलं निषिच्य पूर्व्वोक्तेन यवोऽसीतिमन्त्रेण यवान्निक्षिप्य ।

गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीं ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियमिति ॥

गन्धं निधाय श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तं इष्टं निषाणामुन्मइषाण सर्वलोकं मइषाणेति पुष्पाणि निधाय तत्पात्रं धूप-दीपाभ्यां संस्कृत्योत्पूय सावित्र्याभिमन्त्र्य ब्राह्मणाभिमुखः कृताञ्जलिः पात्रसम्पत्तिरस्त्विति वदेत् । विप्रैश्चास्तु पात्रसम्पत्तिरित्युक्ते सत्यास्तीर्णदर्भसहितं सपवित्रमेकैकं पात्रं उद्धृत्य स्वाहार्घ्या इत्यनेनार्घ्यनिवेदनवाक्येन वैश्वदेविकद्विजपुरःप्रदेशे स्थापयित्वा पात्रस्थितं पवित्रद्वयं प्रागग्रतयोदगग्रतया वा द्विजकरे निवेश्योक्तप्रकारेण द्विजमभ्यर्च्च्य कराभ्यां दक्षिणेनैव करेण पात्र-

---

(१) सम्पूज्येति ग० ।

मुद्धृत्य पूर्ववद्विश्वान् देवाननुध्यायन् या दिव्या इत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य्य पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवाः इदञ्च वः पाद्यं स्वाहा नम इत्येतद्वाक्यं प्रयुज्य देवतीर्थमन्वचनामितेन पात्रेणैकैकस्य द्विजस्य करे तत्पात्रस्थमुदकं निनयेदिति। एवमेवेदं वोऽर्घ्यमेष वोऽर्घ्य इति वा प्रयुज्यार्घ्यं कुर्य्यात्। एवमेवेदं वः आचमनीयमित्याचमनीयं दद्यात्।

इत्युपवेशन-संवेशन-पाद्यार्घ्याचमनीयानि।

अथ गन्धादिदानम्।

तत्र तावद्विधिः।

कूर्म्मपुराणे।

प्रदद्यात् गन्ध-माल्यानि धूपादीनि च शक्तितः।

आदिशब्देन दीपोऽपि गृह्यते।

तथा च विष्णुपुराणे।

सुगन्ध-धूप-दीपांश्च दत्त्वा तेभ्यो यथाविधि।
पितॄणामपसव्येन(१) सर्वमेवोपकल्पयेत्॥

'तेभ्य इति विश्वेभ्यो देवेभ्यः। एतच्च गन्धादिदानमर्घ्यदानोत्तरकालं कर्त्तव्यं।

तथा च वाराहपुराणे।

यवाम्बुना तु देवानां दत्त्वा चार्घ्यं विधानवित्।
सुगन्ध-धूप-दीपांश्च दत्त्वा तेभ्यो यथाविधि॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि।

---

(१) पितॄणामपसव्यञ्चेति ख०।

यवाम्भोऽभिस्ततश्चार्घ्यं दत्त्वा वै वैश्वदेविके ।
गन्ध-माल्यञ्च धूपञ्च दत्त्वा सम्यक् सदीपकं ॥

याज्ञवल्क्येन तु गन्धादिदानस्योदकपूर्वकत्वमुक्तं ।

दत्त्वोदकं गन्ध-माल्यं धूपदानं सदीपकं ।

अत्र "भिक्षादानमपूर्वं ददातिषु चैवं धर्म्येष्विति गौतमेन विष्णुपदिष्टानां सर्वदानानामुदकपूर्वकत्वमुक्तं । अतः करिष्यमाणगन्धादिदानस्योदकपूर्वकतासिद्ध्यर्थोपदेशे ददातिः प्रक्षेपमात्रार्थोऽवगन्तव्यः। अतो दानवाक्यमन्तरेणैव द्विजहस्ते जलं प्रक्षिप्यानन्तरं गन्धं माल्यञ्च दत्त्वा प्रक्षेपमात्रार्थत्वेन प्रयुक्तोऽपि दत्त्वेतिशब्दोऽनुषज्यमानः स्वरूपेण विपरिणतोऽपि परिणतार्थो ग्राह्यः। दत्त्वेत्यस्य प्रयोगान्तरञ्चानुसन्धेयं। अतोविश्वान् देवानुद्दिश्य दर्शयिष्यमाणेन वाक्येनानुलेपनार्थं ब्राह्मणकरे चन्दन-कुङ्कुमादिविहितसुरभिद्रव्यकल्कः प्रदेयः। गन्धादिदानञ्च देवतोद्देशेनैव तदधिष्ठानभूतद्विजकरे कर्त्तव्यं। न तु द्विजसम्प्रदानकमिति पूर्वमेव विस्तरेणाभिहितं । गन्धानन्तरमुदकं दत्त्वा मल्लिकादिविहितमाल्यं प्रदेयं। उपलक्षणञ्चैतत् पुष्पवदुपयोज्यानां विहितपात्राणां। अनन्तरं चोदकं दत्त्वा तथैव गुग्गुलुप्रभृतिविहितद्रव्यजन्मनो धूपस्य दानं कर्त्तव्यं। 'सदीपकं' दीपदानसहितं। एतदप्युदकपूर्वकं कर्त्तव्यं । अस्यानन्तरमाच्छादनदानं कर्त्तव्यं। अत एवाह शौनकः ।

एतस्मिन् काले गन्ध-माल्य-धूप-दीपाच्छादनानां सम्प्रदानं ।

एतस्मिन् काल इत्यर्घदानानन्तरक्रमेण गन्धादीनां आच्छादनान्तानां दानं कर्त्तव्यं। 'आच्छादनं' वस्त्रं ।

सौरपुराणेऽप्युक्तं ।

प्रदद्याद्गन्ध-माल्यानि धूप-वासांसि शक्तितः ।

विष्णुधर्मोत्तरे त्वाच्छादनदानानन्तरं भूषणानामपि दानमुक्तं ।

निवेद्य विप्रेषु ततः पाद्यार्घ्यौ प्रयतः क्रमात् ।
गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैश्चाप्यथ भूषणैः ।
अर्च्चयेद् ब्राह्मणान् भक्त्या श्रद्दधानः समाहितः ॥
आदौ समर्च्चयेद्विप्रान् वैश्वदेवे निवेशितान् ।
निवेशितांश्च पित्र्यर्थे ततः पश्चात् समर्चयेत् ॥

विहित-निषिद्धगन्ध-पुष्पादिविवेकस्तु परिभाषायामेव कृतः ।

इति गन्धादिदानविधिः ।

अथ गन्धादिदानेतिकर्त्तव्यता ।

तत्र तावत् प्रदत्तस्य गन्धस्य ब्राह्मणोपलेपनोपयोज्यत्वमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

श्वेतचन्दन-कर्पूर-कुङ्कुमानि शुभानि तु ।
विलेपनार्थं दद्यात्तु यच्चान्यत् पितृवल्लभं ॥

विलेपनञ्च द्विजानां श्राद्धकर्त्ता कुर्य्यात् त एव वा कुर्य्युः । अत्र मन्त्रविधिविशेषञ्चाह व्यासः ।

त्रिपवित्रकरो गन्धैर्गन्धद्वारेति पूजयेत् ।

गन्धद्वारेतिमन्त्रेण ब्राह्मणहस्ते गन्धान् प्रदाय तैर्गन्धैर्विगतपवित्रकरः श्राद्धकर्त्ता विप्रान् पूजयेत् । भाल-गल-वक्षः-कुक्षि-कक्षाद्यङ्गेषु विलिम्पेदित्यर्थः । पवित्रशून्यताविधिश्चायं विलेपनं कुर्वतः श्राद्धकर्तुरेव न पुनः करगृहीतगन्धैः स्वाङ्गविलेपनं कुर्वतां द्विजाना-

मपि। अतएव वृद्धशातातपेन श्राद्धकर्त्तुर्य्येव विलेपनकारिणि सपवित्र-
करे दोषोऽभिहितः।

पवित्रन्तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान्।

राक्षसानां भवेत् श्राद्धं निराशाः पितरो गता इति॥

'समालभनं' गन्धैर्विलेपनं।

अत्र कश्चिदाह।

पवित्रन्तु करे कृत्वेत्यत्र सग्रन्थिकपवित्रधारणस्य निषेधः। न तु
ग्रन्थिरहितस्यापि यतो विपवित्रकरैरिति व्यासवचनेन विविधपवि-
त्रता विधीयते न तु विगतपवित्रतेति। तदेतदयुक्तं। कल्पनामात्र-
प्रसूतत्वात्। यदपि तेनैवोक्तं। ब्राह्मणा अपि स्वाङ्गविलेपनं कुर्वाणाः
सग्रन्थिकं पवित्रमपकुर्य्युरिति तदप्यमूलत्वादुपेक्षणीयं।

श्राद्धकर्त्तुर्गन्धै र्ब्राह्मणाङ्गविलेपनं कुर्वतो नियमान्तरमुक्तं देवल-
स्मृति-भविष्यत्पुराणयोः।

यज्ञोपवीतं विप्राणां स्कन्धान्नैवावतारयेत्।

गन्धादिपूजासिद्ध्यर्थं दैवे पित्र्ये च कर्मणि॥

विप्राणां यज्ञोपवीतं गन्धाद्यनुलेपनसिद्ध्यर्थमनुलेपको नावतार-
येदित्यर्थः।

शातातपोऽपि।

कथान्त्रिपुष्करं कृत्वा गन्धैर्य्यस्तु विलिम्पति।

पितृयज्ञे भवेच्छिद्रं निराशैः पितृभिर्गतैः॥

'छिद्रं' श्राद्धविध्वंसिराक्षसादिप्रवेशद्वारं, 'त्रिपुष्करं' उपवीतं।
अतोऽनुलेपनस्वीकार्य्यार्थं स्कन्धादवतार्य्य यज्ञोपवीतं कटिप्रदेशे न

'नियुक्तः' श्राद्धे निमन्त्रितोविप्रः।

विष्णुस्तु पुष्पदानमन्त्रमाह, पुष्पवतीरिति पुष्पमिति। दद्यादिति पूर्व्ववाक्यश्रुतमिहानुषज्यते। पुष्पवतीरितिमध्यप्रतीकेन मन्त्रो विनियुक्तः।

स च ॐ ओषधयः प्रतिमोदध्वमेनं पुष्पवतीः सुपिप्पलाः। अयं वोगर्भ ऋत्वियः प्रत्नं सधस्थमासदन्निति।

धूपदाने मन्त्रमाह व्यासः।

धूपञ्च धूरसीत्युक्तेति। धूरसि धूर्व धूर्वतं धूर्वन्तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व्वयं धूर्वाम त्यॆतद्यजुरुक्त्वा धूपं दद्यादित्यर्थः। यद्यपीदं यजुर्धूरभिधाने सामर्थ्याद्दर्शपौर्णमासिकशकटधूरभिमर्शने विनियुक्तं। तथापि धूपदानेऽपि वचनविनियुक्तत्वात् गार्हपत्यमुपतिष्ठत इतिवत् कयाचित् वृत्त्या प्रकृतार्थप्रकाशनं कार्य्यं।

ब्रह्माण्डपुराणे तु मन्त्रान्तरमुक्तं।

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुमनोहरः(१)।
आघ्रेयः(२) सर्व्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यतामिति॥

धूपस्य व्यजनादिवातेन देयो न हस्तवातेन।

अतएव शातातपः।

हस्तवाताहृतं धूपं ये पिवन्ति द्विजोत्तमाः।
वृथा भवति तच्छ्राद्धं तस्मात्तं परिवर्जयेत्॥

---

(१) गन्धाढ्यो मधुरप्रिय इति ग०।
(२) आहार इति ग०।

स्थापनीयं । उपलक्षणञ्चैतत्तदुत्तरीयावतारणस्य । तदवतारणे ह्येकवस्त्रता स्यात् । सा च निषिद्धा ।

सव्यादंसात्परिभ्रष्टमम्बरं यस्तु धारयेत् ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्याद्दैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥

तथा ।

नैकवासा न च द्वीपे नान्तराले कदाचन ।

श्रुति-स्मृत्युदितं कर्म कुर्य्यान्नाप्यशुचिः क्वचिदिति ॥

श्राद्धकर्त्तरि ब्राह्मणे वा विलेपनकारिणि येन केनचिदपि ब्राह्मणयज्ञोपवीतावतारणे कृते दोषः शङ्खेनोक्तः ।

उपवीतं कटौ[१] कृत्वा कुर्य्याद्गात्रानुलेपनं ।

एकवासास्च योऽश्नीयान्निराशाः पितरोगता इति ॥

अत्र वर्त्तुलमर्द्धचन्द्राकारं वा तिलकं न कार्य्यं ।

तथा च क्रतुः ।

ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालान्तथैव च ।

निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिं ॥

इह दोषश्रुतिबलेन कल्प्यस्य निषेधस्य क्लृप्तोर्द्ध्वपुण्ड्रविध्यबाधेन कल्प्यत्वाद्वर्त्तुलादिपुण्ड्रविषयत्वमेव न्याय्यं । स्कन्धे मालाधारणे दोषस्मरणात् शिरसि धारणाभ्यनुज्ञा गम्यते । शिरस्यपि धार्य्यमानाया माल्यमालायाः प्रदेशविशेषमाह वृद्धमनुः ।

उपवीतिलमुत्सृज्य कारयेन्नानुलेपनं ।

न नियुक्तः शिखावर्जं माल्यं शिरसि धारयेदिति ॥

---

(१) करे इति ग० ।

एवं धूपदानं कृत्वा यथोक्ततैलवर्त्यादिप्रवर्त्तितः प्रदीपो दातव्यः। तत्राह व्यासः।

इदं ज्योतिरिति प्रोच्य दीपं दद्यात् समाहितः।

अस्यानन्तरमाच्छादनं दत्त्वा यज्ञोपवीतञ्च यथाशक्त्यलङ्करणछत्र-कमण्डल्वादीनि देयानि। उपानद्दाने तु संकल्पमात्रं तदा, सम्पादनन्तु ब्राह्मणप्रस्थापनकाले एव कर्त्तव्यं। तत्राच्छादनदाने मन्त्रमाच्छाद-नाभावे प्रतिनिधिञ्चाह शातातपः।

युवा सुवासा इति वस्त्रं दद्यात्तदभावे च औपवीतकमिति। युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः तं धीरासः कवय उन्नहन्ति साध्योऽमनसा देवयन्त इत्यनेन मन्त्रेण वस्त्रं दद्यादित्यर्थः।

अत्रिस्तु मन्त्रान्तरमाह

युवं वस्त्राणि मन्त्रेण दद्याद्वस्त्राणि भक्तितः।

मन्त्रस्तु।—युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथेयुवोरच्छिद्रामन्तवो ह सर्गाः। अवातिरतमनृतानि विश्व ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे इति।

एतेषां च गन्धादिमन्त्राणां दैवे पित्र्ये च साधारण्यमुक्तं भवि-ष्योत्तरे।

गन्धद्वारामित्यनेन गन्धं दद्यात् प्रयत्नतः।
पुष्पवत्या च पुष्पाणि धूरसीति च धूपकं॥
दीपं चेदं ज्योतिरिति दैवे पित्र्ये च कर्मणि।
युवं वस्त्रानीत्यनेन दद्याद्वासांसि शक्तित इति॥

अत्र च मन्त्रोच्चारणानन्तरं गन्धादिदानवाक्यान्युच्चारणीयानि।

तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि।

इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्च पुष्प-धूपविलेपनं।
अयं दीपप्रकाशश्च विश्वेदेवाः समर्प्यते॥

तथा।

अयं वो गन्ध इत्युक्वा गन्धं दद्यात् सुशोभनं।
इदं व. पुष्पमित्युक्वा पुष्पाणि च निवेदयेत्॥
अयं वो धूप इत्युक्वा तदग्रे तु दहेत्ततः।
अयं वो दीप इत्युक्वा दीपं हृद्यं निवेदयेत्॥
अनङ्गलग्नं सदस्त्रं भवेत् यत्तद्युगं शुभं।
इदं वो वस्त्रमित्युक्वा चितयं वा निवेदयेत्।
इदं वो माल्यमित्युक्वा दद्यान्माल्यं सुशोभनमिति॥

'माल्यं' ग्रन्थितपुष्पाणि।

अत्र दीयमानगन्धादिस्वीकारकाले ब्राह्मणाभिधेयं देवलेनोक्तं।

इदं ज्योतिरिति ज्योतिः सुज्योतिरिति तेऽपि च।
इदं ज्योतिरिति ज्योतिः श्राद्धकर्त्ता निवेदयेत्॥

'तेऽपि' विप्राः, सुज्योतिरिति ब्रूयुरित्यर्थः। स्वीकारकाले स्वासनं, सुगन्धः, सुपुष्पाणि, सुधूपः, सुदीपः, स्वाच्छादनमिति ब्रूयुरिति च शब्दात् सूचितं।

अत्र हि गन्धादिदानप्रयोगः।

यथोक्तोपवीतित्वादिदैवधर्म्मयुक्तः कर्त्ता प्रथमोपविष्ट-वैश्वदेविक-ब्राह्मणकरे तूष्णीं जलमासिच्य स्वकरेण सुगन्धचन्दनादिकल्क-मादाय गन्धद्वारामित्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य्य पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञका

विश्वेदेवा अयं वो गन्ध इत्यभिधाय सिक्तोदके ब्राह्मणहस्तेऽर्पयेत् । एवमेव द्वितीयादिद्विजकरेषु क्रमेणार्पयित्वा पुनः प्रथमद्विजकरे अपो दत्त्वा प्रशस्तं कुसुमाद्युपादाय पूर्वोक्तां पुष्पवतीमृचमुच्चार्य्य पुरूरव आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवा इदं वः पुष्पञ्चेत्यभिधाय तत्करे दत्त्वैवमेव क्रमेण द्वितीयकरे दद्यात् । एवमेव पुनरपो दत्त्वा गुग्गुलुप्रभृतिद्रव्यदारुप्रसूतं धूपं धूरसीत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य्य पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवा अयं वो धूप इत्यभिधाय क्रमाद्व्यजनादिवातेन ब्राह्मणघ्राणं प्रापयेत् । एवमेव हस्ते जलं प्रदाय इदं वो ज्योतिरिति अयं वो दीपप्रकाश इति वाभिधाय सहालोकमण्डलेन दीपमर्पयेत् । एवमेवोदकं दत्त्वा युवा सुवासा इत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य्य पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवा इदं व आच्छादनमित्यभिधाय प्रत्येकमाच्छादनं दद्यात् । अनन्तरं यज्ञोपवीतं दत्त्वा यथाशक्त्याङ्गुलीयकादीनि भूषणानि छत्रादीनि चार्पयेदिति । तदनन्तरं कृताञ्जलिः कर्त्ता विश्वेषां देवानां अर्चनं सम्पूर्णमस्त्विति वैश्वदेविकद्विजान् प्रति वदेत् । तैश्चास्त्वर्चनं सम्पूर्णमिति प्रतिवचने कृते सङ्कल्पसिद्धिरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति कर्त्ता ब्रूयात् । अस्तु सङ्कल्पसिद्धिरिति विप्रा ब्रूयुः । एतच्च स्मृतिचन्द्रिकाकारेण संग्रहकारोक्तत्वेन प्रमाणीकृतं । अनन्तरं भविष्यत्पुराणोक्तं प्रार्थनाश्लोकमत्यन्तं विनीतः सन् पठेत् ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं सम्पद्धीनं द्विजोत्तमाः ।
श्राद्धं सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतां मम ॥

'सम्पूर्णतां यातु' विधिवदस्त्वित्यर्थः । यस्य स्मृत्येत्यादिकं श्लोकं जप्त्वा(१)

(१) पठित्वेति ग० ।

देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यादिकन्त्रिर्जपेत्। अनन्तरं श्राद्धाङ्गाचमनप्रक-रणोक्तमाचमनं कुर्य्यात्।

इति गन्धादिदानेतिकर्त्तव्यता।

इति गन्धाददानं समाप्तं वैश्वदेवार्च्चनकाण्डम्,
हेमाद्रिणा श्रियोयेन विनयेन विभूषिता:।
पितृविप्रार्चनस्यैवं काण्डं तेन निगद्यते॥

अथ पित्र्यदर्भासनदानादि।

तत्र याज्ञवल्क्यादिवचनानुसाराद्दर्भासनदानाच्छादनान्तवैश्वदे-विकब्राह्मणार्चनकाण्डसमाप्त्युत्तरकालमारम्भणीयमिति पूर्व्वमेवोक्तं। अत्र च वैश्वदेविकद्विजानुज्ञाग्रहणपूर्व्वकत्वमुक्तं पाद्म-मत्स्यपुराणयोः।

अभ्यर्च्य ताभ्यामुत्सृष्टः पितृयज्ञं समारभेदिति।

'अभ्यर्च्य' गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाच्छादनैः वैश्वदेविकद्विजौ सम्पूज्य ताभ्यां 'उत्सृष्टः' अनुज्ञातः सन्, कर्त्ता 'पितृयज्ञं' दर्भासनदानाद्या-त्मिकां पितृपूजां, अत्रानुज्ञावचनात् प्रश्नोऽपि गम्यते। अतश्च युष्म-दनुज्ञया पितृणामर्चनं करिष्ये इति' कर्त्ता वैश्वदेविकद्विजौ प्रति प्रश्ने कृते कुरुष्वेति ताभ्यां सोऽभ्यनुज्ञातः पित्र्यविप्रेषु पितृ-पिता-महादीनामर्च्चनमारभेत।

तत्र पित्रादिविप्रान् प्रति ययावत्‌ प्रश्नविशेषो ब्रह्मपुराणे।

आवाहनादितः पूर्व्वं विश्वेदेवान् प्रपूज्य च।
वसुभ्यस्त्वामहं विप्र रुद्रेभ्यस्त्वामहं ततः।
सूर्य्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामीति तान् वदेत्॥

'पूर्व्वं' प्रथमं। 'आवाहनादितः' आवाहनात् प्रभृत्याच्छादना-

न्तेन क्रियाकलापेन, विश्वान् देवान् सम्पूज्य पित्रादिब्राह्मणान् पृच्छेत्। तत्र पितृब्राह्मणं प्रति वसुभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामि, पितामहब्राह्मणं प्रति रुद्रेभ्यस्त्वामहं भोजयामि। प्रपितामहब्राह्मणं प्रति ॐआदित्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामीति पृष्ट्वा क्रमेण तथैव मातामहादिविप्रान् पृच्छेत् । सर्वत्र च प्रश्नानुरूपं ॐभोजयेति प्रतिवचनमनुसन्धेयं। अत्र भोजयामीत्यनेन साङ्गभोजनविषय-प्रश्नकरणाद्दर्भासनदानात् पूर्वकालताऽस्य युक्तैव ।

तत्र दर्भासनदानं ।

इह स्मृति-पुराणविकल्पसूचोक्तानि पित्र्यासनदानविषयाणि वच-नानि दैविकासनदानवचनैर्विभागानर्हत्वात्तदासनप्रतिपादनावसर एव दर्शितानि ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानुकीर्त्तनकर्त्तव्यतामाह बृहस्पतिः।

आसने चार्घ्यदाने च पिण्डदानेऽवनेजने ।
सम्बन्ध-नाम-गोत्राणि यथार्हमनुकीर्त्तयेत् ॥

आसनादिग्रहणमावाहनादिपित्र्यकर्म्मणामुपलक्षणार्थं। सम्बन्धाव-बोधकः पितृ-मात्रादिशब्दः। 'गोत्रं' काश्यप-कौण्डन्यादि प्रसिद्धं । 'नाम' साङ्केतिकश्चैत्र-मैत्रादि । 'यथार्हं' यथायोग्यं । पित्रादिषु गुरुषु बहुवचनेनेति षष्ठी-चतुर्थीवैकल्पिकप्रयोगस्तु विभक्तिप्रकरणे स्थितः। पित्रादीनां वस्वादिरूपतया ध्यानमनुकीर्त्तनञ्च देवताप्रकरणे च साधितं । "पातयेदितरत् जानु पितृनित्यादिना सव्यजान्वा-अर्चनमुक्तं।

प्राचीनावीतन्तु मार्कण्डेयपुराणे ।

अपसव्यं पितॄणाञ्च सर्व्वमेवोपकल्पयेत् ।

वाराह-विष्णुपुराणयोरपि ।

पितॄणामपसव्येन सर्व्वमेवोपकल्पयेत् । उदङ्मुखस्तु देवानामित्यादिना दक्षिणामुखत्वमुक्तं ।

देवलोऽप्याह ।

द्विजातयो यथोद्दिष्टा नियताः स्युरुदङ्मुखाः ।

पूजयेद्यजमानस्तु विधिवद्दक्षिणामुख इति ॥

प्रयोगपद्धतिस्त्वभिधीयते । दक्षिणामुखः प्राचीनावीत्याचितसव्यजानुः द्विजहस्तं वामहस्तेन धृत्वा जल-तिलसमन्वितान् मध्यभङ्गेन द्विगुणीकृतांस्त्रीन् कुशानादाय ॐअमुकगोत्राणाममुकशर्म्मणाममुत्पितॄणां सपत्नीकानां वसुरूपाणामिदमासनमित्युच्चार्य्य पितृस्थानोपवेशितानां ब्राह्मणानां प्रत्येकं हस्ते जलमासिच्य कम्बलाद्यासनवामभागस्योपरि पितृतीर्थेन तान् कुशान् प्रक्षिप्य पुनर्द्विजहस्तेऽपः प्रदद्यात् । एवं पितॄणामित्यस्य स्थाने पितामहानामिति; वसुरूपाणामित्यस्य स्थाने रुद्ररूपाणामिति च प्रयुज्योक्तेनैव वाक्येन पितामहेष्वासनं दद्यात् । एवं पितृनामस्थाने षष्ठीबहुवचनान्तमेकैकस्य मातामहादेर्नाम समुच्चार्य्य स्वस्थाने चैकैकं क्रमेण वस्वादिनाम प्रयुज्य निष्पादिते वाक्यत्रये क्रमेणैवैकैकस्य मातामहादेः स्थाने निवेशितेषु ब्राह्मणेष्वेकैकेन वाक्येनासनं दद्यात् । अत्र कुशप्रक्षेपानन्तरं ॐस्वासनमस्त्विति ब्राह्मणेन प्रतिवचनं कर्त्तव्यं । इह सपत्नीकानामिति तु प्रमीतायामेव पित्रादिपत्न्यां प्रयोज्यं नान्यथा ।

षष्ठीबहुवचनस्थाने तु केचित्तदेकवचनं प्रयुञ्जते तत्पुनर्यथाचारं व्यवस्थया वेदितव्यमित्युक्तं ।

इति पित्र्यासनदानं ।

अथ तृतीयनिमन्त्रणं ।

तदपि च दैवे निमन्त्रणप्रकरणोक्तैरेव वचनैः पित्र्येऽपि विहितं । तच्च प्रथमनिमन्त्रणवद्दैवेत्यपि "यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयञ्चे-त्यापस्तम्बवचनात् सिद्धं । दक्षिणं जानुमालभ्य त्वमय्यत्र[१] निमन्त्रित इति मत्स्यपुराणवचनाज्जान्वालम्भपूर्वकमित्यवगतं । अतः पित्र्य-विप्रदक्षिणजानुमुपस्पृशन् अमुकगोत्रस्य अमुकशर्मणोऽस्मत्पितुः सपत्नीकस्य वसुरूपस्य श्राद्धे क्षणः क्रियतामित्यादिना पूर्वप्रदर्शितेन वाक्येन पित्रादिस्थानोपवेशितान् ब्राह्मणान् क्रमेण प्रत्येकं निमन्त्रयेत् ।

इति तृतीयं निमन्त्रणं ।

अथावाहनं ।

तत्रावाहनविधिप्रश्नानुज्ञा मार्कण्डेयपुराणे ।

दर्भांस्तु द्विगुणान् दत्त्वा तेभ्योऽनुज्ञामवाप्य च ।
मन्त्रपूर्वं पितृणाञ्च कुर्य्यादावाहनं बुधः ॥

दर्भान् द्विगुणान् यथोक्तप्रकारेण विष्टरार्थं दत्त्वा द्विजकरे जलञ्च प्रदाय स्मृत्यन्तरविहितं तृतीयनिमन्त्रणञ्च कृत्वा विप्रकर्त्तां दर्शयिष्यमाणस्वरूपावाहनानुज्ञाञ्च लब्ध्वा वक्ष्यमाणमन्त्रपूर्वकं पितृणां लोकान्तरगतानां पितृ-पितामहादीनामावाहनं कुर्य्यात् ।

---

(१) त्वं मयात्र निमन्त्रित इति क०।

वाराह-विष्णुपुराणयोः।

अनुज्ञाञ्च ततः प्राप्य दत्त्वा दर्भान् द्विधाकृतान्।
मन्त्रपूर्वं पितॄणान्तु कुर्य्यादावाहनं बुधः॥

अत्र दर्भान् दत्त्वा तदनन्तरमनुज्ञां प्राप्यावाहनं कुर्य्यादित्यन्वयः। इह पदार्थानुसमयं पुरस्कृत्य वैश्वदेविकावाहनानन्तरं पित्र्यमावाहनं प्रतिपादयन्तौ प्रश्नानुज्ञयोः स्वरूपमाहतुः गोभिल-कात्यायनौ।

अथ पितॄनावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात इति। पृच्छति यजमानः। अनुज्ञातो द्विजैः।

एतदेव प्रश्नोत्तरयोरीषद्विकारप्रदर्शनपूर्वकं विष्णुधर्मोत्तरे स्फुटमभिहितं।

पितॄनावाहयामीति स्वयमुक्त्वा समाहितः।
आवाहयस्वेति ततो द्विजैरुक्तोऽथ तन्मनाः॥

अत्र भविष्यत्कालीनस्याप्यावाहनस्य वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेतिविहितप्रत्ययान्तेन शब्देन व्यपदेशः। 'स्वयमिति कर्त्ता, 'तन्मनाः' करिष्यमाणकर्म्मैकाग्रमनाः, अस्य आवाहयेदित्यनेन वक्ष्यमाणेन सह सम्बन्धः प्रत्येतव्यः।

ब्रह्मपुराणे तु वैश्वदेविकाभ्यर्च्चनसमाप्युत्तरकालं प्रत्यावाहनप्रश्नः कियता विशेषान्तरेण प्रयुक्तोदर्शितः।

कुश-गन्ध-यवैः पुष्पैरर्घ्यं दत्त्वा तु सूकरः।
विश्वेभ्यो देवेभ्य इति ततस्तान् पर्य्यपृच्छत॥
पितॄनावाहयिष्यामि ये दिव्या ये च मानुषाः।
आवाहयस्वेति परैरुक्तस्तावाहयच्छुचिः॥

अत्र 'विश्वेभ्योदेवेभ्यः' इत्येतदन्तं वाक्यं वैश्वदेविकार्चनसम्बद्धं, ततस्तानित्यादि पित्र्यावाहनप्रश्नोत्तरसम्बद्धं, 'तान्' पित्र्यविप्रानित्यर्थः। 'सूकरः' यज्ञवराहः।

स पुरा कोकामुखे श्राद्धं कुर्वन् 'परैः' श्राद्धभोक्तृभिर्द्विजैः, 'आवाहयस्वेत्येवमनुज्ञातः पितृनावाहयन् पितृणामावाहनं कुर्य्यात्। अनेन लिङ्गदर्शनेनैतद्गम्यते, यदन्येनापि श्राद्धं कुर्वन् "पितृनावाहयिष्यामि ये दिव्या ये च मानुषा इत्यनेन वाक्येन पित्र्यविप्रान् प्रति प्रश्नं कृत्वा यथोक्तेन चोत्तरेण तैरनुज्ञातः सन् पितृणामावाहनं कुर्य्यादिति। 'ये दिव्या इत्यादि, वसु-रुद्रादित्यरूपेण ये दिव्याः, यजमानजनकत्वादिरूपेण ये मानुषाः तान् पितृनावाहयिष्य इति सम्बन्धः। एतत्पुराणमते दर्भासनदानात् पूर्वमावाहनमित्यवगन्तव्यं। तत्र हि "आवाहयच्छुचिरित्यावाहनमभिधाय तदनन्तरं "ददौ सव्येन चासनमित्यासनदानाभिधानात्। निगमेऽपि "पितृनावाहयिष्य इत्यायुक्त्वा दर्भान् द्विगुणानासनेषु प्रदाय पादेभ्योन्यांसेत्युक्तं। कठसूत्रेऽपि हविरर्हानुपवेश्य पितृनावाहयिष्यामीत्युक्त्वेति द्विजोपवेशनानन्तरं दर्भासनदानात् पूर्वमावाहनमुक्तं। पितृनावाहयामीत्याद्युक्त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः क्रियतामित्यादिवदता बौधायनेन क्षणदानात् पूर्वकालत्वमावाहनस्योक्तं। यमेन पुनरग्नौकरणानन्तरमावाहनमुक्तं। तच्चाहिताग्निश्राद्धे दर्शयिष्यते। वैजवापगृह्ये तु पूरितार्घ्यपात्रनिधानानन्तरमुपदिष्टं तद्वचनमिहैव प्रकरणे दर्शयिष्यते। पाद्ममात्स्यपुराणयोस्तु द्विजकरेर्घ्यपात्रस्थितपवित्रनिधानानन्तरमुक्तं। "पितृनावाहयिष्यामि तथेत्युक्तस्तु तैः पुनः"। अत्रावाहये-

दित्युत्तरेण सम्बन्धः। एषाञ्च पक्षाणां यथास्वशाखं व्यवस्था।

अत्र प्रदर्शितेषु "पितॄनावाहयिष्ये इत्येवमादिषु प्रश्नवाक्येषु पितृशब्दस्तत्तच्छ्राद्धोद्देश्यमृतमनुष्यसम्बन्धाभिधायकपित्रादिशब्दोपलक्षणार्थः। तदुक्तं मानवे श्राद्धकल्पे। पितॄन् पितामहानावाहयिष्यामीति उक्त्वा ब्राह्मणैरनुज्ञात इति। अन्त्यः पित्रादिशब्दप्रयोगोऽपि देवदत्तादिविशेषनामप्रयोगोपलक्षणार्थः। मन्त्रादिप्रकरणे नामभिरावाह्येति वैजवापगृह्यवचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात्। देवसम्बन्ध-नाम्नोः प्रयोगे सिद्धे गोत्र-सम्बन्ध-नामानीति ताभ्यां साहचर्य्यदर्शनात् काश्यपादिगोत्रसङ्कीर्त्तनमपि कर्त्तव्यमित्यनुमीयते।

तथा च श्लोकगोभिलः।

आवाहनेऽमुकगोत्रानस्मत्पितॄन् पितामहान्।
प्रपितामहान् विप्रेन्द्र शर्मणोऽय भवेत्तदा॥

पित्राद्याहनरूपे पदार्थेऽनुष्ठाप्यमाने तदङ्गभूतप्रश्नवाक्यप्रयोगकरणेऽमुकगोत्रानस्मत्पितॄनमुकशर्मण इत्येतत्पदजातं 'भवेत्' तद्भावं प्राप्नुयात् उच्चारणीयमित्यर्थः। एतानि दर्शितप्रकाराणि सर्वाण्यपि प्रश्नवाक्यानि प्रणवपूर्वकाण्युच्चारणीयानि।

तथा मैत्रायणीयसूत्रे।

प्रणवमुक्त्वा पितॄनावाहयिष्यामीति ब्राह्मणानामन्त्र्यावाहयेत् यथा पिण्डं पितृयज्ञ इति।

दक्षिणामुखत्वादिधर्मप्राप्त्यर्थो निर्देशः।

ब्रह्मपुराणे च प्रश्नोत्तरयोः स्वरूपं प्रतिपाद्य प्रैषान्तरोपदेशं कुर्वता वाक्येन पितृविप्रान् प्रति प्रश्नकर्त्तव्यतोक्ता।

पितॄनावाहयिष्येऽहं शेषान् विप्रान् वदेत्ततः ।

आवाहयस्वेत्युक्तस्तैः सावधाना भवन्त्विति ॥

येषु वैश्वदेविकेषु विप्रेष्वावाहनं कृतं तदितरे 'शेषाः' पित्र्यविप्रा इत्यर्थः । इहावाहनप्रश्नोत्तरानन्तरं तान् विप्रान् भवन्तः सावधाना भवन्त्विति यजमानो ब्रूयात् । अनेन च भवामः सावधाना इति द्विजानां प्रत्युत्तरं गम्यते ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु प्राचीनावीतिना तिलहस्तेन यजमानेन पितृविप्रान् प्रति च प्रश्नः कर्त्तव्य इत्युक्तं ।

अपसव्यं ततः कृत्वा तिलानादाय संयतः ।

पितॄनावाहयामीति पृच्छेद्विप्रानुदङ्मुखान् ॥

उदङ्मुखान् पित्र्यानित्यर्थः ।

अत्र पितॄणां द्विगुणैस्तिलैरिति परिभाषया द्विगुणीकृतदर्भसहितांस्तिलानादायेति गम्यते आवाहनाङ्गे तिलविकिरणे ब्रह्मपुराणोक्तस्य "उत्तरंस्तिलवर्हिषौति वचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । तिलहस्तता चात्रावाहने तिलान् साधनीकर्त्तुं ।

तथा च नागरखण्डे ।

उशन्तस्त्वेति च तिलैः पितॄनावाहयेत्ततः ।

तिलैरिति तृतीयान्तेन पदेन तिलानामावाहने साधनता प्रतिपादिता । साधनता च यवत्वद्विकिरणद्वारैव ।

प्रचेतसापि तिलानां साधनत्वमप्रादक्षिण्यं चोक्तं ।

तिलैरावाहनं कुर्य्यादनुज्ञातोऽप्रदक्षिणं ।

प्रदक्षिणादन्यत् 'अप्रदक्षिणं', प्रदक्षिणं नामाभिमुखपुरुषवामाङ्गो-

पलचितं प्रदेशं प्रति कर्मणोनिर्वहणं, यथा पूर्वाभिमुखोपविष्टदैविकपङ्क्तिमूर्द्धन्यद्विजादारभ्य तत्पङ्क्तिचरमद्विजापवर्गता, उक्तविपरीतलक्षणलचितमप्रदचिणं। यथोदङ्मुखोपविष्टपित्र्यविप्रपङ्क्तिमुख्यद्विजादारभ्य तत्पङ्क्तिनिविष्टान्तिमद्विजपर्यवसायितेति तिष्ठता चायं प्रश्नः कर्त्तव्यः।

तथा चार्घ्यद्रव्यपूरितपात्रनिधानानन्तरमुक्तं वैजवापगृह्ये।

तिष्ठन् पितॄनावाहयिष्यामीत्यामन्त्र्येति।

'तिष्ठन्' ऊर्ध्वजुः। अनेनानुज्ञाग्रहणमपि तिष्ठतैव कार्य्यमिति मन्तव्यं। यतः तिष्ठन्नामन्त्र्येत्यनेन अनुज्ञाग्रहणरूपस्वप्रयोजनशिरस्कस्यामन्त्रणस्य सम्बन्धावगमात्।

आवाहनप्रश्नादिकञ्च दचिणामुखेन कार्य्यं।

तथा च कूर्मपुराणे।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणां दचिणामुखः।
आवाहनं तदा कुर्य्यादिति।

आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता॥

इति भविष्यत्पुराणवचनात् प्रश्नोत्तरसमाप्त्युत्तरकालमुपविश्यावाहनादि कुर्य्यात्। अथैतद्वचनसन्दर्भसम्पन्नः प्रश्नोत्तरप्रयोगोऽभिधीयते। प्राचीनावीती द्विगुणभग्नकुशसम्मितांस्तिलान्दचिणहस्ते समादाय दचिणामुख ऊर्ध्वजुः कृताञ्जलिर्भूत्वा "पितॄनावाहयिष्यामि ये दिव्या ये च मानुषाः" इत्युक्त्वा ॐअमुकगोत्रानस्मत्पितॄनमुकशर्म्मणः सपत्नीकान् वसुरूपान्, ॐअमुकगोत्रानस्मत्पितामहान् अमुकशर्म्मणः सपत्नीकान् रुद्ररूपान्, अमुकगोत्रानस्मत्प्रपितामहा-

नमुकशर्म्मणः सपत्नीकानादित्यरूपानावाहयिष्ये आवाहयामि आवाहयिष्यामि इति वा पित्रादिद्विजान् प्रति प्रश्नवाक्यमुच्चारयेत् । तैरपि ॐआवाहय ॐआवाहयस्वेति वा प्रतिवचनमुच्चारणीयं । अथ तथैव मातामहद्विजाभिमुखो भूत्वा "पितॄनावाहयिष्यामि ये दिव्या ये च मानुषाः" इत्युक्त्वा ॐअमुकगोत्रानस्मन्मातामहानमुकशर्म्मणः सपत्नीकान् वसुरूपान्, ॐअमुकगोत्रानस्मत्प्रमातामहान् मातुः पितामहानिति वा अमुकशर्म्मणः सपत्नीकान् रुद्ररूपान्, ॐअमुकगोत्रानस्मद्वृद्धप्रमातामहान् मातुः प्रपितामहानिति वा अमुकशर्म्मणः सपत्नीकानादित्यरूपानावाहयिष्ये आवाहयामि आवाहयिष्यामि इति वा प्रश्नवाक्यमुच्चारयेत् । द्विजवाक्यं तु पूर्व्ववत् । तदनन्तरञ्च ॐभवन्तः सावधाना भवन्त्विति पुनर्यजमानेन प्रैषः कार्य्यः, विप्रैश्च ॐभवामः सावधाना इति प्रतिवचनं कर्त्तव्यं ।

इत्यावाहनप्रश्नानुज्ञा ।

अथ मन्त्रादयः पदार्थाः ।

तत्र शङ्ख-लिखितौ ।

ब्राह्मणाननुज्ञाप्य पितॄनावाहयिष्यामीत्युशन्तस्त्वेति आवाह्येति । पितॄनावाहयिष्यामीति प्रतिवचनेनावाहयेति ब्राह्मणैरनुज्ञां कारयित्वा उशन्तस्त्वा निधीमहीत्यनयर्चावाहयेत् ।

पाद्म-मात्स्ययोः पुराणयोः ।

उशन्तस्त्वायन्तु ऋग्भ्यामावाहयेत् पितॄन् ।

'पितॄन्' पित्रादीन् मातामहादींश्च । एतच्च ऋग्द्वयं गोभिलवचनस्थितं दर्शयिष्यते । अत्र यद्यपि द्वयोरपि ऋचोस्तृतीयाश्रुत्यावाहने

करणे मन्त्रत्वं प्रतीयते तथाप्याद्याया एव करणत्वं द्वितीयस्यास्त्व-नुमन्त्रणमन्त्रत्वमेव विज्ञेयं ।

उक्तञ्च कूर्मपुराणे ।

आवाहनं ततः कुर्यादुशन्तस्त्वेत्यृचा बुधः ।
आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ॥

'ततः' वैश्वदेविकार्चनानन्तरं । 'तदनुज्ञातः' पित्र्यविप्रानुज्ञातः, आवाहनं कुर्यात् । आवाह्य चायन्तु न इति जपेदित्यन्वयः । अत्र पितृ-पितामह-प्रपितामहानावाह्यायन्तु न इति मन्त्रं सकृज्जपेत् । एवं मातामहाद्यावाहनानन्तरमपि ।

आवाहनञ्चापसव्येन कर्त्तव्यमित्युक्तं सौरपुराणे ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄनावाहयेद्द्विजः ।
उशन्तस्त्वेति च ऋचा आवाह्य तदनुज्ञया ।
जपेदायन्तु न ऋचमिति ।

अत्राधिष्ठाननिर्देशार्थं द्विजजानुनि हस्तनिवेशनं पित्रादीनां ध्यानञ्च दर्शितं ब्रह्मपुराणे ।

तथैव जानुसंस्थेन करेणैकेन तान् पितॄन् ।
आवाहयद्वराहस्तु तदनुध्यानपूर्वकं ॥

जानुसंस्थेन करेणेत्यत्र एकैकस्य ब्राह्मणस्य जानूपर्युत्तानतया स्थापितेनेति विशेषः समाचारादवगन्तव्यः । 'एकेन' दक्षिणेनैव पितॄ-णामप्रदक्षिणेनैव । पितॄनामप्रदक्षिणोपचारत्वाद्द्विजजानुनोवामत्वम-नुसन्धेयं । नन्वेवं तर्हि यजमानहस्तस्यापि वामस्यैव पितृकर्मसाधनत्वं प्रसज्येत । सत्यं । इमामेव शङ्कां निराकर्त्तुमपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं

शुचीत्यत्र मनुवाक्ये सामानाधिकरण्येन व्याख्यां कुर्वता मेधातिथिना अपसव्येन दक्षिणेन उदकं निर्वपेदिति वर्णितं। उदकनिर्वापग्रहणञ्च पित्र्यकर्ममात्रोपलक्षणार्थं। सव्योपगृहीतेन दक्षिणेनेति वदद्भिः(१) शौनकाश्वलायनादिभिः दक्षिणहस्तस्यैव तत्र तत्र पितृकर्मसाधनत्वेन प्रदर्शितत्वात्।

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं न तूच्यते।

दक्षिणास्तत्र विज्ञेयः कर्म्मणां पारगः करः॥

इति भविष्यत्पुराणवचनेन दक्षिणकरस्यैव सकलकर्मसाधनत्वप्रतिपादनाच्च।

अत्र पित्र्ये जानुग्रहणदर्शनाद्दैवेऽपि केचित्तद्ग्रहणं मन्यन्ते। तदयुक्तं, पित्र्यसम्बन्धेनोपदिष्टस्य दैवसम्बन्धे प्रमाणाभावात्। अन्यथा पित्र्यसम्बन्धेन विहितस्य प्राचीनावीतादेरपि दैवसम्बन्धप्रसङ्गः स्यात्। अतोऽनिरङ्गुष्ठद्विजकरग्रहणेनैव दैविकमावाहनं जानुग्रहणेन तु पैतृकमावाहनं कार्य्यमिति व्यवस्थैव युक्ता। 'तदनुध्यानपूर्वकमिति तेषां पित्रादीनां तत्तत्प्रातिस्विकमानुषरूपेण वस्त्रादिरूपेण च यदनुध्यानं तत्पूर्वकमित्यर्थः।

न केवलमनुध्यानपूर्वकमेवावाहनं किन्तु पित्रादिसम्बन्धनामोच्चारणपूर्वकमपि कार्य्यमित्युक्तं बैजवापगृह्ये।

उशन्तस्त्वेत्यनया यजमानस्य पितरं पितामहं प्रपितामहं नामभिरावाह्यायन्तु न इति जपित्वा पात्राण्यनुदिशति।

अत्र पितरं पितामहमित्यादिपृथङ्निर्देशात् प्रत्यधिष्ठानपृथगावाहने कर्त्तव्ये तावत्कृत्वः करणमन्त्रोऽप्यावर्त्तयितव्यः।

---

(१) विदद्भिरिति ग०।

अत्रावाहनं प्रकृत्य गोत्रानुकीर्त्तनमप्याह यमः।

कीर्त्तयेत् पितरन्त्वादौ तथैव च पितामहं।
पितुः पितामहञ्चैव नाम-गोत्रैरतन्द्रितः॥

अत्रोशन्तस्त्वेतिमन्त्रान्ते ॐअमुकगोत्राः अस्मत्पितरोऽमुकशर्म्माणः सपत्नीका वसुरूपा इहागच्छतेत्यादिभिः पित्रादीन्मातामहादींश्चावाहयेत्। तत्तदावाहनानन्तरं तत्तदधिष्ठानभूतद्विजस्य पुरस्तादप्रादक्षिण्येन तिल-कुशान् विकिरेत्।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे।

आवाहयेदनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन्।
क्षिप्त्वापसव्यञ्च तिलान् पितॄन् ध्यायन् समाहितः।
जपेदायन्तु न इति मन्त्रं सम्यगशेषतः॥

'अपसव्यं' अप्रादक्षिण्येन, तिलान् क्षिप्त्वेत्यत्र पूर्व्वगृहीतांस्तिलकुशानिति वेदितव्यं।

तथा च मन्त्रसहितमेतदुक्तं ब्रह्मपुराणे।

अपयन्त्वन्तरे ये वा उच्चरंस्तिलवर्हिषः।
वराहः पितृविप्राणामपेतोयन्त्वितीरयन्॥
असुं य ईयुर्ऋचा चैव रक्षणञ्चापसव्यतः।
कृत्वा चावाहनञ्चक्रे पितॄणां नाम-गोत्रतः।
एतत्पितरोमनोजवा आगच्छत इतीरयन्॥

'वर्हिषः' कुशाः। अपयन्त्वन्तरे ये वेति मन्त्रद्वयं कपिञ्जलकठशाखायां प्रसिद्धं। अपेतोयन्तु असुं य ईयुरितिमन्त्रद्वयं पूर्वं दर्शितं। एतत्पितर इत्याद्यावाहने करणमन्त्रद्वयं वक्ष्यमाणप्रचेतोवच-

नगतवक्तृवचनस्य मन्त्रान्तरसमुच्चयपरत्वादुशन्तस्त्वेत्यनेन समुच्चीयते । तच्चैवं। एतत्पितरो मनोजवा आगच्छत पितरोजवैः ये निखाता ये परोप्ता गर्भा ये च पेदिरे इत्येकः। आगच्छत पितर इत्येतत्पदद्वयोपलक्षितोऽपरः। स चैवं। सर्वांस्तानग्न आवाहयत् पितॄन् हविषे अत्तवे। आगच्छत पितरो मनोजवसः पितरः शुधध्वमिति। बौधायनस्त्वावाहने मन्त्रान्तरं दर्शितवान्। पितॄनावाहयत्यायात पितरः सौम्या गम्भीरैः पथिभिः पूर्व्वैः। प्रजामस्मभ्यन्ददतोरयिञ्च दीर्घायुत्वञ्च शतशारदञ्चेति । आश्वलायनादिगृह्याद्यनुसारिणस्तु "चित्वापसव्यञ्च तिलानित्येतदप्रादक्षिण्येन द्विजाङ्गेषु तिलान् चिप्त्वेति व्याचक्षते। ते च उशन्तस्त्वेति मन्त्रेण द्विजाङ्गेषु तिलानावपन्तः पितॄनावाहयन्ति । तथा च नागरखण्डे ।

उशन्तस्त्वेति तिलैः पितॄनावाहयेत्ततः ।
आयन्तु न इतिजपेत्ततः पार्थिवसत्तमाः ॥

अत्रेति करणेन तृतीयया यत्र मन्त्र-तिलयोः करणत्वं तत्र चकारात्समुच्चितयोरिति। मानवमैत्रायणीयसूत्रे तु मन्त्रान्तरमप्युक्तं । उशन्तस्त्वा हवामहे परेत नः पितरः सोम्यास इति तिलान् विकिरेत् । परेत नः पितरः सोम्यासोगम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः दत्त्वास्मभ्यन्द्रविणेह भद्रं रयिञ्च नः सर्ववीरं नियच्छतेति। स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु पुष्पपूजने विहितं नमोव इति मन्त्रमत्र दर्शितवान् । तन्निर्मूलत्वादुपेक्षणीयं। तिलप्रक्षेपणे अवयवक्रमस्तु प्रथमं शिरसि ततः सव्ये अंसे, दक्षिणांसे, सव्यहस्ते, दक्षिणहस्ते, सव्यजानुनि दक्षिणजानुनि, दक्षिणपदे चेत्याचारादनुसन्धेयः ।

कात्यायनः ।

उशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्य्य आयन्तु न इति जपित्वेति ।

अवकीर्य्य तिलानिति शेषः ।

याज्ञवल्क्यः ।

द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्युशन्तस्त्वेत्यृचः पितॄन् ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ।

यवार्थस्तु तिलैः कार्य्य इति ।

द्विगुणांस्तु कुशानासनार्थे प्रदाय तिलावकिरणं ।

आह प्रचेताः ।

उशन्तायन्तु नोमन्त्रान् जपेद्वै दक्षिणामुखः ।

अत्र मन्त्रानिति बहुवचनेन कल्पसूत्र-स्मृति-पुराणेतिहासोपदिष्टा अन्येपि करणमन्त्रा अनुमन्त्रणमन्त्रास्त्वाभ्यनुज्ञायन्ते । कठसूत्रे पितॄनावाहयिष्यामीत्युक्त्वा अपयन्त्वसुरा इति द्वाभ्यां तिलैः सर्व्वतोवकीर्य्य एत पितर आगच्छत पितर आमेयं त्वन्तर्दधे पर्व्वतैरिति जपित्वावाहयेदिति । अपयन्त्वसुरा इति मन्त्रद्वयं एत पितर इत्यादिमन्त्रद्वयञ्च प्राक्प्रदर्शितं । अवशिष्टं मन्त्रद्वयं लिख्यते । आमेयन्तु पितरोभागधेयं विराजाहृताः सलिलात् समुद्रात् । अस्मिन् यज्ञे सर्व्वकामाल्लभन्तामक्षीयमाणानुपजीवन्त्वेतानिति । अन्तर्दधे पर्व्वतैरन्त मह्या पृथिव्या दिवाग्निरनन्ताभिरनन्तरान्यान् पितॄन्दधे अन्तर्दधे ऋतुभिरहोरात्रैः ससन्ध्यकैरर्द्धमासैरिति ।

आह विष्णुः ।

ततो ब्राह्मणानुज्ञातः पितॄनावाहयेदपयन्त्वसुरा इति द्वाभ्या-

न्तिलैः यातुधानविसर्जनङ्कृत्वा एत पितरः सर्वास्तानग्न आमेयन्त्व-न्तर्दधे इत्यावाहनङ्कृत्वेति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एतत्पितर इत्येवं सर्वांस्तानग्न आवह ।
आमेयन्तु तथोदीर्य्य एतद्वः पितरस्तथा ॥

एतद्वः पितरोभागधेयं पात्रेषु दत्तमम्हतं स्वधावत् । अक्षीय-माणमुपजीवत्वेनं मया दत्तं स्वधया मदध्वमिति ।

गोभिलः ।

उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि, उशन्नुशत आवह पितॄन् हविषे अत्तवे, एत पितरः सोम्यासः। ওঁआयान्तु नः पितरः सोम्यासो-ऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान्। अपहता इति तिलान् विकीर्य्येति । एत पितर इत्येष मन्त्रो लिख्यते। एत पितरः सौम्यासोगम्भीरेभिः पथिभिः पितृयानैः आयुरस्मभ्यं दधत प्रजाञ्च रयिञ्च पोषैरभि नः सचध्वं। अपहता इति मन्त्रः पूर्वं प्रदर्शितः। एतच्च तिलविकिरणमावाहनान्ते कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्मपुराणे जप्यमन्त्रान्तरसहितमावाहनमुक्त्वा तदनन्तरं गृहगर्भे समन्त्रकं तिलविकिरणमुक्तं ।

उशन्तस्त्वेति च जपन् पितॄनावाहयेत्ततः ।
सोमवन्तोवर्हिषदस्त्वाग्निष्वात्तास्च ये परे ।
पितरः पुण्ययशसः सर्वेऽप्यायन्तु नस्त्विति ॥
ततस्तिलान् गृहे तस्मिन् विकिरेच्चाप्रदक्षिणं ।
श्रद्धया परया युक्तोजपन्नपहता इति ॥

तस्मिन् गृहे यत्र श्राद्धं क्रियते। गृह इति श्राद्धदेशोपलक्षणं। अपहता इति मन्त्रः पूर्वं दर्शितः।

अथ प्रयोगपद्धतिरुच्यते।

आवाहनप्रश्नोत्तरपर्य्यवसानानन्तरं दक्षिणामुखोऽन्वाचितसव्यजानुः समुपविश्य प्राचीनावीती प्रथमपैतृकद्विजवामजानुनि पूर्वगृहीत-तिल-कुशान्वितं स्वकीयमनुत्तानं दक्षिणकरं विन्यस्य मानुषेण रूपेण च स्वपितरन्ध्यायन् उशन्तस्त्वेत्येतामृचमुच्चार्य्य तदन्ते ॐअमुकगोत्रा अस्मत्पितरः अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इहागच्छतेति जानु-ग्रहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमद्विजे पितरमावाह्य तस्य पुरतः कतिपयांस्तिल-कुशानप्रदक्षिणं भूमौ विकीर्य्य तथैव तदधिष्ठानभूते द्वितीयादावावाहयेत्। ततः प्रथमपितामहब्राह्मण-वामजानुनि पूर्ववत्करं निधायोशन्तस्त्वेत्यभिधाय ॐअमुकगोत्रा अस्मत्पितामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहागच्छतेति जानुग्रहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमद्विजे पितामहमा-वाह्य तस्य पुरतस्तथैव तिल-कुशान् विकीर्य्य तथैव तदधिष्ठानभूत-द्वितीयादावावाहन-विकिरणे कुर्य्यात्। अथ प्रथमप्रपितामहब्राह्मण-जानुनि पूर्ववत् करं निधायोशन्तस्त्वेत्यभिधाय ॐअमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इहागच्छतेति जानुग्रहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमद्विजे प्रपितामह-महमावाह्य तस्य पुरतस्तथैव तिल-कुशान् विकीर्य्य तथैव तदधिष्ठानभूते द्वितीयादौ आवाहन-विकिरणे कुर्य्यात्। इत्येवं पित्रादीनावाह्य कृताञ्जलिरायन्तु न इति मन्त्रं सकृज्जपेत्। तदनन्तरमेवोशन्तस्त्वेति

मन्त्रान्ते अमुकगोत्रा अस्मन्मातामहा अमुकशर्म्माणः सपत्नीका वायुरूपा इहागच्छतेति निजाधिष्ठानभूते एकैकस्मिन् द्विजे मातामहावाहनं तिलविकिरणञ्च कृत्वा पूर्व्वोक्तमन्त्रान्त एव ॐअमुकगोत्रा अस्मत्प्रमातामहा अस्मन्मातुः पितामहा इति वोच्चार्य्य अमुकशर्म्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहागच्छतेति निजाधिष्ठानेषु तथैव प्रमातामहमावाह्य विकीर्य्य च प्राचीनमन्त्रोच्चारणानन्तरमेव ॐअमुकगोत्रा अस्मद्वृद्धप्रमातामहा मातुः प्रपितामहा इति वोच्चार्य्य अमुकशर्म्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपा इहागच्छतेति निजाधिष्ठानेषु तथैव प्रत्येकं वृद्धप्रमातामहमावाह्य प्रत्येकमेव तिल-कुशान् विकीर्य्याञ्जलिमाबध्यायान्तु न इत्यादि सकृज्जपेत् । कल्पसूत्रस्मृति-पुराणेतिहासोपदिष्टमन्त्रान्तरोपसंहारशक्तस्तु सोमवन्तो वर्हिषद एत पितरः सोम्यास: सर्व्वांस्तानग्ने, आमेयन्तु, अन्तर्दधे, आयात पितरः आगच्छत पितरः,एतद्वः पितरः इत्याद्याकारणमन्त्राननुमन्त्रणमन्त्रांश्च यथाशक्ति प्रयुञ्जीत । शौनकाश्वलायन-गृह्याद्यनुसारिणस्त्वावाहन-प्रश्नोत्तरानन्तरं ब्राह्मणसमीप उपविश्य प्राचीनावीतं कृत्वा उशन्तस्त्वेत्यनयर्चा शिरःप्रभृतिपादान्तं अप्रदक्षिणं द्विजाङ्गेषु तिलानारोप्य पूर्व्ववत् द्विजजानूपसंगृह्य यथोक्तैरेव वाक्यैस्तत्तदधिष्ठानेष्वावाहनं कृत्वा ब्राह्मणानां पुरतोऽञ्जलिमाबध्यायान्तु न इत्यादिकाननुमन्त्रण-मन्त्रान् सकृदेव यथाशक्ति जपेयुः । कठ-विष्ण्वाद्यनुसारिणस्तु प्रश्नोत्तरानन्तरमपयन्त्वसुरा इति द्वाभ्यां श्राद्धदेशे तिलविकिरणं कृत्वाञ्जलिबन्धपूर्व्वकं एतत् पितर इति जपित्वा पूर्व्वोक्तैरेव वाक्यैरावाहन-कृत्वानुमन्त्रनमन्त्रान् जपेयुः । सर्व्वैरपि च श्राद्धकर्तृभिरनुमन्त्रण-

मन्त्रजपानन्तरमपहता असुरा रक्षांसीत्यादिना मन्त्रेण गृहगर्भे तिल-विकिरणं कार्य्यं ।

इति मन्त्रादयः पदार्थाः ।

इत्यावाहनं ।

अथोपवेशन-संवेशन-पाद्यार्घ्याचमनीयानि ।

तत्रावाहयेदित्यनुवृत्तावुक्तं पिप्पलाथर्वणसूत्रे ।

आयात पितर इति पितॄनासीनास इत्युपवेशयेत् ।

आयात पितर इत्यनेन पितॄनावाहयेत् । आसीनास इत्यादिनो-पवेशयेदित्यन्वयः । आयात पितरः सोम्यासोगम्भीरेभिः पथिभिः पितृयानैः अधामासः पुनरायात नो गृहं हविरन्तः सुप्रजसः सुवीराः, आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयीं धत्त दाशुषे मर्त्यायापुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वसु प्रयच्छत त इहोर्जे दधात ।

शौनकसूत्रे तु मन्त्रान्तरसहितमुपवेशनं समन्त्रकं संवेशनञ्चोक्तं ।

आयातेति पितॄनावाहयेत्, आच्याजान्वित्युपवेशयेत्, संविश-न्त्विति संवेशयेत् ।

अत्राच्याजान्विति संविशन्त्विति च प्रतीकद्वयेन विनियुक्तं मन्त्र-द्वयं आथर्वणप्रसिद्धं लिख्यते । आच्याजानु दक्षिणतो निषद्येतन्नो हविरभिगृणन्तु विश्वे मा हिंसिष्टाः पितरः केनचिन्नो यद्व आगः पुरुषताकराम । संविशन्त्विह पितरः स्वानः स्योनं कृण्वन्तः प्रति-रन्त आयुः तेभ्यः शकेम हविषानक्षमाणाज्योजीवन्तः शरदः पुरूची-रिति ।

अथ पाद्यमाह विष्णुः ।

कुश-तिलविमिश्रेण गन्धोदकेन यास्तिष्ठन्त्यमृतावागिति यन्मे मातेति च पाद्यं निवेद्यैवमेवार्घ्यं दद्यात् ।

अस्यार्थः । यावद्दैवतमुपकल्पितेषु खड्गादिषु पात्रेषु द्विगुणीकृतानि त्रीणि त्रीणि कुशपवित्राणि निधाय शन्नोदेवीरित्यनयर्चा पितृतीर्थेन प्रत्येकं जलमासिच्य तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवोदेवनिर्म्मितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वधा नम इत्येकैकस्मिंस्तिलान्निक्षिप्य गन्धद्वारामिति गन्धं निक्षिप्य सपुष्पमपसव्यत इति दर्शयिष्यमाणब्रह्मपुराणवचनेऽभिहितत्वात् श्रीश्च ते लक्ष्मीश्चेति पुष्पाणि निक्षिप्य यास्तिष्ठन्तीत्यादिभिर्मन्त्रैरेकैकस्य पित्रादेस्तत्तदधिष्ठानभूतद्विजहस्ते पाद्यं निवेद्य तथैवार्घ्यं दद्यादिति । अत्र यास्तिष्ठन्ति अमृता वागिति प्रतीकद्वयेन पित्रादेरेकैकस्य पाद्ये समुच्चितौ द्वौ मन्त्रौ विनियुक्तौ । यन्मे मातेति चाद्यमन्त्रप्रतीकेन सूचितेषु क्रमपठितेषु त्रिषु मन्त्रेष्वेकैकः पूर्वोक्ताभ्यां समुच्चित्य पित्रादिपाद्ये विभज्य विनियुज्यते । ते चैवं यास्तिष्ठन्ति या धावन्त्यदुग्धाः परि संस्तुषीः । अद्भिर्विश्वस्य धात्रीभिरन्तरन्यान् पितॄन्दधे । अमृता वागमृता आपोऽग्निर्वाचोऽनृतं तत् त्रिवृदेकधाम । ताभिर्मत्यत्तोभिः स्वधया मदध्वमिहास्मभ्यं वमीयोस्तु देवाः ॥ यन्मे माता प्रलुलुभे यच्चचारानुव्रतं । तन्मे रेतः पिता वृङ्नामाभिरन्योऽवपद्यतां । यन्मे पितामही प्रलुलुभे यच्चचारानुव्रतं । तन्मे रेतः पितामहो वृङ्नामाभिरन्योऽवपद्यतां ॥ यन्मे प्रपितामही प्रलुलुभे यच्चचारानुव्रतं । तन्मे रेतः प्रपितामहो वृङ्नामाभिरन्योऽवपद्यतां ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि। यास्तिष्ठन्तीत्यादिमन्त्रद्वयमुक्त्वा यन्मे मातेत्यादेः मन्त्रद्वयस्य पित्रादित्रयार्घ्यदाने विभज्य विनियोगो दर्शितः।

यांस्तिष्ठन्त्यमृतावाक् च यन्मे मातेति वै पितुः।
यन्मे पितामहीत्येवं ददावर्घ्यं पितामहे॥
यन्मे प्रपितामहीति ददौ च प्रपितामहे।
कुश-गन्ध-तिलोन्मिश्रं सपुष्पमपसव्यतः।
तद्वन्मातामहेभ्यश्च विधिं चक्रे जनार्दनः॥

'तद्वदिति' यथा पितृ-पितामह-प्रपितामहानां पाद्यादिकं दत्तं तथा मातामहादीनामपि पाद्यादिदानमित्यर्थः। अनेनातिदेशेन मातामहादिपाद्यादावप्येतेष्वेव मन्त्रेषु प्रापितेषु यन्मे मातेत्यादिमन्त्रत्रये समवेतार्थत्वार्थं मात्रादिपदस्थाने मातामह्यादिपदोहः कार्य्यः। तद्यथा,—यन्मे मातामही प्रलुलुभे यच्चचारानुव्रतं। तन्मे रेतो मातामहो वृङ्क्तामाभिरन्योऽवपद्यतां॥ यन्मे प्रमातामही प्रलुलुभे यच्चचारानन्नुव्रतं। तन्मे रेतोवृद्धप्रमातामहो वृङ्क्तामाभिरन्योऽवपद्यतां॥ यन्मे वृद्धप्रमातामही प्रलुलुभे यच्चचारानन्नुव्रतं। तन्मे रेतोवृद्धप्रमातामहो वृङ्क्तामाभिरन्योऽवपद्यतामिति॥ विष्णुवाक्ये चैवमेवार्घ्यं दद्यादित्यनेन पाद्येतिकर्त्तव्यतार्घ्यदानेऽतिदिश्यते।

अतएव विष्णुधर्मोत्तरे मन्त्रादिरितिकर्त्तव्यता पाद्यार्घयोः साधारण्येनैवोक्ता।

कुशैस्तिलैश्च मिश्रेण वारा गन्धयुतेन च।
यास्तिष्ठन्ति या धावन्त्यमृतावागिति द्वयं।
यन्मे मातेति च तथा पाद्यमर्घ्यञ्च कारयेदिति॥

'वारा' वारिणा ।

कठसूत्रे तु अर्घ्यानन्तरमाचमनीयमप्युक्तं । यास्तिष्ठन्त्यमृता वाक् यन्मे मातेति त्रिभिः पाद्यार्घ्याचमनोदकानि चानयेदिति ।

आनयेत् द्विजहस्तं प्रापयेत् ।

शौनकाथर्वणस्त्रीकृते श्राद्धकल्पे पाद्यादिषु मन्त्रान्तराण्युक्तानि ।

त्रीण्युदपात्राणि कल्पयेत् गन्ध-माल्य-तिलैर्मिश्राणि ह्युदीरतामिति तिसृभिरन्वृचं सपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत् प्रपितामहेभ्यः पितामहेभ्यः पितृभ्यश्चेदं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति ।

'त्रीणीति पित्राद्येकवर्गापेक्षया । 'अन्वृचमिति प्रपितामहादिक्रमेणैकैकस्य ब्राह्मणस्य करे क्रमेणैव, 'उदीरतामिति एकैकयर्चा तान्युदपात्रस्थितानि जलानि प्रक्षिपेत्, 'सपवित्रेष्विति पाद्यादिपात्रस्थितदक्षिणाग्रपवित्रयुक्तेषु । एतासु ऋक्षु 'उदीरतामितीयं पूर्वमेव दर्शिता । द्वितीय-तृतीये तु प्रदर्श्येते । आहं पितॄन् सुविदत्र अवित्सिन पातञ्च विक्रमणञ्च विष्णोः । बर्हिषदोये स्वधासुतस्य भजन्तपित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ इदं पितृभ्योनमः अस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयुः । ये पार्थिवे रजस्यानिषत्ता ये वा नूनं सुवृजिना सुविक्षु ॥ प्रपितामहात् प्रभृति पितृपर्य्यन्तदेवतोद्देशस्तु तच्छाखीयानामेव ते हि सर्वमपि श्राद्धं तथैव कुर्वते । अन्येषान्तु पित्रादिक्रमेणैव । तथा च पिप्पलादाथर्वणश्राद्धकल्पे ताभिरेव ऋग्भिः पित्रादिक्रमेण पाद्यादिदानमुक्त्वा आच्याजान्वित्यादिनोपस्थानमुक्तं ।

त्रीण्युदपात्राण्युपकल्प्य गन्ध-माल्य-तिलमिश्राणि उदीरतामिति तिसृभिः प्रत्यृचं सपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत् पितुः पितामहस्य

प्रपितामहस्य च नाम गृह्णन्नाच्याजानु यद्वोरुद्रमित्युपस्थापयेति।

आच्याजान्विति मन्त्रो दर्शितः। इतरस्तु लिख्यते। यद्वोरुद्रं पितरः सोम्यञ्च तेनं सचध्वं स्वयशसोहि भूतः। तेर्वाणः कवयः शृणोत सुविदत्राविदथे हूयमानाः॥

अथैतद्वचनप्रबन्धबोधितः शिष्टाचारसंवादी प्रयोगोऽभिधीयते।

दक्षिणामुखः प्राचीनावीती सव्यञ्जान्वाच्य प्रातिस्विकेन मानुषेण वसुसञ्ज्ञकदेवतारूपेण चावाहनसन्निधापितं स्वपितरं पुरतोऽवस्थितमेव चिन्तयन् प्राञ्जलिः प्रणवपूर्वकमासीनास इत्याच्याजान्वित्येतयोर्विकल्पेनैकं मन्त्रं द्वावपि वा समुच्चयेनोच्चार्य्य पूर्वोपकल्पितं दर्भासनं बुद्ध्या समुद्दिश्य अमुकगोत्रा अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीकाः वसुरूपाः इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितरमुपवेशयेत्। एवमेव पूर्वानुभूतमानुषाकृत्या रुद्रसंज्ञकदेवतारूपेण च पितामहन्ध्यायन् पूर्ववदुपवेशनमन्त्रान्ते पूर्वोपकल्पितमासनं चोद्दिश्य ॐअमुकगोत्रा अस्मत्पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितामहमुपवेशयेत्। एवमेवानुभूतमानुषाकारेणादित्यसंज्ञकदेवतारूपेण च प्रपितामहन्ध्यायन् पूर्ववदुक्तमन्त्रोच्चारणं कृत्वा आसनमुद्दिश्य ॐअमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितामहमुपवेशयेत्। अथ यथोक्तविशेषणविशिष्टः कर्त्ता मानुषस्वाकारेण वस्वाकारेण च मातामहमनुध्यायन् पूर्ववत् मन्त्रोच्चारणानन्तरमासनमुद्दिश्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मन्मातामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीकाः वसुरूपाः इहोपविशतति प्रत्यधिष्ठानं मातामहमुपवेशयत्। तथैव स्वरूपेण

रुद्ररूपेण च प्रमातामहमनुध्यायन् मन्त्रावसाने ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रमातामहा मातुः पितामहा इति वोच्चार्य्य अमुकशर्म्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं प्रमातामहमुपवेशयेत् । एवं मानुषस्याकृत्यादित्यरूपेण च वृद्धप्रमातामहमनुचिन्तयन् ॐ अमुकगोत्राः अस्मद्वृद्धप्रमातामहा अस्मन्मातुः प्रपितामहा इति वाभिधाय अमुकशर्म्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपा इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं वृद्धप्रमातामहमुपवेशयेत् । अथ यथोक्तधर्म्मकः कर्त्ता पूर्व्वोक्तरूपद्वयेन स्वपितरं पुरःस्थितमिवानुचिन्तयन् संविशन्त्विह पितरः इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्पितरोऽमुकशर्म्माणः सपत्नीका वसुरूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितरं संवेशयेत् । एवमेवोपवेशनोक्तस्वसम्बन्धिरूपद्वयेन पितामहमनुध्यायन् संविशन्त्विहेत्येनमेव मन्त्रमुच्चार्य्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्पितामहा अमुकशर्म्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितामहं संवेशयेत् । एवमेव स्वेन रूपद्वयेन प्रपितामहमनुध्यायन् संविशन्त्वित्याद्यनुकीर्त्त्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्म्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं प्रपितामहं संवेशयेत् । एवमेव स्वेन रूपेण वसुरूपेण च स्वमातामहमनुध्यायन् संविशन्त्विह पितर इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मन्मातामहा अमुकशर्म्माणः सपत्नीका वसुरूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं मातामहं संवेशयेत् । एवमेव स्वसम्बन्धिरूपद्वयेन प्रमातामहमनुचिन्तयन् संविशन्त्विहेत्येतमेव मन्त्रमुच्चार्य्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रमातामहा अस्मन्मातुः पितामहा इति वोच्चार्य्य अमुकशर्म्माणः

सपत्नीका रुद्ररूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं मातामहं संवेशयेत् । एवमेव स्वेन रूपद्वयेन वृद्धप्रमातामहमनुध्यायन् संविशन्त्वित्याद्यनुकीर्त्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मद्वृद्धप्रमातामहा मातुः प्रपितामहा इति वा प्रयुज्य अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपाः इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं वृद्धप्रमातामहं संवेशयेत् । अथ पूर्वोक्तधर्मविशिष्ट एव भूत्वा सुप्रोक्षितायां भुवि पितृसंख्ययोपकल्पितेषु प्रदक्षिणापवर्गपङ्क्तिरूपतया स्थापितेषु यथालब्धखड्ग-रजतादिद्रव्यनिर्मितेषु पवित्रतरेषु पात्रेष्वेकैकस्मिन् द्विगुणभग्नं कुशत्रयं दक्षिणाग्रतया निधाय शन्नोदेवीरिति पितृतीर्थेन शुचि जलं निषिच्य तिलोऽसीति मन्त्रेण तिलान्निक्षिप्य गन्धद्वारामिति गन्धं निधाय श्रीश्च त इति पुष्पाणि निक्षिप्य ततो धूपदीपाभ्यां तानि पात्राणि संस्कृत्य सावित्र्याभिमन्त्र्य क्रमेणैकैकं पात्रमुद्धृत्य पित्राद्यधिष्ठानभूतद्विजाग्रे स्थापयित्वा पितृपात्रस्थितान् कुशान् प्रथमपितृद्विजदक्षिणकरे दक्षिणाग्रतया निवेश्य पुरतः स्थितं तत्पात्रं हस्ते गृहीत्वा याश्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातेति मन्त्रत्रयमुच्चार्य्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति पात्रस्थितमुदकं तस्य द्विजस्य सपवित्रे दक्षिणकरे पितृतीर्थेन कतिपयं निधाय तत्करस्थितान् कुशानादाय क्रमेण पवित्राधिष्ठानभूतानां द्वितीयादिद्विजानां दक्षिणकरे निधायोदकप्रक्षेपान्तं पूर्ववत्कुर्य्यात् । ब्राह्मणैकत्वे तु पात्रस्थितं सर्वमपि जलमेकस्यैव करे निनयेत् । तदनन्तरं पैतामहपात्रस्थितं कुशत्रयं पितामहाधिष्ठानभूतद्विजदक्षिणकरे दक्षिणाग्रतयावस्थाप्य याश्तिष्ठन्तीति, अमृता वा-

गिति, यन्मे पितामहीति मन्त्रत्रयोच्चारणान्तं कृत्वा ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्पितामह्य अमुकशर्म्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नमः इति पैतामहद्विजकरेषु पूर्ववत्तत्पात्रस्थितमुदकं निनयेत् । अनन्तरं तथैव यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे प्रपितामहीति मन्त्रत्रयोच्चारणान्ते ॐअमुकगोत्रा अस्मत्प्रपितामह्या अमुकशर्म्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति प्रपैतामहद्विजदक्षिणकरेषु पूर्ववदुदकं प्रक्षिपेत् । अथ यथोक्तप्रकारेण यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातामहीत्येतन्मन्त्रत्रयमुच्चार्य्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मन्मातामह्य अमुकशर्म्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति सपवित्रेषु मातामहाधिष्ठानभूतद्विजदक्षिणकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकं पूर्ववन्निषिञ्चेत् । ततो यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे प्रमातामहीत्यादिमन्त्रत्रयान्ते ॐ अमुकगोत्रा अस्मत् प्रमातामह्यः अस्मन्मातुः पितामह्य इति वोच्चार्य्य अमुकशर्म्माणः सपत्नीका रुद्ररूपाः इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति सपवित्रेषु प्रमातामहाधिष्ठानभूतद्विजकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकं निदध्यात् । तदनन्तरं यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे वृद्धप्रमातामहीत्यादिकं मन्त्रत्रयं पठित्वा अमुकगोत्रा अस्मद्वृद्धप्रमातामह्य अस्मन्मातुः प्रपितामह्य इति वोच्चार्य्य अमुकशर्म्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति सपवित्रेषु प्रमातामहाधिष्ठानभूतद्विजदक्षिणकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकमर्पयेत् । तदेवं पित्रादीनां मातामहादीनाञ्च पाद्यदानं निष्पाद्य वक्ष्यमाणेतिकर्त्तव्यताकलापयुक्तमर्घ्यदानमपि तेषां निष्पादयेत् । आचमनीयदानप्रकारस्त्वेवं । दक्षिण-

सुखत्वादिविशेषणविशिष्टः सन् भूमिप्रोक्षणादि यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातेति मन्त्रत्रयोच्चारणान्तं पाद्यदानवन्निष्पाद्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्पितरोऽमुकशर्म्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति पात्रस्थितमुदकं सपवित्रेषु द्विजदक्षिण-करेषु पूर्व्ववन्निक्षिपेत्। ततोयास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे पितामहीति मन्त्रत्रयोच्चारणान्ते ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्पितामहा अमुकशर्म्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति पितामहाधिष्ठानभूतद्विजकरेषु तत्पात्रारूढमुदकं पूर्व्ववन्निषिञ्चेत्। तदनन्तरं यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे प्रपितामहीत्यादि-मन्त्रत्रयमुच्चार्य्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्म्माणः सप-त्नीका आदित्यरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति प्रपिता-महद्विजकरेषु तत्पात्रस्थमुदकमासिञ्चेत्। अथ यथोक्तप्रकारेण या-स्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातामहीत्यादिमन्त्रत्रयमुच्चार्य्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मन्मातामहा अमुकशर्म्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति मातामहद्विजकरेषु पूर्व्ववज्जलं निषिञ्चेत्। ततो यास्तिष्ठन्तीति, अमृतावागिति यन्मे प्रमातामहीति-मन्त्रत्रयं पठित्वा ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रमातामहा अस्मन्मातुः पिता-महा इति वोच्चार्य्य अमुकशर्म्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः आचम-नीयं स्वधा नम इति प्रमातामहस्थानस्थितद्विजकरे तत्पात्रस्थित-मुदकं दद्यात्। अथ यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे वृद्धप्रमा-तामहीत्यादिसहितपूर्व्वोक्तमन्त्रद्वयोच्चारणानन्तरं ॐ अमुकगोत्रा अस्मद् वृद्धप्रमातामहा अस्मन्मातुः प्रपितामहा इति वाभिधाय अमुक-

शर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति वृद्धप्रमातामहाधिष्ठानभूत-द्विजदक्षिणकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकं पूर्ववत्प्रक्षिपेत्। यान्येतानि बहुवचनप्रयोगपक्षमाश्रित्य वाक्यानि दर्शितानि तान्येकवचनप्रयोगयुक्तान्यप्याचारानुसारात् प्रयोज्यानि। यानि तु पाद्याचमनीयदानविषये प्रदर्शितानि वाक्यानि तानि पूर्व्वोपन्यस्त-कल्पसूत्रानुसाराच्चतुर्थ्यन्तगोत्रादिपदयुक्तानि विकल्पेन प्रयोज्यानि। पिप्पलादाथर्वणास्तु उदीरतामिति मन्त्रं पितृ-मातामहयोः, आहं पितॄनिति पितामह-प्रमातामहयोः, इदं पितृभ्य इति प्रपितामह-वृद्धप्रमातामहयोः पाद्याचमनीयेषु प्रयुञ्जते। शौनकाथर्वणास्तु उदीरतामिति मन्त्रेण प्रथमं प्रपितामहस्य, तदनन्तरमाहं पितॄनिति पितामहस्य ततश्चेदं पितृभ्य इति पितुः पाद्यार्घ्याचमनीय-दानं कृत्वा उदीरतामिति प्रथमं वृद्धप्रमातामहस्य, तदनन्तरमाहं पितॄनिति प्रमातामहस्य, ततश्चेदं पितृभ्य इति मातामहस्य पाद्या-र्घ्याचमनीयानि प्रयच्छन्ति। ये तु विष्णुदितानां यास्तिष्ठन्तीत्यादीनां त्रयाणां मन्त्राणामाथर्वणसूत्रोक्तस्योदीरतामित्यादेरेकैकस्य मन्त्रस्य पित्राद्येकैकदेवतायाः पाद्यार्घ्याचमनीयदानेषु समुच्चयं मन्यन्ते, या-स्तिष्ठन्तीत्यादिमन्त्रत्रयात् पूर्वं पश्चाद्वा उदीरतामित्यादिषु मन्त्रेषु एकैकस्तत्र तत्र समुच्चारणीयः।

इत्युपवेशन-संवेशन-पाद्यार्घ्याचमनीयानि।

अथार्घ्यनिरूपणं।

तत्रावाहनमुक्त्वा अर्घ्यदानविधिमाह याज्ञवल्क्यः।

यवार्थस्तु तिलैः कार्य्यः कुर्य्यादर्घ्यादि पूर्व्ववत्।

'पूर्ववत्' वैश्वदेविकार्घ्यादिवत्। 'आदिशब्देन गन्धपुष्पादिदानं गृह्यते। अस्मिंश्चातिदेशे यज्ञोपवीतस्य प्राचीनावीतेन, प्राङ्मुखत्वस्य दक्षिणामुखत्वेन, प्रादक्षिण्यस्य अप्रादक्षिण्येन, दक्षिणजानुपातनस्य सव्यजान्वाचनेन, पवित्रशिखादित्वस्य त्रित्वेन, यवप्रक्षेपस्य तिलनिर्वपणेन, देवतीर्थस्य पितृतीर्थेन, स्वाहाशब्दस्य स्वधाकारेण पुरूरव आर्द्रव इत्यादिनाम्नः पित्रादिनाम्ना, बलवदुपदेशप्रापितेन बाधोऽनुसन्धेयः, तत्रैतेषु केषाञ्चिदुपदेशः पूर्वमेव दर्शितः, केषाञ्चिदत्रैव प्राचीनावीतोपदेशसहितस्तिलोपदेशो वैजवापगृह्ये।

प्राचीनावीती पात्राण्यपूर्णानि सदर्भाणि सतिलानि पश्चादग्ने दर्भेषु निधापयेत्।

छान्दोग्यपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि।

अपसव्यं तदा सिञ्चेत् पितृपात्रेषु पूर्ववत्।
ततस्तिलांस्तिलोसीति गन्धपुष्पाणि चैव हि॥

'पूर्ववत्' शन्नोदेवीरित्यनेनेत्यर्थः।

शङ्ख-लिखितसुतावपि।

अपसव्यं वासोयज्ञोपवीते कृत्वा तिलैरवकीर्य्य सर्वसुरभि निलोन्मिश्रपात्रेषूदकं कृत्वा शन्नोदेवीरिति।

वाराह-विष्णुपुराणयोः।

तिलाम्बुना चापसव्यं दद्यादर्घ्यादिकं द्विजः।

न चैवं मन्तव्यं यवैः सह समुच्चयेनापि तिलानामुपदेशो घटत इति, यतोऽयं यवकार्ये तेषामुपदेशः, यवार्थस्तु तिलैः कार्य्य इत्युक्तत्वात्।

मार्कण्डेयपुराणेऽप्युक्तं ।

अपसव्यं तथा चार्घ्यं यवार्थञ्च तथा तिलैः ।
निष्पादयेन्महाभाग पितॄणां प्रीणने रतः ॥

चतुर्विंशतिमते तु पित्र्ये त्रिशिखत्वस्योपदेशः कृतः ।

पितृपात्रे विशेषोऽयं तिलोऽसीति तिलान् क्षिपेत् ।
तिस्रस्तिस्रः शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्व्वणे ।
एकोद्दिष्टे शलाकैकं निधायोदकमाहरेदिति ॥

दक्षिणमुखत्वोपदेशस्तु सङ्गत्यन्तरेण दर्शयिष्यमाणे दक्षवचने, अप्रादक्षिण्योपदेशोऽपि वृद्धवसिष्ठस्य प्रचेतसश्च वचने, पितृतीर्थोपदेशो ब्रह्मपुराणे, पित्रादिनामोपदेशस्तु बह्वष्वेव वाक्येषु द्रष्टव्यः। अतश्चायं याज्ञवल्कीयः पूर्ववदित्यतिदेशः पात्रपवित्रे, 'शन्नोदेवीः' पयःप्रक्षेपे, 'या दिव्याः' द्विजकराधारत्वेष्वेव व्यवतिष्ठते ।

इत्यर्घ्यदानविधिः ।

अथार्घ्यपात्रसंस्कारः ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणोक्ता संस्कारकर्त्तव्यता वैश्वदेविकार्घ्यप्रकरणे दर्शिता । संस्कारस्वरूपं तदुपयोगश्च तत्रैवोक्तः । पात्राणि तु परिभाषायां पात्रप्रकरणेऽभिहितानि । तेषु च पात्रेष्वेकजातीयद्रव्यनिर्म्मितानि भिन्नजातीयद्रव्यनिर्म्मितानि वा यथोपपन्नानि ग्राह्याणि। तत्र च शौनकाश्वलायनावाहतुः ।

तैजसाश्ममय-मृन्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु चेति ।

'तैजसं' सुवर्ण-रजत-ताम्रादिकांस्यमयं। 'अश्ममयं' माणिक्य-मरकत-स्फटिकादिमयं । 'मृन्मयं' मृत्तिकाप्रकृतिकं प्रसिद्धमेव । पित्रा-

दीनां त्रयाणां यथाक्रममेकैकस्य तैजसादिजातीयमेकैकपात्रमित्येवं भिन्नजातीयद्रव्यनिर्म्मितेषु पात्रेषु त्रयाणामपि वा पितॄणां तैजसादिजातीयद्रव्यनिर्म्मितेषु[१] वा त्रिषु ।

गोभिलोऽप्याह ।

सौवर्णराजतोडुम्बरखड्गमणिमयानामन्यतमेषु पत्रपुटेषु वा यानि वा विद्यन्त इति ।

तानि चैतान्यर्घ्यपात्राणि पार्वणे त्रीण्येव ग्रहीतव्यानि ।

तथाच मानवमैत्रायणीयसूत्रे ।

त्रीण्युदपात्राणि कल्पयेत् ।

'उदपात्राणि' अर्घ्यसाधनोदकधारणार्थानि पात्राणि, तानि पितृ-पितामह-प्रपितामहदैवत्ये श्राद्धे त्रीण्येव 'कल्पयेत्' उपाददीत । अत्रायमभिप्रायः यद्यपि पित्रादेरेकैकस्य स्थाने बहवो ब्राह्मणा निमन्त्रिताः सर्वेषामेक एव वा, तथाप्यर्घ्यदानोद्देश्यानां पित्रादीनां त्रिसंख्यकत्वात्पात्राणां त्रित्वमेवोचितं न ब्राह्मणसंख्यापरिच्छेद्यत्वं । अर्घ्यसाधनोपादानस्यार्घ्यार्थत्वात्तस्य चार्घ्यदेवतार्थत्वात् प्रधानभूतदेवताभेदेन तदुपसर्ज्जनीभूतपात्रे भेदो न्याय्यः न त्वर्घ्यदेवताधिष्ठानभूतब्राह्मणभेदेन । अधिष्ठानस्यार्घ्यादिकं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । एवं देवतैक्ये पात्रैक्यं न ब्राह्मणैक्य इति । यजमानस्य द्विपितृकत्वे द्विपितामहत्वे द्विप्रपितामहकत्वेऽपि वा वचनात्त्रीण्येवार्घ्यपात्राणीति हरिहरः ।

शौनकाश्वलायनाभ्यामप्युक्तं ।

त्रिषु पात्रेष्विति ।

---

(१) तैजसाद्यन्यतमैकजातीयद्रव्यनिर्म्मितेष्विति ख० ।

प्रचेतसाप्युक्तं ।

त्रीण्येवोदपात्राणि मृन्मयोदुम्बराश्वत्थीयान्यद्रव्यमयानि वा सतिलानि सपवित्राणि गन्ध-माल्यार्चितानि कृत्वेति ।

शङ्खोऽप्याह ।

त्रीण्येव पात्राणि सतिलकुशगन्धोदकानि इति ।

तानि च पात्राणि पितृभ्योमातामहेभ्यश्च त्रीणि त्रीणि क्रियन्ते। तथाहि। एकैकस्यैकैकेन ददाति एकैकस्य पित्रादेर्यत्सम्बन्धि कर्म तदेकैकेन पात्रेण निवर्त्तयितव्यं इति कात्यायनवचनव्याख्यायां उपाध्यायकर्केणोक्तं, तद्वन्मातामहेष्वित्यतिदेशादपि मातामहवर्गे पृथक् पात्रत्रयं कर्त्तव्यं। यत्र निगमवचने मातामहादिवर्गार्थमेकमेव पात्रं दर्शयिष्यते, तद्येषां वृद्धपरम्परया क्रियते तेषामेव नान्येषां। यतो मातामहवर्गेऽपि शिष्टपरम्परया पात्रत्रयोपादानं दृश्यते। तानि च त्रीणि पात्राणि दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती सव्यं जान्वाच्य प्रोक्षितायाम्भुवि पित्रादिक्रमेणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गान्युत्तानान्यासाद्यैकैकत्रिगुणीकृतानि दक्षिणाग्राणि पवित्राणि निधायापोऽनिषिञ्चेत् ।

तदाह विष्णुः ।

दक्षिणाग्रदर्भेषु दक्षिणापवर्गचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वप आसिञ्चेत् शन्नोदेवीरिति ।

दक्षिणाग्रदर्भोपरि दक्षिणापवर्गतयासादितेषु चमसेषु सार्घ्यपात्रेषूपरिनिहितपवित्रेषु शन्नोदेवीरिति मन्त्रेण प्रतिपात्रमपोऽनिनयेदित्यर्थः। अत्र केचित् न्युब्जान्यासाद्य प्रोक्ष्योत्तानानि कृत्वा तेषु पवित्रार्हितेषु जलं निषिञ्चति, तत्तु यथाचारं कैश्चिदेव कर्त्तव्यं। अत्र पवि-

चाणि त्रिशिखानि कर्त्तव्यानीति प्रागेव चतुर्विंशतिमतोपन्यासे दर्शितं।

अत्र प्रतिपात्रमन्वासेचनं कार्य्यमित्याह प्रचेताः।

यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नप आसिञ्चेदिति।
अत्र पात्रभेदादेकैकस्मिन्नेव जलप्रक्षेपे सिद्धे प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्त्यर्थोऽयं विधिरिति गम्यते।

अन्वासेचनानन्तरं तिलप्रक्षेप उक्तः कूर्मपुराणे।

शन्नोदेव्योदकं पात्रे तिलोऽसीति तिलांस्तथा।
क्षिप्त्वा चार्घ्यं यथापूर्वं दत्त्वा हस्तेषु वा पुनः॥

अथ प्रतिपात्रं समन्त्रकं तिलावापमाह कात्यायनः।

यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नो-देवीरित्येकैकस्मिन्नेव तिलानावपति, तिलोऽसि सोमदेवत्योगोसवोदेव-निर्म्मितः प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वधा नम इति।

अत्र पितृतीर्थेन तिलावापः सोमदेवत्य इत्येतस्य स्थाने पितृदेव इत्येति पठित्वा मन्त्रस्य नागरखण्डे दर्शितः।

पितॄणामर्घ्यपात्रेषु तथैव च जलं क्षिपेत्।

तिलोऽसि पितृदेवत्यो गोसवोदेवनिर्म्मितः प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया पितृ-निमाल्लोकान् प्रीणाहीति। पृथक् तिलांश्च तत्रैव पितृतीर्थेन यत्नतः।

'तथैव चेति शन्नोदेवीरित्यनेन मन्त्रेण तिलोसीत्यादिनानुमन्त्रेण पृथक् पृथगेकैकस्मिन् पात्रे तिलान् क्षिपेत्। अत्र प्रीणाहीत्यस्यानन्तरं नः स्वधा नम इति मन्त्रस्य शेषो ज्ञातव्यः।

प्रत्नवद्भिः पृक्त इति पाठान्तरं दर्शयन्नाह गोभिलः।

यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नो-देवीरित्यथ तिलानावपति तिलोऽसि पितृदेवत्योगोसवो देवनिर्म्मितः प्रत्नवद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄनिमान् लोकान् प्रीणाहि नः स्वधेति।

आश्वलायनगृह्ये त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्भान्तर्हितेष्वपः प्रदाय शन्नोदेवीरभिष्टय इत्यनुमन्त्रितासु तिलानावपति, तिलोऽसि सोमदेव-त्योगोसवोदेवनिर्मितः। प्रत्नवद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄनिमान्लोकान् प्रीणाहि नः स्वधेति प्रसव्येनेतरपाण्यङ्गुष्ठान्तरेणोपवीतलाद्दक्षिणेन वा सव्योपगृहीतेनेति ।

अत्र त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वेत्येतावत्पूर्वमेव व्याख्यातं। आधा-राकाङ्क्षापरिपूरणार्थन्तु पुनर्लिखितं दर्भान्तर्हितेष्विति, द्विगुणीकृत-त्रिशिखदर्भपवित्रयुक्तेषु पात्रेषु तूष्णीमपः प्रदाय तास्वाच शन्नो-देवीरभिष्टय इत्यादिनानुमन्त्रणं कर्त्तव्यं। तच्च पात्रत्रयनिवेशि-तानामप्यपां सकृदेव तन्त्रन्यायेन युगपत्सर्वानुमन्त्रणसम्भवात्तासु चैव-मनुमन्त्रितास्वप्सु तिलोसीत्यादिना प्रतिपात्रं तिलावापः कर्त्तव्यः। अत्र च प्रत्यावापं मन्त्रावृत्तिः, क्रियमाणावस्थस्य हि कर्म्मणः करणमन्त्रो-ऽङ्गं। न च त्रयाणां तिलावापानामेकस्मिन् काले क्रियमाणतोप-पद्यते। अतः कालभेदात् तन्त्रासम्भवे मन्त्रावृत्तिरावश्यकी। अनुम-न्त्रणन्तु निष्पादितेषु कर्म्मसु क्रियमाणमविशेषात् सर्वोपकारकम्भवि-ष्यतीति नावृत्तिं लभत इति हरिहराभिप्रायः। अप्तिलादिप्रक्षेपाणां प्रकारमाह 'प्रसव्येनेत्यादिना। 'प्रसव्येन' वामेन हस्तेन, 'इतरस्य' दक्षिणपाणेः, प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरागतेन। एतदुक्तं भवति वामस्य कनिष्ठिकामूलप्रदेशे दक्षिणहस्तपितृतीर्थसंयोगः कर्त्तव्य इति। अत्र

हेतुः 'उपवीतत्वादिति। यथा दक्षिणेन कर्म कुर्वतो वामस्कन्धस्थिते-न यज्ञोपवीतेन उपवीतिता भवति। तथा वामेन कर्म कुर्वतोदक्षि-णस्कन्धस्थितेनोपवीतितेत्यर्थः। दक्षिणेन वा हस्तेन, 'सव्योपगृहीतेन' वामहस्ताग्रस्पृष्टेन, तिलावापनादि सर्वं कार्य्यं ।

अनुपूर्व्वमानुपूर्व्येण कुर्य्यात्, तिलावापानन्तरं गन्ध-पुष्पप्रक्षेपः कार्य्य इत्युक्तं पाद्म-मात्स्ययोः ।

> दर्भासनानि दत्त्वादौ त्रीणि पात्राणि पूरयेत् ।
> सपवित्राणि कृत्वादौ शन्नोदेवीत्यपः क्षिपेत् ।
> तिलोऽसीति तिलान् कुर्य्यात् गन्ध-पुष्पादिकं पुनः ॥

एतच्च गन्ध-पुष्पनिधानं पात्रनिहितानामपाम्पूजनार्थमित्युक्तं ब्रह्मपुराणे।

> ततो यज्ञियवृक्षोत्थपात्रेषु सकुशेषु च ।
> गृहीत्वापः पवित्राणि शन्नोदेवीर्जपन् क्षिपेत् ॥
> विकिरेत्तेषु च तिलान् तिलोऽसीति जपन् क्रमात् ।
> अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत् ॥

'ततः' इत्यावाहनोत्तरकालीनतिलविकिरणानन्तरं। 'ताः' पात्रनि-हिताः, 'अर्घ्याः' आपः, पुष्पैश्च गन्धैश्च प्रपूज्याः। 'शास्त्रवत्' यथाशास्त्रं।

अत्रैकमेव पात्रं, पात्रस्थापने मन्त्रं, जल-तिलप्रक्षेपयोर्व्युत्क्रमं, स्वधा-निवेचने मन्त्रान्, समन्त्रकगन्ध-पुष्पाक्षतप्रक्षेपमुपरि दर्भैः प्रच्छादनञ्चाह बौधायनः।

दक्षिणेन अग्निं स्वधःपात्रं स्थापयेत् आमागन्तु पितरोदेवयानात्। तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्म्मितः प्रत्नवद्भिः पृक्तः स्वधया पितृनिमान् लोकान् प्रीणाहि नः स्वधा नम इति तिलानारोप्य, मधु

वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः। मधु द्यौरस्तु नः पिता मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्य्यः। माध्वीर्गावोभवन्तु नः। सोमस्य त्विषिरसि। शन्नोदेवीरभिष्टय आपोभवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः। इत्येतैः स्वधा मिश्रीकृत्य निरस्तन्नमुचेः शिर इति किञ्चिन्निरस्य गन्ध-पुष्पाक्षतैः पितृभ्यो नमः पितामहेभ्यो नमः प्रपितामहेभ्यो नम इत्यर्च्चयित्वा दर्भैः प्रच्छादयेत् ।

अस्यार्थः। अग्निदक्षिणेन अन्वाहार्य्यपचनस्यावसथ्यस्य वाग्नेर्दक्षिणतः स्वधापात्रे अर्घ्योदकधारणार्थं पात्रं स्थापयन्नामागन्तु पितरो देवयानादित्यादिकं मन्त्रमुच्चारयेत्। तदनन्तरं तिलोऽसीत्यादिना मन्त्रेण तिलान् प्रक्षिप्य मधुवातेत्यादिभिर्मन्त्रैर्मधु-घृतोदकरूपां स्वधां मिश्रीकुर्य्यात्। तत्र मधुप्रकाशकत्वान्मधुवाता इति तृचेन मधुप्रक्षेपः। त्विषिस्तेजः तेजो वै घृतमितिघृतप्रकाशकत्वात् सोमस्य त्विषिरसीत्यनेन घृतप्रक्षेपः। उदकप्रकाशकत्वाच्छन्नो देवीरित्यनेनोदकप्रक्षेपः। ततो निरस्तं नमुचेः शिर इत्यनेनावकरनिरसनं कुर्य्यात्। पितृभ्यो नम इत्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं गन्ध-पुष्पाक्षतं निक्षिप्योपरि कुशत्रयं निदध्यात् ।

ते च मन्त्राः। आमागन्तु पितरोदेवयानात् पयःसमुद्रात्सरितात् सुवर्गात् अस्मिन् यज्ञे सर्वकामान् लभन्तामक्षीयमाणमुह्यतामिमां पितृभ्योवो गृह्णामीति। मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः। मधु द्यौरस्तु नः पिता मधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः। माध्वीर्गा-

वोभवन्तु नः। सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति यजुः।
निरस्तं नमुचेः शिर इत्येतदेतावदेव यजुः।

हारीतेन त्वर्पां निषिञ्चने मन्त्रान्तरमुत्पवनञ्चोक्तं।

आसाद्योदपात्रेषु समन्यायन्तीत्यप आसिच्य सुमनसस्रोत्पूयेति।

अयमर्थः। समन्यायन्तीति प्रथमप्रतीकवता मन्त्रेणार्घ्यपात्रे जलं निषिच्य सुमनसः पुष्पाणि तत्र निधाय हस्तद्वयाङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां कुशपवित्रं गृहीत्वा प्रोक्षणीवदुत्पवनं कुर्य्यात्।

अत्र प्रतीकगृहीतो मन्त्रो वैश्वदेवार्घ्यप्रकरणे दर्शितः। उत्पवनन्तु तूष्णीमेव कर्त्तव्यं। केचित्तु देवोवः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिरित्येतेन यजुषोत्पवनं कुर्व्वते। निगमे तु साग्निककर्त्तृके षड्दैवत्ये श्राद्धे चत्वार्य्यर्घ्यपात्राणि तेषां च दक्षिणाभिमुखोल्लिखितलेखायां स्थापनं स्रगादिषड्द्रव्योपेतानां अद्भिः प्रपूरणं। तत्र च मन्त्रान्तराण्युक्तानि उल्लिख्य दक्षिणालेखायां कृत्वा लौहांश्चमसांश्चतुरः स्रक्‌तिल-पयोदधि-मधु-घृतमिश्रान्महाव्याहृत्यापोहिष्ठीय शन्नोदेवीरित्यद्भिः प्रपूर्य्येति।

'स्रक्' पुष्पमाला। 'लौहान्' त्रपु-सीस-कृष्णायसव्यतिरिक्तैस्तैजसधातुभिर्विरचितान्। तांश्चतुःसंख्यकान् यथोक्तायां लेखायां समासाद्य, अत्र चतुर्थस्य मातामहाद्यर्घ्यार्थता वक्ष्यते। तांश्च स्रगादिषड्द्रव्योपेतान् कृत्वा महाव्याहृत्यादिभिर्मन्त्रैरद्भिः प्रपूरयेत्। भूर्भुवःस्वरितिमहाव्याहृतयः। 'आपोहिष्ठीयं' आपोहिष्ठा मयाभुव इत्यादिनवर्चसूक्तं। अन्ये तु जल-तिल-कुश-कुसुम-यव-गन्धाख्यानि षडर्घ्यद्रव्याण्याहुः। तथाचार्घ्यन्दद्यादित्यनुवृत्तौ कालिकापुराणे।

तिल-गन्ध-यवैः पुष्पैर्जलैर्दर्भैश्च मन्त्रितैः।

'मन्त्रितैरिति तिल-जलयोरत्रैव मन्त्रावुक्तौ। यवानान्तु यवोऽसीति प्रागुक्तः। गन्धपुष्पयोस्तु गन्धद्वारामिति, श्रीश्च ते लक्ष्मीश्चेति मन्त्रद्वयं पाद्यादिप्रकरणे दर्शितं। यच्च पाद्यादिप्रकरणे पात्रपूरणानन्तरं गायत्र्यानुमन्त्रणमुक्तं तेन कुशानां वक्ष्यमाणानां चानुक्तमन्त्रकाणां मन्त्रवत्तानुसन्धेया।

ब्रह्मपुराणे लष्टावर्घ्यद्रव्याण्युक्तानि।

एष तेऽर्घ्य इति प्रोच्य तेभ्यो दद्यादथाष्टधा।
जलं क्षीरं दधि घृतं तिल-तण्डुल-सर्षपान्।
कुशाग्राणि च पुष्पाणि दत्त्वाचामेत्ततः स्वयं॥

अष्टधेति क्षीराद्यष्टजातीयद्रव्यसहितं जलं एष तेऽर्घ्य इति वाक्येन पित्रादिभ्यो दत्त्वाचामेदित्यर्थः।

इति पात्रादिसंस्कारः।

अथार्घ्यदानं।

तत्र पात्रेऽर्घ्यद्रव्यनिधानानन्तरं ॐपित्र्यार्घ्यपात्राणां सम्पत्तिरस्त्विति कृताञ्जलिः पितृब्राह्मणान् पृच्छेत्। ॐअस्तु पित्रर्घ्यपात्राणां सम्पत्तिरिति तैः प्रत्युक्ते तेष्वर्घ्यपात्रेष्वधोनिहितदर्भैः सह पाणिभ्यामेकैकमुद्धृत्य ॐस्वधार्घ्या इति मन्त्रेण पित्रादिब्राह्मणानां पुरतो यथाक्रमं दक्षिणाग्रतया स्थापयेत्।

तदाह जातूकर्ण्यः।

ततोऽर्घ्यपात्रसम्पत्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान्।
तदग्रे चार्घ्यपात्राणि स्वधार्घ्या इति विन्यसेत्॥

तदनन्तरं "दत्तदर्भोदके हस्त इत्यादिदर्शयिष्यमाणब्रह्मपुराणवचनात् ब्राह्मणहस्ते प्रथममपो निनीयार्घ्यपात्रस्थितं कुशपवित्रञ्च दक्षिणाग्रं निधाय ब्राह्मणमभ्यर्च्यार्घ्यं दद्यात्।

तथा च दक्ष-गार्ग्यावाहतुः।

हस्ते प्रादेशमात्रन्तु त्रिवृद्दत्त्वा पवित्रकं।

अभ्यर्च्य पूर्वतोऽर्घ्यं वै दद्यात्तु पितृदिङ्मुखः॥

'त्रिवृत्' त्रिशलाकं। 'पूर्वतः' आदौ। अत्र यत्पूर्वमर्घ्यपात्रस्थापितं पवित्रमासीत् तदेव ब्राह्मणहस्ते देयं नान्यदिति गत्यन्तरेण दर्शयिष्यमाणे मानव-मैत्रायणीयसूत्रे द्रष्टव्यं। प्रकृतत्वेनापि तस्यैव बुद्धिस्थत्वात्। केचित्तु तस्य प्रयोजनत्वादन्यदुपाददते। तदयुक्तं। अन्यत्रोपयुक्तानामपि दर्भाणामन्यत्र विनियोगदर्शनादित्युपाध्यायकर्केणाप्येवमेवाविष्य सिद्धान्तितं।

अर्चनञ्च गन्ध-पुष्पैः कार्य्यमित्युक्तं वाराहपुराणे।

गन्ध-पुष्पार्चनं कृत्वा दद्याद्धस्ते तिलोदकं।

अर्चनप्रकारस्तूक्तः कालिकापुराणे।

अभ्यर्च्य विधिवद्भक्त्या सृष्टिन्यायेन मन्त्रवित्।

अर्घ्यन्दद्यात्ततः पात्रैर्ब्रह्मवृक्षदलोद्भवैः॥

शिरसोऽधोऽधःकरणं सृष्टिन्यायेन करणं, शीर्षतोवाग्रे जायमानो जायत इति शतपथे शीर्षतः सृष्टिश्रुतेः वैकल्पिकश्चैतत्।

अतएव गार्ग्यश्लोक-गौतमावाहतुः।

शिरसः पादतोवापि सम्यगभ्यर्चयेत्ततः।

पूर्ववत् पृथगेकैकमेकैकेनार्चयेत् क्रमात्॥

ऽत्र पितॄन् पादतः शिरस्तो वा पूजयेद्देवांस्तु पादत एवेति शङ्खधरो व्याख्यातवान्। पूर्ववदिति या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेण एकैकं पित्रादिमेकैकेनार्घ्येण पूजयेत्। स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु एकैकं ब्राह्मणमेकैकेनार्घ्येण पूजयेदिति मन्यमानः पितृपक्षे त्रीनित्येतत्पक्षविषयतामस्वीकृतवान्। पादतोयदभ्यर्चनं तत् मूर्द्धान्तं यच्च शिरसः तत्पादान्तं मन्त्रविशेषेण कर्त्तव्यमित्याह प्रचेताः।

पादप्रभृति मूर्द्धान्तं देवानां पुष्पपूजनं।
शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतृके॥

अत्र नमो व इति मन्त्रोवाजसनेयशाखीयस्तात्रलिख्यते। नमो वः पितरोरसाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरोजीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरोघोराय नमो वः पितरोमन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहान्नः पितरोदत्त सतो वः पितरोदेष्मेति। शाखान्तरीयास्तु पिण्डप्रदाने दर्शयिष्यन्ते। पूजायामयमेव क्रम उक्तः।

स्कन्दपुराणे।

शीर्षाणमादितः स्कन्ध-पाणि-जानु-पदद्वये।
सतिलैर्गन्ध-कुसुमैरर्चयीत पितृद्विजान्॥

अस्यार्थः। प्रथमं शिरसि, ततः सव्यांसे, दक्षिणांसे, सव्यकरे, दक्षिणकरे, सव्यजानुनि, दक्षिणजानुनि, सव्यपादे, दक्षिणपाद इति क्रमेण तिल-गन्ध-कुसुमैः पितृविप्रार्चनं कुर्य्यात्। इह प्राचीनावीत्याचितसव्यजानुर्दक्षिणामुखः पितॄन् ध्यायन् अर्घ्यपात्रस्थितमुदकं या दिव्या इति मन्त्रेण पित्रादिनाम-गोत्रोच्चारणपूर्वकमेव एष तेऽर्घ्यं

इति सपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु पितृतीर्थेन प्रक्षेपणीयमिति क्रिया-क्रमः। एतेन प्राचीनावीतादयः पदार्थाः सामान्यवचनप्रापिता अपि यावद्दृष्टवचनसंग्राहिभिरस्माभिर्विशेषतोऽपि स्मृति-पुराणवचना-रूढाः प्रदृश्यन्ते तत्र पितृध्यानं प्राचीनावीतं चोक्तं प्रचेतसा ।

पितॄन् ध्यायन् ब्राह्मणेष्वपसव्यं निनयेदिति ।

ब्राह्मणशरीरेषु पितॄन् ध्यायन् प्रक्षिपेदित्यर्थः॥

दक्षिणाभिमुखत्वं, या दिव्या इति मन्त्रः, प्रक्षेपणीयं, प्रक्षेपा-धिकरणं चोक्तं नागरखण्डे ।

पैतृके याम्यवक्त्रेण पितॄणां परितुष्टये ।

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं प्रदापयेदिति ॥

'याम्यवक्त्रेण' दक्षिणादिक्प्रेक्षकेण मुखेन विशिष्टः कर्त्ता, 'अर्घ्यं' अर्घ्यार्थमुदकं, 'प्रदापयेत्' प्रदद्यात्। या दिव्या इति मन्त्रस्वरूपं कात्यायनादिवचनेषु स्फुटीभविष्यति ।

हस्तानां ब्राह्मणसम्बन्धं तेषु च पवित्रान्तर्हितेष्वर्घ्योदकनिषेचन-माहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

पवित्रान्तर्हितेषु ब्राह्मणहस्तेषूदकं निनयेदिति ।

पवित्रान्तर्द्धानञ्च केचित्ब्राह्मणहस्ते पवित्रं निधाय कुर्व्वते, अपरे त्वर्घ्यपात्रस्याग्रे तिरश्चीनं पवित्रं विधारयन्तस्तत्सम्पादयन्ति । पितृती-र्थविधिस्तु पितृतीर्थेन ततोऽयमित्यादौ ब्रह्मपुराणवचने दर्शयिष्यते ।

पित्रादिनामोच्चारणपूर्व्वकत्वमुक्तं शाङ्खायनगृह्ये ।

उदपात्राणि तिलैरवकीर्य्यासावेतत्त इत्यनुदिश्य ब्राह्मणानां पाणिषु निनयेदिति ।

असाविति पित्रादिपावकस्य विशेषनाम्नः परामर्शः क्रियते ।

अतएव नामगोत्रोच्चारणपूर्वकत्वमुक्तं पाद्म-मात्स्यपुराणयोः ।

एवं पात्राणि सङ्कल्प्य यथालाभं विमत्सरः ।

या दिव्येति पितृनाम-गोत्रैर्दर्भकरे न्यसेत् ॥

पित्रादीनां नाम गोत्रञ्चोच्चार्य्य दर्भयुक्ते ब्राह्मणकरेऽर्घ्यं न्यसेदित्यर्थः । करे इत्येकवचनादेकस्मिन् दक्षिण एव द्विजकरेऽर्घ्यदानं कर्त्तव्यमित्यभिमतं ।

वैजवापेन त्वञ्जलावर्घ्यदानमुक्तं ।

पात्राण्यनुदिशति पितरेतत्तेऽर्घ्यं, पितामहैतत्तेऽर्घ्यं, प्रपितामहैतत्तेऽर्घ्यमिति ब्राह्मणाञ्जलिषु पात्राणि निनयेदिति ।

पात्राणीति पात्रस्थानि जलादीन्यर्घ्यवस्तूनि, अत्र पित्रादिशब्दान् सम्बुद्ध्येकवचनान्तान् प्रयुञ्जानेन नाम-गोत्रयोरपि तदन्तयोरेव प्रयोगः सूचितः ।

तथा च प्रचेतोवृद्धवसिष्ठौ ।

अप्रदक्षिणमेतेषां एकैकन्तु पितृक्रमात् ।

सम्बोध्य नामगोत्राभ्यामेष तेऽर्घ्य इतीरयन् ॥

'एतेषां' पितृ-पितामह-प्रपितामहानां, 'पितृक्रमात्' पित्रादिक्रमात् 'एकैकं', 'नाम-गोत्राभ्यां सम्बोध्य' नाम-गोत्रोच्चारणेन सम्मुखीकृत्य, अनेनार्थात्सम्बोधनविभक्तिप्रयोगोगम्यते । एष तेऽर्घ्य इत्युच्चारयन् पित्राद्यधिष्ठानभूतब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यं दद्यादिति-शेषः । ते इत्यनेन सहान्वयोपपत्त्यर्थं नाम-गोत्रयोरेकवचनान्तयोः प्रयोगोऽनुसन्धेयः । अत्र नाम-गोत्रग्रहणं सम्बन्धाभिधानस्योपलक्षणञ्चेति विज्ञेयं ।

तथा च व्यासः ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि पितॄणामनुकीर्त्तयन् ।
एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनिक्षिपेत् ॥

'एकैकस्य तु विप्रस्येत्येतत् केचिदेवं व्याचक्षते, यद्यप्येकैकस्य पित्रादेः स्थाने बहवो ब्राह्मणा निमन्त्रितास्तथाप्येकदेवताधिष्ठानभूतेषु ब्राह्मणेष्वेकमेव ब्राह्मणं तदुद्देशपरिकल्पितेनार्घ्येण पूजयेत्, न तु तदधिष्ठानभूतद्वितीयादिकमपीति ।

अन्ये त्वाहुः ।

एकदेवतासम्बन्धेन यावन्तो ब्राह्मणाः सम्पादितास्तावतां हस्तेषु तत्पात्रस्थमर्घोदकं प्रदेयं । एकैकस्येति प्रतिब्राह्मणं पृथक्पृथक्क्रियारम्भार्थं । अस्मिंस्तु पक्षे हस्तेष्वर्घ्यं प्रदापयेदित्येकस्यार्घोदकस्यानेकहस्तसम्बन्धाभिधानमसमञ्जसं स्यात् । प्रत्यधिष्ठानं प्रतिपाद्यमानगन्धपुष्पादिसारूप्यमर्घ्यदानस्य कृतं स्यात् ।

समुच्चन्तानां सम्बन्धाभिधानानाम् प्रयोगस्तु मानव-मैत्रायणीयसूत्रेऽभिहितः ।

पवित्रं विप्रपाणौ प्रदाय नाम-गोत्रे समुच्चार्य्य मम पितरेतत्तेऽर्घ्यं मम पितामह प्रपितामहेति ।

अत्र केचिद्दक्षिणपाणेरेव सकलकर्मसाधनत्वं मन्यमानाः पात्रोदकमर्घ्यदाननिनयनञ्च तेनैवाचरन्ति । अन्ये तु पाणिभ्यां पात्रमुद्धृत्य ताभ्यामेव पात्रेणार्घ्यं निनयन्ति ।

तथा च धर्मः ।

या दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य नाम गोत्रञ्च गृहीत्वा सपवित्रे हस्तेऽर्घ्यं दद्यादिति ।

ब्रह्मपुराणे त्वन्य एव प्रकारोऽर्घ्यनिनयने दर्शितः ।

ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा चमसान् क्रमात् ।
पितृतीर्थेन तत्तोयं दक्षिणेन च पाणिना ॥
दत्तदर्भोदके हस्ते विप्राणाञ्च पृथक् पृथक् ।
दद्यान्मन्त्रं जपंश्चाथ या दिव्या आप इत्यपि ।
अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकं ॥

वामहस्तगृहीतेन पात्रेण दक्षिणहस्ते जलं स्रावयन् दक्षिणहस्त-पितृतीर्थेन विप्रहस्ते तन्निनयेदिति वचनार्थः। अत्र एष तेऽर्घ्य इत्येतस्य स्थाने एतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकमित्युच्चारणीयं । अयञ्च मन्त्रः प्रायेणाग्निमत्कर्तृकश्राद्धविषय इति गम्यते, साग्निकश्राद्धे ह्यर्घ्यशब्दमन्तरेणैवोदकनिषेचनविधेरुपालम्भात् ।

अतएव बौधायनः ।

अथैतांस्तिलमिश्रा अपः प्रतिग्राहयिष्यन्नमुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै स्वधा नम इति त्रिस्तिलोदकमेके समामनन्ति, पुरोऽन्नं द्विस्तिलोदकं दद्यात्, भुक्तवत्सु च तृतीयमिति ।

'अपः प्रतिग्राहयिष्यन्' ब्राह्मणानपः स्वीकारयिष्यन्, पित्रादि-नामानन्तरं स्वधा नम इत्युच्चारयेत्। 'त्रिरित्यादि, 'एके' सूत्र-काराः, श्राद्धप्रयोगे त्रिवारं तिलोदकमामनन्ति । तत्र कालानाह, 'पुरोऽन्नं द्विः' अन्नत्यागात्पूर्वं द्विवारं । तत्र गोमयमण्डले चरणक्षाल-नानन्तरमेकं, अग्नौकरणात् पूर्वं द्वितीयं । 'भुक्तवत्सु च तृतीयमिति भुक्त्वाचान्तेषु द्विजेष्वक्षय्योदकाख्यं तृतीयमित्यर्थः । अतएव प्रदेशान्तरे स एवाह, पितृभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः प्रपिताम-

देभ्यः स्वधा नम इति स्वधादत्त्वेति। स्वधा पूर्वमेव व्याख्याता, ताः ब्राह्मणहस्ते दत्त्वाग्नौकुर्य्यादित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

निगमोऽपि ।

तेभ्योव्यतिषङ्गमवदानवद्धृत्वा हस्तेष्वपोनिषिञ्चत्यमुष्येति नामग्राहं चतुर्थेन मातामहादीनामवनेज्येति ।

'तेभ्यः' चमसेभ्यः, चतुर्थेन मातामहादीनामित्युक्तत्वात् । त्रिभ्यस्त्रमसेभ्यः अपोदत्त्वा हस्तेनोद्धृत्य अमुष्येति षष्ठ्यन्तमेकैकस्य पित्रादेर्नाम गृहीत्वा तत्तद्ब्राह्मणहस्तेषु निषिञ्चेत्। उद्धरणप्रकारमाह । 'व्यतिषङ्गमवदानवदिति । यथा चातुर्मास्येषु पैत्रे महाहविषि व्यतिषङ्गमवदानानि गृह्यन्ते एवमत्रापीति । तद्यथा पैत्रे पितामहप्रपितामहचमसेभ्यो गृहीत्वा प्रथमं पितृब्राह्मणहस्ते निषिञ्चेत् । ततः पैतामह-प्रपैतामह-पैत्रचमसेभ्यो गृहीत्वा पितामहद्विजकरे निषिञ्चेत्। ततश्च प्रपैतामह-पैत्र-पैतामह-चमसेभ्यो गृहीत्वा प्रपितामहद्विजकरे निषिञ्चेदिति। आश्वलायनीयास्तु सार्घ्यपात्रं वामहस्तं दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठतर्जन्यन्तराले निवेश्य पात्रान्तरपरिस्रुतेनोदकेनार्घ्यं कुर्वन्ति, सव्योपसृष्टदक्षिणकरगृहीतेन पात्रेण वा । तच्च प्रसव्येनेतरपाण्यङ्गुष्ठान्तरेऽत्यादावाश्वलायनवचने प्रागेव दर्शितं । पात्रानुमन्त्रणमन्त्रादर्घ्यदाने मन्त्रान्तरं, या दिव्या इत्यस्य ब्राह्मणहस्तगलितोदकानुमन्त्रणे विनियोगं चाहाश्वलायनः ।

पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यमित्यनुपूर्वन्ताः प्रतिग्राहयिष्यन् सकृत्स्वधार्घ्या इति प्रसृष्टास्वनुमन्त्रितासु यादिव्या आपः पृथिव्यां संबभूवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः। हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः संस्योनाः सुहवा भवन्त्विति ।

अत्र तिलावापानन्तरं पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमित्यानुपूर्व्येण पित्रादिक्रमेण एकैकस्मिन् पात्रे एकैकमन्त्रेणार्घ्यं प्रयोजयेत् न त्वेतान्यर्घ्यदानवाक्यानीति भाष्यकाराः ।

'ताः' पात्रस्था अपः, ब्राह्मणान् प्रतिग्राहयिष्यन् सकृत्सकृत्स्वधार्घ्या इति मन्त्रं जपेत् । अनेन प्रतिग्राहयेदित्यर्थः । सकृत्सकृद्वचनादस्य त्रिरेवोच्चारणं कर्त्तव्यं, ब्राह्मणभेदानुरोधेनावृत्तिः । तासु प्रसृष्टासु ब्राह्मणहस्तेभ्यो भूमिगतासु यादिव्या इत्यनयर्चानुमन्त्रयेत्, अनुमन्त्रणञ्च सकृदेव सर्वेषामिति प्रागेवोक्तं । कात्यायनस्तु पृथिव्यामित्येतस्य स्थाने पयसेति पठितवान्, एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु । या दिव्या आपः पयसा संबभूवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः संस्योनाः सुहवा भवन्त्विति असावेष तेऽर्घ्य इति । गोभिलस्तु शिवा इति पदाधिकममुमेव मन्त्रं पठितवान्, एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु । या दिव्या आपः पयसा संबभूवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णाः यज्ञियास्ता न आपः शिवाः संस्योनाः सुहवा भवन्त्वसावेतत्तेऽर्घ्यमिति । ये विष्णुस्मृति-विष्णुधर्मोत्तर-ब्रह्मपुराणेषु यास्तिष्ठन्तीत्यादयोऽर्घ्यमन्त्रा उक्ताः ते पाद्यादिप्रतिपादन एव दर्शिताः ।

मैत्रायणीयसूत्रे एकैकं पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय चानुदिश्य ब्राह्मणस्य पाणौ निनयेत् । पित्रे पितामहायेत्यादिचतुर्थ्यन्तनिर्देशात् अमुकगोत्राय अमुकशर्मणे अस्मत्पित्रेऽयमर्घ्य इत्यादीन्यर्घ्यदानवाक्यानि प्रयोज्यानि इति गम्यते ।

आह हारीतः ।

ब्राह्मणैरनुज्ञातः समित्स्वेतीध्ममावाह्याग्निष्वात्तादीन् ब्राह्मण-स्थानुदपात्रैर्यथार्थमर्चयित्वेति ।

अत्र समित्स्वेति ब्राह्मणकर्तृकानुज्ञाश्रवणादग्निसमिन्धनं कर-वाणीत्यादिप्रार्थनावाक्यं द्रष्टव्यं। एवमनुज्ञाप्य 'इध्म' अग्नौ समिन्ध-नार्थं काष्ठं क्षिप्त्वा, पूर्वप्रदर्शितैरेत पितर इत्यादिभिर्मन्त्रैः पितॄना-वाह्य ततः पूर्वकल्पितैरुदपात्रैरुपविष्टान् ब्राह्मणस्थाग्निष्वात्तादीना-दिग्रहणाद्बर्हिषद्भुक्प्रभृतीन् यथापूर्वं यस्य वर्णस्य यैरर्चितैरर्थः श्राद्धं सिध्यति तानर्चयेत्। ते तु "सोमपा नाम विप्राणामित्यादिना मनु-वचनेन पूर्वप्रदर्शिताः ।

यद्वा आवाहन एव मृतपित्राद्यधिष्ठातृभावेनाग्निष्वात्तादिस-ङ्कल्पार्चनन्तु पित्रादित्रयस्यैव नामभिर्यथार्थमिति वचनात्। अनेनैव च जीवत्पितृकादेर्देयार्चनमिति ज्ञायते ।

यमः ।

ततः सलिलमानीय तुष्णीं दद्यात्पवित्रवत् ।

तुष्णीमित्यनेन मन्त्रराहित्यं तेन या दिव्या इत्यादयोनुमन्त्रण-मन्त्रा विकल्पेन करणमन्त्रा वेत्यनुसन्धेयं। अथ वैतदर्घ्यदानेमन्त्ररा-हित्यं येषां वृद्धपरम्परया चर्य्यते तेषामेव न सर्वेषामिति व्यवस्थया बोद्धव्यं। 'पवित्रवत्' पवित्रादिसकलार्घ्यद्रव्यसहितं। अस्मिंश्च मते ब्राह्मणहस्तेऽन्ये एव कुशा निधेयाः। एवमेव मातामहादीनामपि अर्घ्यपात्रसंस्कारादि ब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यदानं तत्तन्नाम-गोत्र-सम्बन्धाभि-धानसहितं पदार्थानुसमयेन कुर्यात्। मातामहानामप्येवमिति श्रुति-

देशस्मरणात् अर्घ्यदानानन्तरमाचमनं कर्त्तव्यमिति पूर्वप्रदर्शितात् ब्रह्मपुराणवचनादवगन्तव्यं ।

इत्यर्घ्यदानं ।

अथ संस्रवविनियोगादि ।

तत्राश्वलायनगृह्ये ।

संस्रवान् समवनीय ताभिरद्भिः पुत्त्रकामोमुखमनक्तीति ।

'संस्रवाः' अर्घ्यपात्रस्थिता जलशेषाः । अत्र लिङ्गदर्शनं शतपथे । संस्रवो ह्येव खलु परिशिष्टो भवतीति । केचित्तु ब्राह्मणकराङ्गुलिविवरविनिःसृतमर्घ्योदकं संस्रवशब्देनोच्यत इति व्याचक्षते । तन्मते तु अर्घ्यदानसमये एव संस्रवदुदकं प्रथमपात्रे संस्रियते । 'समवनीय' एकत्र सम्भृत्य । तथाच कात्यायनः । एकस्मिन् संस्रवान् समवनीय पुत्त्रकामोमुखमनक्तीति । मुखस्य सम्बन्ध्यपेक्षायां सन्निधानादधिकारिण एव सम्बन्धित्वेनावगमात् पुत्रकामो यजमानः स्वमुखमंज्यादित्यवगम्यते । 'एकस्मिन्' प्रथमपितृपात्रे ।

तथा च वृद्धशातातपः ।

प्रथमे पितृपात्रे तु सर्वाम् सम्भृत्य संस्रवान् ।
अनक्ति वदनं पश्चात् पुत्त्रकामो भवेद्यदि ॥

पित्रार्घ्यपात्रेषु यत्प्रथमं पात्रं तत्र सर्वान् संस्रवान् सम्भृत्य, अत्र पितृपात्रसन्निधानात् सर्वशब्देन पितृपात्रगता एव संस्रवा गृह्यन्ते, न वैश्वदेवपात्रस्था अपीति ।

श्लोककात्यायनस्तु संस्रवाभिमन्त्रणे मुखाञ्जने च मन्त्रमुक्तवान् ।

अर्घ्यं स्वधाया इत्युक्त्वा संस्रवानभिमन्त्रयेत् ।

ये देवा इति मन्त्रेण पुत्त्रकामोमुखं स्पृशेत् ।

अत्र प्रतीकगृहीतो मन्त्रोलिख्यते ।

ये देवाः पितरो ये च मानुषा ये गर्भेऽस्तु मरुत[१] ये परास्ता ।
य उद्धृता उत ये निखातास्ते सर्व्वं इह मादयन्तां ।

ब्रह्मपुराणे तु तत्पात्रस्थितेष्वेव संस्रवजलेषु पुत्त्रकामस्य यजमानस्य स्वमुखप्रतिविम्बावलोकनमुक्तं ।

तेषु संस्रवपात्रेषु जलपूर्णेषु तत्र सः पुत्त्रकामोमुखं पश्येन्मन्त्रं पूर्वमुखोजपेत् ।

शुन्धन्तां लोकाः पितृसदनाः पितृसदनमसीति च ।

नागरखण्डे त्वायुष्कामस्य संस्रवजलेन लोचनावसेचनमुक्तं ।

पितृपात्रे समाधाय अर्घ्यपात्राणि कृत्स्नशः ।
आयुष्कामस्तु तत्तोयं लोचनाभ्यां परिक्षिपेत् ॥

'पितृपात्रे' पितुरर्घ्यपात्रे। अर्घ्यपात्राणीतिलक्षणया पात्रस्थिता जलशेषाः । 'समाधाय' निक्षिप्य, लोचनाभ्यां परिक्षिपेत् । अन्ये तु पितुरर्घ्यपात्रे शेषाण्यर्घ्यपात्राण्येव निधाय तेभ्यस्तदवस्थेभ्यो हस्ते जलं संस्राव्य तेन लोचनप्रक्षणं कार्यमित्याहुः । प्रथमपात्रसम्भृतं संस्रवोदकं हस्ते गृहीत्वा आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजमिति प्राङ्मुखोपविष्टस्य यजमानस्यान्येनाभिषेकः क्रियत इति वाजसनेयिनामाचारः। एतानि च मुखाञ्जनादीनि काम्यानि कर्माणि यज्ञोपवीतिना यजमानेन कार्याणि। पूर्वमुखत्वलिङ्गेनापैतृककर्मकत्वा-

---

(१) 'मरुत' इत्ययं आदर्शपुस्तकंपाठः, परन्तु न समीचीनः ।

वगतेः फलसाधनत्वेन गोदोहनवत् प्रकृतक्रियाङ्गभावाभावाच्च। एव-मिह मुखमार्जनादिषु काम्यक्रियाविशेषेषु विनियोग उक्तः । तत्र यदि तेषूपयुज्यमानानान्तेषां कियानंशोवशिष्यते तदा वा काम-विरहे वा प्रतिपत्तिविशेषः कार्य्यः । सोऽपि तदैव वा स्वधावाचनप-र्य्यन्तं संगृह्य वा तत्र प्रथमपितृपात्रन्युब्जीकरणपक्षे तदैव उत्तान-धारणपक्षे तु स्वधावाचनाव्यवहितपूर्व्वकाले । यैस्तु कराङ्गुलिगतान्य-र्घ्योदकानि संस्रवशब्देनोच्यते इति पक्षाश्रयणं क्रियते तैः प्रागुक्त-मुखाञ्जनादिकार्य्येषु तान्येवोपयोज्यानि। वक्ष्यमाणप्रतिपत्तिस्तु पात्र-स्थानामर्घ्यशेषाणामेव कर्त्तव्या, ये तु संस्रवसहितं पात्रं न्युब्जीकुर्वन्ति तन्मते द्विविधानामपि संस्रवाणां शौचनिष्ठेति ।

तत्रार्घ्यदानानन्तरमेव प्रतिपत्तिर्बैजवापगृह्ये ।

पितृभ्योऽर्घ्यमस्त्विति शेषं दर्भेष्ववनेजयतीति ।

अर्घ्ये दत्ते यत्पात्रे अवशिष्टञ्जलं तद्भूमावास्तीर्णेषु दर्भेषु निषि-ञ्चेदित्यर्थः । तदनन्तरं तत्पात्रमनुपहते क्वचित् प्रदेशे स्थापयेत् । तथा च मैत्रायणीयसूत्रे "शिष्टं बर्हिषि निनयेदभ्युत्थ प्रत्यासादयेत्" इति । अभ्युत्थपात्रं प्रत्यासादनस्थानं वा । 'प्रत्यासादनं' नाम पूर्व-मासाद्य गृहीतस्य कृतकार्य्यस्य पुनः क्वचित्प्रदेशे स्थापनं । संस्रवाणां संग्रहं कृत्वा स्वधावाचनात् पूर्वकालन्तेषां प्रतिपत्तिस्त्वत्रिणोक्ता ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितृपात्रे समाहितः ।

त्रिप्वा दर्भपवित्राणि मोचयेत् संस्रवांस्ततः ॥

एतच्च संस्रवधारणं पात्रस्योत्तानतया स्थापने सत्येव नान्यथा, अतोऽनेनार्थादुत्तानतयैव पात्रस्य स्थापनमुक्तं वेदितव्यं । अस्मिंस्तु

पक्षे संस्रवाधारीकृतस्य पितृपात्रस्य पितामहपात्रेण न्युब्जेनोत्तानेन वा पिधानं कर्त्तव्यं ।

तथा च यम-कात्यायनौ ।

पैतृकं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत् ।
प्रपितामहन्ततो न्यस्य नोद्धरेत् न च चालयेत् ॥

अत्रिरपि ।

तृतीयेनापिधापयेत् । तृतीयाभावे चान्येनेति ।

पितृपात्रं पितामहपात्रेण पिधाय प्रपितामहपात्रेणापिदध्यात्, प्रपितामहपात्राभावे अन्येन येन केनचित् पात्रेण वृद्धप्रपितामहपात्रेण वापिदधीत। प्रपैतामहपात्राभावस्तु जीवत्प्रपितामहके श्राद्धेऽनुसन्धेयः। एतच्च पात्रनिधानं विशेषाग्रहणादुत्तानस्थापन-न्युब्जीकरणोभयपक्षसाधारणं । तत्र संस्रवसहितन्युब्जीकरणमन्त्रश्चोक्तः कूर्मपुराणे ।

संस्रवांश्च ततः सर्वान् पात्रे कुर्यात्समाहितः ।
पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं निधापयेत् ॥

'पात्र इति पितुरर्घ्यपात्रे' पितृभ्यः स्थानमसीत्यनेन मन्त्रेण 'न्युब्जं' अधोमुखं, 'निधापयेदिति निदधीतेत्यर्थः ।

पितुरर्घ्यपात्रे संस्रवनिधानमुक्तं कात्यायनसूत्रे ।

प्रथमे पात्रे संस्रवान् समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोतीति ।

पित्रार्घ्यपात्रेषु पितुरर्घ्यपात्रमेव प्रथममिति व्यक्तमेवावगम्यते ।

गोभिलस्तु न्युब्जीकरणानन्तरमेतन्मन्त्रजपमाह ।

प्रथमे पात्रे संस्रवान् समवनीय पात्रं न्युब्जं कृत्वा पितृभ्यः स्थानमसीति।

जपेदिति शेषः ।

संस्रवपात्रन्युब्जीकरणाय प्रदेशविशेषस्तु नागरखण्डे ।

अधोमुखञ्च तत्पात्रं विजने स्थापयेत्ततः ।

'तदिति यस्मिन् पितृपात्रे संस्रवाः संगृहीताः । 'विजने' श्राद्धीय-द्रव्यानयनापनयन-परिवेषणादिकर्तृजनसञ्चरणदोषरहिते प्रदेशे ।

एवंविधेऽपि न यस्मिन् कस्मिंश्चित् किन्तु वैश्वदेविकद्विजपङ्क्ते-रुत्तरत एवेत्याह प्रचेताः ।

पितृपात्रे निधायाथ न्युब्जमुत्तरतोन्यसेत् ।
पितृभ्यः स्थानमसीति निधायाथार्चयेद्द्विजान् ॥

पितृपात्रे संस्रवान्निधाय तत्पात्रं ब्राह्मणानां पुरतः पितृभ्यः स्थानमसीति अनेन मन्त्रेण न्युब्जमधोमुखं स्थापयेत् । तदनन्तरं गन्धपुष्पादिभिः श्राद्धभोक्तृनर्चयेत् ।

पाद्म-मात्स्यपुराणयोरप्युक्तं ।

या दिव्येत्यर्घ्यमुत्सृज्य दद्याद्गन्धादिकं ततः ।
वस्त्रोत्तरञ्चानुपूर्वं दत्त्वा संस्रवमादितः ॥
पितृपात्रे निधायाथ न्युब्जमुत्तरतो न्यसेत् ।
पितृभ्यः स्थानमसीति निधाय परिवेषयेत् ॥

अस्यार्थः । या दिव्येत्यनेन मन्त्रेणार्घ्यं 'उत्सृज्य' दत्त्वा, तदनन्तरं 'आदितः' प्रथमं, पितृपात्रे संस्रवान् पितामहार्घ्यपात्रस्थितान् जल-शेषान् निधाय तत्पात्रं पितृभ्यः स्थानमसीत्यनेन मन्त्रेण भोक्तृद्वि-जपङ्क्तेरुत्तरतोन्युब्जं 'न्यसेत्' निदधीत, निधाय च 'गन्धादिकं' गन्ध-पुष्प-धूप-दीपं, 'वस्त्रोत्तरं' वस्त्रमुत्तरं यस्य यस्य दीयते

तदनुपूर्वक्रमेण दत्त्वाग्नौकरणञ्च कृत्वा परिवेषयेदिति ।

संस्रवपात्रस्य भूमावेव न्युब्जीकरणं न तु पीठ-वृशी-कुतुपाद्यु-परीत्याह याज्ञवल्क्यः ।

दत्त्वार्घ्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।
पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः ॥

अध इति भूमावेव ।

अतएव प्रचेताः ।

प्रथमे पितृपात्रे तु सर्वान् सम्भृत्य संस्रवान् ।
पितृभ्यः स्थानमित्युक्त्वा कुर्याद्भूमावधोमुखं ॥

एतच्च कुशान्तरितायामेव भूमावधोमुखं कर्त्तव्यं ।

तथाचाच भाडलाचार्य्येण स्मृतिर्दर्शिता ॥

कुर्याद्दर्भेष्वधोमुखमिति ।

अस्माभिरप्यत्र कात्यायनवचनं दर्शयिष्यते ।

पात्रस्थापनभूमेः समन्त्रकं प्रोक्षणमाह दक्षः ।

शुन्धन्तां लोका इति तु सिञ्चेद्भूमिं क्षिपेत् कुशान् पितृभ्यस्था-नमसीति ।

शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इत्येतावत्परिमाणं यजुः ।

शङ्खधरापरार्काभ्यां प्रदर्शिते तु कात्यायनवचने न्युब्जीकरणे मन्त्रान्तरमुक्तं । शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इत्यनेन मन्त्रेण तिलो-दकेनावसिच्य तत्र पितृषदनमसीति अनेन मन्त्रेण तत्पात्रमधोमुखं स्थापयेत् । अत्र द्वारकार्य्यैक्यात् पितृभ्यः स्थानमसीति अनेन सहास्य विकल्प इति शङ्खधरः ।

प्रचेतसा तु शुन्ध्यन्तामित्यस्य स्थापयिष्यमाणपात्रस्पर्शने विनियोगः सपवित्रस्य च पात्रस्य न्युब्जीकरणन्तदुपरि कुशनिधानञ्चोक्तं ।

अर्घ्यसंस्रवपात्रन्तु शुन्धन्तामिति संस्पृशेत् ।
पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं कुर्यात्पवित्रवित् ॥

तस्योपरि कुशान् दत्त्वेति ।

यान्यर्घ्यपात्रेभ्यः समुद्धृत्य ब्राह्मणहस्तेषु दत्तानि पवित्राण्यासन् तान्यादाय तैः सह न्युब्जं कुर्यात्, सहभावस्यैवं । अत्र तेष्वेव पवित्रेषु यैः स्वधानिनयनं क्रियते ते न्युब्जीकृतपात्रपार्श्वे दक्षिणाग्राणि तानि स्थापयन्ति । ये तु तद्व्यतिरिक्तेष्वेव दर्भेषु स्वधानिनयनं कुर्व्वते तेषामेव पवित्राणामुपरि पात्रं न्युब्जीकुर्वन्ति ।

वैजवापोऽपि ।

तस्योपरि कुशान् दत्त्वा प्रदद्याद्दैवपूर्वकं ।
प्रदद्यादित्यादिरुत्तरवाक्यस्यावयवः ।

कात्यायन आह ।

अत्र गन्धपुष्पधूपदीपानां प्रदानमिति ।

अत्रेति कृते न्युब्जीकृते पात्रे । केचित्तु अत्रेत्येतस्मिन्नवसरे ब्राह्मणेभ्यो गन्धादीनां प्रदानमिति व्याचक्षते । तदप्यविरुद्धं वचनान्तरसंवाददर्शनात् । अत्रिस्तु गन्ध-पुष्पादिभिरभ्यर्चित एव देशे पात्रस्य न्युब्जीकरणं । न्युब्जीकृतस्यार्चनमन्त्रेणैवापिधानं ।

पिधायकपात्रस्याप्यर्चनमाह ।

गन्धादिभिस्तदभ्यर्च्य तृतीयेनापिधापयेत् ।
पितृभ्यस्थानमसीति शुचौ देशेऽर्चितेर्चयेत् ॥

अत्र द्वितीयेनापिधाययेदित्यवगन्तव्यं ।

ब्रह्मपुराणे तु न्युब्जीकृतेषु पात्रेषु पितॄणां पाद्यादिभिरर्चनमुक्तं।

ततस्तेष्वर्घ्यपात्रेषु सापिधानेषु वै पितॄन् ।

पूजयेत् पितृपूर्वन्तु पाद्यार्घ्यकुसुमादिभिः ॥

यद्यपि सापिधानेषु पूजयेदित्युक्तं तथाप्यपिधानरहिते सर्वोत्तरे पात्रे पूजनं कर्त्तव्यं। सापिधानशब्दस्यानपिधानेपि भूम्ना प्रवृत्तत्वात् । अतोऽत्रार्घ्यपात्रेषु सापिधानेष्वितिवचनार्जवाय नापरमनर्घ्यपात्रमर्घ्य-पात्रपिधायकं कल्पनीयं ।

एतच्च न्युब्जीकृत्यार्चितं पात्रं ब्राह्मणविसर्जनादिकालात् पूर्वं नोद्धरणीयमित्यापस्तम्ब-यमावाहतुः ।

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितॄणामर्घ्यपातितं ।

आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति यावद्विप्रविसर्जनं ॥

'प्रथमं' विप्रविसर्जनात् पूर्वं विप्रविसर्जनपूर्वकालात् पूर्वं वा प्रीतिप्रश्नपूर्वकालात्पूर्वं वा। 'पितॄणामर्घ्यपातितं' पितॄणामर्घ्यकर्म्मणि न्युब्जीकृतपात्रं, नोद्धरेत्। यतस्तेन पात्रेण आवृताः सन्तः पितरस्तत्र तिष्ठन्ति ते तस्योद्धरणे सति प्रध्वस्तगृहा गृहमेधिन इवान्ताः सन्तोऽपसरन्तीत्यर्थवादः। अतः पूर्वोक्तकालत्रयात् पूर्वं नोद्धरेत्, विप्रविसर्जनग्रहणस्य कालत्रयोपलक्षणार्थत्वात् ।

आश्वलायनगृह्येऽपि ।

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितॄणामर्घ्यपातितं ।

आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥

उद्धरणे दोषोऽपि तत्रैवोक्तः ।

उद्धरेद् यदि चेत्पात्रं ब्राह्मणोऽज्ञानदुर्बलः ।
अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं क्रुद्धे पितृगणे गते ॥

आपस्तम्ब-यमाभ्यामपि दोषोऽभिहितः ।

उद्धरेत यदा पात्रं विवृतन्तु यदा भवेत् ।
अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं देवैः पितृगणैः सह ॥

उशनसा तूद्घाटनेऽपि दोषोऽभिहितः ।

उत्तानं विवृतञ्चापि पितृपात्रं यदा भवेत् ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं क्रुद्धैः पितृगणैर्गतैः ॥

विवृतमित्युद्घाटितं ।

यम-कात्यायनाभ्यान्तु तस्य स्पर्शे दोषोऽभिहितः ।

स्पृष्टमुद्धृतमन्यत्र नीतमुद्घाटितं तथा ।
पात्रं दृष्ट्वा व्रजन्त्याशु पितरः प्रशपन्ति च ॥

'स्पृष्टं' हस्तादिना संयोजितं, 'उद्धृतम्' उत्क्षिप्तं, 'अन्यत्र नीतं' स्थानान्तरं प्रापितं, 'उद्घाटितम्' अपनीतपिधानं, 'पात्रं' अर्घ्यपात्रं, दृष्ट्वा पितरः 'व्रजन्ति' श्राद्धदेशन्त्यजन्ति, 'शपन्ति च' यजमानं प्रति त्वमसुतोऽनायुरधनो भव इत्यादिप्रकारामनिष्टफलां वाच-मुत्सृजन्ति । अत्र स्पर्शनमन्तरेणोद्धरणादिक्रियाकरणसामर्थ्यविरहात् स्पर्शमात्रे दोषाभिधानेनोद्धरणादावपि सिध्यत्येव दोषः, तथापि दोषातिशयार्थन्तेषां पृथगुपन्यासः । अथवा स्पर्शमन्तरेण यष्ट्या-दिनाभ्युद्धरणे दोषप्राप्त्यर्थन्तेषां पृथगभिधानमिति ।

इति संस्रवविनियोगादि ।

अथ प्रयोगपद्धतिः।

यथोक्तपित्र्यधर्म्मयुक्तः कर्त्ता प्रोक्षितायां भुवि दक्षिणापवर्गतया-स्तीर्णेषु त्रिषु दर्भेष्वेकैकमित्येवं पितृवर्गे त्रीणि तैजसाश्ममय-मृण्मय-यानीत्येवं भिन्नजातीयानि पात्रप्रकरणोक्ततैजसाद्यन्यतमैकजातीयानि वा पात्राणि "आमागन्त्वित्यादिना मन्त्रेण तूष्णीं वा साग्निकोऽग्निस-मीपे अनग्निको ब्राह्मणसमीपे दक्षिणापवर्गं दक्षिणाग्रतया न्युब्जान्या-साद्य तेषां पश्चिमतस्तथैव मातामहवर्गे त्रीण्येकं वासाद्यासादनक्रमेण प्रोक्ष्योत्तानानि कुर्य्यात् उत्तानान्येव वासादयेत्। तेषु च प्रत्येकं त्रिशिखानि द्विगुणीकृतानि दक्षिणाग्राणि पवित्राणि निधाय "शन्नो-देवीरित्यनेन मन्त्रेण "समन्यायन्ती-महाव्याहृत्यापोहिष्ठीयैर्वैकैक-स्मिन् पात्रे दक्षिणपाणिप्रदेशिन्यङ्गुष्ठान्तरालसंयुक्तस्य वामस्य वामोप-स्पृष्टस्य दक्षिणस्य वा करस्य पितृतीर्थेन जलं निषिञ्चेत्। तदनन्तर-मेव "तिलोऽसीत्यादिना तत्र तिलान् प्रक्षिप्य "गन्धद्वारामित्यादिना मन्त्रेण तूष्णीं वा गन्धं निधाय "श्रीश्च त इत्यादिना तूष्णीं वा पुष्पाणि प्रक्षिपेत्। बौधायनानुसारी तु कर्त्ता "मधु वातेत्यादिभि-र्मन्त्रैर्मधु-घृतप्रक्षेपमपि कुर्य्यात्। गन्ध-पुष्पाक्षतप्रक्षेपन्तु "पितृभ्योनम इत्यादिना मन्त्रत्रयेण निर्वर्त्तयेत्। निगमानुसारी तु पूर्वोक्तानि द्रव्याणि सक्षीर-दधीनि निदधीत। कालिकापुराणं ब्रह्मपुराणञ्चा-द्रियमाणस्तु यव-सर्षप-तिल-तण्डुल-कुशाग्राण्यपि प्रक्षिपेत्। तदनन्तरं सर्वोऽपि कर्त्ता "निरस्तं न सुमुचेरित्यनेनावकरन्निरस्य "देवोवः सविता इत्यादिना मन्त्रेण तूष्णीं वा हस्तद्वयाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां पात्रस्थं कुशपवित्रं गृहीत्वोत्पूय तदुपरि कुशत्रयं निधाय सावित्र्यानुमन्त्र्य

कृताञ्जलिः ॐ पित्रर्घ्यपात्राणां सम्पत्तिरस्त्विति पितृब्राह्मणान् पृष्ट्वा तैश्च ॐ अस्तुपित्रर्घ्यपात्राणां सम्पत्तिरिति प्रतिवचने कृते सत्या-स्तीर्णदर्भसहितानि दक्षिणाग्राण्यर्घ्यपात्राणि स्वधार्घ्या इति द्विजानां पुरतः स्थापयेत् । ततः पित्र्यप्रथमद्विजहस्तेऽपोदत्त्वादिमार्घ्यपात्रस्थं कुशपवित्रञ्च दक्षिणाग्रं तत्करे निधाय स्वेन रूपेण पितरमनुध्यायन् तिल-गन्ध-कुसुमैः शिरस्तः पादान्तं पादतो वा शिरोऽन्तं नमोत्र इति मन्त्रेण ब्राह्मणमभ्यर्च्य पाणिद्वयेनार्घ्यपात्रमुद्धृत्य या दिव्येत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य्य ॐ अमुकगोत्रामुकशर्मन्नस्मत्पितः सपत्नीक वसुरूपे-दन्तेऽर्घ्यं स्वधा नम एष तेऽर्घ्यः स्वधा नम इति वा प्रयुज्य पूर्व्वदत्त-पवित्रसहिते हस्ते तत्पात्रस्थितमर्घ्योदकं दक्षिणहस्तपितृतीर्थमन्वव-नतेन पात्रेण किञ्चित् निनयेत्। आश्वलायन-शौनकमतानुसारी तु कर्त्ता सव्यकरेणार्घ्यपात्रमुद्धृत्य दक्षिणकरपितृतीर्थमन्ववनामितेन पा-त्रेण। वक्ष्यमाणब्रह्मपुराणमाद्रियमाणस्तु सम्बुद्ध्यन्तगोत्राद्युच्चारणानन्तरं एतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकमित्युच्चारयन् वामकरेणोद्धृतेन पात्रेण दक्षिणहस्तेन जलं स्रावयन् दक्षिणहस्तपितृतीर्थेनार्घ्यं दद्यात्। तदनन्तरं तस्मात्पवित्रमादाय पित्रधिष्ठानभूतद्वितीयादिद्विजकरे प्रदाय तत्र तत्पात्रस्थितं किञ्चित् किञ्चिदर्घ्योदकं पूर्व्ववन्निषिच्य कियत्संस्रवशब्दवाच्यमवशेषयेत्। ब्राह्मणकरगलितस्य संस्रवशब्दवा-च्यत्वं मन्यमानस्तु नावशेषयेत् किन्तु तत्करगलितं संस्रवकार्य्यार्थं कस्मिंश्चित्पात्रे धारयेत्। ततः पैतामहप्रथमद्विजहस्ते अपोदत्त्वा पितामहपात्रस्थितं कुशपवित्रञ्च दक्षिणाग्रं तत्करे निधाय स्वेन रूपेण च पितामहमनुध्यायन् ब्राह्मणमभ्यर्च्य पात्रमुद्धृत्य "या दिव्येत्याद्युच्चार्य्य

ॐ अमुकगोत्रामुकशर्मन्नस्मत्पितामह सपत्नीक रुद्ररूपेत्यभिधाय पितामहार्घ्यपात्रेण पितामहाधिष्ठानभूतद्विजहस्तेषु सर्वं पूर्व्ववत् कुर्य्यात्। एवं प्रपितामहद्विजहस्तेऽपोदत्त्वा प्रपितामहपात्रस्थितं पवित्रं तत्करे दक्षिणाग्रं निधाय स्वेन रूपेणादित्यरूपेण च प्रपितामहमनुध्यायन् "या दिव्येत्यन्तं कृत्वामुकशर्मन्नस्मत्प्रपिताह सपत्नीकादित्यरूपेत्यभिधाय प्रपितामहार्घ्यपात्रेण प्रपितामहाधिष्ठानभूतद्विजकरेषु सर्वं पूर्व्ववत् कुर्य्यात्। एतदनन्तरञ्च पितृवर्गवन्मातामहवर्गेऽपि तत्तद्गोत्राद्युच्चारणपूर्व्वकमर्घ्यं दद्यात्। वर्गद्वयेपि च गोत्राद्युच्चारणे सम्बुद्धा सह विकल्पमानायाश्चतुर्थ्या अपि प्रयोगोऽनुसन्धेयः। निगममतमनुसरंस्तु पैत्र-पैतामह-प्रपैतामहचमसेभ्योऽर्घ्योदकं गृहीत्वा यथोक्तयैवेतिकर्त्तव्यतया प्रथमं पितृब्राह्मणहस्ते षष्ठ्यन्तगोत्राद्युच्चारणपूर्व्वकं तन्निषिच्य पैतामह-प्रपैतामह-पैत्रचमसेभ्यो गृहीत्वा पितामहद्विजकरेऽवसिच्य प्रपैतामह-पैत्र-पैतामहचमसेभ्यो गृहीत्वा प्रपैतामहद्विजकरे निक्षिप्य शेषं पूर्व्ववत् कुर्य्यात्। ततः सर्व्वोपि यज्ञोपवीती प्राङ्मुखः पित्रर्घ्यपात्रस्थितान् जलशेषान् पित्र्यब्राह्मणकराङ्गुलिगलितान्यर्घ्योदकानि वा पितुरर्घ्यपात्रे सम्भृत्य अर्घ्यं स्वधा या इत्यनेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तत्पात्रस्थं संस्रवोदकं दक्षिणकरे गृहीत्वा ये देवा इति मन्त्रेण पुत्रकामो यजमानः स्वमुखमंज्यात्।

ब्रह्मपुराणमाद्रियमाणस्तु प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती पुत्रकाम एव पित्रादितत्पात्रावस्थितेष्वेवार्घ्योदकशेषेषु शुन्धन्तां लोका इत्यादिना मन्त्रेण स्वमुखप्रतिबिम्बावलोकनं कुर्य्यात्। आयुष्कामस्तु यज्ञोपवीतादिधर्मयुक्तः सन् पित्रर्घ्यसंस्रवान् पितुरर्घ्यपात्रे निक्षिप्य पितृपात्रे

वा पितामहपात्रं तस्मिंश्च प्रपितामहपात्रं निधाय तदत्रस्थेभ्य एव तेभ्यः स्वदक्षिणहस्ते जलं संस्राव्य तूष्णीमेव स्वलोचनाञ्जनं कुर्य्यात् । वाजसनेयिनामाचारमनुसरंस्तु प्राङ्मुखस्यासीनस्य यज्ञोपवीतिनो यजमानस्य प्रथमपितृपात्रसम्भृतैः संस्रवैः "आपः शिवाः शिवतमा इत्यनेन मन्त्रेण पितृब्राह्मणपङ्क्तावुपविष्टः कश्चिदभिषेकं कुर्य्यात् । ततः प्राचीनावीती दक्षिणामुखो मुखाञ्जनादिक्रियोपयुक्तसंस्रवशेषानकामस्तु सर्वानेव संस्रवान् पात्राधोभागनिहितदर्भेषु पितृभ्योऽक्षय्यमस्त्वित्यनेन मन्त्रेण दक्षिणकरपितृतीर्थस्थितेन पात्रेण निनीयानिनीयैव वा वैश्वदेविकद्विजपङ्क्तेरुत्तरतः शुन्धन्तां लोका इत्यनेन जलसञ्चरणदूषितं प्रदेशं प्रोक्ष्य तत्र दक्षिणाग्रान् कुशानास्तीर्य्य पितृभ्यः स्थानमसीति पितृषदनमसीति वा सपवित्रं पितृपात्रं न्युब्जं कुर्य्यात् । तच्च पितामहपात्रेण तदपि प्रपितामहपात्रेण पिधाय तदुपरि कुशान्निदधीत । अथवा शुन्धन्तां लोका इत्यनेन पात्रस्पर्शं कृत्वा न्युब्जीकरणादिकुशनिधानान्तं कुर्य्यात् । स्वधावाचनपर्य्यन्तं संस्रवधारणकारी तु तत्रोत्तानमेव पात्रं स्थापयित्वा पूर्ववत्पिधानादि कुर्य्यात् । अनन्तरञ्च तत्र श्राद्धदेवताभूतान् पित्रादीन् गन्ध-पुष्प-धूप-दीपैरर्चयेत् । एवं मातामहादिश्राद्धेऽपि कुर्य्यात् ।

इत्यर्घ्यनिरूपणं ।

अथ गन्धादिदानं ।

तत्र तावद्विधिमाहतुर्मनु-वृहस्पती ।

उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेषु जुगुप्सितान् ।
गन्ध-माल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकं ॥

अस्यार्थः। उपवेशनानन्तरन्तानुपविष्टान् विप्रान् गन्धमाल्यैरर्चयेत्। 'गन्धान्' कुङ्कुम-कर्पूरादीन् दद्यात्। 'माल्यानि' कुसुमस्रजः। सुरभिग्रहणं माल्यविशेषणं। अतो निर्गन्धानि पुष्पाणि न दद्यात्। गन्धेष्वपीदं विशेषणं असुरभिगन्धनिवृत्त्यर्थं युक्तं। अथवा सुरभिग्रहणं स्वतन्त्रमेव धूपसङ्ग्रहार्थं व्याख्येयं। 'पूर्वकमिति देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः पूर्वं दत्त्वा ततः पितृभ्योदातव्यं। इदञ्च देवपूर्वकत्वस्य पुनर्ग्रहणं प्राग्भोजनप्रवृत्तौ तु पान-व्यञ्जनादिदाने न नियम इत्येवमर्थमाङ्ः। अन्यथा कोऽर्थः पुनरभिधाने भवेत्। 'अजुगुप्सितान्' अनिन्द्यान् विप्रान्। अनुवादोयं तादृशानामेव विधानात्। अथवा सत्यपि भूतप्रत्ययनिर्देशे प्रकृत्यर्थकर्त्तव्यतानिषेध एवायं। उपविष्टान्न जुगुप्सेत न निन्देदित्युक्तं भवति, प्रत्ययार्थत् त्यागो वरं न सर्वपदार्थत्याग इति मन्यते। अनुवादे हि कृत्स्नमेव पदमनर्थकं स्यादिति।

बौधायनस्तु गन्धादिदानस्यार्घ्यानन्तर्य्यमाह।

अथैतांस्तिलमिश्रा अपः प्रतिग्राह्य गन्धमाल्येन चालङ्कृत्वेति।

'अथ' उपवेशनानन्तरं, 'एतान्' पित्र्यब्राह्मणान्, 'अपः' अर्घ्यार्थाः।

धूपस्यापि दानमाहतुः शङ्ख-लिखितौ।

गन्ध-माल्य-धूपैरलङ्कृत्येति।

नागरखण्डे।

ततस्तु चन्दनादीनि दीपनानि समाददेत्।

'ततः' अर्घ्यदानानन्तरं।

कौशिकसूत्रे त्वञ्जनादर्शयोरपि प्रदानमुक्तं। गन्ध-माल्य-धूपाञ्जनादर्श-प्रदीपस्याहरणं।

आहरणस्य दृष्टार्थत्वाद् ब्राह्मणेषु तत्सम्पादनकर्त्तव्यतावगन्तव्या ।

आश्वलायनगृह्ये त्वाच्छादनदानमप्युक्तं ।

एतस्मिन् काले गन्ध-माल्य-धूप-दीपाच्छादनानां प्रदानं ।

'एतस्मिन्' अर्घ्यदानानन्तरं ।

बोधायनसूत्रेऽपि ।

अथैतान् वस्त्र-गन्ध-धूप-दीप-माल्यैर्यथोपपादं सम्पूज्य पृच्छत्युद्ध्रियतामिति ।

'यथोपपादं' यथोपपत्तिगुणजातिप्रकर्षम्, 'पृच्छति' उपविष्टान् ब्राह्मणानग्नौकरणार्थं सर्वप्रकारमन्नमुद्ध्रियतामिति प्रश्नं कुर्य्यात्। तथा "स्वधां दत्त्वा वस्त्र-भोजन-गन्ध-पुष्प-धूपादिभिरर्चयित्वा पितॄननुज्ञाप्य" इति 'स्वधा' अर्घ्योदकं। अत्र यद्यपि गन्धादिदानात् पूर्वं वस्त्रप्रदानमाम्नातं तथापि पाठक्रमं बाधित्वा धूपदीपदानानन्तरमेव तत्कार्य्यं ।

तथाचोक्तं कालिकापुराणे ।

ततोऽभ्यर्च्य सुरान् पूर्वं सान्निध्यं कल्प्य वै पितॄन् ।
गन्धाद्यैर्गन्ध-माल्यैश्च विधिवद् यत्नतोऽर्चयेत् ।
धूप-दीपावसाने तु आच्छादनं नियोजयेत् ॥

'सान्निध्यं कल्प्य' आवाहनेन पितॄणां सन्निधानं परिकल्प्य, अथवा विश्वेदेवार्चनानन्तरं पितृब्राह्मणानां सन्निधानं परिकल्प्य कृत्वा तत्र पितॄनर्चयेत्। 'गन्धाद्यैः' सौरभयुक्तैः। 'गन्धैः' चन्दनादिभिः। माल्यैश्चार्चयेत्। 'आच्छादनं नियोजयेत्' पुत्रादिभिः संयोजयेत् तदुद्देशेन दद्यादित्यर्थः ।

पाद्म-मात्स्ययोरपि।

या दिव्येत्यर्घ्यमुत्सृज्य दद्याद्गन्धादिकं ततः।
वस्त्रोत्तरञ्चानुपूर्व्वं दत्त्वा संस्रवमादितः॥

"या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेणार्घ्यं दत्त्वा, 'गन्धादिकं' गन्ध-पुष्प-धूप-दीपं, 'वस्त्रोत्तरं' वस्त्रमुत्तरं, यस्य दीयते तत्पितृभ्यो दत्त्वा पात्रस्थं जलशेषं पितृपात्रे निधाय तत्पात्रमुत्तरप्रदेशे न्युब्जं कुर्य्यादित्यनेन सम्बन्धः। 'अनुपूर्व्वं' आनुपूर्व्व्येण, प्रथमं गन्धं दत्त्वा ततः पुष्पाणि ततो धूप-दीपमाच्छादनं दद्यादिति।

वैजवापेन तु आच्छादनदानान्तरं यज्ञोपवीतदानमुक्तं।

तस्योपरि कुशान् दत्त्वा प्रदद्याद्दैवपूर्व्वकं।
गन्धपुष्पाणि धूपञ्च दीपं वस्त्रोपवीतके॥

'तस्य' न्युब्जीकृतपितृपात्रस्य, उपरि कुश-गन्ध-पुष्पाणि दत्त्वा वैश्वदेविकब्राह्मणपूर्व्वकं पित्रादिब्राह्मणकरेषु गन्धादि दद्यात्। अनेन पित्र्यगन्धादिदानस्य दैवगन्धादिदानेन सह क्रमोपदेशेन दैवे पित्रे चार्चनं पदार्थानुसमयेन कार्य्यमिति ज्ञायते। तेन याज्ञवल्क्योक्तेन काण्डानुसमयेन सह अस्य पदार्थानुसमयस्य विकल्पो वेदितव्यः। न चायं गन्धादिदानात् प्रभृत्येव तत्पूर्व्वन्तु काण्डानुसमय एवेति वाच्यं। प्रयोगवैरूप्यापत्तेः। देवांश्च पितॄंश्चावाहयिष्य इत्यनुज्ञाप्येत्यादिना गन्धादिदानात् प्रागेवानुष्ठानस्य पैठीनसिना स्मृतत्वाच्च। अस्य च गन्धादिदानस्य न्युब्जीकृतपात्रोपरि कुशनिधानानन्तर्य्यमपि वैकल्पिकं वेदितव्यं। निरन्तरदर्शितमत्स्यपुराणवचने तत्पूर्व्वमेवावश्यकर्त्तव्यताया अवगमात्। 'वस्त्र यज्ञोपवीतके' इति। वस्त्रं यज्ञो-

पवीतं च दद्यात् । न चैतत् "वस्त्राभावे यज्ञोपवीतकं" इति वृद्धशातातपविहितं वस्त्रप्रतिनिधिरूपं यज्ञोपवीतमिति मन्तव्यं, समुच्चयाभिधायकसमासविरोधात् यज्ञोपवीतप्रकरणप्रदर्शितस्वतन्त्रयज्ञोपवीतदानोपदेशबाधापत्तेश्च ।

विष्णुना त्वलङ्कारदानमप्युक्तं ।

निवेद्य चानुलेपन वस्त्र-पुष्पालङ्कार-धूपैः शक्त्या विप्रान् समभ्यर्च्य । निवेद्येत्यनुलेपनादीनि पित्राद्युद्देशेन ब्राह्मणेषु सम्पाद्य तैस्तानभ्यर्च्यालङ्कृत्य वक्ष्यमाणं कुर्य्यादित्यर्थः ।

इति गन्धादिदानविधिः ।

अथ गन्धादिदानेतिकर्त्तव्यता ।

तत्र तावद्विश्वेदेवगन्धादिदाने प्रदर्शिता मन्त्राः पित्र्यगन्धादिदानेऽपि वेदितव्याः । "दीपश्चेदं ज्योतिर्दैवे पित्र्ये च कर्मणि" इत्यादेर्भविष्योत्तरवचनस्य तत्साधारण्यप्रतिपादकस्य विश्वेदेवगन्धादिदानप्रकरणे प्रदर्शितत्वात् । एवमेव श्राद्धकर्त्ता गन्धैर्गात्रानुलेपने क्रियमाणेऽपि पवित्रकरत्वमङ्गं पुनर्द्विजैः क्रियमाण इति तत्प्रकरणप्रदर्शितवचनवशादिहाप्यवगन्तव्यं । एवमेव गन्धादिपूजासिद्ध्यर्थं श्राद्धकर्त्ता ब्राह्मणेन चोत्तरीयोपवीतयोः ब्राह्मणस्कन्धादनुत्तारणं वर्तुलपुण्ड्राकरणं ब्राह्मणेन शिखायामेव माल्यधारणं गन्धादिदानस्योदक्पूर्व्वकत्वमित्येवमादयो नियमाः समाना वेदितव्याः । विशेषस्तूच्यते । गन्धदानादौ गन्धद्वारामित्यादिमन्त्रोच्चारणान्ते पितृ-पितामह-प्रपितामहानां नाम-गोत्रोच्चारणं कर्त्तव्यं ।

तथाचोक्तं आदित्यपुराणे ।

अतोऽर्थं प्रदद्याद्धूपं पितॄनुद्दिश्य धर्म्मवित् ।
सङ्कीर्त्य नाम-गोत्रादि प्रत्येकञ्च प्रकल्पयेत् ॥

यस्माद्धूपदानेन पितॄणामक्षया प्रीतिर्जायते अत एतदर्थं नाम-गोत्राद्युच्चारणपूर्व्वकं पितॄनुद्दिश्य ब्राह्मणानां पुरतो घृत-मधुयुक्तं गुग्गुल्वादिकं धूपप्रकरणोक्तं धूपं प्रदद्यात् तच्च पित्रादिभ्यः कल्पये-त्तदुद्देशेन दद्यादित्यर्थः। अत्र यद्यपि धूपदान एव नाम-गोत्राद्युच्चारणं प्रतीयते तथापि गन्धादिदानादावप्यनुसन्धेयं।

अत आह पैठीनसिः।

नाम-गोत्रे समुच्चार्य्य दद्याच्छ्रद्धासमन्वितः ।
पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्यो गन्धादीन् देवपूर्वकं ॥

आदिशब्देन पुष्प-धूपाच्छादनानि संगृह्यन्ते। अतएवाह हारीतः, "गन्धान् पितृगोत्र-नाम गृहीत्वाप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोर्धूप-दीप-माल्याच्छादनं" इति। पित्रर्थं ब्राह्मणहस्तेऽपो निनीय गन्धान् चन्द-नकुङ्कुमकर्पूरादीनादाय वक्ष्यमाणप्रकारेण पितुर्नाम-गोत्रे समुच्चार्य्य ब्राह्मणहस्त एव गन्धं दत्त्वाप उपस्पृश्यैवमेव पुष्प-धूप-दीपाच्छादनं दद्यात्। 'इतरयोः' पितामह-प्रपितामहयोः, 'एवमेव' पितुरिव, गन्धाच्छादनान्तं तत्तद्ब्राह्मणहस्ते दत्त्वोदकं संस्पृशेदित्यर्थः। तदेवं गन्धादिदानं कृत्वा कृताञ्जलिः श्राद्धकर्त्ता आदित्या रुद्रा वसव इत्येतामृचं जपेत् ।

तथा च लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे।

तानर्च्य भूयोगन्धाद्यैर्धूपं दत्त्वा च भक्तितः ।
आदित्या रुद्रा वसव इत्यृचमजपत् प्रभुः ॥

'तान्' पित्रादीन्, गन्ध-पुष्पैरभ्यर्च्याच्छादनान्तं कृत्वा "आदित्या रुद्रावसवः सुनिष्याद्य वा द्यामा पृथिवीमन्तरिचं । सजोषसोयज्ञं मुवन्तु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्त्वध्वरस्य केतुः" इत्येतामृचं वराहः पठितवान् । अतोऽन्येनापि श्राद्धं कुर्वता गन्धादिदानान्ते ऋक् पठितव्येति गम्यते । विष्णुधर्म्मोत्तरे तु द्विजानवलोकयन् अमुमेव मन्त्रं जपेदित्युक्तं ।

सम्पूज्य गन्ध-पुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् प्रयतः सदा ।
आदित्या रुद्रा वसवो द्विजान् वीचंस्ततोजपेत् ॥

अत्र यद्यपि वीचन् जपेदिति जपावेचणयोस्तुल्यकालता प्रतीयते तथापि मन्त्रोच्चारणान्त एव द्विजावेचणं कर्त्तव्यं । तत्र तस्य करणमन्त्रत्वात् ।

तथा च विष्णुः ।

विप्रान् समभ्यर्च्यादित्या रुद्रा वसव इति वीच्य ।

अत्रेतिकरणादिमामृगटभणात् रथनामृतस्येतिवत्करणमन्त्रत्वं प्रतीयते ।

कठसूत्रे तु मन्त्रान्तरमुक्तं ।

यास्तिष्ठन्त्यमृता वागयन्मे मातेति त्रिभिः पाद्यार्घ्याचमनीयोदकानि चानयेदेताभिरेवादित्या रुद्रा वसव इत्येतान् समीच्याग्नौकरवाणीति पृच्छति ।

अत्र एताभिरिति सर्व्वनाम्ना मन्त्रोपादानस्य कृतत्वादादित्या रुद्रा वसव इतीतिकरणस्वरूपमाचार्यपरोव्याख्येयः ।

अत्रैवं गन्धादिदानादौ प्रयोगः । यथोक्तप्राचीनावीतित्वादि-

पित्र्यधर्मयुक्तः कर्त्ता प्रथमोपविष्टपैत्रब्राह्मणकरेण सुगन्धिचन्दना-
दिकल्कमादाय गन्धद्वारामित्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य्य ॐ अमुकगोत्रा
अस्मत्पितरः अमुकशर्म्माणः सपत्नीकाः वसुरूपाः अयं वो गन्धः स्वधा
नमोनम इत्यभिधाय सिक्तोदके ब्राह्मणहस्तेऽर्पयेत्। ब्राह्मणेन च
सुगन्ध इत्युक्ते जलमुपस्पृश्यैवमेव पितृस्थानोपविष्टद्वितीयादिद्विजेषु
गन्धदानं प्रवर्त्तयेत्। ततः पितृपदस्थाने पितामहपदं वसुप-
दस्थाने रुद्रपदं प्रयुज्य पैतामहद्विजेषु तयोरेव स्थानयोः क्रमेण
प्रपितामहपदं आदित्यपदं प्रयुज्य प्रपैतामहेषु द्विजेषु पूर्व्वेणैव
वाक्येन गन्धदानं कुर्य्यात्। तदनन्तरं मन्त्रोच्चारणान्तं कृत्वा
अमुकगोत्राः अस्मन्मातामहाः अमुकशर्म्माणः सपत्नीका वसुरूपा
इत्युच्चार्य्यायं वो गन्ध इत्यादिना वाक्येन मातामहेषु द्विजेषु
गन्धं दत्त्वा मातामहपदस्थाने प्रमातामहपदं मातुः पितामहा
इति वा प्रयुज्य वसुपदस्थाने रुद्रपदञ्च प्रयुज्य प्रमातामह-
द्विजेषु मातामहपदस्थाने वृद्धप्रमातामहपदं मातुः प्रपितामहा इति
वा प्रयुज्य रुद्रपदस्थाने चादित्यपदं प्रयुज्य प्रपैतामहेषु द्विजेषु
मातामहवाक्येनैव गन्धं दद्यात्। ततस्तत्करस्थितैर्गन्धैः श्राद्ध-
कर्त्ता क्रमेण तान् ब्राह्मणान् भालाद्यङ्गेषु विलिम्पेत्। त एव वा स्वयं
लिम्पेयुः। अनन्तरं गन्धवत्प्रशस्तानि पुष्पाणि पत्राणि चादाय
पुष्पवतीमृचमुच्चार्य्य गन्धपदस्थाने पुष्पपदं प्रयुज्य पूर्व्ववत् पूर्व्वेणैव
वाक्येन ब्राह्मणकरेषु पुष्पं पत्रञ्च दद्यात्। एवमेव धूरसीत्युच्चार्य्य
गन्धपदस्थाने धूपपदं प्रयुज्य पूर्व्ववत् पूर्व्वेण वाक्येन धूपं दद्यात्।
एवमेव धूपपदस्थाने अयं दीप अयं वो ज्योतिः अयं दीपप्रकाश

इत्येतेषामन्यतमप्रयोगेन[१] दीपं दद्यात् । एवमेव तत्तद्देयद्रव्य-वाचकपदानि दत्त्वा वस्त्रालङ्कारादिकं दद्यात् । तदनन्तरं कृता-ञ्जलिः कर्त्ता पितॄणामर्च्चनं सम्पूर्णमस्त्विति पित्र्यद्विजान् प्रति-वदेत् । तैश्चास्त्वर्च्चनं सम्पूर्णमिति प्रतिवचने कृते सङ्कल्पसिद्धिर-स्त्वित्यादिकं आचमनान्तं वैश्वदेविकवत् कुर्य्यात् । तदनन्तरमादित्या रुद्रा वसवइत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य्य ब्राह्मणावेक्षणं कुर्य्यात् । तदेवं गन्धादिदानं निर्वर्त्य श्राद्धभूमिशोधनादिकं कुर्य्यात् । तथा च कालिकापुराणे ।

निर्वर्त्त्य ब्राह्मणादेशात् क्रियामेवं यथाविधि ।
पुनर्भूमिं तु संशोध्य पङ्क्तिरन्तरमाचरेत् ।
भाजनानि ततोदद्याद्धस्तशौचं पुनः क्रमात् ॥

'एवं' अनेन प्रकारेण, 'ब्राह्मणादेशात्' ब्राह्मणानुज्ञया, गन्धा-दिदानान्तां क्रियां निष्पाद्यार्च्चनप्रसङ्गपतितकुशकुसुमादिद्रव्ययुक्ता-मर्च्चकपदपातोपहतां भूमिं पतितकुशाद्यपनयनेन करपरिमार्जनेन 'संशोध्य' शुचीकृत्य, 'पङ्क्तिरन्तरं' भोजनपात्रस्थापनपर्य्याप्तप्रदेशं, परितोभस्मादिरेखादिरचितमण्डलैरन्योन्यव्यवधानं कुर्य्यात् । 'भाज-नानि' भोजनपात्राणि, 'दद्यात्' यथोक्तमण्डलमध्ये स्थापयेत् । ततो ब्राह्मणहस्तक्षालनाय जलं दत्त्वा पात्रक्षालनं कुर्य्यात् ।

मर्य्यादाकरण-हस्तप्रक्षालनयोः पौर्वापर्य्यविपर्य्यये दोषो मत्स्य-पुराणेऽभिहितः ।

---

(१) धूपपदस्थाने दीपपदप्रयोगेन इति ख० ।

अकृत्वा भस्ममर्य्यादां यः कुर्य्यात्पाणिशोधनं।
आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणान्नोपतिष्ठते॥

मर्य्यादाशब्देनाच यथाव्याख्यातं पङ्क्तेरन्तरमेवोच्यते। भस्मग्रहणं नीवारचूर्णाद्युपलक्षणार्थं।

अतएव ब्रह्मपुराणे।

मण्डलानि च कार्य्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः।
गौरमृत्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भस्मना।
पाषाणचूर्णसङ्कीर्णमाहृतञ्च विवर्जयेत्॥

भृगुणा तु ब्राह्मणादिवर्णविभागे मण्डलानां संस्थापनविशेष-स्तत्साधनञ्चोक्तं।

भस्मना वारिणा वापि कारयेन्मण्डलं ततः।
चतुष्कोणं द्विजाग्र्यस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु।
मण्डलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतं॥

'मण्डलाकृति' वर्तुलाकारं।

ब्रह्माण्डपुराणे तु हस्तपादक्षालनोदकस्य प्रतिपत्तिरुक्ता।

प्रक्षाल्य हस्तपादादि पश्चादद्भिर्विधानवित्।
प्रक्षालनजलं दर्भैस्तिलैर्मिश्रं क्षिपेत् शुचौ।

एतच्च पादप्रक्षालनमण्डले प्रक्षिप्यत इति शिष्टाचारः।

इति गन्धादिदानेतिकर्त्तव्यता।

समाप्तञ्च पित्र्यर्चनकाण्डं।

महादेवमहीपालमान्योहेमाद्रिरादरात्।
करोति निपुणं पुण्यमग्नौकरणनिर्णयं॥

अथाग्नौकरणनिर्णयः ।

तत्राग्नौकरणहोमः किं प्राचीनावीतिना कार्य्यो यज्ञोपवीतिना वेति सन्देहे चिन्त्यते । तत्र तावत्पितृरूपदेवतायोगमन्त्रगतस्वधाशब्दप्रयोगाभ्यां प्राचीनावीतिना कार्य्य इति मन्यन्ते । तथाहि । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति शङ्खलिखितादिप्रदर्शितमन्त्रवर्णप्रकाश्यस्य कव्यवाहनत्वविशिष्टस्याग्नेः पितृमत्त्वविशिष्टस्य च सोमस्य देवतात्वमवगम्यते । तत्र कव्यं नाम यत्पितृभ्योदीयतेऽन्नादि तदुच्यते । तस्य च देवैरसम्बन्धादग्निना पितृभ्य एव तद्वोढ़व्यं । पित्र्येष्टौ च श्रूयते । "अग्निं कव्यवाहनं यजति य एव पितृणामग्निस्तमेव तद्यजति" इति । शतपथश्रुतिश्चाह "हव्यवाहनोवै देवानां कव्यवाहनः पितॄणां तस्मादाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहि" इति । अतोऽत्र पितृरूपोग्निर्देवता । ननु येन शब्देन विधीयते देवता तेनैव सा निरूप्या नान्येन, अन्येन निरूप्यमाणान्यैव भवेत् । अतएवेन्द्र-महेन्द्रयोः कर्मसमवायिदेवतास्वरूपं भिन्नमेवेति समर्थयन्ते । अतः कव्यवाहनशब्देन विहिता देवता कथं पितृरूपेत्युच्यते । मैवं । पितृ-पितामहादिशब्दैर्विहितानां यथा पितृशब्देन निरूपणमविरुद्धन्तथा तत्रापि भविष्यति । तत्रापि विरुद्धमिति चेत् । तन्न । एवं हि सति पितामहादिदैवत्ये कर्मणि पित्र्यकर्मविहितधर्मान्वयो न सिध्येत् । अथ वाक्यान्तरेण तेषां पितृत्वाभिधानात् पितृभ्यो दद्यादिति देवतात्वावगमाच्च पितृशब्देन निरूपणं न विरुद्ध्यत इत्युच्यते । तर्हि कव्यवाहनस्याग्नेरपि प्रमाणान्तरेणैव पितृरूपत्वावगतौ पितृशब्देन निरूपणं न सन्दीभवति । पितृमत्त्वं नाम

सोमस्य सोमादिपितृगणाधारत्वं तदुपयोज्यत्वं वा। तदेतदु-
भयविधं पितृमन्निधानं लिङ्गात्सोमस्य पितृरूपत्वङ्गमयति। तथा च
श्रुतिः। "पितृदेवत्योवै सोमः" इति। पितृमत्त्वञ्च न सोमस्योपलक्षणं
किन्तु विशेषणं। तच्च दृष्टार्थत्वमालोच्य विशेषणीभूतानां पितृणां
सहभावेन देवतार्थत्वमिति गम्यते। यत्तु "त्वष्टा सोमं पिब" इत्यत्र
त्वष्टुर्देवतात्वं निराकृतं तद्देवताविधिवाक्ये कवलपाचीवत् श्रुतेरित्य-
दोषः। हारीतस्मृतिश्चानयोः पितृरूपत्वं गमयति। "मेक्षणपाणि-
रनुज्ञातोयत् सोमाय पितृमते जुहोति सोमज्येष्ठांस्तेन सोमपांश्च
पितृन् प्रीणाति। यद्यमायाङ्गिरस्वते यमज्येष्ठान् वर्हिषदस्तेनाग्नि-
ज्येष्ठानग्निष्वात्तांश्च यदग्निं कव्यवाहनं स्विष्टकृतं तेन यन्मेक्षणमादधा-
त्यात्मानं तेन प्रीणाति" इति। किञ्च कव्यवाहनाग्निऽपितृमत्सो-
मयोश्चातुर्मास्यान्तर्गतायां पित्र्येष्टौ देवतात्वदर्शनात् पितृरूपत्व-
मवसीयते। इष्टौ चानयोः प्राचीनावीतवतीज्या दृष्टा, अतः
पिण्डपितृयज्ञहोमेऽग्नौकरणे च तद्वदेव भवितुमर्हति। तदेवमस्य
कर्मणः पितृदैवतत्वे स्थिते "प्राचीनावीतं पितृणां" इति च स्मृतेः
प्राचीनावीतिना होमः कार्य्यः। होममन्त्रे स्वधाशब्दप्रयोगश्च दृश्यते।
"सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः"
इति। स्वधाकारश्चासाधारण्येन पितृतृप्तिहेतुः। तथा च शतप-
थश्रुतिः। "वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारस्तनाः स्वाहाकारो
वषट्कारोहन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति
स्वाहाकारञ्च वषट्कारञ्च हन्तकारञ्च मनुष्याः स्वधाकारं पितरः"
इति। अतो प्राचीनावीतिना कार्य्यः।

मनुस्मृतिश्च साक्षात् प्राचीनावीतं विदधाति ।

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्यपरिक्रमं ।

अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचि ॥ इति ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि "अग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यः" इति पिण्डपितृयज्ञप्रकरणाम्नातदेवश्रुतिसामर्थ्यात् पितृयज्ञात्मकस्य होमस्य दैविकत्वमभिप्रेत्य तद्विकृतिभूतस्याग्नौकरणहोमस्यापि दैविकत्वं मन्यमानः "अग्नौकरणहोमस्तु कर्त्तव्य उपवीतिना । प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोति" इति श्रुतेः यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यत्वं पूर्वमभिधाय न्यायान्तरेण सिद्धान्ततया प्राचीनावीतिकर्त्तव्यत्वमुक्तवान् । "अपसव्येन वा कार्य्यो दक्षिणाभिमुखेन च । निरुप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै नहि हूयते" इति । अस्यार्थः । पिण्डपितृयज्ञे पितृभ्यो वो जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रे सकृदेव होमदेवतार्थं पिण्डदेवतार्थञ्च निर्वापः क्रियते । ततश्च निर्वापमन्त्रसामर्थ्यात् पितृरूपयोरेव सोमाग्न्योर्देवतात्वमिति गम्यते । देवरूपयोर्देवतात्वाभ्युपगमे अन्यस्मै निरुप्तमन्यस्मै हूयत इत्ययुक्तमापद्येत । अतः पितृयज्ञहोमः पित्र्यत्वात् प्राचीनावीतादिपित्र्यधर्मयुक्तेन क्रियत इति तद्विकृतिभूतः अग्नौकरणहोमोऽपि तद्धर्मयुक्तेनैव कार्य्य इति अयमेव पक्षः श्रेयानिति मन्यमान आश्वलायनः पिण्डपितृयज्ञसूत्रे स्वमतत्वेन पिण्डपितृयज्ञहोमं पैतृकधर्मयुक्तमुक्त्वा परमतत्वेन दैविकधर्मयुक्तमुक्तवान् प्राचीनावीतीत्वमुपाधाय मेक्षणेनादायावदानसम्पदा जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधानमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधानम इति स्वाहाकारेणाग्निं पूर्वं यज्ञोपवीतीति । अतोऽयमग्नौकरणहोमः प्राचीनावीतयुक्तेन कार्य्यः ।

अत्रोच्यते। कव्यवाहनत्वादिलिङ्गानुमीयमानपितृत्वयुक्तदेवतानुरोधेन होमस्य पित्र्यत्वमापाद्य प्राचीनावीतमुच्यमानं प्रत्यक्षश्रुतिनिर्द्दिष्टदेवत्व-युक्तदेवतान्वयनिष्पादितदैवकर्मत्वोपनीत-यज्ञोपवीतप्रतीत्या बाध्यते। तथा च श्रुतिः।

स उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यो देवान् वा एष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति योदर्शपूर्णमासाभ्यां यजते अथैतत् पितृयज्ञेनैवा-चारीत्तद् देवेभ्यो निह्नुते स देवैः प्रसूतोऽप्येतत्पितृभ्यो ददातीति।

दैवञ्च कर्म यज्ञोपवीतिना कार्य्यं तथा च पिण्डपितृयज्ञे श्रूयते ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन्नीति। "अन्यथानुपपत्त्या हि श्रुतेरस्याः सदैव तु। कर्त्तव्यं दैविके सव्यमानर्थ-क्यमतोन्यथा"। अतोऽस्य होमस्य दैविकत्वादयं यज्ञोपवीतिना कार्यः। नन्वस्य दैविकत्वे पितृभ्योजुष्टं निर्वपामीति निर्वापमन्त्रविरोधः। मैवं। यथा दर्श-पूर्णमासयागेऽनेकदेवतासम्बन्धित्वेन निरुप्तेषु व्रीहिषु प्रोक्षितव्येषु अग्नये वोजुष्टं प्रोक्षामीत्यत्र वः इत्येष शब्दः केषुचिदेव व्रीहिषु पर्य्यवस्यति न सर्वेषु। तथा पितृभ्योवोजुष्टं निर्वपामीत्यय-मपि केषुचित्पिण्डार्थेष्वेव पर्य्यवस्यति न तन्मिश्रानपि होमार्थान् व्याप्नोति। तूष्णीमेव सर्वनिर्वाप इत्येतस्मिंस्तु पक्षे मन्त्रविरोधशङ्कैव नास्ति। अस्ति चायमपि पक्षः। तथा चापस्तम्बः सृन्मये निर्वपति पितृभ्योवोजुष्टं निर्वपामीति तूष्णीं वेति। तूष्णीं पृथङ्निर्वाप इत्यस्मिंस्तु पक्षे सुतरां न विरोधशङ्का अस्ति, चायं पक्षः, तथा च चरकाध्वर्युसूत्रकृद्दत्तः,

पवित्रान्तर्हिते चरुं त्रिर्निर्वपति यज्ञोपवीती दक्षिणेन हस्तेन

त्रिः प्राचीनावीती सव्येन हस्तेन यज्ञोपवीतीमेक्षणेन जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधा यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति।

तस्मान्न निर्वापमन्त्रविरोधः। अग्नौकरणप्रकृतिभूते पिण्डपितृयज्ञहोमे चोपवीतोपदेशो दृश्यते।

तत्र तावद्बैजवापः।

आज्यमासिच्योद्वास्य यज्ञोपवीत्यन्वाहार्यपचने मेक्षणेन द्वे आहुती जुहोत्यग्नये इति पूर्वां सोमायेत्युत्तरामिति।

'अन्वाहार्यपचनः' दक्षिणाग्निः।

आपस्तम्बोऽप्याह।

अध्वर्युरुपवीती दक्षिणं जान्वाच्य मेक्षण उपस्तीर्य्य तेनावदायाभिघार्य्य सोमाय पितृमते स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयामग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयां मेक्षणेन तण्डुलान् हुत्वा तूष्णीं मेक्षणमादधाति न यमाय जुहोतीत्येक इति।

आह सांख्यायनः।

दक्षिणं जान्वाच्य यज्ञोपवीती प्रागासीनो मेक्षणेन जुहोत्यग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति।

ननु सूत्रकारैः पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्यैवोपवीतं होमे विहितं तस्य च प्रकृतहोमगृहीतत्वाच्छ्रौतत्वाच्च नाप्रकृतस्मार्त्ताग्नौकरणहोमे तद्भवितुमर्हति। किन्तु स्मृतिविहितं प्राचीनावीतमेव तत्रान्वयं लभते। मैवं। यथा श्रौतेऽपि पिण्डपितृयज्ञोवचनात् स्मार्त्ताग्नौ क्रियते, यथा च

प्रकृताग्नेयादिगृहीताप्रयाजादयोऽप्रकृतसौर्यादियागान्वयं लभन्ते। तथा श्रौतप्रकृतपिण्डपितृयज्ञसम्बन्ध्युपवीतमप्यतिदेशात् स्मार्त्तप्रकृताग्नौकरणहोमान्वयं लप्स्यते। वाचनिकश्चातिदेशः।

तथाचाश्वलायनगृह्यं।

उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुज्ञापयति अग्नौ करिष्ये करवै करवाणीति वा प्रत्यभ्यनुज्ञाक्रियतां कुरुष्व कुर्विति अथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तादिति।

'पुरस्तात्' पूर्वं पिण्डपितृयज्ञप्रकरण इत्यर्थः।

कात्यायनगृह्येपि।

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छति अग्नौकरिष्य इति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वेति।

अत्र यद्यपि पिण्डसाध्यः पितृयज्ञइति मुख्यया वृत्त्या पिण्डदानस्यैवेदं नामधेयं तथापि दण्डिवल्लक्षणया होमस्यापि कल्पना इत्यूहनीयं, चातुर्मास्ये प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवनामवत्। तदेवं पिण्डपितृयज्ञवदित्यनेन होमेतिकर्त्तव्यतातिदेशे सिद्धे यज्ञोपवीतधर्मकताग्नौकरणस्योपपन्ना।

याज्ञवल्क्योऽप्याह।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवदिति।

प्रचेता अपि।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवदिति।

पारस्करोऽप्याह।

पितृकैरभ्यनुज्ञातो जुहोति पितृयज्ञवत्।

अतोऽतिदेशादुपवीतिनाग्नौकरणहोमः कार्यः । उपदेशश्च भवति ।

तथा च गृह्ये बैजवापः ।

यज्ञोपवीत्यग्नौ करवाणीत्यामन्त्र्याग्नौकरणं कुर्यादिति ।

आह गोभिलः ।

मेक्षणेनोपघातं जुहुयात्स्वाहा सोमाय पितृमत इति पूर्वां स्वाहाग्नये कव्यवाहनायेति द्वितीयां अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

छन्दोगगृह्ये ।

अग्नौकरिष्यामीत्यामन्त्रणं होष्यतः कुर्वित्युक्तः कांस्यमये चरोः समवदाय मेक्षणेनोपघातं जुहुयात् स्वाहा सोमाय पितृमत इति पूर्वां स्वाहाग्नये कव्यवाहनायेत्युत्तरामत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

अत्र होमोत्तरकाले प्राचीनावीतित्ववचनाद्धोमकाले यज्ञोपवीत्येतदुक्तं भवति । नन्वेवं तर्ह्यपसव्यमग्नौकृत्वा सर्वमावृत्परिक्रममित्यादिकाया मनुस्मृतेः का गतिः । उच्यते । यदि तावत्प्राचीनावीतप्रतिपादनपरेयं स्मृतिः तदा विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादितिन्यायात्प्रत्यक्षया श्रुत्या बाध एव । वस्तुतस्तु प्राचीनावीतप्रतिपादकत्वमस्याः स्मृतेर्नास्त्येव । तथा च मेधातिथिनास्य श्लोकस्य स्वमतेन परमतेन चान्यथैव व्याख्यानं कृतं । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इत्याहुतिप्रक्षेपलक्षणं यत्कार्य्यं तदपसव्यं दक्षिणेन हस्तेन कर्त्तव्यं । न पुनरुभयोर्हस्तयोर्मुक्तमित्यादिनिषेधभयादुभाभ्यां सव्योपसृष्टेन दक्षिणेन वा सव्येन केवलेनेति परमतेन व्याख्याय स्वमतेन व्याख्यानं कृतं या अग्नावाहुतयो हूयन्ते तासां यः आवृत्परिक्रमः आवर्त्तमानानां यः क्रमः तं सर्वमपसव्यं कुर्य्यात् । दक्षिणसंस्था आहुतीः

कुर्यान्नोदक्संस्था इत्यर्थः। अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचीति अवनेजनाख्योयमुदकनिर्वापः। तत्र चाथोदपात्रमादायावने जपतीति वाजसनेयशाखायां पिण्डपितृयज्ञाम्नातस्योदपात्रस्यातिदेशिकीं प्राप्तिं निवर्त्तयितुमिदं दक्षिणहस्तविधानं, अतो न प्राचीनावीतविधायिकेयं स्मृतिः। अथवास्तु शङ्खधरस्मृतिचन्द्रिकाकारानुसाराद्विधायिकापि तथापि कात्यायनाश्वलायनादिसूत्रानुसारि-कतिपयकर्तृविषयिण्येव भविष्यति। कात्यायनेन हि श्राद्धकल्पेऽग्नौकरणहोमे पिण्डपितृयज्ञवत् हुत्वेत्युक्तं। पिण्डपितृयज्ञहोमे च मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च तेनैवोक्तं। एतत्सूत्रव्याख्यानावसरे चोपाध्यायकर्केणोक्तं होमस्य यज्ञोपवीतिना प्राङ्मुखेन च कर्त्तव्यः दैवत्वात्। स उद्दास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्य इति श्रुतेः। न वा यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यः किन्तु प्राचीनावीतिनैव पित्र्यकर्माङ्गत्वात् प्रधानन्यायोपचाराच्चाङ्गानां महापितृयज्ञे च दैवाज्यग्रहणे यज्ञोपवीतिविधानात्। स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीति। अयञ्च पित्र्यकर्माङ्गत्वेन प्रसज्यमानं प्राचीनावीतं निवर्त्तयितुं विधिर्भवन्नाज्यग्रहणादन्यत्र प्राचीनावीतमभ्यनुजानातीति गम्यते। दैवत्वेन प्राप्तस्यास्य प्राचीनावीतस्यानुवादोऽस्त्विति चेत्। न। अनुवादप्रयोजनासम्भवाद्वाक्यस्य प्राचीनावीतापवादपरत्वात्। अत्र यद्यपि पक्षद्वयं दृश्यते तथापि प्राचीनावीतपक्षस्य पश्चादुपमासाचात्कात्यायनानुयायिभिश्चानुष्ठीयमानत्वात्सिद्धान्तता कल्प्यते तैश्चाग्नौकरणानुज्ञाभ्यर्थनादारभ्य प्राचीनावीतमाद्रियमाणं दृश्यते। अतो यत् नागरखण्डे प्रश्नादारभ्य प्राचीनावीतमुक्तं, तत्कात्यायनमतानुसारिभिरेवाश्रयणीयं।

ततः पाकं समादाय पृच्छेद्विप्रान्नृपोत्तम ।
अहमग्नौकरिष्यामि होमं पितृसमुद्भवं ॥
अनुज्ञा दीयतां मह्यमपसव्याश्रितस्य भोः ।

'ततः' पित्र्यब्राह्मणार्चनानन्तरं । अपसव्याश्रितस्यानुज्ञा दीयतामिति वचनादभ्यर्थनादारभ्य प्राचीनावीतं गम्यते । आश्वलायनसूत्रन्तु पूर्वमेव दर्शितं । तत्र यद्यपि प्राचीनावीतं पूर्वमुक्तं पश्चाच्च यज्ञोपवीतं तथापि तच्छाखीयैरादृतत्वात् प्राचीनावीतस्यैव सिद्धान्तता व्यवसीयते । केचित्पुनरनुज्ञाभ्यर्थनं यज्ञोपवीतिभिरेवानुष्ठाय तदुत्तरभाविनि क्रियाकलापे प्राचीनावीतं क्रियमाणं दृश्यते । मत्स्यपुराणे त्वनुज्ञाभ्यर्थनोत्तरकालीनेष्वपि पर्युक्षणपर्यन्तेषु पदार्थेषु यज्ञोपवीतमुक्त्वा परतः प्राचीनावीतमुक्तं । "यज्ञोपवीती निर्वर्त्य ततः पर्युक्षणादिकं । प्राचीनावीतिना कार्य्यमतः सर्वं विजानता" ॥ एतदपि यच्छाखागृह्यादौ विहितं सर्वथा वा येषां यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं वा नाम्नातन्तैरेव ग्रहीतव्यं । यत्तु कव्यवाहनत्वादिलिङ्गेनाग्न्यादेः पितृरूपत्वमुक्तं । तन्न । न हि कव्यवाहनेन पितृमता वा पितृरूपेण भाव्यमित्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति, अतो न तद्योगात् पित्र्यत्वं होमस्य । अथ यदग्नौ हुतेन देवस्थाः पितृस्थास्तर्पितैर्द्विजैः । भूमौ दत्तेन तिर्यक्स्थास्तृप्यन्तु पितरः सदेति शातातपादिवचनैर्होमस्य पित्र्यत्वमुच्यते । तन्न । अस्य वाक्यस्यार्थवादरूपत्वेन विधिशक्त्यभावान्नात्र होमादेः पित्र्यत्वं विधीयते । किन्तु प्रमाणान्तरावगतं यथास्थितं श्राद्धं स्तूयते, स्वधाशब्दप्रयोगो पित्र्यत्वे लिङ्गं । वचनाद्दैवेऽपि स्वधाशब्दः ऐन्द्यागार्हपत्योपस्थानवत् । पित्र्येपि नान्दीमुखदेव-

त्येघ्यग्नौकरणहोमे स्वधाशब्दप्रयोगोपपत्तेः, विकल्पो वा प्राचीनावीतोपवीतयोः दैव-पित्र्योभयरूपत्वान्मिश्ररूपं होदं कर्म। तच्च दैवेन पित्र्येण वा धर्मेण युक्तं कार्य्यं कथं पुनर्मिश्रं स्वधा नम इति मन्त्रे उभयदर्शनात्। स्वधा हि पित्र्यं लिङ्गं नमो दैवस्य तथा च श्रुतिः।

स्वधाकारः पितॄणां नमस्कारो देवानामुभये होज्यन्त इति।

अत्राहुः उपवीतविधिवचनानां भूयस्त्वात् भूयसां स्यात्सधर्मत्वमिति न्यायेनोपवीतिनैव कार्यो होम इति। अन्ये तु यथाशाखं व्यवस्थामेव प्राचीनावीतोपवीतयोर्मन्यन्ते।

तथा च कात्यायनः।

स्वाहा स्वधा नमः सव्यमपसव्यं तथैव च।
आहुतीनां च या संख्या सा वा गम्या स्वसूत्रतः॥ इति॥

इति प्राचीनावीतादिनिर्णयः :

अथाग्नौकरणहोमाधिकरणनिर्णयः।

अग्निरूपं अनग्निरूपञ्चेति द्विविधमधिकरणं। तत्र तावदग्निरूपस्य निर्णये केचिदाहुः, पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे "दक्षिणाग्नौ जुहोति" इति वचनादग्नौकरणे च "जुहुयात्पितृयज्ञवत्" इति स्मरणादतिदेशप्राप्ते दक्षिणाग्नौ होम इति। अन्ये त्वाहुः, श्राद्धस्य गृह्योक्तत्वात्तदन्तर्भूतस्याग्नौकरणहोमस्य गृह्यत्वे प्रकृतगृह्याग्न्यन्वयावगमादौपासनेऽग्नाविति। किञ्च। स्मार्त्तं होदङ्कर्म अतोगृह्याग्नावेव कर्त्तव्यं।

यत आह याज्ञवल्क्यः।

कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही।
दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निष्विति॥

'स्मार्त्तं कर्म' वैश्वदेवोपासनाग्नौकरणादिरूपं, 'विवाहाग्नौ' विवाह-समयसमुत्पादिते। 'दायकालाहृते' रिक्थविभागकाले, वैश्यकुलादाहृत्य संस्कृते चौपासनेऽग्नौ कुर्वीत श्रौतं कर्माग्निहोत्रादिरूपं वैतानिकाग्निष्वाहवनीयदक्षिणाग्न्यादिषु कुर्व्वीतेत्यनुषज्यते ।

मनुरप्याह ।

औपासनाग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञान्नपक्तिञ्च यच्चान्यद्गृह्यकृत्यकमिति ॥

अत्रोपदेशादतिदेशबाधोन्याय्य इत्यौपासनाग्न्यधिकरणत्ववादिनो-मन्यन्ते । दक्षिणाग्न्यधिकरणत्ववादिनस्तु बाधलाघवन्यायस्थिरातिदेशिकस्याप्यनुग्रहाभिमतौ प्राप्तबाधस्य चात्यन्तंदुष्टत्वात्त्रगतावुपदेशातिदेशयोः परस्पराबाधेनैव सन्निवेशापपत्तावनन्यगतिन्यायाभ्युपगमस्यातिदेशिकपदार्थबाधस्यान्याय्यत्वमनुसन्दधानाः कर्म स्मार्त्तमित्यादिसामान्यवचनस्योपासनादिकर्मसु सावकाशत्वादग्नौकरणव्यतिरिक्तविषयत्वं मन्यन्ते । ननूपदेशादतिदेशोदुर्बलः किमतः । न हि दुर्बलः इत्येव बाधः,किन्तु अतुल्यविषयो दुर्बलः । किञ्च वाचनिकोयमतिदेशः उपदेशान्न भिद्यते, अतः सर्वाधानोपासनाग्न्यभावेऽप्यर्द्धाधानेन तत्सद्भावेऽपि वाहिताग्निनामावास्याश्राद्धे दक्षिणाग्नौ अग्नौकरणहोमः कार्य्यः । तिथ्यन्तरश्राद्धे तु विहरणाभावेन दक्षिणाग्नेरसम्भवे सर्वाधानिना द्विजपाणावर्द्धाधानिना आहिताग्निना चौपासनेग्नावग्नौकरणहोमः कार्य्यः । ननु वाचनिकातिदेशोपनीतेन दक्षिणाग्निना सामान्यवचनप्राप्यमाणोगृह्याग्निरग्नौकरणहोमान्निवर्त्तितः कुतः प्रत्यावृत्त्या तदधिकरणतां लभेत । मैवं । विद्यमानो हि दक्षिणाग्निस्तन्निवर्त्तयेन्न

पुनर्बन्ध्यासुतोपमोऽपि अतः सामान्यवचनं दक्षिणाग्निमत्कर्त्तृकाग्नौकरणहोमप्रयोगान्निवर्त्तते नानग्निककर्तृकात्तत्प्रयोगात्। अतो दक्षिणाग्न्यभावे स उपासनाग्नौकर्त्तव्यः।

तदेतदाह विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयः।

आहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहितः।
अनाहिताग्निस्त्वौपसदेऽग्न्यभावे द्विजेऽप्सु वा॥

'औपसदः' गृह्याग्निः। अत्राप्सु वेत्यस्य पक्षस्य विषयविशेषः कात्यायनेन दर्शितः।

अग्नौकरणहोमन्तु कुर्य्यादप्स्विति यन्मतं।
स यदापां समीपे स्याच्छ्राद्धे ज्ञेयोविधिस्तदा॥ इति।

यत्तु "औपासनेनान्नसिद्धिरग्नौकरणमेव च" इति प्रजापतिवचनं तत्केवलौपासनाग्निमद्विषयं। तदेवं तावद्दक्षिणाग्नौ होमस्तदसम्भवे तूपासनाग्नाविति शम्भु-शङ्खधरप्रभृतयः। अन्ये उपासनाग्निसद्भावे तत्रैव होमस्तदभावे दक्षिणाग्नावित्याहुः। ते हि "जुहुयात्पितृयज्ञवत्" इत्यस्यातिदेशवचनस्यापि सामान्यवचनत्वादुपदेशसामान्यवचनानुरोधेन दक्षिणाग्निव्यतिरिक्तप्राकृतपदार्थातिदेशविषयतां मन्यन्ते। तथा च वायुपुराणे।

आहृत्य दक्षिणाग्निन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः।
अग्न्यर्थं लौकिकं वापि जुहुयात् कर्मसिद्धये॥ इति।

अस्यापरार्केणार्थोव्याख्यातः। अत्र वाक्येऽग्निशब्दः प्रकृतेऽग्नौ वर्त्तते, श्राद्धप्रयोगविधौ च गृह्याग्निः प्रकृतः श्राद्धप्रयोगस्य गृह्यशास्त्रविधेयत्वात्। गृह्याग्न्यधिकारेण च गृह्यशास्त्राणां प्रवृत्तिरिति तदभाव

एव तत्कार्य्ये दक्षिणाग्नि-लौकिकाग्न्योर्विधिर्युज्यते, तत्सद्भावे तु तेनैवास्य कार्य्यसिद्धौ किमन्याग्निविधानेन। योऽपि धर्मशास्त्रेषु श्राद्ध-प्रयोगविधिः स गृह्योक्तादभिन्नः प्रत्यभिज्ञानात्। तेन धर्मशास्त्रे-ष्वपि गृह्य एवाग्निः प्रकृतः। अतोऽग्न्यर्थमित्यत्राग्निशब्दो गृह्यपर एव प्रकृतत्वादिति युक्तमिति। एवमस्य वाक्यस्यार्थं व्याख्याय "आहि-ताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ" इत्यादेर्मार्कण्डेयवाक्यस्याप्यर्थः स्वमता-नुसार्य्येव वर्णितः। तथाहि यदेतदाहिताग्नेर्दक्षिणाग्नौ होमविधानं तत्सर्वाधानेनौपासनाग्न्यभावे अर्द्धाधानपक्षे तु सत्यौपासनाग्नौ तत्रैव होमो न दक्षिणाग्नाविति। यत्पुनरनाहिताग्निस्त्वौपसद इति वचनं तद्दक्षिणाग्नौकरणविधानादनाहिताग्नेर्दक्षिणाग्न्यभावेन होमनिष्पाद-नशक्तिविरहेऽनधिकार एव पार्वणश्राद्धे भवेदित्याशङ्क्याधिकारप्रति-पादनार्थं। ततश्चानाहिताग्निस्त्वौपसदे कुर्य्यान्न त्वनाहिताग्निरेवौप-सद इति तस्यार्थ इति। इदन्त्वयुक्तं न ह्याहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षि-णाग्नावित्यस्मिन् वचने सर्वाधान्यौपासनाग्निरहितो वेत्याहिताग्नेर्विशे-षणं श्रूयते। नापि कल्पयितुं शक्यं, कल्पकानुपलम्भात्। "कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नावित्यस्य विधेर्बाधो माभूदित्येवंविधानुयायिकी मतिः कल्पिकेति चेत्। न। न हि विशेषविधिविषयेऽपवादशास्त्रविषये वा उत्सर्गशास्त्राण्यनुवर्त्तन्ते, तथाभ्युपगमे हि ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्रापि विशेषविध्यपवादयोर्दध्यभावविषयताप्रसङ्गः। अथाहृत्य दक्षिणाग्निमित्येतस्मिन् वचने अग्न्यर्थमित्यभिधानात् गृह्याग्निकार्य्ये दक्षिणाग्निविध्यवगतौ गृह्याग्नेर्मुख्यत्वे दक्षिणाग्निविधि-स्तदभावविषयतेत्यभिमतं। तन्न। अविकृतौ तावत्कार्य्येऽपि विधौ

वैकृतेन प्राकृतस्य बाधो दृष्टः प्रकृतावपि फलचमसेन सोमस्य। अतः कार्य्येऽपि विधौ दक्षिणाग्निना गृह्याग्नेर्बाध एव न्याय्यः। वस्तुतस्तु अग्न्यर्थमित्यत्राग्निशब्देनैकवाक्योपात्तो दक्षिणाग्निरेवाभिधातुं न्याय्यो न गृह्याग्निः, बलवान् हि प्रकरणसन्निधेर्वाक्यसन्निधिः। अतो दक्षिणाग्निकार्य्ये लौकिकोऽत्र विधीयत इति युक्तं। लौकिकश्चात्र स्मार्त्तो गृह्याग्निरेव विवक्षितो न पुनरसंस्कृतोऽन्यः। तस्य हि न पैतृकयज्ञियोहोमो लौकिकाग्नौ विधीयत इति निषेधात्। यत्तु "शालाग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः। यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते" इत्यङ्गिरोवचने शालाग्निशब्देन गृह्यमग्निमभिधाय तदन्यमसंस्कृतं लौकिकशब्देनोक्ता तत्र होमविधानमुक्तं तद्वैश्वदेवविषयं।

तदाहुः।

शालाग्नाविति यच्चैतद्वाक्यमङ्गिरसोदितं।
वैश्वदेवविधानं तन्नास्य होमस्य युज्यते॥ इति।

अतोलौकिकशब्देन गृह्याग्निरेवोच्यते। तस्य च तदुपलक्षितकार्य्योद्देशेन विधेः प्रयोजनाभावः। न ह्यनुपलक्षिते विधीयमानः पदार्थोऽन्यत्र भवति। न च तदुपलक्षिते विधिः सम्भवति, प्रकृतौ कार्य्ये प्रक्लृप्तेः पदार्थविध्युत्तरकालभावित्वात्। अतोग्न्यर्थमित्यत्राग्निशब्देन दक्षिणाग्निरेवाभिधातुं न्याय्यः। या चात्राहिताग्निश्चौपसदइत्यस्यानधिकारशङ्कानिवृत्त्यर्थतोक्ता साप्यौपासनाभावे दक्षिणाग्निविधौ शङ्कानुत्पत्तेर्न घटते। अतश्चाहिताग्निश्चेद्दक्षिणाग्नावनाहिताग्निश्चेदौपासने तदुभयाग्न्यसन्निधाने सर्वथा तदभावे पाण्यादावग्नौकरण-

होमः कार्य्य इति स्थितं। अत्रापरार्कमतमेवानुसृत्य स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं। अनाहिताग्नेरौपासनवत आहिताग्नेरर्द्धाधानेनौपासनवतः औपासन एवाग्नौकरणहोमः, प्रवासादिना तदसन्निधाने तु द्विजपाणौ जलादौ वा। सर्वाधानेनौपासनाधानेनौपसनाग्निरहितत्वादाहिताग्ने र्दक्षिणाग्नौ। तदसन्निधाने लौकिकाग्नौ पाण्यादौ वा यः स्वीकृतौपासनतया समुच्छिन्नाग्नितया भार्य्याविधुरतया वाग्निरहितः तस्य द्विजपाणौ जलादौ वा, न जातु लौकिकेऽग्नौ।

तथा च स्मृतिः।

साग्निरग्नावनग्निस्तु द्विजपाणौ तथाप्सु वा।
कुर्य्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितं॥ इति।

अत्र लौकिकनिषेधोऽनग्निकसाग्निकं चार्द्धाधानिनमेवाश्रयते, न सर्वाधानिनं। तं प्रति "अन्यर्थं लौकिके वापि जुहुयात् कर्मसिद्धये" इत्यत्र लौकिकाग्निविधेर्दर्शितत्वात् "हस्तेऽग्नौकरणं कुर्य्यादग्नौ वा साग्निकोद्विजः" इति पराशरस्मरणाच्च। अत्राग्निशब्देन गृह्याग्निरुच्यते, तस्मिन् विद्यमाने हस्तपक्षानवकाशात्; तेनात्राग्निशब्देन दक्षिणाग्निः लौकिको वाभिधीयते। साग्निकशब्देन च सर्वाधान्येवोच्यते इति। तत्र तावदौपासनाभाव एव दक्षिणाग्नौ होम इत्येतावत्पूर्व्वमेव निराकृतं, सर्व्वाधानिनस्तु लौकिकाग्नौ होम इत्येतदप्यन्यर्थं लौकिकं वेत्यत्र वचने लौकिकशब्दस्य स्मार्त्ताग्निवाचकत्वोक्त्या सर्वाधानशब्दश्रवणाभावोक्त्या निरस्तमेव। यत्तूक्तं सत्यौपासने हस्तपक्षानवकाशात् पराशरवचनेऽग्निशब्देन दक्षिणाग्निर्लौकिकश्चोच्यते न पुनरौपासनोऽपीति,

तद्दक्षिणाग्निसद्भावेऽपि समानं। अथ दक्षिणाग्निसन्निधौ पाणिपक्षाव-काशः स तर्ह्युपासनाग्निसद्भावेऽपि भविष्यति। अन्यदपि स्मृतिचन्द्रिका-कारेणाभ्यधायि। सर्वाधानेनौपासनासम्भवे त्वापस्तम्बोक्ताग्नौकरणहो-मस्य लोप एव। तत्र हि स्मार्त्तत्वाच्छ्रौतं वैतानिकाग्निष्वित्युपदेशतो दक्षिणाग्निप्राप्तिर्न विद्यते। पिण्डपितृयज्ञधर्मकत्वाभावात् "जुहुयात् पितृयज्ञवत्" इत्यतिदेशतोऽपि नास्ति। अग्नेश्चाप्रतिनिधेयत्वात्प्रति-निधिन्यायेन दक्षिनाग्ने र्लौकिकस्य वाग्नेः प्राप्तिर्न सम्भवति, अतो-ऽधिकरणाभावाल्लोप एव होमस्य। अतएव सर्वाधानेनौपासनस्या-भावे धूर्त्तस्वामिनोक्तं श्राद्धमूर्द्धं होमात् कर्त्तव्यं ब्राह्मणा आहनीयार्थ इति तस्यापि प्रधानत्वादिति। सर्वाधानिना होमादुपरितनं ब्राह्मण-भोजन-पिण्डदानात्मकं यावच्छ्राद्धं तदेवानुष्ठेयं "ब्राह्मणा आहवनी-यार्थे" इत्यादिवचनपर्य्यालोचनया ब्राह्मणभोजनस्यापि प्रधानत्वाव-गमादिति। तदेतत् पितृयज्ञधर्मकत्वाभावेऽपि वचनातिदेशेन दक्षिणाग्निप्राप्तिसम्भवादग्निरूपाधिकरणासम्भवेऽपि सर्वसाधारणस्मृति-पुराणविहितपाणिरूपाधिकरणसम्भावाद्विचारणीयमेवेति।

अत्र गृह्यपरिशिष्टं।

> अन्वष्टक्यञ्च पूर्व्वेद्युर्मासि मास्यथ पार्व्वणं।
> काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमं॥
> चतुर्ष्वाद्येषु साग्नीनां वह्नौ होमो विधीयते।
> पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि॥ इति।

अत्र किलाष्टौ श्राद्धानि भवन्ति। अष्टकानां ह्युपरितना नव-म्योऽन्वष्टकाः तन्निमित्तं श्राद्धमन्वष्टक्यं, अष्टकापूर्व्वदिनरूपासु सप्त-

मीषु क्रियमाणं श्राद्धं पूर्वेद्युः । मासि मासीति यस्यां कस्याश्चित्तिथौ प्रतिकृष्णपक्षं क्रियमाणं श्राद्धं अमावास्यानिमित्तकं श्राद्धं पार्वणं । पुत्रादिकामनया क्रियमाणं काम्यं । अभ्युदये पुत्रजन्मविवाहादौ, क्रियमाणं अष्टकासंज्ञकायामष्टम्यां क्रियमाणं। मुख्यैकोद्दिष्टेऽग्नौकरणाभावादेकोद्दिष्ट-पार्वणोभयात्मकत्वात् सपिण्डीकरणस्यैकोद्दिष्टशब्देन लक्षणया सपिण्डीकरणमुक्तं। तत्राद्येषु चतुर्षु श्राद्धेषु साग्नेरग्नावेव होमः। तत्र यद्यपि कस्यचिदाहिताग्नेरष्टकादिषु श्रौतकर्मार्थविहितदक्षिणाग्निसन्निधिर्न विद्यते सर्वाधानेनोपासनाग्निसन्निधिश्च नास्ति तथाप्यग्नौ होमविधानात्तदर्थमेव विहरणं कृत्वा होमः कार्य्यः । येषामिदं परिशिष्टं तेषामेवायं विधिर्वेदितव्यो न सर्वेषां ।

इत्यग्निरूपहोमाधिकरणनिर्णयः ।

अथ होमाधिकरणभूताग्निलक्षणं ।

ब्रह्मवैवर्त्त-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

बहुशुष्केन्धने वह्नौ सुसमिद्धे विशेषतः ।
विधूमे शुद्धवर्णे च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥
अर्चिष्मान् पिण्डितः शीतः सर्पिः-काञ्चनसन्निभः ।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात् कीर्त्तिवृद्धये ॥
एवं लक्षणके होमं यस्तु वह्नौ समाचरेत् ।
नरनारीगणेभ्यः स पूजां प्राप्नोति शाश्वतीं ।
अक्षयं पूजितास्तेन भवन्ति पितरस्तथा ॥
अथाबुद्धः सधूमे च जुहुयाद्यो हुताशन ।

यजमानो भवेदन्धः सपुत्र इति च श्रुतिः ॥
अल्पेन्धनोऽथ रूक्षो वा विस्फुलिङ्गावृतोऽथ वा ।
अप्रदक्षिणमावृत्तः स च वह्निरसिद्धये ॥
दुर्गन्धश्चैव नीलश्च कृष्णश्चैव विशेषतः ।
भूमिञ्च गाहते यश्च स तु कुर्य्यात् पराभवं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

क्षुत्तृट्क्रोध-त्वरायुक्तो हीनमन्त्रं जुहोति यः ।
अप्रवृद्धे सधूमेऽग्नौ सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि ॥
स्वल्पे रूक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
सार्द्रकाष्ठैश्च सम्पूर्णे फूत्कारवति पावके ॥
कृष्णार्च्चिषि सदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीं ।
आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्ध्रुवं ॥

देवीपुराणे ।

तप्तहाटकवर्णाभः सूर्य्य-सिन्दूरकान्तिभृत् ।
शङ्ख-कुन्देन्दुसङ्काशो घृत-क्षीरनिभः शुभः ॥
जपाभोऽशोकपुष्पाभो लाक्षादरदसन्निभः ।
शुभदः सर्व्वकार्य्याणां विपरीतोऽह्यसिद्धिदः ॥
मेघ-दुन्दुभि-शङ्खौघ-वेणु-वीणास्वनः शुभः ।
वृषेभ-शिखि-कोकानां पूजितः कोकिलस्वनः ॥
कुङ्कुमागुरु-कर्पूर-सितगन्धिस्तु पूजितः ।
हंसचक्रेभगोकुम्भपद्माकृतिधरः शुभः ॥
सिंह-वर्हिण-शैलानां चामराकृतिविग्रहः ।

मधूमोम्त्नगन्धिश्च शूकषट्चरणोपमः ।
छिन्नज्वालोऽथवा रौद्री नेष्टः कर्मसु पावकः ॥
समुन्नतशिखः शस्त ऊर्द्धं वातेऽपि याति यः ।
लेलिहानः शुभः कुण्डं दीप्तिमान् वरदोऽनलः ॥

वह्नृचपरिशिष्टे ।

योऽनर्च्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चैव जायते ॥
तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन ।
आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यन्तिकीन्तथा ॥

सुसमिद्धे होतव्यमित्युक्तं ।

ततः समिन्धनप्रकारमाह ।

जुहृषंश्च हुते चैव पाणि-सूर्प-स्रुवादिभिः ।
न कुर्य्यादग्निधमनं कुर्य्यात्तु व्यजनादिना ॥
मुखेनैव धमेदग्निं मुखाद्ध्येषोऽभ्यजायत ।
नाग्निं मुखेनेति तु यल्लौकिके योजयन्ति तत् ॥ इति ॥

इत्यग्निलक्षणं ।

अथानग्निरूप-होमाधिकरण-निर्णयः ।

तत्र तावत् साग्निकस्यापि प्रवासादिना कदाचिदग्निसन्निधानाभावेऽनग्निरूपेऽपि द्विजपाणौ होम इति प्रागेवोक्तं "हस्तेऽग्नौकरणं कुर्य्यादग्नौ वा साग्निको द्विजः" इत्यनेन । अधुनानग्निकस्य पाण्यादौ होम उच्यते ।

अत्र मनु-शातातपौ ।

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।

योह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते॥

योह्यग्निरित्यादिना हेतुवन्निगदेन होमाधिकरणभूताग्निकार्य्यसामर्थ्याविष्कारेण प्रस्तूयते। 'मन्त्रदर्शिभिः' वेदविद्भिरित्यर्थः। तैत्तिरीयश्रुतावपि दृश्यते च स्तुतिः। "एष एवाग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मणोऽग्नावेवैनं वैश्वानरे जुहोति" इति। अग्न्यभेदवचनस्य सादृश्यपरत्वादलौकिकाग्निरूपत्वाभिधानस्याप्यारोपैकनिबन्धनत्वाद् ब्राह्मणस्यानुकल्पत्वं न विरुध्यते।

अतएव यमवचनेऽग्निसादृश्येनैव स्तुतिः क्रियते।

यथाग्न्ययस्तथा विप्रा यथा विप्रास्तथाग्नयः।

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ होमोविधीयते॥ इति।

अग्न्यभावोऽत्र भार्य्यापरिग्रहाभावकृत-तत्परिग्रहोत्तरकालिकाग्निस्वीकाराभावकृतः स्वीकृतसमुच्छेदकृतः सन्निधानाभावकृतश्चेति केचिदाहुः।

एके तु समुच्छिन्नाग्नेः पार्व्वणश्राद्धानधिकारेऽग्नौकरणाभावान्न समुच्छेदनिबन्धनेऽग्न्यभावे पाणिविधिरित्याहुः।

अन्ये तु। अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे।

अग्न्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्य्यां न विन्दति॥

इति गार्ग्य-जातूकर्ण्ययोर्वचने उपसंहारदर्शनाद्भार्य्यापरिग्रहोत्तरकालिकास्वीकारकृतेऽप्यग्न्यभावे न पाणिविधिरिति मन्यन्ते।

अन्ये तु भार्य्यापरिग्रहात् पूर्वं नियतोऽग्न्यभावः। अतः स्फुटप्रतीतिना तेन भार्य्यापरिग्रहोत्तरकालीनोऽप्यग्न्यभावोवचनेन लक्ष्यते, न पुनरभावश्रुतिरुपसंह्रियत इति।

अपरे तु अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेदित्यत्रैव-

शब्देन यल्लौकिकाग्न्यभावाद्यधिकरणान्तरनिराकरणं क्रियते तद्भार्य्यापरिग्रहाभावकृतेऽग्न्यभावे नान्यस्मिन्निति गार्ग्यवचने प्रतिपाद्यते, न पुनर्विवाहोत्तरकालीनेष्वग्न्यभावेषु पाणेरपि होमाधिकरणत्वं निवर्त्तत इति। अत्राचार्य्यैर्विचार्य्य न्याय्यपक्षपरिग्रहः क्रियतां।

इह जयन्तस्वामिमतं हरिहरेणोपन्यस्तं। अग्न्यभावे तु विप्रस्येतिश्लोकस्य कदाचित्कचिदसन्निहिताग्निः साग्निरेव विषयः। यस्य हि यत्सम्बन्धोऽस्ति तस्य कदाचित् कचिदसन्निधावेवंविधाः प्रयोगाः भवन्ति। सम्भवत्येवाश्वसम्बन्धे यथाश्वाभावेऽश्वतरमारुह्य त्वया गन्तव्यमिति प्रयुज्यते, न पुनरत्यन्तासम्भवत्यश्वसम्बन्ध इति। तदेतज्जयन्तस्वामिसम्मतं त्रैवर्णिकमात्रविषयत्वमस्य तेनैव दूषितं।

मत्स्यपुराणे ह्यामान्नश्राद्धे कण्ठरवेणाग्नौकरणमुक्तं।

आमश्राद्धं यदा कुर्य्याद्विधिज्ञः श्राद्धदस्तदा।
तेनाग्नौकरणं कुर्य्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेदिति॥

तेनैवेत्यामद्रव्येण।

आमश्राद्धस्याग्निसंस्काररहितस्य शूद्रस्य साक्षादुक्तं, अन्यस्य तु पक्वान्नाभावेऽनित्यत्वेन न्यायप्राप्तं, "एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धं तथैव च। नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्य्यादामान्नवद्बुधः॥" इति। अतोऽनग्नेः शूद्रस्यामान्नश्राद्धे अग्नौकरणानुवादेनामद्रव्यकत्वाख्यविशेषविधानादनग्नेर्वाचनिकमग्नौकरणं तदाचिप्तञ्चानग्निरूपं पाण्यधिकरणमिति। अत्र यद्यपि विप्रस्येति सामान्येनोक्तं तथापि प्रकृतत्वात् सन्निहितपरित्यागे कारणाभावाच्च श्राद्धभोक्तुरेव विप्रस्येति गम्यते। प्रधानस्य प्रत्यङ्गमावृत्तेर्निषेधात् विप्रस्येति विवचित-

कवचनाच्चैकस्यैव श्रैष्ठ-प्राथम्याभ्यां प्रथमोपविष्टस्यैवेति। यैर्दैविककर्म-धर्म्मेण यज्ञोपवीतेन स्वाहाकारेण चायं होमः क्रियते तैर्दैविक-विप्रकरे कर्त्तव्यः। यैश्च पैतृककर्मधर्म्मेण प्राचीनावीतेन स्वधा-शब्देन च क्रियते तैस्तु पैतृकविप्रकरे कार्य्यः। सर्व्वैर्वा देव-करे पैतृककरे वा विकल्पेन कार्य्यः। यद्यपि करशब्दः साधारणस्तथापि दक्षिणकरेण कर्त्तव्यमिति दक्षिणस्य सर्व्वकर्मार्हतास्मरणात् पाणौ दद्यात्तु दक्षिण इति वचनाच्च दक्षिण एव करे होमः। तत्र तावत् प्रथमोपविष्टस्य पैतृकस्य पाणौ होम इत्याह कात्यायनः।

पैत्र्योयः पङ्क्तिमूर्द्धण्यस्तस्य पाणावनग्निकः।
हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत्॥

अनग्निकः श्राद्धकर्त्ता पितृ-पितामहाद्युद्देशेन त्यज्यमान-हविरधि-करणभूतविप्रपङ्क्तिमूर्द्धण्युपविष्टस्य दक्षिणे करे अग्नये कव्यवाहनाये-त्यादिमन्त्रयुक्तं हुत्वा हुतशिष्टं अन्नं तूष्णीमेव पङ्क्तिमूर्द्धण्यादन्येषां तत्पङ्क्त्युपविष्टानामेव पात्रेषु विभज्य निदध्यान्न तु देवपङ्क्त्युपविष्टानां पात्रेषु। शेषप्रतिपत्तौ चेदमभिधास्यते। ननु समुद्रास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्य इति पितृयज्ञसंज्ञके होमे कव्यवाहनस्याग्नेः होमस्य पितृमतोदेवस्याग्नौकरणहोमस्यापि दैविकत्वेन समानधर्मक-त्वेन सन्निधानाद्दैविकविप्रकरे होमे प्राप्ते कथं पैतृकविप्रकर एवोक्तः। अथोच्येत। योऽग्नावग्नौकरणहोमः स दैविकः, यस्तु विप्रकरे स पैतृकः "पाणिष्वेव वा जुहोत्यग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितर इति ह ब्राह्मणं" इत्याश्वलायनगृह्ये श्रुतेरुद्भावनादिति। नैवं। "जुहोति दे-वेभ्यः" इति विधिश्रुतेर्दैवदेवत्यत्वेऽस्य होमस्यावधारिते "पाणिमुखाः

पितरः" इति पाणिविधिस्तुत्यर्थवादमात्रेण न पितृदेवत्यत्वं प्रत्येतुं शक्य पितृदेवत्यविप्रभोजन-पिण्डप्रदानरूपकर्मसाहित्यात् पैतृकत्वारोपेणार्थवादोपपत्तेः। अथवा अग्नौकरणहोमस्यापि पितृतृप्तिरेव भाव्येति परम्परया पाणेरपि तृप्तिकारणत्वेन पितृमुखत्वमारोप्य स्तुत्युपपत्तेः अतोऽयमग्नौकरणहोमः क्वचिद्दैविकः क्वचित्पैतृक इत्येतदयुक्तं ।

तदाहुः ।

देवमग्नौ करे पित्र्यमित्येतदसमञ्जसं ।

दैवञ्चेत् सर्वदा दैवं पित्र्यञ्चेत्पित्र्यमेव तु ॥ इति ।

अतोदैवविप्रकरे होमः कार्य्यः ।

तथाचाह काश्यपः ।

अनग्निको यदा विप्रः श्राद्धं कुर्य्यात्तु पार्व्वणं ।

अग्नौकरणवत्तत्र होमो दैवकरे भवेत् ॥ इति ।

अत्र प्रतिवैश्वदेविकद्विजं होमावृत्तौ न्यायासम्भवादेकशेषे गौरवाच्च विप्रस्य कर इत्येकवचनान्तस्यैव समासः, तथाच विवक्षितैकवचनवशादेकस्यैव देवस्य।

तदुक्तं वायुपुराणे ।

वैश्वदेवे यदैकस्मिन् भवेयुर्बहवो द्विजाः ।

तदैकपाणौ होतव्यं स्याद्विधिर्विहितस्तथा ॥ इति ।

यदा तावदेकैकमुभयत्र वेत्येतत्पक्षाश्रयणेनैक एव वैश्वदेविके द्विजस्तदैकस्यैव पाणाविति सिद्धमेव । यदापि द्वौ दैव इत्यादियुग्मसंख्यानेकद्विजपक्षाश्रयणे द्वौ चत्वारः षड़ष्टौ वा दैविके द्विजास्तदाप्येकस्यैव पाणौ होमः कार्य्यः। तावतैव हि होमविधिः कृतार्थः

स्यात् विहितहोमस्य समग्रोऽपि कृतार्थः स्यात्। अत्र विहितकृतत्वं विधिकृतत्वं विधिकृतार्थत्वं प्रतिहेतुत्वेनोपन्यस्तमितिन्यायानर्थक्यं तस्मादेकस्यैव करे होमः पूर्वोक्तन्यायाच्च प्रथमोपविष्टस्यैव दक्षिण-एव करे होमः। तदेवं पूर्वोक्तया कर्त्तृव्यवस्थया सर्व्वत्रा समविकल्पेन दैवविप्रकरे पित्र्यविप्रकरे वा होमः कार्य्यः। यस्तु "अग्नौकरणवत् कुर्य्याद्द्विजातौ वैश्वदेविके। पाणावेव तु तद्दद्यात् न तु पित्र्ये कदाचन" इति पित्र्यपाणिनिषेध इव प्रतीयते स दैवपाणिस्तुत्यर्थोन पित्र्यपाणिनिवृत्त्यर्थः। अथवा दैविकपङ्क्तिमूर्द्धन्यकरे कृत्वा पुनः पित्र्य-पङ्क्तिमूर्द्धन्यकरेऽपि होमो न कर्त्तव्य इत्येवमर्थः। अत्र पित्रादिदेवत्ये पितामहादिदेवत्ये वामावास्याश्राद्धे यदाग्नौ होमः क्रियते यदा वा वैश्वदेविकतन्त्रानुष्ठानवति प्रयोगे वैश्वदेविकद्विजपाणौ तदा देश-काल-कर्त्त्रधिकरणादिकारकैक्याद्वैश्वदेववदग्नौकरणस्यापि तन्त्रेणैवानु-ष्ठानं। अतस्तद्विधवैश्वदेविकपाणौ होष्यन् दैविकपङ्क्तिमूर्द्धन्युपविष्ट-स्यैकस्यैव पाणौ जुहुयात्। यदा तु भेदेन वैश्वदेविकानुष्ठानं तदा वैश्वदेविकद्विजपाणावपि होमं करिष्यन्नधिकरणभेदाद्भेदेनैव होमं कुर्य्यात्। तथा च वैश्वदेविकपङ्क्तिद्वयोपविष्टमुख्यद्विजद्वयपाण्योः होमद्वयं कर्त्तव्यं। ननु तथापि तत्प्रयोगसन्निहितदेश-कालेऽग्नौ तन्त्र-वैश्वदेविकार्थद्विजपाणौ वा क्रियमाणो होमः श्राद्धद्वयोपकारको भवति। तथा वैश्वदेविकभेदोप्यस्तु। अन्यथाधिकरणाख्यगुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिः कृता स्यात्। मैवं। न ह्यधिकरणान्तरं कृतार्थमस्त्वित्येव-मत्र होमोऽभ्यस्यते, किन्तु मातामहश्राद्धाख्यं प्रधानान्तरं कथं नु नाम सगुणं स्यादित्येवं पाणिहोमस्य चानन्यश्राद्धार्थब्राह्मणपाणावनु-

ष्ठितस्यैवोपकारकत्वं निश्चितं। अतः पृथगनुष्ठीयमानवैश्वदेविकद्विज-पाणौ होष्यन् द्वितीयवैश्वदेविकद्विजपाणावग्नौकरणमावर्त्तयेदेव। अनेनैव पित्र्यविप्रपाणावपि होमोव्याख्यात इति अपरार्क-स्मृति-चन्द्रिकाकार-मधुमिश्रादयः। तत्र त्वेष विशेषः। यद्यपि वैश्वदेविकं तन्त्रं तद्यप्यधिकरणभेदादावृत्तिरेव होमस्य।

तदाह कात्यायनः।

मातामहस्य भेदेऽपि कुर्य्यात्तन्त्रे च साग्निक इति।

अस्यार्थः। यदा मुख्यपार्वणादौ पित्र्यविप्रकरे होमञ्चिकीर्षेत् तदा पितृ-पितामहादिपङ्क्त्युपविष्टमुख्यद्विजकरे कृत्वा मातामहस्य सम्बन्धी यो ब्राह्मणस्तस्यापि करे पृथक् होमं कुर्य्यात्। एतच्च पृथ-ङ्मातामहसम्बन्धि-द्विजकरे होमानुष्ठानं भेदेन वैश्वदेविकानुष्ठाने तन्त्रेण चानुष्ठाने ज्ञेयं। अस्ति कदाचित्साग्निकस्यापि द्विजपाणौ होमः। साग्निक इत्येतदुपलक्षणं एवंविधाधिकरणकेऽनग्निककर्त्तृके-ऽपि पाणिहोमेऽस्यावृत्तिन्यायस्य समत्वात्। पर्य्यवसितः पाणिरूप-होमाधिकरणनिर्णयः।

अथान्यान्यप्यनग्निरूपाणि होमाधिकरणानि।

मत्स्यपुराणे।

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वाथ जलेऽपि वा।
अजकर्णेऽश्वकर्णे वा गोष्ठे वाथ शिवान्तिके॥

अजकर्णेऽश्वकर्ण इत्यत्र लिङ्गाविवक्षाहेत्वभावाद्विवक्षितमेव पुंस्त्वं। अत्र यद्यपि ब्राह्मणपाणेर्मुख्यकल्पत्वेऽग्नौकरणवति श्राद्धे च तस्या-वश्यसम्भवेऽजकर्णादीनामनवकाश एव। तथापि "एष वा अग्निर्वैश्वानरो

यद्ब्राह्मणः" इति प्रत्यक्षश्रुत्या ब्राह्मणस्याग्नित्वाभिधानात् परोक्षश्रुति-मूलकस्मृतिमात्रदृष्टानामजकर्णादीनां जघन्यत्वेनात्यन्तबाधाय समविकल्प एवाभ्युपेयः। ब्राह्मणस्थाने दर्भवटुनिवेशे वाजादीनामवकाशः कार्य्यः।

आह शङ्खः।

अजस्य दक्षिणे कर्णे पाणौ विप्रस्य दक्षिणे।
अप्सु चैव कुशस्तम्बे अग्निं कात्यायनोऽब्रवीत्।
रजते च सुवर्णे च नित्यं वसति पावकः॥ इति।

अत्राग्निसद्भावप्रतिपादनेनाग्निकार्य्ये विनियोगो दर्शितः। अर्थवादमात्रत्वेस्यानर्थक्यापत्तेः।

सौरपुराणे।

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्।
महादेवान्तिके वाथ गोष्ठे वा सुसमाहितः॥

कूर्मपुराणे।

अग्नेरभावाद्विप्रस्य पाणौ होमो विधीयते।
महादेवस्य पुरतोगोष्ठे वा श्रद्धयान्वितः॥ इति।

इत्यनग्निरूपहोमाधिकरणनिर्णयः।

अथाग्नौकरणहोमाङ्गभूतानि प्रश्नोत्तरद्रव्याणि।

तत्राह याज्ञवल्क्यः।

अग्नौकरिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतं।
कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत्॥

श्राद्धकर्त्ताग्नौ होमं कर्त्तुमिच्छन् बहुतराज्यसंमिश्रमन्नं प्रशस्ते

दर्व्यादिरूपे पात्रे समादायाग्नौ करिष्य इति श्राद्धभोक्तॄन् ब्राह्मणान-नुज्ञापनरूपेण पृच्छेत् । तैश्च ब्राह्मणैः कुरुष्वेत्येवंविधेन वाक्येनाभ्य-नुज्ञातः सन् स्वकल्पसूत्रोक्तपिण्डपितृयज्ञहोमवज्जुहुयात् । अत्र वचने अग्नौ करिष्य आदायेत्यपि पठन्ति । तत्र घृतप्लुतमन्नमादा-याग्नौ करिष्य इति पृच्छेदित्यन्वयः ।

कात्यायनोऽप्याह ।

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ करिष्य इति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा हुतशेषं दत्वा पात्रमालभ्य जपतीति ।

अत्रान्नमादायाग्नौ करिष्य इति पृच्छतीत्युक्ते अदृष्टार्थत्वमालो-च्यान्नस्य होमद्रव्यस्यावगतौ तात्पर्यात्तस्यैवान्नस्य ग्रहणेऽवघते प्रकृत-पाकात् पृथग्भावभावनात्मकस्योद्धरणस्यार्थसिद्धत्वादुद्धृत्येतिवचनमुत्-क्षेपणार्थमितिगम्यते ।

आह प्रचेताः ।

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतं ।
ॐ कुरुष्वेत्यनुज्ञातो जुहुयात्पितृयज्ञवत् ॥ इति ।

सौरपुराणे ।

अग्नौकरिष्य इत्युक्ता कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञया ।
अन्नं घृतप्लुतं वह्नौ जुहुयात्पितृयज्ञवत् ॥

कूर्मपुराणे ।

कृत्वा समाहितं चित्तं मन्त्रयेद्वै करोमि च ।
अनुज्ञातः कुरुष्वेति तथेति द्विजसत्तमैः ।
पत्नीमादाय पुत्रांश्च जुहुयाद्धव्यवाहने ॥

निगमः।

अन्नमुद्धृत्याभिघार्य्याग्नौ करिष्य इति पृच्छतीति।

विष्णुपुराणे।

अग्नौकरिष्य इत्युक्त्वा तैरुक्तः क्रियतामिति।

गृह्योक्तेनैव विधिना कृत्वा पात्रेषु दापयेत्॥

कृत्वा कृतशेषं पितृत्रिप्रपात्रेषु प्रक्षिपेदित्यर्थः। गृह्योक्तेनैवेत्येवकारो न स्मृति-पुराणोक्तविधिनिवृत्त्यर्थः प्रत्यभिज्ञानात् सर्व्वत्रैककर्म्मे सर्वशास्त्राणां परस्परसापेक्षत्वे च स्थिते सर्वधर्म्मोपसंहारस्य न्याय्यत्वात्। अतो विधिनैवेत्येवमयमेवकारो योज्यः।

आह बौधायनः।

अथैतांस्तिलमिश्रापः प्रतिग्राह्य गन्धेन माल्येन चालङ्कृत्याग्नौ करिष्यामीत्यनुज्ञातो अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य्य तिस्र आज्याहुतीः जुहोति। सोमाय पितृमते स्वधा नमः स्वाहा। यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमः स्वाहा। अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टिकृते स्वधा नमः स्वाहेति तच्छेषेणान्नमभिघार्य्यास्यैता एव तिस्रो जुहुयात्।

'अथेति ब्राह्मणोपवेशनादनन्तरं। 'एतानिति ब्राह्मणान्। 'अग्निमुपसमाधाय' अन्यायतने अग्निं प्रतिष्ठितं प्रज्वाल्य, 'सम्परिस्तीर्य्य' दर्भैः समन्तात् परिस्तीर्य्य। 'इतिशब्द आज्यहोमसमाप्तौ। 'तच्छेषेण' आज्याहुतिशेषेण। 'अन्नं' होमार्थमुद्धृतमोदनं, 'तदभिघार्य्य' तस्योपरि हुतशेषमाज्यं चारयित्वेत्यर्थः। अन्नस्यावदाय "एता एवेत्येतैरेव मन्त्रैस्तिस्र आहुतीर्जुहुयात्।

मत्स्यपुराणे ।

> अग्नौ कुर्य्यादनुज्ञातो विप्रो विप्रैर्यथाविधि ।
>
> स्वगृह्योक्तेन विधिना कांस्ये कृत्वा चरुन्ततः ॥
>
> अग्नी-षोम-यमानान्तु कृत्वाप्यायनमादितः ।
>
> दक्षिणाग्नौ प्रणीते वा य एकाग्निर्द्विजोत्तमः ॥

हारीतः ।

आसाद्योदपात्रेषु समन्यायन्तीत्यप आसिच्य सुमनसश्चोत्पूय ब्राह्मणैरनुज्ञातः सामिधेन्येध्ममाधायावाह्याग्निष्वात्तादीन् ब्राह्मणस्यानुदपात्रैर्यथार्थमर्चयित्वा मेक्षणपाणिरनुज्ञातो यत्सोमाय पितृमते जुहोति सोमज्येष्ठांस्तेन सोमपांश्च पितॄन् प्रीणाति यमायाङ्गिरस्वते यमज्येष्ठान् बर्हिषदस्तेनाग्निज्येष्ठानग्निष्वात्तांश्च यदग्निं कव्यवाहनं स्विष्टकृतं यन्मेक्षणमादध्यादात्मानन्तेन प्रीणाति । कृतोच्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय पिण्डेभ्योऽवशेषयेदिति ।

'सामिधेन्येत्यत्र हरिहरेण समीत्स्वेतीति पाठोदर्शितः । वचनञ्च व्याख्यातं । तद्यथा । "समन्यायन्त्युपयन्त्यन्या इत्यनेन मन्त्रेणार्घ्यपात्रेषु जलं प्रक्षिप्य तदुपरि सुमनसः पुष्पाणि च क्षिप्त्वा प्रोक्षणीवन्मन्त्ररहितमेवोत्पवनं कृत्वा ब्राह्मणैः समीत्स्वेत्येवमनुज्ञातः सन् इध्ममग्निसमिन्धार्थकाष्ठमग्नौ क्षिपेत् । अनुज्ञावचनदर्शनादर्थात् पूर्वकालेऽग्निसमिन्धनं करवाणीत्यादिप्रार्थनावाक्यं श्राद्धकर्त्ता प्रयोज्यमित्यनुमीयते । एवमिध्ममाधायावाहनमन्त्रैः पितॄनावाह्यानन्तरं पूर्वोपकल्पितैरुदपात्रैर्ब्राह्मणरूपाधिष्ठानस्थितानग्निष्वात्तादीन् आदिग्रहणाद्बर्हिर्भुक्प्रभृतीन् यथार्थं यस्य वर्णस्य यैरर्चितैरर्थः श्राद्ध-

प्रयोजनसम्पत्तिस्तानर्चयेत्। ते च "सोमपा नाम विप्राणामित्यादिना मन्वादिभिर्निर्द्दिष्टाः। यदावाहन एव मृतपित्राद्यधिष्टातृभावेनाग्निष्वात्तादिसङ्कल्पः। अर्चनन्तु पित्रादित्रयस्यैव नामभिर्यथार्थमिति वचनात्। एवञ्च जीवत्पितृकादेर्द्वयार्चनमिति सिद्ध्यति। अथ मेक्षणपाणिरग्नौकरिष्यामीत्यादि पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यनुज्ञातः सोमादिभ्य आहुतित्रयं कृत्वा मेक्षणमन्तेऽग्नावादध्यात्। कृतावशेषन्तु पित्र्यविप्रपात्रेषु कियन्निक्षिप्यान्यत् पिण्डार्थमवशेषयेदिति।

उद्धृत्यान्नमित्युक्तं, तत्रान्ने विशेषो ब्रह्मपुराणे दर्शितः।

ततो घृताक्तमन्नन्तु सोष्णमादाय साधितं।
तानग्नौ करिष्य इति प्रयतः प्रार्थयेत् द्विजान्॥

महाभारतेऽपि।

जुहुयाद् व्यञ्जन-क्षारवर्जमन्नं ततो नरः।
अनुज्ञातो द्विजैस्तैस्तु कृत्वा ॐ भरतर्षभेति॥

'व्यञ्जनशब्देनात्र दधि-पयस्तक्र-गुड़-मरीचादीनि। लवणरस-संस्कार्य्याणां शाक-सूपादीनान्तु लवणरसवर्जनेनैव प्रतिषेधः सिद्धः। 'क्षाराणि' लवणरसवन्ति द्रव्याणि।

यत्तु ब्रह्माण्डपुराणे।

पुष्पाणाञ्च फलानाञ्च भक्ष्याणाञ्च प्रयत्नतः।
अग्रमुद्धृत्य सर्वेषां जुहुयाज्जातवेदसि॥

इति पित्रर्थपाकसिद्धलवणादिसंसृष्टशाकादिहोमस्मरणं, तदेषां गृह्येग्नौकरणहोमानन्तरं तदङ्गतया हविष्यव्यतिरिक्तेनान्यसंसृष्टेन चान्नेनोष्णे भस्मन्यमन्त्रकोहोम उक्तस्तद्विषयमित्यविरोधः।

स च होम आपस्तम्बसूत्रे दर्शितः ।

न चात्र लवणहोमो विद्यते तथा परान्नसृष्टस्याहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मापो ह्येतस्मिन् जुहुयात्तद्धुतमहुतञ्चाग्नौ भवतीति । अथवा अन्नाभावे यदा कन्द-मूल-फलादिभिरेव श्राद्धं तद्विषयमिदं ब्रह्माण्डपुराणवचनं । अत्र पक्कान्नेन यदा श्राद्धन्तदैव होम-पिण्डक्रिये प्रवर्त्तेते । तयोः पक्कान्नद्रव्यकत्वनियमादित्येतज्जयन्तस्वामिमतं हरिहरेणोपन्यस्यामश्राद्धं यदा कुर्यादित्यादिपूर्वप्रदर्शितमत्स्यपुराणविरोधमुद्भाव्य दूषितं ।

अग्नौकरिष्यन् पृच्छतीत्युक्तं तत्र सर्व्वान् वैकं वेत्यपेक्षायामाह मनुः ।

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ।

अग्नौकुर्य्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥

गन्ध-माल्यादिभिः ब्राह्मणानर्चयित्वा 'तेषां' ब्राह्मणानां, हस्ते जलं प्रक्षिप्य पवित्रसहितांस्तिलांश्च दत्त्वा 'सह' सम्भूय युगपत्सर्वैर्ब्राह्मणैरनुज्ञातः सन् कर्त्ताग्नौ होमं कुर्य्यात् । अनुज्ञावचनात् प्रश्नोऽप्यनुमीयते । सहेतिवचनात् सर्वान् प्रति प्रश्नः कर्त्तव्य इति गम्यते । एकं प्रति प्रश्ने कृते सर्वैरभ्यनुज्ञाने क्रियमाणे प्रश्नस्यादृष्टार्थत्वं प्रसज्येत । अयञ्च सर्वप्रश्नपक्षो वैकल्पिकः । अथोद्धृत्याग्निं पङ्क्तिमूर्द्धन्यं सर्वान् पृच्छत्यग्नौ करिष्य इति हारीतवचनात् अत्रैकाभिमुख्येनैकं प्रति सर्वाभिमुख्येन सर्वान् प्रति प्रश्नोऽयमिति सुज्ञेयत्वान्नाभ्यनुज्ञावचने द्विजानामनध्यवसायः प्रश्नाभिप्रायः प्रश्नप्रसङ्गो वा वाच्यः ।

अभ्यनुज्ञातो जुहुयादित्युक्तं कैरभ्यनुज्ञात इत्यपेक्षायामाह पारस्करः ।

दत्त्वा गन्धादि-धूपांश्च सर्पिष्मद्भविरुद्धरेत् ।

पैतृकैरभ्यनुज्ञातो जुहोति पितृयज्ञवदिति ॥

पैतृकैरित्यत्र ब्राह्मणैरिति शेषः। अनेन प्रश्नोऽपि पैतृकान् प्रत्येवेति गम्यते। अत्राग्नौकरिष्ये कुरुष्वेति प्रश्नोत्तरयोः प्रकारोऽवगत एव। प्रकारान्तरमप्याश्वलायनगृह्ये दर्शितं।

उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौकरिष्ये करवै करवाणीति वा प्रत्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्वित्यथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तादिति।

आपस्तम्बस्तूदीच्यानां प्रश्नोत्तरप्रकारमाह।

उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषूदकपात्रानयनमुद्ध्रियतां अग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते काममुद्ध्रियतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्चेति।

अत्र "प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा। विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु सरस्वती" इति पुरातनानां वाक्यात्सरस्वत्युत्तरदेशसम्बन्धिनो ये ते उदीच्याः तेषां वृत्तिराचारः कथ्यत इति शेषः। 'उदकपात्रानयनं' अर्घ्यप्रदानं। 'ब्राह्मणानामन्त्रयते' अनुज्ञाभ्यर्थनवाक्येनाभिमुखान् कुरुते। 'अतिसृष्टः' ब्राह्मणैरनुज्ञातः।

अत्र पितृयज्ञवदित्यनेन अग्नौकरणहोमे पितृयज्ञेतिकर्त्तव्यतातिदेशः कृतः, सा चेतिकर्त्तव्यता आपस्तम्बादिभिः पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे दर्शिता। तत्रापस्तम्बः।

समूलं सकृदाच्छिन्नं वर्हिराहरति सकृदाच्छिन्नानि वा तृणान्युपमूलच्छिनानीति दक्षिणाप्रागग्रैर्दर्भैः दक्षिणमग्निं परिस्तीर्य्य दक्षिणं जान्वाच्य मेक्षणे उपस्तीर्य्य तेनावदायाभिघार्य्य सोमाय पितृमते स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम

इति द्वितीयां अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयां ये मेक्षणे तन्दुलास्तान् हुत्वा तूष्णीं मेक्षणमादधाति इत्यादि ।

आश्वलायनोऽपि ।

प्राचीनावीती इध्ममुपसमाधाय मेक्षणेनावदाय अवदानसम्पदा जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वा अग्निं पूर्वं यज्ञोपवीतीति ।

एवमन्यान्यपि पिण्डपितृयज्ञसूत्राणि प्राचीनावीतयज्ञोपवीतनिर्णये द्रष्टव्यानि । अयञ्च पिण्डपितृयज्ञधर्मातिदेशोहारीतवचने विस्तरेण विवृतः । "कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातः पूर्वाहूतेऽग्नौ सकृदाच्छिन्नैरुपमूललूनैः परिस्तीर्णे समित्तन्त्रेण प्राङ्मुखोमेक्षणेनाहुतिद्वयं हुत्वा मेक्षणमग्नावेव कुर्य्यात्" इति । अस्यार्थः स्मृतिचन्द्रिकाकारेण व्याख्यातः । 'पूर्वाहूतेऽग्नौ' परिस्तरणकालात्पूर्वमेवोद्बोधितेऽग्नौ, मूलसमीपदेशे सकृदेकयत्नेन च्छिन्नैर्दर्भैः परिस्तीर्णे समित्तन्त्रेणाहुतिद्वयार्थमेकामेव समिधमादाय मेक्षणेन यज्ञीयकाष्ठकृतेनाहुतिद्वयं हुत्वाग्नावेव मेक्षणं प्रक्षिपेत्। समित्तन्त्रेणेत्यनेन पितृयज्ञधर्म उक्तः पितृयज्ञे समिदाधानस्याभावात् किन्त्विह धर्मान्तरमुपदिष्टमिति ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽप्यत्र समिदाधानमुक्तं ।

अन्तर्निधाय समिधं जुहुयात् कव्यवाहनमिति ।

ब्रह्मपुराणे तु घृताक्तप्रादेशमात्रसमित्त्रयाधानमुक्तं ।

ॐकुरुष्वेति तैरुक्तो दक्षिणाग्निं समाश्रयेत् ।
दक्षिणाग्रांस्ततुर्दिक्षु दर्भानास्तीर्य्य वाग्यतः ॥
दद्यात्तु समिधस्तिस्रस्तस्मिन् प्रादेशमात्रिकाः ।

घृताक्ताः समिधो हुत्वा दक्षिणाग्राः समन्तकाः ।
सेचणेन घृताक्तेन जुहुयाच्चाहुतित्रयं ॥

समिदर्हाश्च द्रुमास्तत्रैवोक्ताः ।

पलाश-फल्गु-न्यग्रोध-प्लक्षाश्वत्थ-विकङ्कताः ।
उदुम्बरस्तथा विल्वश्चन्दनं यज्ञियाश्च ये ॥
सरलो देवदारुश्च सालश्च खदिरस्तथा ।
समिदर्थे प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥
ग्राह्याः कण्टकिनश्चैव यज्ञिया ये च केचन ।
पूजिताः समिदर्थेन पितॄणां वचनं यथा ॥
समिद्भिस्त्वाज्यलिप्ताभिर्जुहुयाद्यो हुताशनं ।
फलं यत्कर्मणस्तस्य तन्मे निगदतः शृणु ।
अक्षयं सर्वकामीयं अश्वमेधफलं हि तत् ॥

समिदनर्हास्तु ।

श्लेष्मातको नक्तमालः कपित्थः शाल्मलिस्तथा ।
नीपोविभीतकश्चैव श्राद्धकर्मणि गर्हिताः ॥
चिरविल्वस्तथा टङ्कस्तिन्दुकाम्रातकौ तथा ।
तिल्वकः कोविदारश्च एते श्राद्धे विगर्हिताः ॥
निवासश्चैव कीटानां गर्हिताः स्युरयज्ञियाः ।
गुल्मैश्च वेष्टिता ये च वल्लीभिश्च समन्ततः ॥
शकुनीनां निवासाश्च वर्जयेत्तान् द्विजोत्तमः ।
अन्यांश्चैवंविधान् सर्वान् वर्जयेद्वै अयज्ञियान् ॥

'पलाश.' किंशुकः। 'फल्गुः' काकोदुम्बरिका। 'न्यग्रोधः' वटः। 'प्ल..'

जटी । 'अश्वत्थः' पिप्पलः । 'विकङ्कतः' स्रुववृक्षः । 'उदुम्बरः' जन्तुफलः । 'विल्वः' श्रीफलः । 'चन्दनं' मलयजं । 'यज्ञियाः' काश्मर्य्यशमीप्रभृतयः । 'सरलः' पीतद्रुमः । 'सालः' सालवृक्षः । 'खदिरः' वालपत्रः । 'कण्टकिनः' इङ्गुदीप्रभृतयः । 'श्लेष्मातकः' शेलुः । 'नक्तमालः' करञ्जः । 'कपित्थः' दधित्थः । 'शाल्मलिः' स्थिरायुः । 'नीपः' कदम्बः । 'चिरविल्वः' पूतिकरञ्जः । 'टङ्कः' अहिमारकः । 'तिन्दुकः' स्फूर्जकः । 'आम्रातकः' कपीतनः । 'तिल्वकः' रोध्रः । 'कोविदारः' काञ्चनारः । 'अयज्ञियाः' पिचुमर्द्द-पारिभद्रादयः ।

आह सुयज्ञः ।

परिसमुह्य पर्य्युक्ष्य परिस्तीर्य्य दक्षिणं जान्वाच्य यज्ञोपवीती प्रागासीनोऽमेक्षणेन जुहोतीति ।

शङ्ख-लिखितौ ।

धूप-गन्ध-माल्यैरलङ्कृत्य ब्राह्मणान् सघृतमन्नमनुज्ञाप्य दर्भैर्दक्षिणाग्रैरग्निं परिस्तीर्य्य जुहुयादिति ।

इत्यग्नौकरणाङ्गभूतानि प्रश्नोत्तरद्रव्याणि ।

अथाग्नौकरणदेवताहुतिसंख्या-मन्त्रविकल्पाः ॥

मनु-वृहस्पती ।

अग्नेः सोम-यमाभ्याञ्च कृत्वाप्यायनमादितः ।
हविर्दानेन विधिवत् पश्चात्सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥

अग्नि-सोम-यमाख्यानां देवतानां प्रथमेन होमेनाप्यायनङ्कृत्वा हविर्दानेन यथोक्तान्नप्रदानेन ब्राह्मणाधिष्ठानान् पितॄन् पश्चात्तर्पयेत् ।

मेधातिथि-हरिहराभिमता व्याख्या । अग्नेरिति चतुर्थ्यर्थे

षष्ठी। अग्निरेका देवता, सोम-यमरूपाधिष्ठानद्वयनिष्ठैकदेवतात्व-युक्ता द्वितीया। सोम-यमाभ्यामिति द्वन्द्वादग्नीषोमवदेकत्वावगतेः। एतच्च येषां गृह्ये ईदृग्विधं देवतात्वमुक्तं तेषामेव वेदितव्यमिति। अत्र ब्रूमः। यद्यप्यत्र सोम-यमयोः देवतात्वाच्चतुर्थ्यन्ततोचिता, तथापि पोषणपर्य्यायेणाप्यायनशब्देनान्वये क्रियमाणे षष्ठ्यन्ततयैव भाव्यं। अथ देवतात्वान्नात्र षष्ठीत्युच्येत, तर्ह्यग्नेरितीयमपि न स्यात्। चतुर्थ्यर्थे व्याख्याता सेति चेत्। न। आप्यायनपदेनान्वयात्। षष्ठ्यास्तु सम्बन्धसामान्यवाचिन्या विशेषपर्य्यवसायित्वमभ्युपगतमेवेति न देवता-रूपविरोधित्वं। स्वतन्त्रयोः सोम-यमयोर्द्देवतात्वप्रतिपादकानां वचनानामाकृतिमन्त्राणाञ्च दर्शनान्नान्योन्यसहितयोर्द्देवतात्वं। न च क्वचिद्गृह्ये तदवस्थयोर्द्देवतात्वमुपलभन्ते शिष्टाः। दृश्यते चोपनिब-न्धनान्तरेषु पाठान्तरमस्य वचनस्य। "अग्नि-सोम-यमानाञ्च कृत्वाप्यायनमादितः" इति।

यमः।

> अग्नये चैव सोमाय यमाय जुहुयात्ततः।
> अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति जुहुयाद्धविः॥
> सोमाय पितृमते यमायाङ्गिरसे तथा।
> सोमस्याप्यायनङ्कृत्वा वह्नेर्वैवस्वतस्य च॥
> हुते त्वग्नौ ततः सम्यक् विधिनानेन मन्त्रवित्।
> स्वधेत्येव हविःशेषं आदधीत समीक्ष्य च॥

शङ्ख-लिखितौ।

जुहुयादग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति

मार्कण्डेयपुराणे ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति प्रथमाहुतिः ।
सोमाय वै पितृमते स्वाहेत्यन्या तथा भवेत् ॥

वैशब्दः पादपूरणार्थत्वान्न प्रयोगकाले प्रयोज्यः । गोभिलेन त्वेतावेव मन्त्रौ पुरस्तात् स्वाहाकारौ विपरीतेन च क्रमेणोक्तौ ।

मेक्षणेनोपघातं जुहुयात् स्वाहा सोमाय पितृमते इति पूर्वां, स्वाहाग्नये कव्यवाहनायेति द्वितीयामत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

ब्रह्माण्डपुराणे त्वाहुतित्रयं स्वधा-नमोऽन्तास्तयो मन्त्रास्तथा प्रत्याहुत्यधिकरणभूताग्निप्रदेशानां विभज्य विनियोगश्चोक्तः ।

आहृत्य दक्षिणाग्निन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥
सोमाय च पितृमते स्वधा नम इति ब्रुवन् ।
यमायाङ्गिरस्वत्ये स्वधा नम इति ब्रुवन् ।
इत्येते होममन्त्रास्तु त्रयाणामनुपूर्वशः ॥
दक्षिणतोऽग्नये नित्यं सोमायोत्तरतस्तथा ।
एतयोरन्तरे नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते ॥ इति ।

'अङ्गिरस्वत्य इति यमविशेषणं ।

ब्रह्मवैवर्त्ते तु वैवस्वतायेति यमस्य, अङ्गिरस इत्यग्नेः सोमस्य च विशेषणं दर्शितं ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।
सोमाय च पितृमते स्वधा चाङ्गिरसे नमः ॥
यमाय वैवस्वताय स्वधा नम इति ब्रुवन् ।

इत्येते वै होममन्त्रास्त्रयाणामनुपूर्वशः ॥
दक्षिणेनाग्नये नित्यं सोमायोत्तरतस्तथा।
एतयोरन्तरे नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते ॥ इति ।

पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्याहाश्वलायनः ।

मेक्षणेनादायावदानसम्पदा जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधा नमः अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाग्निं पूर्वमिति।

पिण्डपितृयज्ञप्रकरण एवाहापस्तम्बः ।

सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति। यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयामग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयां, न यमाय जुहोतीत्येक इति ।

पितृयज्ञमेवाधिकृत्य सांख्यायनः ।

मेक्षणेन जुहोत्यग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेति ।

पितृयज्ञमेवाधिकृत्य बैजवापः ।

अन्वाहार्यपचने मेक्षणेन द्वे आहुती जुहोत्यग्नय इति पूर्वां सोमायेत्युत्तरामिति ।

अत्र निर्विशेषणयोरेवाग्नीषोमयोर्दैवतात्वं। अन्वाहार्यपचनो-दक्षिणाग्निः पिण्डपितृयज्ञोक्ता अप्येते देवताहुतिमन्त्रविकल्पाः अतिदेशतोऽग्नौकरणे भवन्त्येवेति । एते च देवतादित्रिधयोयदीयेषु कल्पसूत्रगृह्यसूत्रेषूक्तास्ते तदीया एवेति व्यवस्थया बोद्धव्याः । अतश्च यदापस्तम्बेन स्वगृह्ये त्रयोदशाहुतिकमग्नौकरणमुक्तं तद्येषां तत्सूत्रं तेषामेवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । स ह्येवमाह । उद्ध्रियतामग्नौ च

क्रियतामित्यामन्त्रयते काममुद्ध्रियतां काममग्नौ च क्रियतामित्यति-सृष्ट उद्धरेञ्जुहुयाच्चेत्येवं धर्मशास्त्रसूत्रोक्तप्रश्न-प्रतिवचनानन्तरमन्नमु-द्धृत्याग्न्युपसमाधानाद्याज्यभागान्तं कुर्यात् । अस्याग्न्युपसमाधाना-द्याज्यभागान्तस्य कर्मणः सर्वप्रधानहोमप्राच्याङ्गकलापत्वेनापस्तम्बी-यगृह्योपक्रमेऽभिधानात् । आज्यभागानन्तरमन्नेनाज्येन च द्रव्येण "यन्मे मातेत्यादिभिर्मन्त्रैरग्नौकरणसंज्ञकं प्रधानहोमं कुर्यात् । तथा चापस्तम्बीयगृह्यसूत्रं ।

अन्नस्योत्तराभिर्जुहोत्याज्याहुतीरुत्तरा इति ।

उद्धृतस्यान्नस्य किञ्चित्किञ्चिदवदानधर्मेणावदायावदाय पित्रा-दित्रयस्य षण्मातामहादित्रयाय षडाहुतीरुत्तराभिर्ऋग्भिर्जुहुयात् । मन्त्रप्रपाठकपठितानां मध्ये याः पूर्वमुक्तविनियोगास्तासामूर्ध्वं पठ्य-माना ऋच उत्तराः अन्नाहुतीनामुत्तराः पाश्चात्याः षडाहुतीश्च जुहुयादित्यर्थः । अत्र यद्यपि षसामुत्तराणामृचां स्वस्वदेवतालिङ्गेन पाठक्रमेण च पित्रादिदेवत्याहुतिविभागेन विनियोगोऽवगम्यत एव, तथापि स्पष्टत्वार्थमाहुतिसंख्याज्ञानार्थं प्रयोगप्रदर्शनार्थञ्च द्वयोर्द्वयो र्विनियोगमाह, यन्मे माता प्रलुलोभ चरति यास्तिष्ठन्ति द्वाभ्या-मृग्भ्यां अमुष्मै स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अत्र जुहोतीत्यनुषज्यते । अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तं पितुर्नाम गृहीत्वा द्वे आहुती जुहुयात् । एवं यन्मे पितामही प्रलुलोभ चरति अन्तर्दधे पर्वतैरिति द्वाभ्या-मृग्भ्याममुष्मै स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तं पितामहस्य नाम गृहीत्वा द्वे आहुती जुहुयात् । यन्मे प्रपिता-मही प्रलुलोभ चरति अन्तर्दधे ऋतुभिरिति द्वाभ्यामृग्भ्याममुष्मै

स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति। अमुष्मा इत्यत्र प्रपितामहस्य नाम गृहीत्वा द्वे आहुती जुहुयादिति। एवं पित्राहुतिविनियुक्ताभ्यामृग्भ्यां मातामहायाहुतिद्वयं, पितामहाहुतिविनियुक्ताभ्यां मातुः पितामहायाहुतिद्वयं, प्रपितामहाहुतिविनियुक्ताभ्यां मातुः प्रपितामहायाहुतिद्वयं जुहुयात्। ऊहस्त्वत्र कार्य्यः। तत्र प्रथममन्त्रे यन्मे मातामही प्रलुलोभ तन्मे रेतोमातामहो वृङ्क्तामित्यूहः। द्वितीये मन्त्रे अन्तरन्यं मातामहाद्वृध इत्यूहः। मन्त्रद्वयेप्यमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तस्य मातामहनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं। तृतीये मन्त्रे यन्मे मातुः पितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः पितामहो वृङ्क्तामित्यूहः। चतुर्थे मन्त्रे अन्तरन्यं मातुः पितामहाद्वृध इत्यूहः। मन्त्रद्वयेप्यमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तस्य मातृपितामहनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं। पञ्चमे मन्त्रे यन्मे मातुः प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मेरेतो मातुः प्रपितामहो वृङ्क्तामित्यूहः। षष्ठे मन्त्रे अन्तरन्यं मातुः प्रपितामहाद्वृध इत्यूहः। मन्त्रद्वयेप्यमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तस्य मातृप्रपितामहनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं।

तदेतदाह गृह्यभाष्यसंग्रहकारः।

योज्यः पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः।
अन्नहोमे तथा स्पर्शे जलपिण्डादिदानके।
यन्मेमातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेत्॥ इत्यादि।

'स्पर्शे' एष ते ततमधु मां ऊर्मिः सरस्वानित्यादिमन्त्रत्रयेण ब्राह्मणभोजनार्थस्यान्नस्य स्पर्शे, ततः पूर्व्ववदवदाय ये चेह पितर इत्यृचा एकामाहुतिं जुहोति। एवमन्नाहुतीर्हुत्वा षड़ाज्याहुतीर्जुहोति।

तत्र स्वाहा पित्रे इति पुरस्तात्स्वाहाकारेण मन्त्रेण प्रथमद्वितीये, एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां तृतीयचतुर्थे आज्याहुतीर्हुत्वा स्वधा स्वाहेति मन्त्रेण पञ्चमीं जुहोति । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति मन्त्रेण षष्ठीं । ततः स्विष्टिकृदाहुतिं हुत्वा भक्ष्य-भोज्यादिसर्वविधहविष्या-न्नात्किञ्चिदादायोदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन्नुष्णे भस्मनि तूष्णीं जुहोति । ततो लेपयोः प्रस्तवाभ्यां तूष्णीं वर्हिरङ्गाग्नौ प्रहरतीत्या-दिकं परिषेचनान्तमाङ्गेयस्थालीपाकोक्तं चरुं होमेष्वतिदेशप्राप्तमु-दीच्याङ्गकलापं कृत्वा हुतशेषं ब्राह्मणपात्रेषु निदध्यात् ।

तदेतत्सर्वमप्याह गृह्यभाष्यसंग्रहकारः ।

अग्नीन्धनादिप्रतिपाद्यकर्म्म कृत्वाज्यभागान्तमथावदाय यन्मेति-मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमग्नौकार्यास्तथा सप्तभिरन्नहोमाः स्वाहादिमन्त्रैरपि सर्पिषा स्युर्होमास्ततः स्विष्टकृतन्तु हुत्वा भस्माप्यपोह्याहविरन्नहोमा-लेपन्तु दर्व्योश्च समञ्जनादिशेषञ्च कृत्वा परिषेचनान्तं पात्रेषु दद्याद्धु-तशेषमन्नमिति ।

सप्तभिरन्नहोमा इत्यनूहितमन्त्राभिप्रायेणोक्तं । ऊहितमन्त्र-साहित्ये हि त्रयोदशसंख्यापत्तेः । सप्तभिरित्ययुक्तं स्यात् । अथाग्ना-ग्नौकरणहोमः प्राचीनावीतिना कार्यः पैतृकत्वात् । तथाचापस्तम्बेन स्वगृह्यग्रन्थादावित्युक्तं । "अपरपक्षे पित्र्याणि प्राचीनावीतिनापसव्यं दक्षिणतोऽपवर्गः" इति । अत्रापि यदा पैतृकमाघारसमिन्धनादिकं तद्यज्ञोपवीतिना कार्य्यं ।

तदाह भाष्यार्थसंग्रहकारः ।

आघारदार्व्यग्निमुखाज्यभाग-

प्रदक्षिणानुव्रजनेषु तावत् ।

आघारयोः स्विष्टकृति प्रदिष्टं

यज्ञोपवीतं हि कपर्दिनः स्यात् ।

इत्यग्नौकरणदेवताहुतिसंख्यामन्त्रविकल्पाः ।

अथ पाण्यधिकरणस्य होमस्य प्रश्नादीनि ।

शौनकगृह्ये ।

अनग्निश्चेदाज्यं गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नौकरणमिति पूर्ववत्तथास्त्विति ।

अस्यार्थः आज्यमाज्ययुक्तमन्नन्तदर्व्यादिपात्रे स्थापयित्वा पात्रञ्चो-द्धृत्य करे धारयित्वा भवत्स्वेवाग्नौकरणमित्यधिकरणकर्मकारकयोर्नि-र्देशं कृत्वा शेषं पूर्ववत् । अग्न्यधिकरणकहोमवत्करिष्ये करवै करवाणीति वा आख्यातपदं प्रयुञ्जीतेत्यर्थः। तथास्त्विति ब्राह्मणा अनुज्ञान्दद्यु-रिति यावत् । अत्रापि काकाक्षिगोलकवत् पूर्ववदितिसम्बन्धनीयं। तथा च क्रियतां कुरुष्व कुर्वित्यभ्यनुज्ञावचनं लभ्यते । तत्राग्नौकर-णधर्मान्तरातिदेशोऽपि पाणिहोमे ज्ञातव्यः । तथा च होमार्थेऽन्ने पूर्वार्द्धापरार्द्धकल्पना । अभिघारणप्रत्यभिघारणे द्विरवदानं मेक्षणे-नावदाय होम इति । अत्र स्मृत्यर्थसारकृता मेक्षणेध्म-विप्रानुज्ञाः न सन्ति परिसमूहन-पर्युक्षणे भवतः[१] इत्युक्तं ।

तत्राह स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।

यात्र स्मृत्यर्थसारकर्त्तुर्विप्रानुज्ञाभावोक्तिः सानग्निश्चेदित्यादिनि-रन्तरोक्तशौनकवचनादर्शननिबन्धनेत्युपेक्षणीया । मेक्षणाभावोक्तिरपि

(१) परिसमूहन-पर्य्युक्षणे स्त इति ख० ।

मेक्षणकार्य्ये अन्यस्य विध्यदर्शनाच्चिन्त्या, पर्य्युक्षण-परिसमूहनसद्भावो-क्तिश्च पांसुनिरसनलक्षणस्य दृष्टकार्य्यस्य लोपान्नियमादृष्टमात्रस्य चा-प्रयोजकत्वादयुक्ता। यस्य त्वदृष्टरूप एव संस्कारः कार्य्यं परिस्तरणस्य तदस्त्येव ।

तथा च यमः ।

अग्नौकरणवत्तत्र होमो दैवकरे भवेत् ।

पर्य्यस्तदर्भानास्तीर्य्य यतो ह्यग्निसमो हि सः ॥ इति ।

'दैवकरः' वैश्वदेविकब्राह्मणपाणिः। दैवग्रहणं पित्र्यस्याप्युपलक्ष-णार्थं। 'पर्यस्तदर्भाः' परितः सर्वतोऽन्यसनीयाः दर्भाः परिस्तरणदर्भाः इति यावत्। अन्ये तु निबन्धकाराः "पर्युक्ष्य दर्भानास्तीर्य्येति पठन्ति। इध्मस्य त्विन्धनार्थं समिद्भवेदिति अग्निसमिन्धनार्थत्वस्मरणात्तदभावे सर्वसम्मत एव लोपः।परिसमूहन-पर्युक्षणयोस्तु धर्ममात्रत्वादलोप एव। उपाध्यायकर्कस्तु कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वेत्यत्र कात्या-यनसूत्रे पिण्डपितृयज्ञवदित्यस्य पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्यनेन पौन-रुक्त्यमाशङ्क्य यथासम्भवं परिस्तरण-परिसमूहनादीतिकर्त्तव्यतापरि-सङ्ख्यार्थतामेव समर्थितवान्। ततश्च परिसमूहन-पर्युक्षण-मेक्षणादी-तिकर्त्तव्यताशून्यहोममात्राचारस्तु तन्मतानुसारिभिरेव प्रवर्त्तित इति जानीमः। यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यं।

इति पाण्यधिकरणस्य होमस्य प्रश्नादीनि।

पाण्यधिकरणकहोमधर्मक एवाजाकर्णाद्यधिकरणकोऽप्यग्नौकरण-होमः। अग्नौकरणं करिष्य इत्येतावानेव प्रश्नोऽत्रेति विशेषः।

इत्यजकर्णाद्यधिकरणकस्य होमस्य प्रश्नादीनि ।

अथ हुतावशिष्टप्रतिपत्तिः।

तत्राग्नौ होममुक्त्वाह याज्ञवल्क्यः।

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः।
यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः॥

अत्र पितृप्रियरौप्यवचनात् पैतृकविप्रभाजनेष्विति गम्यते।

तथा च यमः।

अग्नौकरणशेषन्तु पित्र्येषु प्रतिपादयेत्।
प्रतिपाद्य पितॄणान्तु न दद्याद्वैश्वदेविक इति॥

अत्राग्नौकरणशब्दाद्वचनस्याग्निहोमविषयत्वं अग्न्यनग्निरूपोभय-विधाधिकरणहोमविषयत्वं वास्तु। अग्नौकरणशब्दस्य नामधेयत्वात्।

तथा च पङ्क्तिमूर्द्धन्यपित्र्यपाणौ होममुक्त्वाह कात्यायनः।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत्। इति।

अन्यशब्दस्य प्रकृतसजातीयवचनत्वात् पित्र्यपङ्क्त्युपविष्टविप्रपात्रे-ष्विति लभ्यते।

अत एवाह यमः।

पित्र्यपाणिहुताच्छेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत्।
अग्नौकरणशेषन्तु न दद्याद्वैश्वदेविके॥

अत्र पित्र्यपाणिग्रहणमुपलक्षणं। अतो वैश्वदेविकद्विजपाणौ होमेऽपि शेषस्य पितृपात्रेष्वेव प्रक्षेपो न दैवपात्रेषु। अत एव सर्वसा-धारण्येनैव हुतशेषस्य वैश्वदेविकपात्रप्रक्षेपः प्रतिषिद्धो ब्रह्माण्ड-पुराणे।

अग्नौकरणशेषन्तु न दद्याद्वैश्वदेविके।

न हि स्मृताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुराणगैरिति ॥

यमेनापि प्रतिषिद्धः ।

अग्नौकरणशेषन्तु पित्र्येषु प्रतिपादयेत् ।

हुतशेषं कदाचित्तु न दद्याद्वैश्वदेविके ॥

न कदाचिदित्यस्यायमर्थः । यदा वैश्वदेविकपङ्क्तिमुख्यविप्रपाणौ होमः तदा तस्यैव वा वैश्वदेविकद्विजान्तरस्य पात्रे हुतशेषप्रक्षेपो न कर्त्तव्यः । यदा वा पित्र्यपाणौ वह्न्यादावधिकरणान्तरे वा होमः तदानीमपि वैश्वदेविकद्विजपात्रे हुतशेषप्रक्षेपो न कर्त्तव्य इति विशेषतस्तु वैश्वदेविकपात्रेषु हुतशेषप्रक्षेपस्तेनैव निषिद्धः ।

दैवविप्रकरेऽनग्निः हुत्वाग्नौकरणं द्विजः ।

शेषये[illegible]दविप्रेभ्यः पिण्डार्थं शेषयेत्तथेति ॥

वायुपुराणे ।

हुत्वा दैवकरेऽनग्निः शेषं पित्र्ये निवेदयेत् ।

न हि स्मृताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुराणगैरिति ॥

पित्र्ये पात्र इति शेषः । 'पुराणगैः' पुराणज्ञैः । उपलक्षणञ्चैतत्श्रुति-स्मृतीतिहास-कल्पसूत्राद्यभिज्ञानं ।

वाजसनेयपरिशिष्टनिगमे तु शेषप्रतिपत्तिर्ब्राह्मणहस्तेषूक्ता ।

शेषमन्नं हस्तेन हस्तेषु पिण्डवत्प्रदायेति ।

'पिण्डवदित्यनेन स्वधाकारोच्चारणमात्रमतिदिश्यते । न पुनरवनेजन-प्रत्यवनेजनोल्मुकादीनि । स्वधेत्येव हविःशेषमाददीतेति यमवचने धर्मान्तरपरिसङ्ख्यानात् । अथवैवमस्यार्थः । 'पिण्डवत्' यथा पिण्डेषु, एतदुक्तं भवति यथा पिण्डार्थं पिण्डपात्रेऽग्नौकरणशेषः प्रक्षिप्यते तथा

ब्राह्मणहस्तेष्वपीति । अथवा पिण्डवदिति मतुवन्तं । शेषमन्न कियताप्यंशेन पिण्डवत् पिण्डसम्बन्धि यथा भवति तथा ब्राह्मणहस्तेषु प्रक्षेपणीयं न कृत्स्नमित्यर्थः। पिण्डार्थं शेषयेदित्येतच्च यदाग्नौ पितृ-विप्रकरादौ वा होमस्तदापि वेदितव्यं। अवशेषणस्य पिण्डार्थत्वा-वगमात् । ननु दैवपाणिकृतावशेषणस्यैव पिण्डार्थत्वोपदेशात् पितृ-पाणिकृतावशेषणस्य तादर्थ्यं न लभ्यते । मैवं । दैवकरे हूयमान-स्यान्नस्यैकदेशं पिण्डार्थमवशेषयेदित्यत्र दैवकरादिविशेषणविवक्षायां विशिष्टोद्देशप्रसङ्गः । अतोऽग्निपाण्याद्यधिकरणकृतैकदेशेनापि सह शेषयेदित्येतत् सम्बध्यते ।

अत एवाह वृद्धवसिष्ठः ।

> पितृविप्रकरे कृत्वा शेषं पात्रेषु निक्षिपेत् ।
> पिण्डेभ्यः शेषयेत् किञ्चिन्न दद्याद्वैश्वदेविके ॥

अत्र यद्यपि पिण्डपर्य्याप्तशेषसम्पादनं कर्त्तुं शक्यं तथापि पिण्डार्थं प्रकृतसर्वरूपान्नोद्धरणस्य वक्ष्यमाणत्वादुद्धृतान्नमिश्रीभावमात्रेणाग्नौ-करणशेषस्य पिण्डोपकारकत्वमवगम्यते। एवं च पिण्डपात्रप्रक्षेपो ऽस्यार्थादेव सिद्धः । यद्यपि चात्र शेषयेदिति विधिश्रवणात् पिण्डा-र्थमित्यर्थकर्मत्वावगमाच्च शेषधारणस्यावश्यकत्वं प्रतीयते तथाप्युप-युक्तद्रव्यसंस्कारकत्वेन प्रतिपत्तित्वावगमादनावश्यकत्वं शेषं प्रत्यप्रयोज-कत्वञ्चावसीयते । शेषकर्मणामप्रयोजकत्वात् । अर्थकर्मरूपाणामप्या-श्रयिकर्मणां प्रस्तरयागादीनां प्रतिपत्तिरूपसम्भेदेन द्रव्यं प्रत्यप्रयोज-कत्वमेवाभिमतं ।

आह यमः ।

हुते त्वग्नौ ततः सम्यग्विधिनानेन मन्त्रवित् ।
स्वधेत्येव हविःशेषमाददीत समीक्ष्य च ॥

होमावशिष्टमन्नमवलोक्य 'स्वधेत्येवमाददीत' पितृविप्रपात्रेषु कियत्प्रक्षिप्य शेषं पिण्डार्थमाहरेदित्यर्थः। अतस्तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेदित्यनेनास्य विकल्पः। यथागृह्यं व्यवस्था वेति। अत्र यद्यप्याहुतेरग्निप्राप्तिमात्रेणैव पाणितलप्राप्तिमात्रेण च होमसमाप्तिर्जातैव शेषप्रतिपत्तिसमाप्तिश्च पात्रप्राप्तिमात्रेण जाता तथापि हुत-शेषयोर्वचनाद्ब्राह्मणैर्भोजनं कार्य्यं।

तदाह गार्ग्यः।

यदन्नं दीयते पाणौ पात्रे वापि निधीयते ।
भुञ्जीरन् ब्राह्मणास्तत्तु पितृपङ्क्तौ निवेशिताः ॥

तच्च प्रक्षेपकाल एव न भोक्तव्यं। नापि भोजनार्थमुपकल्प्यमानादन्नान्तरात् पृथक्कृत्य।

तथा च बह्वृचपरिशिष्टे।

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नन्त्यबुद्धयः।
पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥
यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितं ।
एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

आश्वलायनगृह्ये।

यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशत्यथाग्नौ हुतशेषमन्नं सृष्टं दत्तमर्द्धकमिति।

इह होमानन्तरपरिवेषणाच्च पूर्वं विधीयमानमाचमनं स्वनिमि-

त्तमाक्षिपत्तत्काल एव कृतभक्षणमापादयतीति भ्रमो माभूदिति मन्यमानेन हरिहरेणास्यार्थो व्याख्यातः। यदा द्विजपाणिषु जुहु-यात्तदा होमाधिकरणीकृतपाणिषु द्विजेष्वाचान्तेषु कृतेषु कृताचमनेषु सत्स्वन्यदन्नं 'अनुदिशात' ददाति। आचमनस्यात्राभ्यवहारसंयोगात्। अभ्यवहारश्चात्र "पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृत इति वचनादभ्यवहार्यस्य पाणितलेन सह संयोगमात्रं न मुख्यं भक्षणं। मुख्ये हि भक्षणे "यत्र पाणितले दत्तमित्यादिवचनविरोधः स्यात्। 'अथ' अनन्तरं, अग्नौ कृतादन्नाच्छेषभूतमन्नं ब्राह्मणेभ्योदद्यात् पित्र्यब्राह्मणपात्रेषु निक्षिपे-दित्यर्थः। यतस्तेन संसृष्टं समिश्रं दीयमानं अन्यदन्नं 'अर्द्धुकं' ऋद्धि-कृद्भवति विशेषेण पितॄणामुपकारि भवतीत्यर्थः। अत्राग्नावित्युपल-क्षणार्थं। वचनान्तरानुरोधात्। पाण्यादावित्यपि ज्ञेयं।

बौधायनेन तु सोमाय पितृमते स्वधा नम इत्यादिमन्त्रत्रयेणा-ज्याहुतित्रयं विधायाज्यशेषेण अन्नाभिघारणमभिधाय तेनान्नेनाहुति-त्रयमुक्त्वान्नशेषभक्षणे कालप्रकारौ दर्शितौ।

अग्नौकरणशेषेण यदन्नमभिघारयेत्।
तस्मिंस्तु प्राशिते दद्याद्यदन्नं प्रकृतम्भवेत्॥

इयञ्च शेषप्रतिपत्तिर्बौधायनोक्ताग्नौकरणविषयैवेति।

इति हुतावशिष्टप्रतिपत्तिः।

इत्यग्नौकरणनिर्णयः।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे श्राद्धकल्पे श्राद्धदिनापरकृत्ये अग्नौकरणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥ ०॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ परिवेषणं ।

अस्य चाग्नौकरणशेषप्रतिपत्त्युत्तरकाले कर्त्तव्यतामाह प्रचेताः ।

कृतशेषं पितृभ्यस्तु दत्त्वान्नं परिवेषयेत् ।
हविष्यं मधुमांसानि पायसापूपमेव च ॥

पैठीनसिस्त्वाह ।

ब्राह्मणानलङ्कृत्य मांसापूप-दधि-मधु-घृत-पायस-कृसर-फल-विकारानिति मत्स्यांश्चोपसादयेत् ।

ब्राह्मणान् गन्धपुष्पादिभिरलङ्कृत्य मांसापूपादिकं 'उपसादयेत्' परिवेषयेत् ।

अलङ्कृत्येत्यनेनालङ्करणस्य परिवेषणात् पूर्वकालत्वमात्रमुच्यते, न त्वव्यवहितपूर्वकालत्वं, अतोऽलङ्करणानन्तरमग्नौकरणं कृत्वापि क्रियमाणे परिवेषणे वचनार्थोपपत्तेः पूर्वेण सहाविरोधेनैतद्व्याख्येयं । इतिशब्दः प्रकारवचनोभक्ष्य-भोज्यप्रकाराणां सूप-शाकादीनां सङ्ग्रहार्थः । मत्स्यग्रहणञ्च मांसेषु मत्स्यमांसातिशयितपितृतृप्तिकरत्वद्योतनार्थं । परिवेषणात् पूर्वञ्च यज्ञोपवीत्येव पात्रेणाज्यमादाय तूष्णीमेव देवपूर्वकं भोजनपात्रेषूपस्तरणं कुर्य्यात् । तेषां देवतोद्देशेन त्यज्यमानहविराधारतया स्रुगादितुल्यत्वात् शिष्टाचाराच्च । केचित्तूपस्तरणेऽमुं मन्त्रं प्रयुञ्जते । आमासुपक्कमैरय आसूर्य्यं रोहयोदिवि । धर्म्मं न सामन्तपनता सुवृक्तिभिर्ज्जुष्टङ्गिर्वणसे वृहदिति । ततः परिवेषणसौकर्य्यार्थं श्राद्धदेशं प्रति पाकसंस्कृतभाण्डाहरणं कर्त्तव्यं ।

तत्र प्रकारमाह मनुः ।

पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितं ।

विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥

'अन्नस्य वर्द्धितं' अन्नपूर्णभाजनं, रसवत्यगारात् द्वाभ्याङ्कराभ्यां गृहीत्वा समानीय प्रकृतश्राद्धसम्बन्धिनः पितॄन् उच्छिष्टस्पर्शप्रसङ्गरहिते भोजनीयविप्रसमीपदेशे स्थापयेत्। 'शनकैः' यथा भाण्डभेदः शब्दोवा नोत्पद्यते। 'स्वयमिति मुख्यपक्षत्वेनोक्तं। स्मृत्यन्तरोक्तस्य पत्यादेः परिवेषणसहायस्य तदुपकारके भाजनानयने सुतरां सम्भवात्।

स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु 'अन्नस्य वर्द्धितं' अन्नपूर्णपरिवेषणपात्रं, पाणिभ्यामुपसंगृह्य तत्रत्यमन्नं भोजनपात्रेषु निक्षिपेदिति व्याख्यातवान्। मेधातिथिस्तु सह पूर्व्वया व्याख्ययैतदपि व्याख्यानमन्वमन्यत। एकेन तु पाणिना समुद्धृत्यानयने परिवेषणे च दोषमाह स एव।

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्र लुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥

उभाभ्यां हस्ताभ्यां 'मुक्तं' अपरिगृहीतं यदन्नं, परिवेषणार्थमुपनीयते तत् 'सहसा' 'बलेन' दुष्टचेतसः पापात्मानः, 'असुराः' देवद्विषः, 'लुम्पन्ति' लुठन्ति। उभयोरित्यधिकरणसप्तमी, मुक्तमित्यनाश्रितमस्थितमिति यावत्। एवं समानीतमन्नं परिवेषणीयमित्याह स एव।

भक्ष्यं भोज्यञ्च विधिवत् मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥

उपनीय सर्वमेतच्छनकैः सुसमाहितः ।

परिवेषयेत् प्रयतोगुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ॥

'भक्ष्यं' शस्कुली-मोदकादि । 'भोज्यं' घृतपूरादि । अन्यान्यपि परिवेषणीयान्यन्नानि श्राद्धान्नप्रकरणे द्रष्टव्यानि । 'उपनीय' विप्रान्तिकमानीय, 'परिवेषयेत्' भोजनपात्रेषु प्रक्षिपेत् । माधुर्य्यादीन् अन्नगुणान् 'प्रचोदयन्' इदं मधुरमिदमम्लमिदं कषायमिति वचनेनावेदयमानः । अत्र पित्र्यमपि परिवेषणं यज्ञोपवीत्येव कुर्य्यादिति यज्ञोपवीतप्रकरणे प्रतिपादितं ।

कालिकापुराणे ।

नियतो वाग्यतः सोऽथ कराभ्यां चैव भाजनं ।
विप्राग्रे च ततो नीत्वा भक्षांश्च परिवेषयेत् ॥

आह यमः ।

ततो विप्रदमानीय भोजयेत् प्रयतो द्विजान् ।
अन्नं सूपं घृतं शाकं मांसं दधि पयो मधु ।
सर्वमेतत्समानीय प्रीणयेत्तु यथासुखं ॥

सर्वमेतत्समानीय परिवेषणपूर्वकं पितॄनुद्दिश्य त्यक्त्वा यथासुखं ब्राह्मणान् संभोज्य तर्पयेदित्यर्थः । एतच्च परिवेषणं दैवपूर्व्वकं कर्त्तव्यमित्याह शौनकः ।

पाकं सर्व्वमुपानीय संवेद्य च पृथक् पृथक् ।
विधिना दैवपूर्वन्तु परिवेषणमारभेत् ॥

'संवेद्य' इदं मधुरमित्यादिप्रकारकेण वाक्येन ब्राह्मणान् प्रति संविदितं कृत्वा । एतच्च दैवपूर्वकं भोजनारम्भात् प्राचीनपरिवेषणविषयं । तदूर्ध्वन्तु यथेष्टं येन केनचित् क्रमेण परिवेषणं कार्य्यं । "यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरी" इति परिवेषणे ब्राह्मणेच्छानु-

चारस्य यमेनोक्तत्वात्। एतच्च यजमानेन भार्य्यया शुचिना परिचारकेण वा कर्त्तव्यं। तत्र यजमानेन क्रियमाणे परिवेषणे फलानन्त्यतामाह धर्म्मः।

फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वयञ्च परिवेषणे।

'स्वयमिति यजमानेन। अत्र प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनपरेण फलानन्त्यवचनेन भार्य्यादिना क्रियमाणस्य प्रशस्तस्यानुज्ञा गम्यते।

तथा च भविष्योत्तरे।

भार्य्यया श्राद्धकाले तु प्रशस्तं परिवेषणं।

वायुपुराणेऽपि।

परिवेषणं प्रशस्तं स्यात् पितृकर्मणि भार्य्यया।
पितृ-देव-मनुष्याणां स्त्री सहायो यतः स्मृता॥

इति हेतुवन्निगदान्मुख्यतया यजमानकर्तृक एव परिवेषणे भार्य्यायाः सहकारिमात्रत्वं न तु मुख्यत्वमिति गम्यते। प्रशस्तवचनादन्यस्यापि परिचारकस्य परिवेषणेऽनुज्ञा क्रियते। भार्य्ययापि सवर्णयैव कर्त्तव्यं नान्यवर्णया।

तथा च नारायणः।

यद्द्रव्यं यत्पवित्रञ्च यत्प्रियं यत्सुखावहं।
द्विजातिभ्यः सवर्णयानार्य्याहस्तेन दीयते॥

अत्र गुणातिशयार्थं तिलसहित-दर्भयुक्तपाणिना परिवेषणं कार्य्यमिति पाद्म-मात्स्ययोरुक्तं।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां आहृत्य परिवेषयेत्।
प्रशान्तचित्तः सतिल-दर्भपाणिर्विशेषतः॥

एतच्च परिवेषणं पित्र्ये सव्योपसृष्टेन दक्षिणेन कर्त्तव्यं। आश्वला-यनादिभिरेवंविधस्य दक्षिणस्य पित्र्यद्रव्यप्रक्षेपे साधनत्वेन विधाना-दाचाराच्च ।

एवंविधेनापि हस्तेन केवलेन न कार्य्यं किन्त्वयोमयवर्ज्जद्रव्यादिपरि-वेषणपात्रान्तर्हितेन तदभावे पर्णाद्यन्तर्हितेनापीत्युक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

नापवित्रेण नैकेन हस्तेन न विना कुशं।
नायसेनायसेनैव श्राद्धे तु[१] परिवेषयेत् ॥

'आयसेन' कृष्णायसमयेन, आयसेन वा नैव परिवेषयेत् । अत्र परिवेषणे पात्रान्तर्हितहस्तविधायकानि केवलहस्तनिषेधकानि च सौवर्ण-रजतादिपात्रविधायकान्यायसनिषेधकानि च बहुतराणि वाक्यानि परिवेषणपात्रप्रकरणे द्रष्टव्यानि ।

अत्र दर्व्याः कस्यचिदेवान्नस्य परिवेषणे विधिं कस्यचित्तु निषे-धमाह कार्ष्णाजिनिः ।

दर्व्या देयं घृतान्नञ्च समस्तं व्यञ्जनानि च ।
उदकं यच्च पक्वान्नं योदर्व्या दातुमिच्छति ।
स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेत् ॥

'घृतान्नं' पायसौदनादि। 'पक्वान्नं' मोदकादि। उदकादिदाने दर्व्वीनिषेधात् पात्रान्तरेण दानं कर्त्तव्यं, केवलहस्तनिषेधस्यापि दर्शि-तत्वात्।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि ।

हस्तदेयन्तु योदर्व्या दर्व्या देयन्तु हस्ततः ।

(१) श्राद्धेष्विति ग० ।

विपरीतानि योऽश्नीयात् सोऽश्नीयात् पूय-शोणितं ॥

कार्ष्णायसदर्व्यीनिषेधस्तु भविष्योत्तरे दर्शितः ।

कार्ष्णायस्या हि यद्दत्तं दर्व्यान्नं श्राद्धकर्मणि ।
हस्तेनापि हि यद्दत्तं तद्रक्षोभिः प्रयुज्यते ॥

परिवेषणं भूमावेव स्थितेषु पात्रेषु कर्त्तव्यं, न तु दारु-शिला-दिपात्रान्तराद्युपरिस्थितेषु ॥

तदाह मनुः ।

गुणांश्च सूप-शाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।
विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥

'भूमावेवेति भूमावेव निहितेषु भाजनेष्वित्यर्थः । 'गुणान्' गुण-शब्दवाच्यान् । कांस्तानित्यपेक्षायां 'सूप-शाकादीनित्युक्तं । 'सूपं' मुद्गा-दिसाधितं वरान्नशब्दाभिधेयमोदनादिना सह मिश्रीकृत्य भोज्यमन्नं । 'शाकं' पक्वं कन्द-मूल-फल-पत्रादि । चशब्दात् "भक्ष्यं भोज्यञ्च विवि-धमित्यादिना पूर्वप्रदर्शितमन्नं समुच्चीयते । एवञ्च सति यानि पायसौ-दनापूपाद्याधारभूतानि महापात्राणि यानि च महाभाजनोपरि-निवेश्यत्वेन प्रसिद्धानि खलु जलकाम्बलिकघृतपयःपानकाद्याधार-भूतानि लघुपात्राणि तेषूभयेषु भूमावेव स्थितेषु परिवेषणं कार्य्यं न पुनराधारान्तरस्थितेष्वित्युक्तं भवति ।

अतएव हारीतः ।

भूमावेव निदध्यान्नोपर्य्युपरिपात्राणीति ।

'उपरिपात्राणि' पात्रान्तरोपरिनिधेयत्वेन प्रसिद्धानि पात्राणि । तान्यपि भूमावेव स्थापयेन्न पात्रान्तरस्य न चाधारान्तरस्योपरीत्यर्थः ।

मानव-मैत्रायणीयसूत्रे तु पायसादिपरिवेषणे मन्त्रा विनियुक्ताः । पयः पृथिव्यामिति पायसं दद्यात् । मधुवाता ऋतायते इति मधु । आयुर्देति घृतं दद्यात् । अत्र मधुवातेत्ययं मन्त्रः पूर्वं दर्शितः । अवशिष्टन्तु मन्त्रद्वयमेवं । पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयोदिव्यन्तरिक्षे पयोधाः पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यं । आयुर्दा अग्ने हविषा जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान् ॥

कठसूत्रे तु पायसौदनाद्यन्नस्याभिमर्शनं घृत-पयःप्रक्षेपे च मन्त्रान्तरमुक्तं । कल्पितान्नमभिमृश्यैषावोर्ग्वामासु पक्वमिति घृतं क्षीरं चाभिषिच्येति ।

स्कान्दे प्रभासखण्डे तु मन्त्रान्तराण्युक्तानि ।

पायसं गुड़संयुक्तं हविष्यं गुड़पूरितं ।
नमोवः पितरोरसाः परिविषन्नभिमन्त्रयेत् ॥
तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं दधिक्राव्णेति वै दधि ।
क्षीरमाप्यायमन्त्रेण व्यञ्जनानि च यानि तु ॥
भक्ष्य-भोज्यानि सर्व्वाणि महानिन्द्रेण दापयेत् ।
संवत्सरोऽसि मन्त्रन्तु जप्त्वा तेनोदकं द्विजः ॥

दापयेदिति सर्वत्र सम्बध्यते ।

अत्र यानि यावन्ति यावद्गुणोत्कर्षशीलान्यन्नान्येकस्य पात्रे परिविष्टानि 'तानि' तावन्ति तावद्गुणोत्कर्षशीलान्येवान्यस्यापि पात्रे परिवेष्याणि, न तु वैपरीत्येनेत्याह हारीतः ।

पङ्क्त्यां चैवोपविष्टेभ्यः समं गन्धादिभोजनं ।
न पङ्क्त्यां विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥

वैषम्येण तु दाने दोषमाह यमः ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विषमं यः प्रयच्छति ।
दुष्कृतं हरते पङ्क्त्या दाता गृह्णाति यस्य तत् ॥
कुनदीसेतुकारस्य कन्याविघ्नकरस्य च ।
पङ्क्त्यां विषमदातुश्च निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

यम-व्यासावप्याहतुः ।

यस्त्वेकपङ्क्त्यां विषमं ददाति
स्नेहाद्भयाद्वा यदिवार्थहेतोः ।
पूर्वप्रणीतां श्रुतिभिश्च गीतां
तां ब्रह्महत्यामृषयोवदन्ति ॥

अत्र यद्यदन्नं ब्राह्मणपात्रे परिवेष्यते तत्तत्काल एव पिण्ड-पात्रेऽपि परिवेषणीयमित्यत्र लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

ततोऽन्नं सुरसं स्वादु ददौ पायसपूर्वकं ।
प्रत्यग्रमेकदा स्विन्नमपर्युषितमुत्तमं ॥
अल्पशाकं बहुफलं षड्रसन्त्वमृतोपमं ।
ब्राह्मणानाञ्च प्रददौ पिण्डपात्रे तथैव च ॥

इति परिवेषणं ।

अथ पात्रालम्भ-जपाङ्गुष्ठनिवेशनानि ।

तत्राह कात्यायनः। कृतशेषं दत्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि स्वाहेति वैष्णव्यर्चा यजुषा वाङ्गुष्ठमन्नेवगाह्यापहता इति तिलान् प्रकीर्योष्णं स्विन्नमन्नं दद्यादिति ।

पृथिवी ते पात्रमित्यादिस्वाहान्तमुच्चार्य्यानन्तरमिदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुरे इत्येतां वैष्णवीमृचं जप्त्वानन्तरं विष्णो हव्यं रक्षस्वेति यजुश्चोच्चार्य्य पित्र्यपात्रनिहितेऽग्नौकरणशेषेऽन्नेऽङ्गुष्ठमवगाह्य निवेश्यापहता इत्यादि कृत्वान्नं दद्यात्परिवेषयेदित्यर्थः ।

निगमे त्वङ्गुष्ठावगाहनानन्तरं परिवेषणमुक्त्वा पात्रालम्भ-जपौ पाठान्तरञ्च मन्त्रे दर्शितं ।

शेषमन्नं हस्तेन हस्तेषु पिण्डवत् प्रदायाङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्य सोष्णमन्नं बहु च दद्यादभिमृश्य पात्रं जपति। पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणानां त्वा प्राणापानयोर्मध्येऽमृतेऽमृतं जुहोमि स्वाहेति ।

मैत्रायणीयसूत्रे त्वग्नौकरणशेषएवाङ्गुष्ठावगाहनमुक्त्वा पात्रालम्भे मन्त्रान्तरमुक्तं। अवशिष्टेऽन्ने ब्राह्मणाङ्गुष्ठमुपयम्य द्यौः पात्रं स्वधापिधानं ब्राह्मणस्त्वा पितृमुखेऽमृतं जुहोमि स्वधेति । 'अवशिष्टे' अग्नौकरणहोमावशिष्टे, पितृपात्रप्रदत्तेऽन्ने ।

बौधायनसूत्रे तु निवेशनीयस्याङ्गुष्ठस्य नखशून्यत्वरूपो विशेषः पित्रादिस्थानविभागेन मन्त्रान्तराणि चोक्तानि ।

अथैतरद्ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य ब्राह्मणस्य अङ्गुष्ठेनानखेनानुदिशति पृथिवीसमन्तस्य तेऽग्निरुपद्रष्टर्चस्ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोमि अक्षतमसि मा पितॄणां क्षेष्ठा अमुत्राऽमुष्मिंल्लोके इति। द्वितीयमनुदिशति अन्तरिक्षसमन्तस्य ते वायुरुपश्रोता यजुंषि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं

द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानान्त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यचतमसि मा पितामहानां श्रेष्ठा अमुत्रामुष्मिन् लोके। तृतीयमनुदिशति वृषमन्तस्य ते आदित्योनुख्याता सामानि ते महिमा दत्तस्या प्रमादाय पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानान्त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यचतमसि प्रपितामहानां श्रेष्ठा अमुत्रामुष्मिन् लोक इति।

'इतरत्' अग्नौकरणावशिष्टमन्नं, 'ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य' पित्र्यविप्रपात्रेषु प्रक्षिप्य। तदेवमेतेन वचनसन्दर्भेण परिवेषणात् पूर्वमेव पात्रालम्भन-जपौ अग्नौकरणशेषे चाङ्गुष्ठावगाहनमुक्तं।

प्रचेतसा तु पात्रालम्भ-जपाङ्गुष्ठावगाहनानि परिवेषणात्पश्चादेवोक्तानि।

सर्वञ्च प्रकृतं दत्वा पात्रमालभ्य सञ्जपेत्।

'प्रकृतं' प्रस्तुतश्राद्धार्थतया सम्पादितं भक्ष्यभोज्यादिकं सर्वं, 'दत्त्वा' परिवेष्य, जपेत्। पृथिवी ते पात्रमित्यादीति शेषः।

नागरखण्डेऽपि।

इष्टमन्नं ततो दत्त्वा पात्रमालभ्य संजपेत्।

'ततः' इत्यग्नौकरणशेषप्रतिपत्त्युत्तरकालं। 'इष्टं' पितॄणां द्विजानाञ्च अपेक्षितं।

अत्र जप्यं प्रतीकेनाह याज्ञवल्क्यः।

दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणं।

कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत्॥

पैठीनसिस्तु समग्रं मन्त्रमाह।

पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि स्वधा, इदं विष्णुर्विचक्रम इत्यनेनाङ्गुष्ठमन्ने चोदके चावधाय ।

अत्र केचिदन्ने निवेशितस्याङ्गुष्ठस्य प्रक्षालनार्थं उदके अवधानमिति व्याचक्षते । अन्ये तु भोजनार्थं पूर्वमेव परिविष्टेऽन्न इव पानार्थं पूर्वमेवोपनीतं उदकेऽवधानमित्याहुः । तदेतन्मतद्वयमपि दृश्यते । मानवमैत्रायणीयसूत्रे त्विदं विष्णुरित्यनयर्चाङ्गुष्ठस्य ग्रहणं, विष्णुर्विचक्रम इति ब्राह्मणानामङ्गुष्ठमादाय विष्णो हव्यं रक्षस्वेति वैश्वदेविके, विष्णो कव्यं रक्षस्वेति पित्र्ये निवेश्योदकं पाणौ प्रदायेति ।

यमस्त्वाह ।

विष्णो हव्यञ्च कव्यञ्च ब्रूयात् रक्षेति च क्रमात् ।
वारिष्वग्रप्रदत्तेषु तमङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥

विष्णो हव्यं रक्षस्वेति दैवे ब्रूयात्, विष्णो कव्यं रक्षस्वेति पित्र्ये ब्रूयादित्यर्थः । 'तमिति पूर्वमन्ने निवेशितं । 'अग्रप्रदत्तेषु' ब्राह्मणाग्रे स्थापितेषु अन्नवत् पूर्वमेव परिविष्टेषु वा ।

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

अथ दत्त्वा समग्रन्तु जलान्तं भोजनं क्रमात् ।
विश्वेभ्यस्त्वथ देवेभ्यः कुर्य्याच्च प्रतिपादनं ॥
द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु पठेन्मन्त्रञ्च वाग्यतः ।
पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् पठन् ॥
विष्णो हव्यमिदं रक्ष मदीयमिति कीर्त्तयेत् ।
पुनस्तेनैव मन्त्रेण पितृभ्यश्च निवेदयेत् ।
एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरादिति ॥

'भोजनमिति भोज्यं भक्त-भोज्य-लेह्य-चोष्य-पेयादिकं, 'दत्त्वा' परिवेश्य, 'प्रतिपादनं' त्यागः। द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वेत्यादिना त्यागपूर्व-मनुष्ठेया तदितिकर्त्तव्यतोक्ता।

शङ्ख-लिखिताभ्यान्त्वङ्गुष्ठनिवेशने जानुपातनं पितृध्यानञ्चोक्तं। अङ्गुष्ठमुपयम्येदं विष्णुरिति जानु निषद्य भूमौ पितॄन् ध्यायन्मनसेति।

एतच्च पित्र्ये दैवे विश्वान् देवान्ध्यायन्निति वेदितव्यं। जानुनस्तु निषदनं दैवे दक्षिणस्य, पित्र्ये वामस्येति विभागेन प्रत्येतव्यं। एतच्च सर्वेषां दैव-पित्र्यधर्माणामुपलक्षणार्थं।

कालिकापुराणेऽन्नमध्येऽङ्गुष्ठस्य भ्रामणमुक्तं।

धृत्वाङ्गुष्ठं द्विजानान्तु आवर्त्त्याज्यमधुप्लुते।
पृथिवी त इतिमन्त्रेण हव्य-कव्ये च रक्षयेत्॥

'पृथिवी त इत्यनेन पृथिवी ते पात्रमित्यादि इदं विष्णुरित्यादि विष्णो हव्यमित्याद्यन्तमुपलक्षितं। एतच्च सर्वं जप्त्वा द्विजानामङ्गुष्ठं परिविष्टे घृत-मधुप्लुतेऽन्ने 'आवर्त्त्य' परिभ्राम्य' तदन्नन्तेनाङ्गुष्ठेन राक्षसादिभ्यो रक्षयेत्।

विष्णुरङ्गुष्ठरूपेण तस्य चान्नस्य रक्षिता।

तदाह यमः।

अङ्गुष्ठमात्रो भगवान् विष्णुः पर्य्यटते महीं।
राक्षसानां बधार्थाय कोऽमेऽद्य प्रहरिष्यति॥
तस्मात् श्राद्धेषु सर्वेषु अङ्गुष्ठग्रहणं स्मृतं।
निरङ्गुष्ठन्तु यत् श्राद्धं बहिर्जानु तु यद्धुतं।
तत्सर्वमसुरैर्भुक्तं सर्वमेवासुरं भवेत्॥

हारीतोऽपि ।

निरङ्गुष्ठन्तु यत् श्राद्धं न तत्प्रीणाति वै पितॄन् ।

तस्मादङ्गुष्ठमाक्रम्य जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥

इदं विष्णुर्विचक्रम इति ।

यथान्नं निहितं पात्रे पिहितं तद्दर्शयिता ।

अक्षतं स्थानमायाति तद्वदङ्गुष्ठसंस्कृतं ॥

अङ्गुष्ठग्रहणे मन्त्रान्तरं तद्भ्रामणे विशेषश्चोक्तः पिप्पलादसूत्रे । अङ्गुष्ठमुपयमन् पात्रे प्रदक्षिणं दैवेऽपसव्यं पित्र्ये अतोदेवा अवन्तु नोयतोविष्णुरिति जपेज्जानुनी विभज्य भूमाविति ।

'अपसव्यं' अप्रदक्षिणं । अतो देवा अवन्तु नो यतोविष्णुर्विचक्रमे पृथिव्याः सप्तधामभिरित्ययं मन्त्रः अत्र प्रतीकेनोपदिष्टोग्राह्यः । अयमपि पूर्वोक्तवैष्णवयजुःशिरस्क एव प्रयोज्यः । 'जानुनी भूमौ विभज्येत्यत्र दक्षिणं जानु दैवे, सव्यन्तु पित्र्य इति विभागोऽनुसन्धेयः, न तु जानुद्वयमप्येकैकत्रेति ।

कौशिकसूत्रे ।

अङ्गुष्ठमुपयम्य प्रदक्षिणं दैवे अपसव्यं पितृभ्य इदं विष्णुरिति जपेज्जानु निपद्य भूमाविति ।

अङ्गुष्ठग्रहणे विशेषान्तरं धौम्येनोक्तं ।

परिवृत्य द्विजाङ्गुष्ठं द्विजस्यान्ने निवेशयेत् ।

राक्षसं तद्भवेदेव पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

स्वभावस्थितेरन्यथाकरणं 'परिवर्त्तनं' । अतोद्विजहस्तं 'परिवृत्य' उत्तानीकृत्य, अङ्गुष्ठं न निवेशयेत् इत्युक्तं भवति । यजमानेनापि

स्वकीयेनोत्तानेन करेणाङ्गुष्ठग्रहणं न कार्य्यं तथाकरणे हि तेनैव दोषस्योक्तत्वात् ।

उत्तानेन तु हस्तेन द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनं ।
यः करोति द्विजः(१) मोहात्तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

इति पात्रालम्भ-जपाङ्गुष्ठनिवेशनानि ।

अथान्नसंकल्पः ।

तत्र पित्राद्युद्देशेनान्नसंकल्पं करिष्यन् गोत्र-सम्बन्ध-नामविशिष्टान् वस्वादिरूपयुक्तान् पितॄन् देवतात्वेन, अन्नं हविःशब्देन, ब्राह्मणानाहवनीयार्थत्वेन, श्राद्धभूमिं गयात्वेन, भोक्तॄन् गदाधरत्वेन, अन्नपात्रं राजतत्वेनानुचिन्त्यानुचिन्तनदार्ढ्यार्थं तथानुकीर्त्तयेत् ।
प्रभासखण्डे ।

द्विजपात्रेषु दत्त्वान्नं कृत्स्नं सङ्कल्पमाचरेत् ।
दर्व्व्यादिस्थेन नो तेषां सम्बन्धोदृश्यते यतः ॥

प्रकृतश्राद्धसिद्ध्यर्थं सम्पादितेभ्यो नानाजातीयान्नसमुदायेभ्यः सर्वेभ्योप्येकैकद्विजतृप्तिपर्याप्तसमुदायान्तरनिष्पादनसमर्थतया सम्भावितपरिमाणानेकदेशानुद्धृत्य द्विजानां पुरतः स्थापितेषु भोजनपात्रेषु परिवेष्य सङ्कल्प्य पित्राद्युद्देशेन त्यागं कुर्यात् । यतोदर्वीस्थाल्यादिस्थितिमात्रेण तेषां पित्रादीनां तेनान्नेन सह सम्बन्धोनोत्पद्यते किन्तु सङ्कल्पेनैवेति सङ्कल्पं कुर्यादित्यर्थः । कृत्स्नमन्नं पात्रे दत्त्वा सङ्कल्पं कुर्यादित्युक्तेऽपि पात्रसङ्कोचे सति परस्परसङ्करेण स्वादुतोपघातकानि यानि चान्योन्यप्राप्तपरिवेषणकालानि च यानि विसृत्य

(१) नरः इति ख० ।

पूर्वं न परिविष्टानि परिविष्टान्यपि पुनर्द्विजापेक्षितत्वेनावगतानि तानि भुञ्जानेष्वपि द्विजेषु परिवेषणीयान्येव । प्रसिद्धभोजनप्रकारानुग्रहस्य श्राद्धेऽपि सम्मतत्वात् ।

अत्र केचिदाहुः ।

शुचिना शुचये देयं सम्प्रदेयञ्च यच्छुचि ।
सम्प्रदानस्य दुष्टत्वादत एवं न युज्यते ॥

इति सम्प्रदानस्योच्छिष्टकृतेनाशुचित्वेन दुष्टत्वात् भुञ्जानेषु दानं न युज्यत इत्यर्थः । किञ्च सङ्कल्पोत्तरकाले दीयमानं पितॄन्न सम्बध्यत इत्यनर्थकमेव स्यादिति ।

अत्रेदमुच्यते ।

भवेदेष दोषस्तस्य यः परिविष्टमात्रस्य सङ्कल्पं कुर्य्यात् । न तु यः परिवेक्ष्यमाणस्यापि सम्प्रदानत्व-शुचित्वकाल एव सङ्कल्पं करोति तस्यापि । अत एव परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणञ्चेति सर्वेऽपि शिष्टाः सङ्कल्पवाक्यं प्रयुञ्जते । सङ्कल्पे च कर्तृनिर्णयस्त्रिकाण्डमण्डनेन कृतः ।

त्यागन्तु सर्वथा कुर्य्यात्तत्राप्यन्यतरस्तयोः ।
उभावप्यसमर्थौ चेत् नियुक्तः कश्चन त्यजेदिति ॥

'तयोः' दम्पत्योर्मध्ये, अन्यतरः । त्यागश्चायं द्विजपाणिष्वपोशानजलमदत्त्वैव कार्यः । तस्यान्यथाकरणे दोषमाहात्रिः ।

अपोशानकरे विप्रे सङ्कल्पं यः समाचरेत् ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं पितॄणां नोपतिष्ठत इति ॥

अथान्नसङ्कल्पस्य वैश्वदेविकपूर्वकत्वं प्रयोगवाक्यैकदेशश्च विष्णुना प्रतिपादितः ।

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेत् पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय च नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु ।

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यनेन शब्देन निवेदनवाक्यैकदेश एवायं निवेदनीयनिर्देशरहितत्वात्। 'प्राङ्मुखयोरिति वैश्वदेविकद्विजयोः। अनयोश्चापसव्येनाहवनीयस्यानीयतयोपदेशात् । त्यज्यमानहविरधिकरणभूतत्वेन सप्तम्याः प्रयोगः। 'आदाविति पित्र्यविप्रापेक्षया, अनेन पित्र्यविप्रेषु पश्चादिति लभ्यते। तत्रापि पित्रे पितामहायेत्यादिनार्थात् प्रयोगवाक्यैकदेशोदर्शितः । एतच्चान्ननिवेदनं करगृहीततिलसहितोदकप्रक्षेपेण कार्य्यं । तथा पितृविप्रेषु स्वधाशब्दान्तेन वाक्येन । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

नमो विश्वेभ्य इति च सतिलेनोदकेन च ।
प्राङ्मुखेषु च यद्दत्तं तदन्नमुपमन्त्रयेत् ॥
उदङ्मुखेषु यद्दत्तं नाम-गोत्रप्रकीर्त्तनैः ।
मन्त्रयेत् प्रयतः प्राज्ञः स्वधान्तैः सुसमाहितः ॥

यदन्नं यत्परिविष्टं तन्नमो विश्वेभ्य इत्यादिना त्यागवाक्यात्मकेन 'मन्त्रयेत्' प्रकाशयेत्। पित्र्येषु तु यत्परिविष्टं तत्त्यागवाक्यावयवभूतैः स्वधाशब्दान्तैर्नामगोत्रप्रकीर्त्तनैर्मन्त्रयेत् ।

इह वैश्वदेविकेऽन्ननिवेदनवाक्यस्य स्वाहान्ततां, पित्र्ये च स्वधान्ततां, निवेदनीयनिर्देशकं शब्दञ्च, निवेदनकाले पात्रालम्भनञ्चाहात्रिः ।

हस्तेनासुकमन्नाद्यमिदमन्नमुदीरयेत् ।
स्वाहेति च ततः कुर्यात्स्वसत्त्वाविनिवर्त्तनं ॥

तथा ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि इदमन्नं ततः स्वधा ।
पितृक्रमादुदीर्य्येति स्वसत्तां विनिवर्त्तयेत् ॥

'स्वसत्तां' स्वत्वस्य सद्भावं, 'विनिवर्त्तयेत्' मनःकरणकस्वत्वत्यागवाचकं नमेति प्रयुञ्जीतेत्यर्थः। 'अमुकमिति स्पृश्यमानं', हस्तेनेत्यत्र सव्येनेति वेदितव्यं। 'दक्षिणस्य त्यागार्थोदकधारणे व्याप्रियमाणत्वात्। 'अन्नाद्यमित्यन्नाद्यधारणार्थं पात्रं न तु साक्षादन्नं। अत एव चतुर्विंशतिमते "पात्रालम्भं द्विजः कुर्यादिदं वोऽन्नमितीरयन्निति।

अत्र दैवे पात्रालम्भे त्यागजलप्रक्षेपे च देवतीर्थसम्बन्धस्त्यागवाक्ये च ॐकारयोगः स्वधाशब्दान्ते नमःशब्दोप्युक्तो ब्रह्मपुराणे।

ततोमधु-घृताक्तन्तु सोष्णमन्नं तिलान्वितं ।
गृहीत्वा देवतीर्थेन प्रणवेनैव तत्पुनः ।
एतद्वोऽन्नमिति ह्युक्त्वा विश्वान् देवांश्च संजपेत्[१] ॥

परिविष्टमन्नं मधु-घृत-तिलान्वितं कृत्वा पात्रालम्भद्वारेण सव्यकरस्य देवतीर्थेन गृहीत्वा प्रणवपूर्वकं विश्वान् देवाननुकीर्त्त्य एतद्वोऽन्नमित्यन्ननिर्द्देशङ्कृत्वा विश्वान् देवान् संजपेत्। एतद्वोऽन्नमित्येतदिदमन्नमित्यनेन सह तुल्यार्थत्वाद्विकल्प्यते। एतद्व इति निर्द्देशादामन्त्रणविभक्त्या देवतानिर्द्देशोऽत्र विवक्षितः।

अतएवास्मिन्नेव पुराणे पित्र्यान्नत्यागवाक्ये स्पष्टमेवैतद्विभक्तिप्रयोगः प्रतिपादितः।

पितृभ्यश्च ततोदद्यादन्नमामन्त्रनेन तु ।
अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नम इति ॥

---

(१) संयजेदिति ख०।

नचान्नदाने चतुर्थी स्यादित्यनेन विरोधोऽस्य शङ्कनीयः, आमन्त्र्य तुभ्यमित्यभिधानात्। अमुकामुकगोत्रेत्यस्यापि पित्रे पितामहायेत्यादिना सह तुल्यार्थत्वाद्विकल्प एव।

शाङ्ख्यायनगृह्ये।

अन्नं चासावेतत्त इत्यनुदिश्य भोजयेत्।

कठसूत्रे।

पृथिवी ते पात्रमिति सङ्कल्पं कृत्वामुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै स्वधा नम इति यथालिङ्गमनुमन्त्र्य भोजयेत्।

इत्यन्नसङ्कल्पः।

अथ पात्रालम्भादिप्रयोगः।

तत्र देवधर्मयुक्तः कर्त्ता पूर्वं प्रथमोपवेशित-वैश्वदेविक-द्विजपात्रस्थितमन्नं सप्रणवव्याहृतिपूर्विकया सावित्र्या प्रोक्ष्योत्तानाभ्यां कराभ्यां पात्रमालभमानः पृथिवी ते पात्रमित्यादिकं स्वाहान्तं मन्त्रमुक्त्वा अतो देवा अवन्तु न इत्येतामिदं विष्णुर्विचक्रम इत्येतां वा ऋचमुच्चार्य्यानुत्तानेन दक्षिणकरेणानुत्तानमेव द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा विष्णोर्हव्यं रक्षस्वेत्यनेन वैश्वदेवेन यजुषान्ने निवेशयेत्। ततो यव-कुशान्वितमुदकं गृहीत्वा वामेन करेण पात्रं स्पृशन् पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवा देवता इदमन्नं हव्यं ब्राह्मणस्वाहवनीयार्थे गयेयम्भूः शङ्ख-चक्र-गदाधरो भोक्ता सौवर्णपात्रमित्यभिधाय पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः सोपस्करं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं च ब्राह्मणतृप्तिपर्याप्तमिदमन्नं स्वाहा नमो नम ॐतत्सदिति तदुदकं देवतीर्थेन भूमौ निक्षिपेत्। अनन्तरं क्रमेण द्वितीयादिषु वैश्वदेविकद्विजेषु एव

मेव पाचालम्भादिकमन्नत्यागान्तं कुर्यात् । तदनन्तरं पितृधर्मयुक्तः कर्त्ता स्वाहाशब्दस्थाने स्वधाशब्दं हव्यशब्दस्थाने कव्यशब्दं च प्रयुज्य प्रथमोपविष्टपितृद्विजपात्रे पूर्ववदङ्गुष्ठनिवेशनान्तं कृत्वा द्विगुणभग्नकुशत्रयसहितं सतिलं जलं दक्षिणकरे गृहीत्वा सव्यकरेण पात्रमालभमानः अमुकगोत्रास्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा देवता इत्यभिधाय गदाधरोभोक्ता इत्यन्तं पूर्ववदनुकीर्त्त्य राजतं पात्रमिति चोक्त्वा गोत्रेभ्योऽमुकशर्मभ्यः सपत्नीकेभ्यो वसुरूपेभ्य इत्यभिधाय सोपस्करं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं च ब्राह्मणतृप्तिपर्याप्तमिदमन्नं स्वधा नमो नम ॐतत्सदित्युच्चार्य्य तदुदकं पितृतीर्थेन भूमौ निक्षिपेत् । एवं क्रमेण पैतृकद्विजेषु त्यागं कृत्वा पितामहनाम्ना रुद्ररूपानुकीर्त्तनेन च पैतामहद्विजेषु प्रपितामहनाम्ना आदित्यरूपानुकीर्त्तनेन च प्रपितामहेषु द्विजेष्वपि कृत्वा स्वीयस्वीयनाम्ना वस्वादिरूपानुकीर्त्तनेन च मातामहद्विजेषु कुर्यादिति ।

इति पाचालम्भादिप्रयोगः ।

अथ सावित्रीजपादि ।

तत्र पारस्करः ।

सङ्कल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्री-मधुमज्जपः ।
श्राद्धं निवेद्यापोशानं जुषप्रैषोऽथ भोजनं ॥

देवेभ्यः पितृभ्यश्चान्नं 'सङ्कल्प्य' यथोक्तविधिना त्यक्त्वा, 'सावित्रीं सवितृदेवत्यां गायत्रीं, मधुमतीश्च जप्त्वा श्राद्धं च निवेद्य दर्शयिष्यमाणेन प्रकारेण श्राद्धस्याच्छिद्रवाचनं कृत्वापोशानजलं च द्विजकरे दत्त्वा जुषध्वमिति प्रैषेण भोजयेत् ।

अन्नस्य मधुसम्पर्ककरणे मधुमतीभिरनुमन्त्रणे च लिङ्गदर्शनं ब्रह्म-पुराणे

तिलपूतं पितृष्वन्नमाज्यपूतं मधूक्षितं।

मन्त्रितं पृथिवीत्येवं मधुवातेत्यृचं जगौ॥

जगौ वराहः।

एतत् मधुसेचनादिकमच्छिद्रवाचनप्रकारञ्चाह यमः।

अन्नं मधुमयं कृत्वा मधुवातेति मन्त्रितं।

अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनञ्च यद्भवेत्।

सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यत्नेन भोजयेत्॥

अच्छिद्रमित्यस्यानन्तरं जायतामिति प्रयोक्तव्यं। बौधायनेना-च्छिद्रं जायतामिति प्रयोगस्य दर्शितत्वात्। अत्र जायतां सर्वमच्छि-द्रमिति विप्रैर्वक्तव्यं। अभ्यर्थनस्यैतद्वाक्यप्रत्यर्थत्वात्। एतच्चापोशान-दानात् पूर्वमेव कर्त्तव्यं। पश्चात्करणे हि प्रचेतसा दोषस्योक्तत्वात्।

आपोशानकराग्राणामच्छिद्रस्य तु भाषणात्।

निराशाः पितरो यान्ति देवैः सह न संशयः॥

अथ याज्ञवल्क्यः सावित्रीजपस्य व्याहृतिपूर्वकत्वमाह।

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति त्र्यृचं।

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः॥

यथासुखञ्जुषध्वमिति वाच्यमित्यर्थः।

मानव-मैत्रायणीयसूत्रे तु प्रणवपूर्वकत्वं व्याहृतिस्वरूपं गायत्र्या-स्त्रिरभ्यास इत्यादयोविशेषाः प्रदर्शिताः। ॐभूर्भुवः स्वस्तत्सवितुरिति त्रिरुक्त्वा मधुवाता ऋतायत इति त्र्यृचं मध्विति त्रिरुक्त्वा प्रीयन्ता

पितरः पितामहाः प्रपितामहा वाग्यतः सन्निष्टतमान्यन्नानि दद्यात्।

प्रचेतास्त्वपोशानदानानन्तरं सावित्रीजपमाह।

अपोशानं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिर्जपेदथ।

मधुवाता इति ऋचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा॥

कात्यायनोऽप्यपोशानदानानन्तरमेव त्रिः सकृद्वा गायत्रीजपमाह।

अपोशानं प्रदायाथ जपेद्व्याहृतिपूर्विकां।

गायत्रीं त्रिः सकृद्वेति।

अतश्च गायत्रीजपादिकं स्वगृह्यसूत्राद्यनुसारेणापोशानदानात्पूर्वं पश्चाद्वा कर्त्तव्यं।

ब्रह्मपुराणे त्वपोशानदानात्पूर्वं तिलादिविकिरणमप्युक्तं।

तिलयुक्तञ्च पानीयं सकुशन्तेषु चाग्रतः।

विकिरेत् पितृभ्यस्तेभ्यो जपन्नपहता इति।

तेभ्योदद्यादपोशानं भवन्तः प्राशयन्त्विति॥

अपोशाने च क्रियमाणे भुवि बलिप्रक्षेपो न कार्य्यः।

तथा च भरद्वाजः।

पितृणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति।

स्तेयेन ब्राह्मणस्तेन स सर्वस्तेयकृद्भवेत्॥

'पितृणामन्नं' दैव-पित्रर्थमुपकल्पितमन्नं। अतस्त्यागात् पूर्वमपि चित्रगुप्तादिभ्यो बलिर्न देयः।

अत एवात्रिः।

दत्ते वाप्यथवादत्ते भूमौ योनिक्षिपेद्बलिं।

भोजनात् किञ्चिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलिं।

दत्त्वाथ चित्रगुप्ताय विप्रश्चौर्य्यमवाप्नुयात् ॥

अत्र भोजनप्रैषे विशेषो वाराह-विष्णुपुराणयोः।

ताऽन्नं मृष्टमत्यर्थमभीष्टमतिसंस्कृतं।

दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्ठुरं ॥

मार्कण्डेयपुराणे तु।

भाजनालम्भनं कृत्वा दत्त्वा चान्नं यथाविधि।

यथासुखं जुषध्वं भोरिति वाच्यमनिष्ठुरम् ॥

अत्र च "यज्ञेश्वरोहव्यसमस्तकव्य-भोक्ताव्ययात्माहरिरीश्वरोऽत्र। तत्सन्निधानादपयान्तु सद्योरक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे" इत्युच्चार्य्य "पितृ-स्वरूपी भगवान् यज्ञपुरुषः प्रीयतां" इति चाभिधाय कुश-तिलयुक्तं जलं दक्षिणकरेण ब्राह्मणसमीपे भूमावासिच्य द्विजान्नमःकुर्य्यादि-तिशिष्टाचारादवगन्तव्यं।

आह व्यासः।

जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यग्विष्टतभाजनाः।

कृतमौनाः समश्नीयुरपोशानादनन्तरं ॥

अत्रानिषिद्धं नित्यभोजनविधिप्राप्तं प्राणाहुतिग्रहणमपि कर्तव्य-मेव। अथ यजमानः "पिता-पितामहस्येत्यादीनां जपप्रकरणे प्रद-र्शितानां मन्त्राणां जपं कुर्य्यात्।

आह कात्यायनः।

अश्नत्सु जपेत् व्याहृतिपूर्व्वां गायत्रीं सप्रणवां सकृत् त्रिर्वा रक्षोघ्नान् पितृमन्त्रान् पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणीति।

एतच्च जपप्रकरण एव व्याख्यातप्रायं।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

रक्षोघ्नमन्त्रांश्च जपेत्[१] भूमेरास्तरणं तिलैः ।

कृत्वा ध्येयाः स्वपितरस्तएव द्विजसत्तमाः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अक्रुद्धश्च नरोदद्यात् संस्तवेन प्रलोभयन् ।

रक्षोघ्नांश्च जपेन्मन्त्रान् तिलैश्च विकिरेन्महीं ॥

अथ यजमानो ब्राह्मणान् भोजयेत् भक्तभोज्यादीनि नाप्रयच्छन् न प्रेक्षेत । मुहुर्मुहुः प्रयच्छन् याचितं प्रयच्छन्नाप्रयच्छन् विविधान्नगुणकीर्त्तनेन प्ररोचयन् ददामीत्यवदत् शनैरुदीर्य्य किञ्चित् किञ्चिद्दर्शयन् हविर्गुणान् पृच्छन् अन्तरान्तरास्वादु शिशिरस्वच्छं पयः पाययन् भुञ्जानानवलोकयन् श्रद्दधानः पितॄन् ध्यायन् काम-क्रोध-लोभ-मोह-दम्भाहङ्कार-मत्सर-परुषभाषण-दैन्याश्रुपातादीन् अकुर्वन् अनन्यमनाः शनैः शनैः भोजयेदित्येवमादयो भोजयितृनियमास्तत्प्रकरणोक्ता अनुसन्धेयाः । भुञ्जानैश्च ब्राह्मणैर्मौनिभिरितस्ततोऽनवलोकयद्भिर्भोजनव्यापारव्यतिरिक्तमिन्द्रियचापल्यमकुर्वद्भिः क्रोध-हास-त्रास-विस्मयविधुरैः पादेन पादपादुकासनाद्यनाक्रमद्भिः अकृतजानुनिपातनैः परस्परमस्पृशद्भिः प्रमादात् स्पर्शे भोजनमत्यजद्भिर्हस्तसङ्केतेनापि हविर्गुणानकथयद्भिः पानीयपात्रादिव्यतिरेकेण भूतलात् पात्रमनुद्धरद्भिरविमुक्तभाजनैः अबहिःकक्षैरबहिर्जानु-करैरबहिष्कृताङ्गुष्ठतर्जनीग्रासग्राहिभिरकृतफूत्कृतादिशब्दैरपीतावशिष्टपायिभिरखादितार्द्धशिष्टखादिभिर्मुखादिगलितदन्तच्छिन्नावशेषञ्च पात्रेऽन्नमस्थापयद्भिर्मुख-

(१) पठेदिति ख० ।

मारुतेनोष्णमकुर्वद्भिरनिष्ठीवद्भिर्वामहस्तेनान्न-शिरस्त्रण-वस्तीन् पादेन भोजनभाजनञ्चास्पृशद्भिरनतिमात्रभोजिभिर्दधि-मधु-दुग्ध-सक्तु-सर्पि-र्वर्जमसर्वाशिभिर्भोक्तव्यमित्येवमादयोभोक्तृनियमास्तत्प्रकरणोक्ता वेदि-तव्याः।

इति सावित्रीजपादि।

अथ विकिरादि।

तत्र तावत्क्रम-विधौ।

आह धर्मः।

केषाञ्चिद्विकिरः पूर्वं तृप्तिप्रश्नस्तथापरः।
प्रश्नपूर्वमथान्येषां विकिरस्तदनन्तरं॥
अमृतापिधानात्पूर्वञ्च केषाञ्चिद्विकिरो मतः।
अन्येषान्तु ततः पश्चाद्विदुषामिति सम्मतं।
गायत्र्यादिजपात्पूर्वं केषाञ्चित्तदनन्तरं॥

अमृतापिधानात्तृप्त्यादिप्रश्नात् गायत्र्यादिजपात् पूर्वं विकिर इत्येतं पक्षमाश्रित्याह कात्यायनः।

तृप्तान् ज्ञात्वान्नं प्रकीर्य्य सकृत्सकृदपोदत्त्वा पूर्वं गायत्रीं जप्त्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च तृप्ताः स्थेति पृच्छति तृप्ताः स्मेत्यनुज्ञातः शेष-मन्नमनुज्ञाप्येति तृप्तान् ब्राह्मणाननुमानेन विज्ञाय प्रकृतसर्वजातीयम-न्नमेकस्मिन् पात्रे गृहीत्वा वक्ष्यमाणसंस्कारयुक्तायां भुवि प्रकीर्य्य विरलं प्रक्षिप्य पात्रमौनोभयविमोचनार्थं अमृतापिधानमसीत्येतन्मन्त्रेण प्राश्य सकृत्सकृदपः प्रदाय त्रिः सकृद्वा गायत्रीं मधुवातेत्यादिऋक्त्रयञ्च जप्त्वा मधुशब्दञ्च त्रिरुक्त्वा तृप्ताः स्थेतिविप्रान् यजमानः पृच्छेत्।

अत्र तृप्तिसंवेदनस्य दृष्टप्रयोजनानुपलम्भात् सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्ति-मूर्द्धन्य एव प्रष्टव्यः न पुनः सर्व एव प्रष्टव्या इत्येवंविधिनियमः। न चातृप्तत्वेन विज्ञातेभ्यः पुनरन्नन्दीयत इति तृप्तिसंवेदनस्य प्रयोजनं वाच्यं। तृप्तान् ज्ञात्वैव पात्रविमोचनार्थङ्गण्डूषस्य दत्तत्वात्। विकल्पे चैकस्मिन्नपि बहुवचनं पूजार्थं।

अत्रोच्यते ।

सत्यप्यदृष्टार्थत्त्वे बहुवचनोपदेशात्सर्वे प्रष्टव्याः यस्तु विकल्पः सोऽन्यविषयोऽस्तु। तैश्च तृप्ताः स्म इत्युक्ते शेषमन्नं किं क्रियतां इति अन्नशेषविनियोगानुज्ञाभ्यर्थने कृते विप्रैः श्रेष्ठैः सह भुज्यतां अस्मभ्य-न्दीयतामिति चोक्ते सति पिण्डान् दद्यादित्युत्तरेण सम्बन्धः। अत्र ब्राह्मणा यद्विधिविनियोगमभ्यनुजानीयुस्तद्विधं कुर्य्यात्।

तथा च यमः।

ततोभुक्तवतां तेषां अन्नशेषं निवेदयेत्।
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्तु तैर्द्विजैः॥

वृहस्पतिरपि ।

पृच्छेद्विप्रांस्ततस्ते तु यत् ब्रूयुस्तत्समाचरेदिति ।

नागरखण्डे ।

तृप्तान् ज्ञात्वा ततोविप्रानग्रे अन्नं परिक्षिपेत्।

अग्निदग्धाश्च य इत्यादि ।

सकृत्सकृदपोदत्त्वा गायत्रीत्रितयं जपेत्।
मधुवातेति सङ्कीर्त्त्य ततः पृच्छेत् द्विजोत्तमान्॥
तृप्ता स्थ इति राजेन्द्र अनुज्ञां प्रार्थयेत्ततः।

बन्धूनां भोजनार्थाय शेषस्यान्नस्य भक्तिमान्।

गोभिलोऽप्याह।

तृप्तान् ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य्य अग्निदग्धा इत्यादि सकृत्सकृदपो दत्त्वा पुनरपि मधुवातेति जपेत्। मधुवातेत्येतत्कात्यायनाद्युक्तस्य गायत्र्यादिजपस्योपलक्षकं।

कौशिकसूत्रेऽपि।

तृप्तान् ज्ञात्वान्नं प्रकीर्य्य दत्त्वा चापः सकृत्सकृदिति।

वाराहपुराणे।

तृप्तेषु तेषु विप्रेषु किरेदन्नं महीतले।

दद्यादाचमनार्थाय तेभ्यो वारि सकृत्सकृत्॥

कूर्मपुराणेऽपि।

ततोऽन्नमुत्सृजेद्भुक्तेष्वग्रतो विकिरन् भुवि।

विकिरन्नित्यनेन पिण्डीभूतस्य निक्षेपो निवर्त्यते।

अत्र गायत्र्यादिजपस्ततस्तृप्तिप्रश्नस्तदनन्तरङ्गण्डूषदानमित्येवं कात्यायनाद्युक्तक्रमविपरीतं क्रममाश्रित्याह याज्ञवल्क्यः।

आतृप्तेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्व्वजपं तथा।

अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषञ्चैवानुमन्य च।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत्।

'पूर्व्वजपं' सव्याहृतीकां गायत्रीमित्यादिना प्रतिपादितं। अत्र गायत्री-मधुमत्यादेरुच्चारणं यथा ब्राह्मणाः शृण्वन्ति तथा कार्य्यं। तथा च शङ्ख-लिखितौ।

गायत्रीमनुश्राव्य तृप्तान् ज्ञात्वा शेषमन्नमनुज्ञाप्य प्रकृतान्नं विकिरं

कुर्य्यात् । तृप्तान् ज्ञात्वा गायत्रीमनुश्राव्येत्यन्वयः । अथानन्तरं मधुमतीश्रावणं कर्त्तव्यं ।

तथा च शौनकः ।

तृप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेत् ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

पृष्टैस्तृप्तैश्च तृप्ताः स्थ तृप्ताः स्म इति वादिभिः ।
अनुज्ञातो नरस्त्वन्नं विकिरेद्भुवि सर्व्वतः ।
तद्वत्त्वाचमनार्थाय दद्यादम्भः सकृत् सकृत् ॥

व्यासः ।

तृप्ताः स्थ इति पृष्टास्ते ब्रूयुस्तृप्ताः स्म इत्यथ ।

ब्रह्मपुराणे ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु पृष्ट्वा तृप्ताः स्थ इत्यपः ।
तृप्ताः स्मेति सकृद्देवो ददौ मौनविमोचनं ॥

मौनविमोचनार्थाय गण्डूषार्थमपो ददौ, यज्ञवराह इत्यर्थः ।

मानवमैत्रायणीयसूत्रे ।

तृप्ताः स्थ इति पृच्छति तृप्ताः स्म इत्युक्तः सकृदाचान्तेषु भूमौ विकिरं निनयेत् ।

सौरपुराणे ।

विकिरं प्रक्षिपेत्पश्चात् शेषमन्नमथोवदेत् ।

ब्रह्मपुराणे तु पूर्व्वं गण्डूषोदकदानं ततः प्रश्नोत्तराणि ततो विकिरं इत्येतत्क्रममाश्रित्योक्तं ।

दत्त्वामृतापिधानञ्च विप्रेभ्यश्च सकृत् सकृत् ।

किञ्चित्सम्पन्नमेतन्मे भो विप्रा इति तान् वदेत् ॥
ते च प्राहुः सुसम्पन्नं स च तान् पुनराह च।
अन्नैर्भवन्तस्तृप्ताः स्थ तृप्ताः स्मेति वदन्ति ते ॥
स तानाह पुनः शेषं क्व देयश्चान्नमित्यपि।
शिष्टेभ्योदीयताञ्चैव तदिदं प्रवदन्ति ते ॥
अथ तृप्तांस्तु तान् ज्ञात्वा भूमावेवान्नमुत्सृजेत् ॥

बौधायनसूत्रे।

तृप्तानप आचमय्यानुज्ञाप्यान्नशेषं संप्रकिरन्ति ये अग्निदग्धा इति।

इति क्रमविधिः।

अथ प्रश्नोत्तरप्रपञ्चः।

तत्राह प्रचेताः।

तृप्ताः स्थ तृप्ताः स्मः प्रभूतं प्रभूतमित्युक्तवन्त इति।

अत्रैकः प्रभूतशब्दः प्रश्नः, द्वितीयस्तूत्तरं।

विष्ण्वाश्वलायनौ प्रश्नान्तरमाहतुः।

सम्पन्नं पृष्ट्वान्नं विकीर्य्येति।

अत्र वार्थादुत्तरमप्येवं विधङ्गम्यते।

विष्णुधर्म्मोत्तरे त्वेतयोः प्रश्नोत्तरयोः पूर्वोक्ताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां सह समुच्चितयोः प्रयोगो जानुपातनञ्च दर्शितं।

प्रष्टव्या ब्राह्मणा भक्त्या भूनिविष्टेन जानुना।
तृप्ता भवन्तः सम्पन्नं भवतां कच्चिदेव तु ॥
तृप्ताः स्मेति च तैरुक्तं सम्पन्नमिति चाप्यथ।
दद्यादाचमनं भक्त्या श्रद्दधानः समाहितः ॥

कूर्मपुराणे ।

पृष्ट्वा तदन्नमस्येवं तृप्तानाचामयेत्ततः ।

आचान्ताननुजानीयादभितोरम्यतामिति ॥

अत्रार्थादभिरताः स्म इत्युत्तरं गम्यते ।

इह श्राद्धविशेषे प्रश्नोत्तरविशेष उच्यते ।

तत्र मैत्रायणीयसूत्रे ।

विकिरं प्रदाय तृप्तान् स्वदितमिति पृच्छेत् सम्पन्नमित्याभ्युदयिक इति ।

हारीतः ।

तृप्तान् स्वदितमिति पृच्छेत् स्वदितमिति प्रत्याहुः । सृतमिति दैवेष्वायुष्यमिति स्वैरिष्वाचान्तेषु भूमौ विकिरं निनयेत् ।

आह विष्णुः ।

पित्र्ये स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठेषु सुश्रुतं ।

सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रोचत इत्यपि ॥

इति प्रश्नोत्तरप्रपञ्चः ।

अथाचमनदानग्रहणप्रकारः ।

तत्राह विष्णुः ।

उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दद्यात् ततः प्राङ्मुखेष्विति ।

अन्नलिप्तं हस्तमप्रक्षाल्यैव गण्डूषग्रहणं कर्त्तव्यं । अस्यान्यथाकरणे तु दोषमाह मरीचिः ।

हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिवेदविचक्षणः ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

हस्तौ प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिवेदविचक्षणः।
स तु दैवञ्च पित्र्यञ्च आत्मानञ्चोपघातयेत्॥

वराहपुराणे।

हस्तं प्रक्षाल्य यः पश्चाद् पिवेद्भुक्त्वा द्विजः सदा।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरोगताः॥

इत्याचमनदानग्रहणप्रकारः।

अथ विकिरेतिकर्त्तव्यता।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे।

ततोविकिरणं कुर्य्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा।

'विधौ' शास्त्रे, 'दृष्टेन' उपलक्षेन, 'कर्मणा' इतिकर्त्तव्यतारूपेण।

तत्र विकिरप्रदेश-तत्संस्कार-विकरणीयान्नस्वरूपसंस्काराः।

तत्र पाद्म-मात्स्ययोः।

तृप्तान् ज्ञात्वा ततः कुर्य्याद्विकिरं सार्व्ववर्णिकं।
सोदकं चान्नमुद्धृत्य सतिलं प्रक्षिपेत् भुवि॥

देवलः।

ततः सर्वाशनं पात्रे गृहीत्वा विविधं बुधः।
तेषामुच्छेषणस्थाने तेन पात्रेण निक्षिपेत्॥

'तेषां' ब्राह्मणानां, 'उच्छेषणस्थाने' भोजनभाजनसमीपे।

तथा च मनुस्मृति-मार्कण्डेयपुराणयोः।

भुक्तवत्सु ततस्तेषु भाजनोपान्तिके नृप॥
सार्व्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतोविकिरन् भुवि॥

'सार्ववर्णिकं' प्रकृतश्राद्धार्थसम्पादितपायसौदनापूप-सूप-शाका-दिनानाजातीयं। अनेन विकरणीयान्नस्वरूपमुक्तं। 'सन्नीय' पाक-भाजनेभ्यः स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्यैकस्मिन् दर्व्यादिरूपे पात्रे संभृत्य, "यद्यन्निवेदितं किञ्चित् पितृभ्यस्त्वाथ तत्र च। तस्मात् तस्माच्च भागन्तु गृहीत्वा चमसे शुभे॥" इति ब्रह्मपुराणाभिधानात्। 'चमस इति प्रशस्तपात्रोपलक्षणं। तिल-दर्भयुक्तेन वारिणा 'आप्लाव्य' प्रोक्ष्य। अनेन विकरणीयान्नसंस्कारोदर्शितः। 'भाजनोपान्तिकद्-त्यत्र पित्र्यविप्रभाजनोपान्तिक इति ज्ञेयं।

अत एव विष्णुधर्मोत्तरे।

भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु विधिं मे गदतः शृणु।
उदङ्मुखानां विप्राणां पुरतः सोदकन्ततः॥
अन्नन्तु विकिरेद्भक्त्या पितृभागस्तु स स्मृतः।
उदङ्मुखानां विप्राणां पुरतः सोदकं ततः॥

उदङ्मुखानां विप्रानां सोदकं पूर्वमाख्यातेनार्थेन प्रक्षेपाधिकर-णभूतभूमौ प्रोक्षणार्थेन जलेन सहितं। एतदुक्तं भवति "तिल-दर्भ-सहितेनोदकेन भूमिं प्रोक्ष्य तथाविधेनैव च तेनान्नं परिप्लाव्य तस्यां भूमौ तदन्नं विकिरेत्" इति। पितृणां प्रमीतानां सपिण्डादीनां भागः तृप्तिहेतुः। येषां येषामयं भागस्ते तु देवताप्रकरणे दर्शिताः। दर्श-यिष्यमाणमन्त्रलिङ्गैश्च प्रत्येतव्याः। भूमिप्रोक्षणञ्च स्पष्टमेवोक्तं वायु-पुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः।"प्रोक्ष्य भूमिमथोद्धृत्य पूर्वं पितृपरायणः"। तस्याञ्च भुवि तिल-सहितदर्भास्तरणमुक्तं ब्रह्मपुराणे।

उच्छिष्टे सतिलान्दर्भान् दक्षिणाग्रान्निधापयेत्।

'उच्छिष्ट इत्युच्छिष्टसन्निधौ ।

विष्णुधर्मोत्तरे त्वन्नसंस्कारविशेष उक्तः ।

अन्नं सतृणमभ्युक्ष्य मामेत्येवेति मन्त्रतः ।

'सतृणम्' उपरिनिहितदर्भं, तत् मामेत्येवेति मन्त्रेणाभ्युक्ष्य ।

मन्त्रस्तु ।

मामेत्येव बहु मे पूर्त्तमस्तु ब्राह्मणो मे जुषतामन्नानं सहस्रधारम-मृतोदकं मे पुरतस्त्वेतत्परमे व्योमन्निति ।

कठसूत्रेऽपि ।

मामेत्येवेति सतृणमन्नमभ्युक्ष्येति ।

विष्णुः ।

भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु तृप्तिमागतेषु मामेत्येवेत्यन्नं सतृणमभ्युक्ष्या-न्नविकिरणमुच्छिष्टाग्रतः कुर्य्यात् ।

इति विकिरप्रदेश-तत्संस्कार-विकरणीयान्नस्वरूपसंस्काराः ।

अथ विकिरमन्त्राः ।

तत्रादौ वैश्वदेविकस्य विकिरस्य ।

आह गोभिलः ।

असोमपाश्च ये देवा यज्ञभागविवर्ज्जिताः ।

तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविके ॥

एतन्मन्त्रप्रदेयस्तु विकिरः लिङ्गाद्वैश्वदेविकसम्बन्धीति गम्यते । अतस्वायं तत्तत्यवैशेषिकधर्मयुक्तस्तदर्थद्विजोच्छिष्टभाजनसमीपे च प्रदेयः । दैवत्वात्पित्र्यविकिरात् पूर्वमनुष्ठेयः । अयञ्च बहुभिः शिष्टै-र्नानुष्ठीयतइति केश्चिदेव स्वाचारानुसारात्कार्य्यः ।

अथ पित्र्यस्य विकिरमन्त्राः।

कठसूत्रे।

अग्निदग्धाश्च ये जीवा इत्यन्नं विकिरेत् भुवि।

आह प्रचेताः।

तृप्तिं बुद्धान्नमादाय सतिलं पूर्ववज्जपेत्।
तृप्तिं पृच्छेदनुज्ञातोये अग्नीति भुवि क्षिपेत्॥

पिप्पलादसूत्रे।

तृप्तान् ज्ञात्वा ये अग्निदग्धा इति विकिरं कुर्य्यात्।

बृहस्पतिः।

उपस्पृष्टोदकानाञ्च ब्राह्मणानां तथाग्रतः।
सोदकं विकिरेदन्नं मन्त्रञ्चेममुदाहरेत्॥
अनग्निदग्धा ये जीवा येऽग्निदग्धाः कुले मम।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु पराङ्गतिं॥

कात्यायनः।

येऽग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा जीवा जाताः कुले मम।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिं॥

गोभिलः।

अग्निदग्धा जीवा येऽप्यनग्निदग्धाः कुले मम।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु पराङ्गतिं॥

पाद्म-मात्स्ययोः।

समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतोविकिरन् भुवि।
अनग्निदग्धास्तु ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम।

भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु पराङ्गतिं ॥
येषां न माता न पिता न बन्धु-
र्न चान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ।
तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु लोकाय सुखाय ते तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

येऽस्मत्कुले तु पितरोलुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।
ये चाप्यकृतचूड़ास्तु ये च गर्भाद्विनिःसृताः ॥
येषां दाहोन क्रियते अग्निदग्धाश्च येऽपरे ।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तेपि यान्तु पराङ्गतिं ॥
इति पितृविकिरणमन्त्राः ।

विकिरप्रक्षेपानन्तरं करणीयमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च त्रिराचम्य हरिं स्मरेत् ।
प्रेतभागं विसृज्याथ प्रायश्चित्तोपशान्तये ॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीञ्च पठेत्तथा(१) ।
पठेन्मधुमतीः पुण्यास्तथा च मधुमध्विति ॥

अत्र वक्ष्यमाणानेकपदार्थव्यवहितप्रयोगापि विकिरप्रतिपत्ति-र्विकिरसम्बन्धादत्रैव प्रतिपाद्यते ।

तत्र तावत् प्रतिपत्तिकालमाह गौतमः ।

विकिरमुच्छिष्टैः प्रतिपादयेत् ॥

---

(१) जपेत्तथेति खं।

'उच्छिष्टैरिति सहार्थे तृतीया । तेनायमर्थः सम्पद्यते। यदो-च्छिष्टानि पात्रदेशात् समादाय कस्मिंश्चित् प्रदेशे निक्षिप्यन्ते तदा विकिरस्यापि यथोपदेशं प्रतिपत्तिं कुर्य्यात् ।

अन्यथा तु तत्करणे दोषमाह व्यासः ।

उच्छिष्टैरेव विकिरं सदैव प्रतिपादयेत् ।
अन्यथा कुरुते यस्तु निराशास्तस्य देवताः ॥

प्रतिपत्तिविशेषन्त्वाह भार्गवः।

पिण्डवत् प्रतिपत्तिः स्याद्विकिरस्येति तौल्वलिरिति ।

पिण्डवदिति । यादृशी पिण्डानां प्रतिपत्तिः क्रियते तादृशी विकिरस्यापि कर्त्तव्येति तौल्वलिर्नाम मुनिरुक्तवान्। अतश्च "पिण्डांस्तु गोऽज-विप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा" इत्याद्युक्ता पिण्डप्रतिपत्ति-र्विकिरस्यापि कर्त्तव्या ।

षट्त्रिंशन्मते ।

यदुक्तं पिण्डदानस्य तत्कर्म विकिरस्य च ।
क्षिपेत् पिण्डान् जलेऽग्नौ तु विकिरं तत्र निक्षिपेत् ॥

अत्र केचिन्मन्यन्ते। वैकल्पिकं विकिरप्रक्षेपाय स्थानद्वयं । तत्रैक-मुच्छिष्टसन्निधौ स्थानमपरं पिण्डसन्निधौ। तत्र यदोच्छिष्टसन्निधौ विकिरो दीयते तदोच्छिष्टप्रतिपत्तिकाल एव तत्प्रतिपत्तिसदृशी विकिरस्यापि प्रतिपत्तिः कर्त्तव्या। यदा तु पिण्डसन्निधौ विकिरः क्रियते तदा तत्प्रतिपत्तिकाले तद्वत्कर्त्तव्येति। ते च पिण्डसन्निधानेऽपि विकिरः कर्त्तव्य इत्यत्र कालिकापुराणोक्तं वचनं दर्शयन्ति ।

पूर्ववद्दापयेत्पूज्य पिण्डानर्घ्यं पृथक् पृथक् ।

अग्निदग्धानग्निदग्धान् वै पश्चादन्नं विकीरयेत् ॥

अत्र पिण्डपूजानन्तरं विकिरविधानाद्देशविशेषानुपादानाच्च देशाकाङ्क्षायां पिण्डसन्निधाविति गम्यते ।

धूम्रः ।

कपित्थस्य प्रमाणेन पिण्डान् दद्यात् समाहितः ।
तत्समं विकिरन्दद्यात् पिण्डान्तेषु षडङ्गुले ॥

इति विकिरप्रतिपत्तिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपतिपण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे श्राद्धकल्पे विकिरादिविधिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ० ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

क्षीरोदन्वदङ्कललहरीवृन्दसन्देहभूमिः
स्वर्लोकस्त्रीकुचपरिसरामुक्तमुक्तावयस्याः ।
यस्य प्रोच्चैर्विहरति सदा कीर्त्तिवल्ली स एषः
श्रीहेमाद्रिः कथयति पुरः पिण्डदानप्रकारं ॥

अथ पिण्डदानं ।

तत्र कालाः ।

इह तावत्केचित् ब्राह्मणभोजनात् पूर्वमेव पिण्डनिर्वपणं कुर्वन्ति केचिदुपरिष्टात् ॥

तदाह मनुः ।

पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वत इति ॥

केचिद्ग्रहणात् केचित्पुरस्तात् केचिदुपरिष्टादिति द्वैधं गम्यते ।

तथा च सांख्यायनगृह्यं ।

भुक्तवत्सु पिण्डान् दद्यात् पुरस्तादेक इति ।

शङ्खोऽपि ।

उच्छिष्टसन्निधौ कार्य्यं पिण्डनिर्वपणं बुधैः ।
आदौ वापि ततः कुर्य्यादग्निकार्य्यं यथाविधीति ॥

केचित्तु ब्राह्मणभोजने वर्त्तमान एव कुर्वन्ति ।

तथाचादत्सु ब्राह्मणेष्वित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाग्रेषु पृथिवीदर्विरक्षितेत्येकं पिण्डं पित्रे निदध्यादित्यादि ।

तत्र ये पूर्वं कुर्वन्ति तेऽपि केचित् ब्राह्मणार्चनानन्तरमग्नौकरणात् पूर्वमेव कुर्वन्ति केचित्त्वग्नौकरणानन्तरं ।

तत्रार्चनानन्तरमाह देवलः ।

अथ सङ्गृह्य कलशं सदर्भं पूर्णमम्भसा ।

पुरस्तादुपविश्यैषां पिण्डावापं निवेदयेत् ॥ इत्यादि ।

यथोक्ते शङ्खवचने चैष एव पिण्डदानकालो दृश्यते ।

मनुस्तु भोजनात् पूर्वकालीनस्य पिण्डदानस्याग्नौकरणानन्तरं कर्त्तव्यतामाह ।

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिस्रुतं[१] ।

अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचि ।

त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहित इति ॥

तस्माद्धविःशेषादित्यग्नौकरणहविःशेषात् । शेषं पूर्वमेव व्याख्यातं । ये तूपरिष्टात्कुर्वन्ति तेऽपि केचित् ब्राह्मणेष्वनाचान्तेषु कुर्वन्ति, केचिदाचान्तेषु कुर्व्वन्ति ।

तथाचाश्वलायनगृह्यं ।

भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यादाचान्तेष्वेक इति ।

कात्यायनोऽपि कृतगण्डूषेषु सम्यगनाचान्तेषु ब्राह्मणेषु पिण्डदानमुक्त्वाह । आचान्तेष्वेक इति । आचान्तेष्वपि कुर्वाणाः केचिद्विकिरं प्रक्षिप्य ब्राह्मणेभ्यो गण्डूषाय सकृत्सकृदपोदत्त्वा गायत्र्यादि-

(१) परिक्रममिति ग० ।

जपं कृत्वा तृप्तप्रश्नोत्तरपूर्वकं शेषान्नानुज्ञां कारयित्वानन्तरं कुर्वन्ति। अत एव कात्यायनेन शेषमन्नमित्यारभ्यानुज्ञाप्येत्यन्तं यथोक्तक्रमेण प्रतिपाद्योक्तं।

सर्वमन्नमेकत उद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादाचान्तेष्वित्येके।

सर्वमन्नमेकस्मिन् पात्रे उद्धरेत्। सर्वशब्दः प्रकृतान्नजातिसर्व्वत्वार्थः। अतोमांस-पायसौदनापूप-सूपादिजातीयेभ्यः प्रकृतश्राद्धप्रयोगार्थं साधितेभ्यः सर्वेभ्योऽन्नेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदादाय पिण्डपर्याप्तपरिमाण-मन्नसमुदायमेकस्मिन् पात्रे सम्भृत्येत्येतदुक्तं भवति। 'उच्छिष्टसमीप इत्युच्छिष्टप्रदेशात् व्यामत्र्यरत्निवाक्कादिव्यवहिते देशे। अत्र पिण्ड-पितृयज्ञवदुपचारः। पित्र्य इति सूचितत्वाद्दर्भग्रहणमुपमूलसकृदाच्छि-न्नोपलक्षणार्थं। परिसंख्यानार्थमिति केचित्। 'अवनेज्य' प्रदास्यमान-स्यैकैकस्य पिण्डस्य स्थाने उद्देश्यस्य पित्रादेरेकैकस्य गोत्रसम्बन्धनामानि सम्बुध्य तानि समुच्चार्य्यावनेनिक्ष्वेति पात्रेण सतिलं जलं निनीयेत्यर्थः। 'त्रींस्त्रीनितिवीप्सा मातामहादिपिण्डत्रयमपेक्ष्य, 'पिण्डान् दद्यात्', परस्परसंश्लेषाद्विभागं परित्यज्य सङ्घाततां प्राप्तमन्नं पिण्डः। एवं संपूर्ण-मनाचान्तेषु पात्रविमोचनार्थं सकृद्गृहीतगण्डूषेषु ब्राह्मणेषु गायत्री-जपादि कृत्वा पिण्डान् दद्यादित्येकेषां मतमभिधायान्येषां मतमाह 'आचान्तेष्वेक इति। 'एक इति एकवचनादस्य पक्षस्य परमतत्वमिति न मन्तव्यं उभयशास्त्रत्वाद्विकल्प इति कर्कोक्तेः। अस्तु चैक इति वचनात् प्रथमे परत्वात्परेषामेवैष पक्ष इति। केचित्त्वनाचान्तेष्वेव विकिरार्थम-न्नमादाय तृप्तिप्रश्नोत्तरपूर्व्वकं शेषान्नानुज्ञावचनं कारयित्वा विकिरं

प्रक्षिप्य ब्राह्मणेभ्यः सक्तत्सक्तदपोदत्त्वानन्तरं पिण्डदानं कुर्व्वन्ति।

अतएव याज्ञवल्क्येनान्नमादायेत्यारभ्यामुनैव क्रमेण सक्तत्सक्तदित्यन्तमभिधायोक्तं ।

सर्व्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः।
उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पितृयज्ञवदिति॥

केचित्तु भुक्तवत्स्वनाचान्तेष्वेव विकिरं दत्त्वा स्वधां च वाचयित्वा पिण्डदानं कुर्व्वन्ति।

तथा च शङ्ख-लिखितौ ।

गायत्रीमनुश्राव्य तृप्तान् ज्ञात्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा शेषमन्नमनुज्ञाप्य प्रकृतादन्नाद्विकिरं कुर्य्यात्। स्वधां वाचयित्वा विष्टरांस्त्रीन्निदध्यात् त्रीण्येवोदपात्राणि सतिलानि सपवित्राणि मृन्मयाश्ममयौदुम्बराणि वा धूप-गन्ध-माल्यादर्श-प्रदीपाञ्जनादीनि चोपहरेत्सर्वान्नप्रकारमादाय पिण्डान्निदध्यात्।

अस्यार्थः। गायत्रीं 'अनुश्राव्य' यथा ते ब्राह्मणाः शृण्वन्ति तथोच्चार्य्य, 'तृप्तान्' सुहितान्, ज्ञात्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा शोभनमदितं 'स्वदितं'। अर्थात्सुस्वदितमिति उत्तरं गम्यते। शेषमन्नं किं क्रियतामिष्टैः सह भुज्यतामिति प्रश्नोत्तराभ्यां अनुज्ञाप्यानुज्ञातादन्नात्कियदन्नमुद्धृत्य तस्य भूमौ विकिरणं कुर्य्यात्। स्वधां वाचयिष्य इत्यादिना प्रकारेण स्वधां वाचयित्वा निधास्यमानस्यैकैकस्य पिण्डस्याधारभूत एकैकोविष्टर इति पिण्डत्रयार्थं त्रीन्विष्टरान् भूमौ निदध्यात्। पूर्व्वाग्रग्रन्थितपञ्चविंशतिदर्भपिञ्जूलात्मको विष्टरः। एकैकस्मिन् पिण्डे एकैकेन पात्रेणावनेजनं कर्त्तुं त्रीण्येव मृच्छिला-ताम्राणामन्यतमेन निर्मितानि

पवित्रसहितान्युदपात्राणि । 'धूपः' गुग्गुलुनिर्य्यासादिः । 'गन्धाः' श्राद्धे विहितानि सुरभीण्यनुलेपनानि । 'माल्यानि' श्राद्धोचितानि ग्रथितपुष्पाणि । 'आदर्शः' दर्पणः, आदृश्यतेऽस्मिन् रूपमित्यादर्शः । आदिशब्दात् प्रसाधनद्रव्यं सिन्दूरादीति हरिहरः । 'प्रदीपः' प्रसिद्धः । 'अञ्जनं' सौवीरादि । आदिशब्दोऽभ्यञ्जन-वासःप्रभृत्युपयोगिद्रव्यान्तर-संग्रहार्थः । एतानि च 'उपहरेत्' पिण्डदेशसमीपे निदध्यात् । सर्व्व-मन्नप्रकारमादाय तदेकीकृत्य तन्मयान् पिण्डान्निदध्यादिति ।

केचित्त्वनाचान्तेष्वेव पिण्डदानं कुर्व्वन्ति आचान्तेषु विकिरः । अतएव बृहस्पतिना "तत्समीपे प्रकुर्य्याच्च पिण्डनिर्वपणं तत इत्या-दिना पिण्डदानमुक्त्वा "उपस्पृष्टोदकान्गान्वित्यादिना विकिरदानमुक्तं । आचान्तेष्वपि कुर्वाणाः केचिदभिरमणानुज्ञावचनादिपदार्थमकृत्वैव पिण्डदानं कुर्व्वन्ति । केचित्तदुत्तरकालं, केचित् ब्राह्मणविसर्जनानन्तरं । तत्राचान्तेष्वितिवचनादाचमनाव्यव-हितोत्तरकालता गम्यते ।

अनुज्ञावचनाद्युत्तराकालतान्वाह यमः ।

आचान्तांश्चानुजानीयादभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
भवन्तोरमतामच्च ज्ञात्वानुज्ञातलक्षणं ॥
स्वधेति चेति वक्तव्यं प्रीयन्तां पितरस्तथा ।
अक्षय्यमन्नदानन्तु वाच्यं प्रीतैर्द्विजातिभिः ।
ततो निर्वपणं कुर्य्यात् पिण्डानान्तदनन्तरम् ॥ इति ।

भवन्तोरमतामित्यादिश्लोकार्द्धमनुज्ञावचनं । अनुज्ञातस्य लक्षणं यथासुखं वर्त्तनमित्येवंविधं स्वरूपं ज्ञात्वा भवन्तः 'रमतां' यथासुखं वर्त्ततां । केचित्तु ब्राह्मणविसर्जनानन्तरं पिण्डदानं कुर्व्वन्ति ।

तथा च हारीतः ।

दत्त्वान् स्वदितमिति पृच्छेदित्यादि वाजे वाज इत्यनुव्रजेत्यन्तं भोजनोत्तरतन्त्रमुक्त्वा आह शेषस्य पिण्डान् पितृयज्ञवन्निदध्यादिति । एते च पिण्डदानकालाः शाखाभेदेन व्यवस्थिता वेदितव्याः ।

तथा च स्मृतिः ।

> मुनिभिर्भिन्नकालेषु पिण्डदानं तु यत् स्मृतं ।
> तत् स्वशाखामतं यत्र तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥

'यत्र' यस्मिन् काले, क्रियमाणं स्वशाखयानुमतं भवति तस्मिन् काले कर्त्तव्यं । उपलक्षणञ्चैतत् स्वगृह्याद्यनुमतेः ।

भोजनात् पूर्व्वकालोत्तरकालयोर्व्यवस्थान्तरमाह लौगाक्षिः ।

> अप्रशस्तेषु यागेषु पूर्व्वं पिण्डावनेजनं ।
> भोजनस्य प्रशस्तन्तु पश्चादेवोपकल्पयेदिति ॥

'अप्रशस्तेषु यागेषु' सपिण्डीकरणात् पूर्व्वेषु प्रेतश्राद्धेषु । 'अवनेजनं' मवाचीनपाणिना निर्वपणं, इति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । पिण्डनिर्वपणा-रम्भपदार्थेनावनेजनाख्येन पिण्डदानं लक्ष्यत इत्यपि शक्यं व्याख्यातुं । 'भोजनस्य पूर्वं' भोजनात् पूर्वमित्यर्थः । 'प्रशस्ते' सपिण्डीकरणादि-श्राद्धेषु क्रियमाणं भोजनात् पश्चादेव यथाकालं । इयञ्च व्यवस्था केषाञ्चिदेव शाखिनां । यतोमन्वादिस्मृति-मत्स्यादिपुराणेषु च मुख्यपार्व्वणं पिण्डान्वाहार्य्यकर्म्म वाधिकृत्य पिण्डदानस्य भोजनात् पूर्व्वमेव कालचोदना । अतएव पार्वणश्राद्धे भोजनात्पश्चादेवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारोक्तिरप्येवमेव व्याख्येया । येषान्तु गृह्यादौ पिण्ड-दानस्य कालविशेषा नोक्ताः तेषान्तु सौकर्य्यादाचान्तेष्वेक इत्ययमेव

पक्षो ग्रहीतुं न्याय्यः । अत्र प्रसङ्गाद्विकिरदानकालविकल्पा अपि व्याख्याताः ।

इति पिण्डदानकालाः ।

अथ पिण्डदानप्रदेशाः ।

तत्र तावत् पिण्डपितृयज्ञेऽग्निसमीपे पिण्डनिर्वापं विधाय पिण्ड-पितृयज्ञवदुपचारः । पित्र्य इत्यादिषु च पिण्डपितृयज्ञविध्यन्तातिदेशादग्निसद्भावे तत्समीप एव पिण्डान् दद्यात् । तथा च ब्राह्मण-भोजनात् पूर्वकालीनं पिण्डनिर्वापं वर्णयता देवलेन भुवि पिण्डानां सन्निवेशनमञ्जनादिभिस्तदलङ्करणञ्चोक्ता अनन्तरमग्नौकरणहोममभि-धाय तस्य होमस्य पूर्वनिवेशितपिण्डसन्निधानमुक्तं ।

हुत्वैवमग्निं पिण्डानां सन्निधौ तदनन्तरं ।
पक्वान्नेन बलिं तेभ्यः पिण्डेभ्यो दापयेत् द्विजः ॥

इति पिण्डानां सन्निधावेवमुक्तेन प्रकारेणाग्निं हुत्वानन्तरमेभ्यः पिण्डेभ्यः पक्वान्नेन बलिं नैवेद्यरूपं दद्यात् । अत्राग्नौ होमस्य पिण्ड-सन्निधानं वदतार्थात् पिण्डानामप्यग्निसन्निधानमुक्तं । अग्न्यभावे तु पूर्वापन्यस्तेषु शङ्ख-कात्यायन-याज्ञवल्क्य-वचनेषूच्छिष्टसन्निधावित्युप-देशादुच्छिष्टसमीपे दद्यादिति मधुशर्मप्रभृतयः ।

तत्र नैरन्तर्य्येणोच्छिष्टसन्निकृष्टस्य देशस्याशुचित्वेन पिण्डदानान-र्हत्वेऽपि वचनादर्हत्वं परिकल्प्य तत्र पिण्डदानं कर्त्तुमध्यवस्यतोदात्वन् वारयितुं उच्छिष्टप्रदेशात् कियद्व्यवधानमाह व्यासः ।

अरत्निमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।
यत्रोपस्पृशतां वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥ इति ।

'तत्र' तस्मिन् श्राद्धप्रयोगे, उच्छिष्टप्रदेशादरत्निपरिमितं प्रदेशं परित्यज्य योदेशोऽवतिष्ठति तत्र पिण्डान् प्रदद्यात्। सकनिष्ठिकः करः 'अरत्निः'। एतच्च व्यवधानमतिकुशलेषु सुशीलेषु चाचमनोदकविन्दुभिः पिण्डदानप्रदेशमनुपघ्नत्सु ब्राह्मणेषु विज्ञेयं। आचमनोदविन्दूपघाते तु ततोऽधिकमपि प्रदेशमुत्सृजेत्।

तदाह।

यत्रोपस्पृशतामित्यादिना उपस्पृशतामाचामतां विप्राणामुदकविन्दवो यं देशं न प्राप्नुवन्ति तत्र देशे वा पिण्डदानं।

तथा चारत्निमात्रादधिकपरित्यागमाह पारस्करः।

विप्राणां बाहुमात्रेण पिण्डदानं विधीयते।

श्राद्धभोक्तृन् विप्रानवधीकृत्य बाहुमात्रात् प्रदेशात्परत इत्यर्थः। विप्राणामित्यत्र पात्राणामिति पाठान्तरं।

तत्राप्युदविन्दुप्राप्तिशङ्कायामुच्छिष्टसन्निधिवाक्यार्थं विवृण्वन् दिङ्नियमञ्चोपदिशन् बाहुमात्रादप्यधिकप्रदेशपरित्यागमाहात्रिः।

पितॄणामासनस्थानादग्रतस्त्रिष्वरत्निषु।

उच्छिष्टसन्निधानन्तत्रोच्छिष्टासनसन्निधौ 'पितॄणां' पित्र्यब्राह्मणानां। उपलक्षणञ्चैतद्दैवब्राह्मणानां। तदुच्छिष्टव्यवधानस्यापि वर्जितत्वेन तुल्यन्यायत्वात्। 'आसनस्थानात्' अवधियोग्यादासन्नप्रदेशात्। स च तद्देशस्यार्वाक्भाग एव नियतव्यवधानलाभात्। अन्यथा सङ्कटासङ्कटविभागेनानियतव्यवधानं प्रसज्येत। तथा च कदाचिदुच्छिष्टसंस्पृष्ट एव देशे पिण्डदानमापद्येत। नियतलाभे नियतकल्पनानुपपत्तेश्च। अथवा भुञ्जानाः पितरो यावता प्रदेशेन सम्युज्यन्ते तावत्पितॄणामासनस्थानं।

अतः पात्राण्यवधित्वेन लभ्यन्ते तावता हि प्रदेशेन पितरः संयुज्यन्ते । 'अग्रतः' पुरस्तात् । न तु पश्चात्पार्श्वयोर्वेति दिङ्नियमः ।

अत्राप्युदविन्दुप्राप्तिशङ्कायामधिकपरित्यागमाह जातूकर्ण्यः ।

व्याममात्रं समुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।
यत्रोपस्पृशतां वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥

तिर्यक्प्रसारितयोर्भुजयोः सहोरसा यन्मानं सः 'व्यामः' । यदा तु ब्राह्मणसौशील्यादिनाचमनोदविन्दूनां अरत्न्यादिपरिमितदेशप्राप्तिर्नाशङ्क्यते तदोच्छिष्टसन्निधेर्वचनविहितत्वेन मुख्यस्योच्छिष्टसन्निधितारतम्यस्यानुग्रहाय अरत्निवाक्यादिपरिमित एव देशे पिण्डदानं कार्य्यमित्यभिप्रेत्योक्तं यत्रोपस्पृशतां वापीत्यादि । अतोऽरत्न्यादिमानववचनानामाचमनोदबिन्दुप्राप्तिवर्जितोच्छिष्टसमीपदेशोपलक्षणत्वमेव न तु नियमार्थत्वं । सङ्कटे तु श्राद्धप्रदेशे प्रयत्नविशेषेणाचमनोदबिन्दुसमुच्छलनं सङ्कोच्यारत्न्यादिव्यवहितप्रदेशानुपघातमापाद्य तत्र पिण्डदानं कुर्य्यादिति व्यवस्था ।

ब्राह्मणभोजनात् पूर्वकालप्रदेयान् पिण्डान् प्रस्तुत्य देशविशेषादिमाह देवलः ।

अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां नाल्पेत् कुशसञ्चये ।
छायायां हस्तिनश्चैव वत्सदोहित्रसन्निधौ ॥

हस्तिच्छाया राज्ञस्तदनुगृहीतस्य वा पिण्डदाने। तदन्यस्य तत्सम्पादनशक्तिविरहात् । यत्र पिण्डदानं कर्त्तव्यं तत्र हस्तिच्छायासम्पादनेन तद्देशवैशिष्ट्यमापाद्यं । एतच्च षाड्गुण्यातिशयार्थं[१] । यतोऽस्या

(१) साद्गुण्याविश्ययार्थमिति ख० ।

हस्तिच्छायादेर्वचनान्तरतः श्राद्धे प्रशस्ततरत्वमवगम्यते। अतो विनापि हस्तिच्छायादिकं भवत्येव पिण्डदानं। एवं स्थिते द्विजभोजनोत्तर-कालीनमपि पिण्डदानमस्मिन् देशे षाड्गुण्यसम्पत्तये(१) विधेयमिति गम्यते। अथवा श्राद्धमध्यवर्त्तिना तीर्थादिकृत्येन स्वतन्त्रेण च पिण्डदानेन संयोज्यमानोऽयं देशविशेषः षाड्गुण्यमापादयिष्यतीति किं प्रकरणाग्रहेण। एतच्च गजच्छायाप्रकरणे व्यक्तमस्ति।

इति पिण्डदानदेशाः।

अथ पिण्डदानप्रयोगः ।

तत्रानुज्ञाग्रहणं ।

तत्र पिण्डदानं चिकीर्षतोऽम्भोमृतकुम्भोपादानपूर्वकमाह देवलः।

अथ संगृह्य कलशं सदर्भं पूर्णमम्भसः ।
पुरस्तादुपविश्यैषां पिण्डावापं निवेदयेत् ।
ततस्तैरभ्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमेत्य सः ॥

पिण्डनिर्वापार्थं दर्भसहितं सपवित्रञ्च 'अम्भसा' जलेन, परिपूर्णं कलशं 'संगृह्य' सम्यक् कराभ्यां गृहीत्वा, ब्राह्मणानां पुरस्तादुपविश्य पिण्डावापं करिष्य इत्यनुज्ञाभ्यर्थनाभिप्रायवता प्रश्नेन करिष्यमाणं पिण्डावापमेषां निवेदयेत्। ततस्तैर्ब्राह्मणैः कुरुष्वेत्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमागच्छेत्। यद्यपि च ब्राह्मणाभिमुख्येन प्रश्नकरणात् स्वत एव यजमानस्य दक्षिणाभिमुख्यं सिद्धं। द्विजानामग्रे पिण्डदानं कर्त्तव्यं न पृष्ठत इत्यभिहितत्वादुत्तराभिमुखावस्थितब्राह्मण-पङ्क्त्यपेक्षया दक्षिणादिगामनं चायुक्तं। तथापि दक्षिणाभिमुखस्यैव

(१) साद्गुण्यसम्पत्तये इति ख० ।

स्थितस्य दक्षिणां दिशमेत्येति विधेरर्थवत्त्वाय प्रश्नस्थानात् द्वित्राणि पदान्यागत्येति गम्यते। अथवा पुरस्तादुपविश्येति प्राङ्मुख उपविश्य प्रश्नं कुर्य्यात् । ततो दक्षिणां दिशमेत्येति दक्षिणाभिमुखोभूत्वा पिण्डदानं कुर्य्यादिति । कलशसंग्रहस्तत्र सर्वेषामेव तस्य पिण्डावापोपयोगिमार्जनावनेजनादिसाधनजलोपादानार्थत्वात् । अथवा कलशसंग्रहस्य कलशकार्य्यार्थत्वाद्येषां ततः पानीयकुम्भेन तर्पयेत् "प्रयतः पितॄनित्यादिना कलशेनैव किञ्चित्कर्म विहितं तेषामेव तत्संग्रहः। अवनेजनादिकन्तु सर्व्वश्राद्धसाधारणपात्रस्थेन जलेन।

केषाञ्चिदेवायं कलशसंग्रह इत्येतमर्थं तत्संग्रहमन्तरेणैवानुज्ञाग्रहणं वदन् व्यक्तीकरोति शालङ्कायनः ।

पिण्डावापमनुज्ञाप्य यतवाक्काय-मानसः ।

सतिलेन ततोऽन्नेन पिण्डान् सर्व्वान् निर्व्वपेत् ॥

इत्यनुज्ञाग्रहणं ।

अथ पिण्डदानस्थानकल्पना ।

आह देवलः ।

उपलिप्ते शुचौ देशे स्थानं कुर्व्वीत सैकतं ।

मण्डलञ्चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं महत् ॥

'उपलिप्ते' गोमय-गोमूत्राभ्यामुपलिप्ते महीपृष्ठे, "गोशकृन्मूत्रवारिणेति मत्स्यवचनात् । उपलेपे कृते सत्युपलेपात्पूर्वस्थिताशुचित्वनिवृत्त्या सिद्धेपि शुचित्वे तदुत्तरकालिकोपघातजन्याशुचित्वनिवृत्त्यर्थं शुचावित्युक्तं। उपलिप्ते अतएव शुचाविति वा। 'सैकतं' सिकतामयं स्थानं, 'कुर्व्वीत' पिण्डाधारभूतं स्थलं रचयेत्। तस्याकारमाह, 'मण्डलं

चतुरस्रं वेति। 'मण्डलं' वृत्ताकारं, 'चतुरस्रं' चतुष्कोणं वा। 'दक्षिणा-वनतं' दक्षिणाप्रवणं। 'महत्' भूप्रदेशाद्व्यक्ताावभासं पिण्डावस्थापन-पर्य्याप्तवैपुल्ययुक्तञ्च तावता वैपुल्यस्यार्थसिद्धत्वेपि स्पष्टत्वार्थोऽनुवादः। अथवा पिण्डदानावस्थापनपर्य्याप्तवैपुल्यात् किञ्चिदभ्यधिकवैपुल्यार्थोविधिः। एतच्च सैकतस्थानकरणं केषाञ्चिदेव। अतएव उपलिप्ते-महीपृष्ठ इति मत्स्यपुराणे महीपृष्ठस्यैव साक्षात् पिण्डाधारत्वं विहितं।

इति पिण्डदानस्थानकल्पना।

अथ पिण्डदान-स्थान-संस्कारः।

तत्र तावदुपलेपनमुक्तमेव। उल्लेखनादि तूच्यते।

तत्राह देवलः।

एकदर्भेण तन्मध्यमुल्लिखेत्त्रिस्त्रु तं त्यजेत्।

'तन्मध्यं' पिण्डस्थानमध्यं। 'उल्लिखेत्' रेखायुक्तं कुर्य्यात्। 'त्रिः' त्रिवारं।

ननु पित्र्यर्थमुल्लेखनं सकृदेव कर्त्तव्यं। तथा च शतपथे "पिण्ड-पितृयज्ञब्राह्मणं अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपचनं सकृदुल्लिखति तद्वेदि-भाजनं" इति। 'वेदिभाजनं' वेदिस्थानीयं।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि।

खण्डनं पेषणञ्चैव तथैवोल्लेखनक्रिया।

सकृदेव पितॄणां स्याद्देवानान्तु त्रिरुच्यते ॥ इति।

'खण्डनं' वर्हिरादेः छेदनं, 'पेषणं' भूमिघर्षणादिकं। 'उल्लेखन-क्रिया' लेखाकरणं। 'पितॄणां' पितृकार्य्ये, 'सकृदेव स्यात्'। अतः कथमत्र त्रिरुल्लेखनं। उच्यते। विकल्पात् विशेषशास्त्राद्वा भविष्यतीति। अथ वैकैकपिण्डार्थमेकैकमुल्लेखनमित्येवं सकृदपि क्रियमाणं त्रिः

सम्पद्यते। अथ वैकैकपितृवर्गार्थमेकैकमुल्लेखनमित्येवं चिः क्रियते हि कदाचित् पितृ-मातृ-मातामहादिवर्गाणां पिण्डदानं । अनेन च यदा वर्गद्वयस्य पिण्डदानं तदा द्विरुल्लेखनं, यदा त्वेकवर्गस्य तदा सकृदेवेत्यपि दर्शितं भवति। 'एकदर्भेणेत्येकया दर्भशिखया । एतच्च स्फ्यालाभे । 'पिण्डपितृयज्ञे सकृत् स्फ्येनोल्लिख्येत्यापस्तम्बादिवचनात् पिण्डान् दद्याद्वै पितृयज्ञवदिति याज्ञवल्क्यादिवचनाच्चातिदेशतः स्फ्यप्राप्तिः। न च दर्भोपदेशेनास्य बाधः ।

यतो बाधशङ्कायामेवोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

वज्रेण वा कुशैर्वापि उल्लिखेत्तन्महीं द्विज इति ।

'वज्रः' स्फ्यः । "वज्रो वै स्फ्य इति श्रुतेः । स्फ्येनोल्लिखेदित्युक्ते अर्थात् करगृहीतेनेति सिद्धेऽपि किमेककरगृहीतेन उत करद्वयगृही-तेनेत्येवमाद्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थमाह पारस्करः ।

कराभ्यामुल्लिखेत् स्फ्येन कुशैर्वापि महीं द्विज । इति ।

कराभ्यामित्युक्ते किं सन्निवेशविशिष्टाभ्यामित्याकाङ्क्षायामुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः । इति ।

'सव्यः' वामः, स ययोः पाण्योर्मध्ये 'उत्तरः' उपरिष्टादवस्थितः, तौ 'सव्योत्तरौ' । एतदुक्तं भवति। "उल्लेखनाय पाणिभ्यां निपीड्यमाने स्फ्ये दक्षिणमुष्टेरुपरिष्टाद्वाममुष्टिः स्थापनीय इति । स्फ्यस्थानपातादर्भस्य तेनाप्युल्लेखने सव्योत्तरावेव करौ कर्त्तव्यौ । उल्लेखनञ्चाभिमुखमभिगच्छता स्फ्येन दर्भेण वा न कार्य्यं किन्तु प्राङ्मुखतया गच्छतैर। तत्रापेऽप्याभिमुख्येनैव कार्य्यं । "दक्षिणाप्राचीं पराचीं

वेदिमुद्धृत्येत्यापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञेऽभिधानात् । दक्षिण-प्राच्योरन्तरालभूता या कोणात्मिकाग्नेयीति प्रसिद्धा दिग्वर्त्तते तदवच्छिन्नां दक्षिणप्राचीं, 'पराचीं' पराङ्मुखीं । यजमानापेक्षया पराङ्मुखं गच्छता स्फ्येनोल्लिखेत्यर्थः । आश्वलायनेनापि दक्षिणप्राचीमेव प्रस्तुत्य परिभाषायामुक्तं "सर्वकर्माणि तान्दिशमिति । तान्दिशमाश्रित्य सर्वाण्यपि पित्र्याणि कर्माणि कार्य्याणीत्यर्थः । अनेन कर्त्तुराग्नेयाभिमुख्यं सिद्ध्यति । नह्यन्याभिमुखोऽञ्जसा तदभिमुखानि शक्नोति कर्माणि कर्त्तुं । अतस्वाग्नेय्याभिमुखः सन् कर्त्ताग्नेय्याभिमुखीं रेखां कुर्य्यात् । अयं वक्ष्यमाणस्य दर्भास्तरणस्यावनेजन-पिण्डनिर्वापादेश्चाग्नेय्याभिमुख्यमेव । उल्लेखणं हि संस्कारत्वात् पिण्डाधारत्वेनोपयोक्ष्यमाणाया भुवः क्रियते । अतः पिण्डाधारभूतानां दर्भाणामपि तदाभिमुख्येनास्तरणं । दक्षिणाभिमुखास्तरणे त्वनाधारभूतभूम्यास्तृतानां दर्भाणामनाधारत्वैवोपपद्यते । यथाधारस्य पितॄणामुपवेशनं यथोपवेशनमवनेजनादीति सर्वमाग्नेय्यभिमुखं । एतच्च वैकल्पिकं । "दक्षिणा दिक् पितॄणामिति श्रुतेर्दक्षिणाभिमुखत्वादेरप्यवगमात् दक्षिणाभिमुखत्व-दक्षिणापवर्गत्वादेरपि दर्शनात् । लेखाकरणे च मन्त्रो ब्रह्मपुराणे ।

निहन्मि सर्व्वं यदमेध्यवद्भवेत्
हताश्च सर्वे सुर-दानवा मया ।
रक्षांसि यक्षाः सपिशाचसङ्घा
हता मया यातुधानाश्च सर्व्वे ॥

अस्य मन्त्रस्य सार्थवादकोविनियोगस्तत्रैव ।

एतेन मन्त्रेण सुसंयतात्मा
दर्भेण वेदिं सकृदुल्लिखेत्तु ।
शिवां हि वृद्धिं ध्रुवमिच्छमानः
क्षिपेद्द्विजातिर्दिशमुत्तराङ्गतः ॥
यस्मिन् देशे पठ्यते ह्येषमन्त्र-
स्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥

'क्षिपेत्' उल्लेखनदर्भमिति शेषः। 'उत्तरां दिशं' त्वेष्यदर्भापेक्षया। अनेन चात्मापेक्षया दक्षिणस्यान्दिशि क्षिपेदिति लभ्यते। अपहता इत्यादिमन्त्रान्तरञ्च लेखाकरणे दृश्यते ।

तथा च पिण्डपितृयज्ञसूत्रे कात्यायनः ।

दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इत्यपरेण वा ।

'दक्षिणेनापरेण वेति अग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमतो वा । अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इत्यनेन मन्त्रेणोल्लिखेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बस्तु किञ्चिदधिकावयवमेतमेव मन्त्रमाह ।
अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचा वेदिषद इत्यन्तरा गार्हपत्यान्वाहार्य्यपचनौ दक्षिणपूर्वेण वान्वाहार्य्यपचनमिति ।

वेदिमुद्धृत्येत्युत्तरेण सम्बन्धः । उल्लिख्य चाभ्युक्षणं कर्त्तव्यं । स्फ्येन लेखामुल्लिखेदपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति ताम-भ्युक्ष्येत्याश्वलायनेन पिण्डपितृयज्ञेऽभिधानात् ।

अभ्युक्षणानन्तरमापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञे आवाहनप्रकाशकेन मन्त्रेणाभिमन्त्रणमुक्तं ।

अवेद्यायन्तु पितरो मनोजवस इत्यभिमन्त्रयेति ।

उल्लेखनानन्तरं पश्चादुल्मुकनिधानमाह कात्यायनः।

उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति।

शतपथेऽप्युल्लेखनानन्तरमुल्मुकनिधानमुक्तं।

अथ परस्तादुल्मुकं निदधाति स यदनिधायोल्मुकमथैतत् पितृभ्योदद्यादसुर-रक्षमानिहैषामेतद्विमथ्नीरंस्तथोहैतत् पितृणामसुररक्षमानि न विघ्नते तस्मात्परस्तादुल्मुकं निदधाति ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति परापुरोनिपुरोये भरन्त्यग्निष्टान् लोकान् प्रणुदात्यस्मादित्यग्निर्हि रक्षसामपहन्ता तस्मादेष निदधातीति।

अथ तत्रैकमूलत्वादिविशेषेण विशिष्टानां दर्भाणामास्तरणं कर्त्तव्यं। तथा च देवलः।

तस्मिन् स्थाने ततो दर्भानेकमूलान् शिवान् बहून्।

दक्षिणाग्रानुदक्पादान् सर्वांस्तांस्तृणुयात्समं॥

'तस्मिन्निति यत्र पिण्डाः प्रदातव्याः। 'तत इत्युल्लेखनाद्यनन्तरं। 'दर्भान्' कुशान्। तदभावे पूर्वप्रदर्शितान् काशादीन्। एकमूलसंलग्नबहुशिखान्। 'शिवानिति साग्रानस्फुटिताग्रत्वादिविशेषणविशिष्टान्। बहुवचनन्त्रित्व एव समाप्तिं प्राप्नतीत्याशङ्क्य 'बहूनित्युक्तं। बहुत्वञ्च विशेषानभिधानादेकैकस्मिन् पिण्डे त्रित्वात् प्रभृति यथेच्छं यथासम्भवञ्च, भूम्याच्छादनपर्याप्तसंख्यानियमस्तु नास्ति। आस्तरणस्य दृष्टार्थत्वात्। भूव्यवधायकाधारान्तरत्वावगमान्नियम इति चेत्। न। पिण्डाधारभूतसर्वभूव्यवधानाभावेप्याधारभूतभूव्यवधानस्य कतिपयैरेव दर्भैः सिद्धत्वात्। सर्वव्यवधाना-

वगतिस्तु नास्त्येव । दक्षिणतोऽग्रं येषान्ते 'दक्षिणाग्राः' । 'उदक्पादाः' उदङ्मूलाः । 'स्तृणुयात्' विस्तारयेत् । 'समं' समस्थलतया समान्तरतया समाग्रतया समूलतया वेति । एकमूलत्वविधानादेव तेषां समूलत्वमपि गम्यते ।

तदाह जातूकर्ण्यः ।

उपमूलं समास्तीर्य्य दर्भानुच्छिष्टसन्निधौ ।

'उपमूलं' मूलसमीपे । मूलान्यभिरत्य, अत्र लूनानिति शेषः । तथा च समूलत्वे तैत्तिरीयब्राह्मणं ।

यत्परुषि दितं तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां यत्समूलं तत् पितॄणां समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्त्यै ।

उपमूले लूनानां सकृदाच्छिन्नत्वमुक्तं शतपथे ।

अथ सकृदाच्छिन्नान्युपमूलन्दितानि भवन्त्यग्रमिव वै देवानां मध्यमिव मनुष्याणां मूलमिव पितॄणां तस्मादुपमूलन्दितानि भवन्ति सकृदाच्छिन्नानि भवन्ति सकृदुह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मात्सकृदाच्छिन्नानि भवन्ति ।

'दितानि' खण्डितानि । दोऽवखण्डन इत्यस्य निष्ठान्तं रूपं । तैत्तिरीयश्रुतावपि ।

सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवति सकृदिव हि पितरः ।

आपस्तम्बः ।

समूलं सकृदाच्छिन्नं बर्हिराहरति सकृदाच्छिन्नानि वा तृणान्युपमूलन्दितानि ।

'बर्हिः' कुशाः । 'तृणानि' काशादीनि ।

आश्वलायनः ।

सकृदाच्छिन्नैरवस्तीर्य्य ।

लेखामिति शेषः ।

तथा च कात्यायनः ।

उपमूलं सकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वेति ।

सा च लेखा यदा दक्षिणाग्रा तदा दर्भानपि दक्षिणाग्रानास्तृणुयात् ।

तदुक्तं देवलेन ।

दक्षिणाग्रानुदकपादानिति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि ।

दक्षिणास्तृणानि दक्षिणावृद्धि पितृणामिति ।

'दक्षिणावृत्' दक्षिणाप्रकारकं ।

सकृदाच्छिन्नानि प्रकृत्य शतपथेऽपि ।

तानि दक्षिणोपस्तृणानीति ।

मत्स्यपुराणेऽपि ।

निधाय दर्भान् विधिवद्दक्षिणाग्रान् समाहितः ।

त्रींस्त्रीन् पिण्डानथोदद्यात् सर्वानेव तिलैर्युतान् ॥

यदा त्वाग्नेयीन्दिशमाश्रित्य लेखा क्रियते तदा दर्भाणामपि दक्षिणाग्राणामेवास्तरणं ।

एतच्च विशेषान्तरसहितमुक्तं वायुपुराणे ।

सकृदेवास्तरेद्दर्भान् पिण्डार्थं दक्षिणामुखः ।

प्राग्दक्षिणाग्रान्नियतो दद्यात् पिण्डाननन्तरमिति ॥

'सकृत्' एकवारं । बहूनामप्यास्तरणं शक्यत एव सकृत्कर्त्तुं ।

'प्राग्दक्षिणा' आग्नेयी दिक् ।

अनेन मार्जने पात्रमुक्तं ।

आपस्तम्बेन त्वञ्जलिर्मन्त्रश्चोक्तः ।

मार्जयन्तां मम पितरो मार्जयन्तां मम पितामहा मार्जयन्तां मम प्रपितामहा इत्येकरेखायान्त्रीनुदकाञ्जलीन्निनयति ।

प्रसव्यं चात्रिः । परिषिञ्चति त्रीनुदपात्रान् वाजसनेयिनः समामनन्ति ।

अत्राश्वलायनेन मन्त्रान्तरमुक्तं ।

प्राचीनावीती लेखान्त्रिरुदकेनोपनयेच्छुन्धन्तां पितरः शुन्धन्तां पितामहा प्रपितामहा इति ।

'लेखां' सकृदाच्छिन्नोपस्तीर्णां, 'उदकेनोपनयेत्' उदकेन संयोजयेत् ।

सुमन्तुना तु भविष्यत्पुराणे दर्भास्तरणानन्तरं मार्जनस्थाने विशेषान्तरसहितमवनेजनमुक्तं ।

असाववनेनिक्ष्वेति पुरुषं पुरुषं प्रति ।
त्रिस्त्रिरेकेन हस्तेन विदधीतावनेजनं ॥

असावित्यत्र गोत्र-सम्बन्ध-नामानि सम्बुद्ध्यन्तानि क्रमेणोच्चार्यावनेनिक्ष्वेत्यभिधायावनेजनाय पितॄणां करशोधनायोदकं दद्यात् । तच्च पुरुषं पुरुषं प्रति त्रिः । तथा च पितरमुद्दिश्य त्रिवारमित्याद्यनुसन्धेयं । ननु सर्वत्र मन्त्रेष्वसावित्यस्य स्थाने नाममात्रप्रयोगं मन्यमाना दृश्यन्ते । असाविति नाम गृह्णातीति । शतपथेप्येवमेव श्रूयते । तत् कथमत्र गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नां त्रयाणामपि ग्रहणं व्याख्यायते । मैवं । असावित्यनेन व्यावर्त्तकशब्दोपस्थापनं क्रियते ।

अत्रापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञे दर्भास्तरणे मन्त्रोदर्शितः।

सकृदाच्छिन्नं वर्हिरूर्णा मृदु स्योनं पितृभ्यस्त्वा भराम्यहं अस्मिन् सीदन्तु मे पितरः। सौम्याः पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सहेति, सकृदाच्छिन्नेन वर्हिषा वेदिं स्तृणातीति।

अत्र शङ्ख-लिखिताभ्यां पिण्डभूमौ विष्टरत्रयनिधानमुक्तं। विष्टरांस्त्रीन्निदध्यादिति।

अत्र सङ्ख्यासाम्यादेकैकपिण्डाधारत्वेनैकैकोविष्टरोनिधेय इति गम्यते। यमस्त्वत्र विशेषमाह।

विष्टरांस्त्रीन् वपेत्तत्र नाम-गोत्रसमन्वितान्।
अद्भिरभ्युक्ष्य विधिवत् तिलैरभ्यवकीर्य्य चेति॥

'नाम-गोत्रसमन्वितान्' अमुकगोत्रस्यास्मत्पितुर्देवदत्तशर्मणोऽयं विष्टर इत्यादिवाक्योच्चारणपूर्व्वकमित्यर्थः।

दर्भास्तरणानन्तरमावाहनपूर्वकं पितॄणां स्थानकल्पनामाह देवलः।

अथ साञ्जलिरुत्थाय स्थित्वा चावाहयेत् पितॄन्।
पितरो मे प्रसीदन्तु प्रयान्तु च पितामहाः॥
इति सङ्कीर्त्तयंस्तूष्णींस्तिष्टेत् क्षणमनुच्छ्वसन्।
आवाहयित्वा दर्भाग्रैस्तेषां स्थानानि कल्पयेदिति॥

करे दर्भान् गृहीत्वा पित्रे इदं स्थानं, पितामहायेदं स्थानं प्रपितामहायेदं स्थानमित्येव क्रमेण दर्भाग्रैर्निर्दिशेत्। शेषं व्यक्तं।

स्थानकल्पनानन्तरं तत्र मार्जनं तिलविकिरणञ्चाह स एव।

तेष्वासीनेषु पात्रेण प्रयच्छेन्मार्जनोदकं।
प्रक्षाल्य विकिरेत्तत्र नानावर्णांस्तिलानपि॥

गोत्रादीन्यपि व्यावर्त्तकान्येव । न च नाम्नैव व्यावृत्तिसिद्धेर्गोत्राद्य-ग्रहणं वाच्यं । नाम गोत्रं च सम्बधः प्रापकं हव्य-कव्ययोरित्यादिना तद्ग्रहणस्य विहितत्वात् । "अर्घ्यदानेऽथ सङ्कल्पे पिण्डदाने तथा चये गोत्र-सम्बन्ध-नामानि यथावत्प्रतिपादयेत्" इति पारस्करवचनाच्च । नचात्र पिण्डदानशब्देन प्रधानमात्राभिधानादवनेजनासंग्रहः, साङ्गे-ऽपि प्रयोगदर्शनात् । "पिण्डोदकप्रदानन्तु नित्यनैमित्तिकेष्वपि । आलप्य नाम-गोत्रेण कर्त्तव्यं सर्वदैव हि" ॥ इति व्यासेनावनेजनेऽपि गोत्रग्रहणस्याभिधानाच्च । नामगोत्रेण च 'आलप्य' सम्बोध्य, 'नित्य-नैमित्तिकेष्वपि' पिण्डदानेषु, 'पिण्डोदकप्रदानं अवनेजनोदकदानं, कर्त्तव्यं । नाम-गोत्रेणेत्यत्र नामगोत्रयोः पौर्वापर्य्यमविवक्षितं । सम्बन्ध-नाम-गोत्रशब्दानां शास्त्रेषु नानाक्रमदर्शनादैच्छिकेन क्रमेण प्रयोगः कर्त्तव्यः । शाखाभेदेन वा क्रमस्य व्यवस्था । एतच्चावनेजनमेकेनैव हस्तेन कर्त्तव्यं नाञ्जलिना न पात्रेण ।

सर्वाण्यपि श्राद्धीयानि सेचनान्येकहस्तेन कर्त्तव्यानीति तत्रैवोक्तं ।

श्राद्धसेचनकाले तु दद्यादेकेन पाणिना ।
तर्पणे तूभयं कुर्य्यादेष एव विधिः स्मृतः ॥

तर्पणे तु 'उभयं' पाणिद्वयं साधनीभूतं कुर्य्यात् । एकेनापि हि हस्तेन क्रियमाणमवनेजनं दक्षिणेनैव हस्तेन कर्त्तव्यं ।

तदाह मनुः ।

अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचीति ।

'अपसव्येन' सव्येतरेण हस्तेन, 'शुचि' अनुपहतं, उदकं पिण्डार्थ-मास्तीर्णदर्भोपरि 'निर्वपेत्' निनयेत् । तच्चोदकं तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमार्गेण

निनयेत्। तस्य पितृतीर्थत्वात्।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे।

पितृतीर्थेन तोयञ्च दद्यात्तेभ्यः समाहित इति।

'तेभ्यः' पितृभ्यः।

कात्यायनस्तु पात्रेणावनेजनमाह।

उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यं सव्येन वोद्धरणसामर्थ्यादसाववनेनिच्वेति यजमानस्य पितृप्रभृतित्रीनिति।

उदकान्वितं पात्रमुदपात्रं। 'अपसव्यं' पितृतीर्थेन। 'सव्येन' मनुष्यतीर्थेन। 'उद्धरणसामर्थ्यात्' उद्धरन्ति मनुष्येभ्य इति शतपथ-श्रुतिसामर्थ्यादित्यर्थः। असाववनेनिच्वेति मन्त्रः। यजमानग्रहणं पिण्डपितृयज्ञस्याध्वर्युकर्तृकत्वात्। अपसव्यादिशब्दानां पितृतीर्थाद्य-र्थत्वमुपाध्यायकर्केण व्युत्पादितं।

लेखाकरणोल्मुकनिधानानन्तरं शतपथेऽपि।

अथोदपात्रमादायावनेजयत्यसाववनेनिच्वेति। यजमानस्य पित-रमसाववनेनिच्वेति पितामहमसाववनेनिच्वेति प्रपितामहन्तद्यथा शिष्यतेऽभिषिञ्चेदेवं तत्। तद्यथा शिष्यत इति।

यथा भोक्ष्यमाणस्य पुरुषस्य हस्तादौ जलनिषेचनमेवमिदं पितॄणामवनेजनमित्यर्थः।

राणायनीयसूत्रेऽपि पात्रेणैवावनेजनमाह गोभिलः।

सव्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वावसलविः पूर्वस्याङ्कर्ष्वां दर्भेषु निनयेत्पितुर्नाम गृहीत्वासाववनेनिच्वे ये चात्र त्वामनुयां अयमनु-तस्मै ते स्वधेत्यप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोरिति।

सव्येन पाणिनोदपात्रं गृहीत्वेत्यादिवामहस्तगृहीतेनोदपात्रेण दक्षिणहस्ते निषिच्यमानञ्जलं पितृतीर्थेन निनयेदित्यर्थः। अवसल-विशब्दस्यापसव्यपर्यायत्वात् पितृतीर्थवाचित्वं। कर्षूत्रयञ्चात्र वेदिस्था-नीयलेखास्थाने। 'अपामुपस्पर्शनं' हस्तेन सलिलस्पर्शनमात्रमित्या-चारविदः। 'इतरयोः' शेषयोः कर्ष्वोः। एतच्च जलस्पर्शनं पिण्डदानं प्रत्यवनेजन-गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-सूत्रदानेषु प्रत्येकमेव कर्त्तव्यं। गो-भिलाचार्येण तत्र तत्र तथैव वक्ष्यमाणत्वात्। एतच्चावनेजनोदकं सतिलं प्रत्येतव्यं।

तथाचोशनाः।

तिलोऽम्भिश्रितेनोदकेनासिच्य दर्भास्तीर्णायां भूमौ पिण्डं निवे-दयेदिति।

अत्राञ्जल्येकहस्तोदपात्राणां विकल्पः शाखाभेदेन व्यवस्था वेति वेदितव्यं। न तु दक्षिणहस्तः पात्रधारणेनावनेजनस्योपकरोति पात्र-स्योदकधारणेनेति द्वारकार्य्यभेदात्समुच्चयोऽस्तु न हस्तेनेति पात्र-निरपेक्षस्य हस्तस्यावनेजनसाधनत्वावगमात्। शक्नोति चानपेक्ष्य पात्रं साक्षादुदकाधारत्वेनैव हस्तोऽवनेजनं साधयितुं। अत्र कात्या-यनादिमतेनावनेजनप्रयोगवाक्यं। "अमुकगोत्रास्मत्पितर्देवदत्तशर्मन्न-वनेनिक्ष्व" इत्यादि। आश्वलायनादिभिस्तु "शुन्धतां पितरः" इत्या-द्युक्तं। आपस्तम्बादिभिस्तु "मार्जयन्तां मम पितरः" इत्यादि। अत्रापि पूर्ववद्विकल्प-व्यवस्थे। तथा सुमन्तुप्रभृतिभिस्तुः "शुन्धतां पितरः" इत्याद्युक्तं। कात्यायनेन तु ततः प्रागेवोक्तं। अतोऽवनेजन-बर्हिस्तरणयोः पौर्वापर्य्ये विकल्पः, यथाशाखं व्यवस्था वेति। अत्र यद्यप्यवनेज-

नस्य पिण्डस्थानसंस्कारता न विद्यते । तथाप्युदकनिनयनात्मकत्वेन तत्संस्कारस्वरूपत्वात् लेखावहिस्तरणसन्दंशपतितत्वाच्च तस्य संस्कारेष्वभिधानं । आवाहनस्यापि सन्दंशपातादेवाभिधानं ।

इति पिण्डदानसंस्कारः ।

अथ पिण्डकरणं ।

तत्राह जातूकर्णः ।

कृत्वावनेजनं कुर्यात् त्रीन् पिण्डांस्तु यथाविधीति ।

अत्र त्रीनिति पित्राद्येकवर्गापेक्षया । कात्यायनादिवचनेषु त्रीं स्त्रीनितिवीप्सादर्शनादमावास्याश्राद्धे मातामहादिवर्गस्यापि पिण्डनिर्वापावगमात् ।

तथाच वाराहपुराणे वराहकृतश्राद्धमधिकृत्योक्ते पिण्डार्थान्नविभागप्रतिपादके वाक्ये लिङ्गं दृश्यते ।

पिण्डपात्रं समादाय जायायै प्रददौ ततः ।
सा तदन्नं द्विधा कृत्वा त्रिधैकैकमथाकरोदिति ॥

'यथाविधि' विध्यनतिक्रमेण । विधिश्च पिण्डार्थान्नविषयः पिण्डपरिमाणविषयः पिण्डक्रियेत्थम्भावविषयश्च दर्शयिष्यते । तत्रेत्थम्भावविषयेण विधिना सदान्नविधिस्तावदुच्यते । इह ब्राह्मणभोजनात् पूर्वकालीने अग्नौकरणात्पूर्वं क्रियमाणे पिण्डदानेऽग्नौकरणाद्यर्थेन चरुणा पिण्डाः कर्त्तव्याः ।

तदेतस्येतिकर्त्तव्यताक्रमाह देवलः ।

ततस्तरुमुपादाय सपवित्रेण पाणिना ।

चतुर्द्धा विभजेत् पिण्डान् घृताक्तान् भाजनेन वै ।
अभ्यज्य मधु-सर्पिर्भ्यां तान् वपेत् कुशसञ्चये ॥

'चरुमुपादाय' भाजने गृहीत्वा तं पवित्रसहितेन पाणिना चतुर्द्धा विभजेत् । तदनन्तरमेकैकेन चरुभागेन एकैकं पिण्डमित्येवं चतुरः पिण्डान् कुर्यात् । तांश्च घृताक्तान् घृतमध्वक्तान् वा 'भाजनेन' पात्रेण भूतेन, 'वपेत्' निदध्यात् । अत्र चतुर्द्धेति चिकीर्षितपिण्डसंख्याक-विभागोपलक्षणार्थं । अग्नौकरणोत्तरकालन्तु क्रियमाणे पिण्डदान अग्नौकरणशेषेण पिण्डाः कर्त्तव्याः ।

तथा चापसव्यमग्नौकृत्वेत्यारभ्याह मनुः ।

त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।
औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः ॥

'तस्माद्धविःशेषादित्यग्नौकरणहविःशेषात् । 'अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकमित्ययमौदकोविधिः । भोजनोत्तरकालीने तु पिण्ड-दानेऽन्नमाह कात्यायनः ।

सर्वमन्नमेकत उद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवने-निज्य दद्यादिति ।

सर्वशब्दः प्रकृतान्नसर्वजातिसर्वत्वार्थः न परिमाणसर्वत्वार्थः । अतः प्रकृतश्राद्धार्थसाधितब्राह्मणभुक्तावशिष्टौदन-पायसापूप-सूपादिसर्व-जातीयान्नसमुदायेभ्यः किञ्चित् किञ्चिदादायैकस्मिन् पात्रे सम्भृत्य तदन्नमयान् पिण्डान् कृत्वोच्छिष्टप्रदेशादरत्न्यादिव्यवहिते देशे स्फ्यादिभिः कृतलेखे पूर्वप्रदर्शितप्रकारमवनेजनं कृत्वास्तीर्णेषु सकृदा-च्छिन्नेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डान् दद्यात् । त्रींस्त्रीनितिवीप्साकरणमनेक-

वर्गपिण्डाभिप्रायेण। एतच्च सर्वप्रकारमन्नमग्नौकरणावशिष्टेन चरुणा मिश्रणीयं।

तथाचाश्वलायनः।

यद्यदन्नमुपभुक्तं ततस्ततः स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य पिण्डान्निदध्यादिति।

यदन्नमुपभुक्तं श्राद्धीयब्राह्मणैरितिशेषः। ततस्ततः किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्याग्नौकरणशिष्टेन स्थालीपाकेन सह संयोज्य पिण्डान्निदध्यात्। स्थालीपाकमिश्रणञ्चाग्नौकरणशेषप्रतिपत्तिप्रकरणे विस्तरेणोक्तं। एतच्चान्नं मध्वाज्य-तिलयुक्तं कर्त्तव्यं।

तथाच वायुपुराणे।

मधु-सर्पिस्तिल-युतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद् बुधः।

न चैतन्मध्वादित्रययुक्ततानियमार्थकं किन्तु वैशिष्ट्यातिशयार्थं।

अत एव मधु-तिलद्वयमात्रयुक्ततामाह बृहस्पतिः।

सर्वस्मात् प्रकृतादन्नात् पिण्डान् मधुतिलान्वितान्।
पितृ-मातामहादीनां दद्याद्गृह्यविधानतः॥

नापि मधु-तिलद्वययुक्ततानियमः।

अत एव तिलमात्रयुक्ततामाह याज्ञवल्क्यः।

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः।
उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात्पितृयज्ञवत्॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि तिलमात्रयुक्ततोक्ता।

सतिलेन ततोऽन्नेन पिण्डांस्त्रीनेव पुत्रक।
पितृनुद्दिश्य दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ॥

इति पिण्डार्थान्नविषयोविधिः।

अथ पिण्डपरिमाणविषयोविधिः ।

तत्राह व्यासः ।

द्विहायनस्य वत्सस्य विशत्यास्ये यथासुखं ।
तथा कुर्यात् प्रमाणन्तु पिण्डानां व्यासभाषितं ॥

'द्विहायनः' द्विवर्षवयस्कः ।

परिमाणान्तरविधिर्ब्रह्माण्डपुराणे ।

त्रीन् पिण्डानानुपूर्व्येण साङ्गुष्ठमुष्टिवर्द्धनान् ।

'आनुपूर्व्येण' वक्ष्यमाणेन पितृ-मातामहादिक्रमेण । साङ्गुष्ठोमुष्टिर्यावान् तावद्वर्द्धनं पुष्टिर्येषान्ते 'साङ्गुष्ठमुष्टिवर्द्धनाः' साङ्गुष्ठमुष्टिप्रमाणा इति यावत्। अथ वा साङ्गुष्ठं मुष्टिं बर्द्धयन्तीति साङ्गुष्ठमुष्टिबर्द्धनाः । येषु साङ्गुष्ठमुष्टिनिवेशितेषु किञ्चिदभ्यधिकपरिमाणतया अल्पाङ्गुष्ठसमुच्छ्रासात् मुष्टिर्वर्द्धते ।

परिमाणान्तराण्याहाङ्गिराः ।

कपित्थ-विल्व-मात्रान् वा पिण्डान् दद्यात् विधानतः ।
कुक्कुटाण्डप्रमाणान् वा यदिवामलकैः समान् ।
वदरेण समान् वापि दद्याच्छ्रद्धासमन्वित इति ॥

पिण्डदानेनापि पितॄणां तृप्ति-प्रीति-सन्ततयो भवन्तीत्येवंविधे विधौ श्रद्धां बद्धा वदरमात्रप्रमाणानपि पिण्डान् दद्यात् । न पुनः किं वदरमात्रैः पितॄणां भविष्यति इत्येवमश्रद्धामाविष्कृत्य दद्यादिति । एषाञ्च परिमाणानां शक्तिभेदेन व्यवस्था वेदितव्या ।

अत्र व्यवस्थान्तरयुक्तानि कानिचित्परिमाणान्याह मरीचिः ।

आर्द्रामलकमात्रांस्तु पिण्डान् कुर्व्वीत पार्व्वणे ।

एकोद्दिष्टे बिल्वमात्रं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् ॥
नवश्राद्धे स्थूलतरं तस्मात् पिण्डन्तु निर्वपेत् ।
तस्मादपि स्थूलतरमाशौचे प्रतिवासरं ॥

'पार्वणे' एकोद्दिष्टेतरश्राद्धे । पार्वणग्रहणं व्यवस्थार्थं । प्रकरणात् पार्वणान्वये लब्धे पार्वणग्रहणमनुवाद इति तु स्मृतिचन्द्रिकाकारः । स तु श्लोकोत्तरार्द्धं न पर्यालोचितवानिति मन्यामहे । आमलकमात्रानेव पार्वणे कुर्वीतेति न व्याख्येयं । किन्त्वामलकमात्रान् पार्वण एवेति । अतश्च पार्वणेऽप्यामलकाधिकपरिमाणपिण्डनिर्वापाचारदर्शनं न विरुध्यते । बिल्वमात्रमित्यनेन बिल्वान्न्यूनमामलकादिपरिमाणमेव निवर्त्यते न त्वधिकमपि । तथा च शिष्टाचारोनुगृहीतो भवति । 'नवश्राद्धं' आशौचमध्ये प्रथमतृतीयादिदिनेष्वेकादशे च दिने विहितं श्राद्धं । तस्यैकोद्दिष्टत्वेपि न तत्र बिल्वमात्रं किन्तु तस्मादपि स्थूलतरं निर्वपेत् । श्राद्धमन्तरेणैवाशौचमध्ये 'प्रतिवासरं' प्रतिदिवसं नवश्राद्धपिण्डादपि स्थूलतरं पिण्डं निर्वपेत् ।

पित्राद्येकैकवर्गसम्बन्धिनः पिण्डत्रयस्य यथोत्तरं परिमाणाधिक्यमुक्तं मैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञसूत्रे ।

दर्व्योद्धृत्योद्धृतेषु पिण्डान्निदधाति पितुर्नाम्नासावेतत्ते ये चात्र त्वा नु तस्मै तेभ्यश्च स्वधेति प्रथमं पितामहस्य नाम्ना स्थवीयांसं मध्यमं, प्रपितामहनाम्ना स्थविष्टं दक्षिणं, द्वयोः परयोर्नामनी गृह्णन् मूलदेशे लेपं निर्माष्टि ।

इति पिण्डपरिमाणविषयो विधिः ।

अथ पिण्डनिर्वापाङ्गभूतं कर्तृसंस्थानं ।

तच्च प्राचीनावीत-सव्यजानुनिपातन-दक्षिणामुखत्व-पराचीनपाणित्वादिरूपं, इदञ्च सकलपित्र्यकर्मसाधारणमपि पिण्डनिर्वापैकसम्बद्धैतत्प्रतिपादकनानावचनसञ्जिघृक्षयात्र निरूप्यते। तत्र तावत्प्राचीनावीतं कर्त्तव्यं । "दक्षिणतः प्राचीनावीती" इति तैत्तिरीयश्रुतेः । 'प्राचीनावीती लेखां त्रिरुद्केनोपनयेत्" इत्यवनेजनात्प्रभृति प्राचीनावीतविधायकादाश्वलायनसूत्रात् । अत ऊर्ध्वं "प्राचीनावीती कर्माणि करोति" इति मार्जनात्प्रभृति प्राचीनावीतिविधायकादापस्तम्बसूत्रात् "प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यं" इति लेखाकरणारम्भे गोभिलसूत्राच्च "अथ प्राचीनावीती भुवमुपलिप्योल्लिख्य" इति कटसूत्राच्चेति। तदेतत् प्राचीनावीतमुपलेपनादारभ्य पिण्डप्रतिपत्तिपर्यन्तं वक्ष्यमाणापवादस्थानानि विहाय कर्मकर्त्रा सम्पाद्यं। प्राचीनावीतवदुपलेपनात्प्रभृति भूमौ वामजानुनिपातनमपि कर्त्तव्यं ।
तथा च ब्रह्माण्डपुराण-वायुपुराणयोः ।

> मधु-सर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद् बुधः ।
> जानु कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः ॥

जानु कृत्वेत्यनया पूर्वकालताभिधायिन्याक्त्वा श्रुत्या पाठक्रमबाधेन जानुपातनस्य पिण्डनिर्वापात् पूर्वकालमनुष्ठेयता प्रतिपाद्यते । सव्यमिति वचनादर्थाद्दक्षिणस्य जानुनो भूमावपातनं गम्यते । अतश्च श्राद्धकर्त्तोत्कटकम्बलावस्थितः सव्यं जानु भूमौ निवेश्य दक्षिणञ्चानिवेश्योपविशेदित्युक्तं भवति ।

अथ पूर्वोक्तपरिमाणान्यतमपरिमाणकं पिण्डं कृत्वा दक्षिणपा-

णिनोपाददीत। "औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः" इति पूर्वप्रदर्शितान्मनुवचनात्। दक्षिणपाणिगृहीते खड्गादिपात्रे वा पिण्डमुपाददीत "पात्राणां खड्गपात्रेण पिण्डदानं विधीयते। राजतौदुम्बराभ्यां वा हस्तेनैवाथ वा पुनः" इति मरीचिवचनात्।

'खड्गः' खड्गाख्यश्वापदविशेषः, तल्ललाटास्थिसम्भवं पात्रं 'खड्गपात्रं'। 'राजतं' रजतमयं। 'औदुम्बरं' ताम्रमयं। खड्गादेः प्रशस्ततरस्य प्रथमकल्पत्वेनोपादानात्तदभावे येन केनचित्पात्रप्रकरणोक्तेन पात्रेण पिण्डदानं कर्त्तव्यं। अनन्तरं संयोजितसव्यहस्ताङ्गुलेर्दक्षिणहस्तस्योत्तानस्य पिण्डसहितस्य यथासामर्थ्यमङ्गुष्ठेन पिण्डमस्पृशतः पितृतीर्थमवनतं कुर्यात्।

तत्र तावत्सव्यपाणिसंयोजनं शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तं।

पिण्डं निदध्यात्सव्येन पाणिना दक्षिणपाणिपुरःसरेणेति।

सव्यं दक्षिणेन संयोज्य उत्तानहस्तता तु ब्रह्माण्डपुराणेऽभिहिता।

उत्तानेन तु हस्तेन निर्वपेद्दक्षिणामुख इति।

अङ्गुष्ठस्पर्शनन्तु देवलेनोक्तं।

अपसव्यमपाङ्गुष्ठमिति।

दर्शयिष्यते चैतदुत्तरस्मिन् प्रकरणे वचनं। पितृतीर्थावनमनञ्चापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञेऽभिहितं।

सव्यञ्जान्वाच्यावाचीनपाणिरिति।

उत्तानएवाधरीकृतपितृतीर्थपाणिरवाचीनः स यस्य कर्तुः स तथा।

आवाचीनमेव पराचीनशब्देनाहाश्वलायनः।

तस्यां पिण्डान्निदध्यात्पराचीनपाणिरिति।

'तस्यामिति दर्भास्तीर्णायां कृतोदकनिनयनायाञ्च लेखायां । पितृतीर्थावनमनञ्च तेन तीर्थेन पिण्डनिर्वापार्थं ।

अत एव शतपथश्रुतिः पितृतीर्थेन पिण्डदानमाह ।

स वा इति ददातीति च वै देवेभ्यो जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैवं पितॄणां तस्मादिति ददातीति ।

ददातीति पितृतीर्थेन ददतोहस्तस्यानुकृतिः प्रदर्श्यते । 'इति च वै देवेभ्य इत्यादावर्थवादेऽनुकरणभङ्ग्यैव देव-मनुष्य-पितृतीर्थानां देवादिप्रतिनियतहोमोद्धरणदानसम्बन्धप्रतिपादनात् ।

षड्त्रिंशन्मतेऽप्युक्तं ।

सव्यं जानु निपात्यैव भूमौ पिण्डान् प्रयत्नतः ।
निर्वपेत् पितृतीर्थेन स्वधाकारमुदाहरन्निति ॥

इति कर्तृसंस्थानं ।

अथ देवता-मन्त्रक्रम-संख्याविकल्पसहितं पिण्डदानाख्यं प्रधानमुच्यते ।

तत्राह कात्यायनः ।

यथावनिक्तं पिण्डान् दद्यात्यसावेतत्त इति ये च त्वामन्विति चैक इति ।

'यथावनिक्तं' यत्र यत्र येन च क्रमेण यस्य यस्यावनेजनं कृतं, तत्र तत्र तेनैव क्रमेण तस्य तस्य पिण्डं दद्यात्। अवनेजने च पितृप्रभृतित्रीनितिवचनाद्यथावनिक्तमित्यनेनैवोद्देश्यपित्रादिरूपदेवतासहिता पिण्डसंख्यापि लब्धा । पिण्डपितृयज्ञप्रकरणस्थञ्चैतद्वचनं। तत्र च पित्रादित्रयवर्गस्यैवैकस्योद्देश्यत्वात् पिण्डानां त्रित्वसंख्यानियमः।

अमावास्यादिश्राद्धे तु वर्गान्तरस्याप्युद्देश्यत्वात् त्रित्वनियमो नास्ति।
अत एवाह वाजसनेयश्राद्धकल्पे कात्यायनः ।
त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादिति ।
असावित्यस्य स्थाने गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नामभिधानं कर्त्तव्यत्वेन विवक्षितं।
अत एवाह पारस्करः।

अर्घ्यदाने च सङ्कल्पे पिण्डदाने तथा क्षये ।
गोत्र-सम्बन्ध-नामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥ इति ॥

सङ्कल्पशब्देनात्र द्विजभोजनस्य[१] त्यागोऽभिधीयते। अत्रैतानि यथावत्प्रतिपादयेदितिकथनेनन्यत्रैतेष्वेकतमवैकल्येऽपि न वैगुण्यमिति गम्यते। अत्र गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नां किंविभक्त्यन्तानामभिधानं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायां कश्चित्तावदेवं मन्यते। एतत्ते इत्येतन्मन्त्रस्थं ते इतिपदं न तावत् प्रथमाबहुवचनान्तस्य प्रथमाद्विवचनान्तस्य वा तदोरूपं। तस्य प्रकृतानुपयोगात्। अत एव चतुर्थ्येकवचनान्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तस्य वा युष्मदोरूपं वाच्यं। तत्र देवतायाः सम्प्रदानसारूप्यात्तद्वाचिनः शब्दस्य चतुर्थ्यन्ततैव युक्ता। अतस्तेन सहान्वयाकाङ्क्षिणां गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नां चतुर्थ्येकवचनान्तानामेवाभिधानं कर्त्तव्यं। पित्रादीनां देवतात्वञ्चैवंविध एवाभिधाने कृते प्रकाश्यते नान्यथा। अतो यथोक्तमभिधानं कर्त्तव्यमिति। अपरस्त्वाह। युष्मदः परोक्षव्यावृत्तव्यक्तिविषयत्वाद्बहुषु समक्षस्थितेष्वेकस्याभिमुखीकरणार्थत्वेन सम्बुद्धेरेवोपयुक्ततमत्वात्तदन्तानामेव गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नामभिधानं युक्तं। अमा-

(१) द्विजसोऽम्यस्यान्नस्येति ग० ।

विति प्रथमानिर्देशस्याविवक्षायां प्रमाणाभावाच्च। यस्तु लोके प्रयोगः "स कथं वीरायते द्रुह्यति स कुतस्त्वाञ्चैनं जेष्यति" इति स तु तदवस्थस्य कारकताभिधायकत्वेन वा प्रकारान्तराभिमुखीकृतयुष्मदर्थाधिष्ठानविषयत्वेन वा हेतुपरत्वेन वा प्रशंसार्थत्वेन वोपयुज्यते। प्रकृते पुनरेतेषां मध्ये नैकस्यापि सम्भवः। प्रमीतस्य हि पूर्वजन्मप्रवृत्तगोत्र-सम्बन्ध-नाम्नामिदानीमवर्त्तमानत्वेन क्षेत्रज्ञविशेषोपलक्षकत्वात्कारकादिरूपस्वार्थसमर्पकत्वायोगात्। अतः सम्बुध्यन्तानामेव गोत्रादीनामभिधानं कर्त्तव्यं। सूत्रान्तरे चैवमेवाभिधानं दृश्यते एतत्ते पितरेतत्ते पितामहैतत्ते प्रपितामहेत्यादि। एतदित्ययं निर्वप्स्यमानस्य पिण्डस्य निर्देशः। ननु कथं पुंलिङ्गस्य नपुंसकलिङ्गेन शब्देन निर्देशः। उच्यते।

"प्रविश्य पिण्डीकुर्यस्य पिण्डं पतति" इति महाभाष्यादौ पिण्डशब्दस्य स्त्री-नपुंसकयोरपि प्रयोगदर्शनात् नपुंसकेन निर्देशो न विरुध्यते। उपाध्यायकर्कस्त्वन्नमित्यध्याहारः कार्य्य इत्युक्तवान्। तत्तु स्मृतिचन्द्रिकाकारो न मन्यते। स ह्याह। अनन्यगतित्वेऽध्याहारः क्रियेत। न चात्रानन्यगतित्वं, पिण्डशब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्य दर्शितत्वादिति। अत्रेदमुच्यते। नायं नपुंसकप्रयोगोपपादनार्थमध्याहारः। किन्तु मन्त्रवाक्यपरिपूरणार्थः। अनुमतश्च "इषे त्वेत्यादौच्छिनद्मीत्यादेर्वाक्यपरिपूरणार्थोऽध्याहारः। दृश्यते चेदं क्षेत्रमिदं गृहमिदं धनन्तुभ्यं दीयत इति लोके प्रयोगः। उपलक्षणार्थश्च कर्कभाष्येऽन्नशब्दः। अतश्चैतत्ते इत्यस्यानन्तरं अन्नमिति पिण्डमिति वाध्याहारः कार्य्यः।

अनयोश्च व्यवस्थामाह लौगाक्षिः।

महालये गयायाञ्च प्रेतश्राद्धे दशाहिके।
पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्त्तयेत्॥

'महालये' तीर्थविशेषे। 'प्रेतश्राद्धे' इति सपिण्डीकरणान्तेषु श्राद्धेषु। 'दशाहिके' श्राद्धव्यतिरेकेणापि दशाहनिर्वर्त्त्ये पिण्डदाने। अन्नशब्दस्य चानन्तरं स्वधाशब्दः प्रयोज्यः। मन्त्रपूर्वं स्वधेति देवल-वचनात्।

स्वधाशब्दानन्तरं नमःशब्दोऽपि प्रयोज्य इत्याह शाट्यायनिः।

असावेतत्त इत्युक्ता तदन्ते च स्वधा नमः।

अत्र चाभियुक्ताः स्वधा-नमःशब्दान्तं मन्त्रमुच्चार्य्य पुनरिदं-शब्देनान्नं निर्द्दिश्य तैरेव गोत्रादिभिश्चतुर्थ्यन्तैः पित्रादीनुद्दिश्य नम इत्युच्चारयन्ति। ननु मन्त्रगतेनैव ते इति चतुर्थ्यन्तेन पित्रादीनां देवतात्वस्य प्रकाशितत्वात् किमर्थं पुनर्गोत्रादीनां चतुर्थ्यन्तानां प्रयोगः। अथ गोत्रादिभिरपि देवताप्रकाशकैर्भाव्यमिति पुनः प्रयोग इति मतं। तन्न। देवदत्तैतत्ते वासो दीयत इत्यत्रापि पुनश्चतुर्थ्यन्तप्रयोगप्रसङ्गात्। अत्र ब्रूमः। मन्त्रवाक्येन प्रकाशितोऽपि त्यागः पुनस्तरामाचारानुसारात् लौकिकेनापि वाक्येनाभिव्यक्ती-क्रियते। तत्रेदं प्रयोगवाक्यं। अमुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नेतत्तेऽन्नं स्वधानम इदममुकगोत्रायास्मत्पित्रे अमुकशर्मणे न ममेति। अन्येषां तु प्रयोगवाक्यानि तत्र तत्र दर्शयिष्यन्ते। अत्र चैके सूत्रकारा असावेतत्त इत्यस्यानन्तरं ये च त्वामन्विति मन्त्रशेषमामनन्ति। स तु मन्त्रशेषो वाजसनेयिभिर्न प्रयोज्यः।

अत एव शतपथे अस्य निन्दार्थवादपूर्वकः प्रयोगो निषिध्यते।

स दद्यादसावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे ये च त्वामन्वित्यूहैक-आहुः तदु तथानुब्रूयात् स्वयं वैतेषां सह येषां सह तस्माद्ब्रूयात् असावेतत्त इति यजमानस्य पित्रे असावेतत्त इति पितामहायासावेतत्त इति प्रपितामहायेति।

ये च त्वामित्यस्य पारमार्थिकस्तावदयमर्थः। 'त्वामनु' ये त्वदनुचरीभूय त्वया सह ये वर्त्तन्ते, तेभ्यस्त्वेष पिण्ड इति निन्दा त्वेवं, त्वां प्रमीतमनु पश्चाद्भावेन सह ये भवन्ति तेभ्योऽप्ययं पिण्डोऽस्त्विति। तदेतदमङ्गल्यमभिधानं भवति। यतोऽयं पिण्डदानं कुर्वाणः पुत्रादिभिर्ये च त्वामन्विति मन्त्रेण येषां प्रमीतानां सहेत्याह तेषां पश्चाद्भूतः स्वयमेव सह भवति। अतश्चासौ स्वस्मा एव पिण्डदानं करोतीति प्रतिभाति। तथाचैतदमङ्गल्यं। अतस्तथा न ब्रूयादित्यस्याः श्रुतेरर्थः। देवलस्त्वेतमेव मन्त्रशेषं विदधानस्तिलाधिकपिण्डसंख्यामाह।

पितृपूर्वं च नामानि त्रयाणां कीर्त्तयेच्छनैः।
अपसव्यमपाङ्गुष्ठं मन्त्रपूर्वं स्वधेति च॥
एतत्ते तत ये च त्वामन्वित्यावपयेत्पितुः।
तथा पितामहस्यापि तत्पितुश्च तथा वपेत्।
सामान्यमिति शेषाणाञ्चतुर्थं पिण्डमावपेत्॥

अस्यार्थः। पित्रादीनां त्रयाणां नामानि पितृपूर्वं पित्रादिक्रमेण कीर्त्तयेत्। सम्बुद्ध्यन्तान्यभिदधीत नामानीति गोत्रादीनामुपलक्षणं। अनन्तरं मन्त्रमुच्चार्य्य स्वधेति ब्रूयात्। एतत्ते तत इत्यादिना मन्त्रो दर्शितः। अत्राप्येतत्त इत्यस्यानन्तरमन्नमिति पिण्डमि-

ति वा प्रयोज्यं। एवं समन्त्रकेण स्वधान्तेन वाक्येनानन्त्यक्त्वा पूर्वव-च्चतुर्थ्यन्तगोत्रादिशब्दात्मकं पित्रे न ममेति लौकिकमपि वाक्यमनु-कीर्त्त्य प्रथमं पिण्डं निर्वपेत्। पितृशब्दस्थाने पितामहशब्दं प्रयुज्य पितृनामस्थाने पितामहनाम च प्रयुज्य पितामहाय द्वितीयं वपेत्। एवमेव सम्बन्ध-नाम्नोरूहं कृत्वा प्रपितामहाय तृतीयं वपेत्। शेषा-णां प्रपितामहात्परेषां त्रयाणां सामान्यमेतदन्नं स्वधा न ममेति चतुर्थं वपेत्। 'अपसव्यमपाङ्गुष्ठं' अपगतसव्यहस्तमङ्गुष्ठवर्जितं च यथा भवति तथा वपेत् असाधनीभूताङ्गुष्ठेन दक्षिणहस्तेन वपेदित्यर्थः। अत्र सव्यहस्तस्य पिण्डस्पर्शो निषिध्यते न तु दक्षिणहस्तान्वारम्भोऽपि। अथवापसव्यमिति पितृतीर्थेन। अपसव्यशब्दस्य पितृतीर्थाभिधायकत्व-मपि कर्कादिसम्मतत्वेन गृह्यते। अत्र प्रयोगवाक्यं। अमुकगोत्रास्मत्त-तामुकशर्मन्नेतत्तेऽन्नं ये च त्वामनु स्वधा इदं अमुकगोत्रायास्मत्तताया-मुकशर्मणे न ममेति। एते च पिण्डा दक्षिणापवर्गा देयाः। चतुर्थश्च वैकल्पिकः। स च प्रपितामहात्परेषां नाम-गोत्रादिग्रहणं विनैव देयः। तदेतन्मन्त्रान्तरं दर्शयन्नाहापस्तम्बः।

सकृदाच्छिन्ने बर्हिषि दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् ददात्येतत्ते ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रं तूष्णीं चतुर्थं सकृताकृतः प्रपितामह-प्रभृतीन् नानाम गृहीतं गच्छति।

दक्षिणतोऽपवर्गः समाप्तिर्येषान्ते 'दक्षिणापवर्गाः'। एतदुक्तं भवति। बर्हिषि प्रथमं पिण्डं निधाय तस्माद्दक्षिणेन द्वितीयं तस्मादपि दक्षिणेन तृतीयं तस्मादपि चतुर्थमित्येवं दद्यादिति, 'प्रतिमन्त्रं' एकैकेन मन्त्रे-णैकैकं पिण्डं दद्यादित्यर्थः। मन्त्रान् दर्शयति 'एतत्त इत्यादिना।

एतत्ते ततासौ ये च त्वमनु एतत्ते प्रपितामह ये च त्वामन्वित्यन्तैः तैत्तिरीयब्राह्मणे क्रमेणाम्नाता मन्त्राः सूत्रकारेण प्रथममन्त्रोच्चारणेन दर्शिताः । 'असाविति व्याख्याताऽर्थं । चतुर्थन्तु पिण्डं तूष्णीममन्त्रकमेवं निर्वपेत् । 'कृताकृतः' वैकल्पिकः । 'प्रपितामहप्रभृतीनित्यतद्गुणसंविज्ञानोबहुब्रीहिः । प्रपितामहात्परान् त्रीनुद्दिश्य चायं दातव्य इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह 'नानामगृहीतं गच्छतीति । नामग्रहणमन्तरेण त्यक्तं हविर्देवतां न प्राप्नोतीति । गोत्र-सम्बन्ध-नामानुकीर्तितपितृव्यतिरिक्तानां प्रमीतसर्वसम्बन्धानामुद्देशेनायं चतुर्थः पिण्डोदीयत इति-मन्त्रान्तरलिङ्गादवगम्यते ।

दर्शितश्चासौ मन्त्रो लौगाक्षिणा ।

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ।
गुरु-श्वशुर-बन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥
ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-दारविवर्जिताः ।
क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥
विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
तेभ्यः पिण्डं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतां ॥

आश्वलायनस्तु पित्रादिपिण्डदाने मन्त्रान्तरमाह ।

एतत्ते ततासौ ये च त्वामन्व्यान्विति ।

गोभिलस्तु मन्त्रान्तरमाह ।

असावेष ते पिण्डो ये चात्र त्वानु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति । मैत्रपिण्डपितृयज्ञे ।

एतत्ते मम पितरसाविति पितुर्नाम गृहीत्वैतत्ते मम पितामहा-

सावितिपितामहस्यैतत्ते मम प्रपितामहासाविति प्रपितामहस्य ये चात्र त्वानु तेभ्यश्च स्वधेत्यनुषजेदेतत्तेऽमुष्य पितरेतत्तेमुष्य पितामहै-तत्तेऽमुष्य प्रपितामहेति प्रवसति यजमानोऽध्वर्युः ।

शङ्ख-लिखितौ ।

सर्वान्नप्रकारमादाय पिण्डान्निदध्यादेकैकन्त्रिरभिमन्त्र्यासावेतत्त इति दर्भेषु ।

अत्रैकैकं पिण्डं पृथिवी रक्षितेत्यादिनैकैकेन मन्त्रेण त्रिरभिम-न्त्र्यासावेतत्त इति निदध्यादिति महार्णवप्रकाशकाराः ।

एकैकमेकैकस्मिन् पिण्डे विनियुञ्जानस्तान्मन्त्रान् प्रतीकग्रहणेन दर्शयति यमः ।

पूर्वं पिण्डं प्रयच्छेत्तु पित्र्यन्तु पृथिवीति च ।
पितामहाय त्वपरमन्तरिक्षेति दापयेत् ॥
प्रपितामहाय ततस्तृतीयन्तु निवेदयेत् ।
द्यौर्दर्विरिति मन्त्रेण श्रुतिरेषा पुरातनी ॥

विष्णुरप्याह ।

उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पृथिवीदर्विरक्षितेत्येकं पिण्डं पित्रे निदध्यात् । अन्तरिक्षं दर्विरक्षितेति द्वितीयं पितामहाय, द्यौर्द-र्विरक्षितेति तृतीयं प्रपितामहायेति ।

अस्यार्थं हरिहरो व्याख्यातवान् । पृथिवीदर्विरक्षिता तृप्तिः स्वधा-नुपस्तातां पृथिवीदर्विमक्षितां तृप्तिं स्वधामनुपस्तामग्निरिव पृथि-वीमुपजीवासौ येचात्र त्वान्वेषान्ते स्वधा इत्यनेन मन्त्रेणैकं पिण्डं पित्रे निदध्यात् । अन्तरिक्षं दर्विरक्षिता तृप्तिः । स्वधानुपदस्तान्तदन्तरिक्षं

दर्विमक्षितां तृप्तिं स्वधामनुपदस्तां वायुरिवान्तरिक्षमुपजीवासौ ये चात्र त्वामन्वेषा ते स्वधेति द्वितीयं पिण्डं पितामहाय निदध्यात् । द्यौर्दर्विरक्षिता तृप्तिः स्वधानुपदस्ता तान्दिवं दर्विमक्षितां तृप्तिं स्वधामनुपदस्तां सूर्य्य इव दिवमुपजीवासौ ये चात्र त्वां त्वेषां ते स्वधेति मन्त्रेण तृतीयं पिण्डं प्रपितामहाय निदध्यात् ।

मन्त्रार्थोऽपि तेनैव व्याख्यातः। येयं प्रसिद्धा पृथिवी सैषेयं प्रथमपिण्डरूपेणावस्थिता। अनेन च प्रथमपिण्डे पृथिवीबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । इयञ्चान्नसाधनत्वाश्रयत्वाभ्यां दर्विसारूप्याद्दर्वी। सत्कर्मसाधनीभावद्वारेण दुरितदारणाद्वा दर्विः । 'अक्षिता तृप्तिः'। अविनाशिनी तृप्तिः । चराचरैर्भूतैरहरहस्तृप्तिसाधनत्वेनोपजीव्यमानापि न क्षीयत इत्यर्थः । 'स्वधा' अलौकिकपितृप्रीतिहेतुत्वात् । 'अनुपदस्ता' दसुरुपक्षये अनुपक्षीणापचयरहितेत्यर्थः । तां पृथिवीं दर्विमक्षितां तृप्तिं स्वधामनुपदस्तां प्रथमपिण्डरूपां 'उपजीव' भुङ्क्ष्व। 'असावित्यत्र प्रथमपिण्डोद्देश्यस्य पित्रादेः सम्बुद्ध्यन्तं नाम प्रयोज्यं, हे पितः हे मातामहेत्यादि । 'अग्निरिव' यथाग्निः पृथिव्यधिपतिर्भूत्वा प्रसिद्धां पृथिवीमुपजीवति तथा अनेन च प्रथमपिण्डोद्देश्येऽग्नितुल्यताबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते। 'ये च त्वामनु' येचात्र परलोके त्वामनुस्थिताः तवानुचरभूतास्तेप्युपजीवन्तु । 'एषा ते स्वधा' त्वदर्था एषा स्वधा, भवतीति शेषः । अन्तरीक्षं तमोदारणादन्नसाधनत्वाद्दर्विः। अन्नसाधनं त्वं च वृष्टिहेतुत्वात्। अन्तरीक्षाद्धि वृष्टिर्जायते। 'वायुरिव' यथा वायुरधिपतिर्भूत्वान्तरिक्षमुपजीवति तथा त्वमेतमेवंरूपं पिण्डं। अनेन द्वितीयपिण्डोद्देश्ये पितामहादौ

वायुतुल्यताबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । द्यौस्तु दुःखदारणाद्दर्विः । स्वर्गस्य निरतिशयसुखात्मकत्वात् दुःखदारकत्वं । 'सूर्य्य इव' यथा सूर्य्योऽधिपतिर्भूत्वा दिवमुपजीवति । अनेन तृतीयपिण्डोद्देश्ये प्रपितामहादौ सूर्य्यतुल्यत्वबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । 'असावित्यत्र तृतीयपिण्डोद्देश्यस्य प्रपितामहादेः सम्बुध्यन्तं नाम प्रयोज्यं । शेषं गतार्थं । शौनकाथर्वणश्राद्धकल्पे लेतैरेव मन्त्रैः पिण्डार्थान्नोद्धरणमुक्त्वा एतत्ते प्रपितामहैतत्ते पितामहैतत्ते पितरिति मन्त्रैः प्रपितामहादारभ्य पितृपर्य्यन्तं विपरीतेन क्रमेण पिण्डदानमुक्तं । "द्यौर्दर्विरचितेति तिसृभिः सर्व्वान्नप्रकारमुद्धृत्याज्येन सन्नीय त्रीन् पिण्डानसंहतान्निदधात्येतत्ते प्रपितामह" इति । पिप्पलादाथर्वणश्राद्धकल्पेऽपि । "पृथिवीदर्विरिति सर्व्वान्नप्रकारानुद्धृत्याज्येन सन्नीय वर्हिषद इति दर्भान् दक्षिणाग्रान् परिस्तीर्य्य एतत्ते तत इति त्रीन् पिण्डानसंहतान् दद्यात्" इति । तदेवमेषु मन्त्रेषु पित्रादीनामग्नि-वायु-सूर्य्योपमत्वाभिधानादर्थात्तेषामग्न्यादिसारूप्येणानुसन्धानं कार्य्यमिति गम्यते ।

व्यासवचने तु वरुणादिरूपत्वेनानुसन्धानं कर्त्तव्यमिति प्रकाशते ।

प्रथमोवरुणोदेवः प्रजापतिरथापरः ।

तृतीयोऽग्निः स्मृतः पिण्ड एष पिण्डविधिः स्मृतः ॥ इति ॥

अत्र पिण्डदेवतारूपाः पित्रादयोवरुणादिरूपेण ध्येया इत्येवंपरमिदं वाक्यमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं । "अनिरुद्धः स्वयं देव इत्यादि भविष्यत्पुराणोक्तप्रकारेण वा पिण्डेषु देवताभिध्यानं कर्त्तव्यं । तत्र हि श्राद्धकर्त्ता स्वस्वरूपमनिरुद्धरूपेण ध्येयं । प्रथमोद्देश्यस्तु प्रद्युम्नरूपेण, द्वितीयस्तु संकर्षणरूपेण, तृतीयस्तु वासुदेवरूपेण ध्येय

इत्युक्तं। एतच्च सर्व्वं पूर्व्वमेव विस्तरेण प्रतिपादितं। अत्रैतावत्सम्पन्नं। वरुणादिरूपेण पित्रादीननुसन्दधानस्तानुद्दिश्य पिण्डान् दद्यादिति ।

पिण्डदाने मन्त्रान्तरमाह व्यासः ।

ब्रूयाच्छ्राद्धेषु सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ।
सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेऽपि च ॥

अथ द्विपितृकं कर्त्तारं प्रति पिण्डपितृयज्ञसूत्रे विशेषमुपदिशत्यापस्तम्बः ।

यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति । यो हि क्षेत्रजादिर्द्विपितृकः स्यात्स तु पिण्डान्निर्वपन्नेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदुद्दिशेत् प्रथमे पिण्डे द्वौ पितरौ, द्वितीये द्वौ पितामहौ, तृतीये द्वौ प्रपितामहाविति ।

एतदपि पूर्व्वमेव विस्तरेणोक्तं। पित्रादीनामज्ञाने तु पिण्डदाने मन्त्रान्तराणि दर्शयति स एव ।

यदि बन्धुं न विन्द्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं पिण्डन्दद्यात् । स्वधा पितृभ्योन्तरीक्षसद्भ्य इति द्वितीयं। स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृतीयमिति ।

बन्धुशब्देन नामाभिधीयते ।

तथा च गोभिलः ।

यदि नामानि न विन्द्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं निदध्यात्। स्वधा पितृभ्योन्तरीक्षसद्भ्य इति द्वितीयं। स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृतीयं निधाय जपत्यत्र पितरोमादयध्वमिति ।

गोत्राज्ञाने त्वाह व्याघ्रपात् ।

गोत्रनाशे तु काश्यप इति ।

गोत्राज्ञाने काश्यपगोत्रग्रहणं कर्त्तव्यं, काश्यपगोत्रस्य सर्वसाधारणत्वात् ।

तथा च शतपथश्रुतिः ।

तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्य इति ।

यदेतत्पित्रादीनां गोत्र-नाम्नोरज्ञानेऽभिहितं तन्मातामहादीनामपि वेदितव्यम् ।

जीवत्पितृकं कर्त्तारन्तु प्रतिपिण्डदाने निषेधमाहापस्तम्बः ।

यदि जीवत्पिता न दद्याद्धोमान् कृत्वा विरमेदिति ।

एतच्च पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्याप्युक्तं तुल्यन्यायत्वादन्यदपि पिण्डदानं निषेद्धुं प्रभवत्येव। वैकल्पिकश्चायं निषेधः। एतच्च पूर्वमेव प्रपञ्चेनोपपादितम्। अत्र षड्दैवत्यादौ श्राद्धे पिण्डदाने च स्वतन्त्रे वा मातामहादिदैवत्ये पित्रादिगोत्र-सम्बन्ध-नाम्नां स्थाने मातामहादिगोत्र-सम्बन्ध-नामानि प्रयुज्य प्रयोगोऽनुष्ठेयः।

तदाहापस्तम्बगृह्यभाष्यार्थसंग्रहकारः ।

योज्यः पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः ।

अन्नहोमे तथा स्पर्शे जलपिण्डादिदानके ।

यन्मे मातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेत् ॥ इति ॥

'अन्नहोमे' यन्मे माता प्रलुलोभ चरत्यनुव्रजेत्यादिभिर्मन्त्रैरग्नौकरणान्नहोमे। 'स्पर्शे' एष ते तत मधुमानूर्मिः सरस्वानित्यादिभिर्मन्त्रैर्ब्राह्मणभोजनार्थान्नस्पर्शे। 'जलपिण्डादिदानके' मार्जयन्तां

मम पितर इत्यादिजलदानमन्त्रे एतत्तेऽसौ ये च त्वामन्वित्यादि-
पिण्डदानमन्त्रे च पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः शब्दो
योज्यः । 'यन्मे मातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेदित्यस्यायमर्थः ।
तथात्र पित्रादिस्थाने मातामहादिशब्दप्रयोगे यन्मे माता प्रलुलोभ
चरत्यनुव्रता तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामिति मन्त्रे मातामहानां होमे
कर्त्तव्ये मन्त्रगतमातृपदस्थाने मातामहीपदप्रक्षेपेण यन्मे मातामही
प्रलुलोभेत्येवंमम्पन्न ऊहस्तन्मेरेतो मातामहो वृङ्क्तामित्येवमादीनां
चिकीर्षितानामूहानामुदाहरणं । अयं चापस्तम्बगृह्यानुसारिभिरूहो
ग्रहीतव्यः । अन्यैस्त्वेतदुदाहरणीकृत्य स्वस्वगृह्याभिमतमन्त्रगतानि
पित्रादिपदान्यूहितव्यानि । तत्र षड्दैवत्ये पितृवर्गाय पिण्डार्थां
लेखाङ्कृत्वा मातामहवर्गाय पिण्डार्थां कुर्य्यात् । एकैकशः पितृवर्गाय
पिण्डत्रयस्थानेऽवनेजनङ्कृत्वा मातामहवर्गाय पिण्डत्रयस्थानेऽवनेजन-
ङ्कुर्य्यात् । एवमन्यमप्येकैकं पदार्थं पितृवर्गीयपिण्डेषु समाप्य
मातामहवर्गीयेषु समापयेदित्येष पदार्थक्रमोनुसन्धेयः । नवदैवत्ये
द्वादशदैवत्ये वा श्राद्धे पिण्डदाने च प्रस्तुते सति तन्मध्यवर्त्तिनि
स्त्रीदैवत्ये स्वतन्त्रे वा तद्दैवत्ये स्त्रीलिङ्गानि गोत्र-सम्बन्ध-नामानि
प्रयुज्य प्रयोगः कार्य्यः । ये च त्वामन्वित्ययं मन्त्रो याश्च त्वामन्विति
प्रयोज्यः । तत्र नवदैवत्ये पितृवर्गीयपिण्डार्थां लेखां कृत्वा ततः
पश्चिमेन मातृवर्गीयपिण्डार्थां ततोपि पश्चिमेन मातामाहवर्गीय-
पिण्डार्थां कुर्य्यात् । अवनेजन-बर्हिरास्तरणाद्यप्यनेनैव क्रमेण कर्त्तव्यं ।

तदेतदापस्तम्बगृह्ये पितृवर्ग-मातृवर्गावाश्रित्योक्तं ।

द्वैधं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य्य तेषूत्तरैरपोदत्त्वोत्तरैरपोदत्त्वोत्त-

रैर्दक्षिणापवर्गान् दत्त्वेति द्विधाभूतं यथा भवति तथा दक्षिणाग्रान् दर्भानुल्लिखितदेशे संस्तीर्य्य तत्र पूर्वभागे पित्रादिवर्गार्थं संस्तरणं पश्चाद्भागे तु मात्रादिवर्गार्थं। स्त्रीभ्यश्च पिण्डा इह पश्चिमा स्युरिति गृह्यभाष्यार्थसंग्रहकारवाक्यात्। तथाधिकं विशेषमुपदिशतः साङ्ख्यायनगृह्यकारवचनात्। भुक्तवत्सु पिण्डान् दद्यात्पुरस्तादेके पिण्डान् पश्चिमेन तत्पत्नीनां किञ्चिदन्तर्द्धायेति पितृवर्गपिण्डेभ्यः पश्चिमेन तृणादिकं किञ्चिदन्तर्द्धाय पितृ-पितामह-प्रपितामहपत्नीभ्यः पिण्डान् दद्यादिति।

मत्स्यपुराणे।

ततः कृतान्तरे दद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान् बुधः।
तद्वत्पिण्डादिकं कुर्य्यादावाहन-विसर्जनमिति॥

'उत्तरैः' मार्जयन्तामित्यादिभिर्मन्त्रैः, पुनः 'उत्तरैः' एतत्ते ततासावित्यादिभिः।

शौनकाथर्वणश्राद्धकल्पे तु पितृवर्गाद्दक्षिणतो मातृवर्गाय पिण्डदानमुक्तं।

दक्षिणतः पत्नीभ्यः इदं वः पत्न्या इति।

देवलेन च स्त्रीवर्गे चत्वारः पिण्डा उक्ताः।

हविःशेषं ततो मुष्टिमादायैकैकमादितः।
क्रमशः[१] पितृपत्नीनां पिण्डनिर्वपणं चरेत्॥
ततः पिण्डमुपादाय हविषः संहृतं महत्।
ज्ञातिवर्गस्य सर्वस्य सामान्यमिति निर्वपेत्॥

---

(१) क्रमेणेति ख०।

तदेवमेतत्सिद्धं प्रथमं पितृवर्गाय पिण्डदानं, ततो मातृवर्गाय, ततो मातामहवर्गायेति ।

तदाह सत्यव्रतः ।

पितृणां प्रथमं दानं मातृणां तदनन्तरं ।
ततो मातामहानाञ्च क्रमस्त्वेवं प्रकीर्त्त्यते ॥

अयं च क्रमः सर्वकालिके नवदैवत्ये श्राद्धे न त्वष्टकाकालनिर्वर्त्त्य एवैकस्मिन् ।

यत्तु ब्रह्माण्डपुराणवचनं—

पितृभ्यः प्रथमन्दद्यान्मातृभ्यस्तदनन्तरं ।
ततो मातामहेभ्यश्चेत्यन्वष्टक्यः क्रमः स्मृतः ॥ इति ॥

तन्नूपलक्षणार्थं । तदेवं नवदैवत्ये मातृवर्गस्य देशतः कालतश्च मध्ये निवेश उक्तः ।

तस्यान्यथाकरणे दोषमाहोशनाः ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।
श्राद्धं वा पिण्डदानं वा पितृणां नोपतिष्ठते ॥

आह सत्यव्रतः ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।
श्राद्धं वा पिण्डदानं वा नरकं स तु गच्छति ॥

गार्ग्योऽप्याह ।

अन्ते निवेशयेद्यस्तु मातृः श्राद्धेषु मानवः ।
स मूढोनरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

यत्तूक्तार्थं विरुद्धवचनं ।

पितृमातामहावादौ मातरस्तदनन्तरं ।

तर्पणेऽन्वष्टकाश्राद्धे तीर्थे चायं क्रमः स्मृतः ॥ इति ॥

तत् येषां पूर्व्वपुरुषपरम्परयानुष्ठितार्थं तेषामेव श्रेयसेऽस्तु। यश्चायं मातृवर्गस्य मध्ये निवेशोऽभिहितः स नान्दीमुखव्यतिरिक्त-नवदैवत्ये नान्दीमुखे त्वादावेव निवेशः ।

अतएव षट्त्रिंशन्मते ।

त्र्याहे केवलाः कार्य्या वृद्धावादौ प्रकीर्त्तिताः ।

सर्व्वत्रैव हि मध्यस्था नान्त्याः कार्य्यास्तु मातरः ॥

'सर्व्वत्रेति महालयान्वष्टका-गयादिश्राद्धपिण्डदानादौ ।

अत्र येषां गृह्यकारैरमावास्यादौ मातृश्राद्धं पृथक्विहितन्तै-र्द्वादशदैवत्यं श्राद्धं कर्त्तव्यं। पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवमितिवचनात् मातामहश्राद्धेऽपि कर्त्तव्ये प्राप्ते प्रकृतिवद्विकृति-रितिन्यायात् पृथङ्मातामहीवर्गस्यापि श्राद्धं कर्त्तव्यं सम्मतञ्च शिष्टानां पितृश्राद्धविकृतित्वं मातामहश्राद्धस्य ।

अतएव मातामहश्राद्धे पितृश्राद्धधर्मातिदेश आपस्तम्बगृह्य-भाष्यार्थसंग्रहकारेण दर्शितः।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्य्यात् प्रयत्नत इति।

अत्र मातामहीवर्गस्य मातामहेभ्यः पश्चिमतः सर्व्वान्ते निवेशः। उक्तप्रायश्चात्र पदार्थानुष्ठानक्रमः। येषान्तु गृह्यकारैरमावास्यायां मातृश्राद्धं पृथक् नोक्तन्तैरमावास्यादौ पित्राद्युद्देशे क्रियमाणे सप-त्नीकाभिधानं कर्त्तव्यं।

इति देवता-मन्त्र-क्रम-सङ्ख्या-विकल्पसहितं पिण्डदानाख्यं प्रधानं।

अथ हस्तोन्मार्जनं ।

तत्र पिण्डनिर्वापानन्तरं मैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञसूत्रे दर्भेषु पिण्डं समन्त्रकमुक्तं ।

वर्हिषि लेपं निमार्ष्टि यात्र पितरः स्वधा तया यूयं यथाभागं मादयध्वमित्यत्र पितरोमादयध्वमिति ।

मानवमैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञसूत्रे तु प्रथममन्त्रस्य दक्षिणां दिशमन्वीक्षमाणोजपतीति दक्षिणाभिमुख्येन जपमात्रे विनियोगोदर्शितः। 'वर्हिषीति दर्भेषु ।

अत्र दर्भाणां मूलमध्याग्रेषु मध्येकस्मिन्नवलेपमार्जनं कार्य्यमित्यपेक्षायां मन्त्रान्तरमुपदिशन्नाह विष्णुः ।

अत्र पितरोमादयध्वमिति दर्भमूलेषु करावघर्षणमिति ।

अस्य तु मन्त्रस्य पिण्डाभिमुख्येन जपमात्रे विनियोगो बहुसम्मतः। स तु पुरस्ताद्दर्शयिष्यते ।

व्याघ्रोऽप्याह ।

दर्भमूलेषु निमृजेद्धस्तलेपं समाहित इति ।

इह कस्य पदार्थस्यानन्तरं केषाञ्च दर्भाणां मूले कांश्च पितॄनुद्दिश्य लेपमार्जनमित्यपेक्षायामाह मनुः ।

पुष्पपिण्डान् पितृभ्यश्च प्रयतोविधिपूर्वकं ।
तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनां ॥

पुष्पदर्भेषु निधाय। 'प्रयतः' प्रयत्नविशेषवान् । अत्रैकाग्रत्वादिरूपोमनोधर्मः पदार्थविस्मृतिरूपप्रमादपरिहारोपयोगी प्रयत्नो ग्राह्यः। अनुवादश्चायं सर्वप्रयोगार्थत्वेनास्य प्राप्तत्वात्। 'विधिपूर्वक-

मिति शास्त्रान्तरदृष्टविध्युपसंग्रहार्थं मनुशास्त्रोक्तविधिपूर्वकत्वाभिधाने त्वानर्थक्यं स्यात् । 'तेषु दर्भेष्विति येषु पिण्डनिर्वापः कृतः । 'तमिति येन पिण्डदानं कृतं । 'लेपभागिनामिति लेपभागिनः पितृनुद्दिश्य । ते च मत्स्यपुराणे दर्शिताः ।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥ इति ॥

'चतुर्थाद्याः' वृद्धप्रपितामहप्रभृतयः । तदेवमयं श्राद्धकर्त्ता वृद्धप्रपितामहादींस्त्रीनुद्दिश्य तेषामयं भागोऽस्त्वित्यभिदधानः प्रथम-पिण्डाधारभूतदर्भमूलेषु हस्तं निमृज्यात् । निमार्जनञ्च हस्तलग्न-स्यान्नस्योदकस्य वापरेचनाय दर्भेषु संश्लेषणं । अतश्च यदि हस्ते लेपोऽस्ति तर्हि तस्य रेचनाख्यप्रतिपत्त्यर्थं मार्जनं कर्त्तव्यं नान्यथेत्येकं मतं । अपरमपि मतं मेधातिथि-हरिहराभ्यां दर्शितं तद्यथा ।

यदि न किञ्चिदपि हस्ते संश्लिष्येत्तथापि हस्तं निमृज्यादेव । न ह्येतत्प्रतिपत्तिकर्मैव येनासति रेचनप्रयोजने न क्रियेत । नह्यत्र श्रूयते हस्तलग्नं निमृज्यादिति । किं तर्हि हस्तमेवेति ।

ननु च लेपभागिनामिति श्रूयते, तत्रासति लेपे न प्राप्नोति । उच्यते । साक्षाद्रूपमन्नं कदाचिन्न श्लिष्यति । पिण्डेषु तु वर्त्तमानेष्व-न्नरसस्तदूष्मा च संक्रमत्येव हस्ते । स एव चान्नलेप इत्युच्यते । षष्ठी चात्र निमार्जनस्य लेपभागिसम्बन्धितामाह । न च लेपभागिनः प्रत्यक्षदृश्याः सन्ति येषां स्वस्थान्यादिसम्बन्धो लेपस्य क्रियते । त-स्मादविद्यमानेऽपि साक्षादन्नलेपेऽन्नरसं तदूष्माणं वा लेपसंज्ञकं हस्ते संक्रान्तं लेपभागिनामयं भागोऽस्त्विति ब्रुवन् दर्भमूलेषु निमृज्यादेव ।

अतएव विष्णुना करमावघर्षणमुक्तं ।

दर्भमूलेषु करावघर्षणमिति ।

हस्तलेपमार्जनानन्तरमुदकुम्भेन तर्पणमाह यमः ।

ततोदर्भेषु तं हस्तं निमृज्यात् लेपभागिनां ।

ततः पानीयकुम्भेन तर्पयेत् प्रयतः पितॄन् ॥

एतच्च तर्पणं दक्षिणादानानन्तरं वदता देवलेन तस्य प्रकारोऽपि दर्शितः ।

ततो मुष्टिमुपादाय हविषोऽन्तस्ततः स्वयं ।

कलशं जलसम्पूर्णं गृहीत्वोभयमेव च ॥

पितॄणां ब्राह्मणानाञ्च हस्ताग्रात् प्रभृति चरन् ।

अपसव्यं क्रमात् सर्वांस्तांस्तु पिण्डान् बहिर्मुखः ॥

त्रिरेवं पात्रगं तोयं परीत्य स्रावयेच्छनैः ।

परिक्रम्य च तत्पात्रं तत्रैवाप्यवकुब्जयेत् ॥

इति हस्तोन्मार्जनं ।

अथाचमनादयः पिण्डदानोदीच्याङ्गभूताः पदार्थाः ।

तत्राह मनुः ।

आचम्योदकपरावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् ।

षड़्ऋतूंश्च नमस्कुर्य्यात् पितॄनेव च मन्त्रवत् ॥

हस्तमार्जनानन्तरमाचमनं कुर्य्यात् । एतच्चाचमनं हस्तप्रक्षालन-पूर्वकं त्रिश्च कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

ततोदर्भेषु विधिवत् संमार्ज्य च करौ ततः ।

प्रक्षाल्य च जलेनाथ त्रिराचम्य हरिं स्मरेत् ॥

त्रिरिति निर्वर्त्य पितृकर्माणि सकृदाचमनञ्चरेदित्यस्यापवादार्थं। तच्च यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यं । आचमनानन्तरं पूर्वधृतान् दर्भान् परित्यज्य दर्भान्तराणि धारयेत्। एतच्चाचमनं पितृभ्योगन्धादिदानानन्तरं केचिदाचरन्ति। अपरे तु तत्र चात्र चेत्युभयमप्याचरन्ति। आचमनानन्तरं 'उदक्परावृत्य' उदीचीं दिशं प्रति परिवृत्य परिवर्त्तनेनोत्तराभिमुखो भूत्वेत्यर्थः। 'त्रिः' त्रिवारं, 'आयम्य' निरुध्य। 'शनैः' यथा नातिपीड़ा भवति। 'असून्' प्राणान्। "प्रणवसंयुक्ता[१] गायत्रीं शिरसा सहेत्यादिविहितान् त्रीन् प्राणायामान् कृत्वेति मेधातिथिः। विनैव मन्त्रं प्राणानायम्येति तु कर्कादिवद्धसम्मतं। ते च कात्यायनादिवचनेषु प्राणनिरोधमात्रश्रवणात्तावन्मात्रस्य विवचितत्वं मन्यन्ते। 'ऋतून' वसन्तादीन्, नमस्कुर्य्यात् । पितॄन् नमस्कुर्य्यात् । एतच्च नमस्कारद्वयं 'मन्त्रवत्' मन्त्रसंयुक्तं कर्त्तव्यं ।

तत्र तु नमस्कारे मन्त्रो ब्रह्मपुराणे ।

वसन्ताय नमस्तुभ्यं ग्रीष्माय च नमोनमः ।
वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञऋतवे च नमः सदा ॥
हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।
मास-संवत्सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमोनमः ॥ इति ।

पितृनमस्कारे तु मन्त्रः ।

नमो वः पितरः इषेत्यादि दर्शयिष्यते। अत्र पिण्डानुमन्त्रणपूर्वकमुदक्परावर्त्तनं। तच्च सव्यमङ्गं पुरस्कृत्यापसव्यं वा। प्राणायामस्योत्तराभिमुखस्यैवावस्थितस्य। नमस्कारस्तु पिण्डाभिमुखावर्त्तनादिनोवि-

---

(१) सव्याहृतिं सप्रणवामिति ग०।

मोचान्तकर्मानन्तरं विधेय इत्येते विशेषाः शास्त्रान्तरात् ग्रहीतव्याः।

तत्र तावत्कात्यायनसूत्रे।

अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्त आतमनादावृत्यामीमदन्तेति जपति।

अत्र पितर इति प्रतीकग्रहणेन समग्रोमन्त्रो दर्शितः। स च विनियोगः सव्याख्यानस्साम्नातः शतपथे। तत्र जपत्यत्र पितरोमादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमस्मीतेत्येतदाहेति। तत्रेति पिण्डेषु निहितेषु। पिण्डसम्मुखः स्थित्वात्र पितर इत्यादिकमावृषायध्वमित्यन्तं मन्त्रञ्जपेत्। यथाभागमित्यादि व्याचष्टे, यथाभागमस्मीतेत्यादिना। 'उदङ्ङास्ते' उदङ्मुखो भूत्वा 'आस्ते' आसीत। उदङ्मुखीभावस्याप्रदक्षिणावर्त्तनेनेत्युपाध्यायकर्कः।

उक्तं चाश्वलायनसूत्रे।

निवृताननुमन्त्रयेतात्र पितरोमादयध्वं यथाभागभावृषायध्वमिति सव्यावृदुदङ्ङावृत्येति।

'निवृतान्' विधिपूर्वकं दर्भेषु निहितान्। 'सव्यावृत्' सव्यप्रकारकं सव्यमङ्गं पुरस्कृत्यापसव्यं पश्चात् कुर्वन् परिवर्त्तेत अपदक्षिणं परिवर्त्तेतेत्यर्थः। उदङ्ङित्यनेनोदगन्तमेवावर्त्तनं कर्त्तव्यमिति गम्यते। विष्णुनाप्युक्तं।

दत्त्वा च पिण्डान्निवृताननुमन्त्रयेतात्र पितरोमादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति। ततः सव्यावृदुङ्मुखः परावृत्येति।

एतच्च सव्यावृदावर्त्तनं केषाञ्चिदेव कर्तॄणां न सर्वेषां।

अत्र षड्त्रिंशन्मते।

वामेनावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते।

सव्यं गौतम-शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव चेति ॥

'वामेन' वाममङ्गं पुरस्कृत्येत्यर्थः। 'उदगन्तं' यावदुदङ्मुखो भवति तावदेव नाधिकं। 'केचिदिति गौतम-शाण्डिल्य-शाण्डिल्यायनाख्य-मुनिव्यतिरिक्ता मुनयः। गौतमादयस्तु 'सव्यं' सर्वप्रकारं सव्येनापसव्येन परावर्त्तनं प्रचक्षते। 'उदङ्गास्त' इत्यस्य कालावधिमाह, 'आतमनात्' 'तमनं' ग्लानिः, तदवधि। अत्रोदङ्मुखावस्थानमात्रेण तमनासम्भवाच्छ्वासनिरोधनात्मकं शास्त्रान्तरोपदिष्टं तमनकारणमनुष्ठेयतया सूचितं।

तदाहाश्वलायनः।

यथाशक्त्यप्राणन्नासित्वेति।

'यथाशक्ति' शक्तिमनतिक्रम्य। 'अप्राणन्'। प्राणनिरोधनं कृत्वेत्यर्थः।

तदाह विष्णुः।

यथाशक्ति प्राणनिरोधनं कृत्वेति।

तदनन्तरं 'आवृत्य' आवर्त्तनाख्यक्रियया पिण्डाभिमुखमेत्य। आवर्त्तनञ्च तेनैव मार्गेणेति कर्कः।

अतएव कर्म्मप्रदीपे।

आवृत्य प्राणमायम्य पितॄन् ध्यायन् यथार्हतः[१]।
जपंस्तेनैव चावृत्य ततः प्राणान् प्रमोचयेदिति ॥

'जपन्' अमीमदन्तेतिमन्त्रमितिशेषः। 'तेनैव' वामेनैव मार्गेण।

---

(१) यथार्थत इति ग०।

प्राणान् 'प्रमोचयेत्' उच्छ्वसेदित्यर्थः। अत्र जपतोऽभ्यावृत्तिः प्रतिपादिता । कात्यायनादौ त्वभ्यावृत्त्युत्तरकालञ्जप इत्येतावान् विशेषः। आवृत्यामीमदन्तेति जपति । अत्र प्रतीकग्रहणेन समग्रोमन्त्रो-दर्शितः ।

तदेतत्सर्वं सार्थवादके सव्याख्यानं समग्रेतन्मन्त्रसहितं शतपथे श्रूयते ।

अथ पराङ् परावर्त्तते तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्यस्तिर इव वै तद्भवति स वै आतमितोरासीतेत्याहुरेतावानेव ह्यसुरिति स वै मुहूर्त्तमेवासित्वाथोपपर्य्यावृत्य जपत्यमीमदन्तपितरोयथाभागमावृषायीषतेति यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाहेति ।

'अथे'त्यत्र पितर इत्यादिमन्त्रजपानन्तरं। 'पराङ्' पिण्डापेक्षया पराचीनो यथा भवति, उदङ्मुख इत्यर्थः। 'परावर्त्तते' उपविष्ट एवाप्रदक्षिणं भ्रमन्निव गच्छति । पराङ् पर्यावर्त्तते न हेतुवन्निगद-तुल्योऽर्थवादः। 'तिर इव वै पितरोमनुष्येभ्यः', 'तिरः' तिरोहिताः। इवशब्दः किलार्थे हि शब्दार्थे वा, भुञ्जानाः किल लज्जया पितरो मनुष्येभ्यस्तिरोभवितुमिच्छन्ति।

तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे पराङावर्त्तते ह्रीका हि पितर इति।

'ह्रीकाः' ह्रीमन्त इत्यर्थः। पराङ्पर्यावर्त्तनञ्च 'तिरः'। दक्षिणतः पिण्डरूपमन्नं भुञ्जानान् पितॄ नुदङ्मुखस्य कर्तुस्तिरोहितान् करोतीति कृत्वा तदेतदनुरूपमपेक्षितञ्च कृत्वा पितॄणां कृतं स्यात्। 'आतमितोः' आतमनात्। श्वासनिरोधजपीड़ावधि । 'एतावानेव ह्यसुः'। एताव-देव जीवितं यावत्तमनमिति अविवक्षितोऽयमवधिरित्याह। 'स

वैमुहूर्त्तमेवेति। मुहूर्त्तशब्देनाच श्वासनिरोधजनितग्लानेः प्राचीनः कियानपि कालोलक्ष्यते। 'उपपर्य्यव' पुनः पिण्डाभिमुखमावृत्य। 'आमिषुरिति भुक्तवन्त इत्यर्थः।

आश्वलायनोऽप्याह।

अभिपर्य्यावृत्यामीमदन्त पितरोयथाभागमावृषायीषतेति।

अनेन मन्त्रेण पिण्डाननुमन्त्रयतेत्यर्थः।

तदाह विष्णुः।

पर्य्यावृत्यामीमदन्तेत्यामन्त्रेणेति।

राणायणीयसूत्रकृता गोभिलेन त्वमीमदन्तेत्यस्य मन्त्रस्य जपः पर्य्यावर्त्तमानेन कर्त्तव्य इत्युक्तं।

पिण्डान्निधाय जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्व-मित्यपर्य्यावृत्य पुरोच्छ्वासादभिपर्य्यावर्त्तमानोजपेदमीमदन्त पितरो-यथाभागमावृषायीषतेति।

अत्र पिण्डनिधानानन्तरमापस्तम्बेन मन्त्रान्तरप्रदर्शनपूर्व्वकं का-त्यायनाद्युक्तयोर्मन्त्रयोः पाठान्तरेण सह विनियोगोदर्शितः।

यन्मे माता प्रममाद यच्चचारानन्नुव्रतं तन्मे रेतः पितावृङ्क्तामायु-रन्योपपद्यतां पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः, पितामहेभ्यः स्वधा-यिभ्यः स्वधा नमः, प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः, इत्यु-पस्थायात्र पितरोयथाभागं मादध्वमित्युक्त्वापराङावर्त्तते आोष्मणो-व्यावृत्तेः उपास्तेऽमीमदन्तःपितरः सोम्याः इति व्यावृत्तउष्माण्यभिपर्य्या-वर्त्ततेऽव्यावृत्तो वेति।

आउष्मणोव्यावृत्तेः पिण्डोष्मापगमं मर्यादीकृत्येत्यर्थः। तदनन्तर-

ममीमदन्तेत्यनेन मन्त्रेण पिण्डाभिमुखमावर्त्तेत । अत्रामीमदन्तेत्य-स्यानन्तरं कैश्चित्पिण्डावशिष्टान्नावघ्राणमुक्त्वा प्रत्यवनेजनमुक्तं । तथाचाश्वलायनसूत्रे ।

चरोः प्राणभक्ष्यं भक्षयेन्नित्यं निनयनमिति ।

नासिकया वहता प्राणेन भक्षणमवघ्राणन्तद्यथा निष्पद्यते तथा चरोः पिण्डावशिष्टस्य भक्षयेत् । पिण्डावशिष्टमन्नमवजिघ्रेदित्यर्थः । अनन्तरं 'नित्यं' नियमेन, 'निनयनं' उदकनिनयनं प्रत्यवनेजनमित्यर्थः । विष्णुनाप्युक्तं ।

अमीमदन्तेत्यनुमन्त्र्य शेषावघ्राणं कृत्वा शुन्धन्तां पितर इति पूर्व्ववदुदकनिनयनमिति ।

आपस्तम्बसूत्रे तु पिण्डावशेषस्यावघ्राणमुक्त्वा तस्य समन्त्रकङ्काम्यं भक्षणं चोक्त्वा प्रत्यवनेजनमुक्तं ।

यः स्थाल्यां शेषस्तमवजिघ्रति ये समानाः सममनसः पितरो-यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पतां, वीरं मे दत्त पितर इत्यामयाविना प्राश्यान्नाद्यकामेन प्राश्योयोलमन्नाद्याय तेन वा प्राश्यः पूर्व्ववदेकस्फायां चीनुदकाञ्जलीन् उपनिनीयेति ।

'आमयावी' रोगी। अस्यौचित्याद्रोगनिवृत्तिकामता अचिकित्स्य-रोगाभितप्तस्य विशिष्टलोककामिता वेति गम्यते । अन्नाद्यमन्नन्त-त्कामोऽपि भक्षयेत्। योवान्नाद्याय अलं समर्थः सन् नाद्यात् । अन्नसम्पन्नो भूत्वापि तीक्ष्णतरजठरवैश्वानरविरहेण हविःप्राचुर्य्या-भावादन्नं भुङ्क्ते सोपि रुचिकाम्यया प्राश्नीयादित्यर्थः। एतच्च द्वयं मैत्रायणीयपरिशिष्टे नमस्कारानन्तरमुक्तं । शेषमन्नमिव जिघ्रेदाम-

याव्यन्नाद्यकामोवा प्राश्नीयादिति ।

अत्र शेषावघ्राणस्यार्थवादत्वमुक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्राश्यां न प्राश्यामितियत् प्राश्नीयाज्ज-घन्यमन्नमद्यात्प्रमायुकः स्याद्यन्न प्राश्नीयात् अहविः स्यात् पितृभ्य आवृश्च्येत अवघ्रेयमेव तन्नेव प्राशितमप्राशितमिति ।

'ब्रह्मवादिनः' वेदवादिनः। 'वदन्ति' संशय्य निर्णयन्ति। 'जघन्यं' अमङ्गल्यं। 'प्रमायुकः' अपमृत्युमान्। शेषभक्षणरूपप्रतिपत्त्यभावा-दाहविष्टं। अतएव तदन्नं पितृभ्यः 'आवृश्च्येत' उच्छिद्येतेत्यर्थः। उक्तं शेषावघ्राणं पिण्डावघ्राणन्तु पुरस्ताद्दर्शयिष्यते ।

अत्रामीमदन्तेति मन्त्रजपानन्तरम्प्रत्यवनेजनात्प्रभृत्युल्मुकनिधा-नान्तानि पिण्डदानान्याह कात्यायनः ।

अमीमदन्तेतिजपत्यवनेज्य पूर्ववत् नीवीं विस्रंस्य नमोव इत्य-ञ्जलिङ्करोत्येतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशा वा वय-स्युत्तरे यजमानलोमानि वोर्जमित्यपोनिषिञ्चत्यधायावजिघ्रति यज-मान उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नाविति ।

अत्र पूर्ववदवनेज्येति सम्बन्धः । पूर्ववदित्यनेन पूर्वावनेजनेति-कर्त्तव्यतातिदिश्यते। सा चोदपात्रादिरूपा दर्शितैव पूर्वं ।

शतपथस्तु प्रत्यवनेजनेऽपि तामुपदेशेनैव दर्शयन् सार्थवादकं प्रत्यवनेजनमाह ।

अथोदपात्रमादायावनेनिच्चेत्येव यजमानस्य पितरमसाववने-निच्चेति पितामहमसाववनेनिच्चेति प्रपितामहं तद्यथा जक्षुषेऽभि-षिञ्चेदेवं तदिति ।

'जक्षुषे' भुक्तवते, 'नीविं विस्रंस्येति वामकक्षायामन्तरीयवस्त्र-दशासंगोपनं 'नीविः' तां, 'विस्रंस्य' उन्मुच्य। विस्रंसनविधानादितः पूर्व्वन्तस्याः साधारणं कर्त्तव्यमिति गम्यते। 'नमोव इत्यञ्जलिं करोति' नमोवः पितरोरसायेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिनमस्कारमञ्जलिं करोति। 'अञ्जलिः' करसंपुटः, अञ्जलिमाबध्य पिण्डाभिमुखः पितृभ्यो नमस्कारान् कुर्य्यादित्यर्थः। ते च मन्त्राः वाजसनेयिभिरेवं पठ्यन्ते।

नमोवः पितरोरसाय नमोवः पितरः शोषाय नमोवः पितरो जीवाय नमोवः पितरः स्वधायै नमोवः पितरो घोराय नमोवः पितरोमन्यवे नमोवः पितरो नमोव इति।

आश्वलायनसूत्रे।

अथैतानुपतिष्ठेत नमोवः पितर इषे नमोवः पितर ऊर्जे नमोवः पितरः शुष्माय नमोवः पितरोघोराय नमोवः पितरोजीवाय नमोवः पितरोरसाय स्वधा वः पितरोनमोवः पितरोनमः एता युष्माकं पितर इमास्माकं वोजीवन्त इह सन्तः स्याम मनोन्वाहुवामहे इति चतसृभिः। मनोन्वाहुवामहे नाराशंसेन सोमेन। पितृणाञ्च मन्मभिः। आत एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे ज्योक् च सूर्य्यं दृशे पुनर्नः पितरोमनोददातु दैव्योजनः। जीवं व्रातं सचेमहीति।

आपस्तम्बसूत्रे। वीतोष्मसु पिण्डेषु नमोवः पितरोरसायेति नमस्कारान् जपति।

तैत्तिरीयब्राह्मणे।

नमस्करोति नमस्कारे हि पितृणां नमोवः पितरोरसाय नमोवः पितरः शुष्माय नमोवः पितरोजीवाय नमोवः पितरः

स्वधायै नमोवः पितरोमन्यवे नमोवः पितरोघोराय पितरो-नमोवोय एतस्मिन् लोके स्थ युष्मांस्तेऽनु येऽस्मिन् लोकेमान्तेऽनु य एतस्मिन् लोके स्थ यूयन्तेषां वसिष्ठा भूयास्थ येऽस्मिल्लोकेऽहन्ते वसिष्ठोभूयासं मनोन्वाहुवामहे नाराशंसेन सोमेन। पितॄणां च मन्मभिः। आत एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे। ज्योक्च सूर्यं दृशे। पुनर्नः पितरोमनोददातु दैव्योजनः। जीवं व्रातं सचेमहीति। मैत्रायणीयसूत्रे।

निह्नुतेऽञ्जलिं कृत्वा नमोवः पितरोमन्यवे नमोवः पितरो इषे नमोवः पितर ऊर्जे नमोवः पितरः सुष्माय नमोवः पितरो-रसाय नमोवः पितरोबलाय नमोवः पितरोयज्जीवं तस्मै नमोवः पितरोघोरन्तस्मै स्वधावः पितरोनमोनमोवः पितरः। येऽत्र पितरः प्रेता युष्मांस्तेऽनु य इह पितरोजीवा अस्मांस्तेऽनु येऽत्र पितरः प्रेता यूयन्तेषां वशिष्ठा भूया स्थ य इह पितरोजीवाः अहं तेषां वसिष्ठा भूयासमिति।

निह्नवनं चोपरि पाण्योः करणं। अथ ते प्रस्तरे निह्नवता इत्यादिषु तथा प्रसिद्धेः।

राणायणीयसूत्रच्छन्दोभिलः।

अथ निह्नुवते पूर्व्वस्यां कर्ष्वां दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा नमोवः पितरोजीवाय नमोवः पितरः शोषायेति मध्यमायां सव्योत्तानौ नमोवः पितरोघोराय नमोवः पितरोरसायेति। उत्तमायां दक्षि णोत्तानौनमोवः पितरः स्वधायै नमोवः पितरोमन्यव इति। अथा-ञ्जलिं कृत्वा जपति। नमोवः पितरः पितरोनमोव इति।

'दक्षिणोत्तानाविति दक्षिणपाणिमुत्तानं कृत्वा तदुत्तरपार्श्वे लग्नं सव्यं पाणिं अधोमुखं कृत्वेत्यर्थः । तद्वैपरीत्येन सव्योत्तानत्वमनुसन्धेयं ।

आपस्तम्बेन तु खगृह्ये पुंदैवत्य-स्त्रीदैवत्यपिण्डदानविभागेनोपस्थानमन्त्रा दर्शिताः ।

तत्र ये च वोऽत्र ये चास्मास्वाशंसन्ते च वहन्तां तृप्यन्तु भवन्तस्तृप्यत तृप्यत तृप्यतेत्येतैर्मन्त्रैः पितृवर्गार्थं पिण्डोपस्थानं । याश्च वोऽत्र याश्चास्मास्वाशंसन्ते ताश्च वहन्तां तृप्यत तृप्यत तृप्यतेत्येतैर्मन्त्रैः स्त्रीवर्गार्थं पिण्डोपस्थाने कार्य्यमिति मन्त्रलिङ्गादवगन्तव्यं ।

शाखान्तरे पुनरमी मन्त्राः। तृप्यन्तु भवन्तः पितरोये च भवन्तोऽनु ये चास्मास्वाशंसन्ते तृप्यन्तु चास्मास्वाशंसन्ते तृप्यन्तु पितामहा ये च भवन्तोऽनु ये भवन्तः प्रपितामहा ये च भवन्तोऽनु ये चास्मास्वाशंसन्ते तृप्यन्तु भवन्त्योमातरोयाश्च भवतीरनु याश्चास्मास्वाशंसन्ते तृप्यत तृप्यन्तु भवन्त्यः पितामह्योयाश्च भवतीरनु याश्चास्मास्वाशंसन्ते तृप्यत तृप्यन्तु भवन्त्यः प्रपितामह्योयाश्च भवतीरनु याश्चास्मास्वाशंसन्ते तृप्यत तृप्यन्त्विति ।

व्याख्यातास्त्वेते हरिहरेण। हे पितरः भवन्तस्तृप्यन्तु ये च 'भवतोऽनु' येऽपि युष्मदनुचराः, तेऽपि तृप्यन्तु। बहुवचनं पितृव्याद्यपेक्ष्यं। भ्रातॄणामेकजातानामित्यादिवचनात्। एवं पितामहादिष्वपि यथायथं योजनीयं। ये चास्मास्वाशंसन्ते हविराशंसां कुर्व्वन्ति अदग्धादयस्तेऽपि तृप्यन्त्वेतेन कर्मणा। अन्ते तृप्तिपदाभ्यासोऽतिशयार्थः। स्पष्टार्थमन्यत्।

कठसूत्रे ।

अत्र मिङ्क्ते नमोवः पितरोजीवन्तो भूयास्मेति ।

ब्रह्माण्डपुराणे।

सव्योत्तराभ्यां हस्ताभ्यां वदेन्मन्त्रमिमं सदा।
नमोवः पितर इष इति सम्यगतन्द्रितः॥

सव्योत्तराभ्यां दक्षिणपाणिमुत्तानं कृत्वा तदुपरि सव्यपाणिना अधोमुखेनाञ्जलिं बद्धेत्यर्थः। नमस्कारसंख्यामाह 'षट्कृत्व इति। एतच्च सार्थवादकं शतपथे श्रूयते।

अथ नीविमुद्धृत्य नमस्करोति। पितृदेवत्या वै नीविस्तस्मा-न्नीविमुद्धृत्य नमस्करोति। यज्ञो वै नमो यज्ञियानेवैतानेतत्क-रोति षट्कृत्वो नमस्करोति षड्वा ऋतवः ऋतवः पितरस्तस्मात् षट्कृत्वो नमस्करोतीति।

अत्र शतपथे प्रत्यवनेजननीविमोचानन्तरं नमस्कार उक्तः।

मनुस्मृतौ तु नमस्कारानन्तरं प्रत्यवनेजनमुक्तं। तस्य च स्थान-विशेषः पूर्वावनेजनोदकदेशसाध्यता चोक्ता।

षट्पितृंश्च नमस्कुर्य्यात् पितृनेव च मन्त्रवित्।
उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनरिति॥

यस्योदकस्यैकदेशः पूर्व्वपिण्डस्थाने निनीतः तस्यैवोदकस्य शेष-मेकदेशान्तरं पिण्डान्तिके पुनः पिण्डसमीपे निनयेत् अवनेजनरू-पेण चारयेत्। प्रतिपत्तिश्चेयन्तस्योदकस्य। तथा च शेषशब्द उपपन्नो भवति। अतः कथञ्चित् तस्याभावे नास्ति निनयनमित्युक्ताह मेधा-तिथिः। "गृह्ये तु नित्यं निनयनमित्युक्तं" इति। युक्तञ्चैतत्। अत-एवाश्वलायनपिण्डपितृयज्ञेऽप्युक्तं। "नित्यं निनयनं" इति। अत्राव-नेजननमस्कारोक्तः क्रमः साक्षात्कात्यायन-शतपथाभ्यां विरुद्धत्वा-

त्तदनुसारिभिर्न्न ग्रहीतव्यः। बहुसम्मतस्य शतपथोक्तः क्रमः। यस्तत्रावनेजनस्य स्थानविशेषोजलविशेषश्चोक्तः स तु प्रत्यक्षशास्त्रवि-रोधादर्शनात् ग्रहीतव्यः।

स्मृत्यन्तरे तु पिण्डपात्र-क्षालन-जलेन प्रत्यवनेजनमुक्तं।

तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेदिति ।

व्याघ्रोऽप्याह ।

अद्भिः प्रक्षाल्य तत्पात्रं प्रतिपिण्डन्तु पूर्व्ववत् ।
कृत्वावनेजनं कुर्य्यात् पिण्डपात्रमधोमुखं ॥

अत्र पिण्डपात्रस्यापि अधोमुखकरणं शतपथानुसारिभिरपि गृह्यतां। पात्रक्षालनजलन्तु प्रत्यवनेजनाय तैर्न देयमेव। यतः "तद् तथा न कुर्य्याद्यथा यस्मा अशनमाहरेत्तत्पात्रनिर्णेजनं पाय-येदेवं तत्तस्माद् परास्येद्देवैतान्" इति स्रुक्सम्मार्जनानामग्नौ प्रहरणं निन्दता शतपथेन भोजयितुमभीष्टाय भोज्यमानाय भोजिताय वा लौकिकस्य पात्रनिर्णेजनदानस्य निन्दितत्वेन प्रसिद्धस्य दृष्टान्त-त्वेनोपादानं कृतन्तेनैतेनान्यार्थदर्शनेनान्यत्रापि पात्रनिर्णेजनस्यादेय-त्वमवगम्यते। "एतद्वः पितरोवासः" इत्यनेन यजुषा प्रतिपिण्डं सूत्राणि निदध्यात्। बहुवचनात् त्रिणि त्रिणीति गम्यते। 'ऊर्णा वा' 'ऊर्णाः' मेषरोमाणि। 'दशा वा' 'दशाः' वस्त्राञ्चलसूत्राणि। तेषामपि सूत्र-शब्देनैव संग्रहसम्भवेऽपि सूत्रान्तराद्दशानां जघन्यत्वं ख्यापयितुं पृथगुपन्यासः। अतएव दशानां क्वचिन्निषेध एव स्मर्य्यते। "दशां विव-र्ज्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्याहतवस्त्रजां" इति। 'वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा', शतवर्षस्यायुषः समं भागद्वयं परिकल्प्य द्वे वयसी कल्पेते,

उत्तरे उपरितने वयसि वर्त्तमानस्य यजमानस्य लोमानि, तानि च प्रशस्ताङ्गत्वादुपरस्थितान्येव ग्राह्याणि, "उत्तरे वयस्युरोलोमानि" इति सूत्रान्तरदर्शनात्। वाशब्दादस्मिन्नपि वयसि सूत्रादीनां विकल्पेनावकाशो दर्शितः। एतच्च सूत्रादि वस्त्राभावे वस्त्रस्थाने दातव्यं। सति तु वस्त्रे वस्त्रमेव। अतएवाश्वलायनेन वासो दद्यादित्युक्तोक्तं।

दशामूर्णास्तुकां वा पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वलोमैतद्वः पितरो वासोमानोऽतोऽन्यत् पितरो युङ्ध्वमिति।

'ऊर्णास्तुका' ऊर्णाखण्डं।

वायुपुराणे चोक्तं।

वस्त्रार्थे सूत्रमेव वेति।

न चैवं मन्तव्यं वस्त्रार्थे सूत्रमेव देयं न कदाचिदपि वस्त्रमिति।

यत आह विष्णुः।

अथ वस्त्रमभावे दशामूर्णाया एतद्वः पितरोवासोमानोऽतोऽन्यत् पितरो युङ्ध्वमिति।

ब्रह्मपुराणेऽपि।

दद्यात् क्रमेण वासांसि दशां वा श्वेतवस्त्रजामिति।

यदपि व्याघ्रेणोक्तं।

एतद्वः पितरोवासो दशां दद्यात् पृथक् पृथगिति।

तदपि वस्त्राभाव इति व्याख्येयं। अत्र कात्यायनाभिमतामन्त्रान्तरं त्रिष्वाश्वलायनाभ्यामुक्तवाक्ये दर्शितं।

आपस्तम्बेनापि मन्त्रान्तरं दर्शितं।

एतानि वः पितरो वासांस्यतोनान्यत्पितरो मायोष्टेति वाससो

दशां छित्वा निदध्यादूर्णास्तुकां वा पूर्व्वे वयस्युत्तर आयुषि स्वं लोमेति।

राणायणीयसुत्रच्छन्दोभिलस्त्वप्रदच्चिणत्वादितिकर्त्तव्यताविशेषेण सह मन्त्रान्तरमाह ।

सव्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वापसलवि: पूर्व्वस्यां कर्ष्वां पिण्डं निदध्यात् । पितुर्नाम गृहीत्वासावेतत्ते वासोये चात्र त्वानु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेत्यप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोरिति।

अत्र नामग्रहणमुपलचणं गोत्रादिग्रहणस्य ।

अत एव ब्रह्मपुराणे ।

एतद्वः पितरोवासस्त्विति जल्पन् पृथक् पृथक् ।
अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः ॥

मैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञे तु कश्चिद्विशेषो दर्शितः।

एषा युष्माकं पितर इत्यूर्णां दशां वाभ्यस्यति मा अस्माकमित्य-वशिष्टावेच्चते लोमोत्तरवयसि न्यसेदतोऽन्यः पितरोऽन्या मायोष्टेति।

मानवमैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञसूत्रे तु पिण्डेषु दास्यमानस्य दशादेः पूर्वं प्रोक्षणमुक्तं ।

वासः उर्णां दशां वाभ्युच्य पिण्डदेशे निदधाति रोमोत्तरवयसि छित्वा वाससोदशां वातोऽन्यत्पितरोन्या मायोष्टेति निदध्यादिति ।

मन्त्रान्तरमाह विष्णुः।

येऽत्र पितरः प्रेता य इति वासोदेयमिति ।

कठानां श्राद्धकल्पेऽपि ।

येऽत्रपितरः प्रेता इति वासांसि निदध्यादिति ।

अत्र प्रतीकग्रहणेन विनियुक्तो मन्त्रः समग्रः प्रदर्श्यते।

येऽत्र पितरः प्रेता युष्मांस्तेऽनु य इह पितरोजीवा अस्मांस्तेऽनु येऽत्र पितरः प्रेता यूयन्तेषां वसिष्ठा भूयास्त इह पितरोजीवा वयन्तेषां वसिष्ठा भूयास्म एतानि वः पितरो वासांस्यतोनोऽन्यत्पितरोमायुषन् वीरान्नः पितरोधत्तेति ।

अत्र कात्यायनसूत्रव्यतिरिक्तेषु बहुतरशाखा-कल्पसूत्र-स्मृति-पुराणादिषु सूत्रदानात् पूर्वं गृहोदीक्षण-पिण्डावेक्षणाञ्जनाभ्यञ्जन-दानान्युक्तानि ।

तत्र तावदाह गोभिलः ।

गृहानवेक्षते गृहान्नः पितरोदत्तेति, पिण्डानवेक्षते सदोवः पितरोदेष्मेति ।

गृहान्नः पितरोदत्तेत्यनेन मन्त्रेण गृहानवेक्षते पत्नीं वा, गृहाः पत्नीति तेनैवोक्तत्वात् । 'सदोव इत्यादिना पिण्डानवेक्षत' । वाजसनेयिनस्तु सदोव इत्यस्य स्थाने सतोव इति पठन्ति ।

शतपथे त्वाशीरूपार्थाभिधानादस्य मन्त्रस्योपस्थाने साधनत्वं गम्यते ।

गृहान्नः पितरोदत्तेति गृहाणां हि पितर ईषत एषो एतस्याशीःकर्मण इति गृहानवेक्षमाणेनाप्युपस्थानं कर्तुं शक्यत एवेत्यविरोधात् शतपथानुसारिभिरपि गृहानवेक्षमाणैरेव पिण्डोपस्थानं विधेयम् ।

अस्य मन्त्रद्वयस्योपस्थाने विनियोगमाहापस्तम्बः ।

गृहान्नः पितरोदत्त सदोवः पितरोदेष्मेति पितॄनुपतिष्ठत इति ।

अत्राप्यविरोधाद्गृह-पिण्डावेक्षणाभ्यां उपस्थानस्य समुच्चयोऽनुसन्धेयः ।

अञ्जनाभ्यञ्जने तु वायुपुराणे ।

अञ्जनाभ्यञ्जनं दद्यात् सूत्रप्रणयनं तथा ।

काशैः पुनर्भवैः कार्य्यमश्वमेधफलं लभेदिति ॥

काशैरित्युपलक्षणं कुशादीनां। अतो विहितानां दर्भाणां पवित्र-तृणानां वा मध्ये यथाप्रशस्तं यथालाभं वा केनचिदेकेनाञ्जना-भ्यञ्जने कर्त्तव्ये। अत्राञ्जनशब्देनाक्ष्णोः प्रसाधनाय क्षमं किमपि कृष्णवर्णं द्रव्यं लोकप्रसिद्धमेव। अभ्यञ्जनञ्च स्नेहद्रव्यम्। तदुभय-द्रव्यसाध्ये क्रिये अञ्जनाभ्यञ्जनशब्दाभ्यामुच्येते।

अत्रापेक्षिताः केचन विशेषा ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शिताः।

गृहीतैर्दर्भपिञ्जूलैस्त्रिभिश्चैव यथाविधि।
अपसव्यं पितृभ्यस्तु दद्यादञ्जनमुत्तमम्॥
नामान्युच्चार्य्य पूर्वेषां वस्त्रार्थे सूत्रमेव च।
एकं पवित्रं हस्ते तु पितॄणाञ्च सकृत् सकृत्।
तैलं मन्त्रेण दातव्यं पिण्डेभ्योऽभ्यञ्जनं हितं॥

अत्रैकैकस्मिन् पिण्डे त्रिभिर्दर्भपिञ्जूलैरञ्जनमित्येकोविशेषः। अप-सव्यमित्यपरः। 'उत्तमं' श्रेष्ठं, त्रैककुदन्ददातीत्यर्थः। 'नामान्युच्चार्य्ये-त्यत्र गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नामुच्चारणं विवक्षितं। 'एकं पवित्रं' एकशिखं पवित्रं, तत्करे गृहीत्वा पितॄणां पिण्डेभ्यस्तेन पवित्रेण तैलरूपमभ्य-ञ्जनमेकैकस्मिन् पिण्डे कल्पसूत्रादिप्रसिद्धेन मन्त्रेण सकृत् प्रदीयमानं 'हितं' श्रेयस्करं सम्पद्यते। अञ्जनमपि मन्त्रेणैव कार्य्यं। 'सकृत् सकृदिति दर्शयिष्यमाणेन त्रिस्त्रिरित्यनेन सह विकल्प्यते। अवतिष्ठते वा यथाशाखं।

अत्राञ्जने कण्ठोक्तयैव त्रैककुदत्वरूपोविशेषोऽभ्यञ्जने तैलत्वावा-न्तरोऽपि विशेषो ब्रह्मपुराणे दर्शितः।

श्रेष्ठमाङ्गस्त्रिककूदमञ्जनं नित्यमेव च ।
तैलं कृष्णतिलेभ्यस्तु यत्नात् सुपरिरक्षितमिति ॥

'त्रिककुदं' त्रिककुत्पर्वतोद्भवं नीलाञ्जनशब्देन लोके प्रसिद्धतरम् । तत्पिण्डोपचारे श्रेष्ठमाङ्गमुनयः । 'श्रेष्ठमाङ्गरित्यभिधानात्तदभावे कज्जलाभ्यनुज्ञा गम्यते ।

अत्राञ्जनाभ्यञ्जनयोः क्रमविशेषं मन्त्रञ्चाहाश्वलायनः ।

असावभ्यंक्ष्वासावंक्ष्वेति पिण्डेष्वभ्यञ्जनाञ्जने वाचा दद्यादिति ।
विष्णुरप्याह ।

ततोऽसावभ्यंक्ष्वेत्यभ्यञ्जनं दद्यादसावंक्ष्वेत्यञ्जनमिति ।

'तत इत्यवनेजनानन्तरम् । 'असावभ्यंक्ष्वेत्यभ्यञ्जनं पिण्डोपरि प्रतिपिण्डं दद्यात् । 'असावित्यनेन सम्बोधनरूपेण पित्रादिगोत्रसम्बन्ध-नाम्नां ग्रहणं विवक्षितम् । 'असावंक्ष्वेति मन्त्रेण पिण्डोपरि प्रतिपिण्डमञ्जनं दद्यादिति ।

राणायनीयसूत्रकृद्गोभिलस्तु वायुपुराणोक्तमेव क्रममनुसरन्मन्त्रान्तरमाह ।

सव्येनैव पाणिना दर्भपिञ्जूलीं गृहीत्वापसलविः पूर्वस्यां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वासावेतत्त आञ्जनं येचात्र त्वानु यांश्च त्वमनु तस्मै स्वधेत्यप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोस्तथा तैलं तथा सुरभीति ।

'दर्भपिञ्जूली' अञ्जनाभ्यक्ताः । 'सुरभि'गन्ध-माल्यादिकं ।

मैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञेऽप्येतत्क्रमसहितं मन्त्रान्तरं दर्शितम् । अञ्जनाक्ताः शलाकाः प्रतिपिण्डं निदधात्यंक्ष्वासावित्यञ्जनेनाभ्यंक्ष्वासावित्यभ्यञ्जनेनेति ।

'शलाकाः' दर्भशिखाः ।

मानवमैत्रायणीयसूत्रेऽपि ।

आंचासावित्यञ्जनस्य प्रतिपिण्डं लेपं निर्मार्ष्ट्यभ्यंचासावित्यञ्जनस्येति । आहापस्तम्बः ।

अञ्जनाभ्यञ्जने वाससि त्रिरनुपिण्डं दद्यात्यंक्ष्व ततोऽसावांक्ष्व पितामहासावांक्ष्व प्रपितामहासावित्याञ्जनमेवमभ्यञ्जनमभ्यंक्ष्वेति मन्त्रं सन्नमति, यदि नामानि न विन्द्यादाञ्जतां मम पितर आञ्जतां मम पितामहा आञ्जतां मम प्रपितामहा इत्यञ्जनमेवमभ्यञ्जनमभ्यञ्जतामिति मन्त्रं सन्नमतीति । त्रिरनुपिण्डं दद्यादिति ।

'अनुपिण्डं' एकैकस्मिन् पिण्डे, 'त्रिरिति त्रिवारं । अञ्जनादीनि दद्यात् । 'असाविति सम्बुद्ध्यन्तानि पित्रादिनामान्युच्चार्य्य । यदि श्राद्धकर्त्ता पित्रादिनामानि न जानीयात् तदा आञ्जतां मम पितर इत्यादिप्रयोगः आञ्जनं दद्यात् । एवमेवाभ्यञ्जनं, एवमित्यूह्यमानपदेनाञ्जनमन्त्रेणैवोहमाह 'अभ्यञ्जनमिति, 'मन्त्रं सन्नमतीति । 'सन्नमनं' विपरिणामः । ऊर्ज्जमित्यपोनिषिञ्चतीति । ऊर्ज्जमिति प्रतीकग्रहणेन मन्त्रोविनियुक्तः । स च "ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन्" इति । अनेन मन्त्रेन पिण्डमूलेषु तिलोदकनिषेचनं कार्य्यं । अस्य च व्याख्यानं हरिहरेण कृतं । अत्र सामर्थ्यादापइत्यध्याहारः, हे आपः ! 'स्वधा स्थ पितॄणां हविर्भवथ । ततस्त्र मम पितॄन् तर्पयत । किं कुर्व्वन्त्यः । ऊर्ज्जादि वहत्यः । 'ऊर्ज्जं' बलं प्राणान् शक्तिं वा । 'अमृतं' अमृतत्वकारणं सोमरसं पीयूषं वा 'घृतं' आज्यं । 'पयः' क्षीरं, 'कीलालं' अन्नरसं । 'परिस्रुतं'

सुगं। एवमनेकविधस्पृहणीयतमरसं वहन्त्योऽभूत्वा पितॄणां अक्षय्यां तृप्तिं कुरुतेत्यर्थः।

कठानां श्राद्धकल्पेऽप्येतत्मन्त्रसाध्यस्योदकनिषेचनस्य परिषेचनरूपतोक्ता। ऊर्ज्जं वहन्तीरित्यपः परिषिच्येति।

परिसमन्तात् त्यक्ता 'परिषिच्य', परिषेचनञ्चाप्रदक्षिणं कर्त्तव्यं पित्र्यत्वात्।

आपस्तम्बगृह्ये तु त्रिः पिण्डपरिषेचनं। तत्र च मन्त्रान्तरमुक्तं। उत्तरयोदपात्रेण त्रिः प्रसव्यं परिषिच्येति।

अस्यार्थः। पुत्त्रान् पौत्त्रानभितर्पयन्तीरपोमधुमतीरिमाः। स्वधा पितृभ्यः अमृतं दुहाना आपोदेवीरुभयांस्तर्पयन्त्वित्येतया ऋचा उदकपूर्णपात्रेण सर्वान् पिण्डान् प्रसव्यं त्रिः परिषिञ्चेदिति।

विष्णुना ऊर्ज्जमित्यनेन मन्त्रेण सोदकस्यान्नस्य पिण्डानां समन्तादप्रदक्षिणं विकिरणमुक्तम्।

ऊर्ज्जं वहन्तीरित्यनेन सोदकेनाप्रदक्षिणं पिण्डानां विकिरणं कृत्वेति।

शौनकाथर्वणगृह्ये तु मन्त्रान्तरसहितमन्नेन परिविकिरणमुक्तं। इदमाशंसूनामिदमाशंसमानानामित्यन्नेन प्रसव्यं परिविकिरणमिति।

पिप्पलादश्राद्धकल्पे तु पिण्डशेषान्नमिश्रतण्डुलप्रविकिरणमुक्तम्। इदमाशंसूनामिति शेषेण त्रिः प्रसव्यं तण्डुलान् प्रकिरेदिति।

अन्नविकिरणानन्तरमाह विष्णुः।

अर्घ्य-पुष्प-धूपानुलेपनान्नाद्यभक्ष्य-भोज्यानि निवेदयेदुदपात्रं मधुघृततिलैश्च संयुतञ्चेति।

शालङ्कायनः पिण्डानां विकिरणं कृत्वार्घ्य-पुष्प-धूपानुलेपनान्ना-भक्ष्य-भोज्यं निवेदयेदुदपात्रं मधु-घृत-तिलैः संयुक्तञ्च ।

आह पैठीनसिः ।

धूप-गन्ध-माल्यादर्श-प्रदीपाञ्जनादीनि चोपहरेत् ।

'उपहरेत्' उपहारीकुर्य्यात् । अत्राञ्जनादीनां पिण्डेभ्यः प्रदानं व्याख्यातं ।

इतरेषां गन्धादिक्रमेण वस्त्रदानात् पूर्वं पिण्डेभ्योदानमाह व्याघ्रः ।

गन्ध-पुष्पाणि धूपञ्च दीपञ्च विनिवेदयेत् ।

एतद्वः पितरोवासो दर्श्यां दद्यात् पृथक् पृथगिति ॥

अयं हि शिष्टसमाचारानुगृहीतः पाठक्रमः शक्नोत्येव दर्शयिष्य-माणानि पाठक्रमान्तराण्यविवक्षितानि कर्तुं ।

बृहस्पतिस्तु प्रत्यवनेजनात् पूर्वं गन्धादिदानमाह ।

दीप-धूपैर्माल्य-गन्धैस्तथा वस्त्राञ्जनादिना ।

समभ्यर्च्योदपात्रं तु तेषामुपरि निक्षिपेदिति ॥

'उदपात्रमित्युदपात्रस्थमुदकं । आदिशब्देन भक्ष्य-भोज्य-फल-ताम्बूलादि गृह्यते ।

अतएव देवलः ।

एवं निवेश्य पिण्डांस्तानलंकुर्य्याच्च पूर्ववत् ।

पक्वान्नेन बलिं तेभ्यः पिण्डेभ्योदापयेद् बुधः ॥

ततोदत्तबलिभ्यश्च पिण्डेभ्यो मन्त्रपूर्वकं ।

पिण्डपात्रेण तेनैव दद्यादाचमनोदकं ॥

'पूर्ब्ववत्' पूर्ब्वोक्तेनापसव्यादिविधिना । 'बलिं' उपहारः । 'आचमनोदकं' प्रत्यवनेजनं ।

तथा ।

दक्षिणां सर्व्वभोगांश्च प्रतिपिण्डं प्रदापयेत् ।
भक्ष्यानपूपानिक्षूंश्च व्यञ्जनान्यशनानि च ॥

'दक्षिणाशब्देनात्र रजत-हिरण्यादि ।

अत्र पिण्डप्रदानदिने सिद्धानां भोज्य-भोज्यादीनां मध्ये कस्यचिदेकस्यापि पिण्डेभ्यो निवेदनमन्तरेण भक्षणे यजमानस्य दोषः मनुस्मृति-ब्रह्माण्डपुराणयोरुक्तः ।

यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यं विगर्हितं ।
अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥

गन्धादिदाने सव्यजानुनिपातनादिरूपः कोपीतिकर्त्तव्यताविशेषो मत्स्यपुराणे दर्शितः ।

गन्ध-धूपादिकं दद्यात् कुर्य्यात् प्रत्यवनेजनं ।
जान्वाच्य सव्यं सव्येन पाणिना त्वप्रदक्षिणं ॥
पित्र्यमानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना ।
दीपं प्रज्वालनं तद्वत् कुर्य्यात्पुष्पार्च्चनं बुधः ॥

'आनिधनात्' आ श्राद्धसमाप्तेरपवादवर्ज्जं ।

ब्रह्मवैर्त्ते तु गन्धादिदाने मन्त्रोदर्शितः ।

पिण्डान् परिक्षिपेत् सम्यगपसव्यमतन्द्रितः ।
एतद्वः पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।
पुष्प-गन्धादि-धूपानामेष मन्त्र उदाहृत इति ॥

पिण्डेभ्यो गन्ध-पुष्पादि दत्त्वा ब्राह्मणेष्वाचान्तेषु यजमानेनाघ्राण-मनं कार्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

> गन्ध-धूपादिकं दद्यात् कृत्वा प्रत्यवनेजनं ।
> दीपप्रज्वालनं तद्वत् कुर्यात् पुष्पार्चनं बुधः ।
> अथाचान्तेषु वाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ॥

वारिदानञ्च ब्राह्मणहस्तेषु "शिवा आपः सन्त्वित्यादिभिर्मन्त्रैः कर्त्तव्यं। "अवधायावजिघ्रति यजमान इति। 'अवधायेति प्रत्यवधाय। भूमौ निहितानुद्धृत्य स्थाल्यां निधायेत्यर्थः। 'अवजिघ्रति' पिण्डानां गन्धमुपलभेत। स चायं यजमानसंस्कारः। "अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डान् स यजमानभाग इति शतपथवचनात्। ततश्च नाध्वर्युरव-जिघ्रति। "अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानिति प्रयोगसामर्थ्याद-ध्वर्युरेव प्रत्यवधत्ते। क्वाप्रयोगान्नेति चेत्, स्यात् कालार्थत्वात्। यथा निरूप्याज्यं प्रातर्दोहनमिति ।

मनुना तु प्रत्यवनेजनानन्तरं भूमिष्ठानामेव पिण्डानां क्रमेणा-वघ्राणमुक्तं ।

> उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डादिके पुनः ।
> अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान् यथा न्युप्तान् समाहितः ॥

'यथा न्युप्तानित्यनेन निर्वापक्रमेण पिण्डानामवघ्राणं दर्शितं। "उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नाविति। अत्र आदधातीति वाक्यशेषः। तत्र पूर्वं सकृदाच्छिन्नानि तत उल्मुकं। "सकृदाच्छिन्नान्यग्नावभ्या-दधाति पुनरुल्मुकमपि सृजतीति शतपथश्रुतेः। सूत्रे लजादि-

त्वादल्पाच्तरत्वाच्चोल्मुकस्य पूर्वनिपातः। 'अपि सृजतीति यस्मा-दग्नेरुल्मुकमाहृतं तेन पुनः संयोजयतीत्यर्थः।

आपस्तम्बेन तूल्मुकापिसर्जने मन्त्रोदर्शितः।

"अभून्नोदूतो हविषो जातवेदा आवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वा। प्रादात् पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्प्रजानन्नग्नेः पुनरप्येतु देवानित्ये-कोल्मुकं प्रत्यपिसृज्येति।

गोभिलेन त्वेतेनैव मन्त्रेणोल्मुकाभ्युक्षणमुक्तं।

अभून्नोदूतो हविषो जातवेदा इत्युल्मुकमद्भिरभ्युक्ष्य द्वन्द्वं पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यभिहारयेदिति।

आश्वलायन-पिण्डपितृयज्ञसूत्रे तु मनस्वतीजपानन्तरं पिण्डप्रवाहण-मुक्तं।

अथैतान् प्रवाहयेत् "परेतनः पितरः सोम्यासोगम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः दत्तास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिञ्च नः सर्ववीरं नियच्छतेति।

'प्रवाहयेत्' हस्तेन युगपत्सर्वान् प्रवाहयेत्।

आपस्तम्बेन तु प्रवाहणात् पूर्वमुपस्थानमुक्तं।

"उत्तिष्ठत पितरः प्रेतशूरा यमस्य पन्थामनुवेता पुराणन्धत्ताद-स्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्राणोब्रूताद्भागधी देवतास्विति पितॄनु-त्थापयति "परेतपितरः सोम्या इति प्रवाहाण्या पितॄन् प्रवाहयतीति।

'उत्थापयति' हस्तेन युगपत् सर्वान् पिण्डान् भूमेः किञ्चिदुत्क्षि-पेदित्यर्थः।

मैत्रायणीयसूत्रेऽपि।

प्रजापते न त्वदित्युत्तिष्ठत परेत पितर इति यजमानः प्रवाहणीं जपति उभौ मनस्वतीर्मनोऽन्वाहवामह इति तिस्रः वयं सोमव्रते तव मनस्तनुषु बिभ्रतः प्रजावन्तः सचेमहीति चाच्चन्नमीमदन्तेति चेति ॥

इत्याचमनादयः पदार्थाः ।

अथान्वाहार्यकाख्यश्राद्धाङ्गभूतं[१] द्विजभोजनात् पूर्वकालीनमग्निमत्कर्तृकं पिण्डप्रदानं ।

तत्रोपकरणसम्भरणं मात्स्य-पाद्मयोरुक्तं ।

पिण्डभूमौ प्रयत्नेन तिस्रः कर्षूश्च कारयेत् ।
ता वितस्त्यायतीः कार्याः चतुरङ्गुलविस्तृताः ॥
दर्वीत्रयन्तु कुर्वीत खादिरं रजतान्वितं ।
अरत्निमात्रं परिश्लक्ष्णं हस्ताकाराग्रमुत्तमं ॥

'कर्षूः' अवटः । सा च कैश्चित् सलिलेन पूर्यते, कैश्चित् तत्र पिण्डनिर्वापः क्रियते । त्रित्वाभिधानं पित्रादिवर्गपिण्डापेक्षया । 'दर्व्यः' स्रुग्विशेषाः । तास्तु हविरुद्धरण-पिण्डप्रक्षेपणार्थाः क्रियन्ते । अग्नौकरणानन्तरञ्च तत्रैवोक्तं ।

प्राचीनावीतिना कार्य्यमतः सर्वं विजानता ।
षट् च तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा तथोदकं ॥
दद्यादुदकपात्रैस्तु सलिलं सव्यपाणिना ।
जलं त्रिः सव्यं यत्नेन दर्भयुक्तो विमत्सरः ॥

उदकपात्रेणोदकदानं कार्य्यं । अप्रदक्षिणेन त्रिर्जलदानं परिषेचनाख्यं ।

---

(१) श्राद्धान्तर्भूतमिति ख० ।

विधाय लेखां यत्नेन निवापायावनेजनं ।
दक्षिणाभिमुखः कुर्य्यात्ततोर्द्दर्वीं निधाय वै ॥
विधाय पिण्डमेकैकं दर्व्यामाधाय च क्रमात् ।
निनयेदथ दर्भेषु नाम-गोत्रानुकीर्त्तनैः ॥
तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमज्ज्याल्लेपभागिनां ।
तथैव च बुधः कुर्य्यात् पुनः प्रत्यवनेजनं ॥
षडप्यृतून्नमस्कृत्य गन्ध-धूपार्पणादिभिः ।
एवमाहृत्य तत्सर्वं वेदमन्त्रैर्यथोदितैः ॥
ततः कुलान्तरे दद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान् बुधः ।
तद्वत् पिण्डादिकं कुर्य्यादावाहन-विसर्ज्जने ॥
ततो गृहीत्वा पिण्डेभ्यो मात्राः सर्वाः क्रमेण तु ।
तानेव विप्रान् प्रथममाशयेत् यत्नतो नरः ॥

'मात्रा' लेशः ।

यस्माद्दत्ता हृता मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।
अन्वाहार्य्यकमित्युक्तं तस्मात्तच्चन्द्रसङ्क्षये ॥
पूर्वं दत्त्वा तु तद्धस्ते सपवित्रं तिलोदकं ।
तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत्तु स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥

आह मनुः ।

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।
ता एव विप्रानासीनान् विधिवत् पूर्वमाशयेत् ॥
तेषान्दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकं ।
तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत्तु स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥

शेषा त्वितिकर्त्तव्यता पूर्वोक्तपिण्डदानेन समाना वेदितव्या। आश्वलायन-पिण्डपितृयज्ञसूत्रे पिण्डप्रवाहणमुक्तं।

अग्निं प्रत्येयादग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैरिति गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वाजिहिंसिमग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु करोतु मामनेनसमिति।

प्रवाहणानन्तरमेवाह आपस्तम्बः।

प्रजापते न त्वदेतानिति यज्ञोपवीतिगार्हपत्यदेशं गच्छति यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति।

मैत्रायणीयसूत्रे।

परेत न पितर इति यजमानः प्रवाहणीं जपति। उभौ मनस्वतीर्मनोऽन्वाह्वामह इति तिस्रो वयं सोमव्रते तव मनस्तनुषु बिभ्रतः। प्रजावन्तः सचेमहीति चाक्षन्नमीमदन्तेति च प्राप्यतेम्य-इधीमहीति गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति।

मानवमैत्रायनीयसूत्रे।

परेत नः पितरः सोम्यास इति प्रवाह्य इति प्रजापते न त्वदित्येतयोपतिष्ठत्यक्षन्नमीमदन्तेति पुनरिति मनस्वतीर्जपन्नग्ने तमद्येत्येतया गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति।

कठानां सूत्रे।

आते अग्न इति दक्षिणाग्निं हुत्वा तस्मिन् समिध आधायावृत्य जपति मनोऽन्वाहुवामह इति तिस्रोयदन्तरिक्षमिति गार्हपत्यमिति।

शौनकाथर्वणपिण्डपितृयज्ञसूत्रे।

पिण्डनिर्वापानन्तरं। आपोऽग्निरित्यद्भिरग्निमवषिच्य पुत्रं पौत्र-

मभितर्पयन्तीरित्याचामत मम प्रततामहास्ततामहास्तताः सपत्नी-
कास्तृप्यन्त्वाचमन्तु । प्रसव्यं परिषिच्य वीरान्मे प्रततामहादत्त वीरान्मे
ततामहादत्त वीरान्मे पितरो दत्त पितॄन् वीरान् याचते नमोवः
पितर इत्युपतिष्ठते अचन्नित्युत्तरस्तुवमवधूय परापातेति परापाय
यथातः पित्र्योपवीति-यज्ञोपवीती यत्र इदं पितृभ्यः सह मनोभ्र-
रिति मन उपाह्वयामि मन उपाह्वयन्ति मनोऽन्वाह्वामहे नारा-
शंसेन स्तोमेन पितॄणां च मन्मभिः । आत एतु मनः पुनः क्रत्वे
दक्षाय जीवसेज्यो क्च सूर्यं दृशे पुनर्नः पितरो मनो ददातु
दैव्योजनः जीवं व्रातं सचेमहि वयं सोमव्रते तव मनस्तनुषु बिभ्रतः
प्रजावन्तः सचेमहि । ये समानाः सुमनसो जीवाजीवेषु मामकाः ।
तेषां श्रीर्मयि कल्प्यतामस्मिन् गोष्ठे शतं समा इति । यच्चरु-
स्थाल्यामोवावशिष्टं भवति । तस्योष्म भक्ष्यं भक्ष्ययित्वा ब्राह्मणाय
दद्यात् । यदि ब्राह्मणो न लभ्येत स्वयमभ्यवहरेत् निजाय दा-
सायेत्येके पर्युक्षणिं समिधश्चादाय मा प्रगामेत्यावर्ज्योर्जं बिभ्रदिति
गृहानुपतिष्ठते । रमध्वमाविभीत नास्मिन् गोष्ठे करिषिणः ऊर्जं
दुहानाः शुचयः शुचिव्रताः गृहाजीवन्त उपवः सदेमः । ऊर्जं मे
देवा अददुः ऊर्जं मनुष्या ऊर्जं पितृभ्यः माहार्षमूर्जस्वन्तो गृहा
मम । पयो देवा अददुः पयो मनुष्या उत पयः पितृभ्यः माहार्षं
पयस्वन्तो गृहा मम । वीर्यं मे देवा अददुः वीर्यं मनुष्या उत वीर्यं
पितृभ्यः माहार्षं पयस्वन्तो गृहा ममेत्यन्तरूपातीत्यतोऽन्तोऽग्निरभ्यु-
क्ष्योयन्नो वसुवित्तमः । अस्योपसव्यं मारिषामा यं रक्षतु नः प्रजां ।
अस्मिन् सहस्रं पुष्या समेधमानः स्वे गृहे । इमे समन्दिषीमह्या-

युष्मन्तः सुमेधसः त्वमग्ने ईडितः । आत्वाग्न इधीमहीत्यभूदूत इत्यग्निं परिणयति । यदि सर्वः प्रणीतः स्याद्दक्षिणाग्नौ तदाहिताग्नेर्गृह्येऽप्यनाहिताहिताग्नेः । इदं पित्रे कृतमस्तीदं वित्तयाभिपीतरश्मिन्वावेदन्निति योह यजते तं देवा विदुः, यो ददाति तं मनुष्याः, यः श्राद्धानि कुरुते तं पितरस्तं पितरः, इत्यन्वाहार्यान्तर्भूतपिण्डदानं ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे श्राद्धकल्पे पिण्डदानप्रकरणं नाम पञ्च-
दशोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

अथ षोड़शोऽध्यायः ।

अथ सुप्रोक्षितादयः पदार्थाः ।

अत्राह विष्णुः ।

ततः सुप्रोक्षितमिति श्राद्धदेशं प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्य्यात् ।

'तत इति पैतृकद्विजपुरःसरं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनोदकं दत्त्वा ।

'सर्वमिति वक्ष्यमाणमब्दवाचनादि ब्राह्मणविसर्जनान्तं ।

मानव-मैत्रायणीयसूत्रे ।

सुप्रोक्षितमस्त्वक्षय्यमस्त्वक्षताः सन्त्विति ।

एतच्च यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यमित्युक्तं नागरखण्डे ।

नमस्कृत्य पितॄन् पश्चात् सुप्रोक्षितमतःपरं ।

कृत्वा सव्येन राजेन्द्र याचयित्वा वराशिषः॥

'आशिषः' वक्ष्यमाणस्वरूपाः ।

अत्र पूर्वधृतपवित्राणामुच्छिष्टोद्धृतत्वेन द्विजैः परित्यक्तत्वात् सपवित्रकरत्वार्थं सुप्रोक्षितानन्तरं द्विजपाणिषु दर्भाः प्रदेयाः ।

आह कात्यायनः ।

आचान्तेषु उदक-पुष्पाक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्यादिति ।

पाद्य-माल्ययोरपि ।

तथाचान्तेषु चाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ।

तथा पुष्पाक्षतान् पश्चादक्षय्योदकमेव च ॥

अक्षतशब्देन यवा उच्यन्ते ।

ब्रह्मपुराणे ।

आचान्तेषूदकं दद्यात् पुष्पाणि[१] सयवानि च ।

यवोऽसीति पठेन्मन्त्रं श्रद्धा-भक्तिसमन्वितः ॥

यवदानञ्च वैश्वदेविकद्विजहस्तेष्वेव । पित्र्यहस्तेषु तु तिल-दानमेव कार्य्यं ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

ततस्त्वभ्युक्ष्य तां भूमिं दत्त्वापः सुमनोऽक्षतैः ।

सतिलाम्बु पितृभ्यादौ दत्त्वा दैवेषु साक्षतं ॥

'तत इत्याचमनदानानन्तरं ।

अत्रोदकादिदाने मन्त्रानाह शातातपः ।

अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्सु प्रतिष्ठितं ।

ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।

लक्ष्मीर्वसेत् सदा सोमे सौमनस्यं सदास्तु मे ॥

अक्षतं चास्तु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च मे ।

यद्यत् श्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥

अत्रोदकदानादौ यथालिङ्गं मन्त्राणां विभज्य विनियोगोऽनुसन्धेयः ।

अत्रोपाध्यायकर्क आह ।

इदमम्बु पुष्पाक्षतदानं देवेषु तु सव्येन । पित्र्ये त्व"सव्येन कार्य्यं । केचित् पुनः पित्र्ये सव्येनेच्छन्ति । तन्न । पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः । पित्र्य इत्यतिदेशात् ।

---

(१) पुष्पानीति ख० ।

शङ्खधरस्त्वाह ।

न ह्यत्राम्बुप्रभृतीनां पित्राद्युद्देशेन दानं क्रियते किन्तु हस्ते प्रक्षेपमात्रं अतोऽस्य पित्र्यत्वाभावात् सव्येनैव कर्त्तव्यतोचितेति ।

तथा च वृद्धशातातपः ।

ततः पुष्पाणि सव्येन सोदकानि पृथक् पृथक् ।

दर्भपाणिः प्रदद्यात्तु यतवाक्काय-मानस इति ॥

हस्तदत्तानां चाम्बु-पुष्पाक्षतानां चिरधारणप्रयोजकभाविकार्य्याभावान्न दैवकृतकार्य्याणां कस्मिंश्चिच्छुचौ देशे विप्राः प्रक्षेपं कुर्य्युः । ततः पुनरपि तेषां दानं कर्त्तव्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जल-पुष्पाक्षतोदकम् ।

दत्वाशीः प्रतिगृह्णीयाद्द्विजेभ्यः प्राङ्मुखोबुधः ॥

पुनःशब्देन पूर्वमप्यस्य दानं सूचितं । आशीरित्याशिषः ।

मत्स्यपुराणवचने पाठान्तरम् ।

ततः स्वधावाचनिकं विश्वेदेवेषु चोदकं ।

दत्वाशीः प्रतिगृह्णीयाद्द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ॥

आशिषां याचने तत्प्रदाने च वाक्यं तत्रैव दर्शितम् ।

अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः ।

गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः पुनः ॥

दातारोनोऽभिवर्द्धन्तामन्नं चैवेत्युदीरयेत् ।

एताः सत्याशिषः सन्तु सन्त्वित्युक्तश्च तैः पुनः ।

स्वस्तिवाचनिकं कुर्य्यात् पिण्डानुद्धृत्य भक्तितः ॥

मनु-विष्णू ।

> विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः ।
> दक्षिणान्दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन् ॥
> दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
> श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति ॥

'विसृज्य' यथासुखं विहाराय पीठेभ्यः समुत्थायानुव्रजंश्चरणक्षालनमण्डलसमीपमानीय, दक्षिणान्दिशमवलोकयन् दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादिकान् वरानभिलषितानि पितृभ्यः 'याचेत' प्रार्थयेत। दातार इत्यादि बहु देयञ्च नोऽस्त्वित्यन्तमुक्त्वाह बौधायनः ।

> अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
> याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ॥

वरयाचने क्रियमाणे ब्राह्मणैः प्रतिवचनं वरप्रदानवाक्यमुच्चारणीयं । तद्यथा सन्त्वघोराः पितरः। वर्द्धतां वो गोत्रं। अभिवर्द्धन्तां वो दातारः । अभिवर्द्धन्तां वो वेदाः । अभिवर्द्धतां वः सन्ततिः । मा विगमद्वः श्रद्धा । अस्तु वो बहु देयं । भवतु वो बह्वन्नं । लभध्वमतिथीन् । सन्तु वो याचितारः । मा याचध्वं कञ्चन । सन्त्वेताः सत्या आशिष इति । अत्र पूर्वप्रदर्शितैर्मत्स्यपुराणे विसर्जनात् प्रागेव प्राङ्मुखेन ब्राह्मणेभ्यो वरयाचनं कर्त्तव्यमित्युक्तम् ।

मनु-विष्णुभ्यान्तु विसर्जनानन्तरं दक्षिणामुखेन पितृभ्यश्च कार्य्यमित्युक्तम् । तदेवं विरोधे विकल्पः शाखाभेदेन व्यवस्था वा वेदितव्या। द्विवारं वरयाचनं कर्त्तव्यम् ।

अत्राह संग्रहकारः ।

दातार इति याचोक्ता वरार्थं प्रार्थना स्मृतौ ।
तां सुरप्रीतिसम्प्रश्नात् प्राक्प्रचेतास्तु मन्यते ॥
याज्ञवल्क्यस्तथा वक्ति प्रश्ने निर्वर्त्तिते सति ।
पारस्करः स्वस्ति वाच्यं कृत्वाशीर्वचनं(१) जगौ ॥
विसर्जितेषु विप्रेषु वशिष्ठेषु मनुर्जगौ ।
यान्यत्र कालभेदेन कर्माणि मुनयोजगुः ॥
स्वगृह्योक्तानुसारेण विकल्पस्तेषु युज्यते ।
न गृह्यादिस्मृतिर्येषां श्राद्धादावुपलभ्यते ।
कर्त्तुमर्हन्ति ते कृत्स्नं यस्य कस्य मुनेर्मतं ॥

अत्र यद्विसर्जनात्पूर्वं वरयाचनं तन्मत्स्यपुराणोक्तप्रकारकं । यत् पुनस्तदनन्तरं तन्मनु-विष्णूक्तप्रकारं कार्य्यमिति विवेकः । अथवैतयोः प्रकारयोः साग्निकानग्निककर्त्तृकश्राद्धभेदेन व्यवस्था । अत एव साग्नि-कश्राद्धमधिकृत्य मत्स्यपुराणे एवोक्तं ।

विसर्ज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु तेषां कृत्वा प्रदक्षिणं ।
दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् पितॄन् याचेत साग्निकः ॥

अत्र यदा प्राङ्मुखोवरयाचनग्रहणं कुर्य्यात्तदायज्ञोपवीत्येव, यदा तु दक्षिणामुखस्तदा प्राचीनावीतीति विवेच्यं । यदा तु पितॄन् प्रार्थयते तदा पितॄणां सम्मुखत्वेऽपि परोक्षवन्निर्द्देशप्रसङ्गाद्घोरत्वसङ्गावदुर-भिप्रायानौचित्यापाताच्चाघोराः पितरः सन्त्वित्येतावतो लोप इति कश्चित् ।

आह शातातपः ।

---

(१) कृत्वाशीर्यद्वयमिति । ग० ।

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थमिष्टान् कामांस्तु वाचयेत् ।
दीर्घाः सूर्य्यहया नद्यो विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
एवमेषां प्रमाणेन दीर्घमायुरवाप्नुयां ॥
दक्षिणायाञ्च सर्वत्र बहुदेयं तथास्तु नः ।
एवमस्त्विति तैर्वाच्यं मूर्द्ध्ना ग्राह्यञ्च तेन तत् ॥

आशीःप्रतिग्रहानन्तरं यजमान-तत्पुत्र-पौत्रादयः पिण्डदेवता-नमस्करणं कुर्य्युरिति कश्चित् । इह ब्राह्मणविसर्जनात्पूर्वकालमन्ववा-यस्याशीःप्रतिग्रहस्यानन्तरं पिण्डोद्धरणं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कार्य्य-मिति यद्यपि पूर्वोक्तमत्स्यपुराणवाक्ये दर्शितं तथापि स्वस्तिवाचनात् पूर्वं पात्रचालनं कर्त्तव्यं ।

अत एव प्रचेताः ।

ततस्तु स्थापयेत् पिण्डान् विप्रपात्राणि चैव हि । इति ।

अकृत्वा तु पात्रचालन-स्वस्तिवाचने दोषमाह नारायणः ।

अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
निराशाः पितरस्तेषां शप्त्वा यान्ति यथागतिः ॥

बृहस्पतिरपि ।

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशैः पितृभिर्गतैः ॥

भविष्योत्तरेऽपि ।

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
तेषां निराशाः पितरो भवेयूराक्षसार्दिताः ॥

पात्रचालने कांश्चित् कर्त्तृत्वेनोपदिश्य कांश्चिन्निषेधति जातूकर्ण्यः ।

पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः।
न स्त्रीभिर्न च बालेन नासजात्या कथञ्चन॥

नागरखण्डेऽपि।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नान्येनैव च केनचित्।
श्राद्धे पिण्डञ्च पात्रञ्च स्वयमेव प्रचालयेत्॥

पात्राण्युत्थापयेदित्यनुवृत्तावाह प्रचेताः।

स्वयं पुत्रोऽथवा यश्च वाञ्छेदभ्युदयम्परं॥
न स्त्रियो न च बालश्च नान्यजातिर्न चाव्रतः।
श्राद्धे भोजनपात्राणि स्वयमेव प्रचालयेत्॥

'स्वयमिति पुनर्वचनमादरार्थं। 'अन्यजातिः' यजमानजातिमपेक्ष्य हीनजातिमान्। 'अव्रतः' अनुपनीतः, अनुपनीतग्रहणेनैव बालस्यापि निवृत्तौ सिद्धायां बालग्रहणमुपनीतादेरप्यज्ञस्य निवृत्त्यर्थं। अज्ञेऽपि बालशब्दप्रयोगदर्शनात्।

भविष्योत्तरे।

चालयेद्विप्रपात्राणि स्वयं शिष्योऽथवा सुतः।
न स्त्री प्रचालयेत्तानि हीनजातिर्नचाग्रजः॥

'अग्रजः' ज्येष्ठभ्राता, यजमानमपेक्ष्याधिकवयस्को वा, ब्राह्मणो वा, स च स्वापेक्षया हीनजातीयेन क्षत्रियादिना श्राद्धे क्रियमाणे पात्राणि न चालयेत्। एतच्च प्रायेणोत्तमजातीयोपलक्षकं भवितुमर्हति। अत्र स्वस्तिवाचनादिविसर्जनान्तेषु पदार्थेषु नानाक्रमसंग्रहार्थमविच्छिन्नान्येव वचनानि लिख्यन्ते।

पात्रचालनानन्तरमाह याज्ञवल्क्यः।

स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ।
दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ॥
वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यतां ।
ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततोजलं ।
विश्वेदेवाः प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ॥

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि ।

इत्युक्त्वोक्ता प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
वाजे वाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनं ॥
यस्मिंस्ते संस्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ।
पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत् ॥

'स्वस्तिवाच्यं' स्वस्तिवाचनं । तच्च ॐस्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्वित्येवं-विधप्रैषरूपमेके मन्यन्ते । स्वस्तीति ब्रूते त्वेवंरूपमपरे । पारस्करेण स्वस्ति भवान् ब्रूहीत्युक्तं । ब्राह्मणैश्च ॐ स्वस्तीति वक्तव्यं । ततः पुरूरवोमार्द्रवःसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां दत्तं श्राद्धमक्षय्यमस्त्वित्यभिधाय वैश्वदेविकस्यैकैकस्य द्विजस्य हस्ते कुश-यवसहितं जलं प्रक्षिपेत् । विप्रैश्चास्त्वक्षय्यमिति वक्तव्यं । ततः षष्ठ्यन्तपित्रादिगोत्र-सम्बन्ध-नामाभिधानपूर्वकं दत्तं श्राद्धमक्षय्यमस्त्वित्युच्चार्य्य क्रमेण पृथक् पित्र्यविप्रकरेषु जलं निषिञ्चेत् विप्रैश्चास्त्वक्षय्यमिति वक्तव्यं ।

अत्राह वृद्धशातातपः ।

पितॄणां नाम-गोत्रेण करे देयन्तिलोदकं ।
प्रत्येकं पितृतीर्थेन अक्षय्यमिदमस्त्विति ॥

ततो रजतवज्जं सुवर्णादिद्रव्यरूपां सामर्थ्यगुणतारतम्यं पुरस्कृत्य

वैषम्येण वा यथाशक्ति वैश्वदेविकद्विजेभ्यो दक्षिणाप्रकरणोक्तप्रकारेण दक्षिणां दत्त्वा पितृभ्यो रजतमयीं सुवर्णादिद्रव्यमयीं वा यथाविभवन्तथैव तां दद्यात्। ततः स्वधां वाचयिष्य इति विप्रान् अनुज्ञाप्य तैश्च वाच्यतामित्यनुज्ञातोऽमुकगोत्रेभ्योऽमुकपितृभ्योऽमुकशर्म्मभ्यः सपत्नीकेभ्यो वसुरूपेभ्यः स्वधोच्यतामित्यभिदधीत।

अयञ्च स्वधावाचनप्रश्नोत्तरप्रकारोऽत्रिणा दर्शितः।

वाचयिष्ये स्वधां प्रश्नमित्यङ्कुर्य्याद्द्विजातिषु।
वाच्यतामित्यनुज्ञान्तु प्रीता दद्युः समाहिताः॥
वदेच्च तांस्ततोविप्रान् पित्रादिभ्यः स्वधोच्यतां।
अस्तु स्वधेति तैः प्रोक्ते निषिच्योदीर्य्य नित्यशः॥

दर्शयिष्यते चायं प्रकारः कात्यायन-गोभिलवचनाभ्यां।

विप्रैश्च अस्तु स्वधेत्युक्ते सत्यूर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधा स्थतर्पयत मे पितॄन् इत्येतं मन्त्रं उच्चार्य्य भूमौ जलधारां पातयेत्। एतच्च सविशेषमुक्तं कालिकापुराणे।

भूमौ किरेच्छनैर्वत्स धाराञ्चैव तिलोदकीं।
शुचिर्भूत्वा ततोयाचेत् विसर्ज्य च द्विजानिदं॥

अत्र केषाञ्चित् श्राद्धकल्पे ऋचे त्वा रुचे त्वा सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययोवेतसोमध्ये आसां तस्मिन् सुपर्णो मधुमत्कुलायी भजन्नास्ते मधुदेवताभ्यः। तस्य सते हरये सप्ततीरस्वधान्दुहानां अमात्तरयं धारामित्यनेन मन्त्रेण स्वधाधाराप्रपातनमुक्तं। अत्रैके धारानिषेचनानन्तरं स्वधा सम्पद्यतामिति भवन्तो ब्रुवन्त्विति यजमानेनो-

क्ते सम्पद्यतां स्वधेति ब्राह्मणैर्वक्तव्यमित्याहुः । केचित्त्वार्घ्यपात्रस्थित-पवित्रसहितान् भूमौ दर्भानास्तीर्य्य तत्र स्वधोदकनिषेचनं कुर्वन्ति । कात्यायनवचने चैतद्दर्शयिष्यते । केचित्तु पिण्डानामुपरि स्वधोदकं निषिञ्चन्ति ।

उक्तं च मत्स्यपुराणे ।

स्वधावाचनिकं सर्वं पिण्डोपरि समाचरेदिति ।

केचित्त्वार्घ्यसंस्रवजलेन स्वधावाचनमाचरन्ति ।

उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे ।

ततः संस्रवपात्रेभ्यो जलमादाय चार्चितं ।

ऊर्जं वहन्तीस्त्व जपन् पिण्डांस्ताप्यवसिञ्चति ॥

अत्रात्रि-विष्णु-मनुभिः स्वधावाचनप्रशंसा दर्शिता ।

स्वधास्त्विति च तं ब्रूयुः ब्राह्मणास्तदनन्तरं स्वधाकारः पराह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ।

विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति यजमानेन वैश्वदेविकान् विप्रान् प्रत्युक्ते विप्रैश्च प्रीयन्तां विश्वेदेवा इति वक्तव्यं ।

प्रीतिवाचने प्रकारविशेषो ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शितः ।

सव्यवद्दैवतीर्थेन यवोदकमथो ददेत् ।

विश्वेदेवाश्च यज्ञेऽस्मिन् प्रीयन्तामित्युदाहरेत् ।

ददेत वैश्वदेविकद्विजहस्ते श्राद्धकर्त्ता । तदनन्तरं प्रीयन्तामिति पित्र्यविप्रान् प्रति यजमानेनोक्ते सति विप्रैश्च प्रीयन्तां पितर इति वक्तव्यं । तदनन्तरं "दातार इत्यादिकमाशीःश्लोकं पठेत्[१] । इत्युक्त्वा

(१) जपेदिति ग० ।

दातार इत्यादिकं श्लोकमुक्त्वा धन्योऽहमनुगृहीतोऽहं भवद्भिर्मदनुग्रहार्थमेतावतं क्लेशमङ्गीकृतवन्तो भवन्तः यथाकथञ्चित् सम्पादितेनाशनेन यूयमेवंविधाः श्रमं प्रापिताः स्थ तदस्माकं सर्वं भवद्भिः क्षन्तव्यं। भवत्प्रसादादद्य मे पितरः स्वर्गलोकं प्राप्ता इत्यादिरूपा द्विजान् प्रति प्रिया वाचश्च वदेत्।

बृहस्पतिप्रोक्तः प्रियवाग्रूपोमन्त्रश्च जप्तव्यः।

स च।

अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाभिवन्दनात्।
अद्य मे वंशजाः सर्वे याताबोऽनुग्रहाद्दिवं॥
पत्र-शाकादिदानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः।
तत्क्लेशजातं चित्तन्तु विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथेति॥

तदनन्तरं सर्वं सम्पूर्णमस्त्विति विप्राः प्रार्थयितव्याः।

तथा च विष्णुः।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं सम्पद्धीनं द्विजोत्तमाः।
श्राद्धं सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतां ममेति॥

विप्रैश्च सर्वं सम्पूर्णमित्युक्त्वा अन्नगुणप्रशंसा कर्त्तव्या।

तथा च वसिष्ठः।

श्राद्धावसाने कर्त्तव्या द्विजैरन्नगुणस्तुतिरिति।

अत्र गुणस्तुतिः मधुरादिगुणानां पृथक् पृथक् न कर्त्तव्या किन्तु शोभनं हविरित्येवमेव।

तथा च स्मृतिः।

हविर्गुणा न वक्तव्या वक्तव्यं शोभनं हविरिति।

तदनन्तरं भूमौ जानुनी निधाय तान् विप्रान् प्रणम्य विसर्जयेत् ।
तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

जानुभ्यामवनिङ्गत्वा प्रणिपत्य विसर्जयेदिति ।

विसर्जनं नाम ब्राह्मणानामासनेभ्य उत्थापनं ।
अत एव मार्कण्डेयः ।

वाजे वाजेति तूत्थाप्य कृत्वा चैषां प्रदक्षिणं ।

एतच्च न्युब्जीकृतपितृपात्रोत्तानं कृत्वा कर्त्तव्यं । तच्च "वाजे वाजे वत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।
अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः" । इत्येतं मन्त्रमुच्चारयता कर्त्तव्यं ।
शौनकेन तु ।

उपचीयों स्वधेति विसृजेदस्तु स्वधेति चेत्युक्तं ।
मैत्रायणीयसूत्रे तु ।
प्रणवमुक्त्वा स्वधास्त्विति विसर्जयेदिति ।
दर्भाग्रेण विसर्जनं कर्त्तव्यं ।
तथा च मत्स्यपुराणे ।

वाजे वाज इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् ।
अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्व्वं श्राद्धं यथाविधि ।
सूक्त-स्तोत्रजपं कृत्वा विप्राणाञ्च विसर्जनं ॥

कुशाग्रेणैकैकं ब्राह्मणं दक्षिणकरेण स्पृशन्नुत्थापयेदित्यर्थः । अत्रै-कैकस्मिन् ब्राह्मणे मन्त्रं परिसमाप्यैकैकस्य ब्राह्मणस्योत्थापने क्रियमाणे बहूनां युगपदेकप्रैषान्वयेनैव पपद्यमानं यातेतिमन्त्रगतं बहुवचनम-

विवक्षितं स्यात्। अतः क्रमेण सर्वान् दर्भाग्रेण स्पृशन् सकृन्मन्त्रमुच्चारयन् युगपत्त्रिचान् पूर्वमुत्थाप्यानन्तरं वैश्वदेविकानुत्थापयेत्। तदनन्तरमेवं मातामहेऽप्युत्थापयेत्।

अत एव विष्णुधर्मोत्तरे।

पश्चाद्विसर्जयेद्देवान् पूर्वं पैतामहान् द्विजान्।
मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः॥

प्रचेता अपि।

स्वस्तिवाच्यं ततः कृत्वा पितृपूर्वं विसर्जनं।

अत्र विप्राणामुत्थापनेनैव तत्रावाहितदेव-पितृणामप्युद्वासनं सिद्धमिति। यद्यपि तत् स्मृतिषु पृथक् नोक्तं तथापि तदनुसन्धानार्थमुत्तिष्ठत पितरोदेवैः सहेति वक्तव्यं।

अक्षय्योदकमुक्त्वाह कात्यायनः।

अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते, गोत्रं वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते, दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति आशिषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान् सपवित्रान् कुशानास्तीर्य्य स्वधां वाचयिष्ये इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चत्युत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्याद्विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे जपित्वा वाजे वाज इति विसृज्यामावाजस्येत्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्योपविशेत्।

अत्र साम्प्रदायिका व्याचक्षते। स्वधावाचनार्थमुपकल्पिताः कुशाः

'स्वधावाचनीयाः' पवित्राण्यर्घ्यपात्रस्थितानि आस्तीर्य्य पिण्डानामुत्तरतो दक्षिणाग्रान् तेषु पिण्डावनेजनपात्रस्थितमुदकं दक्षिणकरे गृहीत्वा ऊर्जं वहन्तीरित्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य्य तृप्यतेति त्रिरुक्त्वा पितृतीर्थेन निषेचनीयं। विसर्जने कृते गृहान्निर्गच्छतो ब्राह्मणानामावाजस्येत्येतत्प्रतीकवता मन्त्रेणानुव्रज्य द्वारमागतान् पादप्रक्षालनमण्डलप्रदेशे चोर्ध्वीभूताननेनैव मन्त्रेण प्रदक्षिणीकृत्य "आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च। प्रयच्छन्तु तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः" ॥ इत्यादिका ब्रह्मपुराणोक्ता आशिषः प्रतिगृह्य तानुपवेश्योपविशेत्। ब्रह्मवैवर्त्ते।

दद्यादथाक्षयजलं तिलाज्य-मधुसंयुतं।
दरिद्रोऽपि यथाशक्त्या दद्याद् विप्रेषु दक्षिणां ॥
क्षमाप्य विप्रान् ब्रूयात्तु प्राञ्जलिः स च शाश्वतान्।
अघोराः पितरः सन्तु मां प्रतीतिसमाहितः ॥
ते च तं प्रणतं ब्रूयुर्भवन्तु च सनातनाः।
पितृभिस्तुष्टैस्तृप्तैश्च मामकं सुसमाहितैः।
गोत्रं प्रवर्द्धतां पुत्र जननारोग्य-पुष्टिदैः॥
ततस्ते ऊचुः सर्वेऽपि वर्द्धतामिति सादरं।
प्राञ्जलिश्च ततः प्राह स च तत्सत्यवादिनः॥
दातारोनोऽभिवर्द्धन्तामन्नञ्च न इतीव हि।
एवमस्त्विति ते तञ्च कथयन्ति समाहिताः॥
अथ चैवङ्कृते विप्रो ब्रूयाच्च जलपूर्वकं।
विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तामिति मन्त्रं समाहितः।

एवमस्त्विति ते तच्च कथयन्ति प्रहृष्टवत् ॥
विसर्जयेच्च पितरो वाजे वाज इति स्मरन् ।
अनुव्रजेत्पितॄन् सर्वान् सुपुण्यं विमुखे स्थितान् ॥
आमावाजेति मन्त्रन्तु पठित्वा च प्रदक्षिणं ।
द्वारोपान्ते ततः कृत्वा संयतः प्रविशेद्गृहे ॥

आमावाजस्येत्यादिकन्तु समग्रं मन्त्रमाह गोभिलः ।

अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते, गोत्रं नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते स्वधानिनयनीयान् सपवित्रान् कुशानास्तीर्य्य स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो-मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधानिनयनीयेषु धारान्दद्यादूर्जं वहन्तीरिति, विश्वे-देवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथा-शक्ति दक्षिणां दद्यात्। दातारो न इत्याद्या आशिषः प्रतिगृह्य वाजे वाज इति विसृज्य "आमावाजस्य प्रसवोजगम्या द्यावा पृथिवी विश्व-रूपे। आमागन्तां पितरा मातरा चामासोमोऽमृतत्वेन गम्यात्" ॥ इत्येतयानुव्रज्याभिवाद्य प्रदक्षिणीकृत्य वामदेव्यङ्गीत्वोपविशति । वामदेव्यं नाम साम तद्गीत्वा। छन्दोगविषयमेतत् । ब्राह्मणानुपवेश्यो-पविशेद्यजमानः ततस्तांस्ताम्बूलदानादिना परितोषयेत्। तदनन्तरं च तेषां स्वस्थानगमनार्थं पुनर्विसर्जनं कार्य्यं ।

तथा च शातातपः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु शक्त्या दद्याच्च दक्षिणां ।
प्रतिगृह्याशिषन्तेषां कृत्वा विप्रान् प्रदक्षिणं ॥

ततः प्रदक्षिणीकृत्य पुनस्तेषां कृताञ्जलिः।

उक्त्वा चैव प्रियां वाचं प्रणिपत्य विसर्जयेत्॥

अस्य च विसर्जनस्य द्विजचरणावमर्दनपूर्वकत्वं कियदध्वानुव्रजनवैशिष्ट्यञ्चोक्तं नागरखण्डे।

पादावमर्दनं कृत्वा आसीमान्तमनुव्रजेत्।

'आसीमान्तं' स्वगृहसीमापर्य्यन्तं।

मत्स्यपुराणे त्वनुव्रजने मर्यादान्तरं विशेषान्तरसहितमुक्तं।

वहिः प्रदक्षिणं कुर्य्यात् पदान्यष्टावनुव्रजेत्।

बन्धुवर्गेण सहितः पुत्रभार्यासमन्वितः॥

अनुव्रज्य निवर्त्तेत।

अत्र विसर्जने क्रमविशेषो निवर्त्तने ब्राह्मणानुज्ञाग्रहणञ्चोक्तं वाराह-विष्णुपुराणयोः।

विसर्जनञ्च प्रथमं पित्र्ये मातामहेषु च।

विसर्जयेत् प्रीतिमनाः सम्मान्याभ्यर्च्य तांस्ततः।

निवर्त्तेताभ्यनुज्ञात आधारात्ताननुव्रजेत्॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि।

विसर्जयेत् प्रियाण्युक्त्वा प्रणिपत्य च भक्तितः।

आधारमनुगच्छेत्तु आगच्छेचानुमोदितः॥

'अनुगच्छेत्' ब्राह्मणाननुव्रजेत्। 'आधारं' निवेशनद्वारपर्य्यन्तं। 'अनुमोदितः' ब्राह्मणैरनुज्ञातः।

अत्र नागरखण्डे।

अक्षय्यादयः पदार्थाः स्वधावाचनप्रकारान्तरसहिता दर्शिताः।

अक्षय्यं सलिलं देयं षष्ठ्या चैव ततः परं ।
पवित्राणि समादाय ॐ स्वधेति च कीर्त्तयेत् ॥
अस्तु स्वधेति तैरुक्ते पिण्डोपरि विनिक्षिपेत् ।
ततो मधु समादाय पायसञ्च तिलोदकं ॥
ऊर्जं वेति च मन्त्रेण पितॄणामुपरि क्षिपेत् ।
उत्तानमथ पात्रन्तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणां ॥
हिरण्यं देवतानाञ्च पितॄणां रजतं तथा ।
ततः स्वस्त्युदकं दद्यात् पितृपूर्वञ्च सव्यतः ।
ततः कृत्वाञ्जलिर्भूत्वा प्रार्थयेत् पार्थिवोत्तम ।

दातारोनोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि ।

वाजेवाजे वतेत्येवं विसृजेत्तान् द्विजोत्तमान् ।
आमावाजस्येत्येतेन प्रदक्षिणमथ क्रमेत् ।
विसर्जनञ्च कुर्वीत विनयेन समन्वितः ॥

'तत इति ब्राह्मणकरेषु पुष्पाक्षतं दत्त्वार्घ्यपात्रस्थितानि पवित्राण्यादाय पिण्डानामुपरि स्थापयित्वा मधु-पायस-तिलमिश्रमुदकं पात्रे गृहीत्वा ऊर्जं वेतिमन्त्रमुच्चार्य्य पितॄणां पिण्डानामुपरि पितेषु पवित्रेषु धारया तदुदकं निनयेत्। ततोऽर्घ्यपात्रोत्तानतादि कुर्यादित्यर्थः ।

पिण्डपूजानन्तरं वाराह-विष्णुपुराणयोरुक्तं ।

पूजयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्यादाचमनं बुधः ।
पैत्रेभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को द्विजेश्वरः ।
सुस्वधेत्याशिषा युक्तां दद्याच्छक्त्या च दक्षिणां ॥

दत्त्वा च दक्षिणान्तेभ्यो वाचयेद्वैश्वदेविकान् ।
प्रीयन्तामिति ये विश्वेदेवास्ते च इतीरयेत् ॥
तथेति चोक्ते तैर्विप्रैः प्रार्थनीयास्तथाशिषः ।
विसर्जनन्तु कुर्वीत ततोभक्तिसमन्वितः ॥

मानवमैत्रायणीयसूत्रे ।

उच्छिष्टेभ्यः उत्थाय वाजे वाज इत्यभिव्रज्य आमावाजस्येति प्रदक्षिणं कृत्वा रजतं दद्यात् ।

सौरपुराणे ।

हस्तप्रक्षालनं दत्त्वा कुर्याद्वै स्वस्तिवाचनं ।
दद्याद्वै दक्षिणां भक्त्या स्वधाकारमुदीरयेत् ॥
दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां वाजेवाजेति वै ऋचं ।
जप्त्वा तु ब्राह्मणांस्तुत्वा नमस्कृत्य विसर्जयेत् ॥

वायुपुराण-ब्रह्मपुराणयोः ।

स्वधां वाच्य ततोविप्रान् विधिवत् भूरिदक्षिणान् ।
अन्नशेषमनुज्ञाप्य सत्कृत्य द्विजसत्तमान् ।
प्राञ्जलिः प्रयतश्चैव अनुगम्य विसर्जयेत् ॥

वृहस्पतिः ।

वाजेवाज इति प्रोच्य ब्राह्मणांस्तान् विसर्जयेत् ।
विप्रान् प्रदक्षिणीकृत्य पितृभ्यः प्रार्थयेद्वरान् ॥

शङ्खः ।

भोजयित्वा द्विजान् भक्त्या स्वधान्तान् दत्तदक्षिणान् ।

स्वस्तिवाच्य द्विजान् भक्त्या[१] अनुव्रज्य विसर्जयेत् ॥

हारीतः ।

प्रत्याचान्तेषु समूलदर्भतिलं ब्राह्मणपाणिषु निनयेत् ॐ स्वधेत्या-
ऊरस्तु स्वधेति प्रत्याहुः । ततोऽनुज्ञावचनमभिरम्यतामित्येकेऽभिरताः
स्मेति प्रत्याहुर्वाजे वाज इत्यभिव्रज्य पिण्डान् पितृयज्ञवन्निदध्यात् ।

उशनाः । स्वधां वाचयेत् पिण्डानवधाय तोयेन प्रतिषिच्योदकभाज-
नान्युत्सृजेत् । स्वधावाचनानन्तरमाहात्रिः ।

आयुः-पुत्र-धनारोग्य-शान्त्यर्थञ्चैव वाचयेत् ।

द्विजानिति शेषः ।

साग्निकन्तु प्रत्याह व्याघ्रः ।

अक्षय्यमन्नदानञ्च[२] वाच्यं प्रीतैर्द्विजातिभिः ।

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांस्तु विसर्जयेत् ॥

निगमः ।

स्वस्तिवाच्य ॐस्वधोच्यतामित्युक्ताभिरम्यतां यथासुखमिति
च सम्पूज्यानुव्रजेत् ।

देवलः ।

अथवा वैश्वदेवत्यान् ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत् ।

अक्षय्यं वाचयेत्पित्र्यांश्चरमं सतिलोदकं ॥

अथ विप्रान् गृहीतार्घ्यान् मंत्रस्नानभिवादयेत् ।

यथावद्वैश्वदेवत्यान् पितृपूर्व्वं पुनः पितॄन् ॥

पूर्वमुत्थापयेत् पित्र्यान् रुध्यतामिति च ब्रुवन् ।

---

(१) प्रसन्नात्मेति ग० । (२) अक्षय्यासनदानञ्चेति ख०

उत्थितानन्तुगच्छेच्च तेभ्यः शेषञ्च संहरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अक्षय्यमस्त्विति पितॄन् प्रीयन्तामिति देवताः ।
प्रीणयित्वा परावृत्य त्रिर्जपेदघमर्षणं ॥
ततो विवृत्य च जपेज्जन्मनाम इति त्र्यृचं ।
वीरान्नः पितरोदत्त वीरांश्च प्रददौ ततः ॥
अर्घ्यपात्रन्तु पिण्डानां अन्तरे सपवित्रकं ।
निक्षिप्योर्ज्जं वहन्तीति कोकातोयमयोजयत्[१] ॥
दधिमं क्षीरं मधु तिलान् पितॄणां तर्पणं ददौ ।
स्वस्तीत्युक्ते पैतृकैस्तु विश्वान् हेम्ना ह्यतर्पयत् ॥
रजतं दक्षिणां दत्त्वा पित्र्यान्देवो गदाधरः ।
संविभागं मनुष्येभ्यो ददौ स्वदिति च ब्रुवन् ॥
कच्चित्सम्पन्नमित्युक्त्वा प्रत्युक्तस्तैर्द्विजोत्तमैः ।
अभिरम्यतामुवाच प्रोचुस्तेऽभिरताः स्म वै ॥
शिष्टमन्नञ्च पप्रच्छ तैरिष्टैः सह चोदितः ।
पाणावादाय तान् विप्रान् कुर्वंश्चानुगतिं तथा ॥
वाजेवाज इति पठन् वहिर्वेद्या विनिर्गतः ।
कोटितीर्थजलेनासावपसव्यं समुत्क्षिपन् ॥
स्वलग्नान् विपुलान् बालान् प्रार्थयामास चाशिषं ।
दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां तैस्तथेति समीरितः ॥
प्रदक्षिणमुपावृत्य कृत्वा पादाभिवन्दनं ।

(१) 'कोका' तीर्थजलं ।

आसनानि ददौ चैषां आवयामास सूकरः ।
विश्राम्यतां प्रविश्याथ पिण्डं जग्राह मध्यमं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

गन्ध-माल्यादिसंयुक्तान् दद्यादाचमनन्ततः ।
दत्त्वा च दक्षिणां शक्त्याथ स्वधास्त्विति तान् वदेत् ॥
तैश्च तुष्टैस्तथेत्युक्ते वाचयेद्वैश्वदेविकान् ।
प्रीयन्तामितिभद्रं वो विश्वेदेवा इतीरयन् ॥

बौधायनसूत्रे ।

यथोपपादं सम्पूज्याक्षय्यं वाचयित्वोपसंगृह्य स्वधां वाचयित्वोपस्थाप्य प्रसाद्य प्रदक्षिणीकृत्य शेषमनुज्ञाप्य यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यात् अनुज्ञातोदक्षिणाग्निं दर्भान् संस्तीर्य्य पिण्डान् दद्यात् ।

विष्णुः ।

ततः प्राङ्मुखेषूदङ्मुखाग्रतो यन्मे राम इति प्रदक्षिणं कृत्वा प्रत्येत्य च यथाशक्ति दक्षिणां दत्वाभिरमन्तु भवन्त इत्युक्ता तैरुक्तेऽभिरताः स्मेति देवाश्च पितरश्चेत्यभिजपेत् । अक्षय्योदकञ्च नामगोत्राभ्यां जप्त्वा विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति च प्राङ्मुखेभ्यः ततः प्राञ्जलिरिदन्तन्मनाः सुमना याचेत दातारोनोभिवर्द्धन्तामित्यादि वाजे वाज इति । ततो ब्राह्मणांस्तान् विसर्जयेत् । "पूजयित्वा यथान्यायमनुव्रज्याभिवाद्य च" ।

यन्मे राम इति प्रतीकविनियुक्तोऽयं मन्त्रः । यन्मे रामः शकुनिः श्वापदश्च यन्मे शुचिर्मन्त्रकृतश्च प्राशत वैश्वानरः सविता तत्पुनातु तस्मिन् पूते देवतामादयन्तां । तेन पूतेन पितरोमदन्तां । देवाश्च पितरश्चेत्य-

यमपि मन्त्रो लिख्यते । देवाश्च पितरश्चेत्यैतन्मूर्त्तमन्नोपजीवतामस्मिन् लोके मान्धत्त जीवेम शरदः शतं पश्येम शरदः शतमूर्जं धत्त ज्योतिर्द्धत्ताजरन्न आयुः । यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वाजिहिंसिम । अग्निर्नस्तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु चकृमयानि दुरिता । विष्णुधर्मोत्तरे ।

दद्यादाचमनं भक्त्या श्रद्दधानः समाहितः ।
यन्मे राम: शकुनिरिति कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ॥
प्रत्येत्य तर्पयेद्विद्वान् दक्षिणाभिः स्वशक्तितः ।
भवन्तोऽभिरमन्त्विति वाच्या विप्रास्त्वनन्तरं ॥
तैरुक्तेऽभिरताः स्मेति द्विजानां पुरतः स्थितः ।
देवाश्च पितरश्चेति जपेन्मन्त्रमतन्द्रितः ॥
पितॄणां नाम-गोत्रेण जलं देयमनन्तरं ।
ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यमक्षय्यं मनुजेश्वर ।
ततस्तु प्रार्थना कार्य्या मन्त्रेणानेन भूमिप ॥

दातारोन इत्यादि ।

वाजे वाज इति प्रोक्ता कृत्वा चैतान् प्रदक्षिणं ।
प्रणम्य च ततस्तांस्तु भक्त्या विप्रान् विसर्जयेत् ॥

कठसूत्रे ।

तृप्तानाचामयित्वा यन्मे राम इति प्रदक्षिणं कृत्वा प्रत्येत्याभिरमन्तु भवन्त इत्युक्त्वा देवाश्च पितरश्चेत्यनुवाकशेषेणोपतिष्ठेत ।

पिप्पलादसूत्रे ।

आचमनीयं दत्त्वा दक्षिणां दद्यात् । पुत्रान् पौत्रानित्येकमुदपा-

त्रमापोऽग्निमिति द्वितीयं द्वाभ्यां तृतीयमुदपात्रशेषं ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत् पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधावदस्त्वक्षय्यम-स्त्विति ब्राह्मणवचनं दातारो न इत्यादिवरान् याचित्वा नमो वः पितर इति नमस्करोति परायत इति द्वाभ्यां पराणीय वाजे वाज इति जपेत् । सूर्य्यस्यावृत्तमिति प्रदक्षिणमावृत्य मनोऽन्वाहुवामह इत्युक्तं पिण्डपितृयज्ञेनोपवीतिविशेषस्य ।

कौशिकसूत्रे ।

आचमनीयं दत्त्वा पुण्याहं वाचयेद्दक्षिणाञ्च दत्त्वा यथाशक्त्युदपात्र-शेषं सपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत्पुत्रं पौत्रमित्येकमापोऽग्निमिति द्वितीयं युक्ताभ्यां तृतीयं पुत्रं पौत्रमित्येकयैवोदपात्रमिति कौशिकः । प्रपितामहेभ्यः पितामहेभ्यः पितृभ्यो मातुलमातामहेभ्यो निर्दिष्ट-स्तेभ्यः सर्वेभ्यः सपत्नीकेभ्यः स्वधावदक्षय्यमस्तु अक्षय्यमस्त्वितिब्राह्मण-वचनाद्दातारोनोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि वरान् याचित्वा नमो वः पितर इत्येवमादि मनोऽन्वाहुवामह इत्येवमन्तं ये समानाः सपिण्डाः पितृयज्ञे मध्यमपिण्डप्रदाने चेति वाजे वाजे वत वाजिन इत्यादिना ब्राह्म-णान् हस्तेषु गृहीत्वोत्थाप्य प्रदक्षिणं कुर्य्यात् । एष श्राद्धविधिः ।

अत्र पात्रोत्तानताकरण नानामुनिप्रोक्तान् । क्रमानुपसंगृह्य संग्रहकारः कथितवान् ।

याज्ञवल्क्यो विसर्गात् प्राक्पात्रमुत्तानमिच्छति ।
यमोविसर्जनं कृत्वा गृह्यकृच्चापि शौनकः ।
प्रीतिप्रश्नात्तु देवानां पूर्वं कात्यायनादयः ॥

एषाञ्च पक्षाणांमार्गोग्रहणपक्षवद्व्यवस्था वक्तव्या ।

अत्र स्वधावचनानन्तरं पवित्रविमोचनमुक्त्वा पात्रोत्तानतामाह शाख्यायनिः ।

मातामहानामप्येवं ततोदर्भ-पवित्रके ।

पिण्डपार्श्वे ततो[१]मुक्त्वा न्युब्जं पात्रं विवर्त्तयेत् ॥

प्रीतिवाचनात्पूर्वं पुण्याहवाचनाख्यं पदार्थं स्वस्तिवाचनानन्तरं पात्रोत्तानताञ्चाह प्रचेताः ।

ॐपुण्याहं विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।

वाढमित्येवमुक्त्वासौ दक्षिणां श्रावयेत्ततः ॥

स्वस्तिवाच्यं ततः कृत्वा न्युब्जं पात्रं विवर्त्तयेत् ।

विसर्जयेत्ततस्तांस्तु वहिश्चैव प्रदक्षिणं ॥

कृत्वा विश्राम्य तत्रैतान् सम्मान्य च पुनस्तथा ।

विसृजेद्भक्तिसंयुक्तः सीमान्तञ्चाप्यनुव्रजेत् ।

निवर्त्तेताभ्यनुज्ञातस्तैर्विप्रैः स्वगृहं प्रति ॥

आह देवलः ।

निर्वर्त्य पितृमेधन्तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।

आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ॥

प्रच्छाद्येति निर्वाप्य ।

इति सुप्रोक्षितादयः पदार्थाः ।

अथ पिण्डप्रतिपत्तयः ।

तास्व पिण्डप्राशनवर्जं पत्न्यसन्निधानादिनिमित्तविहितप्रतिपत्ति-वर्जं दर्शयिष्यमाणात् संयोगपृथक्त्वान्नित्य-काम्यरूपत्वेन द्व्यात्मिकाः ।

(१) द्विज इति ग० ।

तत्र कालविशेषविशिष्टं प्रतिपत्तिद्वयमाहतुः शङ्ख-लिखितौ। एवं वरान् याचित्वा नमस्कृत्य पिण्डानग्नौ वाप्सु वा क्षिपेदिति नमस्कृत्य ब्राह्मणान्। अयञ्च कर्मसमाप्त्यात्मकः क्षमापनरूपो नमस्कारो ज्ञेयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे तु प्रतिपत्तिचतुष्टयमुक्तं ।

पिण्डांश्च गोऽज-विप्रेभ्यो दद्यादग्नावथ क्षिपेदिति ।

देवलस्तु प्रतिपत्तिपञ्चकमाह ।

ततः कर्मणि निर्वृत्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरं ।
ब्राह्मणोऽग्निरजोगौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽप्याह ।

पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।
प्रक्षिपेद्दक्षिणामिच्छन् दिशं पितृपरायणः ॥

मनुस्त्वेतामेव पञ्चविधां प्रतिपत्तिमभिधाय षष्ठीमप्येकीयमतेन दर्शितवान् ।

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरं ।
गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ।
वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेषु वा ॥

'अनलेषु वेतिपूर्वोक्तस्यैवानुवाद इति मेधातिथिः ।

पाद्म-मात्स्ययोस्तु सप्तविधा प्रतिपत्तिरुक्ता ।

पिण्डांस्तु गोऽज-विप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।
विप्रान्ते वाथ विकिरेद्वयोभिरथवाशयेत् ॥

अत्र पिण्डान्वाहार्यकश्राद्धसम्बन्धिनः पिण्डान् प्रकृत्य कालिकापुराणे ।

अवजिघ्रेत्ततो गत्वा पिण्डांस्तांश्च समाहितः ।
तेभ्योऽभ्युयोऽल्पिकां मात्रामादाय प्राशयेदिमान् ॥
पितरुत्तिष्ठते वत्स तच्चैवाप्येवमाशयेत् ।
तच्छेषमग्नौ विप्रे वा अप्सु गोजामुखे ह्रुवेत् ॥
पिण्डानेव ततो यत्नात् पितॄन् ध्यायन् विचक्षणः ।
पृष्ठतश्च ततो कृत्वा नैवेद्येदर्थ्यं चाननं ॥

यदि जीवत्पितृकः श्राद्धकर्त्ता तर्हि पिण्डमात्रान्तं पितरमाशयेत् । अग्न्यादौ ह्रुतेषु पिण्डेषु ततस्तान् पृष्ठतः कृत्वा मुखं परावृत्य नावेक्षेत । पिण्डमात्राशनविधिस्तु पिण्डप्रदानप्रकरण एव दर्शितः । यमेन त्वेकैकस्य पिण्डस्य पृथक् पृथक् प्रतिपत्तिरुक्ता ।

अप्स्वेकं प्लावयेत् पिण्डमेकं पत्न्यै निवेदयेत् ।
एकञ्च जुहुयादग्नौ त्रयः पिण्डाः प्रकीर्त्तिताः ॥

वाराहपुराणेऽपि ।

जुहुते प्रथमन्त्वग्नौ पत्न्यै देयन्तु मध्यमं ।
तृतीयमुदके दद्याच्छेषं वा लेहयेत्स्वयं ।
क्षामयेच्च नमस्कृत्य भूमिन्देवीं तदन्तरे ॥

आभिश्च प्रतिपत्तिभिः प्रीणनीयानाह यमः ।

यत्पिण्डं प्लावयत्यप्सु चन्द्रम्प्रीणाति तेन सः ।
अग्नौ प्रीणयते देवान् पितॄंश्चैव महायशाः ॥
यत्तथा मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति वाग्यता ।
पुत्रकामां सपुत्रान्तां कुर्वन्ति प्रपितामहाः ॥
यदेव प्रथमं पिण्डं जुहोत्यग्नौ द्विजोत्तमः ।

शाश्वतान् प्राप्यते लोकांस्तुष्टैः स प्रपितामहैः ॥

हारीतस्त्वाह ।

यदग्नावप्सु विप्रे वा पिण्डानादधते पुनः ।

तद्गुणास्ते कृता दद्यात् यथाकामं विशन्ति हि ॥

अग्न्याद्याश्रयत्वादग्न्यादिगुणा ये कृतादादिसंज्ञकाः पितरस्तांस्ते-ऽग्न्यादौ प्रतिपादिताः पिण्डाः 'यथाकामं' अयत्नेनैव 'विशन्ति' प्रविशन्ति तर्पयन्तीत्यर्थः। अत्र मध्यमपिण्डभक्षणस्य कामसम्बन्धो विष्णुधर्मोत्तरे प्रतिपादितः ।

मध्यमं पुत्त्रकामा वा पत्नी पिण्डं हि भक्षयेत् ।

आह देवलः ।

तेषां वा मध्यमं पिण्डं पुत्त्रकामा हि भक्षयेत् ।

पितृप्रसादात् पुत्त्रं वा लभते हि महागुणं ॥

तदेवं या सर्वथा पुत्त्रं न लभते या वा गुणवन्तं न लभते सा तथाविधपुत्त्रलाभाय मध्यमं पिण्डमश्नीयात्। आवश्यकश्चायं कामः। "एष वा अनृणेयः पुत्त्रीति श्रुतेः। "महागुणं सुतं सूते" इत्युक्तं।

तत्र पुत्त्रगुणान् प्रतिपदपाठेन भक्षणयोग्यतापादकान् पत्नीगुणांश्चाहतुर्मनु-वृहस्पती ।

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात्पत्नी सुतार्थिनी ॥

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितं ।

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सात्विकं तथा ॥

भक्षणयोग्यतापादकं पत्नीसम्बन्धिविशेषान्तरमाहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्नीयादार्त्तवान्विता ।

'आर्त्तवं' रजः, तन्निमित्तं चतुर्थेऽहनि स्नानं कृतवती ।

अस्मिंश्च पिण्डभक्षणे विशेषमाह हारीतः ।

या पत्नी पुत्त्रकामा स्यान्मध्यमं पिण्डमश्नुयात् ।

प्राजापत्येन विधिना स तस्याः पुत्त्रदः स्मृतः ॥

प्रजापतिदृष्टोविधिः 'प्राजापत्यः' । स च मन्त्रविशेषेण भक्षण-मित्येवंरूपः ।

मन्त्रश्च याज्ञवल्क्येन प्रतीकेन विनियुक्तः ।

पत्नीं तु मध्यमं पिण्डमाशयेद्विनयान्वितां ।

आधत्त पितरोगर्भं मन्त्रः सन्तानवर्द्धनः ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि ।

विश्राम्य तान् प्रविश्याथ पिण्डञ्जग्राह मध्यमं ।

छायामयी महापत्नी तस्यै पिण्डमदात्प्रभुः ॥

आधत्त पितरो गर्भमित्युक्त्वा सा सुरूपिणी ।

पिण्डं गृहीत्वा विप्राणां चक्रे पादाभिवन्दनं ॥

अमुञ्च मन्त्रं सम्पूर्णमाहाश्वलायनः ।

पिण्डानां मध्यमं पत्नीं प्राशयेत् आधत्त पितरोगर्भं कुमारं पुष्कर-स्रजं । यथायमरपा असदिति । छन्दोगानां तस्मिन् मन्त्रे पाठान्तरं । "आधत्त पितरोगर्भं कुमारं पुष्करस्रजं । यथेह पुरुषः स्यादिति ।

आपस्तम्बस्तु भक्षणाय पत्नीकरे पिण्डार्पणे मन्त्रं प्राशनमन्त्रे च पाठान्तरमाह । अपांत्वौषधीनां रसम्प्राशयामि भूतकृतं गर्भं दधत्वेति मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छत्याधत्त पितरो गर्भं

कुमारं पुष्करस्रजं यथेह पुरुषोऽसदिति तं पत्नी प्राश्नातीति।

बृहस्पतिस्तु पिण्डभक्षणायोग्यायां पत्न्यां मध्यमपिण्डस्य प्रति-पत्त्यन्तरमाह।

अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा।
तदा तं जीर्णवृषभश्छागो वा भोक्तुमर्हति॥

वायुपुराणे।

अन्यदेशगता पत्नी नष्टा वा यदि वा मृता।
तत्र मध्यमपिण्डस्य का गतिः किं प्रयोजनं॥
वत्सो वा यदिवानड्वान् भक्षयेत्तत्र मध्यमं।
तस्मिन्नेवाथवा देशे निक्षिपेदप्सु वा ततः॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि।

पत्नी यस्य विदेशस्था आर्त्तवञ्च विमुञ्चति।
श्राद्धकाले समुत्पन्ने तस्य पिण्डस्य का गतिः॥
गतवीर्यस्तु योह्यश्वोऽनड्वांश्चैव तथाविधः।
तयोः पिण्डः प्रदातव्यो ययोर्वीजं न रोहति॥

आपस्तम्बः।

यदि पत्नी विदेशस्था उत्सृष्टा यदि वा मृता।
दुरात्मानतुकूला वा तस्य पिण्डस्य का गतिः॥
आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्थो दक्षिणामुखः।
पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा चैव दिग्भवेत्॥

अथान्या अपि कामसम्बन्धयुक्ताः प्रतिपत्तयः। तत्र मध्यमं पिण्डं पत्नीं प्राशयेदित्युक्त्वाहाश्वलायनः।

अपस्थितरावति प्रणीते वा यस्य वा गन्तुरनुकाम्याभावः स प्राश्नीयात् महारोगेण वाभितप्तः प्राश्नीयादन्यतरां गतिं गच्छति । रोगविमुक्ते विशिष्टलोकप्राप्तिरूपयोर्गत्योर्मध्येऽन्यतरां प्राप्नोति । आपस्तम्बेन तु यजमानकर्तृके पिण्डभक्षणे मन्त्रोऽभिहितः ।

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समा इत्यवशिष्टानामेकं यजमानः प्राश्नातीति । अत्र रोगाभितप्तेन प्रथमोऽन्नाद्यकामेन तु चरमः पिण्डो-भक्षणीय इति विवेकः ।

तथा च हारीतवचनेऽन्यार्थदर्शनं ।

आयुर्दः प्रथमः पिण्डो द्वितीयः पुत्त्रदः स्मृतः ।
ऋद्धिदस्तु तृतीयो वै तस्मान्मध्यममाशयेत् ॥

पुत्त्रकामा यजमानपत्नीति शेषः ।

वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी सततं नरः ।
पत्न्यै प्रजार्थी दद्याद्वै मध्यमं मन्त्रपूर्वकं ॥
उत्तमाङ्गतिमन्विच्छन् गोभ्योनित्यं प्रयच्छति ।
आज्ञां प्रजां यशः कीर्त्तिमप्सु पिण्डं निधापयेत् ॥
प्रार्थयन् दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ।
सौकुमार्य्यमथान्विच्छन् कुक्कुटेभ्यः प्रयच्छति ॥
आकाशं गमयेदप्सु स्थितो वा दक्षिणामुखः ।
पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणादिक् तथैव चेति ॥

इति पिण्डप्रतिपत्तयः ।

अथोच्छिष्टोद्वासनं ।

तत्र भोजनदेशसंशोधनार्थं तदुद्वासनं गृहजन-बाल-बान्धवादि-भोजनार्थमुच्छिष्टस्थलादिप्रक्षालनञ्चार्थप्राप्तं न शास्त्रे प्रतिपाद्यते। तत्सम्बन्धी तु कालविशेष उच्यते । स च सूर्यास्तमयात्परतोमुख्यः पूर्वतस्तु जघन्यः । तत्र जघन्यनिषेधभङ्ग्या मुख्य उक्तः ।

कूर्मपुराणे ।

नोद्वासयेत्तदुच्छिष्टं यावन्नास्तमितो रविः ॥

एतावत्कालपर्य्यन्तं अनुद्वासनं प्रयोजनसहितमाह वशिष्ठः ।

श्राद्धे नोद्वासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ।

स्रोतन्ते वै सुधाधारास्ताः पिबन्त्यकृतोदकाः ॥

यावदुच्छिष्टानि नोद्वास्यन्ते तावत्तेभ्यः 'सुधाधाराः' अमृतस्य धाराः, 'स्रोतन्ते' निःसरन्ति । ताः येषां प्रमीतानां उदकदानं निषिद्धमनिषिद्धमपि वा येषां कैश्चिन्न कृतन्ते प्रेतादियोनौ वर्त्त-मानाः सन्तः पिबन्ति ।

कालिकापुराणे ।

उच्छिष्टमार्जनं यावन्न कृतं द्विजसत्तम ।

तावदश्नन्ति पितरः सुधारसविमिश्रितं ॥

वाराहपुराणे ।

विप्रोच्छिष्टानि यावन्ति यावत्तिष्ठन्ति भूतले ।

आप्यायमानाः पितरस्तावत्तिष्ठन्ति ते गृहे ॥

पितर इत्यत्रोच्छिष्टभागिन इति शेषः । ते च पूर्वोक्ता अकृतो-दकाः ।

ये च ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः ।

उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नास्तमितो रविः ।

क्षीरधारास्ततोयान्त्यक्षय्याः सञ्चरभागिनः ॥

'सञ्चरः' मार्गः । एतच्चाशुचिप्रदेशोपलक्षणं । ततश्चाशुचिप्रदेशं ये भजन्ते भूत-प्रेत-पिशाचादियोनिगताः श्राद्धकर्तृवंशपिण्ड-समानोदकादय इत्यर्थः ।

मनुरपि श्राद्धोच्छिष्टभागिनः प्रतिपादयति ।

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।

दासवर्गस्य तत् पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥

दासवर्गोऽत्र मुख्यपितृसम्बन्धी प्रमीतो वेदितव्यः ।

आह वशिष्ठः ।

प्राक्संस्कारात् प्रमीतानां सम्प्रेष्याणामिति स्थितिः ।

भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छेषणे उभे ॥

'भागधेयं' भजनीयोंऽशः । उच्छिष्टन्नाम भुञ्जानेषु यत्पात्रकरमुखेषु संश्लिष्यते भूमौ च पपात, तत्तु सुतृप्तत्वेन कारणान्तरेण वा भुज्यमानादन्नराशेर्बुद्धिपूर्वकमवशिष्यते तदुच्छेषणं, तदेतदुभयं 'सम्प्रेष्याणां' दासानां, 'भागधेयमिति श्रुतिरित्येतन्मनुः प्राह ।

उच्छेषणमपि न पात्रस्थितं तेषां भागधेयं किन्तु भूमौ निहितं अतस्तद्ब्राह्मणैर्बुद्धिपूर्वकं भूमौ निधेयमिति गम्यते । तच्च प्रेतादियोनिगतं दासादिवर्गमुद्दिश्य यजमानेन त्याज्यं ।

तदेतदाह वशिष्ठः ।

उच्छेषणं भूमिगतं विकिरं लेपमोदकं ।

अनुप्रेतेषु विसृजेदप्रजानामनायुषां ॥

अनुमुख्यपित्र्यनुगमनबुद्ध्या प्रमीतेभ्योदासवर्गेभ्यः प्रजारहितेभ्यो बाल्य एवं मृतेभ्यश्च विसृजेत्। अमुकस्मा अमुकस्मै प्रेतायेदमुच्छिष्ट-मुच्छेषणं वोपतिष्ठतामित्यभिधाय पितृतीर्थावपादितेन सतिलेन जलेन त्यजेत् ।

मनु-विष्णू ।

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषितां ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरश्च यः ॥

'असंस्कृताः' अकृतोपनयनाः, अकृतविवाहाश्च स्त्रियः । 'त्यागिनो नाम जलानल-विष-शस्त्रोद्बन्धन-भृगुपातादिभिरात्मघातिनः । कुल-योषितामकृतोदकानामेवं । अथवा कारणमन्तरेण कुलयोषितां ये त्यागं कृतवन्तः तेषामिति व्याख्येयं । अस्तङ्गतेरवावुच्छिष्टोद्वासनं उक्तं तच्च स्थलप्रचालनस्याप्युपलचणं ।

यमः ।

अस्तङ्गते ततः सूर्य्ये विप्रपात्राणि चाम्भसि ।

निक्षिपेत् प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

द्वितीयेऽहनि सर्वेषां भाण्डानां चालनं तथा ।

अक्षय्या जायते तृप्तिः पितॄणामपि सर्वदेति ॥

ब्रह्मपुराणे यदस्तमयानन्तरं जलमध्येऽन्युब्जभोजनपात्रस्थापनमुक्त्वा द्वितीयदिने प्रचालनमुक्तं तत्पात्रान्तरसद्भावे सति वेदितव्यं । यच्च सायङ्कालपर्यन्तं उच्छिष्टस्थापनमुक्तं तदपि पुत्त्र-मित्रादिभोजनार्थं गृहान्तरसद्भावे सति वेदितव्यं ।

अत एवाह प्रचेताः ।

भृत्यवर्गवृतो भुङ्क्ते कव्यशेषं सगोत्रकैः ।

आ सायं श्राद्धशालायां द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥

अत्र श्राद्धशालायामुच्छिष्टमिति विशेषणं, तदेतस्यां भोजनशालायां भुक्तं इति गम्यते ।

गृहान्तर-भोजनपात्रान्तराभावे तु जघन्यं कालान्तरं मनु-मत्स्यपुराणयोर्दर्शितं ।

उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।

ततो गृहबलिं कुर्य्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

अमुमेव कालं कालान्तरनिषेधभङ्ग्याह याज्ञवल्क्यः ।

सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेदिति ।

'सत्सु' स्वस्थानगमनार्थमविसर्जितेषु ।

अत्र यदि श्राद्धभोक्त्रा ब्राह्मणेन भोजनयोग्यं किंयदन्नमुच्छेषितमस्ति तर्हि तत्तदीयाय शिष्याय सुतायोच्छिष्टभोजनयोग्याय दीयमानं न दुष्यति शूद्रादिभ्यस्तु दीयमानन्दुष्यत्येव ।

अत एव शातातपेनोक्तं ।

श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

अनेन वृषलनिषेधेन भोक्तृद्विजोच्छिष्टभोजनयोग्याय सुत-शिष्य-भार्य्यादेस्त्रैवर्णिकाय तदुच्छिष्टदापनमनुमतं भवति ।

त्रैवर्णिकायाप्यनुपनीताय न दातव्यं ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

शूद्राय चानुपेताय श्राद्धोच्छिष्टं न दापयेत् ।
योदद्याद्रागतोमोहान्न तद्गच्छति वै पितॄन् ॥
तस्मान्न देयमुच्छिष्टमन्नाद्यं श्राद्धकर्मणि ।
अन्यत्र दधि-सर्पिर्भ्यां शूद्रादिभ्यः कदाचन(१) ।
कामं दद्याच्च सर्वन्तु शिष्याय च सुताय च ॥

अन्यत्र दधि-सर्पिर्भ्यां इत्यनेनोच्छिष्टयोर्दधि-सर्पिषोरनुपनीताय शूद्राय च दानमनुमतं कृतं ।

आह जातूकर्ण्यः ।

द्विजभुक्तावशिष्टन्तु सर्वमेकत्र संहरेत् ।
शुचिभूमौ प्रयत्नेन निखन्याच्छादयेद् बुधः ॥

अत्र तावत्सुत-शिष्यादिदत्तावशिष्टं निखनेत् । यदि तु तद्-ग्रहीतारः सुतादयो न सन्ति तदा सर्वमेव निखनेत् । अत्र यदि द्विजविसर्जनानन्तरमेवोच्छिष्टोद्वासनं क्रियते तदा तदनन्तरं श्राद्ध-शेषेण पञ्चमहायज्ञनिर्वपणं कार्य्यं । यदि लग्नमयपर्यन्तं उच्छिष्टानि स्थाप्यन्ते तदा विसर्जनानन्तरमेव । तच्च पूर्वमेवोक्तं ।

इत्युच्छिष्टोद्वासनं ।

अथ शेषभोजनं ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ।

एवं सम्यक् गृहस्थेन देवताः पितरस्तथा ।
सम्पूज्या हव्य-कव्याभ्यां अन्नेनातिथि-बान्धवाः ॥
भूतानि भृत्या विकलाः पशु-पक्षि-पिपीलिकाः ।

(१) कथञ्चनेति ख० ।

भिक्षवो याचमानाश्च ये चान्ये याचका गृहे ॥

'विकला:' अन्ध-बधिर-मूकादय: ।

मनु: ।

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।

ज्ञातिभ्य: सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि पूजयेत् ॥

'ज्ञातय:' पितृपक्षीया: सपिण्डा:, श्राद्धावशिष्टमन्नं यथा तान् प्राप्नोति तथा कुर्यात् तेनान्नेन तान् भोजयेदित्यर्थ: । तेभ्य: सत्कारपूर्वकं तदन्नं दत्त्वा 'बान्धवान्' मातृ-श्वशुरपक्षीयान्, पूजयेदित्यर्थ: । अत्र यदि शेषमन्नं किं क्रियतामिति वेदितमन्नं ब्राह्मणैरभ्यनुदीयतामित्येवमुक्ता स्वयं स्वीकृतं तदा पाकान्तरेण ज्ञातिबान्धवादयो भोजनीया: । यदि लिष्टै: सह भुज्यतामित्येवमनुज्ञातं तदा तच्छेषेण ।—अथ वा शेषमन्नमित्युक्ते इष्टेभ्योदीयतामिति ते ब्रूयुरिति नित्यवदाम्नानान्न ग्रहीतव्य एव द्विजैरन्नशेष इति तेनैव ज्ञात्यादयो भोजनीया: ।

देवलस्मृति-कूर्मपुराणयो: ।

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ।

ज्ञातिष्वपि च तृप्तेषु स्वान् भृत्यान् भोजयेत्तत: ।

आदित्यपुराण-ब्रह्मपुराणयो: ।

भगिन्यो बान्धवा: पूज्या: श्राद्धेषु च सदैव हि ।

दारिद्र्योपहता दीनश्छिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलि: ॥

वृथाजाता विरक्ताश्च व्याधिना च प्रपीडिता: ।

एते भोजनमर्हन्ति भोक्तु: सर्वत्र सर्वदा ॥

वन्दि-मागध-सूताश्च तौर्य्यत्रिकविदस्तथा ।
अलब्धलाभाः श्राद्धेषु नाशयन्ति महद्यशः ।
तस्मात्तेऽपि विभक्तव्याः सकलं संविभज्य च ॥

'वृथाजाताः' षण्डान्ध-पङ्ग्वादयः । वन्द्यादयः पूर्वमेव व्याख्याताः । 'तौर्य्यत्रिकं' नृत्य-गीत-वाद्यानि । 'अलब्धलाभाः' अप्राप्तान्नाः, 'विभक्तव्याः' अत्र भागिनः कर्त्तव्या इति । एवं ज्ञात्यादीन् भोजयित्वा स्वयमपि भुञ्जीत ।

तथा च निगमः ।

अनुज्ञातो गृहान् बाल-वृद्धांश्च परितोष्य भुञ्जीतेति ।

'अनुज्ञातः' द्दष्टैः सह भुज्यतामित्येवं श्राद्धभोक्तृभिरनुज्ञातः । अनेन श्राद्धशेषमन्नं भुञ्जीत नान्यदित्यपि सूचितं ।

अतएवाह शातातपः ।

शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरं ।
द्दष्टैः सार्द्धन्तु विधिवद्बुद्धिमान् सुसमाहितः ॥

'द्दष्टैः सार्द्धमित्यनेन स्वपङ्क्तिभोजिभिः सहैकपङ्क्तावित्युच्यते । 'विधिवदित्यनेनापोशानादीतिकर्त्तव्यताविशिष्टता पात्रधारण-मौनादिनित्यभोजनधर्मयुक्तता च प्रतिपादिता । 'बुद्धिमान्' भोजनविधिज्ञः । 'समाहितः' पाण्यादिचापलरहितः ।

तत्र मौनयुक्तता भविष्योत्तरे दर्शिता ।

मित्र-बन्धुजनैः सार्द्धं शेषम्भुञ्जीत वाग्यतः ।

'सार्द्धमित्यनेनैकपङ्क्तावित्यपि लभ्यते । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयं ।

अत्र ज्ञाति-भृत्यभोजनानन्तरमुक्तं ।

कूर्मपुराणे ।

पश्चात् स्वयञ्च पत्नीभिः शेषमन्नं समाचरेत्।

अत्र पक्षान्तरमपि कात्यायनेन दर्शितं ।

पूर्वोवा गृहपतिरिति ।

अतोगृहपतिं भोजयित्वा पत्न्योभुञ्जीरन् पङ्क्तौ वा ।

आह बृहस्पतिः ।

एवं देवान् पितॄंश्चैव तर्पयित्वा द्विजोत्तमः ।

पुत्र-मित्रादिसहितो गृहस्थोभोक्तुमर्हति ॥

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः ।

वाराहपुराणे ।

भुञ्जीयाच्च समं पूज्य भृत्य-बन्धुभिरात्मनः ।

तथान्यान् प्रयतः सम्यक् सखि-सम्बन्धि-बान्धवान् ॥

उशनाः ।

तैरनुज्ञातोशेषमिष्टेभ्योदद्यात् स्वयञ्च भुञ्जीत ।

याज्ञवल्क्यः ।

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितं ।

पद्मपुराणे ।

दृष्टैः सह ततः शान्तो भुञ्जीत पितृसेवितं ।

'पितृसेवितं' पित्र्यब्राह्मणैर्यद्यदन्नं भुक्तं तस्य तस्य शेषं भुञ्जीत। अतश्च यत्प्रमादेन श्राद्धभोक्तृभ्यो न दत्तं तन्न भोक्तव्यमेवेति गम्यते । पितृनिषेवितञ्च सर्वमपि स्तोकं स्तोकं भोक्तव्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

ततस्तु वैश्वदेवान्ते सभृत्य-सुत-बान्धवः ।
भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितं ॥

अत्र माष-मांसादिकं पितृनिषेवितमप्यन्वाधानकृता श्राद्धे न भक्षयितव्यं। "अमाषममांसं व्रतं व्रतयेत्" इति श्रुत्या प्रतिषेधात्। अकृतान्वाधानेनानग्निना च पञ्चदश्यामपि पितृनिषेवितं मांसादिकं भक्षयितव्यं "पितृनिषेवितं सर्वं भुञ्जीत" इतिवचनात्। यस्तु "हन्यादा-सप्तमं कुलं मांसाशने पञ्चदशी" इति निषेधः स रागप्राप्तभक्षणविषयत्वान्न वैधं भक्षणं बाधितुं क्षमते। येनाप्यमुककालपर्यन्तं सर्वदा वा मधु-मांसादिकं मया न भक्ष्यमिति नियमोऽभ्युपगतः तेनापि तच्छ्राद्धादौ भक्षणीयं।

तथा च बृहस्पतिः ।

क्रतौ श्राद्धे तदङ्गत्वाद्विप्राज्ञाभङ्गतोवृतः ।
भक्ष्यत्वादनुयोगेऽपि खादन्मांसान्यपि व्रती ॥

'क्रतौ' पशुबन्धे, श्राद्धे च भवतास्मिन् भोजने मांसम्भक्षणीयमि-त्येवंविधाया विप्राज्ञायाः 'अभङ्गतः' अभङ्गहेतोः, यजमानः तेन च यः 'वृतः' ऋत्विक्, सः 'अनुयोगेपि' अभक्षणव्रतेपि, मांसान्यपि खादन् व्रत्येव भवति। न तु भग्नव्रतः मांसान्यपीत्यनेन किमुतान्यत् खादन्निति सूचितं।

तथा ।

रोगेण युक्तो विधिवद्धुतं विप्रवृतस्तथा ।
मांसमद्याच्चतुर्द्धेषा परिसंख्या प्रकीर्त्तिता ॥

'रोगेण' मांसभक्षणैकचिकित्स्येन । 'विधिवत्' मधुपर्कश्राद्धादि-विधिनिवेदितं । 'क्रतं' पशुबन्धे यजमानः, तेन च विप्रेण वृतः ऋत्विक् व्रतवानपि मांसमद्यात् । एषा चैतेषु चतुर्षु स्थानेषु 'परिसंख्या' मांस-भक्षणनियमस्य व्यावृत्तिः । अन्ये त्वभक्षणव्रते श्राद्धे तदवघ्राणमाहुः । तथा च जातूकर्ण्यः ।

मधु-मांसनिवृत्तस्तु श्राद्धे कर्माणि चाचरेत् ।
पात्रस्थं गन्धमाघ्राय पितॄणामनृणो भवेदिति ॥

'पात्रस्थं' भोजनपात्रस्थितमांसाद्याश्रितं, 'पितॄणामनृण' इत्यनेन पितृनिषेवितान्नभोजनादवघ्राणाच्च पितॄणां तृप्तिर्भवतीति सूचितं । तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते ।

पितृद्विजेभ्यः सर्वेभ्योयद्यदत्र निवेदितं ।
अश्नन्नेव हि तत्सर्वं पितॄन् प्रीणाति मानवः ॥

एतच्च भोजनं सति सामर्थ्ये तृप्तिपर्यन्तं कर्त्तव्यं । तदभावे तु पितृनिषेवितेभ्योऽन्नेभ्यः किञ्चित् किञ्चिदादायैकग्रासपरिमाणमपि समुदायं सम्पाद्य भोजनं कर्त्तव्यं ।
तदाहापस्तम्बः ।

सर्वतः समवदायोत्तरेण यजुषाशेषस्य ग्रासावरार्द्धं प्राश्नीयादिति ।
प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ब्रह्मणि मे आत्मामृतत्वायेति ।
उत्तरं यजुः अनेन च भोजनस्यावश्यकत्वमुक्तं ।
अत एव श्राद्धदिने उपवासनिषेधमाह व्यासः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तावसितैकादशीग्रहे ।
व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृही ॥

देवलस्तूपवासे दोषमप्याह ।

श्राद्धे दत्त्वा तु योविप्रो न भुङ्क्तेऽथ कदाचन ।
देवा हविर्न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

उपवासदिने श्राद्धकर्त्ता पितृनिषेवितं सर्वमवघ्रातव्यमेवेत्ययमपि पक्षो ब्रह्मवैवर्त्ते विचारपूर्वकं प्रतिपादितः ।

उपवासदिनं प्राप्य यदा भवति नारद ।
पितृश्राद्धं तथान्यच्च तदा कार्य्यञ्च तच्छृणु ॥
व्रतभङ्गो महत्पापं भुक्तशेषस्य सेवया ।
तच्च वै यत्प्रकर्त्तव्यं तच्छृणुष्व मयेरितं ॥
सर्वमन्नं समुद्धृत्य दक्षिणेन करेण तु ।
अवघ्राणन्ततः कुर्यात् व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥
अकृते तु मुनिश्रेष्ठ ह्यवघ्राणे च नारद ।
श्राद्धलोपः कृतस्तेन मातृहा पितृहा भवेत् ।
एवं ज्ञात्वा तु विद्वद्भिरुपायश्चिन्तितो द्विजैरिति ॥

व्यासोऽप्याह ।

उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।
उपवासन्तदा कुर्य्यादाघ्राय पितृसेवितं ॥

'नैमित्तिकमित्यनेन नित्यश्राद्धे उपवासदिनेऽवघ्राणं न कार्य्य-मिति सूचितं ।

शिवरात्रिव्रतोपवासं पुरस्कृत्योक्तं प्रभासखण्डे ।

पुरोडाशोऽपि देवेशि सम्प्राप्ते शिववासरे ।
अभक्ष्येण समः प्रोक्तः किं पुनश्चान्यसत्क्रिया ॥

चतुर्दश्यां यदा चैव श्राद्धं नैमित्तिकं तथा ।
उपवासस्तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितं ॥

एवं यस्मिन् शिवरात्र्येकादश्यामुपवासे क्रियमाणे महत्पुण्यन्त्यज्यमाने वा बहु पापन्तस्मिन्नवघ्राणमेव कर्त्तव्यं। यस्मिंस्तु द्वयमेतदल्पं तस्मिन्नवघ्राणमयाचितमेकभक्तं वा कर्त्तव्यं ।

अत एवोपवासायाचितैकभक्तानां प्रत्येकं फलविशेषः प्रभासखण्डे एवोक्तः।

उपवासदिने श्राद्धं कथञ्चिद्यदि जायते ।
उपवासेऽश्वमेधाख्यं राजसूयमयाचिते ।
वाजपेयं लभेद्भोक्ता एकभक्तेऽग्निहोमजं॥

'अग्निहोमजं' पुण्यमितिशेषः। अतश्चोपवासदिने श्राद्धे कृते शेषान्नावघ्राणं भोजनं वा कर्त्तव्यमिति स्थितं।

तत्र भोजनकालमाह जातूकर्ण्यः ।

अहन्येव तु भोक्तव्यं कृते श्राद्धे द्विजन्मभिः।
अन्यथा ह्यासुरं श्राद्धं परपाके च सेविते ॥

नागरखण्डे ।

बलिञ्च निक्षिपेत्तस्माद्भोजनञ्च समाचरेत् ।
मौनेन दृश्यते सूर्यो यावत्तावन्नराधिप ॥
यस्त्वेवास्तमिते सूर्ये भुङ्क्ते च श्राद्धकृन्नरः ।
व्यर्थतां याति तच्छ्राद्धं तस्माद्रात्रौ न भोजयेत् ॥

इति शेषभोजनं ।

इति मुख्यकल्पिकः पार्वणश्राद्धप्रयोगः ।

अथानुकल्पिकाः पार्वणश्राद्धप्रयोगाः ।

तत्र मुख्यकल्पाशक्तस्यानुकल्पेनानुष्ठानमाह कात्यायनः।

चरितार्था श्रुतिः कार्य्या यस्मादप्यनुकल्पतः।

अतोदेयं यथाशक्ति श्राद्धकाले समागते॥

मुख्याशक्तौ चानुकल्पानुष्ठाने मुख्यफलावाप्तिमाह शातातपः।

यथाकथञ्चिन्नित्यानि कुर्य्यादिन्दुक्षयादिषु।

पात्र-द्रव्याद्यसम्पत्तौ सोऽपि मुख्यफलं लभेत्॥

'यथाकथञ्चित्' कियदङ्गहान्या, 'नित्यानि' यावज्जीवमनुष्ठेयतया विहितानि दर्श-पूर्णमासपिण्डपितृयज्ञश्राद्धादीनि। 'इन्दुक्षयादिषु' अमावास्यादिकालेषु। 'पात्राणि' पूर्व्वोक्तलक्षणा ब्राह्मणाः। 'द्रव्यं' मधुमांस-पायसौदन-सूप-शाकादि।

भविष्योत्तरे।

श्राद्धानुकल्पं यः कुर्य्याज्जात्यवस्थाद्यपेक्षया।

श्रद्धावान् सोऽप्यवाप्नोति मुख्यश्राद्धफलं नरः॥

'जात्यपेक्षया यथा शूद्रः स्वकीयां शूद्रतामपेक्ष्य मन्त्ररूपाङ्ग-हीनं पक्वाङ्गहीनञ्चानुकल्परूपं श्राद्धं करोति, यथा वा स्त्री मन्त्र-हीनं। यद्यपि स्त्री-शूद्रयोस्तथाविधमेव श्राद्धं मुख्यं तथापि द्विज-कर्तृकं मुख्यं श्राद्धमपेक्ष्याल्पाङ्गत्वाद्द्विजैरनुष्ठीयमानमिवात्रानुकल्प-शब्देन व्यवह्रियते। 'अवस्थापेक्षया यथानुपनीतो मन्त्रहीनमपत्नीकः प्रवासी वामहेमश्राद्धयोरन्यतरत्। आदिशब्देन पात्र-द्रव्याद्यसम्प-त्त्यपेक्षापि संगृह्यते।

मुख्यानुष्ठानशक्तिमांस्त्वनुकल्पमनुतिष्ठन् कर्मफलं न प्राप्नोतीत्याह व्यासः।

शक्तः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते।

स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति सुनिश्चितं ॥

अत्रानेकब्राह्मणसम्पत्त्यभावे अनेकब्राह्मणभोजनपर्याप्तान्नासम्भवे चैकेनैव ब्राह्मणेन षड्दैवत्यं षट्पिण्डश्राद्धं कुर्य्यात्।

तथा च प्रभासखण्डे ।

द्रव्याभावे द्विजालाभे विधिं वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं श्राद्धमाचरेत् ॥
षडदर्भान् दापयेत्तस्मै षड्भ्योदद्यात्तथासनं ।
षडप्यावाहयेत्तत्र षड्भ्योदद्यात्तथा हविः ॥

'द्विजालाभ' इत्यनेकद्विजालाभे । यदा च षड्दैवत्यमेकेनैव विप्रेण कुर्यात्तदा सर्वगुणसम्पन्नं विप्रं निमन्त्रयेत् ।

उक्तं हि कूर्मपुराणे ।

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगं ।
श्रुत-शीलादिसम्पन्नमलक्षणविवर्जितं ॥

एकेनापि हि विप्रेण षड्दैवत्यं श्राद्धं क्रियमाणं वैश्वदेविकयुक्तमेव कर्त्तव्यं। तत्र द्विजाभावेऽपि वैश्वदेविकानुष्ठानप्रकारमाह वसिष्ठः

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ।
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत् ॥

प्रकृतश्राद्धार्थं सम्पादितस्य तत्तज्जातीयस्यान्नस्य प्रत्येकमेकदेशं समुद्धृत्य देवतायतने वैश्वदेविकद्विजोपवेशनोचिते स्थाने पात्रमासाद्य तत्र परिवेश्य तत्रत्यासने च विश्वान् देवानावाह्य तान् पुरोवर्त्तिन इवानुध्याय पृथिवी ते पात्रमित्यादिकं जपित्वा पुरूरवार्द्रवः-

संज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नं स्वाहा ॐ तत् सदित्युक्का 'श्राद्धं' पित्र्य कर्म प्रवर्त्तयेदित्यर्थः ।

कूर्मपुराणे ।

उद्धृत्य पात्रे चान्नं तत्सर्वस्मात् प्रकृताद्धृतात् ।
देवतायतने चैभ्यो निवेद्यान्यत् प्रवर्त्तयेत् ॥

शङ्खोऽप्याह ।

भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनं ।
दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥

'तस्य' पित्र्यस्य द्विजस्य स्थाने ।

आह शातातपः ।

देवेभ्यश्च नमस्कृत्य पूर्वं भागं प्रदापयेत् ।

'पूर्वमिति पितृभ्यः पूर्वं । 'भागमिति तत्प्रदेयमन्नं ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु वैश्वदेविकस्थानेऽग्निस्थापनमुक्तं ।

एक एव यदा विप्रो द्वितीयोनोपपद्यते ।
पितृणां ब्राह्मणे योज्यो दैवे त्वग्निं नियोजयेत् ॥

अत्र पित्र्येऽन्नसङ्कल्पप्रकारमाह बृहस्पतिः ।

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे स्वल्पत्वात् प्रकृतस्य तु ।
स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्योऽन्नं विनिवेदयेत् ॥

एकब्राह्मणतृप्तिसमर्थनानाजातीयान्नसमुदायात्तज्जातीयान्नैकदेशमुद्धृत्योद्धृत्य षट्समुदायान् सम्पाद्यैकस्मिन्नन्ने एकस्मिन् वा पात्रे परिवेष्यैकैकं समुदायं पित्रादिक्रमेणैकैकस्मै श्राद्धदेवतारूपाय निवेदयेत् । एकस्मादेव वान्नसमुदायात् स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य बुद्ध्यैव

पृथक् परिकल्प्य निवेदयेत् । दैवे पित्र्ये क्रमादन्नं सङ्कल्प्य गायत्री-जपादिकं कृत्वा पित्र्यविप्रभोजनकाले वैश्वदेविकस्यान्नस्य प्रतिपत्ति-विशेषः कार्यः ।

तमाह वशिष्ठः ।

प्राश्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।

कूर्मपुराणे ।

प्राश्येदन्नं ततोऽग्नौ तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।

'तत इति भोजनानुज्ञापर्यन्तं पित्र्यं कृत्वा ।

अत्रैकस्मिन् ब्राह्मणे अनेकेषां पितॄणां तृप्तिप्रकारमाह शातातपः ।

एकस्तु ब्राह्मणः श्राद्धे स्वल्पश्च प्रकृतं भवेत् ।
त्रयश्च पितरः प्रोक्ताः कथं तृप्यन्तु ते त्रयः ॥
उरस्यश्नन्ति पितरो वामपार्श्वे पितामहाः ।
प्रपितामहा दक्षिणतः पृष्ठतस्त्वनुयायिनः ॥

'अनुयायिनः' पितृपत्नीप्रभृतयः । 'अनुयायिन इत्यत्र 'पिण्ड-तर्कका इति पाठान्तरं. तच्च पिण्डलेपभागिनो वृद्धप्रपितामहादय इति व्याख्येयं ।

प्रभासखण्ड-देवलस्मृत्योस्तु ।

पिता भुङ्क्ते द्विजकरे मुखे भुङ्क्ते पितामहः ।
प्रपितामहस्तु तालुस्थः कण्ठे मातामहः स्मृतः ।
प्रमातामहस्तु हृदये वृद्धो नाभौ तु संस्थित इति ॥

'वृद्धः' वृद्धप्रमातामहः ।

अत्रैकस्यापि ब्राह्मणस्यालाभेऽनुकल्पान्तरमुक्तं प्रभासखण्डे ।

अलाभे ब्राह्मणस्यैव कौशः कार्य्योवटुः प्रिये ।
एवमप्याचरेच्छ्राद्धं षड्दैवत्यं समाहितः ।
विभक्तिं कारयेद्यस्तु पितृहा स प्रजायते ।

'कौशः' कुशमयः, 'वटुः' लघुमनुष्यप्रतिकृतिः, तं वटुं ब्राह्मणत्वेन परिकल्प्य सर्वं श्राद्धमाचरेत् । 'विभक्तिः' कर्मणः छेदो लोप इति यावत् । तं न कुर्यात् ।

वटुषु श्राद्धप्रकारमाह देवलः ।

निधाय वा दर्भवटूनासनेषु समाहितः ।
प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

'आसनेषु' ब्राह्मणोपवेशनोचितेषु । स्वागतं भवतां, श्राद्धं करिष्ये, श्राद्धे क्षणः क्रियतां, देवान् पितृनावाहयिष्ये, अग्नौकरणं करिष्ये इत्यादयः प्रश्नाः 'प्रैषाः' एषामुत्तराणि 'अनुप्रैषाः', तदुभयसंयुक्तं 'विधानं' श्राद्धेतिकर्त्तव्यताकाण्डं, स्वयमेव कुर्यात् । तत्र सङ्कल्पितस्यान्नस्य यत्कर्त्तव्यं तदपि स एवाह ।

पात्राभावे परङ्कृत्वा पितृयज्ञविधिं नरः ।
निर्दिश्याप्यन्नमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततोगतिः ॥
पात्राभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्यात्तथाप्सु वा ।
न तु प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषत इति ॥

मुख्यद्रव्यासम्भवे चान्येऽप्यनुकल्पाः ।

नत्रामश्राद्धाख्याः ।

इह पराशरस्मृति-विष्णुपुराण-वाराहपुराणेषूक्तं ।

असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमामं स्वशक्तितः ।

प्रदद्यात्तु द्विजातिभ्यः स्वल्पामपि च दक्षिणां॥

अस्यार्थः। पक्वान्नाभावे श्राद्धयोग्यान्नप्रकृतीभूतं यव-गोधूम-तण्डुलादिधान्यमेव विश्वान् देवान् पितॄंश्चोद्दिश्य पक्वान्नवत्त्यक्त्वा निमन्त्रितद्विजेभ्यः समर्पयेत्। तत्र धान्यस्य साक्षाददनीयत्वाद्भोजनाभावे तत्सम्बन्धिनो धर्मजातस्य लोपः, अस्मत इत्याशः ध्यान्यविशेषणेन चाशब्देनैतत् सूच्यते यत्स्वस्थानं गत्वा तैर्ब्राह्मणैस्तद्धान्यमशनयोग्यं कृत्वा भोक्तव्यं न तु कार्यान्तरे विनियोक्तव्यमिति। अन्यथाशमित्यनर्थं स्यात्।

अस्य कर्तृविशेषवादमाह व्यासः।

हिरण्यमात्रं श्राद्धीयं लब्धं यत् क्षत्रियादितः।
यथेष्टं विनियोज्यं स्याद्भुञ्जीयाद्ब्राह्मणः स्वयं॥

'क्षत्रियादितः' क्षत्रिय-वैश्य-मूर्द्धावसिक्तादिभ्यः। अत्र यद्यपि 'यथेष्टं विनियोज्यमिति सामान्येनोक्तं तथापि श्राद्धादौ न विनियोज्यं दैवतोद्देशेन त्यक्तस्य पुनर्दैवतान्तरोद्देशेन त्यागस्यायुक्तत्वात्। अतो लौकिके भोजने क्रियादौ चालौकिकेऽपि श्रुति-स्मृतिविहिते दक्षिणादौ नित्य-नैमित्तिके विनियोज्यमित्यवगन्तव्यं। ब्राह्मणात्तु लब्धं स्वयमेवेति नियम्यते। अत्र यावत्प्रतिगृहीतं तावत्स्वयमेव भोज्यमिति नियमो न मन्तव्यः किन्तु तृप्तिपर्यन्तं स्वयम्भुक्त्वान्यस्य श्राद्धशेषोचिता प्रतिपत्तिः कर्त्तव्येति निश्चेतव्यं। शूद्रात्तु प्रतिगृहीतं कस्मिंश्चिदपि नित्यनैमित्तिके न विनियोज्यं किन्तु स्वकीये परकीये वा भोजन एवोपयोज्यमित्युक्तं षडत्रिंशन्मते।

आमं शूद्रस्य यत् किञ्चिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्यते।

तत्सर्वं भोजनायालं नित्य-नैमित्तिके न च ॥

अत्र प्रदेयधान्यपरिमाणमितिकर्त्तव्यताञ्चाह व्यासः।

आमन्दद्यात्तु कौन्तेय दद्यादन्नं चतुर्गुणं।

सिद्धान्ने तु विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिः ॥

आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानञ्च भारत।

दद्याद्यच्च द्विजातिभ्यः शृतं वाशृतमेव वा।

तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

षड्त्रिंशन्मते पिण्डदाने पक्षान्तरमप्युक्तं।

आमश्राद्धं तदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धकृत्तदा।

हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः ॥

चतुर्गुणमित्येकैकब्राह्मणतृप्तिपर्याप्तान्नसिद्धिसमर्थाद्धान्याच्चतुर्गुणं तावत्त्वेकैकस्मै ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः। चतुर्गुणदानाशक्तौ पक्षान्तरमपि तेनैवोक्तं।

आमन्ददद्भि कौन्तेय तद्दानं द्विगुणं भवेत्।

त्रिगुणं चतुर्गुणं वापि नत्वेकगुणमर्पयेत् इति ॥

आवाहनादीत्यादिशब्देन अर्घ्यादिकं गृह्यते।

तथा च भविष्यत्पुराणे।

आवाहनं भवेत्कार्य्यमर्घ्यदानं तथैव च।

एष एव विधिर्यत्र यत्र श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥

कूर्मपुराण-यमपुराणयोः।

आमेन वर्त्तयेन्नित्यं ब्राह्मणो व्यसनान्वितः।

तेनाग्नौकरणं कुर्य्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

षड्त्रिंशन्मते पिण्डदाने पक्षान्तरमप्युक्तं ।

आमश्राद्धं यदा कुर्य्यात् पिण्डदानं कथं भवेत् ।
गृहपाकात् समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ।
पिण्डान् दद्यात् यथालाभं तिलैः सह विमत्सरः ॥

विकिरादिकमप्यामद्रव्येणैव कर्त्तव्यं ।

तथा च प्रचेताः ।

आमश्राद्धप्रदः पिण्डांस्तथाग्नौकरणञ्च यत् ।
तद्दद्यात्तच्च तेनैव यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ॥

'यत्किञ्चित्' यदन्यदपि विकिरादि तदपि, 'तेनैव' आमेनैव, कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा जप्या विसर्जने ।
अन्यकर्मण्यनूह्याः स्युरामश्राद्धे विधिः स्मृतः ॥

आवाहनमन्त्रे अत्त व इत्यत्र स्वीकर्त व इत्यूहः। स्वधाकारे नमो वः पितर इत्यादिमन्त्रे इष इतिपदस्थाने आमद्रव्यस्येत्यूहः। विसर्जने वाजे वाज इति मन्त्रे तृप्ता इत्यस्य स्थाने तर्पस्वेत्यूहः कार्य्य इत्यर्थः। शूद्रेण तु पक्वान्नसम्भवेऽपि आमश्राद्धं कर्त्तव्यमिति पूर्वमेवोक्तं। तदनुष्ठानप्रकारस्तु भविष्योत्तरे दर्शितः।

धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञा यदि शूद्राः प्रकुर्वते ।
अग्नौकरणमन्त्रस्तु नमस्कारो विधीयते ॥
आवाहनादि कर्त्तव्यं यथा शूद्रेण तच्छृणु ।
देवानां देवतानान्तु पितॄणां नाम-गोत्रतः ।
पिण्डादीन्निर्वपेद् वीर नामतोगोत्रतस्तथा ॥

'नमस्कारः' नम इतिशब्दः। अग्नये कव्यवाहनाय नमः। सोमाय पितृमते नमः। अग्नौकरण इत्युपलक्षणं, अन्यत्राप्ययमेवास्य मन्त्रः।

तथा च शूद्रं प्रकृत्य मत्स्यपुराणादिषूक्तं।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्। इति।

अयञ्च मन्त्रः शूद्रस्यान्यमन्त्रनिवृत्त्या विधीयते। एवं तस्य मन्त्रान्तरनिवृत्तिर्मत्स्यपुराणेऽभिहिता।

सर्वं श्राद्धञ्च कर्त्तव्यं शूद्रेणाप्येवमेव तु।
मन्त्रवर्जं हि शूद्रस्य सर्वमेव विधीयते॥

'एवमेव' पार्वणश्राद्धविधिनैव। अत्र शूद्राणां गोत्रस्याविद्यमानत्वाद्द्विजोत्पन्नशूद्रविषयं गोत्र इत्येतद्भवितुमर्हति। अथ वा "तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्यः" इति श्रुतेः सर्वेषामेव शूद्राणां काश्यपं गोत्रं भवितुमर्हति। अत एव व्याघ्रपादा प्रतिपादितं "गोत्रनाशे तु कश्यपः" इति।

आमान्नस्याप्यसम्भवे हेमश्राद्धं कर्त्तव्यं।

तथा च मरीचिः।

आमान्नस्याप्यभावे तु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान्।
धान्याच्चतुर्गुणेनैव हिरण्येन सुरोचिषा॥

आमश्राद्धे यावदेकैकस्मै ब्राह्मणाय धान्यं दीयते तावतश्चतुर्गुणं यावता हिरण्येन लभ्यते तावदेकैकस्मै ब्राह्मणाय हेमश्राद्धे हिरण्यं देयमित्यर्थः। इह ये शक्तितारतम्यालोचनया आमश्राद्धे धान्यद्वैगुण्यादिपक्षाः प्रतिपादिताः तदनुसारेणैव हेम्नोऽपि प्रमाणभेदोऽनुक्त एवार्थाद्गम्यते।

धर्मस्त्वाह ।

आमन्तु द्विगुणं प्रोक्तं हेम तद्वच्चतुर्गुणं ।
अन्नाभावे द्विजातीनां ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥

एकैक-ब्राह्मण-तृप्ति-पर्याप्तान्नसमर्थं धान्यं यावता लभ्यते तावच्चतुर्गुणं हेम एकैकस्मै ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः । अनेन द्विगुणधान्याद्विगुणं हेम प्रदेयमित्युक्तं भवति ।

भविष्योत्तरे ।

अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्त्रजन्मनि ।
हेमश्राद्धं संग्रहे च तथा स्त्री-शूद्रयोरपि ॥

व्यासः ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्त्रजन्मनि ।
हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्य्या रजस्वला ॥

हेमश्राद्धस्य क्वचिदपवादः षट्त्रिंशन्मते ।

अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्त्रजन्मनि ।
हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा क्षयेऽहनि ॥

इह स्मृत्यन्तर-पुराणान्तरेषु यत्र यत्रामश्राद्धं विहितं तत्र तत्र हेमश्राद्धं विधीयमानमामद्रव्यासम्भव एवेति व्याख्येयं। एवं ह्यामद्रव्यहेम्नोरष्टदोषोविकल्पो न भविष्यति। अन्नप्रकृतिभूतत्वेन श्राद्धविध्यन्तरङ्गस्य धान्यस्य सति सम्भवे वहिरङ्गाद्धेम्नः पूर्वमुपादानस्यानुगृहीतं भवति। पुत्त्रजन्मनिमित्ते पक्वामयोरन्नयोः सद्भावेऽपि हेमश्राद्धमेव।

अत एव सम्वर्त्तः ।

पुत्त्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान् ।

न पक्केन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन् ॥

पिण्डदानप्रकारोऽप्यत्र भविष्योत्तर एव दर्शितः ।

गृहपाकात् समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ।

पिण्डप्रदानं कुर्वीत हेमश्राद्धे कृते सदा ॥

शूद्रस्तु गृहपाकेन तत्पिण्डान्निर्वपेत्तथा ।

सक्तु मूलं फलं तस्य पायसं वा भवेत् स्मृतं ॥

पिण्डनिर्वपणार्थमिति शेषः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

नामन्त्रणाग्नौकरणं विकरो नैव दीयते ।

तृप्तप्रश्नोऽपि नैवात्र कर्त्तव्यः केनचिद्भवेत् ॥

शूद्रश्राद्धे प्रतिगृहीतं धान्यं नित्य-नैमित्तिके न विनियोज्यमित्यभिधायोक्तं षट्त्रिंशन्मते ।

हिरण्यं तत्पुनः श्राद्धे गृहीतं नैव दुष्यति ।

तेन नित्यक्रियाः कार्य्या हिरण्यं नान्नमुच्यत इति ॥

यस्तु पिण्डप्रदानादिबहुविधानयुक्तमावाहनादिविततानेकाङ्गयुक्तञ्च श्राद्धमनुष्ठातुमशक्तः स साङ्कल्पं श्राद्धं कुर्य्यात् ।

तथा च सम्वर्त्तः ।

समग्रं यस्तु शक्नोति कर्त्तुं नैवेह पार्वणं ।

अपि सङ्कल्पविधिना काले तस्य विधीयते ॥

पात्रभोज्यस्य चान्नस्य त्यागः सङ्कल्प उच्यते ।

तत्प्रयुक्तो विधिर्यस्तु स तेन व्यपदिश्यते ।

तावन्मात्रेण सम्बद्धं श्राद्धं साङ्कल्पमुच्यते ॥

अत्र यद्यत्प्रधानमङ्गं वा न कर्त्तव्यं तदाह व्यासः ।

साङ्कल्पन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणं ।
नावाहनं नाग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत् ॥

पात्रस्यार्घ्यस्य जलादिना परिपूरणं न कर्त्तव्यं। अर्घो न दातव्य इत्यर्थः । आवाहनञ्च समन्त्रकं निषिध्यते न त्वावाहनमात्रं, तेन विना देवतासन्निधानाभावाच्छ्राद्धनिष्पत्त्यसम्भवात् । केचित्तु श्राद्धे विकिरदानमपि न कर्त्तव्यमित्युक्ता संवादाय कस्यचिद्वचनं पठन्ति ।

साङ्कल्पन्तु यदा श्राद्धं न कुर्य्यात्पात्रपूरणं ।
विकिरन्तु न दातव्यं पिण्डान्नैव विनिक्षिपेदिति ॥

आवाहनाग्नौकरणादिसम्पादनसमर्थेनापि कदाचित् सङ्कल्पविधिनैव श्राद्धं कर्त्तव्यमिति छागलेयः ।

पिण्डं यत्र निवर्त्तेत मघादिषु कदाचन ।
सङ्कल्पन्तु तदा कार्य्यं नियमाच्छ्रद्धया द्विजः ॥

कर्तृविशेषं प्रति च नियमेन सङ्कल्पश्राद्धमाह व्यासः ।

त्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनं ।
अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात् सङ्कल्प्य भोजयेत् ॥

यस्मादत्यक्ताग्नेरेव सपिण्डश्राद्धोक्तिस्तस्मात्त्यक्ताग्निना सङ्कल्पश्राद्धमेव कार्य्यमित्यर्थः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

अनग्निको यदा विप्र उत्सन्नाग्निस्तथैव च ।
तदा वृद्धिषु सर्वासु सङ्कल्प्य श्राद्धमाचरेत् ॥

साग्निकस्तु सङ्कल्पविधिना बदरादिमिश्रपिण्डप्रदानयुक्तं वा

वृद्धिश्राद्धं कुर्य्यादित्यर्थादिह गम्यते। यदा तु सर्वाङ्गोपसंहाराशक्त्या श्राद्धं कुर्य्यात्तदा ब्राह्मणात् प्रार्थनाविशेषमाह व्यासः।

अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्त्तुं न शक्नुयात्।
स तदा वाचयेद्विप्रान् सकला सिद्धिरस्त्विति॥

वाचनप्रकारस्तु अस्य श्राद्धस्य सकला सिद्धिरस्त्विति भवतो ब्रुवन्त्विति यजमानेनोक्ते सकला सिद्धिरस्त्विति ब्राह्मणा ब्रूयुरिति।

ब्राह्मणभोजनपर्य्याप्तोक्तपरिमाणपकामरूपोभयविधान्नासम्भवे सर्व-श्राद्धयोग्यद्विजालाभे चानुकल्पमाह देवलः।

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमलाभे द्रव्य-विप्रयोः।
श्राद्धेऽहनि तु सम्प्राप्ते भवेन्निरशनोऽपि वा॥

भविष्योत्तरे तूदककुम्भादिदानमप्युक्तं।

किञ्चिद्दद्यादशक्तश्चेदुदकुम्भादिकं द्विजे।
विप्रासमेव वा दद्यात् पिण्डं वाथाभिनिर्वपेत्॥
तिलोदकैस्तर्पयेद्वा पितॄन् स्नात्वा समाहितः।
अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाले समागते॥
तस्मिन् वोपवसेदह्नि जपेद्वा श्राद्धसंहितां।
यथाशक्त्या तु दातव्यं श्राद्धकालसमागमे॥

'कक्षं' पर्व्वतदरी, 'श्राद्धसंहितां' सर्व्वमन्त्रसहितं श्राद्धकल्पं।

वृद्धवसिष्ठः।

किञ्चिद्दद्यादशक्तस्तु उदकुम्भादिकं द्विजे।
तृणानि वा गवे दद्यात् पिण्डान् वाप्यथ निर्वपेत्।
तिलदर्भैः पितॄन् वापि तर्पयेत् स्नानपूर्वकं॥

कूर्मपुराणे ।

अपि मूलैः कुशैर्वापि प्रकुर्यान्निर्धनो द्विजः ।
तिलोदकैस्तर्पयेद्वा पितॄन् स्नात्वा समाहितः॥

हारीतः ।

अपि मूलैः फलैर्वापि तथाप्युदकतर्पणैः ।
अविद्यमाने कुर्वीत न तु प्राप्तं विलङ्घयेत् ॥

देवलः ।

यदेव तर्पयत्यद्भिराहिताग्निर्दिने दिने ।
पित्र्यन्तेनैव प्राप्नोति वार्षिकादिक्रियाफलं ॥

सत्यव्रतः ।

शाक-मूल-फलान्नैस्तु वासोगो-भूमि-काञ्चनैः ।
अद्भिर्वा विप्रसंवादात् पितॄणां प्रीतिमावहेत्[१] ॥

'विप्रसंवादात्' यस्य कस्यचिद्ब्राह्मणस्यानुज्ञया ।

कालिकापुराणे ।

अन्नाभावे फलैर्वापि यदश्नाति नरः स्वयं ।
तेन श्राद्धं प्रकुर्वीत पितॄणां तृप्तिकामतः ॥

वाराहपुराणे ।

तत्राप्यसामर्थ्ययुतः कराग्रावस्थितांस्तिलान् ।
प्रणम्य द्विजमुख्येभ्यो दद्यादुद्दिश्य वै पितॄन् ॥
तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलाञ्जलिं ।
भक्तिनम्रः समुद्दिश्य पितॄन् दद्यात्समाहितः ॥

(१) तृप्तिमावहेदिति क० ।

यतः कुतश्चित्संप्राप्य गोभ्योवापि गवाह्निकं ।
पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दद्याच्छ्रद्धासमन्वितः ।
सर्वाभावे वनङ्गत्वा स्कन्द-मूलप्रदर्शकः ॥

कचामूलप्रदर्शक इति पाठान्तरं ।

पूर्वादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठेद्बुधः ।
न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यत्
श्राद्धोपयोग्यं स्वपितॄन्नतोऽस्मि ।
तृप्यन्तु भक्त्या पितरोमयैतौ
कृतौ भुजौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥
इत्येतत् कथितं सर्वं पितृभक्तिपरायणः ।
यः करोति कृतन्तेन श्राद्धं भवति वै द्विज ॥

पुराणात् ।

पराधीनः प्रवासी च निर्धनो वापि मानवः ।
मनसा भावयुक्तेन श्राद्धं कुर्य्यात्तिलोदकं ॥

तथा स्मृत्यन्तरे दृष्टान्तद्वारेणोक्तं ।

यद्वाचा कर्मणा कर्त्तुं कथञ्चित्तु न शक्नुयात् ।
तत्सर्वं साधयेद्विद्वान्मनसा पितृयज्ञवत् ॥

इत्यनुकल्पिकाः पार्वणश्राद्धप्रयोगाः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे श्राद्ध-कल्पे मुख्यकल्पानुकल्पिकपार्वणप्रयोगो नाम षोड़शोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

विद्यादिवृद्धान्विविधोपचारै-
रानन्दयन् योमुदमाददाति ।
हेमाद्रिसूरिः करणेश्वरोऽसौ
वृद्धौरितश्राद्धविधिं ब्रवीति ॥

अथ वृद्धिश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र तावदेतच्छ्राद्धं मण्डपदेवता-कुलदेवतास्थापनपूर्वकं मातृकापूजां विधाय वसोर्धाराश्च कृत्वा कार्य्यं ।

तथा च चतुर्विंशतिमते ।

आभ्युदयिके सम्प्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतं ।
जाति-धर्मकुलाम्नातं लोकानां वृद्धिकारकं ॥

आभ्युदयिकश्राद्धे कर्त्तव्यतया प्रस्तुते सति ब्राह्मण-क्षत्रियादिजातिविभागेन श्रुत्यादिषु समाम्नातं कुलवृद्धैश्चोपदिश्यमानं देवतानां प्रतिष्ठापनं कर्त्तव्यतया स्मृतं। तद्धि लोकानां वृद्धेर्मङ्गलपरम्परायाः कारणं । अस्यानन्तरं मातृपूजनं कर्त्तव्यं ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

पूर्वन्तु मातरः पूज्या भक्त्या वै सगणेश्वराः ।

एतच्च मातृणां पूजनं नामानि चोक्तानि चतुर्विंशतिमते ।

तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रः पूज्यास्तु मातृके ।
इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितृ-मातृस्वसाष्टमी ॥

ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त दुर्गा-क्षेत्र-गणाधिपाः ।
आदौ वृद्धौ सदा पूज्याः पश्चान्नान्दीमुखान् पितॄन् ॥
गौरी पद्मा शची दक्षा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।
एतास्त्वभ्युदये पूज्या आत्मदेवतया सह ॥

'पितुः पक्षे' पितृवर्गे, 'तिस्रः' मातृ-पितामही-प्रपितामह्यः पूज्याः । तथा 'मातृके' मातामहवर्गे, 'तिस्रः' मातामही-मातुः-पितामही-मातुःप्रपितामह्यः पूज्याः । 'पितृ-मातृष्वसाष्टमी' पितृष्वसा सप्तमी मातृष्वसाष्टमी च पूज्या । इत्यष्टौ मनुष्यमातरः प्रोक्ताः एतास्च प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षमेव कुङ्कुम-कुसुम-वस्त्राभरण-भोजनैः पूजनीयाः । परोक्षास्तु वक्ष्यमाणदेवमातृवदक्षतादिपुञ्जेष्वावाह्य पूजनीयाः। 'ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त' ब्राह्मी वैष्णवी माहेश्वरी ऐन्द्री वाराही कौमारी चामुण्डेत्येताः सप्तदेवमातृः, तथा 'दुर्गा-क्षेत्र-गणाधिपाः' दुर्गां क्षेत्राधिपं गणाधिपञ्च 'वृद्धादौ वृद्धिश्राद्धात् प्राक्, षोडशभिरुपचारैः पूजयित्वा पश्चान्नान्दीमुखान् पितॄन् श्राद्धेन पूजयेदिति । 'आत्मदेवता' स्वकीयकुलदेवता, तया सहैताः पूज्याः। शास्त्रान्तरे ब्रह्माण्याद्यास्त्वष्टौ दर्शिताः । ब्रह्माणी माहेशी कौमारी वैष्णवी च वाराही इन्द्राणी चामुण्डा महालक्ष्मीश्च मातरः प्रोक्ताः ।

आह शातातपः ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥
धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आभ्योऽर्घ्य-गन्ध-पुष्पञ्च धूपन्दीपं निवेदयेत् ॥

एतच्च मातृपूजनं कर्माङ्गश्राद्धेऽपि कार्य्यमिति षट्त्रिंशन्मत एवोक्तं ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

आसाञ्च पूजाधिष्ठानं वसोर्धारानिर्माणादि च तत्रैवोक्तं ।

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।
अपि वाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥
कुड्यलग्ना वसोर्धाराः पञ्च धाराघृतेन तु ।
कारयेत्सप्तधारा वा नातिनीचा नचोच्छ्रिताः ।
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ॥

'आयुष्याणि' "आनोभद्रीयादित्याशीःप्रधानानि सूक्तानि तथा तथाविधमन्त्राधाराणि सामानि च । 'तत्रेति यत्र मातृपूजा वसोर्धारा च कृता ।

एतन्मातृपूजनस्याकरणे भविष्यत्पुराणे दोषो दर्शितः ।

अकृत्वा मातृजज्ञं तु यः श्राद्धं परिवेषयेत् ।
तास्तस्य क्रोधसम्पन्ना हिंसां कुर्वन्ति दारुणं ॥

मातृणां प्रतिमास्वरूपं मार्कण्डेयपुराणे ।

हंसयुक्तविमानस्था साक्षसूत्रकमण्डलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥
माहेश्वरी वृषारूढा त्रिशूलवरधारिणी ।
महाहिवलया प्राप्ता चन्द्ररेखाविभूषणा ॥

कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी ॥
तथैव वैष्णवी शक्तिर्गरुड़ोपरि संस्थिता ।
शङ्ख-चक्र-गदा-शार्ङ्ग-खड्गहस्ताभ्युपाययौ ॥
यज्ञवाराहमतुलं रूपं या बिभ्रतो हरेः ।
शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराहीं बिभ्रती तनुं ॥
वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरि स्थिता ।
प्राप्ता सहस्रनयना यथा शक्रस्तथैव सा ॥

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

महालक्ष्मीश्च कर्त्तव्या नृत्यमाना कपालिनी ।
कार्त्तिकी तुङ्गखट्वाङ्गत्रिमालाम्बुजधारिणी ।
कूष्माण्डया तु प्रेतस्था दन्तुरा वर्व्वरं शिरः ॥

सिद्धार्थपृच्छायां ।

चन्द्रार्द्धनवचतुर्भ्याभ्भास्करेण वृषेण च ।
विद्योतन्ते करा यस्याः पद्मा सा च प्रकीर्त्तिता ॥
कोरकव्यजिनी चैव व्यजनं समिधन्तथा ।
या बिभर्त्ति कराग्रैः सा शची नाम्ना प्रकीर्त्तिता ॥
धत्ते या समिधं हस्तैः रजनी-कोरकावपि ।
क्रमतस्तालवृन्तञ्च सा च मेधाभिधीयते ॥
अक्षसूत्रं स्रुवञ्चैव शक्तिकाञ्च कमण्डलुम् ।
कलयन्ति करा यस्याः सावित्री सा प्रकीर्त्तिता ॥
कार्मुकञ्चार्घ्यपात्रञ्च योगमुद्रां कृपाणिकां ।

पाणिभिर्या क्रमाद्धत्ते सा दुर्गा परिगीयते ॥
योगमुद्राञ्च चापञ्च क्रमेणैवाद्धभाजनं ।
कृपाणीं चैव या धत्ते सा चामुण्डा प्रकीर्त्तिता ॥
या कपालञ्च कोशञ्च पीयूषं पाशमेव च ।
या बिभर्त्ति कराम्भोजैर्विजया सा प्रकीर्त्तिता ॥
क्रमात्कोश-कपाले च पीयूषञ्च सपाशकं ।
आश्रित्य यत्कराग्राणि विजयन्ते जया च सा ॥

यच सागरसंहितायां ।

दर्पणं पङ्कजं पद्मं पुष्टिकां दधतीं स्मरेत् ।
पुष्टिं लक्ष्मीं सितां सौम्यां पङ्कजासनसंस्थितां ॥
वज्रं पद्मं तथादर्शं पीयूषं दधतीं स्मरेत् ।
सा वै तुष्टिर्महालक्ष्मीः स्थिता वीरासनोपरि ॥

मत्स्यपुराणे विनायकप्रतिमास्वरूपं ।

स्वदन्तं दक्षिणकरे उत्पलञ्च तथापरे ।
लड्डुकं परशुञ्चैव वामतः सम्प्रकल्पयेत् ।
संयुक्तम्बुद्धि-वृद्धिभ्यां अधस्तान्मूषिकान्वितं ॥

तदेवं विशेषतः कासाञ्चिन्मातॄणां स्वरूपं दर्शितं सामान्याकारेण तु सर्वासां महापञ्चरात्रे उक्तं । पूज्याश्चित्रेऽथवार्चायां वरदाभयपाणयः । तदेवमिदन्देवताप्रतिष्ठापनात्प्रभृति वसोर्धारापर्य्यन्तं कृत्वा नान्दीश्राद्धमारभेत ।

तथाच चतुर्विंशतिमते ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ।

वशिष्ठोक्तोविधिः छत्नोद्दिष्टयोऽच निरामिषः ॥

'तदनु' मातृपूजाद्युत्तरकालं। पितृवर्गीयेभ्यस्त्रिभ्यः मातामहवर्गीयेभ्य इत्येवं षड्भ्यः। 'वशिष्ठोक्तोविधिः' वशिष्ठादिमुनिप्रोक्तोविधिः। आमिषं मांसं तद्वर्जितः। एतच्च श्राद्धद्वयं मातृश्राद्धपूर्वकं कर्त्तव्यं।

तथाच क्रमेण श्राद्धत्रयमाह शातातपः।

मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात्पितॄणां तदनन्तरं।
ततोमातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतं ॥

मत्स्यपुराणेऽपि।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरं।
ततोमातामहाः पूज्याः विश्वेदेवास्तथैव च ॥

आह वशिष्ठः।

मातृभ्यः कल्पयेत्पूर्वं पितृभ्यस्तदनन्तरं।
ततोमातामहानाञ्च कुर्याच्छ्राद्धं क्रमेण वै ॥

अत्र केचिन्मातामहादिचिद्दैवत्यं चतुर्थमपि श्राद्धमाचक्षते।

तथाच चतुर्विंशतिमते मातृपूजां प्रतिपाद्योक्तं।

पूजयेच्च ततः पश्चात्तत्र नान्दीमुखान् पितॄन्।
मातृपूर्वान् पितॄन् पूज्य ततोमातामहानपि।
मातामहीस्ततः केचिद्युग्मा भोज्या द्विजातयः ॥

भविष्यत्पुराणे।

सव्येन पाणिना वीर विधिवत् खगसत्तम।
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे निर्वपेत् पूर्वतोमुखं ॥

पितृमात्रे तु तन्मात्रे निर्वपेद्विधिवत् खग ।
वृद्धाये प्रपितामह्यै तथान्ते निर्वपेत् खग ।
एवमुद्दिश्य वै मातृः श्राद्धपिण्डांश्च निर्वपेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

प्रपितामहीपर्यन्ता नान्दीमुख्यश्च मातरः ।
मातामह्यः पितामह्यः प्रमातामह्य एव हि ॥

अत्र मातामह्यादिश्राद्धविधेरर्थवादो व्याघ्रेण दर्शितः ।

यथा मनुष्यास्तुष्यन्ति दृष्ट्वा पत्नीः सुपूजिताः ।
पूजितास्विह पत्नीषु तुष्यन्ति पितरस्तथा ॥

मातृश्राद्धे ब्राह्मणसंख्यामाह शातातपः ।

पित्रादित्रयपत्नीनां भोज्या मातृः प्रति द्विजाः ॥
स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते ।

मातृः प्रतीत्येकस्मिंस्त्रीवर्गे चतुरादियुग्मसङ्ख्यका ब्राह्मणा भोजनीयाः । तथाच मातृवर्गे च चत्वारः मातामहीवर्ग चत्वार इत्येवमष्टौ सम्पद्यन्ते ।

अत एवोक्तं भविष्यत्पुराणे ।

भोजयेच्च द्विजानष्टौ मातृश्राद्धे खगेश्वर ।
नवमं सर्वदैवत्यं भोजयेद्द्विजमागतं ॥

सति सम्भवे चैतद्वेदितव्यं । असम्भवे त्वेकैकस्मिन् वर्गे द्वौ द्वावपि भोजनीयौ ।

ब्राह्मणालाभे तु वृद्धवसिष्ठेनोक्तं ।

मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि ।

पति-पुत्रान्विता भव्या योषितोऽष्टौ मुदान्विताः ॥

पित्रादिवर्गेऽपि चतुरादिसङ्ख्यका एव ब्राह्मणा भोजनीयाः ।

तथाच पद्मपुराणे ।

युग्मा द्विजातयः पूज्या वस्त्र-कार्त्तस्वरादिभिः ।

'कार्त्तस्वरं' सुवर्णं।

मार्कण्डेयपुराणे ।

युग्मास्त्वत्र द्विजाः कार्य्यास्ते पूज्याश्च प्रदक्षिणं ।

विष्णुपुराणे ।

युग्मांस्तु प्राङ्मुखान् विप्रान् भोजयेन्मनुजेश्वर ।

ब्रह्मपुराणे ।

युग्मांस्तु भोजयेद्वृद्धौ ब्राह्मणान्नियतः शुचिः ।

मातृ-पितृ-मातामह-श्राद्धे युग्मान् ब्राह्मणानाह वृद्धशातातपः

त्रिष्वप्येतेषु युग्मांस्तु ब्राह्मणान्नियतः शुचिः ।

युग्मसङ्ख्यासु तत्संख्याविशेषादरार्थमाह छागलेयः ।

एकैकस्य तु वर्गस्य द्वौ द्वौ विप्रौ समर्चयेत् ।

वैश्वदेवे तथा द्वौ च न प्रसज्येत विस्तरे ॥

एवञ्चाचाष्टौ ब्राह्मणाः सम्पद्यन्ते ।

भविष्यत्पुराणे तु नवमोऽप्युक्तः ।

पूर्वाह्णे भोजयेद्विप्रानष्टौ सर्वं प्रदक्षिणं ।

तथा च नवमं विप्रं चतुरस्रे खगोत्तम ॥

चतुरस्रे मण्डले चरणक्षालने क्रियमाणे यः कश्चिदतिथि-रागच्छेत् स नवमोऽपि तत्र भोजनीय इत्यर्थः । पञ्चाङ्गमप्युक्तं तत्रैव ।

नान्दीमुखान् समुद्दिश्य पितॄन् पञ्च द्विजोत्तमान् ।
भोजयेद्विधिवत्प्राज्ञो वृद्धिश्राद्धे प्रदक्षिणं ॥

अस्य च नान्दीश्राद्धत्रयस्य वैश्वदेविकपूर्वकत्वमाह वृद्धशातातपः ।

प्रदक्षिणन्तु सव्येन भोजयेद्दैवपूर्वकम् ।

विश्वान् देवानुद्दिश्य क्रियमाणं श्राद्धं वैश्वदेविकं । वृद्धिश्राद्धे च सत्य-वसुसंज्ञकाः कर्माङ्गे च क्रतु-दक्षसंज्ञका विश्वेदेवा इति पूर्वमेव देवताप्रकरणे प्रतिपादितं । पितरस्त्वत्र नान्दीमुखसंज्ञकाः पूज्या इति तत्रैव दर्शितं । इहापि तत्र दर्शयिष्यते। अथास्मिन् वृद्धिश्राद्धेऽन्येऽपि धर्मविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते ।

तत्राह शातातपः ।

कर्त्तव्यं चाभ्युदयिकं श्राद्धमभ्युदयार्थिना ।
सव्येन चोपवीतेन ऋजुदर्भैश्च धीमता ॥
पितॄणां रूपमास्थाय देवा अन्नं समश्नुते(१) ।
तस्मात् सव्येन दातव्यं वृद्धिश्राद्धे तु नित्यशः ।
यथैवोपचरेद्देवांस्तथा वृद्धौ पितॄनपि ॥

श्लोककात्यायनोऽपि ।

सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत् ।

अनेन वैश्वदेविके ये धर्मास्ते सर्वेऽप्यत्र कर्त्तव्या न पित्र्यश्राद्धधर्मा इत्युक्तं भवति ।

अतएव तिलकार्य्ये यवप्रयोग उक्तः पद्मपुराणे ।

तिलार्थस्तु यवैः कार्य्यः सव्येनैवानुपूर्वशः ।

---

(१) समश्नुते इत्येकवचनान्तप्रयोग आर्षः ।

मङ्गलानि च सर्वाणि वाचयेद्विजपुङ्गवान् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि ।

वृद्धिश्राद्धेषु कर्त्तव्यास्तिलस्थाने यवास्तथा ।

पित्र्यधर्मान्तरस्थाने धर्मान्तरप्रयोगस्तूक्तो ब्रह्माण्डपुराणे ।

स्वाहाशब्दं प्रयुञ्जीत स्वधास्थाने च बुद्धिमान् ॥

वृद्धिश्राद्धे सदा सव्यं यज्ञसूत्रञ्च कारयेत् ।

कुशस्थाने च दूर्वाः स्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धये ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा यजमानः समाहितः ।

वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत नान्यवक्त्रः कदाचन ॥

अत्रोदङ्मुखत्व-प्राङ्मुखयोर्व्यवस्थोक्ताश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्-मुखो दद्यादुदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो द्वौ दर्भौ पवित्र इति ।

आह प्रचेताः ।

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन वृद्धौ परिचरेत्पितॄन् ।

सव्येनैवोपवीतेन क्षिप्रं देशविमार्जनं ॥

उच्छिष्टस्य मार्जनं क्षिप्रमेव कार्य्यं न तु पार्वणवत् कदाचिदा-सायं प्रतीक्षेदित्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

सर्वं प्रदक्षिणं कार्य्यं पूर्वाह्ण उपवीतिना ।

तस्य पुष्टिरथैश्वर्य्यमायुः सन्ततिरेव च ॥

यदि विभ्राजते लक्ष्म्या मोक्षञ्च लभते क्रमात् ।

ऋजवः कुतपा देया न भङ्क्ता विधिवत् खग ॥
कुर्य्याद्यवैस्तिलार्थन्तु दद्यादर्घं तथैव च ।
गन्ध-धूपादिकं सर्वं कुर्य्याद्वीर प्रदक्षिणं ।
पूर्वाग्रांस्तु कुशान् दद्यात् सव्येनैव हि बुद्धिमान्

'कुतपाः' दर्भाः। 'सव्यं' सव्यस्कन्धस्थितं यज्ञोपवीतं ।

भविष्योत्तरे ।

वृद्धिश्राद्धं दैविकञ्च कार्य्यं यज्ञोपवीतिना ।
प्रदक्षिणं प्राङ्मुखेषु युग्मेषु च यवैस्तथा ॥

कूर्म्मपुराणे ।

दैववत् सर्वमेव स्यान्न वै कार्य्याः तिलैः क्रियाः ।
दर्भाश्च ऋजवः कार्य्या युग्मान् वै भोजयेद्द्विजान् ।
दैवपूर्वं प्रदद्याद्वै न कुर्य्यादप्रदक्षिणं ॥

पित्र्यधर्म्मनिषेधाश्चात्र भवन्ति ।

तत्र श्लोककात्यायनः ।

निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ।
नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ॥
मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपः श्रेय इच्छता ।
गायत्र्यनन्तरः सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥
यस्तस्य विकिरोऽन्नस्य तिलवान् यववांस्तथा ।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः ॥

वैश्वदेविकः 'यववान्', पित्र्यः 'तिलवान्' । 'विपरीतकः' सर्वोऽपि यववानित्यर्थः।

आह प्रचेताः ।

न जपेत्पैतृकं जप्यं न मांसं तत्र दापयेत् ।

अत्र 'जप्यशब्दात् यो भुञ्जानेषु द्विजेषु पितृलिङ्गकानां मन्त्राणां जपः स एव निषिध्यते, न तु पदार्थानुष्ठानकरणीभूतानामपि ।

अतएव जातूकर्ण्यः ।

पितृलिङ्गेन मन्त्रेण यत्कर्म्म मुनिभिः स्मृतं ।

तेनैव तद्विधातव्यममन्त्रमकृतं यतः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

रक्तपुष्पं तिलांश्चैव अपसव्यञ्च वर्जयेत् ।

जलोद्भवमप्यत्र रक्तपुष्पं न दातव्यम् । इत्येतदर्थोऽयं निषेधः ।

आह शातातपः ।

अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्य्यादप्रदक्षिणं ।

अपसव्येन यो दद्याद्वृद्धौ किञ्चिदतिक्रमात् ।

न तस्य देवास्तृप्यन्ति पितरश्च यथाविधि ॥

एतच्च पित्र्यधर्मविवर्जितं दैवधर्मयुक्तञ्च नान्दीमुखदैवत्यश्राद्ध-मेवं कर्त्तव्यम् ।

अत्राह जातूकर्ण्यः ।

पूर्वेद्युस्तद्दिने वाथ दैवपूर्वं निमन्त्रणं ।

कृत्वा विप्रान् समाहूय पूर्वाह्णे नियतः शुचिः ॥

कृत्वा मण्डलकं तेषां क्षालयेच्चरणांस्ततः ।

आचान्तान् कृतसत्कारानासनेषूपवेशयेत् ॥

भविष्यत्पुराणे।

कृत्वा मण्डलकं वीर चतुरस्रं प्रदक्षिणं ।
पूर्वाग्रांस्तु कुशान् कृत्वा पुष्पाणां प्रकरं तथा ।
भोजयेद्भो द्विजान् वीर गन्ध-पुष्पविभूषितान् ॥

अत्र श्लोककात्यायनः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ।
प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।
उपवेश्य कुशान् दद्यादृजूनेव हि पातितान् ॥

अस्यार्थः । पूर्वेद्युस्तदहर्वाभिमन्त्रितान् विप्रान् 'प्रातरेव पूर्वाह्न एव, आहूय चन्दनाक्षत-कुसुमार्चिते चतुरस्रमण्डले सत्य-वसुसंज्ञकान् विश्वेदेवान्नान्दीमुखसंज्ञकांश्च पित्रादीननुकीर्त्य तच्चरणक्षालनं कृत्वा आसनेषूपवेश्य ऋजुभूतैरेव दर्भैरासनं दद्यात् । 'उभयत इति चतुरः पूर्वमुखानेकत उपवेश्यान्यतश्चतुर उदङ्मुखानुपवेशयेत् ।

तथा च भविष्यत्पुराणे ।

प्राङ्मुखांश्चतुरश्चैव चतुरश्च उदङ्मुखान् ।
निवेश्य ऋजुभिर्दर्भैर्दद्यादासनमादरात् ॥

अथवा सर्वेऽपि प्राङ्मुखा उपवेश्याः ।

तथा च छागलेयः ।

सर्वानेव तु तान् विप्रान् प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

विप्रान् प्रदक्षिणावर्त्ते प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।
शक्राग्नि-यम-भान्वऽम्भोऽनिल-चन्द्र-शिवांशकान् ॥
समान् प्रशस्तान् सुभगान् पुष्पमाल्यविभूषितान् ।

दद्याद्दर्भासनं देवान् पितॄनुद्दिश्य तेषु च ॥

श्लोककात्यायनः ।

पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।

गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत् ॥

छान्दोग्यग्रन्थेऽर्घ्यपात्रसंख्योक्ता ।

चत्वार्य्येवार्घ्यपात्राण्याभ्युदयिक इति ।

एतानि मात्रादिश्राद्धत्रये त्रीणि, वैश्वदेविके चैकमित्येवं विभजनीयानि ।

पात्रपूरणादिविधिश्च कात्यायनेनोक्तः ।

पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ।

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् ।

कृत्वार्घ्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्य प्रदीयते ॥

दैवेन दर्भार्जव एव सव्यदेवतीर्थादिना वैश्वदेविकधर्मेण ज्येष्ठस्य युग्माद्यस्य विप्रस्य करोयुग्मद्वितीयविप्रकरस्योत्तरो येषु ते तथा । कराग्रेग्रं पवित्राणां येषु ते 'कराग्राग्रपवित्रकाः' । एवंविधान् कृत्वा अर्घ्यं प्रदद्यात् । पूर्वोक्तेन संस्थानेन द्वयोर्द्वयोर्हस्तौ मेलयित्वा तत्र तत्र च पूर्वाग्रौ द्वौ कुशौ स्थापयित्वैकैकस्मिन् मातृ-पित्रादिवर्गे वैश्वदेविके च सकृदेवार्घ्यः प्रदेयो नैकैकस्य विप्रस्य कर इत्यर्थः ।

पद्मपुराणे ।

सम्पन्नमित्यभ्युदये दद्यादर्घ्यं द्वयोर्द्वयोः ।

तृप्तिप्रश्नस्थाने सम्पन्नमिति पृच्छेत् । अर्घ्यञ्च द्वयोर्द्वयो र्विप्रयोर्हस्तौ मेलयित्वा दद्यादित्यर्थः । अत्रार्घ्यपात्रे तिलस्थाने यवेषु

प्रक्षेपणीयेषु तिलोऽसीत्ययं मन्त्रोयवोऽसीत्यायूहवान् प्रयोज्यः । अत एवाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ऊहितस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगोदर्शितः । सोपयामानि पवित्राणि चत्वारि शन्नो देवीरित्यनुमन्त्रितासु यवानावपति यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवोदेवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान् लोकान् प्रीणयाहि नः स्वाहेति । तथा । विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यं नान्दीमुखाः पितर इति यथालिङ्गमर्घ्यदानं पितरः प्रीयन्तामित्यपां प्रतिग्रहणं विसर्जनं चैवमुत्तरयोरपि पितामह-प्रपितामहयोः अर्घ्यदानञ्चावाहनपूर्वकं कर्त्तव्यम् ।

तथाच चतुर्विंशतिमते ।

नान्दीमुखान् पितॄन् पूज्य पितृकार्य्ये विधानवत् ।
आसनञ्च ततोदद्यात् कुर्य्यादावाहनादिकम् ॥

आवाहनार्घ्यादिकं पार्वणोक्तं पदार्थजातं तदुक्तेनैव क्रमेण कुर्य्यादित्यर्थः ।

आवाहनप्रकारस्त्वाद्ये ब्रह्मपुराणे दर्शितः ।

नान्दीमुखान् पितॄन् भक्त्या साञ्जलिश्च समाह्वयेत् ।
पठेत्पवित्रं मन्त्रन्तु विश्वेदेवास आगत ॥

अर्घ्यदानानन्तरं गन्ध-पुष्पादिकं देयम् ।

तथाच भविष्यत्पुराणे ।

कृत्वा यवैस्तिलार्थन्तु दद्यादर्घ्यं विधानतः ।
गन्ध-धूपादिकं[१] सर्वं कुर्य्याद्वीर प्रदक्षिणम् ॥

---

(१) गन्ध-पुष्पादिकमिति ग० ।

एतच्च गन्धादिकमेकैकस्य हस्ते द्विर्द्विः प्रदेयम्।
तथाचाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

"प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थः सर्वं द्विर्द्विः" इति । गन्धादि-दानानन्तरं चाग्नौकरणं कर्त्तव्यं। एतदपि तत्रैवोक्तं "नित्यञ्चाग्नौकरणं स्वाहाकारेण होमस्य" इति । अत्र पाठान्तरं । "पाणौ होमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा" इति। तथा "पृषदा-ज्यमिश्र ओदनोहविः सर्वत्र तस्यार्द्धेन द्वे द्वे आहुती जुहुयात्"इति ।

सर्वत्रेत्यग्नौकरण-द्विजभोजन-विकिरण-पिण्डदानेषु, दधिमिश्रमाज्यं 'पृषदाज्यं', तन्मिश्रस्य ओदनस्य पूर्वापरार्द्धे विभागं कल्पयित्वा द्विरवदाय होमः कार्य्य इत्यर्थः ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे।

रक्षोघ्नीर्जुहुयादग्नौ समिदर्थे महौषधीः ।

'रक्षोघ्नीः' पलाशशङ्खिनीविष्णुक्रान्ताद्याः ।

कृते चाग्नौकरणे द्विजपात्रेषु परिवेषणं कर्त्तव्यं। तत्र परिवे-षणीयमन्नमुक्तम् भविष्यत्पुराणे ।

पृषदाज्येन संयुक्तं दद्यादोदनमादितः ।
पायसञ्च तथा भक्ष्यं मोदकादिरसोत्तरं ।
मधुरं भोजनन्दद्यान्न चाम्लं परिवेषयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे।

मङ्गल्यं भक्ष्य-भोज्यादि दद्यादन्नं पृथग्विधम् ।
गुड़मिश्रं खगश्रेष्ठ साज्यञ्चैवोदनं परम् ।
रसालान्मोदकांश्चैव नचाम्ल-कटुकादिकम् ॥

आदिशब्देनाचोद्वेजकतिक्तादिरससङ्ग्रहः क्रियते ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

अन्नं दद्याच्च दैवेन तीर्थेन च जपन् स्वधाम् ।

परिवेष्य चान्नं पात्राभिमन्त्रणादि कर्त्तव्यम् ।

तत्राश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अतो देवा अवन्तु न इत्यङ्गुष्ठग्रहणं इदं विष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत्र अतो देवा अवन्तु न इत्येतदर्चा नान्दीश्राद्धेऽङ्गुष्ठग्रहणम् ।

'अन्यत्र' श्राद्धान्तरेऽन्यर्चेत्यर्थः। अक्षन्नमीमदन्तेति च पष्ठीति-पाठान्तरं ।

भुञ्जानेषु जपोऽपि तत्रैवोक्तः ।

पावमानीः शम्वतीरौद्रश्चाप्रतिरथञ्च श्रावयीत ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

पठेत्तु शक्रसूक्तन्तु स्वस्तियुक्तं शुभं तथा ।

युक्तामङ्गमुखानां तु न पठेत् पितृसंहितां ॥

'शक्रसूक्तं' आशुः शिशान इत्यादिकं सूक्तं। 'स्वस्तियुक्तं' स्वस्ति-शब्दयुक्तं यत्किञ्चित् सूक्तम् । शुभं अन्यदपि पठेत् । शुभतराशीः-प्रधानं किञ्चिदृग्यजुःप्रभृतिकं तदपि पठेत् ।

मधुमतीजपनिषेधं कृत्वा कात्यायनः ।

अन्यत्र च जपः कार्य्यः सोमसामादिकः शुभः ।

चतुर्विंशतिमते ।

विकिरञ्च तथा पिण्डान् दद्याच्च नियमं विना ।

ब्रूयात्तृप्तेषु सम्पन्नं वृद्धिश्राद्धे समाहित ॥

आह कात्यायनः ।

सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने विधीयते ।
सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कच्चित् सम्पन्नमेतन्मे तान् पृच्छेच्च प्रहर्षितान् ।
सुसम्पन्नं च ते ब्रूयुः सर्वं सिद्धं ततः क्षिपेत् ॥

सर्वजातीयसिद्धमन्नमेकपात्रे समुद्धृत्य विकिरं कुर्य्यादित्यर्थः ।

वृद्धवशिष्ठः ।

तृप्तप्रश्ने तु सम्पन्नं दैवे रोचत इत्यपि ।

सम्पन्नं पित्र्ये, दैवे तु रोचत इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

एवं भुक्तेषु विप्रेषु दद्यात्पिण्डान् समाहितः ।
दध्यक्षतैर्विमिश्रांस्तु वदरैश्च खगाधिप ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

कर्कन्धु-दधिसंमिश्रान् तथा पिण्डांश्च निर्वपेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

शाल्यन्नं दधि-मध्वक्तं वदराणि यवांस्तथा ।
मिश्रीकृत्य तु चत्वारि पिण्डान् श्रीफलसन्निभान् ।
दद्यान्नान्दीमुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

पिण्डांश्च दधिसंमिश्रान् दद्याद्यवसुमिश्रितान् ।

वृद्धवसिष्ठः ।

दधि-कर्कन्धुसंमिश्राः पिण्डाः कार्य्या यथाक्रमं ।

'कर्कन्धुः' वदरीफलम्।

चतुर्व्विंशतिमते।

संभोज्यैव द्विजान् धीरस्ततः पिण्डांस्तु निर्वपेत्।

पद्मपुराणे।

प्रदक्षिणोपचारेण दध्यक्षत-फलोदकैः।

प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि प्रदद्याद्वदरैर्युतान्॥

भविष्यत्पुराणे।

दधि-वदराक्षताद्यांश्च पिण्डान् सव्येन भारत।

निर्वपेन्मण्डले वीर चतुरस्रे विचक्षणः॥

पवित्रपाणिराचान्त उपविष्टः समाहितः।

प्रदद्यात् प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ सव्येन वाग्यतः॥

पिण्डप्रदानञ्चात्र वैकल्पिकम्।

तथा च विष्णुपुराणे।

दध्यक्षतैः सवदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा।

देवतीर्थेन वै पिण्डान् दद्यात्कामेन वै नृप॥

'कामेन' इच्छया! इच्छाभावे तु न दद्यात्।

पिण्डदानकरणाकरणयोर्व्यवस्थोक्ता भविष्यपुराणे।

पिण्डनिर्वपणं कुर्य्यान्नैव कुर्य्यान्नराधिप।

वृद्धिश्राद्धे महावाहो कुलधर्ममवेक्ष्य वै॥

अनेन येषां कुले वृद्धपरम्परया वृद्धिश्राद्धे पिण्डदानमनुष्ठीयते तैः कर्त्तव्यं। येषां तु कुले नानुष्ठीयते तैर्न कर्त्तव्यमिति व्यवस्था दर्शिता। इयञ्च व्यवस्था निरग्निकानामेव च। साग्निकैस्तु सर्वदा कर्त्तव्यमेवेत्युक्तमाद्ये ब्रह्मपुराणे।

योऽग्नौ तु विद्यमानेपि वृद्धौ पिण्डान्न निर्वपेत् ।
पतन्ति पितरस्तस्य नरके स तु पच्यते ॥

अत्र पिण्डदानाय प्रदेशविशेषमाह वृद्धशातातपः ।

प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना स वाह्यतः ।

'सः' श्राद्धकर्त्ता, 'वाह्यतः' भोजनशालाया वहिः, न तूच्छिष्ट-समीप इत्यर्थः ।

आह प्रचेताः ।

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राक्कूलेषु कुशेषु च ।
पितृपिण्डांस्तु कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम् ॥

'प्राक्कूलाः' प्रागग्राः ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे पिण्डभूमेर्गोमयेनोपलेपनमुक्तं ।
आग्नेयेषु पिण्डदानं गोमयोपलिप्तेषु प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्येति ।

चतुर्व्विंशतिमते ।

द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिण्डावेकैकस्मै विनिक्षिपेत् ।
एकं नाम्नापरं तूष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक् ॥

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

प्राङ्मुखांस्तत्र दर्भांस्तु दद्यान्नीरावनेजनं ।
नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियां ।
प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्रजायते ॥

आह कात्यायनः ।

प्रागग्रेषु च दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत् ।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः ॥

द्वितीयस्य तृतीयस्य मध्यदेशाग्रदेशयोः ।

'आमन्त्र्य' गोत्र-सम्बन्ध-नामभिः सम्बोध्य, तथा 'द्वितीयं' पितामहस्य, 'तृतीयं' प्रपितामहं ।

मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वाग्यतः ।
सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च ॥
संयोज्य यव-कर्कन्धु-दधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ।
अवनेजनवत्पिण्डान् दद्याद्बिल्वप्रमाणकान् ॥
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवने जपेत् ।
उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ॥
भवेदधश्च करणादधरः श्राद्धकर्मसु ।
तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च ॥
मूल-मध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वपेत् ।
गन्धादीन्निक्षिपेत्तूष्णीं ततस्त्वाचामयेद्द्विजान् ॥
अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिरहितोविधिः ।

अत्र पिण्डदानं चाधिकृत्योक्तमाद्ये ब्रह्मपुराणे ।

अर्घ्यं पुष्पञ्च धूपञ्च प्रशस्तमनुलेपनम् ।
वासः साध्वहतं शुक्लं देयं च सदृशं समं ॥
द्राक्षामलकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् ।
तान्येव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा ॥
अथाक्षय्योदकस्थाने दत्त्वा क्षीर-यवादिकम् ।
नान्दीमुखेभ्यश्चाक्षय्यमिदमस्त्विति संजपेत् ॥

कात्यायनस्त्वाह ।

अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते ।
षष्ठ्यैव नित्यं तत्कुर्य्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥
प्रपितामहसंज्ञाश्च नान्दीमुख्यश्च मातरः ।
मातामह्यः पितामह्यः प्रपितामह्य एव हि ॥
मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीवक्त्रेभ्य एव च ।
प्रमातामहसंज्ञेभ्यो भवद्भिश्च स्वधोच्यतां ।
अस्तु स्वधेति ते तत्र जल्पन्ति प्रहसन्ति च ॥

बौधायनसूत्रे ।

तेषु भुक्तवत्सु स्वधायै स्थाने मधु-मनिष्ये मधु जनिष्य इत्येतद्यजुर्जपित्वा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपोनिनयति स्वधैवेषोक्तिर्भवति ।

आह शातातपः ।

नान्दीमुखास्तु पितरस्तृप्यन्तामिति वाचयेत् ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तामिति दाताब्रवीदिमान् ।
प्रीता भवन्तु ते तत्र वदन्ति मधुराक्षरं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नान्दीमुखास्तु पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।

चतुर्व्विंशतिमते ।

प्रीयन्तामिति च ब्रूयात् पिण्डान् स्वाहेति निक्षिपेत् ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति विसृजेदिति ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

अमूषु वाजिनमिति पठंस्तांश्च विसर्जयेत् ।
अथ नान्दीमुखीभ्यश्च मातृभ्यः श्राद्धमुत्तमम् ।
अनेन विधिना कार्य्यं सीमन्तोन्नयनादिषु ॥

आह कात्यायनः ।

अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसम्प्रोक्षितमस्त्विति ।
शिवा आपः सन्त्विति च युग्मान् यवोदकेन च ॥
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमतःपरम्[१] ।
अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतान् प्रतिपादयेत् ।
अक्षय्यञ्च ततः कुर्य्याद्दैवपूर्व्वं विधानतः ॥

अत्र दातार इत्यादिप्रार्थनाश्लोकान् पूर्व्वं प्रयोज्य श्लोकान्तरमुक्तं भविष्यत्पुराणे ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।
एता भवन्तु मे प्रीताः प्रयच्छन्तु च मङ्गलम् ॥

अनन्तरं कर्त्तव्यमाह कात्यायनः ।

प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः ।
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ॥
युग्मानेव स्वस्तिवाच्यमङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।
कृत्वा धुर्य्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ॥

'धुर्य्यः' पङ्क्तिमूर्घन्यः ।

चतुर्व्विंशतिमते ।

(१) पुष्पदानमनन्तरमिति । ग० ।

शेषमन्नमनुज्ञाप्य वैश्वदेवक्रियां ततः ।
श्राद्धाह्नि श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत् ॥

वैश्वदेवग्रहणमन्नसाध्यानां देव-पित्र्य-मानुष-भौतिककर्म्मणामुपलक्षणार्थं । अत्र प्रागुक्तविशेषातिरिक्तं धर्म्मजातं पार्व्वणवत् कर्त्तव्यम् । तथाच विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

वृद्धौ समर्च्चयेद्विद्वान् नित्यं नान्दीमुखान् पितॄन् ।
सम्पादितो विशेषस्तु शेषं पार्व्वणवद्भवेत् ॥

'विशेषः' पितॄणां नान्दीमुखसंज्ञकत्वमित्येषः । उपलक्षणं चैतत् प्रागुक्तानां वैशेषिकाणां सर्व्वेषां धर्म्माणां ।
पद्मपुराणे ।

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धन्तु सर्व्वदा ।
नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्य्याद्दानादि वै बुधः ॥

अत्र कात्यायनोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः, पित्र्यमन्त्रवर्जं जपः, ऋजवोदर्भाः, यवैस्तिलार्थाः, सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः, सुसम्पन्नमितीतरे ब्रूयुः, दधि-बदराक्षतमिश्राः पिण्डाः, नान्दीमुखान् पितॄन् वाचयिष्य इति पृच्छति, नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाश्च प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत, युग्मानाशयेदिति ।

अस्यार्थः। 'आभ्युदयिके' पुत्त्रजन्म-विवाहादिरूपाभ्युदयनिमित्तके श्राद्धे । प्रदक्षिणग्रहणेन यज्ञोपवीतित्व-प्रागुदङ्मुखत्व-प्रागुदक्संस्थत्वं चोपलक्षितं । 'उपचारः' अनुष्ठानं । 'पित्र्यमन्त्रवर्जं जपः' स चायमस्मत्तु पित्र्यमन्त्रजपः प्रतिषिध्यते, "आयन्तु न इत्यादि पितृशब्दवन्मन्त्रवर्जं ।

'ऋजवो दर्भाः' न तु द्विगुणभुग्नाः । 'तिलार्थः' तिलकार्य्यं यवैरेव कर्त्तव्यम् । अत्र तिलोऽसीत्यादिमन्त्रोयवोऽसीत्येवं प्रयोज्य इति कर्कः ।

तृप्ताः स्थेत्यस्य स्थाने सम्पन्नमिति प्रश्नः कार्य्यः । ब्राह्मणैश्च सुसम्पन्नमित्युत्तरं प्रदेयं । पितॄनावाहयिष्य इत्यस्य स्थाने नान्दीमुखान् पितॄनावाहयिष्य इति प्रयोगः । एवं यत्र यत्र पितृपदप्रयोगः तत्र तत्र नान्दीमुखपदं पूर्वम्प्रयोज्यमिति ज्ञेयं । स्वधावाचनस्थाने च नान्दीमुखान् पितॄन् स्वाहां वाचयिष्य इति पृच्छति । वाच्यतामिति ब्राह्मणैरनुज्ञातो नान्दीमुखेभ्यः स्वाहोच्यतामिति प्रेष्यति अस्तु स्वाहेति ब्राह्मणैरनुज्ञातः "ऊर्जमित्यादि मन्त्रे स्वाहा स्थेत्यूहं विधाय भूमावास्तृतासु दूर्वासु जलं निषिञ्चेत् । अत्र युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

गोभिलोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

आभ्युदयिके श्राद्धे युग्मा ब्राह्मणाः प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवोदर्भा यवैस्तिलार्थो दधि-बदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यः स्वाहोच्यतामिति स्वधावाचनस्थानेन स्वाहां प्रयुञ्जीत ।

बौधायनोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

अथातो नान्दीमुखमादित एव द्वौ विप्रौ निमन्त्रणपरांश्च पित्र्यानथ श्मश्रुकर्माभ्यञ्जनस्नानैर्यथोपपादं सम्पूज्याग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य्याज्यं विलाप्योत्पूय दध्ना संविपूय स्रुवं संमृज्य दैवे द्वौ विप्रावुपवेश्यालङ्कृत्यानुद्दिश्य द्विपवित्रमेव यवोदकं निधाय पुष्पफलाक्ष-

तमिश्रं भोजनस्थानेष्वासनेषु यवान् सिकताः सम्प्रकीर्य्य पित्रर्थानुपवेश्य तेषु सपवित्रेषु नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यनेन मन्त्रेण पात्रान्तरेणोपयुज्य यवोदकं द्विरथालङ्कृत्यैवमेव दत्त्वाग्नौकरणमनुस्थाप्यालंकृत्य पृषदाज्यान् स्रुवेणोपहृत्य नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्येतावदग्नौ कृत्वान्नमुपस्तीर्णाभिघारितम्पात्रेषूद्धृत्य पृषदाज्येन संसृज्य दक्षिणेनाग्निं दर्भेषु सादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्य नान्दीमुखानां इति मन्त्रमूहयित्वा विप्रेभ्यो द्विरुपस्तीर्य्याभीष्टस्यान्नस्य द्विर्द्विरवदाय द्विर्द्विरभिघार्य्य यथावद्भोजयेत् । पितृसामान्यवाचीनि स्वधायुक्तानि ब्राह्मणान्यभिश्राव्य भुक्तवत्स्वाचान्तेषु दध्योदनं सम्प्रकीर्य्य संहालनेन द्विर्द्विः परिषिच्य पूर्ववद्यवोदकं दत्त्वा दक्षिणाः प्रदाय नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति वाचयित्वाभिवाद्य स्वधास्थाने दक्षिणं जानु निधाय सव्यमुद्धृत्य इधादेव भूरिति जपित्वान्तेऽनुवाकस्य नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपोनिनीय समुत्थाप्य प्रसाद्य प्रदक्षिणीकृत्य शेषमनुज्ञाप्य दैवतञ्च विसृज्य प्रदक्षिणेनाग्निं प्रागग्रेषु दर्भेषु नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्योदद्यान्नान्दीमुखेभ्यः स्वाहेति संहालनेन प्रदक्षिणं परिषिञ्चत्यूर्जं वहन्तीरिति इहापि जायाद्यर्थेन कालहोमान् पृषदाज्येन पूर्ववद्धोमं सकृदित्यं त्यक्तमेतत् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे
श्राद्धकल्पे वृद्धिश्राद्धप्रयोगः नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ अष्टादशोऽध्यायः ।

अथ नित्यश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

कुर्य्यादहरहः कार्य्यमन्नाद्येनोदकेन वा ।
तृप्त्यर्थन्तु वै पितॄणां आत्मनः श्रेय इच्छता ॥

एतच्च पञ्चयज्ञान्तर्गत-पितृयज्ञात्मकं श्राद्धं। अतएव पञ्चयज्ञान् प्रकृत्योक्तं नारायणेन ।

पितृभ्योऽनन्तरं दानं सत्पात्रेषु विशेषतः ।
कृतापसव्यं तन्वीत ध्यायन् पितृपितामहान् ॥

'तन्वीत' कुर्व्वीतेत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

विष्णुपुराणे ।

पित्र्यर्थं चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्नृप ।
तद्देशं विदिताचारसंभूतं पाञ्चयज्ञिके ॥

एकमित्यनेन सति सम्भवे विषमसंख्यकाननेकान भोजयेदिति सूचितं ।

कूर्म्मपुराणे ।

एकन्तु भोजयेद्विप्रं पितॄनुद्दिश्य सत्तम ।
नित्यश्राद्धं तदुद्दिश्य पितृयज्ञगतिप्रदः ॥

आह मनुः ।

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यस्तृप्तिमाहरन् ॥
कुर्य्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पितॄनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा ॥

एकस्यापि विप्रस्य सन्निहितस्यालाभे भोजनपर्य्याप्तान्नासम्भवविषये च कात्यायनेनोक्तम् ।

अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापिवा ।
अप्युद्धृत्य यथाशक्त्या किञ्चिदन्नं यथाविधि ।
पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ॥

एतच्चान्नं ब्राह्मणस्यान्नं गत्वा तस्मै दद्यात् । यत्र पात्रं ततोगतिरिति वचनात् ।

कूर्म्मपुराणेऽपि ।

उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत् ॥

सर्वथा द्विजालाभे तु तस्यान्नस्य पार्वणानुकल्प-प्रकरण-प्रतिपादिताः प्रतिपत्तिविशेषाः कर्त्तव्याः । एतच्च षड्दैवत्यं श्राद्धङ्कर्त्तव्यं । तथाच भविष्योत्तरे ।

नित्यश्राद्धेऽर्घ्य-गन्धाद्यैर्द्विजानभ्यर्च्य शक्तितः ।
सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सहैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥

अत्र यावन्तः पार्वणे पितरः समुद्दिश्यन्ते तावतां सर्वशब्देन ग्रहणात् सपत्नीका पित्रादयो मातामहादयश्चेत्येते षड़िति लभ्यन्ते ।

अत्र यदेषां अर्घ्यदानमुक्तं तद्ब्राह्मणसत्काररूपमेव न तु श्राद्धदेवतोपचाररूपमिति दर्शयिष्यमाण-निषेध-बचनानुरोधादवगन्तव्यं ।

नित्यश्राद्धं प्रकृत्याह व्यासः ।

एकमप्याशयेद्विप्रं षस्णामप्यन्वहं गृही ।

षस्णां पित्रादीनां स्थाने ।

यत्तु "एकमप्याशयेद्विप्रं त्रीनुद्दिश्य पितॄंस्तथा" इति मत्स्यपुराणवचनं तत्रापि त्रिग्रहणं षस्णामुपलक्षणार्थं। "पितरोयत्र पूज्यन्त" इत्यादि धौम्यवचनात् ।

एतच्च पार्वणवदेव कर्त्तव्यं। अत एव पार्वणमभिधायाह । देवलः ।

अनेन विधिना श्राद्धं कुर्य्यात् संवत्सरं सकृत्[१] ।
द्विस्त्रतुर्वा यथाश्राद्धं मासे मासे दिने दिने ॥

अनेन पार्वणविधिना दिने दिने तावत् श्राद्धङ्कर्त्तव्यं प्रतिदिनमनुष्ठानाशक्तौ तु मासे मासे, तत्राप्यशक्तौ संवत्सरमध्ये मासत्रये मासषट्के वा संवत्सरे वा कर्त्तव्यमित्यर्थः।

अत्र केषाञ्चित्पार्वणधर्माणामपवाद उच्यते ।

तत्राह मनुः ।

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थं पाञ्चयज्ञिके ।
नचैवात्राशयेत्कञ्चिद्वैश्वदेवं प्रतिद्विजम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नित्यश्राद्धं तु यन्नाम दैवहीनं तदुच्यते ।

---

(१) पृथगिति ग० ।

तत्तु षाड्वर्षिकं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥

मत्स्यपुराणे ।

नित्यन्तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम् ॥

आह हारीतः ।

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डादिवर्जितम् ।

प्रचेताः ।

नामन्त्रणं न होमञ्च नाह्वानं न विसर्जनं ।

न पिण्डदानं न सुरान्नित्ये कुर्य्याद्विजोत्तमः ॥

भविष्योत्तरे ।

आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवास्तथैव च ।

नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ॥

भोज्यमन्नं नाम यत् स्वयं यजमानो भुङ्क्ते ।

अत एव ब्रह्माण्डपुराणे ।

यदन्नः पुरुषस्तु स्यात्तदन्नास्तस्य देवताः ।

नित्यश्राद्धे ततोदद्यात् भुङ्क्ते यत् स्वयमेव हि ॥

अनेन च तैलादेरप्यनुज्ञा कृता, भवति उत्तमान्नसद्भावे तु हीनं न दद्यात् ।

तदाह देवलः ।

अघृतं भोजयन् विप्रं स्वे गृहे सति सर्पिषि ।

परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥

म्टष्टमन्नं स्वयं भुङ्क्त्वा पश्चात्कदशनं लघु ।
ब्राह्मणं भोजयन् विप्रो निरये चिरमावसेत् ॥

प्रचेताः ।

नावाहनाग्नौकरणं न पिण्डा न विसर्जनम् ।
अनुब्रह्म दक्षिणाश्च त्रिभ्यश्चातिथिकल्पनम् ॥

"न विसर्जनमित्यत्र "वाजे वाज इत्यादि विशिष्टस्य विसर्जनस्य निषेधः क्रियते न तु विसर्जनमात्रस्य दर्शयिष्यमाणवचनानुरोधात् । 'अनुब्रह्म' प्रतिब्राह्मणं, दक्षिणाश्च दद्यादिति शेषः । त्रिभ्यः श्राद्धीयेभ्यो-द्विजेभ्योधिकस्य तत्कालसमागतस्य द्विजस्यातिथित्वं कल्पनीयमि-त्यर्थः । एतच्च निषिद्धेतराणां पार्वणधर्माणामनुष्ठेयत्वसूचनार्थं विज्ञेयं ।

अत एव धर्म्मान्तराणि स एवाह ।

उपवेश्यासनं दत्त्वा सम्पूज्य कुसुमादिभिः ।
निर्द्दिश्य भोजयित्वा तु किञ्चिद्दत्वा विसर्जयेत् ॥

भविष्योत्तरे विसर्जने विशेषो दर्शितः ।

प्रदद्याद्दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ।

अत्र पूर्वप्रदर्शित-दक्षिणा-दाननिषेधक-ब्रह्माण्डपुराणवचनसाम-र्थ्याद्दक्षिणा कृताकृतेति गम्यते ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-खण्डे श्राद्धकल्पे मुख्यकल्पानुकल्पिकनित्यश्राद्ध-प्रयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥०॥

100

अथ ऊनविंशोऽध्यायः ।

अथ तीर्थश्राद्धप्रयोगः ।

अत्र तावद्ब्राह्मणानुज्ञानमुक्तं प्रभासखण्डे ।

तीर्थे विप्रवचोग्राह्यं स्नान-श्राद्धार्चनादिषु ।

मत्स्यपुराणे ।

स्नात्वा नदीषु सर्वासु पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ।
तत्र तत्र यथावित्तं कुर्य्याच्छ्राद्धादिकं तथा ॥
अकालेप्यथवा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः ।
प्राप्तैरेव सदा कार्य्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ॥

'नदीष्विति तीर्थमात्रोपलक्षणं। 'श्राद्धादिकं' श्राद्ध-दान-जपादिकं विशिष्टं कर्म। 'यथावित्तमित्यनेन सत्यां शक्तौ विशिष्टयान्नादिसम्पदा तदभावे यथासम्पन्नयेति प्रतिपाद्यते। 'काले' अमावास्याष्टकासङ्क्रान्त्यादिरूपविशिष्टे काले। 'अकाले' अविशिष्टे निषिद्धेतरस्मिन् शुक्लप्रतिपदादिरूपे वा, न पुनर्निषिद्धेऽपि रात्र्यादौ ।

प्रभासखण्डे ।

श्राद्धं सपिण्डकं कुर्य्यात् स्वतन्त्रोक्तविधानतः ।
आमन्त्र्य ब्राह्मणांस्तत्र शास्त्रज्ञान् दोषवर्जितान् ॥

'अत्र सपिण्डकमित्यनेन कालनिषेधनिमित्तविशेषनिबन्धनपिण्डविशेषनादरणीयत्वमुक्तं। स्वतन्त्राणि' स्वकीयानि गृह्यादीनि।

'आमन्त्र्य' सत्यवकाशे पूर्वेद्युर्निमन्त्र्य, असति तु तस्मिन् तदानी-मेवाह्वयेति वेदितव्यं । 'शास्त्रज्ञानित्येतद्यथोक्तसर्वगुणोपलक्षणं । दोषाश्च कुनखि-कुष्ठित्वादयः पूर्वमेव प्रपञ्चिताः ।

प्रभासखण्डे ।

आमन्त्र्य पूर्वदिवसे निरीहा अपि ये द्विजाः ।
अलोलुपा व्याधिहीना न तु ये ग्रामयाजिनः ॥

एवम्बिधानां ब्राह्मणानां तत्तीर्थनिवासिनामेव लाभे सतीदं वेदितव्यं । अलाभे त्वन्ये एवम्बिधा अपि प्रथमं तत्तीर्थनिवासिन एव ग्राह्यास्ततोऽन्ये ।

तथाच प्रभासखण्डे ।

यात्रागतैर्नरैर्देवि तत्र क्षेत्रनिवासिनः ।
ब्राह्मणाः प्रथमं पूज्याः दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
येषु तीर्थेषु ये विप्रा ये देवा याश्च मातृकाः ।
तेषु तान्नातिमन्येत यदीच्छेज्जीवितश्चिरम् ॥

पद्मपुराणे ।

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथञ्चन ।
अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोजयेन्मनुशासनात् ॥

प्रभासखण्डे ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी पथिकस्तीर्थसेवकः ।
अतिथिर्वैश्वदेवान्ते सम्पूज्याः श्राद्धकर्मणि ॥

तीर्थमधिकृत्य पद्मपुराणे ।

श्राद्धं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

श्व-ध्वाङ्क्ष-गृध्र-काकाद्या घ्नन्ति दृष्ट्वा न तत्क्रियाः ॥

'क्रियाः' श्राद्धपिण्डदानादिरूपाः, 'आद्यः' सर्व्वेप्यप्रशस्ताः, 'न घ्नन्ति' न दूषयन्ति ।

अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।
विकिरं तृप्तिप्रश्नञ्च तीर्थश्राद्धेऽपि वर्जयेत् ॥

अत्र च श्राद्धे क्रियमाणे ब्राह्मणानां पुरतः पिण्डदानकर्त्तव्यतोक्ता प्रभासखण्डे।

तेषां पुरः प्रकर्त्तव्यं पिण्डदानं विधानतः ।

तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते ।

स्नात्वा तीर्थं महात्मानः पितॄणां पिण्डपातनम् ।
ये कुर्वन्ति पितॄन् सर्वान् निरयादुद्धरन्ति ते ॥

चमत्कारखण्डे ।

पिण्डदानं तथा शस्तं पितॄणाञ्चातिवल्लभम् ।
पितरोहि निरीक्षन्ते गोत्रजं समुपागतम् ॥
आशया परया युक्तास्तामाशां तेषु पूरयेत् ।
विलम्बोनैव कर्त्तव्यो नैव क्षिप्रं समाचरेत् ॥

पद्मपुराणे ।

पिण्डप्रकृतिद्रव्याण्युक्तानि ।

सक्तुभिः पिण्डदानं स्यात् सयवैः पायसेन वा ।
कर्त्तव्यमृषिभिर्दिष्टं पिण्याकेनेङ्गुदेन वा ।
पिण्याकेन तिलानां वा भक्तिमद्भिर्नरैः सदा ॥

'ऐङ्गुदेन' इङ्गुदीफलनिष्पन्नेन पिण्याकेन ।

गोप्रचाराख्यं तीर्थविशेषं प्रकृत्य प्रभासखण्डे ।

पिण्डं दद्यात्स्वपित्रादेरात्मनोऽपि स्वयं नरः ।
पिण्याकेनैङ्गुदेनापि तेनाशोच्या वरानने ॥
एवं कृत्वा ततस्तत्र इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
कव्यवाडनलः सोमो यमश्चैवार्य्यमा तथा ॥
अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ।
आगच्छन्तु महाभागा युष्माभीरक्षितास्त्विह ॥
मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ।
तेषां पिण्डप्रदाताहमागतोऽस्मि पितामहाः ॥
एवमुक्त्वा महादेवि अथ मन्त्रमुदीरयेत् ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
माता मातामही चैव तथैव प्रपितामही ।
मातामहः प्रमाता च तथा वृद्धप्रमातृकः ॥
तेषां पिण्डोमया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां ।
ॐनमोभानवे भर्त्रे सोम-भौमस्वरूपिणे ॥
जीव-भार्गव-सौम्यार-राहु-केतुस्वरूपिणे ।
एवं नत्वार्चयित्वा तु इमां स्तुतिमथोजपेत् ॥
तत्र गोष्पदसामीप्यं चरणा भृगुश्रुतेन च ।
पितॄनावाह्य तेभ्यश्च मन्त्रैः पिण्डांश्च निर्वपेत् ॥
अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥
पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
बन्धुवर्गास्तु ये केचिन्नाम-गोत्रविवर्जिताः ।
स्वगोत्रे परगोत्रे वा तेषां पिण्डः प्रकल्पितः ॥
उद्बन्धनमृता ये च विष-शस्त्रहतास्तु ये ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
अग्निदग्धास्तु ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथापरे ।
विद्युच्चौरहता ये च तस्य पिण्डं ददाम्यहम् ॥
रौरवे चान्धतामिस्रे कालसूत्रे च ये गताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
असिपत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गता ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
पशुयोनिगता ये च पक्षि-कीट-सरीसृपाः ।
अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
असङ्ख्ययातनासंस्था ये नीता यमशासकैः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
जात्यन्तरसहस्राणि भ्रमन्ते स्वेन कर्मणा ।
मानुष्यं दुर्लभं येषां तेषां पिण्डं ददाम्यहम् ॥
ये बान्धवाऽबान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते सर्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥
ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥
दिव्यान्तरिक्ष-भूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः ।
मृता असंस्कृता ये च तेषां पिण्डस्तु मुक्तये ॥
पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ।
गुरु-श्वसुर-बन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥
ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-दारविवर्जिताः ।
क्रियालोपगता ये च जात्यन्धा पङ्गवस्तथा ॥
विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाता कुले मम ।
तेषां पिण्डोमया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां ॥
प्रेतत्वात् पितरो मुक्ता भवन्तु मम शाश्वतं ।
यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं गोक्षीर-घृत-पायसं ॥
दत्तमक्षयमित्याहुस्तस्मिन् तीर्थे तु गोष्पदे ।
एवं न्यंकुमतीमध्ये गोष्पदे तीर्थ उत्तमे ॥
दत्त्वा पिण्डांश्च विधिवत्पुनर्मन्त्रमिमं पठेत् ।
साक्षिणः सन्तु मे देवा ब्रह्माद्या ऋषिपुङ्गवाः॥
मयेदं तीर्थमासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ।
आगतोऽस्मि इदं तीर्थं पितृकार्य्ये सुरोत्तमाः ॥
भवन्तः साक्षिणः सर्वे मुक्तश्चाहं ऋणत्रयात् ।
एवं प्रदक्षिणं कृत्य गोष्पदं तीर्थमुत्तमम् ॥
विप्रेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा नद्यां पिण्डान् विसर्जयेत् ।
गोदानं तत्र देयन्तु तद्वत्कृष्णाजिनं प्रियम् ॥

श्राद्धभोक्तृभ्य इति शेषः ।

पद्मपुराणे पुष्करतीर्थे रामकृते श्राद्धे ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु दत्त्वा पिण्डान् यथाक्रमं ।
प्रेषितास्च यथाशक्त्या दत्त्वा तेषु च दक्षिणां ॥

सर्वतीर्थसाधारणेनोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे विचक्षणः ।
दक्षिणाभिमुखोभूत्वा पित्र्या दिक् या प्रकीर्त्तिता ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

उदकपूर्वं बलिं कुर्य्यादुदकान्तेऽथ वा पुनः ।
बलिं सुविदितं कुर्य्यादुच्चादुच्चतरं क्षिपेत् ।
परं शृङ्गाद्गवामूर्द्धं बलिं पूर्वं समुत्क्षिपेत् ॥

तीर्थश्राद्धप्रशंसा प्रभासखण्डे ।

श्राद्धपिण्डप्रदो लोके विष्णुं नेष्यति वै पितॄन् ।
एकं यो भोजयेत्तत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतम् ॥
गोप्रचारे महातीर्थे कोटिर्भवति भोजिता ।
इति संक्षेपतः प्रोक्तस्तत्र श्राद्धविधिस्तव ॥

श्राद्धाङ्गप्रशंसापि तत्रैव ।

गन्धदानेन गन्धाढ्यः सौभाग्यं पुष्पदानतः ।
धूपदानेन राज्याप्तिः दीप्यते दीपदानतः ॥
ध्वजदानात्पापहानिर्यात्राकृत् ब्रह्मलोकभाक् ।
दर्भास्तिला हविष्यान्नं प्रयोगे श्रद्धया कृतं ॥
अगस्त्यं भृङ्गराजञ्च पुष्पं शतदलं शुभं ।
कर्पूरागुरु-श्रीखण्डं कुङ्कुमं तुलसीदलम् ॥

बिल्वप्रमाणपिण्डेषु दीपद्योतितभूमिषु ।
ताम्बूल-फल-नैवेद्यैः तिल-दर्भोदकेन च ।
तीर्थे सङ्कल्पितं भूत्यै तदानन्त्याय जायते ॥

अथ गयाश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र महाभारते ।

केश-श्मश्रु-नखादीनां वपनञ्च न शस्यते ।
अतोन कार्य्यं वपनं गयाश्राद्धार्थिना सदा ॥
ये भारतेस्मिन् पितृकर्मतत्पराः
सन्धार्य्य केशानतिभक्तिभाविताः ।
ऋणत्रयार्थं पितृतीर्थमागता-
स्तेषामृणं संक्षयमेष्यति ध्रुवम् ॥
वित्तशाठ्यं न कुर्वीत गयां प्राप्य सदा नरः ।
वित्तशाठ्यं हि कुर्वाणो न तीर्थफलभाग्भवेत् ॥

अथ गयाश्राद्धीयब्राह्मणाः ।

वाराहपुराणे ।

यदि पुत्रोगयां गच्छेत् कदाचित्कालपर्ययात् ।
तानेव भोजयेद्विप्रान् ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः ॥
येषां ब्रह्मसमं स्थानं सोमपानं तथैव च ।
ब्रह्मकागतसंस्थाना विप्रा ब्रह्मसमाः स्मृताः ॥
अमानुषा गयाविप्रा ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः ।
तेषु तुष्टेषु सन्तुष्टाः पितृभिः सह देवताः ॥
पितृरूपान् गया विप्रान् पूजयित्वा समाहितः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥
तेषाञ्च हस्ते दत्तं वै गयायां च विशेषतः ।
तदक्षयं भवेत्तस्य पितॄणां नात्र संशयः ॥
न विचार्य्यं कुलं शीलं विद्याञ्च तप एव च ।
पूजितैस्तैस्तु सन्तुष्टा देवाः सपितृगुह्यकाः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

गयाशीर्षे वसेन्नित्यं स्नानं फल्ग्वां समाचरेत् ।
गयाशीर्षे सदा पिण्डमेतत् स्वर्गेऽपि दुर्लभं ॥
फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा देवं दृष्ट्वा गदाधरं ।
गयाशिरः परिक्रम्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥

महाभारते ।

ततोनिवर्त्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।
कामान् स लभते दिव्यान् स्वर्गद्वारन्तु तत्स्मृतम् ॥
सवर्णा ज्ञातयो मित्रा बान्धवाः सुहृदश्च ये ।
तेभ्यो भूप गयाभूमौ पिण्डा देया विधानतः ॥
पुत्त्रेभ्यो दौहित्रेभ्योऽपि कनिष्ठेभ्योऽपि सर्वशः ।
ये मृताश्चान्यजन्मानः पिण्डान् तेभ्योऽपि निर्वपेत् ॥
तेऽपि यान्ति दिवं सर्वे पिण्डे दत्ते इति श्रुतिः ।
अज्ञातनाम गोत्राणां मन्त्र एष प्रकीर्त्तितः ॥
पितृवंशसमुत्पन्ना मातृवंशे तथैव च ।
गुरु-श्वशुर-बन्धूनां ये चान्ये बान्धवा द्विजाः ॥
ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-दारविवर्जिताः ।

विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ॥
क्रियालोपगता ये च ये चान्ये गर्भसंस्थिताः ।
तेभ्योदत्तो मया पिण्डो ह्यक्षयमुपतिष्ठताम् ॥

इति पिण्डदानमन्त्रः ।

अपि तत्र क्षिपेत्पिण्डं निधानीभूतमात्मनः ।
आत्मनस्तु महाबुद्धे गयां यान्तु तिलैर्विना ॥
पिण्डनिर्वपणं कार्य्यं मृतानान्तु तिलैः सह ।
पिण्डनिर्वपणं कुर्य्यात् तथा चान्येपि गोत्रजाः ॥
सवर्णा ज्ञातयोमित्रा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
तेपि भूप गयाकूपे पिण्डं दद्युर्विधानतः ॥
पुत्त्रेभ्यो दुहितृभ्योऽपि कनिष्ठेभ्योऽपि सर्वशः ।
दद्यात् पिण्डं प्रयत्नेन बुद्धिमान् सुसमाहितः ॥
ते दिवं यान्ति सर्व्वेऽपि पिण्डे दत्त इति श्रुतिः ।
अतस्तेभ्योपि नियतः पिण्डं दद्यात् समाहितः ॥
ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती पञ्चपातकी ।
सर्व्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥
ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च बाल-वृद्ध-गुरुद्रुही ।
नाशमायाति वै पापं गयायामनुयाति यः ॥
आत्मजो वाप्यवान्योऽपि गयाकूपे यदा तदा ।
यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेत् ब्रह्मशाश्वतम् ॥
मकरे वर्त्तमाने तु ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः ।
दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनम् ॥

अथ पिण्डपातनश्राद्धादिषु यानि प्रशस्तानि स्थानानि उक्तानि तेषु गयाशिरस्थविष्णुपादपूर्वकेषु पिण्डदानादिकं कर्त्तव्यं। भविष्यत्पुराणे।

अनेनैव विधानेन गत्वा चोत्तरमानसम्।
आचम्य कुशहस्तस्तु शिरः सिक्तास्य वारिणा॥
अश्रुवस्थानमध्ये तु गच्छेत्कनकसंज्ञितम्[१]।
तत्राचम्य शिरः सिक्ता ब्रूयादादित्यमीक्ष्य तु॥
गयायां शिरसोनत्वा[२] स्नात्वा पैतामहं पदम्।
दृष्ट्वा स्नानं प्रविश्याथ श्राद्धं कुर्य्याद्यथाविधि॥
गयाशिरस्येतत्कुर्य्याच्छ्राद्ध-पिण्डौ चतुर्थके।
पञ्चमे दिवसे गच्छेदक्षयवटसंज्ञकम्॥
गयावटेपि च स्नायात् कृत्वा तर्पणमेव च।
वटवृक्षतले श्राद्धं ततः कुर्याद्विधानतः॥
तत्राक्षयवटोनाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
पितॄणां तत्र यद्दत्तमक्षयं तद्भवेद्ध्रुवम्॥
वटमूलं समाश्रित्य शाकेनाप्युदकेन वा।
एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता॥
देहत्यागो निवासश्च गयायान्तु विधीयते।
श्राद्धं पिण्डोदके चैव पूर्वं पूर्वं प्रशस्यते॥
उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य नदी कनकसंज्ञिता।

(१) करकसंज्ञितमिति ख०।
(२) मध्ये इति ग०।

तत्र स्नात्वा प्रकुर्वीत श्राद्धं पिण्डसमन्वितम् ॥
तावच्च कृतकृत्यः स्यान्मुच्यते स ऋणैस्त्रिभिः ।
सुषुम्नायां पुष्करिण्यां श्राद्धमक्षय्यमुच्यते ॥
मानसे सरसि स्नात्वा श्राद्धं कृत्वा ततोव्रजेत् ।
तीरे देवगृहन्तत्र पितृमाचादिकं जपेत् ॥
उत्तरे मानसे श्राद्धं ततः कुर्य्याद्यथाविधि ।
कामान् स लभते दिव्यान् मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥
यत् फलं सन्निहत्यायां राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
फलं तदखिलं प्रोक्तं गयायान्तु दिने दिने ॥
अबन्धुभ्योऽथ बन्धुभ्यः कन्या-बालेभ्य एव च ।
यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं गयायां ब्रह्म तन्नयेत् ॥
गयाश्राद्धं मृतानान्तु पूर्णे लब्धे प्रशस्यते ।
जीवतामपि वै दद्यात् पिण्डानात्मन एव च ॥
नामगोत्रेषु तान् पिण्डान् दद्याच्छ्राद्धे तिलैर्विना ।
जीवतां मृतकानां वा तिलाः श्राद्धे न गर्हिताः ॥
यमुद्दिश्य गयायाञ्च वृषं नीलं समुत्सृजेत् ।
स मोक्षमश्नुते प्रीत उत्सृष्टोपि तथैव च ॥
लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
तिः खुर-विषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥
भक्षिलिष्ठं रूपसम्पन्नं दृढं सर्वाङ्गसुन्दरम् ।
दर्शनीयं वृषं सम्यक् नीलं वाथ समुत्सृजेत् ॥
यादृशं तादृशं वापि गयायां वृषमुत्सृजेत् ।

अक्षयं लभते लोकं सुखञ्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥
शूलेन निर्दहेत्पार्श्वे वामे चक्रेण निर्दहेत् ।
अङ्कितं स्नापयेत्पश्चात् स्नातं विधिवदुत्सृजेत् ॥
इत्युक्तं यो गयाश्राद्धं कुर्य्याच्छक्त्यनुसारतः ।
अतिक्रम्य स दुर्गाणि परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

द्वारवतीमधिकृत्य स्कन्दपुराणे ।

स्नानं कृत्वा ततो देवान् पितॄन् सन्तर्पयेन्नर ।
श्राद्धं कुर्य्यात् विधानेन श्रद्धया परया युतः ।
पञ्चरत्नं ततो देयं सप्तधान्यं द्विजातये ॥

तथा ।

तर्पयेत् पितृदेवांश्च मनुष्यांश्च यथार्हत ।
ततः श्राद्धं प्रकुर्वीत पितॄणां श्रद्धयान्वितः ॥
दद्याच्च दक्षिणान्तत्र वित्तशाठ्यं विवर्ज्जयेत् ।
विशेषतः प्रदेयानि फलानि रसवन्ति च ॥
देयौ श्यामाक-नीवारौ विद्रुमं अजिनानि च ।
सप्तधान्यं शालयश्च सक्तवश्च गुडैर्युताः ॥
गन्ध-माल्यानि ताम्बूलं वस्त्राणि च तथा पयः ।
सफलं जन्म मर्त्त्यस्य जीवितञ्च सुजीवितम् ॥

विरजमधिकृत्य वाराहपुराणे ।

तत्र स्नानञ्च दानञ्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ।
अमासे अदिने तत्र पितॄणां पिण्डपातनात् ।
निरयादुद्धरन्त्येव कुलकोटिं न संशयः ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रत्यागतस्त्वाथ गृहं पुनस्तु
देवान् पितृन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ।
एवं कुर्वंस्तस्य तीर्थाद्यदुक्तं
फलन्तत् स्यान्नात्र सन्देहकोऽस्ति ॥

इति तीर्थश्राद्धप्रयोगः ।

अथेष्टापौर्त्तिककर्मशुद्ध्यर्थ-गोष्ठ्यदैविकयात्रार्थ-पौष्टिककाम्य-श्राद्धानां प्रयोगः ।

तत्र भविष्योत्तरे ।

इष्टापूर्त्तादिके श्राद्धं वृद्धिश्राद्धवदाचरेत् ।

पारस्करः ।

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥

आह प्रचेता ।

क्रियते शुद्धये तत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनं ।
शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं श्राद्धं पार्वणवत्कृतम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धं तत् गोष्ठ्यं श्राद्धमुच्यते ।
पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥

ष्योत्तरे ।

उत्पातादिनिमित्तेषु नित्यश्राद्धं सदैव तु ।
देवांस्तूद्दिश्य विश्वादीन् प्रदद्याद्द्विजभोजने ।

तन्नित्यश्राद्धवत्कार्य्यं दैवश्राद्धं तदुच्यते ॥

कूर्मपुराणे ।

कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थयात्राविधिक्रमं ।
आर्षेण तु विधानेन यथादृष्टं यथाश्रुतं ॥
पूर्वेद्युः कृतसङ्कल्पः पूजयित्वा पितॄन् सुरान् ।
कृतशेषभुगव्यग्रो ब्रह्मचारी च भूशयः ॥
अपरेद्युः शुचिः स्नातः कृताशीः कृतमङ्गलः ।
अभिवन्द्य गुरून् वृद्धान् ग्रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
प्रतिष्ठेत् सुमना भूत्वा दृष्टान् देवाननुस्मरन् ॥

स्कान्दे प्रभासखण्डे ।

स्थानं प्रदक्षिणीकृत्य वाग्यतः सुसमाहितः ।
नियतो नियताहारी गच्छेच्चैव ततः पथि ॥

महाभारते ।

गृहे श्राद्धं प्रकुर्वीत सम्यक् सङ्कल्प्य बुद्धिमान् ।
पितृतीर्थं समुद्दिश्य सङ्कल्प्य पितृसन्निधौ ॥
प्रतिग्रहं परान्नञ्च कलिञ्चैव द्विजोत्तम ।
वर्जयेत् कुत्सितानन्यानसाधूनपि सत्तम ॥

आह धर्मः ।

यात्राश्राद्धं नरः कुर्वन् विधिना पार्वणेन तु ।
अमाध्वनियमं मुक्त्वा कुर्य्यात्सर्वं समाहितः ॥

गयामधिकृत्य ब्रह्मवैवर्त्ते ।

उद्यतस्तु गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।

विधाय कर्पटीवेषं ग्रामस्यापि प्रदक्षिणम् ॥
ततो ग्रामान्तरङ्गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम् ।
कृत्वा प्रतिदिनङ्गच्छेत् प्रतिग्रहविवर्जितः ॥

अत्र श्राद्धदिन एव ग्रामान्तरङ्गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनमित्ये-तस्यार्थस्य गयाधिकारेणाभिहितस्य पूर्वप्रदर्शितकूर्मपुराणवचनप्रति-पादितस्य श्राद्धोत्तरदिनप्रस्थानस्य गयायाचाव्यतिरिक्तविषयत्वमवसेयं, अध्वनियमं मुक्त्वेत्येतत् धर्मवचनं सामान्याभिधायिवचनत्वात् गयातीर्थविषय एवोपसंह्रियत इति विवेकः ।

पारस्करः ।

शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च ।
पुष्ट्यर्थमिति तत् प्रोक्तं श्राद्धं पार्वणवत् कृतम् ॥

'शरीरोपचये' शरीरोपचयार्थं भेषजप्रयोगात् पूर्वं, 'अर्थोपचये' अर्थोपचयोपायभूतकृत्याद्यारम्भात्पूर्वं ।

वृद्धशातातपः ।

कामादभिहितङ्काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।
पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं यथाक्रमं ॥

अत्र विश्वेदेवाख्यो विशेषो देवताप्रकरणे दर्शितो वेदितव्यः ।
इतीष्टापौर्त्तिककर्माङ्गपुष्ट्यर्थगोष्ठ्यदैविकयात्रार्थपौष्टिकश्राद्धप्रयोगः।

दीनदैन्यौघदलनं येन हेमाद्रिणा कृतम् ।
प्रेततृप्तिकरङ्कर्म सर्वन्तेनाधुनोच्यते ॥

अथ प्रेततृप्तिकराणां तिलोदकपिण्डश्राद्धादीनां प्रयोगः ।

तत्र तावत्तिलोदकस्य, आह याज्ञवल्क्यः ।

सप्तमाद्दशमाद्वापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।
अपनः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥

'ज्ञातयः' सपिण्डाः समानोदकाश्च, सप्त वा दश वा दिनानि यावत् 'पितृदिङ्मुखाः' दक्षिणाभिमुखाः, स्नातुञ्जलञ्च प्रेताय दातुमपोऽभ्युपेयुः गत्वा चापनः शोशुचदघमिति कुत्सदृष्टयाग्निदेवत्यया गायत्र्या स्नात्वोदकं दद्युः ।

अज्ञातिष्वतिदेशमाह याज्ञवल्क्यः ।

एवं मातामहाचार्य-प्रेतानां चोदकक्रिया ।
कामोदकं सखि-प्रत्ता-स्वस्रीय-श्वसुरर्त्विजाम् ॥

मातामहादीनां प्रेतानां दौहित्रादिभिः पूर्व्वोक्तेन प्रकारेणोदकक्रिया कार्य्या, सखिप्रभृतीनां कामोदकं कुर्य्यात्, यद्युदकं दातुं कामयते तदा दद्यादित्यर्थः। 'प्रत्ता' अक्षतविवाहदुहित्रादिः ।

पारस्करः ।

कामोदकमृत्विक्श्वशुर-सखि-मातुल-भागिनेयानां उदकदानधर्मविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नाम-गोत्रेण वाग्यतः ।

उक्तसंख्यकेषु दिनेषु प्रत्यहं सकृदेकवारं ज्ञात्यादय उदकं नामगोत्राभ्यां वाचंयमाः प्रसिञ्चेयुः ।

कात्यायनः ।

अथानापत्यमेत्यापः[१] सर्व एव शवस्पृशः ।

---

(१) 'अथानापत्यमेत्यापः' इत्ययं पाठः सर्व्वेषु आदर्शपुस्तकेषु एकरूप एव वर्त्तते, परन्त्वयं न समीचीनः ।

स्नात्वा सचेलमाचम्य दद्युरस्योदकं स्थले ।

गोत्र-नामपदान्ते च तर्पयामीत्यहं वदेत् ।

दक्षिणाग्रान् कुशान् कृत्वा सतिलं तु पृथक् पृथक् ॥

विष्णुपुराणे ।

सपिण्डीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया ।

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥

निर्हृत्य बान्धवाः प्रेतं संस्नात्याप्रदक्षिणेन चितामभिगम्याप्सु सवाससो निमज्जनङ्कुर्य्युः प्रेतस्योदकस्य निर्वपणं कृत्वैकस्य पिण्डङ्कुशेषु दद्युः ।

वशिष्ठः ।

सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां उदकक्रियां कुर्वीरन् अयुग्मान् दक्षिणामुखाः ।

वैजवापायनः ।

उदकान्तङ्गत्वा सकृदुन्मज्याप्सु सव्यपाणेः कनिष्ठिकया विलिखन्ति कनिष्ठयापमिति तस्मिंस्त्वेकमुदकाञ्जलिं प्रेताय दद्युरमुष्मै स्वधेति ।

हारीतः ।

निष्क्रम्य संस्नात्यापो गत्वाशाव्यासौ तृप्यतामित्युदकाञ्जलिं निनयन्ति ।

पैठीनसिः ।

मनसा ध्यायन् दक्षिणाभिमुखस्त्रीनुदकाञ्जलीन् निनयेत् । शावप्रभृत्येकादशाहे विरमेत् ।

प्रचेताः।

दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकारणात्।

तावद्वृद्धिस्तु कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते॥

गौतमः।

प्रथम-तृतीय-पञ्चम-सप्तम-नवमेषूदकक्रियाः।

प्रचेताः।

प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य्य नोद्धर्षयेयुरुदकान्ते प्रसिञ्चेयुरपसव्यं यज्ञोपवीतवाससो दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखा राजन्य-वैश्ययोः।

विष्णुः।

यावदाशौचं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डञ्च दद्युः।

शङ्खः।

प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य्य नोद्धर्षयेरंस्ते प्रसिञ्चेरन् सकृत् प्राग्दक्षिणाभिमुखा राजन्य-वैश्यावप्येवमेवापसव्यं वासो-यज्ञोपवीते कृत्वाञ्जलिना वसते तत उदकमित्युक्ता तस्मादुत्तीर्य्य प्रेतसंस्पृष्टानि वासांसि परित्यज्य परिदध्युरन्यानि, अञ्जलीनां सङ्ख्याविधानाधिकसङ्ख्याविधानं प्रेतोपकारातिशयार्थमिति मन्तव्यं।

रामायणे जलदानवाक्यं राम आह।

इदं पुरुषशार्दूल विमलं दिव्यमक्षयम्।

पितृलोकेषु पानीयं मद्दत्तमुपतिष्ठताम्॥

ब्रह्मपुराणे।

कर्त्तव्यं तु सचेलन्तु स्नानं सर्वमलापहम्।

ततः पाषाणपृष्ठे तु सर्वैर्देयं तिलोदकम् ॥

प्रेतस्य सपिण्डै र्दक्षिणामुखैर्जलाशये स्नातापसव्यैः सकृदेव स्नात्वा पाषाणस्योपरि प्रेतोद्देशेनाञ्जलिना पितृतीर्थेन तिलोदकं देयं ।

एकैकेन तु देयास्तु विप्रायाञ्जलयोदश ।
द्वादश क्षत्रिये देया वैश्याय दशपञ्च च ।
त्रिंशत् शूद्राय देयास्तु प्रेतभूमिं गताय च ॥
अपसव्यं क्वचित् कृत्वा वस्त्र-यज्ञोपवीतकैः ।
दक्षिणाभिमुखैर्विप्रैर्देयन्तस्याञ्जलित्रयम् ॥
वामाङ्गुष्ठप्रवाहेण भूमावेवाथवा क्वचित् ।
असावमुकगोत्रस्तु प्रेतस्तृप्यत्विदं पठन् ॥

अयन्तु महापातकरहिताय तिलोदकदानप्रकारः । पतिताय त्वन्य-एवोच्यते ।

पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तृप्तिं कर्त्तुमिच्छति ।
स तु दासीं समाहूय सवर्णां दत्तवेतनां ॥
अशुद्धघटहस्तान्तु यथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।
हे दासि गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरं ॥
तोयपूर्णं घटञ्चेमं सतिलं दक्षिणामुखी ।
उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥
कीर्त्तयेर्मृतसंज्ञानं पिबेति च वदेर्मुहुः ।
निशम्य तस्य वाक्यं सा लब्धमूल्या करोति तत् ।
एव कृते भवेत् तृप्तिः पतितानां नचान्यथा ॥

इति पतिताय तिलोदकविधिः ।

तिलोदकप्रशंसा चादित्यपुराणे ।

यथा योधसहस्रेण वृतोराजानुगच्छति ।

तद्वत्तिलसमायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति ॥

अथ प्रेतपिण्डप्रयोगः ।

तत्र दत्ततिलोदकेषु गृहमागतेषु ज्ञातिष्वाह शङ्खः ।

दूर्वां प्रवालमग्निं वृषभञ्चालभ्य गृहद्वारे प्रेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चात् प्रविशेयुः ।

प्रेतपिण्डं प्रकृत्याह, शुनःशेफः ।

द्वारदेशे प्रदातव्यो देवतायतनेषु वा ।

बहुप्रचेतास्त्वाह ।

द्वारदेशे प्रदातव्यो न देवायतने क्वचित् ।

आदित्यपुराणे चोक्तं ।

द्वारदेशेषु दातव्यो न देवायतने क्वचित् ।

एवञ्च देवतायतनस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः पिण्डोदातव्य इत्यनुवृत्तावस्मिन्नेव पुराणे ।

शुचौ तु देशे नद्यां वा जीर्णतोये प्रवाहयेत् ।

पद्मपुराणे ।

प्रेताय पिण्डदानन्तु द्वादशाहं समाचरेत् ।

पाथेयन्तस्य तत्प्रोक्तं यतः प्रीतिकरं महत् ॥

वाराहपुराणे ।

खण्डिलप्रेतभागन्तु दद्यात् पूर्वाह्ण एव तु ।

कृत्वा तु पिण्डसङ्कल्पं नाम-गोत्रेण सुन्दरि ॥

पश्चादश्नन्ति गोत्राणि सकुल्यास्त्वेकभोजनाः ।
न दद्यादन्यगोत्राय भुञ्जते यत एकतः ॥
चतुर्णामपि वर्णानां प्रेतकार्येषु माधवि ।
एवं दत्तेन प्रीयन्ते प्रेतलोकगता नराः ॥

कूर्मपुराणे ।

दशाहं बान्धवाः स्नात्वा सर्वे चैव सुसंयताः ।
पिण्डं प्रतिदिनन्दद्युः सायं प्रातर्यथाविधि ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

प्रेतीभूतस्य सततं भुवि पिण्डजलं तथा ।
सतिलं सकुशं दद्याद्बहिर्जलसमीपतः ।

ब्रह्मपुराणे ।

ग्रामाद्बहिश्च कर्त्तव्यं जलाशयसमीपतः ।
पिण्डदानं दशाहानि प्रेतायारण्यमाश्रितैः ॥
अरण्ये पिण्डदानन्तु मोहान्न क्रियते यदि ।
तदा रौरवमायाति प्रमीतः प्रथमेऽहनि ॥
पुन्नामसंज्ञं त्वपरे महारावं तृतीयके ।
तामिस्राख्यं चतुर्थे तु प्रयात्यपि सुदारुणं ॥
पञ्चमे चान्धतामिस्रं षष्ठे घोरञ्च सुप्रभं ।
अमेध्यपूयसम्पूर्णं सप्तमेऽहनि पातकं ॥
असिपत्त्रवनं घोरमष्टमेऽहनि सर्वथा ।
महारौरवसंज्ञन्तु नवमे याति मानवः ॥
अवीचिरिति विख्यातं दशमेऽहनि भीषणं ।

तण्डुलैः सक्तुभिः शाकैः फलैर्वा श्रद्धया ततः ।
देश-कालानुसारेण कुर्य्यात् प्रेतस्य तर्पणं ॥

आह विष्णुः ।

यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकञ्च दद्युः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रेताय दिवसे पिण्डो देय एकक्रमेण हि ।

आह शातातपः ।

त्र्यहाशौचस्य ह्रासेऽपि पिण्डान् दद्याद्दशैव तु ।
पिण्डमेकमथ श्राद्धे सम्प्रदद्याद्यथाविधि ॥

तत्र त्र्यहाशौचे दशपिण्डदानप्रकारमाह पारस्करः ।

प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहिताः ।
द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ।
त्रींस्तु दद्यात् तृतीयेऽह्नि वस्त्रादिक्षालनं तथा ॥

ब्रह्मपुराणे तु सद्यःशौचविषये युगपद्दशपिण्डदानं ।

त्र्यहाशौचे प्रदातव्यः प्रथमे त्वेक एव हि ।
द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥
जात्युक्ताशौचतुल्यांस्तु वर्णानां क्वचिदेव हि ।
देशधर्मान् पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान् वपन्त्यपि ॥
देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि ।
वैश्यानां पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ।
शूद्रस्य दशमः पिण्डो मासि पूर्णेऽह्नि दीयते ॥

पारस्करः ।

ब्राह्मणे दशपिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।
वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्त्तिताः ॥

उक्तसङ्ख्यायामसवर्णान् प्रति सङ्ख्यान्तरमाह,

स एव ।

प्रेतेभ्यः सर्ववर्णेभ्यः पिण्डान् दद्याद्दशैव तु ।
श्राद्धकर्मणि सम्प्राप्ते पिण्ड एको विधीयते ॥

आह प्रचेताः ।

असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात् संस्कृतानां कुशेषु ।

शुनःपुच्छः ।

फल-मूलैश्च पयसा शाकेन च गुडेन च ।
तिलमिश्रन्तु दर्भेषु पिण्डन्दक्षिणतो हरेत् ॥
तूष्णीं प्रसेकं पुष्पञ्च धूपं दीपं तथैव च ।
शालिना सक्तुभिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेत् ।
प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकं ॥

भविष्योत्तरे ।

ओदनामिष-सक्तूनां शाक-मूल-फलादिषु ।
प्रथमेऽहनि यद्दद्यात्तद्दद्यादुत्तरेऽहनि ॥

गृह्यपरिशिष्टे ।

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
प्रथमेऽहनि योदद्यात् स दशाहं समापयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रथमेऽहनि योदद्यात् प्रेतायान्नं समाहितः ।

अन्नं नवसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥

भविष्योत्तरे ।

गृहद्वारे श्मशाने च तीर्थे देवगृहे तथा ।
यत्राद्योदीयते पिण्डस्तत्र सर्वं समापयेत् ॥

आह प्रचेताः ।

नवान्यादाय भाण्डानि आलुकं चरुकं तथा ।
तोयार्थन्तु ततोगच्छेद् गृहीत्वा पुरुषं पुरः ।
गृहीतलकुटं मार्गात् सर्वदुष्टनिवारणम् ॥
ततोगृहं सम्प्रविशेत् प्रेतस्याहृत्य तण्डुलान् ।
तेषां प्रसृतिमादाय कर्त्तव्यं पिण्डकर्म तु ॥
त्रिः प्रक्षाल्य तु तान् सम्यक् चरुं सम्पादयेत्ततः ।
तं सम्पाद्य समादाय दर्भेषु विनिवेशयेत् ॥
दक्षिणाग्रांश्च दर्भांश्च स च वै दक्षिणामुखः ।
पिण्डङ्कृत्वा समुद्धृत्य नाम्ना गोत्रेण चार्पयेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

तिलमिश्रेषु दर्भेषु कर्त्ता वै दक्षिणामुखः ।
नाम-गोत्रप्रमाणेन दद्यात्पिण्डं त्वमन्त्रकम् ॥

आह मरीचिः ।

प्रेतपिण्डं बहिर्दद्याद्दर्भमन्त्रविवर्जितम् ।
प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानसः ॥

आदित्यपुराणे ।

पितृशब्दं स्वधाञ्चैव न प्रयुञ्जीत कर्हिचित् ।

अनुग्रब्दं तथाचेह प्रयत्नेन विवर्जयेत्[१] ।
उपतिष्ठतामयं पिण्डः प्रेतायेति समुच्चरेत् ॥
तूष्णीं धूपं प्रसेकञ्च दीपं पुष्पं तथैव च ।
अग्रुद्धक्तिषु वर्णेषु दद्यान्दद्यान्न संशयः ॥

शातातपः ।

वाग्यतः प्रयतश्चैव तिष्ठेत् पिण्डस्य सन्निधौ ।
ततो वाप्ये निवृत्तेऽस्य नद्यान्तु प्रक्षिपेत्ततः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

मृण्मयं भाण्डमादाय नवं स्नातः सुसंयतः ।
लकुटं सर्वदुष्टघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥
ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्द्विज ।
तण्डुलं प्रसृतिं तत्र क्षिः प्रक्षाल्य पचेत् स्वयम् ॥
सपवित्रैस्तिलैर्मिश्रं कृमि-केशविवर्जितम् ।
द्वारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा सुशुद्धां गौरमृत्तिकाम् ॥
तत्पृष्ठे प्रस्तरेद्दर्भान् याम्याग्रान् देशसम्भवान् ।
ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्मरन् गोत्र-नामनी ॥
तिल-सर्पिर्मधु-क्षीरैः संसिक्तं तन्नमेव हि ।
दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुखस्थितः ॥
फल-मूल-गुड़-क्षीर-तिलैर्मिश्रन्तु कुत्रचित् ।
अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैश्च शीतलैः ॥
ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ।

---

(१) विसर्जयेदिति ग० ।

प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद् वाष्पमयी शिखा ।
तावत्तत्सम्मुखं तिष्ठेत् पिण्डं तोये क्षिपेत्ततः ॥
एकस्तोयाञ्जलिश्चैव पात्रमेकञ्च दीयते ।
द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ॥
पञ्चमे पञ्च षष्ठे च सप्तमे सप्त एव च ।
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥
येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।
तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥
एकादशेन्द्रियवधाः सन्ति वृद्धिवधैः सह ।
सर्व्वेषामेव भूतानां परलोकसमक्रमे ॥
प्रेतभागवतानान्तु रौरवादिषु वर्त्तताम् ।
पञ्चभिः पञ्चभिस्तेभिः पात्रैरञ्जलिभिस्तथा ।
एकादशैवेन्द्रियाणि पूयन्ते शास्त्रदर्शनात् ॥

वृद्धशातातपोऽपि ।

दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रक्षिपेत् प्रेतकारणात् ।
तावद्वृद्धिश्च कर्त्तव्या यावत् पिण्डः समाप्यते ॥

पिण्डस्योदकदानस्य च फलमुक्तमादित्यपुराणे ।

स्वगोत्रा वान्यगोत्रा वा स्त्रियश्च पुरुषास्तथा ।
प्रेतास्तु पिण्डसम्बन्धा मुच्यन्ते तेन कर्मणा ।
वायुभूतास्तु तिष्ठन्ते कालक्षेपेण सर्वदा(१) ॥

ब्रह्मपुराणे ।

---

(१) नित्यदेति ख० ।

प्रेताय पिण्डदानन्तु कर्तुमिच्छन्ति ये नराः ।
निष्क्रमन्ति गृहात्ते तु ज्येष्ठं कृत्वा पुरःसरम् ॥
कनिष्ठान् पुरःसरान् कृत्वा प्रविशन्ति गृहन्तु ते ।
उल्लङ्घ्य शस्त्र-पाषाणौ प्रविशन्ति गृहं क्रमात् ॥
एकाहं द्वारदेशे तु जलपात्रं निधाय च ।
क्षीरं पात्रञ्च कारयात् प्रेतायेति विनिश्चयः ॥
प्रेतास्मिन् शीतले तोये स्नाहि दुग्धं ततः पिव ।
इति जल्पंस्त्रिरात्रन्तु भक्तमुष्टिं क्षिपेत्तथा ॥

आह शातातपः ।

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृन्मये ।

'आकाशे' भूमेरन्यत्र शिक्यादौ, प्रेतमुद्दिश्य जलं क्षीरञ्च पृथक् पृथक् मृन्मये पात्रे प्रथममहोरात्रं स्थापयेदित्यर्थः ।

अत्र दिनसङ्ख्याधिक्यमुक्तं पद्मपुराणे ।

यस्मात् प्रेतपुरीं प्रेतो द्वादशाहेन नीयते ।
गृह-पुत्त्र-कलत्रञ्च द्वादशाहं प्रपश्यति ॥
तस्मान्नियतमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।
सर्वतापोपशान्त्यर्थमध्वश्रमविनाशनम् ॥

स्थापयेदिति शेषः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-खण्डे श्राद्धकल्पे तीर्थश्राद्धादिप्रयोगप्रकरणम् नाम ऊनविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथ प्रेततृप्तिकरश्राद्धादीनां प्रयोगप्रकरणम् ।

तत्र दशपिण्डनिष्पाद्यावयवा ब्रह्मपुराणे ।

शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीये तनुकर्णाक्षिनासिकाश्च समासतः ॥
गलास्य-भुज-वक्षांसि तृतीयेन यथाक्रमम् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभि-लिङ्ग-गुदानि च ॥
ऊरू जङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन च सर्वदा ।
सर्वचर्माणि षष्ठेन सप्तमेन च नाड़यः ॥
दन्त-लोमान्यष्टमेन पूर्णत्वं क्षुद्विपर्ययः ।
जायते नवमेनाथ दशमेन तथा क्रमात् ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रथमेऽहनि यः पिण्डस्तेन मूर्द्धा प्रजायते ।
चक्षुषी श्रोत्र-नासञ्च द्वितीयेऽहनि जायते ॥
भुजौवक्षस्तथा ग्रीवा तृतीयेऽहनि जायते ।
हृदयं कुक्षिरुदरं प्राणस्थानञ्चतुर्गुणम् ॥
कटिस्थानं गुदं लिङ्गं पञ्चमेऽहनि जायते ।
ऊरू षष्ठे तु विज्ञेयौ सप्तमेऽङ्गुलयस्तथा ॥
पादौ तु नवमे ज्ञेयौ दशमे वीर्य्य-चक्षुषी ।

आदौ विग्रहमुत्पन्नं तथा चैव शुभाशुभम् ॥
दशाहे प्रेतपिण्डेन ज्ञानं प्रेतेषु जायते ।
दशाहा-क्रियते यस्मात् नामादिग्रहणक्रिया ॥
सम्भवं नाममात्रेण नामतो जीवसंज्ञकम् ।
नाममात्रप्रतिष्ठा तु अविनष्टे विदुर्बुधाः ॥

अथ प्रेतश्राद्धानां प्रयोगः ।

तत्र तावन्नवसंज्ञकानां एषां च सञ्ज्ञाधिकारकाला; पूर्वमेव प्रतिपादिताः । प्रयोजनन्त्वाह व्याघ्रपात् ।

देयानि वेश्मशुद्ध्यर्थं नवश्राद्धानि यत्नतः ।
ततः प्रेतविशुद्ध्यर्थं मृताहनि तु वत्सरम् ॥

'तत इति नवश्राद्धोत्तरकालं । मासि मासि मृताहे यावत् संवत्सरं प्रेतत्वविमुक्त्यर्थं श्राद्धानि देयानीत्यर्थः ।

वृद्धवसिष्ठस्त्वाह ।

अलब्ध्वा तु नवश्राद्धं प्रेतत्वात्तु न मुच्यते ।
अर्वाक् द्वादशाहस्य लब्ध्वा तरति दुष्कृतम् ॥

अनेन नवश्राद्धानामपि प्रेतत्वविमुक्तिः प्रयोजनमित्युक्तं भवति। 'दुष्कृतं' प्रेतत्वहेतुभूतं, द्वादशाहस्यार्वाक् मृताहमारभ्यैकादशाहान्तं श्राद्धानि लब्ध्वा तरति । अनेन द्वादशाहात्पूर्वं क्रियमाणानां श्राद्धानां नवश्राद्धसंज्ञकत्वमपि गम्यते ।

प्रेतश्राद्धेष्वदत्तेषु प्रेतत्वमुक्तिर्न भवतीत्याह यमः ।

यस्यैतानि न दत्तानि एकोद्दिष्टानि षोड़श ।
पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥

'पिशाचत्वं' प्रेतशब्दवाच्यप्राणिरूपत्वं ।

भविष्यत्पुराणे त्वधोगतिनिवृत्तिप्रयोजनमुक्तम् ।

नवश्राद्धं त्रिपक्षं च षण्मासं मासिकानि च ।

न करोति सुतो यस्तु तस्याधः पितरो गताः ॥

तथोत्तरश्राद्धाधिकारोऽप्येषां प्रयोजनमित्यपि तत्रैवोक्तं ।

नवश्राद्धादिश्राद्धानि न कृतानि तु यस्य वै ।

नाधिकारी भवेत्तत्र मास-षाण्मासिकाब्दिके ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नवश्राद्धानि कुर्व्वीत प्रेतोद्देशेन यत्नतः ।

एकोद्दिष्टविधानेन नान्यथा तु कदाचन ॥

आह छागलेयः ।

शावे तु सूतकं चेत्स्यान्निशाशौचे तथैव च ।

नवश्राद्धानि देयानि यथाकालं यथाक्रमं ॥

अत्र क्रम-कालौ पूर्व्वमेव कालप्रकरणे दर्शितौ। नवश्राद्धेषु केषाञ्चित्पदार्थानामननुष्ठानमुक्तं गृह्यपरिशिष्टे ।

अनुदकमधूपञ्च गन्धमाल्यविवर्जितम् ।

नवश्राद्धममन्त्रञ्च पिण्डोदकविवर्जितम् ॥

'अनुदकं' अनर्घ्य-पिण्डोदकमवनेजन-परिषेचनरूपं ।

तथा ।

एकोद्दिष्टेषु सर्व्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

नाग्नौकरणमन्त्रश्च एकस्माथ तिलोदकम् ।

अनूद्दिश्य तु प्रेताय सर्व्वत्रैव प्रदयते ॥

अनपत्येषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।
स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सकृत्प्रणववर्जितम् ॥
एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न विद्यते ।
पितृशब्दं न कुर्व्वीत पितृहा चोपजायते ॥

सपिण्डीकरणात् प्राक्नैकोद्दिष्टविषयमेतदिति बहुभिर्व्याख्यातम्। प्रेतायेत्यनेन प्रेतशब्दोऽत्र प्रयोक्तव्यो न तु पितृशब्द इत्युक्तं भवति ।

आहापस्तम्बः ।

नैमित्तिकं श्राद्धं बहिर्ग्रामात् शुचयः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति । तत्र नवानि द्रव्याणि यैरन्नं संस्क्रियते येषु च भुज्यते तानि भुक्तवद्भ्यो दद्यात् समुदितांश्च भोजयेन्न तावद्गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेदेवं संवत्सरं तेषां उत्तमलोहेनाजेन कार्य्यं मानञ्च कारयेत् प्रतिच्छन्ने तस्योत्तरार्द्धे ब्राह्मणान् भोजयेदुभयान् पश्यति ब्राह्मणांश्च भुञ्जानानात्मनेव पितृ-नित्युपदिशन्ति । कृताकृतामत ऊर्ध्वं श्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ति पितरः।

नैमित्तिकशब्देन प्रेतश्राद्धान्युच्यन्ते ।

अतएवाह गालवः ।

दाहादारभ्य दातव्यं श्राद्धं नैमित्तिकं बुधैः ।
नियमाद्वत्सरं यावदिति गालवभाषितम् ॥

नवश्राद्धशेषमन्नं यजमानेनान्येन वा न भोक्तव्यमिति ।

आहाङ्गिराः ।

नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्य्युषितञ्च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशिष्टञ्च तन्न भुञ्जीत कर्हिचित् ॥

का तर्हि नवश्राद्धे शेषस्य प्रतिपत्तिः कर्त्तव्या इत्यपेक्षायामाह देवलः ।

एकोद्दिष्टेषु शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्[१] ।
ततः कामन्तु भुञ्जीत स्वयं मङ्गलभोजने ॥

नवश्राद्धसंज्ञकेष्वेकोद्दिष्टेषु शेषं श्राद्धभोक्तृभ्यो ब्राह्मणेभ्यः समर्पयेत् । तदनुज्ञया जलादौ वा प्रक्षिपेत् न तु स्वयं भुञ्जीत नचान्यं कमपि भोजयेत् । 'ततः' तदनन्तरं क्रियमाणे, 'मङ्गलभोजने' सांवत्सरिकादौ, श्राद्धशेषं ज्ञात्यादीन् भोजयेत् । स्वयञ्च यजमानो भुञ्जीत । श्राद्ध-शेषादन्येनान्नेन तु ज्ञाति-दीनानाथादयो भोजनीयाः । तथा च नवश्राद्धान्यभिधायोक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

कर्त्तव्यन्तु नरैः श्राद्धं देश-कालानुरोधतः ।
सपिण्डास्तु सजातीयास्तथान्येऽपि बुभुक्षिताः ।
दीनानाथाश्च कृपणास्तथान्नमुपभुञ्जते ॥

अज्ञातिना तु भुक्तेऽस्मिन्नन्ने प्रायश्चित्तमप्यत्रैवोक्तं ।

द्वाभ्यान्तु तप्तकृच्छ्राभ्यां शुद्धिः स्यात्तु विवेकिनाम् ।
तृतीये पञ्चमे स्नानं कर्त्तव्यं नवमे तथा ।

इति नवसंज्ञकानां श्राद्धानां प्रयोगः ।

अथैकादशाहिकानां श्राद्धानां प्रयोगः ।

तत्र कूर्म्मपुराणे ।

एकादशेऽह्नि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भावतः ।
द्वादशे वाह्नि कर्त्तव्यं अनिन्द्येष्वथ वाहनि ॥
एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः पिण्डपात्रन्तथैव च ।

---

(१) समर्पयेदिति ग० ।

एवं मृताह्नि कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ॥

पद्मपुराणे ।

ततस्त्वेकादशाहे तु द्विजानेकादशैव तु ।
गोत्रादिसूतकान्ते च भोजयेदयुजोद्विजान् ॥
द्वितीयेऽह्नि पुनस्तद्वदेकोद्दिष्टं समाचरेत् ।
आवाहनाग्नौकरण-दैवहीनं विधानतः ॥
एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः एकः पिण्डो विधीयते ।
उपतिष्ठन्तां त इति देयं पश्चात्तिलोदकं ॥
स्वदितं द्विकरे ब्रूयाद्विसर्गे चाभिरम्यताम् ।
शेषं पूर्ववदत्रापि कार्य्यं वेदविदो विदुः ।
अनेन विधिना सर्वमनुमासं समाचरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तृतीयेऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतदाहावनौ द्विजः ।
सूतकान्ते गृहे श्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ॥
द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपक्षे च ततः परम् ।
मासि मासि तु कर्त्तव्यं यावदावत्सरं द्विज ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

मृताहनि तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं शृणुष्व तत् ।
दैवहीनन्तथैकार्घ्यं तथैवैकपवित्रकम् ॥
आवाहनं न कर्त्तव्यमग्नौकरणवर्जितम् ।
प्रेतस्य पिण्डमेकञ्च दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥
तिलोदकञ्चापसव्यं तन्नामस्मरणान्वितम् ।

अत्यथममुकस्येति स्थाने चैवोपतिष्ठताम् ॥
इति ब्रूयात् प्रयत्नेन कर्त्ता विप्रविसर्जने ।
अभिरम्यतामिति ब्रूयात् ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ।
प्रतिमासं भवेदेतत्कार्य्यमावत्सरान्नरैः ॥

बौधायनसूत्रे ।

अथैकोद्दिष्टेषु नाग्नौकरणं नातिश्रयणं न पूर्वं न दैवं न धूपं न दीपं न स्वधा-नमस्कारौ नात्रापूपं सर्व्वं सिद्धं समानीयायुग्मान् ब्राह्मणान् सुप्रक्षालितपाणिपादानप आचमय्य दर्भोपक्लृप्तेष्वासनेषु उपवेश्य सर्व्वस्मात् सकृत् सकृत् समवदायाभिघार्य्य दक्षिणतो भस्ममिश्रानङ्गारान्निरूह्य तेषु जुहुयात् । प्रेतायामुष्मै यमाय स्वाहेति तद्धुतमहुतस्य हवत्यमुष्मै तृप्तिरस्त्वित्यपां प्रतिग्रहणं विसर्जनञ्चामुष्मा-उपतिष्ठत्यनुद्दिश्य येष्वेव पिण्डदानं तृप्यस्वेति संचालनं तृप्तिर-स्त्विति विसृजेत् । नमोऽस्तु तृप्तिरितीतरेषां प्रतिवचनं ।तस्य द्वितीयाप्रभृतिब्राह्मणैरेकोत्तरवृद्धिरादशाहादत्र नवं विच्छिद्यतैका-दश्यां श्राद्धं तृतीये पक्षे द्वितीयं सन्ततमेकैकेनैकादशमासान्नयन्ति तद्द्वादशमासमभ्यारोहति

बौधायनः ।

एकोद्दिष्टं स्व एव स्याद्द्वादशेऽहनि वा पुनः ।
अथवोर्द्धमयुग्मे तु कुर्वीताह स्वशक्तितः ॥
अर्द्धमासेऽथ मासे वा ऋतौ संवत्सरेऽपिवा ।
निमन्त्रणन्तु पूर्वेद्युर्दैवमग्नौकृतिस्तथा ॥
न स्वधाश्रावणापूप-धूप-दीपौ नमस्कृतिः ।

अग्निं समृध्य पर्य्युत्थ्य परिस्तीर्य्य च सादयेत् ॥
दर्वीमौदुम्बरीमाज्यस्थालीञ्च स्रुवमेव च ।
पात्रीञ्च प्रोक्षणीञ्चैव तिलोदकवरन्तथा ॥
प्रोक्ष्यैतत् सद्विशेषान्नमानीयाज्यं निरूप्य च ।
अधिश्रित्य च पर्य्यग्निं कृत्वा तदुभयं ततः ॥
स्रुवन्दर्वीं च संमृज्य लक्षमुद्वास्य घारितम् ।
कृत्वा तिलोदकं पुंसां स्त्रीणाञ्चोदितमन्त्रवत् ॥
पितृशब्दे क्षिपेत्प्रेतं स्वधावर्जन्तु सर्वतः ।
प्रेतमावाह्य विप्रांस्त्राणुपवेश्य निमन्त्य च ॥
अमुष्मै तृप्तिरस्त्वेवं तिलोदकमिहार्पयेत् ।
तृप्तिरस्त्विति चान्योऽपि ब्रूयाद्दत्त्वाप्यलङ्कृते ॥
करिष्यामीत्यनुज्ञाय कुरुष्वेति च चोदितः ।
उपस्तीर्य्याथ दर्व्यान्तु सर्वान्नेभ्यः सकृत् सकृत् ॥
अभिघार्याथ जुहुयादङ्गारान् भस्ममिश्रितान् ।
पृथग्दक्षिणतः कृत्वा प्रेतायेत्यादिना ततः ॥
अपि मृत्स्यान्नमूहित्वा निक्षिप्यानुदिशेत्ततः ।
अमुष्मा उपतिष्ठन्त्वित्यथ मन्त्रैः समीक्ष्य तान् ॥
भुक्ताचान्तेषु कृत्वा च स्वदितञ्च तिलोदकम् ।
विकीर्यात्सिच्य दत्त्वा च दक्षिणामुदिते चये ॥
अभिवाद्य तु तान् ब्रूयात् तृप्तिरस्त्विति तेऽपि च ।
अस्तु तृप्तिरिति ब्रूयुरनुज्ञानान्तमाचरेत् ॥
अनुज्ञातोऽन्नशेषेण पिण्डं दत्त्वा प्रसिच्य च ।

तण्डलेत्येतमादाय पिण्डमुच्छिष्टमेव च ॥
अपामन्ते तदुत्सृज्य स्नात्वा गच्छेद्गृहान् प्रति ।
पुण्याहमुक्तदीपञ्च पूर्णकुम्भादिमङ्गलम् ॥
गृहद्वारे स दृष्ट्वान्नं शेषं भुञ्जीत कामतः ।
क्षत्रियस्नातमात्रस्तु स्पृशेद्वाहनमाहितम् ॥
वैश्यः प्रतोदं रश्मिं वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ।
ऐकोद्दिष्टान्त एवायं संस्कर्त्ता मुच्यते त्वघात् ॥
तृतीये पक्ष आयाते कुर्य्यादेव द्वितीयकम् ।
मासि मासि च कामन्तु नष्टे पूर्णे कथञ्चन ।
वत्सरे वत्सरे केचित् कुर्व्वतेऽस्य मृताहनि ॥

वृहत्प्रचेताः ।

न पैतृकोजपः कार्य्यः स्वदितञ्च नोदाहरेत् ।

वह्वृचगृह्यपरिशिष्टे ।

एकोद्दिष्टपिण्डे अनुशब्दो न विद्यते पितृशब्दं न कुर्वीतेति ।

भृगुः ।

एकोद्दिष्टे कुशाः समूला इति सकृदाच्छिन्ननिषेधः । अवनेजनं प्रत्यवनेजनं कुर्य्यात् । धूप-चन्दन-माल्यादि च न कुर्य्यात् । "अनूदकमधूपञ्च गन्धमाल्यविवर्जितम् । नवश्राद्धममन्त्रञ्च पिण्डोदकविवर्जितम्" इति वचनात् । शेषमन्नमिति वचनात् शेषमन्नमिति च न वक्तव्यम् । शेषमपि तस्मै दद्यादप्सु वा प्रास्येत् नान्येन भोक्तव्यम् । एकादशाहे साग्निकेनापि वैश्वदेवः पश्चात्कर्त्तव्यः ।

तथाच परिशिष्टम् ।

सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्ध एकोद्दिष्टे तथैव च ।
अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि

तथाच शय्यादिदाने विशेषः ।

यथाह सत्यव्रतः ।

सद्यःशौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।
स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासनादिषु ॥

तच्छ्राद्धं न केवलं ब्राह्मणस्यैकादशेऽह्नि अपि तु क्षत्रियादेरप्याद्यश्राद्धस्यायमेव कालः ।

तथाच पैठीनसिः ।

एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।
चतुर्णामपि वर्णानां सूतकन्तु पृथक् पृथगिति ॥

न च क्षत्रियादेरशुचित्वेन तत्र श्राद्धानधिकार इत्याशङ्कनीयं, अशुद्धस्याप्ययं वाचनिकोऽधिकार इति ।

तथाच शङ्खः ।

आद्यं श्राद्धमशुद्धोपि कुर्य्यादेकादशेऽहनि ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ इति ॥

'आद्यमिति सर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमेकादशाहाख्यमित्यर्थः ।
एतच्छ्राद्धानन्तरं स्नात्वा भुञ्जीतेति ।

तथान्ये विशेषाः ।

आशिषो द्विगुणा दर्भा जयाशीः स्वस्तिवाचनम् ।
पितृशब्दस्य सम्बन्धः शर्मशब्दस्तथैव च ॥
आवाहः पात्रलम्भश्च उल्मुकोल्लेखनादिकम् ।

तृप्तप्रश्नश्च विकरः शेषप्रश्नस्तथैव च ॥
प्रदक्षिणविसर्गश्च सीमान्तं गमनन्तथा ।
अष्टादशपदार्थांस्तु प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् ॥

मनुः ।

असपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ।
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तु कारयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।
आवाहनाग्नौकरणवर्जितं ह्यपसव्यवत् ॥
उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।
अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ॥

कात्यायनः ।

अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्घ्य एकं पवित्रमेकः पिण्डोनावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तप्रश्नः उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने-ऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताः स्म इतीतरे ।

शाङ्खायनः ।

अथात एकोद्दिष्टमेकपवित्रमेकार्घ्यमेकं पिण्डं नावाहनं नाग्नौ-करणं नात्र विश्वेदेवा स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गः सम्वत्सरमेवं प्रेते ।

'एकं पवित्रं' एकशिखं पवित्रं ।

नागरखण्डे तु द्विशिखमप्युक्तम् ।

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनं परित्यक्तं कार्य्यं पार्थिवसत्तम ॥
तृप्तिप्रश्नस्तथा कार्य्यः स्वदितेति सकृत्ततः ।
अभिरम्येति मन्त्रेण ब्राह्मणस्य विसर्जनम् ॥
अच्छिन्नाग्रमभिन्नाग्रं कुर्याद्दर्भतृणद्वयम् ।
पवित्रं तद्विजानीयादेकोद्दिष्टे विधीयते ॥

भविष्योत्तरे ।

एकादशाहे यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।
एकादशेभ्यो विप्रेभ्यो दद्यादेकादशेऽहनि ॥
भोजनं तत्र चैकस्मै ब्राह्मणाय महात्मने ।
वस्त्रालङ्कार-शय्याद्यं पितुर्यद्वाहनादिकम् ।
गो-गृहासन-दासीस्तु दद्यात् सम्पूज्य भक्तितः ॥

वाराहपुराणे ।

एकादशाहे कर्त्तव्यं श्राद्धं प्रेताय यत्नतः ।
श्वः करिष्य इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्त्रणक्रिया ॥
स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा प्रेतं विप्रेषु योजयेत् ।
गतोऽसि दिव्यलोकन्त्वं कृतान्तविहितात्पथः ॥
मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ।
पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥
अस्तङ्गते तथादित्ये गत्वा विप्रनिवेशनम् ।
दत्त्वा तु पाद्यं विधिवत् नमस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥
पादौ संमर्द्य तैलेन प्रेतस्य हितकाम्यया ।
प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यामुदिते च दिवाकरे ॥

श्मश्रुकर्म तु कर्त्तव्यं नखच्छेदस्तथैव च ।
स्नपनाभ्यञ्जनन्दद्याद्विप्राय विधिपूर्वकम् ॥
गृहीत्वा भूमिभागञ्च स्थण्डिलं तदनन्तरम् ।
निपानदेशं सङ्गृह्य कर्त्तव्यं स्थण्डिलं महत् ।
नदीकुले निवासे वा प्रेतभूमिं विनिर्दिशेत् ॥
अकृत्वा पृथिवीभागं निवापं ये तु कुर्वते ।
तदधीनं जगद्भद्रे तदुच्छिष्टं कृतम्भवेत् ॥
न देवाः पितरस्तस्य गृह्णन्तीह कदाचन ।
पतन्ति निरये घोरे तेनोच्छिष्टेन सुन्दरि ॥
सचेलं स्नपनं कृत्वा गत्वा चैव महानदीं ।
तीर्थानि मनसा ध्यात्वा तैः स्वमभ्युक्षयेद्बुधः ॥
एवं शुद्धिं ततः कृत्वा ब्राह्मणं शीघ्रमानयेत् ।
आगतञ्च द्विजं दृष्ट्वा कर्त्तव्या स्वागतक्रिया ॥
अर्घ्यं पाद्यं ततः कृत्वा हृष्टतुष्टेन माधवि ।
आसनं चोपकल्पेत मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥

तथा ।

उपवेश्यासने भद्रे छत्रन्तच्च प्रकल्पयेत् ।
आवरणार्थं तच्छत्रं ब्राह्मणाय प्रदीयते ॥
पश्चादुपानहौ दद्यात्पादस्पर्शकरे शुभे ।
सन्तप्तवालुकां भूमिमहि-कण्टकितान्तथा ॥
सन्तारयति दुर्गाणि प्रेतन्ददुपानहौ ।
तिलोपचारं कृत्वा तु विप्राय नियतात्मवान् ॥

नाम-गोत्रमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ।
शीघ्रमाक्रानयेद्भूमिं दर्भहस्तोऽथ भूतले ॥

मन्त्रः ।

इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि परमाङ्गतिं ।
एवमाक्रानिते गन्ध-पुष्प-धूपैः समर्चयेत् ॥
ततो वस्त्राणि विप्राय सर्वाण्याभरणानि च ।
ततः पक्वान्नकञ्चैव कल्पयेच्चैव सुन्दरि ॥
एवमादीनि द्रव्याणि प्रेतभागानि सर्वशः ।
पादशौचादितः कृत्वा चातुर्वर्ण्यस्य माधवि ॥

वृहस्पतिः ।

एकोद्दिष्टविधानेन यदेकस्य प्रदीयते ।
आवाहनाग्नौकरणवर्जितं दैववर्जितम् ॥
वस्त्रालङ्कार-शय्याद्यं पितुर्यद्वाहनायुधम् ।
गन्ध-माल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥
भोजनञ्चानेकविधं कारयेत् व्यञ्जनानि च ।
यथाशक्ति प्रदद्याच्च गो-भू-हेमादिकं तथा ॥
श्रोत्रिया भोजनीयास्तु नव सप्त त्रयोदश ।
ज्ञातयो बान्धवा वापि तथा वातिथयोऽपरे ॥
प्रदद्याद्दक्षिणां तेषां सर्वेषामनुरूपतः ।
हतमश्रोत्रियं श्राद्धं हतोयज्ञस्त्वदक्षिणः ॥
तस्मात्पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा ।
प्रदद्याद्दक्षिणां यज्ञे तथा शतगुणो भवेत् ॥

सत्यव्रतः ।

प्रातरुत्थाय प्रेतब्राह्मणानेकादशामन्त्र्य पराह्ने नानाभक्ष्यान्न-रसविन्यासैः एकैकमुद्दिश्य विधिवत्पिण्डदानं वासो हिरण्य-दास्युपा-नच्छत्रोदकुम्भदक्षिणा गुणवति पात्रे शय्याप्रदानं ततः स्वस्त्ययनादि-धर्माः प्रवर्त्तन्ते । दशम्यामतीतायामेकैकमुद्दिश्य भोजयेत्तेषामेवै-कस्मै गुणवते शय्या देया ।

विष्णुः ।

अथाशौचव्यपगमेषु स्नातः सुप्रक्षालितपाणि-पादः स्वाचान्तस्त्वेवं विधानेव ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्ध-माल्य-वस्त्रालङ्कारा-दिभिः पूजितान् भोजयेदेकवन्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्ट उच्छिष्टसन्निधावे-कमेव तन्नाम-गोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत् । भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिण-याभिपूजितेषु प्रेतनाम-गोत्राभ्यां दत्ताक्षय्योदकेषु चतुरङ्गुलपृथ्वी-स्तावदन्तरास्तावदधःखाता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्य्यात् । कर्षूणां समीपे चाग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य्य तत्रैकस्मिन्नाहुति-त्रयं जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा नमः अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः यमायाङ्गिरस्वते स्वधा नमः । स्थानत्रये प्राग्वत्पिण्ड-निर्वपणं कुर्य्यात्। ततो दधि-मधु-घृत-मांसैः कर्षूत्रयं पूरयित्वैतत्त्व इति जपेत् । एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्य्यात् ।

लघुहारीतः ।

एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पाकेनैव सदा स्वयं ।
अभावे पाकमात्राणां तदहः समुपोषणं ॥

इत्येकादशाहिकादीनां श्राद्धानां प्रयोगः ।

अथ मृतशय्यादानविधिः ।

स च जीवच्छय्यादानेतिकर्त्तव्यतातिदेशपरिपूरणीय इति तत्-पूर्वकोऽभिधीयते ।

तत्र भविष्योत्तरे ।

शय्यादानं प्रवक्ष्यामि तुभ्यं यदुकुलोद्वह(१) ।
यां दत्त्वा शिवभागी स्यादिह लोके परत्र च ॥
शय्यादानं प्रशंसन्ति सर्व्वे देव-द्विजोत्तमाः ।
अनित्यं जीवितं यस्मात् पश्चात्कोऽन्यः प्रदास्यति ॥
तस्मात्सबन्धुः सपिता यावज्जीवति भारत ।
मृतोमृत इति ज्ञात्वा क्षणात्स्नेहो निवर्त्तते ॥
तस्मात्स्वयं प्रदातव्यं शय्या-भोज्य-जलादिकं ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति सञ्चिन्त्य चेतसि ॥
आत्मैव यदि चात्मानं दानैर्भोगैर्न पूजयेत् ।
कोऽन्योहि इतरस्तस्माद्यः पश्चात् पूजयिष्यति ॥
तस्माच्छय्यां समासाद्य सारदारुमयीं दृढ़ां ।
दन्तपत्रान्वितां रम्यां हेमपट्टैरलङ्कृतां ॥
हंसतूलीप्रतिच्छन्नां शुभगण्डोपधानकां ।
प्रच्छादनपटीयुक्तां गन्धधूपाधिवासितां ॥
तस्यां संस्थापयेद्धैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितं ।
उच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥
विज्ञेयः पाण्डवश्रेष्ठ सनिद्राकलशो बुधैः ।

(१) पाण्डुकुलोद्वह इति ग० ।

ताम्बूल-कुङ्कुमक्षोद-कर्पूरागुरुचन्दनं ॥
दीपिकोपानहच्छत्रं चामरासन-भाजनं ।
पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥
शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकं ।
भृङ्गारकरकाद्यन्तु पञ्चवर्णं विनायकं ॥
शय्यामेवंविधां कृत्वा ब्राह्मणाय प्रदापयेत्[१] ।
सपत्नीकाय संपूज्य पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ॥
यथा न कृष्णशयनं शून्यं सागरजातया ।
शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ।
शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
दत्त्वैवं तस्य सकलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
एवं शय्याप्रदाने तु विधिरेषः प्रकीर्त्तितः ॥
एकादशाहेऽपि तथा विधिरेषः प्रकीर्त्तितः ।
ददाति यदि धर्मार्थं बान्धवोबान्धवे मृते ॥
विशेषश्चात्र राजेन्द्र कथ्यमानं निशामय ।
तेनोपभुक्तं यत्किञ्चित् किञ्चित्पूर्वं गृहे स्थितम् ॥
तद्गात्रलग्नञ्च तथा वस्त्र-वाहन-भाजनम् ।
यद्यदिष्टञ्च तस्य स्यात्तत्सर्वं परिकल्पयेत् ॥
तमेव पुरुषं हैमं तस्यां संस्थापयेत्तदा ।
पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता ॥

(१) ब्राह्मणायोपपादयेदिति ख० ।

पद्मपुराणे ।

मृतकान्ते द्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विलक्षणां ।
काञ्चनं पुरुषं तद्वत्फल-वस्त्रसमन्वितम् ॥
संपूज्य द्विजदम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ।
उपवेश्य तु शय्यायां मधुपर्कं ततो वदेत् ॥
रजतस्य तु पात्रेण दधि-दुग्धसमन्वितम् ।
अस्थि लालाटं संगृह्य सूक्ष्मं कृत्वा सवज्रकम् ॥
पायसैर्द्विजदम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ।
भोजयेत्प्रयतः प्राज्ञो विधिरेषः सनातनः ।
एष एव विधिर्दृष्टः पार्वतीयैर्द्विजोत्तमैः ॥

शय्यायां ब्राह्मणोपवेशनविधिर्ब्राह्मणकर्त्तव्यञ्च वाराहपुराणे ।

संगृह्य पाणिना पाणौ मन्त्रेणोत्थापयेद्द्विजं ।
दद्याच्छय्यासनं चैव तथैवाञ्जनकङ्कती ॥
अञ्जनकङ्कतीं गृह्य शय्यामाक्रम्य स द्विजः ।
मुहूर्त्तं तत्र विश्रम्य निवापस्थानमागतं ।
गवां लाङ्गूलमाश्रित्य ब्राह्मं हस्तं समाददेत् ॥

शय्यादानफलं तु भविष्योत्तरे ।

स्वर्गे पुरन्दरगृहे सूर्य्यपुत्रालये तथा ।
सुखं वसत्यसौ जन्तुः शय्यादानप्रभावतः ॥
सूर्य्यपुत्रालये चैव तथा वैवस्वते पुरे ।
पीड़यन्ति न तं याम्याः पुरुषा भीषणाननाः ॥
न घर्मेण न शीतेन बाध्यते स नरः क्वचित् ।

अपि पापसमायुक्तः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
विमानवरमारूढः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
आभूतसंप्लवं यावत् तिष्ठत्यातङ्कवर्जितः ॥
शय्याप्रदानममलं तव पाण्डुपुत्र
संकीर्त्तितं सकलसौख्यनिधानभूतं ।
यो वै ददाति विधिना स हि विष्णुलोके
कल्पं विकल्परहितः स विभाति मर्त्त्यः ॥

अत्र प्रसङ्गान्मृतशय्याप्रतिग्रहनिषेधोऽभिधीयते ।

पद्मपुराणे ।

अतिदुष्टा प्रेतशय्या न ग्राह्या द्विजसत्तमैः ।
गृहीतायान्तु तस्यां तु पुनः संस्कारमर्हति ॥
वेदे चैव पुराणे च शय्या सर्वत्र गर्हिता ।
ग्रहीतारस्तु जायन्ते सर्वे निरयगामिनः ॥

इति शय्यादानविधिः ।

एकादशाहादारभ्य संवत्सरपर्य्यन्तं प्रतिदिनं प्रेतायोदकुम्भो-दातव्यः ।

तथा च पद्मपुराणे ।

उदकुम्भश्च दातव्यो भक्ष्य-भोज्यसमन्वितः ।
यावद्वर्षं नरश्रेष्ठ सतिलोदकपूर्वकम् ॥

आह हारीतः ।

मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डं मेध्यं समाचरेत् ।
अन्नकुम्भञ्च विप्राय प्रेतनिर्देशधर्मतः ॥

स्मृतिसमुच्चये ।

एकादशाहात् प्रभृतिघटस्तोयान्नसंयुतः ।

दिने दिने प्रदातव्यो यावत्स्याद्वत्सरः सुतैः ॥

पारस्करः ।

अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भञ्च दद्यात् पिण्डमप्येके निपृणन्ति ।

याज्ञवल्क्यः ।

अर्व्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सरात्कृतं ।

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्याद्वर्षं द्विजन्मने ॥

आपस्तम्बः ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतं ।

अब्दमम्बुघटं दद्यात् प्रत्यहं त्वन्नसंयुतं ॥

लौगाक्षिः ।

यस्य संवत्सरादर्व्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकञ्चोदकुम्भञ्च देयं तस्यापि वत्सरं ॥

इत्युदकुम्भः ।

अथ वृषोत्सर्गः ।

तत्र तावदस्य विधि-काल-देशाः इह चैकादशेऽहनि प्रमीतमनुद्दिश्योद्देशेन वृषोत्सर्गः कार्य्य इत्युक्तं ।

षड्त्रिंशन्मते ।

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः ।

पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥

भविष्योत्तरे तु द्वादशेऽहनि वृषोत्सर्गोऽभिहितः ।

कार्त्तिक्यामथवामावास्यामयने वा युधिष्ठिर ।
चैत्र्यां वापि तृतीयायां वैशाख्यां द्वादशेऽह्नि वा ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे तु यस्मिन् कस्मिंश्चिन्मृताहेऽपि वृषोत्सर्गोऽभिहितः ।

अश्वयुक् शुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां नराधिप ।
कार्त्तिकेऽप्यथवा मासि वृषोत्सर्गन्तु कारयेत् ॥
ग्रहणे द्वे महामुख्ये तथा चैवायनद्वये ।
विषुवद्वितये चैव मृताहे बान्धवस्य च ।
उत्सृजेन्नीलकण्ठं वै कौमुद्याः समुपागमे ॥

'नीलकण्ठः' नीलवृषः । 'कौमुदी' आश्विनकार्त्तिकयोः पौर्णमासी ।
पित्राद्युद्देशेन वृषोत्सर्गमकुर्व्वाणस्य निन्दा मत्स्यपुराणे ।

न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थे वा जलाञ्जलिं ।
न ददाति सुतो यस्तु पितुरुच्चार एव सः ॥

'उच्चारः' पुरीषोत्सर्गः । अत्र नीलसंज्ञकः सर्व्वोत्तमो वृषः ।

वृषोत्सर्गप्रदेशा देवीपुराणे ।

स त्वरण्ये भवेत्तीर्थे उत्सर्गो गोकुलेऽपिवा ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रागुदक्प्रवणे देशे मनोज्ञे निर्जने वने ।

वृषोत्सर्गः कार्य इति शेषः ।

कालिकापुराणे ।

अरण्ये चत्वरे वापि गोष्ठे वा मोचयेद्वृषम् ।
न गृहे मोचयेद्विद्वान् कामयन् पुष्कलं फलम् ॥

इति वृषोत्सर्गविधि-काल-देशाः ।

अथोत्सर्जनीयवृषलक्षणम् ।

मत्स्यपुराणे मनुरुवाच ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि वृषभस्य तु लक्षणम् ।
वृषोत्सर्गविधिञ्चैव तथा पुण्यफलं महत् ॥

मत्स्य उवाच ।

धेनुमादौ परीक्षेत सुशीलां लक्षणान्विताम् ।
अव्यङ्गामपरिक्लिष्टां जीववत्सामरोगिणीम् ॥
स्निग्धवर्णां स्निग्धखुरां स्निग्धशृङ्गां तथैव च ।
मनोहरातिसौम्याञ्च सुप्रमाणामनुद्धताम् ॥
आवर्त्तैर्दक्षिणावर्त्तैर्युक्ता दक्षिणतश्च या ।
वामावर्त्तैर्वामतश्च विस्तीर्णजघन-स्तना ॥
मृदुसंहतताम्रोष्ठी रक्तजिह्वा सुपूजिता ।
अश्यावदीर्घास्फुटितरक्तजिह्वा तथा च या ॥
ताम्रानाविलनेत्रा च शफरैर्विरलैर्दृढैः ।
वैदुर्य्यमधुवर्णैश्च जलबुद्बुदसन्निभैः ॥
रक्तस्निग्धैश्च नयनैस्तथा रक्तकनीलकैः ।
सप्त चतुर्दशदन्ता भवेदश्यावतालुका ॥
षड़ुन्नता सुपार्श्वोरुः पृथुपञ्चसमायता ।
अष्टायता शिरोग्रीवायुता या शुभलक्षणा ॥
षड़ुन्नता भवेत्केषु केषु पञ्चसु चायता ।
आयताश्च तथैवाष्टौ धेनूनाङ्के शुभावहाः ॥

मत्स्य उवाच ।

उरः पृष्ठं शिरः कुक्षी श्रोणी च वसुधाधिप ।
षडुन्नतानि धेनूनां पूजयन्ति विचक्षणाः ॥
कर्णौ नेत्रे ललाटञ्च पञ्चैव रतिनन्दन ।
समायतानि शस्यन्ते पुच्छं सास्ना च सक्थिनी ॥
चत्वारश्च स्तना राजन्नेवमष्टौ मनीषिभिः ।
शिरोग्रीवायुता चैव भूमिपालायता भृशं ॥
तस्याः सुतं परीक्षेत वृषभं लक्षणान्वितं ।
उन्नतस्कन्धककुदमृजुलाङ्गूलकम्बलं ॥
महाकटितटस्कन्धं वैदूर्य्यमणिलोचनं ।
प्रवालवर्णशृङ्गाग्रं सुदीर्घमृदुबालधिं ॥
नवाष्टदशसङ्ख्यैर्वा तीक्ष्णाग्रैर्दशनैः शुभैः ।
मल्लिकाक्षश्च मोक्तव्यो गृहेऽपि धन-धान्यदः ॥
वर्णतस्ताम्रकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।
श्वेतोरक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥
इन्द्रनीलाभपृष्ठश्च शवलः पञ्चकालकः ।
पृथुकर्णो महास्कन्धः स्निग्धरोमा च यो भवेत् ॥
रक्ताक्षः कपिलोयश्च रक्तशृङ्गश्च यो भवेत् ।
श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य च शस्यते ॥
स्निग्धो रक्तेन वर्णेन क्षत्रियस्य प्रशस्यते ।
काञ्चनाभेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यन्त्यजन्मनः ॥
यस्य प्रागायते शृङ्गे स्वमुखाभिमुखे सदा ।
सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः ॥

मार्जारपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ।
श्वेतो मार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेक्षणः ॥
करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।
खच्छपादशिराश्चैव द्विपादः श्वेत एव च ॥
कपिञ्जलनिभोधन्यस्तथा तित्तिरसन्निभः ।
आकर्णमूलाच्छ्वेतन्तु मुखं यस्य प्रकाशते ॥
नान्दीमुखः स विज्ञेयो रक्तवर्णो विशेषतः ।
श्वेतञ्च जठरं यस्य भवेत् पृष्ठञ्च गोपते ॥
वृषभः स समुद्राख्यः सततं कुलवर्द्धनः ।
मल्लिकापुष्पचित्रश्च धन्यो भवति पुङ्गवः ॥
कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति गोपते ।
अतसीपुष्पवर्णश्च तथा धन्यतरः स्मृतः ।
एते धन्यास्तथाऽधन्यान् कीर्त्तयिष्यामि ते नृप ॥
कृष्णताल्वोष्ठदशना रूक्षशृङ्ग-शफाश्च ये ।
अव्यक्तवर्णा ह्रस्वाश्च व्याघ्रभस्मनिभाश्च ये ॥
ध्वाङ्क्ष-गृध्रसवर्णाश्च तथा मूषकसन्निभाः ।
कुण्ठाः काणास्तथा खञ्जाः केकराक्षास्तथैव च ॥
विषमश्वेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ।
न ते वृषाः प्रमोक्तव्या न ते धार्य्यास्तथा गृहे ।
मोक्तव्यानाञ्च धार्य्याणां भूयो वक्ष्यामि लक्षणं ॥
स्वस्तिकाकारशृङ्गाश्च मेघौघसदृशस्वनाः ।
महाप्रमाणाश्चैव तथा मत्तमातङ्गगामिनः ॥

महोरस्का महोच्छ्रामा महाबलपराक्रमाः।
शिरः कर्णौ ललाटञ्च बालधिश्चरणास्तथा ॥
नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्यन्ते चन्द्रसत्त्विषः।
श्वेतान्येतानि शस्यन्ते कृष्णस्य तु विशेषतः॥
भूमौ कर्षति लाङ्गूलं सुस्थूला चैव बालधिः।
पुरस्तादुच्यतेनीलो वृषभस्य प्रशस्यते ॥
शक्ति-ध्वज-पताकाभा येषां राजौ विराजते।
अनड्वाहस्तु ते धन्या वित्तसिद्धिजयावहाः॥
प्रदक्षिणानि वर्त्तन्ते स्वयं ये विनिवर्त्तिताः।
समुन्नतशिरोग्रीवा धन्यास्ते यूथवर्द्धनाः॥
रक्तशृङ्गाग्रनयनः श्वेतवर्णो भवेद्यदि।
शफैः प्रवालसदृशैर्नास्ति धन्यतरस्ततः॥
एते धार्य्याः प्रयत्नेन मोक्तव्या यदि वा वृषाः।
धारिताश्च तथा मुक्ता धन-धान्यविवर्द्धिताः॥

ब्रह्मपुराणे।

वृषभः कृष्णसारस्तु प्रत्यग्रस्तु त्रिहायनः।
मनोज्ञोदर्शनीयश्च सर्वलक्षणसंयुतः॥

आह विष्णुः।

तत्राहवे च वृषभं परीक्षेत जीववत्सायाः पुत्रं सर्वलक्षणोपेतं नीलं लोहितं वा पुच्छ-पादेषु सर्वशुक्लं यूथस्याच्छादकं।

अथ सर्वोत्तमस्य नीलसंज्ञकस्य वृषस्य लक्षणं।

रेवाखण्डे।

यस्तु वै पाण्डुरो वक्त्रे ललाटे चरणे तथा ।
लाङ्गूले यस्तु वै शुभ्रः स वै नाकस्य दर्शनः ॥

कालिकापुराणे ।

नीलोत्पलदलप्रख्यः श्वेताङ्घ्रिचन्द्रमस्तकः ।
शुभ्रपुर्युवा लोहिताक्षो वृषभोनील उच्यते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलोवृष उच्यते ॥

मत्स्यपुराणे ।

चरणाश्च मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपते ।
लाक्षारससवर्णस्य तन्नीलमिति निर्दिशेत् ॥
वृष एव स मोक्तव्यो न स धार्य्यो गृहे भवेत् ।
तदर्थमेषा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥
एष्टव्या वहवः पुत्त्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
गौरीं वाप्युद्वहेद्भार्य्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

अथोत्सर्गविधिः ।

भविष्योत्तरे कृष्णवाक्यं ।

पाण्डं नीलं शङ्खपादं सपौण्ड्रं श्वेतपुच्छकं ।
गोभिश्चतुर्भिः सहितमुत्सृजेत्तं विधिं शृणु ॥
अथोवाच पुरा गर्गो गोकुलेऽनघ पाण्डव ।
तं ते सम्पादयिष्यामि विधिं ब्रह्मप्रचोदितं ॥
मातरः स्थापयित्वा च पूजयेत्कुसुमाक्षतैः ।

मातृश्राद्धं ततः कुर्य्यात् सदाभ्युदयकारकं ॥

अर्कमूले तु कलशमश्वत्थदलशोभितं ।

तत्र रुद्रा जपिला तु स्थापयेद्रुद्रदैवतं ॥

सुसमिद्धं त कुर्य्याद्वह्निं मन्त्रपुरःसरं ।

आज्येन जुहुयात् षड्भिः पृथगाहुतिसंस्कृतैः ॥

पौष्णमन्त्रैस्ततः पश्चाद्धुत्वा वह्निं यथाविधि ।

एकवर्णं द्विवर्णं वा रोहितं श्वेतमेव वा ॥

जीववत्सपयस्विन्याः पुत्रं सर्वाङ्गसुन्दरं ।

चतस्रो वत्सतर्य्यश्च ताभिः सार्द्धमलङ्कृतं ॥

तासाङ्कर्णे जपेद्विप्रः पतिं वो बलिनं शुभं ।

ददामि तेन सहिताः क्रीडध्वं हृष्टमानसाः ॥

ततो वामे त्रिशूलञ्च दक्षिणे चक्रमालिखेत् ।

अङ्कितं शूल-चक्राभ्यां चर्चितं कुसुमादिना ॥

पुष्पमालावृतग्रीवं सितवस्त्रैश्च छादितं ।

विमुञ्चेद्वत्सकाभिश्च तिसृभिर्बलिनं वृषं ॥

देवालये गोकुले वा नदीनां सङ्गमे तथा ।

इत्युक्तं गर्गमुनिना विधानं वृषमोक्षणे ॥

अत्र मातृपूजापूर्वकं अभ्युदयकारकं श्राद्धं कुर्य्यात् इत्युक्तं तेन चाभ्युदयिकं श्राद्धं कर्त्तव्यमवेति गम्यते । तत्र श्राद्धं कृत्वा श्राद्ध-भोक्तृव्यतिरिक्तानामपि द्विजानां भोजनादिना प्रीणनं कृत्वा तिलो-दकदानपूर्वकं पिण्डदानं कर्त्तव्यमित्युक्तं वाराहपुराणे ।

श्राद्धं कृत्वा तु सुश्रोणि तर्पणीया द्विजातयः ।

दत्त्वा तिलोदकं पिण्डं पितृ-पैतामहेषु च ॥

कलशे रुद्रजपानन्तरं पुरुषसूक्तादिजपोऽप्युक्तो विष्णुधर्मोत्तरे ।

तत्र रुद्रं जपित्वा तु स्थापयेद्रुद्रदेवतां ।

तथैव पौरुषं सूक्तं कूष्माण्डानि तथैव च ।

'रुद्रः' "नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादिरध्यायो यजुर्वेदे प्रसिद्धः । पुरुषसूक्तं "सहस्रशीर्षेत्यादिषोड़शर्चः । "यद्देवा देवहेड़नमित्याद्या ऋचः कुष्माण्डसंज्ञाः ।

अत्र कश्चिद्विशेषः सौरपुराणे ।

रुद्रमावाह्य कलशे गन्ध-माल्याक्षतादिभिः ।

सम्पूज्य संस्पृशन् कुम्भं रुद्राध्यायं जपेत्ततः ।

तथैव पौरुषं सूक्तं गायेद्रौद्रीञ्च संहितां ॥

"आवोराजेत्येकं, "तद्द इति चत्वारि, "आज्यदोहानि त्रीणि, देवव्रतानि त्रीणीत्येकादशसामानि रुद्रसंहिता । तदुक्तं सामविधानाख्ये ब्राह्मणे, "आवोराजा तद्वोवर्ग आज्यदोहानि देवव्रतानि चैषा नाम संहितैतां प्रयुञ्जन् रुद्रं प्रीणाति" इति जपानन्तरं होमः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सुसमिद्धं गवां मध्ये सुविस्तीर्य्य हुताशनं ।

पयसा श्रपयेद्विद्वान् चरुं पौष्णं समाहितः ॥

अत्रायं क्रमेण होमोऽभिधीयते । गवां मध्ये रुद्रकलशस्य पश्चाद्भागे परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कारान् विधायाग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरकर्मोपयुक्तं सर्वमासाद्य आज्यमधिश्रित्य

पयसा सह तण्डुलान् प्रक्षिप्य पायसं श्रपयित्वा सोदकन्तण्डुलं स्थाल्यां प्रक्षिप्य पौष्णचरुं श्रपयित्वा आज्यादीन्युद्वास्य आज्यं संस्कृत्य समित्प्रक्षेपानन्तरं प्रदक्षिणमग्निं पर्य्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्य प्रथममन्वारब्धे इह रतिरिति षड़ाज्याहुतयो होतव्याः। तद्यथा इह रतिः स्वाहा। इदमग्नये। ॐ इह रमध्वं स्वाहा। इदमग्नये। ॐ इह धृतिः स्वाहा। इदमग्नये। ॐ इह स्वधृतिः स्वाहा। इदमग्नये। ॐ उपसृजं धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् (?) उपमोषमस्मासुदीधरत् स्वाहा। इदमग्नये। ततो ब्रह्मणान्वारब्धे प्रजापतये स्वाहेति मनसा ध्यात्वा अग्नावुत्तरतो हुत्वा इदं प्रजापतये इति त्यागः। एष पूर्व आघारः। तत इन्द्राय स्वाहेत्यग्नौ दक्षिणतो हुत्वा इदमिन्द्रायेति त्यागः। एष उत्तर आघारः। अग्नये स्वाहेत्युत्तरपूर्वार्द्धे हुत्वा इदमग्नय इति त्यागः। एष आग्नेय आज्यभागः। सोमाय स्वाहेति दक्षिणपूर्वार्द्धे हुत्वा इदं सोमायेति त्यागः। एष सौम्य आज्यभागः। तदनन्तरमन्वारब्धे पायसेन गोध्नोक्तदेवताभ्यो होमः तद्यथा ॐ अग्नये स्वाहा। इदमग्नये। ॐ रुद्राय स्वाहा। इदं रुद्राय। ॐ सर्वाय स्वाहा। इदं सर्व्वाय। ॐ पशुपतये स्वाहा। इदं पशुपतये। ॐ उग्राय स्वाहा। इदमुग्राय। ॐ अशनये स्वाहा। इदमशनये। ॐ भवाय स्वाहा। इदं भवाय। ॐ महादेवाय स्वाहा। इदं महादेवाय। ॐ ईशानाय स्वाहा। इदं ईशानाय। अथ पौष्णचरोरेकाहुतिः। पूषा गा अन्वेतु नः पूषा च रक्षत्वर्वतः पूषा वाजान् सनोतु नः। इदं पूष्णे। अथ ब्रह्मणान्वारब्धे स्विष्टकृन्महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यञ्चरुं जुहुयात्। ततः अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते।

इति पौष्णपायसाभ्यां स्विष्टकृद्धोमः । महाव्याहृत्यादिहोमस्त्वाज्येन ।
ॐ भूः स्वाहा । इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा । इदं वायवे । ॐ स्वः
स्वाहा । इदं सूर्य्याय । इति तिस्रो महाव्याहृतयः । अथ त्वन्नो
अग्न इत्यादिभिः स्वाहान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः सर्वप्रायश्चित्तं । ॐ सत्वन्नो
अग्ने प्रमुमुग्ध्यास्मत् स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां । ॐ स त्वं नो अग्ने
सुहवो न एधि स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्यां । ॐअयाश्चाग्ने
स्यनभि भेषजं स्वाहा । इदमग्नये । ॐ ये ते शतं स्वर्क्काः स्वाहा ।
इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्योमरुद्भ्यः स्वर्कैभ्यः ।
ॐ उदुत्तमं अदितये स्याम स्वाहा । इदं वरुणाय । अथ प्राजापत्यं ।
ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये । ततः संश्रवप्राशनं, मार्जनं,
पवित्रप्रतिपत्तिः, दक्षिणादानमिति । एवं होमं परिसमाप्य वृषस्या-
ङ्कनादिकं कुर्य्यात् ।

तत्राह विष्णुः ।

गवां मध्ये सुसमिद्धमग्निं परिस्तीर्य्य पौष्णं चरुं श्रपयित्वा पूषा-
भिगन्धे नुम इह रतिरिति च हुत्वा वृषभमानीयायस्कारमावाहयेत् ।

'अयस्कारः' लोहकारः ।

सौरपुराणे ।

ततो वृषभमानीय अग्नेरुत्तरतः स्थितं ।
सव्यस्फिचि लिखेच्चक्रं शूलं वाहौ तु दक्षिणे ॥

'सव्यस्फिचि' वामकटिभागे ।

कुङ्कुमेनाङ्कयित्वादौ ब्राह्मणः सुसमाहितः ।
तप्तेन धातुना पश्चादयस्कारोऽङ्कयेद् वृषं ॥

देवीपुराणे ।

तप्तेन वामतश्चक्रं पार्श्वे शूलं समालिखेत् ।

धातुना हेम-तारेण आयसेनाथ वाङ्कयेत् ॥

'हेम' सुवर्णं 'तारं' रूप्यं, 'आयसं' लोहं ।

विष्णुः ।

एकस्मिन् पार्श्वे चक्रेणापरस्मिन् शूलेनाङ्कितञ्च "हिरण्यवर्णेति चतसृभिः "शन्नोदेवीरिति च स्नापयेत् ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अङ्कितं स्नापयेत्पश्चात् स्नाने तस्य तथा पठेत् ।

हिरण्यवर्णेति ऋचश्चतस्रो मनुजेश्वर ।

आपोहिष्ठेति तिस्रश्च शन्नोदेवीति चाप्यथ ॥

"हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्याद्याश्चतस्रोभिषेचनीया ऋचोऽथर्ववेदे प्रसिद्धाः ।

पारस्करः ।

अकालमूलान् कलशानष्टौ स्रग्दामभूषितान् ।

सवस्त्रांश्च सरत्नांश्च चूतपल्लवशोभितान् ॥

स्थापयित्वा चतुर्भिस्तु मंस्नाप्यो वृषभः पुरः ।

चतुर्भिर्वत्सिकाः स्नाप्यास्ततः सर्वान् विभूषयेत् ।

ऋचः समुद्रज्येष्ठाश्च कीर्त्तयेदभिषेचने ॥

"समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यादित्याद्या ऋचोवह्वृचानां प्रसिद्धाः ।

एतच्च वृषस्य वत्सिकानाञ्च स्नापनादिकन्तस्य ताभिः सह विवाहं कर्तुं ।

एतच्च वत्सिकासङ्ख्यादिविधिपूर्वकम् देवीपुराणे स्पष्टीकृतम् ।

चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वे चासम्भवतोऽपिवा ।
वत्सः सर्वाङ्गसम्पूर्णः कन्यका वत्सिका भवेत् ॥
अलङ्कृत्य यथाशोभमुत्सर्गं कारयेन्मुने ।
विवाहस्त्वेकवत्सर्य्या नीलेन भवते सदा ॥

'कन्यका' अनुभूतमैथुना । 'एकवत्सरी' एकवर्षवयस्का ।

तथा ।

अष्टाभिर्धेनुभिर्युक्तश्चतुर्भिरथवा क्रमात् ।
त्रिहायनीभिर्धन्याभिः सुरूपाभिश्च शोभितः ॥

'त्रिहायन्यः' त्रिवर्षवयस्काः ।

सर्वोपकारेणोपेतः स सर्वस्य वरोमहान् ।
उत्सृष्टव्यो विधानेन अपि स्मृतिनिदर्शनात् ॥

आदित्यपुराणे ।

विसर्ज्यस्याथ शुर्विणो देया गावो वृषस्य च ।
अष्टौ वाथ चतस्रो वा यथालाभमथापिवा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वत्सतर्यश्चतस्रश्च तं वृषञ्च नराधिप ।
अलङ्कुर्यात्ततः पश्चाद्गन्ध-माल्यैश्च शक्तितः ।
किङ्किणीभिश्च रम्याभिस्तथा चीनांशुकैः शुभैः ॥

'किङ्किण्यः' घर्घरीकाः ।

आदित्यपुराणे ।

घण्टां लोहकृतां दद्यात् शृङ्गे च पटलं शुभं ।

'पटलं' सुवर्णादिनिर्मितः कोशः ।

देवीपुराणे ।

अङ्कित्वोत्सृज्यते पूर्वं गावोऽलङ्कृत्य सर्वतः ।

शिवधर्मोत्तरे ।

रक्त-पीतैश्च कुसुमैः कुङ्कुमाद्यैश्च वर्णकैः ।

यथाशोभं समालभ्य विभवैः पूजयेद्वृषान् ॥

किङ्किणीरवकोपेतां घटिकाक्षुरकान्वितां ।

स्वस्तिकैरर्द्धचन्द्रैश्च नानारत्नोपशोभितां ॥

'स्वस्तिकः' चिच्छन्दप्रभेदः ।

अष्टाङ्गुलप्रविस्तीर्णां हेमपद्मविनिर्म्मितां ।

राजतीं चर्म्मणोवापि मालामुरसि विन्यसेत् ॥

तद्विधां पृष्ठमालाञ्च पुटान्तककुदश्रितां ।

नानाभरणसंयुक्तां उदराद्धप्रलम्बिनीं ।

हेम-राजत-कौषीं वा नानारत्नोपशोभिताम् ॥

'कौषी' ताम्रमयी ।

पट्टवस्त्रैर्विचित्रैश्च यथाशोभमलङ्कृतां ।

कार्य्यं शृङ्गद्वयन्तस्य सद्वस्त्रचामरान्वितम् ।

पद्मं शिरसि सौवर्णं चन्द्रं चन्द्रकभूषितम् ॥

'चन्द्रकः' मयूरपिच्छं ।

भ्रमराश्वत्थपत्रैश्च बध्नीयाद्रत्नसंयुतम् ।

ग्रैवेयकेन दिव्येन नानावस्त्रोपशोभिना ॥

'ग्रैवेयकं' कण्ठभूषा ।

घण्टाङ्कांस्यमयीं शुद्धां गले बध्नीत सुस्वनां ।

खुरैः सौवर्णं रौप्यैश्च केयूराङ्गदभूषितां ।
पट्टवस्त्रैर्विचित्रैश्च यथाशोभमलङ्कृताम् ॥

पारस्करः ।

अथालङ्कृत्य तान् सर्व्वान् रुद्राध्यायं समाहितः ।
श्रावयेत्पौरुषं सूक्तं तथा प्रतिरथानि च ॥

"आशुः शिशानो वृषभो न भीम इत्याद्या द्वादशर्चः प्रतिरथसंज्ञाः ।

विष्णुः ।

स्नातालङ्कृतं स्नाताभिः चतसृभिर्वत्सतरीभिः सार्द्धमानीय रुद्रान् पुरुषसूक्तं कुष्माण्डीश्च जपेत् । पिता वत्सेति च मन्त्रं वृषभस्य दक्षिणे कर्णे जपेत् ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मन्त्रं पितावत्सेति प्रतीतं जपेदपसव्ये वृषभस्य कर्णे ।

'अपसव्ये' दक्षिणे । पितावत्सेति मन्त्रोऽथर्ववेदे प्रसिद्धः । "पिता वत्सानां प्रतिरघ्यानां अथो पिता महतां गर्गाणां वत्सोजरायुः प्रतिधुक्पीयूष आयुष्या घृतं तदस्य रेतः" इति ।

आदित्यपुराणे ।

सावित्रीश्च जपेत्तत्र तथाचैवाघमर्षणं ।
कर्णजपश्च दद्यात्तु वृषभस्य न संशयः ॥

'अघमर्षणं' "ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्तपस इत्यादिप्रसिद्धं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

ततोऽङ्किते जपेन्मन्त्रमिमं प्रयतमानसः ।

वृषोऽसि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्त्तितः ।
वृणोमि तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वतः ॥

पारस्करस्त्वेतमेव मन्त्रमभिधाय ।

इति प्रार्थ्य वृषेन्द्रन्तं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य नमस्कुर्य्याद्यथाविधि ॥
प्रत्यङ्मुखानान्तु गवामेतावान् विधिरिष्यते ।
अथैशान्याभिमुखतः कुर्य्याद्गावो वृषन्तथा ॥
गावोवृषस्योभयतो वृषमध्ये निवेश्य च ।
सर्वेषां कण्ठवस्त्राणि श्लेषयेत्तु परस्परं ॥
अयं हि वो मया दत्तः सर्वासाम्पतिरुत्तमः ।
तुभ्यञ्चैता मया दत्ताः पत्न्यः सर्वा मनोरमाः ॥
संयोज्येति वृषं ताभिः पितृभ्यस्तं निवेदयेत् ।
सव्येन पाणिना पुच्छं समालम्ब्य वृषस्य तु ॥
दक्षिणेनाप आदाय सतिलाः सकुशास्ततः ।
ततो गोत्रं समुच्चार्य्य अमुकस्मा इति ब्रुवन् ॥
वृष एव मया दत्तः तन्तारयतु सर्वदा ।
सहेम सतिलं भूमावित्युच्चार्य्य विनिक्षिपेत् ॥

इदन्तु पारस्करेणैकप्रमीतोद्देशेन वृषोत्सर्गवाक्यमुक्तं। अनेक-प्रमीतोद्देशेन तु नीलोत्सर्गे मन्त्र उक्तः।

वाराहपुराणे ।

नरा ये चात्र-तिष्ठन्ति पतिताः पितृबान्धवाः ।
तेषामभवलयं त्राता नीलोमुक्तो यथाविधि ॥

गृहीत्वोदुम्बरं पात्रं कृत्वा कृष्णतिलोदकं ।
करेण पुच्छमादाय पितॄणामुत्सृजेत् वृषं ॥

'उदुम्बरं' ताम्रं ।

ब्रह्मपुराणे ।

स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि तृप्तये ।
मातृपक्षाश्च ये केचिद्ये चान्ये पितृपक्षजाः ॥
गुरु-श्वशुर-बन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः ।
ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः ॥
वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तां तृप्तिमुत्तमां ।
दद्यादनेन मन्त्रेण तिलाक्षतयुतञ्जलं ।
पितृभ्यश्च समासेन ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणां ॥

अनेन मन्त्रेण बहुपित्रुद्देशेन वृषमुत्सृजेत् ।

विष्णुः ।

एतं युवानं पतिं वोददामि तेन क्रीड़न्तीश्चरथ प्रियेण ।
माहास्महि प्रजया मातनूभिर्मारं धाम द्विषते सोमराजन्[१] ।

वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कालयेद्दिशि ।

'कालयेत्' प्रणोदयेत् । अनेन मन्त्रेणेति शेषः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एतं युवानं वृषभं ददामि
गवां पतिं यूथपतिं सदर्पं ।

---

(१) एतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीड़न्तीश्चरथ । मास्महि प्रजा-मातनूभिर्मारिषाम द्विषते सोमराजनं इति क० ।

104

अनेन सार्द्धं चरत प्रकामं
कामं तथा प्राक्तनवत्सतर्य्यः ।
प्रकालयेत्तं वृषभं ततस्तु
पूर्वां दिशं वत्सतरीश्च सर्वाः ॥

कात्यायनः ।

जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रे यूथे च[१] रूपस्वित्तमः स्यात्तमलङ्कृत्य यूथे मुख्याश्चतस्रोवत्सतर्य्यस्ताश्चालङ्कृत्यैतं युवानं पतिं वोद्दामि तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मानः साप्तजनुषा संविदाना रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्येतयैवोत्सृजेरन्नभ्यस्यमभिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ।

ब्रह्मपुराणे ।

अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः ।
ब्राह्मणानाह्वयत् किञ्चिद्येनोत्सृष्टन्तु निर्जने ।
तत्कश्चिदन्योन नयेद्विभाज्यं न यथाक्रमं ॥

अत्र निर्जने येन केनापि यत्किञ्चिदुत्सृष्टन्तदन्येन केनचिन्न नेयं न च विभाज्यमिति ब्राह्मणान् प्रति दातुरुक्तिः ।

अथ मोक्तव्यस्थानमाह पारस्करः ।

बहुतोयतृणेऽरण्ये क्षेपणीयः स गोपतिः ।
वत्सतर्य्यश्च ताः सर्वास्तेनैव सह कालयेत् ।
अथवा गोकुले क्षेप्या बहुगोधनसङ्कुले ॥

---

(१) यूथे रूप्ये चेति क० ।

शिवधर्मोत्तरे।

एवंविधञ्च वृषभं गोपतिं गोधनत्तमं।
वत्सिकाजननप्रायं बहुक्षीरावहङ्गवां॥
नानाभरणसंयुक्तं पूर्वशोभासमन्वितं।
गोमातरञ्च संपूज्य विसृजेच्छिवगोकुले॥

एवं विसृज्य स्वस्तिवाचनादिकं कुर्य्यात्।

पारस्करः।

निष्क्रान्ते गोपतौ तत्र ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत्।
दद्याच्च दक्षिणान्तेषां ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः॥
सहिरण्यं रुद्रकुम्भं तथा स्नानघटानपि।
होत्रे प्रदद्यात्तत् सर्व्वं धेनुं चैव पयस्विनीं॥

वाराहपुराणे।

विप्राणां वचनं कृत्वा यथा शक्त्या च दक्षिणां।

'विप्राणां वचनं' विप्रैः स्वस्तिवाचनं।

विष्णुधर्मोत्तरे।

वासोयुगं होतुरथ प्रदेयं
सुवर्णयुक्तं सघृतं च कांस्यं।
शिल्पिप्रधानस्य तथैव मूल्यं
देयं तथा तुष्टिमुपैति राजन्।
विप्रांस्तथान्नं दधि-सर्पिषा युतं
सभोजनीयाः पयसा च मिश्रं॥

तत्र ब्राह्मणभोजनं रुद्रस्याग्रे कर्त्तव्यं तथाचोक्त

रुद्रस्याग्रे भोजयेच्च ब्राह्मणान् वै यथाविधि ।

एवं विधिना मुक्तस्य वृषभस्य धारणादिनिषेधमाह पारस्करः ।

विधारयेन्न तं कश्चिन्न च कश्चिन्न वाहयेत् ।
न दोहयेच्च तां धेनुं न च कश्चन बन्धयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नासौ वाह्यो न तत्क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित् ।

शिवधर्मोत्तरे ।

ये वृषाः साधुभिर्मुक्ताः त्रिशूलाङ्काः शिवप्रियाः ।
तान् वाहयन्ति ये मूढाः पापाचारा नराधमाः ॥
ते महाप्रलयं यावद्घोरनरकादिषु ।
पच्यन्ते विविधैर्घोरैः पत्नी-पुत्रादिसंयुताः ॥
राज्ञश्च विषये यस्य जना यत्र नराधमाः ।
वाहयन्ति वृषं पापाः पापन्तस्यापि तत्समं ।
तस्मान्निवारयेद्राजा वाह्यमानांश्च तैर्वृषान् ॥

देवीपुराणे ।

एवं कृत्वा समवाप्नोति फलं वाजिमखोदितं ।
यमुद्दिश्योत्सृजेदस्तं स लभेताविचारणात् ॥

एवं वृषोत्सर्गविधिं नरोयः
करोति भक्त्या निजपूर्वजानां ।
उद्धृत्य तान् दुर्गतिपङ्कमग्नान्
स्वयं सलोकं समुपैति शम्भोः ॥

भविष्योत्तरे ।

स्वेच्छाविहारिणं दृप्तं गर्जन्तं सुखदं गवां ।
ककुद्मिनं यूथपतिं धन्या मुञ्चन्ति गोवृषं ।
वृषोत्सृष्टः पुनात्येव दशातीतान् दशापरान् ॥
यत्किञ्चित् स्पृशते तोयं समुत्तीर्य्य जलान्महीं ।
वृषोत्सृष्टं पितॄणान्तदक्षय्यं समुदाहृतं ॥
येन येन स्पृशेत्तोयं लाङ्गूलादिभिरन्ततः ।
सर्वन्तदक्षयन्तस्य भवेन्नैवात्र संशयः ॥
शृङ्गैः खुरैर्वा यद्भूमिमुल्लिखत्यनिशं वृषः ।
मधुकुल्याः पितुस्तस्य अक्षय्यास्ता भवन्ति वै ॥
सहस्रनल्वमात्रेण तड़ागेन यथा श्रुतिः ।
पितॄणां या भवेत् तृप्तिस्तां वृषल्लितिरिष्यते ॥
योददादि तिलैर्मिश्रांस्तिलान् वा श्राद्धकर्मणि ।
मधु वा नीलखण्डं वा अक्षय्यं सर्वमेव तत् ॥

'नीलखण्डः' नीलवृषः ।

यद्भूमिमालिखति शृङ्ग-खुरैः स दृप्तो-
यद्भां करोति प्रतिमल्लवृषान्निरीक्ष्य ।
कालं समस्तमपि तत्सविवाहकर्तुः
सन्तोषमावहति शक्रसभागतस्य ॥

इति वृषोत्सर्गः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे श्राद्धकल्पे प्रेततृप्तिकराणां तिलोदकश्राद्धा-
दीनां प्रयोगोनाम विंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः ।

येनादाववनी वनीयकयशःशून्यावदानादिमत्-
श्रीमद्दक्षिणपाणिपल्लवभृता सव्यकृता सम्पदा ।
होमस्तोमपरम्पराभिरनु सा द्यौरप्यनार्त्तीकृता
सोऽयं वक्ति सपिण्डनाविधिमथो हेमाद्रिसूरिः कृती ॥

अथ सपिण्डीकरणप्रयोगः ।

तत्र संवत्सरपर्य्यन्तं प्रेतार्थानि कर्माण्यभिधायोक्तं मार्कण्डेय-पुराणे ।

अथ संवत्सरे पूर्णे यथावत्क्रियते नरैः ।
सपिण्डीकरणं श्राद्धं तत्रापि विधिरुच्यते ॥

अत्र 'संवत्सरे पूर्णे' इत्ययमौत्सर्गिकः कालः, कारणान्तरप्रयुक्ता-स्त्वसम्पूर्णेऽपि संवत्सरे यस्यापवादिकाः कालास्ते सर्वेऽपि पूर्वमेव कालप्रकरणे प्रतिपादिताः। सपिण्डीकरणलक्षणन्तु श्राद्धभेदप्रकरणे प्रतिपादितम् । तस्य चैतावत् संक्षेपतोरूपं । अचिरप्रमीतप्रेतीभूत-मनुष्योद्देशेनैकोद्दिष्टविधिना पितृत्वप्राप्ततत्पूर्वमनुष्योद्देशेन पार्वणवि-धिना युगपदेकप्रयोगात्मकत्वेन ब्राह्मणभोजनेऽनुष्ठीयमाने प्रेतार्घो-दकं पित्रर्घ्यपात्रेषु प्रेतपिण्डश्च पितृपिण्डेषु विभज्य प्रक्षिप्यत इति सपिण्डीकरणस्य विधिरुच्यत इति प्रतिज्ञायास्मिन्नेव पुराणेऽभि-हितम् ।

प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्र समाहितैः ।
तत्रापि दैवरहितमेकार्घैकपवित्रकम् ॥
नैवाग्नौकरणं तत्र तत्रावाहनवर्जितम् ।
अपसव्यञ्च तत्रापि भोजयेदयुजोद्विजान् ॥
पितृत्रयार्थमपि च भोजयेच्च तथापरान् ।
विशेषस्तत्र चान्योऽस्ति प्रतिमासक्रियाधिकः ॥
तं कथ्यमानमेकाग्र्यादृदतोमे निशामय ।
तिल-गन्धोदकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ॥
कुर्य्यात् पितॄणां त्रितयमेकं प्रेतस्य पुत्रक ।
पात्रत्रये प्रेतपात्रमथार्घ्यञ्च प्रसेचयेत् ॥
ये समाना इति जपन् पूर्ववच्छेषमाचरेत् ।
स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ॥
सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।
एकोद्दिष्टं तु वै तासां कर्त्तव्यं बन्धुभिः सदा ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पात्राणि कृत्वा चत्वारि पूरयित्वा तिलाम्बुभिः ।
त्रिष्वेकं पितृपात्रेषु प्रसिञ्चेन्नाम-गोत्रतः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

गन्धोदक-तिलैर्युक्तं कुर्य्यात्पात्रचतुष्टयम् ।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥
ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।
एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

गन्धैश्चन्दनादिभिरुदकेन तिलैश्च युक्तं पात्रचतुष्टयं, प्रेतादिभ्यो-ऽर्घ्यपात्रं कुर्य्यात्। तत्र प्रेतायार्घ्यं दत्त्वा शेषं तत्पात्रस्थं जलं पितामहादिपात्रेषु ये समानादति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां यथाक्रमं पितृदैवत्याभ्यां प्रसिञ्चेत्। शेषन्तु कर्म्म ब्राह्मणनिमन्त्रणादिपार्वणवदाचरेत्। एतदुक्तप्रकारं पितामहदैवत्यं पार्वणं प्रेतदैवत्यं चैकोद्दिष्टश्राद्धं सपिण्डीकरणसंज्ञकं वेदितव्यं। स्त्रिया अपि चैतत्कार्य्यं न पुनः पुरुषस्यैव।

चतुर्विंशतिमते।

सपिण्डीकरणश्राद्धे सम्पूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा।
द्वादशाहे तु केषाञ्चिन्मतं वैकादशे तथा॥
पूर्वं कृत्वा नवं प्रेतमुत्तरान् प्रपितामहान्।
चतुर्भिः पितृभिर्युक्तं पार्वणन्तु विधीयते॥
चत्वारि चार्घ्यपात्राणि अर्चयेत्पूर्ववच्छुचिः।
प्रेतपात्रं पितृणान्तु पात्रेषु निनयेद्बुधः॥
मधुवाताऋचं जप्त्वा संगच्छध्वमिति ऋचं।
ये समाना इति द्वाभ्यां केचिदिच्छन्ति सूरयः।
एवं पिण्डेषु कर्त्तव्यं परमन्तु विसर्जयेत्॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे।

अथ सपिण्डीकरणं चत्वार्य्युदपात्राण्येकं प्रेतस्य त्रीणीतरेषां। प्रथमं पात्रं त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत्। समानीव आकूतानीत्येवं प्रथमं पिण्डेषु नियोजयेत्। मधुमतीभिः सङ्गच्छध्वमिति द्वाभ्यामेवं चतुर्थो-ऽनुज्ञापितो भवतीति। नचात्र दैवं भोजयेत्, प्रागेव दैवेऽर्घ्यमन्त्राद्यच

दत्त्वा गन्ध-माल्यैः पात्रमर्चयित्वा हुतशेषं पितृभ्यः पाणिषु दद्यात् ।

कात्यायनः ।

ततः संवत्सरे पूर्णे चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य पात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेतेन पिण्डो व्याख्यातः ।

कूर्मपुराणे ।

सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णे संवत्सरे पुनः ।
कुर्य्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥
प्रेतार्घ्यं पितृपात्रेषु पात्रमासेचयेत्ततः ।
ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि ॥
सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं विधीयते ।
पितॄनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतञ्च निर्द्दिशेत् ॥

वैजवापः ।

अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरमेकं पिण्डमनुद्दिश्य समाप्ते संवत्सरे चत्वार्य्युदपात्राणि प्रयुनक्ति तत्रैकं प्रेताय त्रीणि पितृभ्यस्तत् प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेवं पिण्डोथाभिमृशत्येष वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तं दधामि वः । शिवमस्त्विति शेषाणां जायतां चिरजीविता । समानीव आकूतानि समानाहृदयानि वः । समान-मस्तु वोमनो यथा वः सुसहासति ।

सङ्गच्छध्वं संवदध्वं संवोमनांसि जानतो देवा भागं यथा पूर्व्वे सञ्जानाना उपासते इत्यभिशस्त-पतित-भ्रूणहननस्त्री वातिचारिणी नातिदिशेत् ।

'अतिदेशः' पितृभिः सह संसर्जनम्।

आह हारीतः।

समाप्तेऽब्दे पशुश्राद्धं विधिवत्प्रतिपादयेत्।
चतुरोनिर्वपेत् पिण्डान् प्रथमं तेषु सन्नयेत्॥
वपां पशुवपाश्चैव ह्यवदानानि यानि च।
कृत्वा तानि विधानेन शेषं पिण्डात् समावपेत्॥
ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात्।
विद्दते पितृलोकश्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते॥
विधिना च नियुक्तस्य यावल्लोमानि वै पशोः।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते॥

आह विष्णुः।

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामाय च ब्राह्मणान् देवपूर्वान् भोजयेदत्राग्नौकरणमावाहनं पाद्यं च कुर्य्यात। संसृजन्तु त्वा पृथिवी समानीव इति प्रेतपात्रं पात्रत्रये योजयेत्, उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्य्यात्, प्रेतपिण्डं पात्र-पाद्योदकवत् पिण्डत्रये निदध्यात् कर्षूत्रयसन्निकर्षेऽप्येवं। काठकगृह्ये चतुर्थं पिण्ड-मुत्सृज्य त्रेधाकृत्वा पिण्डेषु निदध्यात्संसृजन्तु त्वा पृथिवी वायुरग्निः प्रजापतिः संसृजध्वं पूर्वेभिः पितृभिः सह समानाः संवो मनांसीत्ये-वमुदकमिति।

ब्रह्मपुराणे।

चतुर्थ्यस्यार्घ्यपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकं॥

संसृजतु त्वा पृथिवी ये समाना इति स्मरन् ।
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् ।
ये समाना इति द्वाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत् ॥
अर्घ्यान्तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्ववत् ।
तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचमेत् ॥
अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनं ।
पितुर्दत्त्वा तु पिण्डन्तु दद्याद्भक्त्या तु पूर्ववत् ॥
दत्त्वा पिण्डमथाष्टाङ्गं ध्यात्वा तन्त्रस्थमीश्वरं[१] ।
सुवर्णरूप्यदर्भैस्तु तस्मिन् पिण्डं ततस्त्रिधा ॥
कृत्वा पितामहादिभ्यः पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ।
संसृज त्वानुपृथिवी वायुरग्निः प्रजापतिः ॥
एतन्मन्त्रं जपेद्भक्त्या समानीवन्तमेव च[२] ।
ये समाना इति द्वाभ्यां पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ॥
सुवर्त्तुलांस्ततस्तांस्त्रीन् पिण्डान् कृत्वा प्रपूजयेत् ।
अर्घ्य-पुष्पैस्तथा धूपैर्दीप-माल्यानुलेपनैः ।
मुख्यन्तु पितरङ्कृत्वा मुनयश्च यथाक्रमं ॥

अत्र कश्चिन्मनुभाष्यकार आह ।

यद्यपि प्रेताय ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्पित्रे तत्पितामहाय च

---

(१) तत्र सुभास्वरमिति ख० ।

(२) पाठोऽयमादर्शपुस्तकानुसारेण मुद्रितः, परन्त्वयं न समीचीनो विभाति ।

तत्रपितामहाय चेति स्मर्यते, तथापि पृथक्शब्दाभावात्सहत्वानुग्रहाच प्रेतोऽपि पितामहाद्यर्थेष्वेव त्रिषु ब्राह्मणेषु निवेश्यते । यथामावास्या-दिश्राद्धेषु कदाचिदेकस्मिन् ब्राह्मणे पित्रादयस्त्रयोऽपि भोज्यन्ते एव मत्रापि पितामहाद्यर्थेषु त्रिष्वपि ब्राह्मणेषु प्रेतोऽपि निवेश्यत इति ।

अस्ति च स्मृतौ पुनःशब्दः ।

सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं निवेदयेत् ।

पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतं विनिर्दिशेत् ॥

स एव पुनःशब्दस्तदोपपद्यते यदा तेष्वेव त्रिषु ब्राह्मणेषु प्रेतोऽपि निवेश्यते नापि पृथगिति । एवं च सति सर्वतस्तस्य संसर्गः कृतो भवति । संसर्जनार्थं हीदं कर्म क्रियते । प्रेतस्यापि तेष्वेवाहूत-त्वात् प्रेतार्थमपि तद्भोजनं भवति, पित्र्ये अयुग्मान् भोजयेदिति च यत् स्मर्यते तदप्येवमनुगृहीतं भवति प्रेताय पृथक्ब्राह्मणकल्पनायां चतुरादिसङ्ख्यकेषु ब्राह्मणेषु तद्विरुध्येत ।

किञ्च ।

प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चत्यर्घ्यार्थमित्यपि न सङ्गच्छेत तथा हि यदि प्रेतार्घ्यदानात् पूर्वमेवासेचनं क्रियते तदा तत्पात्रस्य रिक्तीभा-वात् कुतः पात्रात् प्रेतस्यार्घ्यदानं भवेत्। न चासेचितात् पितृपा-त्रादिति वाच्यं । न ह्यन्यार्थमुपकल्पितेनान्यस्यार्घ्यदानं युज्यते । पितामहाद्यर्थं हि तत्कल्पितं न पितुः ।

अथ प्रेतार्घ्यदानानन्तरमासेचनं क्रियते तदा कृतेऽर्घ्यदाने न तदर्घ्यदानार्थादासेचनं स्यात्, उक्तेन तु प्रकारेण न कश्चिद्विरोधः । तदेतदयुक्तं । यतः प्रेताय ब्राह्मणान् भोजयेदित्यादिना स्मृतावेकैकं

पितरमुद्दिश्यैकैकं ब्राह्मणं भोजयेदित्युक्तं। तत्र प्रतिपुरुषनिर्देशात् पृथक्शब्दापेक्षैव कर्त्तुं न युज्यते ।

अथास्ति पृथक्शब्देन भवतामतीव प्रयोजनन्तर्हि शृणुत स्मृतिपुराणकृतां वचनं । तत्राहतुरुशनः-सुमन्तू ।

सपिण्डीकरणे विप्रान् भोजयेत्पार्वणे यथा ।
पृथक्प्रकल्प्यं प्रेतार्थमेकोद्दिष्टं विधानतः ॥
सपिण्डीकरणे वीर कुर्याच्छ्राद्धद्वयं नृप ।
एकोद्दिष्टं पार्वणञ्च इत्याह भगवान् शिवः ॥

ननु नैवं सति पुनःशब्द उपपन्नो भवति। नैवं। पुनःशब्दादयमर्थोऽवगम्यते पितॄणामावाहनङ्कृत्वा पश्चात् प्रेतस्य कुर्य्यादिति। न चैवंविधं कश्चिदपि वाक्यमस्ति तेष्वेव ब्राह्मणेषु प्रेतश्चावाहयितव्य इति। नन्वेवं सति सहत्वानुग्रहोन स्यात् हन्त तर्हि सहत्वमनुगृह्णतां सर्व्वदैक एव सर्वार्थमपि भोजयितव्यो भवेत्। न चैतदुपपद्यते, नत्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैर्व्याख्यातमिति शौनकवचनात्। यदप्येकैकमपि विद्वांसन्दैवे पित्र्ये च भोजयेदिति मनुवचनन्तस्यापि सपिण्डीकरणविषयत्वं वक्तुमशक्यं यतोयत्रैकस्मा एव दीयते तदेकोद्दिष्टमभिधीयते, त्रिभ्यश्च यत्र दीयते तत्र पार्वणमिति। यदा तु युगपदेकस्मिन्नेव काले पार्वणैकोद्दिष्टे स्यातान्तदा सपिण्डीकरणमिति तदेतदेकब्राह्मणपक्षेऽवश्यं विनश्येत् पृथगेकोद्दिष्टाभावात्। अतो यथा ब्राह्मणभेदे पार्वणसाहित्यमेवमत्रापि वाच्यं।

यच्चोक्तं पितामहादिविप्रेष्वेव प्रेतेऽप्याहूयमाने पित्र्ये अयुग्मानित्यस्यानुग्रहः स्यादिति। तत्रैतयोः पार्वणैकोद्दिष्टयोर्व्विभिन्नत्वात्

मिलितयोस्तयोश्चतुर्भिरपि द्विजैः सम्पन्नैरेकैकस्मिन्नयुग्मत्वानपायात् पक्षान्तरेऽप्यनुग्रहोऽस्यास्त्येव । यदपि यदि प्रेतार्घ्यदानात्पूर्वमासेचनमित्यादिना विकल्पोक्तं तदपि न किञ्चित् अर्घ्यदानायैव हि न निःशेषीकृत्य प्रसिच्यते । ततश्चार्घ्यदानमासेचनं चेत्युभयमपि स्यादेव न कृत्स्नेनार्घ्योदकेन सेचनं कर्त्तव्यमित्येवंविधं स्मरणमस्ति अतः पित्र्येष्वेव विप्रेषु प्रेतस्यावाहनं कर्त्तव्यमित्यनुपपन्नं । अपरिगृहीतश्चायं पक्षः शिष्टैः। अतः प्रेतार्थं पृथक् पितामहाद्यर्थं च पृथक् ब्राह्मणान् परिकल्प्य सपिण्डीकरणं कार्य्यमिति स्थितं । इह केचिद्याज्ञवल्क्यव्याख्यातारः पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसिञ्चयेदित्यत्र प्रेतशब्दमेवं व्याचक्षते, प्रकर्षेण इतोगतः पिण्डदानादेः सकाशात् प्रच्युत इति चिरप्रमीतो वृद्धप्रपितामहः प्रेतशब्देनोच्यत इति । अतस्तदीयमर्घ्यपात्रं पित्रर्घ्यपात्रेषु प्रसेचनीयं तदीयस्य पिण्डः पिण्डेषु संसर्जनीय इति। यदि त्वचिरमृतः प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा तदर्घ्यपात्रोदके पितृपात्रेषु प्रसिक्ते सति तत्पात्ररिक्तीभावात् प्रेतस्यार्घ्यदानं न स्यात् । यदि तु चिरमृतः प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा न कश्चिद्दोषः, तस्य नीरस्यार्घ्यदानाभावात्। प्रयुक्तस्य प्रेतेभ्यो ददातीत्यादिषु प्रमीतमात्रे प्रेतशब्दः । अतोमृतमात्रवाचिनि प्रेतशब्दे यत्रायमुपपन्नो भवति स एवात्र ग्रहीतुं युज्यते ।

काठकगृह्यकृता च स्फुटोक्त्यैव वृद्धप्रपितामहपिण्डान्तरेषु संसर्जनमुक्तं ।

तद्यथा ।

चतुर्थं पिण्डमुत्सृज्य त्रेधं कृत्वा पिण्डेषु निदध्यादिति ।

अत एव वृद्धशातातपः।

निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः।

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा॥

आद्यशब्दस्यात्रापि पुरुषपिण्डाभिप्रायेण। कथमिति चेत्, काठकगृह्यवाक्यानुसारात्। न च प्रमीतपिण्डस्यात्रान्तिमत्वात्तदभिप्रायेण त्वाद्यशब्दानुपपत्तिरेव। यदि वा चिरमृतः प्रेतशब्देनोच्येत तदा "यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत्। स तु पापं समाप्नोति पितृहा चोपजायते"॥ इत्येतन्नोपपद्येत, सपिण्डीकरणानन्तरं तस्य प्रत्यब्दमेकोद्दिष्टस्य विहितत्वात्, चिरमृते तु वृद्धप्रपितामहे प्रेतशब्दाभिधेये सपिण्डीकरणानन्तरं तस्य पृथक्प्रदानाभावादेव निषेधोऽवकल्प्यते। तस्माद् वृद्धप्रपितामहार्घ्यस्यार्घ्येषु पिण्डस्य पिण्डेषु संसर्जनं कार्य्यमिति तदेतदयुक्तं एवं हि सति वृद्धप्रपितामहार्घ्यपिण्डयोरन्यैर्वक्तृभिरर्घ्य-पिण्डैः सह सम्पर्कस्यापाद्यमानत्वात्तस्यैव सपिण्डीकरणं स्यात्। न त्वचिरोपरतस्य प्रेतस्य। अतोनूतनप्रमीतस्यैवार्घ्य-पिण्डयोरन्येषु संसर्जनं कार्य्यमित्येव युक्तं। यत्तूक्तं एवं क्रियमाणे नूतनप्रमीतस्यार्घ्यदानं न स्यादिति। तन्न। पितृपात्रप्रक्षिप्तावशिष्टेनोदकेन तदर्घ्यदानसिद्धेः। न हि निःशेषं प्रसेचनीयमिति किञ्चिद्वचनमस्ति। यदपि प्रकर्षेणेतः प्रेत इत्यनया व्युत्पत्त्या वृद्धप्रपितामहः प्रेतशब्देनोच्यत इत्युक्तं तदप्यनालोच्यैव, यतो याज्ञवल्क्येन "पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयमित्याशौचप्रकरणे प्रतिपाद्य सम्प्रति पुनरभिहितं" प्रेतपात्रं प्रसेचयेदिति। अतोनूतनप्रमीत एव प्रकृतत्वात बुद्धौ विपरिवर्त्तमानः प्रेतशब्देना-

भिधातुं युज्यते नाप्रकृतत्वात् स्थविरतरः। यदि चात्र वृद्धप्रपितामहः प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा "प्रेतत्वात् प्रतिमुच्येत सपिण्डीकरणे कृते। पितृत्वं लभते मर्त्त्यः प्रतिसंवत्सरं ततः। मृताहे तस्य कर्त्तव्यं श्राद्धं सम्यक्समाहितैः"॥ इत्यादिना प्रेतत्वविमुक्तिरुच्यमाना तावन्न सङ्गच्छेत। न हि तदा वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वमपैति, प्रकर्षेण न वा प्रमीतत्वं निवर्त्तते, नापि प्रेतशब्दवाच्यावस्थाविशेषनिवृत्त्या पितृसंज्ञा स्यादवस्थाविशेषस्तस्य तदोत्पद्यते, पूर्वमेव तस्य पितृत्वसम्पत्तेः। न च प्रतिसंवत्सरं विधीयमानं श्राद्धमपि तस्य युज्यते। न चतुर्थं पिण्डोगच्छति "त्रयाणामुदकं कार्य्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते। चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमोनोपपद्यते"॥ इत्यादिभिस्तन्निषेधात्। गार्ग्येण च व्यक्ततरमेवाभिनवप्रमीतः प्रेतशब्देणाभिहितः "समान्ते पितृभिः प्रेतं योजयेत् पितरं सुतः। तदादि पार्वणं श्राद्धं मृताहन्यपि नान्यथा"॥ यदा तु "तदादि पार्वणं श्राद्धमित्यनेनोक्तं तदाभिनवप्रमीत एवात्र प्रेतशब्देनावगन्तुं योग्यो न वृद्धप्रपितामहः। न हि तदादि पार्वणं श्राद्धं कर्त्तुं युज्यते, "न परेभ्यो नाधिकारादिति निषेधात् आचारविरोधाच्च। किञ्च वृद्धप्रपितामहवचने प्रेतशब्दस्य प्रेताय ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय चेति विष्णुवचनात् वृद्धप्रपितामहपित्राद्युद्देशेन ब्राह्मणभोजनं स्यात्। न च तदुपपन्नमित्युक्तं। यदप्युक्तं प्रेतेभ्योददातीति प्रमीतमात्रे प्रेतशब्दो-दृश्यत इति वृद्धप्रपितामहोऽपि प्रेतशब्देनाभिधातुं शक्यत इति तदपि न। तत्रापि प्रदानयोग्यस्यैव तेन शब्देनाभिधानं। न च तदयोग्यस्य वृद्धप्रपितामहस्यापि। यत्तु चतुर्थपिण्डमुत्सृज्य त्रेधं कृत्वा पिण्डेषु

निदध्यादित्युक्तं तदप्यस्मत्पक्ष एव घटते, न युष्मत्पक्षे। चतुःसङ्ख्यापूरको हि चतुर्थ इत्युच्यते। तथाविधस्य न चातीतस्यैव पिण्डो भवति। यतः "श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डताम्। तयोस्त्रिपुरुषं पूर्वमेकोद्दिष्टं ततःपरमिति॥ पुराणे नवप्रमीतार्थस्यैकोद्दिष्टस्य पार्वणोत्तरकालमनुष्ठाने विहिते तत्पिण्डस्य विहितत्वेन चतुःसङ्ख्यापूरकत्वात्।

कठपरिशिष्टे चोक्तं।

दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्योऽथ पश्चात्प्रेताय धर्मतः।
तन्तु पिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्या तु मन्त्रतः।
निदध्यात त्रिषु पिण्डेषु एष संसर्जने विधिरिति॥

यदि च "आद्यन्तु विभजेत् त्रिधेत्यत्रादिपुरुषाभिप्रायेणाद्यशब्द इत्यभिधीयते। ततश्च "आद्यः पिता तत्पिता यस्तस्यापि यः पितेत्येवमादावाद्यशब्दस्य प्रथमाभिधानादव्यवस्थादोषोभवेत्।

किञ्च। चतुर्थं पिण्डमुत्सृज्य त्रैधं कृत्वा पिण्डेषु निदध्यादिति एतस्माद्वचनाच्चतुर्थस्योत्सर्जनादनन्तरमेव विभजनं पिण्डेषु संसर्जनं च प्रतीयते। तच्च वृद्धप्रपितामहपिण्डविषयत्वे न घटते। तथाहि पूर्वमनुष्ठीयमानपितामहादिदेवत्यपार्वणपदार्थीभूत-वृद्धप्रपितामहपिण्डदानस्य तदनन्तरमनुष्ठीयमाननवप्रमीतार्थैकोद्दिष्टपदार्थीभूतपिण्डप्रदानेन व्यवधाने विभाग-संसर्गयोरपि व्यवधानात्। नवप्रमीतपिण्डविषयत्वे तु पिण्डान्तरप्रदानव्यवधानाभावात् समनन्तरमेव प्रतिपाद्यमानौ विभाग-संसर्गौ उपपन्नतरौ भवतः। नचाद्यन्तु विभजेत् त्रिधेत्यस्य नवप्रमीतविषयत्वानुपपत्तिः, आद्यशब्देन मुख्यत्वाभिधानात्। मुख्यश्चात्र नवप्रमीतस्य पिण्डः। सपिण्डीकरणस्य नवप्रमीत-

संस्कारार्थत्वात्। अस्ति च "मुच्यन्तु पितरं हत्वेत्यादिकः पुराणोक्तः, "संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहायेत्यादिकः स्मृत्युक्तो नवप्रमीतपिण्डस्य पितामहादिपिण्डोयः पूर्वकालताविधिरपि तदभिप्रायेण चायशब्दस्य प्रयुक्तत्वादुक्तदोषानवकाशात्। यच्चोक्तं सपिण्डीकरणानन्तरं नवप्रमीतोद्देशेन प्रतिसंवत्सरमेकोद्दिष्टस्य विहितत्वाद् "यः सपिण्डीकृतं प्रेतमित्यादिको निषेधस्तत्र नोपपद्यत इति तदपि न, तत्रापि वैकल्पिकपार्वणविध्यर्थत्वेन औरसादिपुत्रकर्तृकसांवत्सरिकविषये व्यवस्थितत्वेन वा चतुर्दशीव्यतिरिक्तकालिकाशस्त्रहतश्राद्धविषयत्वेन वा तस्योपपत्तेः, वरं वृद्धप्रपितामहविषयत्व एवायं निषेधः नोपपद्यते। "त्रयाणामुदकङ्कार्य्यमित्यादिना सर्वात्मनैव तस्य मृताहादौ पिण्डनिषेधादपृथक्पिण्डदानस्य प्रसक्त्यभावात् पृथक्पिण्डदाननिषेधस्तत्र किमर्थो भवेत्। अस्ति च कश्चिद्ग्रहभूतपिशाचादिवत्प्रेताख्यः प्राणियोनिविशेषः। अस्ति च स्मृति-पुराणप्रमाणकं सपिण्डीकरणात्तौर्द्ध्वदैहिकक्रियानिवर्त्तनीयं नवप्रमीतस्य तद्रूपत्वं।

तथा च ब्रह्मपुराणे।

सपिण्डीकरणात् पूर्वं प्रेतोभवति वै मृतः।
कृते सपिण्डीकरणे पितृत्वं प्रतिपद्यत इति॥

अतो नवप्रमीतस्यावस्थाविशेषे रूढ्या प्रेतशब्दोवर्त्तते। वृद्धप्रपितामहे तु योगेन, योगाच्च रूढिर्बलीयसी। किञ्च यस्यैव षोडश श्राद्धानि तस्यैव सपिण्डीकरणम्।

अत एव शातातपः।

संवत्सरे तु विज्ञेयं सपिण्डीकरणन्त्विह।

सपिण्डीकरणान्ता वै ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैरिति ॥

अनेन च यो मासिकादौ प्रेतशब्दाभिधेयः स एव सपिण्डीकरणेऽपीति गम्यते, अतो नवप्रमीतस्य पित्रादेरर्घ्यपात्रं पितामहाद्यर्घ्यपात्रेषु, पिण्डेषु पिण्डः संयोजनीय इति स्थितम् । पितामहे म्रियमाणे यदि पिता प्रमीतः स्यात् पितामहं परित्यज्य प्रपितामहात् प्रभृति पुरुषत्रयेण सह सपिण्डीकरणं कार्य्यम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

मृते पितरि यस्याथ विद्यते तु पितामहः ।
तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥
तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत् ।
न देयो जीवते पिण्डः स च यस्मान्मृतो भवेत् ॥
पिण्डस्तु जीवतो हस्ते शिरश्छेदसमो भवेत् ॥

अयञ्च जीवत्पितामहकस्य पितृसपिण्डीकरणप्रकारो जीवत्पितृकाद्यधिकारिकपिण्डं पितृयज्ञप्रकाराणामुपलक्षणार्थं इत्यनुसन्धेयम् ।

अत्र पितामहादिभिः सह सपिण्डीकरणे कृतेऽपि पितामहोपरमे सति तदौर्द्धदेहिके सपिण्डीकरणान्ते पुनः पितामहेनापि सह पितुः सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यं । अन्यथामावास्यादि-कालानुष्ठेयं श्राद्धं न निष्पद्येतेति केचित् । म्रियमाणायां पितामह्यां मातुः सपिण्डीकरणे यथोक्तः पितृसपिण्डीकरणन्याय एवानुसन्धेयः ।

तथा चास्मिन्नेव पुराणेऽभिहितम् ।

मातर्य्यथ मृतायान्तु विद्यते च पितामही ।
प्रपितामहीतः सर्वः कार्य्यस्तत्राप्ययं विधिरिति ॥

अथ स्त्रीसपिण्डीकरणेऽन्योपि विशेष उच्यते ।

तत्र तावद्भविष्यत्पुराणे शतानीकः प्रश्नभङ्ग्या सन्देहमुपन्यस्यति ।

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्य्यम्भवेत् सुतैः ।

मातामहेन संयोज्या किं वा पतिकुलन्नयेत् ॥

किं मातामहादिभिः संयोज्या सपिण्डनीया किम्वा पतिकुलेन सहेत्यस्यार्थः ।

अत्र निर्णयं वर्णयिष्यन्नाह सुमन्तुः ।

अहोवत महत्कष्टं दुर्विज्ञेयं त्वयेरितम् ।

द्विभावोह्यत्र लोकानां तथापि श्रूयतां नृप ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्वमिदं जगत् ।

ध्रुवाश्चेमे नगाः सर्वे ध्रुवाः पतिकुले स्त्रियः ॥

अनेन मातामहादिभिः सह सपिण्डनीयेत्यमुं पूर्वपक्षं विधाय पतिकुलेन सह संयोजनीयेति सिद्धान्तमित्यवगम्यते ।

किञ्च ।

मृताया अपि नार्य्याः[१] पिण्डोदकादिषु भर्तृगोत्रयोगो दृश्यते न तद्वियोगः ।

तथाच हारीतः ।

स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।

स्वामिगोत्रेण कर्त्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥

उशना आह ।

एकत्वं सा गता भर्त्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

(१) भार्य्याया इति ग० ।

तस्मादुदक-पिण्डौ तु भर्त्तृगोत्रेण निर्वपेत् ॥

वृहस्पतिः ।

चतुर्थीहोममन्त्रैस्तु मांस-मज्जास्थिभिः सह ।

एकत्वमागता भर्त्तुस्तस्मात्तद्गोत्रभागिनी ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।

भर्त्तुर्गोत्रेण नारीणां देयम्पिण्डोदकन्ततः ॥

तथा ।

भर्तृगोत्रेण नाम्ना च मातुः कुर्य्यात् सपिण्डनम् ।

तूष्णीं दम्पतिपिण्डाभ्यां कुशैरन्तरयन् पितॄन् इति ॥

'अन्तरयन्' तिरोदधानः ।

आह व्यासः ।

श्वशुरस्याग्रतो यस्मात् शिरःप्रच्छादनक्रिया ।

पुत्त्रैर्दर्भेण सा कार्य्या मातुरभ्युदयार्थिभिः ॥

तदेवं पितृकुलेन सह भार्य्यायाः सपिण्डनं कर्त्तव्यमिति स्थितम् ।

तत्रापि केन सहेति संशयपूर्वकत्वमाह शातातपः ।

मातुः सपिण्डीकरणं कथङ्कार्य्यम्भवेत् सुतैः ।

पितामह्याः सहैवास्याः सपिण्डीकरणक्रिया ॥

पितामही-प्रपितामही-वृद्धप्रपितामहीभिः सहेत्यर्थः ।

अत्र पक्षान्तरमाह गार्ग्यः ।

पत्यैवैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियः ।

सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैः ॥

'मन्त्राः' यदेतद्धृदयं तव तदस्तु हृदयं ममेत्यादयः, 'आहुतयः'

विवाहहोमाद्यन्तर्गताः, 'व्रतानि' ब्रह्मचर्य्याचारलवणादीनि, तैरित्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

मातुः सपिण्डीकरणं पत्या सार्द्धं विधीयते ।

यस्मात्पतिव्रतानां वै स एव गतिरिष्यते ॥

उक्तञ्च भविष्यत्पुराणे ।

पुरुषस्यार्द्धदेहन्तु भार्य्या वेदेषु गीयते ।

अर्द्धो हि वात्मनो ह्येष यज्ञायेति ह वै नृप ॥

तस्मात् पत्या सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतं ।

विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

सन्धिता सा यतोमन्त्रैरस्थि-मांस-त्वगादिभिः ॥

मन्त्रास्तु "प्राणैस्ते प्राणान् सन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति । तदेवं केषुचिद्वचनेषु मातुः पितामह्यादिभिः सह सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्युक्तं केषुचिच्च पत्या सहेति । तत्रैव विषयव्यवस्था भविष्यत्पुराणे ।

जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्य्यात्सपिण्डनं ।

प्रमीतपितृकः पित्रा तत्पित्रा पुत्त्रिकासुतः ॥

'तत्पित्रा' मातुः पित्रेत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

मातुः सपिण्डीकरणं कार्य्यं संवत्सरे सुतैः ।

पितामह्या सहैवास्याः पतिर्यदि तु जीवति ॥

आह लौगाक्षिः ।

पितामह्यादिभिः स्त्रीभिर्मातरन्तु सपिण्डयेत् ।

पितरि म्रियमाणे तु तेनैवोपरते सति ॥

आह शातातपः ।

मृता यानुगता नाथं सा तेन सहपिण्डतां ।

अर्हति स्वर्गवासञ्च यावदाभूतसंप्लवम् ॥ इति ।

एवञ्च सति पितरि जीवति पितामह्यादिभिरेव सह सपिण्डीकरणं कार्य्यं । प्रमीते तु पितर्य्यन्वारूढायां मातरि पित्रैव सह सपिण्डीकरणं । अनन्वारूढायामपि पितामह्यादिभिर्वा सहेति व्यवस्था प्रतिपादिता भवति । यदि त्वनन्वारूढायामपि मातरि पित्रैव सह सपिण्डनं स्यात् तदान्वारूढाविषयं वचनमनर्थकं भवेत् । तस्मान्वारूढा भर्त्रैव सह सपिण्डनीयेति नियामकत्वेन सार्थकत्वे "प्रमीतपितृकः पित्रेतिवचनं न नियमपरं शक्यं वक्तुमित्यनियमसिद्धिः ।

यत्पुनरपरार्के जीवन्त्यां पितामह्यां पित्रैव सह मातुः सपिण्डीकरणमित्युक्तं । तन्न । एवंविधे विषये प्रपितामह्यादिभिः सह सपिण्डीकरणस्य ब्रह्मपुराणोक्तस्य दर्शितत्वात् ।

अथवास्तु पितृ-पितामह्योरुभयोर्जीवने ब्रह्मपुराणोक्तं प्रपितामह्यादिभिः सह सपिण्डीकरणं, जीवन्त्यां पितामह्यां मृते च पितरि पित्रैव सह सपिण्डनमिति व्यवस्था ।

यत्त्वाह शातातपः ।

मृते पितरि मातुस्तु न कार्य्या सहपिण्डता ।

पितुरेव सपिण्डत्वे तस्या अपि कृतं भवेत् ॥ इति ।

तदत्यन्ताशक्तपुत्त्रविषयं । केषाञ्चिद् वा मतमित्यनुसन्धेयं ।

यदा तु पतिः पत्न्याः सपिण्डीकरणं कुर्य्यात्, तदा स्वकीय-मात्रादिभिरेव सहेत्याह पैठीनसिः ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्य्यात्सपिण्डनं ।
श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

एवञ्च सति पत्युरपि स्त्रीसपिण्डीकरणाधिकारे प्रतिपादिते सति सपिण्डीकरणं स्त्रीणां पुरुषाभावे न विद्यत इति । अयं निषेधः पत्न्याभावसहिते पुत्राभावे वेदितव्यः ।

व्यासः ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्य्यात्सपिण्डनं ।
श्वश्रुभिस्तिसृभिः सार्द्धं एवं धर्मेण युज्यते ॥

तदेवमेतावता प्रपञ्चेन पितामह्यादिभिः पित्रा वा सह भर्तृकुल एव मातुः सपिण्डीकरणं कार्य्यमित्युक्तम् । अस्ति च मातामहकुलेऽपि सपिण्डीकरणं कार्य्यमित्ययमपि पक्षः ।

आहापस्तम्बः ।

कोकिलस्य यथा पुत्रा अन्यसम्बन्धजीविनः ।
पुष्टास्ते स्वकुलं यान्ति एवं नारी मृता सती ॥

भविष्यत्पुराणे ।

आकाशस्थं यथा तोयं पतितं धरणीतले ।
योनिं स्वकीयां गच्छेत्तु तथा नारी मृता सती ॥
पितुर्गोत्रं समुत्सृज्य न कुर्य्याद्भर्तृगोत्रतः ।
जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां पैतृकं कुलं ॥
गवां शतसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरं ।

एवं स्त्री पैतृकं याति त्यक्त्वा पतिकुलं नृप ॥
त्यक्त्वा स्थलं यथा ह्यापो निम्नं यान्ति नराधिप ।
तथा पतिकुलं हित्वा मृता नारी स्वकं व्रजेत् ॥
पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः ।
माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान् शिवः ॥

'योज्यः' सपिण्डनीयः ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितुः पितामहे यद्वत् पूर्णे संवत्सरे सुतैः ।
मातुर्मातामहे तद्वदुक्तानोक्ता सपिण्डता ॥

तदेवं पितृकुलेन सह सपिण्डनीयेति कैश्चित्प्रतिपादितं । मातामहकुलेन वेत्यपरैरिति विरोधे विषयव्यवस्थोच्यते ब्राह्म-दैवार्ष-प्रजापत्याख्यानां विवाहानामन्यतमेन परिणीतायाः पतिकुलेन सह संयोजनं तद्गोत्रेण पिण्डादिदानञ्च कर्त्तव्यं। सा ह्यनौपाधिकेन दानेन पित्रा परिणेतृस्वामिका कृतेति मृतापि न तत्कुल-गोत्रे परित्याजयितुं योग्या । गान्धर्वासुर-राक्षस-पैशाचानामन्यतमेन तु परिणीताया मातामहकुलेन सह संयोजनं तद्गोत्रेण पिण्डादिदानञ्च कर्त्तव्यं। न हि सा स्वरुच्या पित्रा निष्प्रतिद्वन्द्वं वराय दत्तेति न मातामहकुलात् तद्गोत्राच्च प्रच्यावयितुं योग्या।

अत आह वृद्धशातातपः ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या ऊढ़ा कन्यका भवेत् ।
भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्याः तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ।
आसुरादिषु चान्येषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥

अत्र प्रकारान्तरेण व्यवस्था ।

अत्राह व्यासः ।

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियां ।
प्रकुर्य्यात्पुत्त्रिकापुत्त्र एष धर्मः सनातनः ॥
पत्या सहैकता तावत् यावत्पुत्त्रो न जायते ।
पुत्त्रिकायाः सुतोत्पत्तौ पत्यैकत्वं निवर्त्तते ॥

यच्चान्यद्वचनं "तत्पिचात् पुत्त्रिकासुतः" इति तत्पूर्वमेव दर्शितं । अत्रापि व्यवस्थोच्यते ।

येनास्य पितरो याता येन याता पितामहाः ।
तेन याताः सतां मार्गाः तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

इति वचनात् यैस्तु कुलपरम्परया पितृकुलेन सह सपिण्डनं क्रियते तैस्तथा कार्य्यमन्यैस्त्वऽन्यथेति । अस्मिन्नेव विषये परस्पर-विरुद्धानि वचनानि उपन्यस्य भविष्यत्पुराणे सुमन्तुनाभिहितं ।

एवं शास्त्रगतिर्भिन्ना सर्वकर्मसु भारत ।
उदितेऽनुदिते चैव होमभेदे यथा भवेत् ।
तस्मात् कुलक्रमायातमाचारञ्च चरेद्बुध इति ॥

इति स्त्रीसपिण्डने विशेषः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे श्राद्धकल्पे सपिण्डीकरणप्रयोगो-
नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ सांवत्सरिकश्राद्धप्रयोगः ।

अथैताः सपिण्डीकरणान्ताः प्रेतक्रियाः केषाञ्चित् संवत्सरात् प्राक् नारायणबलिं अकृत्वा च न कार्य्याः ।

तत्राह गौतमः ।

पापकर्मणो न संस्पृजेरन् स्त्रियश्चाभिचारिणीः ।

वृद्धयाज्ञवल्क्यः ।

सर्पविप्रहतानाञ्च शृङ्गि-दंष्ट्रि-सरीसृपैः ।
श्राद्धमेषां न कर्त्तव्यं ब्रह्मदण्डहताश्च ये ॥

संवर्त्तः ।

महापातकिनां चैव तथा चैवात्मघातिनां ।
उदकं पिण्डदानञ्च श्राद्धं चैव तु यत्कृतं ।
नोपतिष्ठति तत्सर्व्वं राक्षसैर्विप्रलुप्यते ॥

स्मृत्यन्तरात् ।

विद्युद्गो-नृप-विप्राम्बु-शृङ्गि-दंष्ट्रग्निघातिताः ।
वृथोत्पन्न-महाक्लीब-व्रतिनो नोदभाजनाः ॥

'उदभाजनाः' अर्घ्योदकसंसर्गभाजना इत्यर्थः ।

तथा च ।

ब्राह्मणादिहते तान्ते पतिते सङ्गवर्ज्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

'सङ्गवर्जितः' भिक्षुः ।

भविष्योत्तरात् ।

स्वेच्छया मरणं विप्रात् शृङ्गि-दंष्ट्रि-सरीसृपैः ।
अन्त्यान्त्यज-विषोद्बन्धैरात्मना चैव ताड़नैः ॥
सम्पूर्णसर्वगात्राणां विषादाकर्षतोऽथवा ।
जलाग्नि-गर्भपातैश्च निराहारादिभिस्तथा ॥
येषामेवं भवेत्ते वै कथिताः पापकर्मिणः ।
पाषण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा ॥
स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढ़पतितास्तथा ।
न तेषां स्नान-संस्कारौ न श्राद्धं न सपिण्डनं ।
श्राद्धानि षोड़शोक्तानि नान्यान्यपि भवन्ति हि ॥
वैतानं प्रक्षिपेत्तोये गृह्याग्निञ्च चतुष्पथे ।
पात्राणि निर्दहेदग्नौ साग्निके पापकर्मणि ॥

षड्त्रिंशन्मते ।

व्यापादयेद् य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ।
विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्य्योदकक्रिया ॥
सर्प-विप्रहतानाञ्च शृङ्गि-दंष्ट्रि-सरीसृपैः ।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषां न कारयेत् ॥
चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतस्तथा ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणां ॥
उदकं पिण्डदानञ्च श्राद्धञ्चैव तु यत्कृतं ।

नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे च तिष्ठति ॥
नारायणबलिः कार्य्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तस्मात्तेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेव सदक्षिणं ॥

नारायणबलिस्तु पुरस्ताद्वक्ष्यते। 'तस्मात्' नारायणबलेरनन्तरं। तथा ।

कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रियाः कार्य्या यथाविधि ।
नारायणबलिः कार्य्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥
अन्नमिष्टं प्रियञ्चैव विप्रे दद्यात् सदक्षिणं ।
पिण्डोदकक्रियाः पश्चाद्वृषोत्सर्गादिकञ्च यत् ।
एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथा ॥

योऽयमग्न्युदकादिमृतानां नारायणबलिरुक्तः स तु क्रोधमदशोकादियोगेन यैरात्मघातिनस्तेषामेव न तु प्रमादतो विदितो वा।

तथा च भविष्योत्तरे ।

अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः ।
संस्कारप्रमुखं तस्य सर्वं कुर्य्याद्यथाविधि ॥

क्वचिदेतस्यापवादमाह ।

प्रमादादिच्छया वापि न गच्छेत्सर्पतोमृतः ।

'न गच्छेत्' संस्कारादिकर्म प्रति न गच्छेत् वक्ष्यमाणप्रकारनागपूजां विना तन्नार्हतीत्यर्थः ।

षड्त्रिंशन्मते ।

अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः ।
तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥

बौधायनः ।

बुद्धिपूर्व्वाङ्गदन्तृणां क्रियालोपो विधीयते ।
तेषामेव च संस्कर्तुर्दोषश्रुतिरुदाहृता ॥
दाहयित्वा शवं तेषां शूद्रैरेव विधर्मकं ।
अन्येषां पापमरणं प्राप्तानां पापकर्मणां ॥
पूर्ववत् देहदाहोऽथ शरीरस्य प्रकल्पनं ।
पालाशवृन्तैः संस्कुर्य्यात्पितृमेधविधानतः ॥

आहिताग्नीनां पापमृतानां प्रतिकृतिवर्जनं मुख्यमेव शरीरं आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेत्येते न संस्कुर्वन्ति ।

आह ब्रह्मगर्गः ।

योऽनुष्ठातुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीड़ितः ।
सोऽग्न्युदकमहायात्राः कुर्वन्नामुत्र दुष्यति ॥

विवस्वान् ।

सर्व्वेन्द्रियविरक्तस्य वृद्धस्य कृतकर्मणः ।
व्याधितस्य स्वतन्त्रीर्थे मरणं तपसोऽधिकम् ॥

तथा गार्ग्योऽपि गृहस्थमेवाधिकृत्याह ।

महाप्रस्थानगमनं ज्वलनाम्बुप्रवेशनम् ।
भृगुप्रपतनं चैव वृथा नेच्छेत्तु जीवितुम् ॥

'भृगुः' पर्वतकटकः । 'वृथा' धर्मानुष्ठानशून्यं ।

मनुर्वानप्रस्थमधिकृत्याह ।

अपराजितां चास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।
आतिपाताच्छरीरस्य ब्रह्मलोके महीयते ॥

'अपराजिता' पूर्व्वोत्तरा, तामा शरीरपातादकुटिलं जलमनिलं वा भक्षयन् समाहितो व्रजेत् ।

स्थित्वा महर्षिचर्य्यायां त्यक्त्वा पापमयीं तनुं ।
वीतशोकभयोविप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

गो-ब्राह्मणहतानान्तु विशेषः षड्त्रिंशन्मते ।

गो-ब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
ऊर्द्ध्वं संवत्सरात् कुर्य्यात् सर्व्वमेवौर्द्ध्वदेहिकम् ॥

अथ नारायणबलिप्रयोगः ।

तत्र तावत् संस्कारादिविधिः बौधायनसूत्रे ।

अथातो नारायणबलिं व्याख्यास्यामोऽभिशस्त-पतित-सुरापात्म-त्यागिनां ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा यत्र यत्र मरणं जातं यस्य स्यात्तत्र तत्र कुर्वीत । सहितानां पालाशानां ग्रामे वाह्नय । पर्णसरूपाणां कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं करोति, होतृकल्पनेन वा पितृमेधिकेन वा संस्कारं कुर्य्यात् । अङ्गप्रयोगमन्त्रानुद्धृत्य पुरुष-सूक्तस्य प्रत्यृचं मन्त्राणां स्थाने पृथक्प्रयोगो भवति इत्यपि वा तूष्णीं सर्वं क्रियेत याम्यसूक्तो न पोषणं पौरुषेणोपस्थानं समानमन्यत्तीर्थे स्नात्वा प्रेतायोदकक्रियां कृत्वा नाम गोत्रं मनसा ध्यात्वा नारायणाये-तत्ते उदकमिति चाभिव्याहरेदेवमेव सायं प्रातर्दशरात्रं करोति त्रिरात्रेण वा पिण्डप्रदानेऽप्यावेतत्ते पिण्ड इति विशेषः । एका दश्यामेकोद्दिष्टं कुर्वन्ति ।

संस्कारविधिं प्रकृत्योक्तं तत्रैव ।

सर्पमृतानां नमोऽस्तु सर्पेभ्यस्तिस्र आहुतीर्हुत्वा उदके मृतानां

समुद्राय वायुनापेत्याहुतीर्हुत्वा तस्य क्रुद्धं सत्यं न विद्मः देह-संस्कारपक्षो ज्ञानमृतदेहिनामित्याहुः, सर्वेषामिति चापरे ।

नारायणबलिप्रयोगस्तु षट्त्रिंशन्मते दर्शितः ।

तेषां पुत्राश्च पौत्रा वा दायादाः समभिप्लुताः ।
यथा श्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिश्रुतम् ॥
तथा वः संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ।
एकादशीं समामाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिं ॥

नारायणबलिः कार्य्य इति शेषः। अत्र विशेषो भविष्योत्तरे दर्शितः ।

पूर्णे संवत्सरे तेषामथ कार्य्यं दयालुभिः ।
एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिं ॥
विष्णुं यमञ्च संपूज्य गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।
दशपिण्डान् घृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान् ॥
यज्ञोपवीती सतिलान् ध्यायन् विष्णुं यमन्तथा ।
दक्षिणाभिमुखस्तूष्णीमेकैकं निर्वपेत्तु तान् ।
उद्धृत्य नियतान् पिण्डांस्तीर्थाद्यम्भसि निक्षिपेत् ॥

एतच्च विष्णुध्यानपूर्व्वकं कर्त्तव्यमित्युक्तम् षट्त्रिंशन्मते ।

विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यम्भसि ततः क्षिपेत् ॥

भविष्योत्तरे ।

क्षिपंस्तान् कीर्त्तयेन्नाम विष्णोर्वै प्रेतकस्य च[१] ।

---

(१) गोत्रञ्च मृतकस्य त्विति ग० ।

पुनरभ्यर्चयेद्विष्णुं यमं कुसुम-चन्दनैः ॥
धूप-दीपैः सनैवेद्यैः भक्ष्य-भोज्यसमन्वितैः ।
तस्मिंश्चोपवसेदह्नि विप्रांश्चैव निमन्त्रयेत् ॥
कुल-विद्या-तपोयुक्तान् रूप-शीलसमन्वितान् ।
नव सप्ताथ वा पञ्च स्वसामर्थ्यानुसारतः ॥

बौधायनसूत्रे ।

अथातो नारायणबलिं व्याख्यास्यामः । दक्षिणायने वोत्तरायणे वा अपरपक्षस्य द्वादश्यां क्रियेत पूर्वेद्युः षट् द्वादश वा ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत योनि-गोत्र-श्रुत-वृत्तसम्पन्नान् ।

भविष्योत्तरे ।

अपरेऽहनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने सुसमाहितः ।
विष्णुं यमञ्च संपूज्य विप्रांस्तानुपाश्यते ॥
उदङ्मुखान् यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ।
आवाहनार्घ्यदानादीन् विष्णु-सौरिसमन्वितान् ॥
प्रेतस्थाने स्मरन् प्रेतं विष्णोर्वै नाम कीर्त्तयेत् ।
यज्ञोपवीती कुर्वीत प्रेतनाम प्रकीर्त्तयेत् ।
प्रेतं यमञ्च विष्णुञ्च स्मरन् श्राद्धं समापयेत् ॥

बौधायनसूत्रे ।

तथापरेद्युर्देवगृहे नदीतीरे अग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य्य प्रणीताभ्यः कृत्वोत्थायाग्रेणाग्निदेवतामावाहयति पुरुषसूक्तेन द्वे ऋचौ जपित्वा व्याहृतिभिर्देवतामावाहयति । अथैनं स्नापयति पुरुषसूक्तेनाथैनं गन्ध-पुष्प-धूप-दीपैरष्टाक्षरेणार्चयित्वाज्ञिस्तर्पयति केशवं

तर्पयामीति द्वादशनामधेयैः परिधानप्रभृत्याग्निमुखात् कृत्वा पक्कान्नाज्जुहोति विष्णोरनुक्रमिति पुरोनुवाक्यामनूच्य परोमात्रयेति याज्यया जुहोति आवाह्याहुतीरुपजुहोति केशवाय स्वाहेत्येतैरेव नामधेयैर्गुड़-पायस-घृतमिश्रमन्नं निवेदयति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णोहस्ताभ्यां विष्णवे निवेदयामीति सप्त-व्याहृतिभिः स्वाहाकारेण जपति। व्याहृतिभिराचमनीयमथ ब्राह्मणानाहूय सदर्भोपक्लृप्तस्थानेषूपवेश्यार्थैतान् वस्त्र-गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-माल्यैरभ्यर्च्यानुज्ञाप्य घृतमिश्रं हविः समिधायुच्य हस्तेन जुहोति पितृभ्यः स्वधा नमो नारायणाय स्वाहेति पितामहेभ्यः स्वधा नमो नारायणाय स्वाहा, अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमो नारायणाय स्वाहेति ब्राह्मणानन्नेन परितोषयित्वेति। वक्ष्यमाणं कुर्य्यादिति शेषः।

भविष्योत्तरे।

तृप्तान् ज्ञात्वा ततोविप्रान् तृप्तिं पृष्ट्वा यथाविधि।
अन्नेभ्यस्तथ सर्वेभ्यः पिण्डदानार्थमुद्धरेत्॥
पृथक्दर्भेषु पिण्डांस्तु पञ्च दद्यात्क्रमेण तु।
प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च शिवाय च॥
सभृत्याय यमायाथ प्रेतायापि च पञ्चमं।
नाम-गोत्रं स्मरेत्तस्य विष्णुशब्दञ्च कीर्त्तयेत्॥
नमस्कारशिरस्कन्तु पञ्चमं पिण्डमुद्धरेत्।
दद्यादाचमनं पश्चात्ताम्बूलं दक्षिणान्तथा॥
एकं विप्रं श्रेष्ठतमं हिरण्येन प्रपूजयेत्।

गो-भूमि-वस्त्र-पानाद्यैः भक्त्या प्रेतं स्मरंश्च तं ।
ततस्तिलांस्तु विप्राणां दर्भयुक्तेषु पाणिषु ।
नाम गोत्रं स्मरन् दद्याद्विष्णुः प्रीतोऽस्त्विति ब्रुवन् ॥
अनुव्रज्य द्विजान् पश्चात्तिलाम्भो दक्षिणामुखः ।
कीर्त्तयेन्नाम-गोत्रे तु भुवि प्रीतोऽस्त्विति क्षिपेत् ।
मित्र-बन्धुजनैः सार्द्धं शेषं भुञ्जीत वाग्यतः ॥

बौधायनसूत्रे ।

आचमय्य तेषां यथाशक्ति दक्षिणां ददाति। प्रदक्षिणीकृत्य शेषमनुज्ञाप्य दक्षिणेनाग्निं प्रागग्रान् दर्भान् संस्तीर्य्य तेषु बलिं ददाति। विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः साध्येभ्यो देवेभ्यो नमः सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः सर्व्वाभ्यो देवताभ्यो नमः विष्णवे नारायणाय नमः यज्ञात्मने नमो यज्ञपुरुषाय नमः सर्वेश्वराय नमः इति स्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्धमा धेनुव प्रदानात् सर्वान् पितॄन् समधिगच्छति ब्रह्मलोके महीयते ब्रह्मलोके महीयते इत्याह भगवान् बौधायनः ।

नारायणबलिं प्रकृत्य भविष्योत्तरे ।

एवं कृते गमिष्यन्ति स्वर्लोकं पापकर्म्मिणः ।
सपिण्डीकरणादौ तु कृते नैवाप्नुवन्ति ते ॥

तथा ।

एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यादात्मघातिने ।
समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्य्या विचारणा ॥

इति नारायणबलिप्रयोगः ।

अथ नागपूजाविधिः ।

भविष्योत्तरे ।

प्रमादादिच्छया वापि नागाद्वा सर्पतोमृतः ।
पक्षयोरुभयोर्नागान् पञ्चमीषु प्रपूजयेत् ॥
कुर्य्यात् पिष्टमयीं लेख्यां नागप्रतिकृतिं भुवि ।
अर्चयेत्तां सितैः पुष्पैः सगन्धैश्चन्दनेन तु ॥
प्रदद्याद्धूप-दीपन्तु तण्डुलांश्च सितान् क्षिपेत् ।
आमपिष्टं तथैवान्नं क्षीरञ्च विनिवेदयत् ॥
उपस्थाय वदेदेवं मुञ्च मुञ्चामुकन्त्विति ।
मधुरन्तद्दिने दद्यादेवमब्दं समाचरेत् ॥
सौवर्णं शक्तितोनागं ततोदद्याद्द्विजोत्तमः ।
गां सवत्सान्ततोदद्यात् प्रीयतां नागराडिति ॥
यथा विभागङ्कुर्वीत कर्माणि प्राक्तनान्यपि ।
नागाद्विमोक्षणार्थन्तु प्रोक्तमप्यधिकन्त्विदम् ।
द्विजान् विमोचयित्वा तु सम्प्रीताः सन्तु पन्नगाः ॥

इति नागपूजाविधिः ।

अथ प्रोषितमृतदाहादिप्रयोगः ।

तत्र षट्त्रिंशन्मते ।

देशान्तरगताः केचिददृष्टा ये मृताः श्रुताः ।
कथन्तेषां क्रियाः कार्य्या दहनाद्याः सविस्तराः ॥

अत्र कालविशेषमाह वृद्धमनुः ।

प्रोषितस्य यदा कालो गतश्चेद्द्वादशाब्दिकः ।
प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकर्माणि कारयेत् ॥

भविष्योत्तरे ।

पितरि प्रोषिते तस्य न वार्त्ता नैव चागमः ।
ऊर्द्धं पञ्चदशाद्वर्षात् कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥
कुर्यात्तस्य तु संस्कारं संस्कारविधिना ततः ।
तदादीन्येव सर्वाणि प्रेतकर्माणि कारयेत् ॥

अत्र प्रतिरूपकरणमस्थ्नामलाभ एव वेदितव्यम्। तत्सद्भावे तु शास्त्रान्तरोक्तो विशेषः ।

तद्यथा ।

अत्र प्रोषितमृतस्य विशेषः कथ्यते। प्राग्दाहादग्निहोत्रं होतव्यं प्राचीनावीतिना संपरिस्तरणं तस्यैवाप्रदक्षिणं पर्य्युक्षणं न कुर्याद्दक्षिणेन उष्णभस्मनिरूहणं तत्राधिश्रयणं नावद्योतनावेक्षः दक्षिणेन उद्वासनं सक्तुनिधानं प्रेषरहितं सकृदुन्नयनं स्रुचः समिद्धारणं सव्यजानुनिपातनं समिदाधानं सकृत् सर्वप्रक्षेपः ततः कृष्णाजिनेऽस्थ्नां पुरुषाकृतिकरणं घृताभ्यञ्जनं ऊर्णाभिः प्रच्छादनं पूर्ववत् पात्रयोजनं सन्तापजाग्निभिर्दाहः। चतुर्थेऽह्नि सञ्चयनादि पूर्ववदिति ।

षट्त्रिंशन्मते ।

दाहस्तस्याऽस्थिनाशे तु ब्रह्मदर्भैः कृतस्य तु ।
उक्तं कात्यायनेनेदं प्रेताभावे मनीषिणा ॥
कुर्याद्दर्भमयम्प्रेतं कुशैस्त्रिशतषष्टिभिः ।
पलाशैर्वा समिद्भिस्तु सङ्ख्या चैवं प्रकीर्त्तिता ॥
प्रेताकारन्ततः कुर्याद्धस्तपादादिचिह्नितम् ।

अपेत इतिजप्त्वा वै दहेत विधिपूर्वकम् ॥

अत्र शिरोग्रीवादिप्रेतशरीरावयवभेदेन कुशादेः सङ्ख्याविभाग-माह यज्ञपार्श्वः ।

चत्वारिंशच्छिरःस्थाने ग्रीवायां च दशैव तु ।
उरःस्थाने शतन्दद्यात् षष्टिश्च जठरोदरे ॥
बाह्वोः स्थाने शतन्दद्याद्विंशतिर्जानु-जङ्घयोः ।
दद्याच्चत्वारि शिश्ने तु षड्दद्याद्वृषणद्वयोः ।
पादाङ्गुलीषु च दश कल्पयेदस्थिसङ्ग्रहं ॥

ऊर्णाभिः प्रच्छाद्य घृतेनाभ्यज्य पूर्ववत्पात्रयोजनं कृत्वा सन्ताप-जाग्निभिरेव दहेदिति ।

भविष्योत्तरे ।

शिरस्यशीत्यर्द्धन्दद्याद् ग्रीवायां तु दशैव तु ।
बाह्वोश्चैव शतन्दद्याद्विंशतिश्च तथोरसि ॥
उदरे विंशन्तिन्दद्यात् त्रिंशच्च कटिदेशयोः ।
ऊर्वोश्चैव शतन्दद्यात् त्रिंशच्च जानु-जङ्घयोः ।
पादाङ्गुलीषु च दश एषा च प्रेतकल्पना ॥

अत्र कृष्णाजिने कुशैः पुरुषाकृतिं कृत्वा पलाशवृन्तनिधानं तत्रैव सङ्ख्याविभाग इति मधुशर्ममिश्राः ।

भविष्योत्तरे ।

गृहस्थे प्रोषिते यस्तु कश्चिच्चेत् म्रियते गृहे ।
आशौचेऽपगते तत्र प्रारब्धे श्राद्धकर्म्मणि ॥
प्रत्यागतश्चेत् जानाति पूर्ववृत्तं गृहे तदा ।

अशौचं गृहिणस्तत्र तद्द्रव्यादेस्तदा भवेत् ॥
अपुत्रादिना यत्प्रारब्धं श्राद्धन्तत्तेन चाखिलम् ।
समापनीयन्तत्रापि गृही तिष्ठेत् सुदूरतः ॥

अनन्तरं यत्कर्तव्यं तदाह वृद्धमनुः ।

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्यौर्द्ध्वदेहिकम् ।
प्रायश्चित्तमसौ स्मार्त्तं कृत्वाग्नीनादधीत चेति ॥

प्रायश्चित्तमत्र जातकर्मादिविवाहान्तं पुनःसंस्करणं वेदितव्यम् ।

अत एवोक्तन्तेनैव ।

जीवन् यदि स आगच्छेद् घृतकुम्भे निमज्य तम् ।
उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

तथा ।

द्वादशाहं व्रतचर्या त्रिरात्रमथवास्य तु ।
स्नात्वोद्वहेत् ततोभार्यामन्यां वा तदभावतः ॥
अग्नीनाधाय विधिवद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेत् ।
तथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिङ्गत्वा तु तत्र तु ॥
इष्टिमायुष्मतीङ्कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूंस्ततः ।

'आयुष्मतीमिष्टिं' आयुःकामेष्टिमित्यर्थः ।

इति प्रोषितमृतदाहादिकर्मप्रयोगः ।

अथ सांवत्सरं श्राद्धं ब्रूते हेमाद्रिपण्डितः ।
खण्डिताशेषदोषोर्मिनिर्मलीकृतमानसः ॥

अथ सांवत्सरिकश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र कालाधिकारिदेवताः पूर्वमेव प्रतिपादिताः ।

आह लोगाक्षिः।

श्राद्धं कुर्य्यादवश्यन्तु प्रमीतपितृकः स्वयं।
इन्दुक्षये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च॥

स्वयङ्ग्रहणमादरार्थं न पुनः पुत्र-शिष्यवर्गादिनिवृत्त्यर्थं। अत्रा-वेतत्त इति मन्त्रेण यजमानस्य पित्रे ऋत्विगादिः पिण्डान् दद्यादिति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात्। एतच्च यजमानस्यासामर्थ्ये गुरु-तरकार्यान्तरव्यग्रत्वेन कालातिपत्तिविषये वा द्रष्टव्यम्।

जाबालिः।

उपरागसहस्राणि अमावास्यायुतानि च।
अक्षयन्तु भवेच्छ्राद्धं यस्तु दद्यान्मृतेऽहनि॥

अकरणे दोषमाह कार्ष्णाजिनिः।

ऊषरे तु यथा क्षिप्तं वीजं न प्रतिरोहति।
तथा च तद्भवेत्तेषां यन्न दत्तं मृताहनि॥

तेन मृताहे अवश्यं दातव्यमित्यभिप्रायः।

ब्रह्माण्डपुराणे।

संवत्सरे केचिदेकस्मै दानन्त्रिभ्यः परे जगुः।
अतः स्मृत्यविरोधेन निर्णयं श्रोतुमर्हथ॥

'एकस्मै दानमित्यनेन एकोद्दिष्टवत् सांवत्सरिकश्राद्धप्रयोग उक्तः। 'त्रिभ्य इत्यनेन पार्वणवदिति। एकोद्दिष्टविधायकानि तावद्वाक्यानि लिख्यन्ते। तत्राह यमः।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतः।
एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पित्रोरन्यत्र पार्वणं॥

व्यासः ।

सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रयं कार्य्यं वर्जयित्वा मृताहनि ॥
प्रतिसंवत्सरं यत्र मातापित्रोः प्रदीयते ।
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकञ्च निर्वपेत् ॥

गार्ग्यः ।

कृतेऽपि सहपिण्डत्वे गणसामान्यताङ्गते ।
प्रतिसंवत्सरं श्राद्धमेवास्यैव विधीयते ॥

लौगाक्षिरप्याह ।

सपिण्डीकरणात् पूर्वमेकोद्दिष्टं सुतः पितुः ।
ऊर्द्धञ्च पार्वणं कुर्य्यात् प्रत्यब्दमितरेण तु ॥

'इतरेण'त्येकोद्दिष्टविधानेनेत्यर्थः ।

शातातप आह ।

संक्रान्त्यावुपरागे च पर्वोत्सव-महालये ।
निर्वपेत्त्रीन् सुतः पिण्डानेकमेव क्षयेऽहनि ॥

आपस्तम्बः ।

एकस्य प्रथमं श्राद्धं अर्वागब्दाच्च मासिकं ।
प्रतिसंवत्सरञ्चैव शेषन्त्रिपुरुषं विदुः ॥

यमेन त्वेकोद्दिष्टं सांवत्सरिकं विधाय तस्याकरणे दोष उक्तः ।

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते यदि ।
अकृतं तद्विजानीयात् स मातृ-पितृघातकः ॥

अधुना पार्वणविधायकानि वचनानि लिख्यन्ते ।

तत्र शातातपः ।

प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात्परं ।
तत्र पार्व्वणवच्छ्राद्धं ज्ञेयमभ्युदयार्थिना ॥
ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया ।
न पृथक् पिण्डदानं तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।
प्रेतत्वाचेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणांस्तु ते ॥

यतश्चैवमत एव पुनराह ।

यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ।
विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥

पुलस्त्यः ।

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं यावत्पित्रोः सपिण्डनं ।
ततः सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं निवर्त्तते ॥

प्रजापतिरप्याह ।

असपिण्डीकृतान् प्रेतानेकोद्दिष्टेन वर्त्तयेत् ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं त्रिभिः सामान्यमुच्यते ॥

यतश्चैवमत एव धर्मः ।

पार्व्वणं पर्व्वकाले तु तथा कामार्थसम्पदा ।
वृद्धौ वृद्धिविधानेन एकस्य सह योजनात् ॥

इति प्रतिपाद्योर्द्धञ्च सपिण्डीकरणादेकोद्दिष्टं न सम्भवतीत्याह स एव ।

सन्नीतानां सदैकस्तु वर्त्तेत न कथञ्चन ।
सह संस्कारहेतुत्वात् पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥

एवं सपिण्डीकृतस्यैकोद्दिष्टं निराकृत्य मासिकाद्येको-

छागानुवादेन प्रत्यब्दं मृताहनि पार्वणमाह स एव ।

एकस्य प्रथमं श्राद्धमर्वागब्दाच्च मासिकम् ।
परं संनयनात्पित्रो र्मृताहन्यपि पार्वणं ॥

तथा ।

संनीतौ पितरौ येन पुत्रेण विधिसम्पदा ।
वृद्धावभ्युदितन्तस्य पार्वणं तदतोऽन्यथा ॥

अतो वृद्धिश्राद्धमुत्सृज्यान्यत्र सर्वदा सर्वत्र मृताहादिषु कृतसपिण्डीकरणस्य पितुः पार्वणमेव कर्त्तव्यमिति ।

तथा ।

देवत्वपदवीं नीतः पिता वै मन्त्रसम्पदा ।
प्रेतत्वं न पुनर्याति नीयमानोऽपि पुत्रकैः ॥
स्वतन्त्रा देवताः सर्वाः स्वतन्त्रा च सपिण्डता ।
भूयः पृथक्तत्करणशून्यं प्रेतनिवेशनम् ॥
उत्तमां गतिमास्थाय पितृ-देवर्षयो यथा ।
नेच्छन्ति कुगतिं यद्वत्प्रेता अप्येकशः कृताः ॥

पारस्करः ।

प्रेतम्पितृषु संनीय पिण्डदानार्घ्यदानयोः ।
उद्धृत्य नरकात्प्रेतं भूयस्तत्र न पातयेत् ॥

आह शम्भुः ।

सहपिण्डक्रियायान्तु विधिना सर्वकालिकम् ।
तत्सहत्वविलोपस्त्वात् सर्वत्रैव त्रिपौरुषम् ॥

अत एव जातूकर्ण्यः ।

अत ऊर्द्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।
सपिण्डीकरणान्तञ्च तत्प्रोक्तमिति मुद्गलैः ॥

तथा ।

ततः संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणे कृते ।
निराशाः पितरो यान्ति एकस्यावाहने कृते ॥

आवाहनञ्चाचामन्त्रकं विवर्ज्जितम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

राजन् संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणे कृते ।
निराशाः पितरोयान्ति एकस्यावाहने कृते ॥
एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं यावत्पित्रोः सपिण्डनम् ।
राजन् सपिण्डनादूर्द्धमेकोद्दिष्टं निवर्त्तते ॥
न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।
प्रेतानामिह सर्वेषां यो मन्त्रेषु नियोजितः ॥
प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः प्राप्तः पितृगणन्तु सः ।
च्यवते पितृलोकात्तु पृथक्पिण्डनियोजनात् ॥
परिणीता यथा योषिन्न गच्छेत्पैतृकङ्कुलम् ।
प्रेतोऽप्येवं महाराज संयुक्तः पितृभिः सदा(१) ॥
संवत्सरं भवेद्यावदेकोद्दिष्टञ्च तद्भवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु त्रिभिः सामान्यमुच्यते ॥
कृतार्थास्त्विह संवृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ।
ते गणा पितृलोकन्तु यथाह भगवान् शिवः ॥

(१) सहेति ग० ।

सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा ।
प्रतिसंवत्सरे विद्वानित्येवं विष्णुरब्रवीत् ॥

श्रुतिरपि । देवा वा असुरान् हत्वा पितृत्वं समविन्दत सर्वानवरुध्वाः[१] संहैवेति ब्रुवन् ये नः समानास्ते वः परस्यानुस्वम्भागं प्रतिगृह्णन्त्येवमेवाभूदिति ।

'ये नः समाना इति ये पितरोनोऽस्माकं समानाः सदृशास्तुल्याः सपिण्डीकृताः इत्यर्थः । ते देवास्ते पितरः वोयुष्माकं पश्चात् स्वम्भागं प्रतिगृह्णन्तीत्येवमेवाभूदिति । तेन सपिण्डीकरणादूर्द्धं यदा पितृभ्यो दातव्यं तदा पूर्वं देवेभ्योदत्त्वा प श्चात्पितृभ्य इत्यवगमात् प्रत्यब्दं मृताहनि पार्वणं श्राद्धं कर्त्तव्यमित्यध्यवसीयते, विशेषतोऽपि तत्र पार्वणविधिर्दृश्यते ।

आह जातूकर्ण्यः ।

पितुः पितृगणस्थस्य कुर्य्यात्पार्वणवत्सुतः ।
प्रत्यब्दं प्रतिमासञ्च विधिर्ज्ञेयः सनातनः ॥

'पितृगणस्थः' कृतसपिण्डीकरणः । 'सनातनः' आवश्यकः ।

शातातपः ।

सपिण्डीकरणङ्कृत्वा कुर्य्यात्पार्वणवत्सदा ।
प्रतिसंवत्सरं विद्वान् छागलेयोदितो विधिः ॥

जमदग्निः ।

देवतारहितं श्राद्धमुद्दिष्टमफलं यतः ।
अतः श्राद्धेषु सर्वत्र मृताहन्यपि पार्वणम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

---

(१) सन्तोऽवरुध्वा इति ख० ।

एकोद्दिष्टं प्रशंसन्ति केचिद्राजन् मृताहनि ।
केचित्तु पार्वणं राजन् प्रशंसन्ति मृताहनि ॥
कृत्वा तु पार्वणं श्राद्धमेकोद्दिष्टं न कारयेत् ।
कुर्वन्नरकमायाति विशेषाच्च मृताहनि ॥
प्रेतः प्रयोजितो वीर नियुक्तः पितृभिः सह ॥
न वर्त्तते क्षणमपि यथा मात्रा विना सुतः ॥
बालवत्स यथा मात्रा वियोज्य नरकं व्रजेत् ।
तथा प्रेतं नियोज्याशु एकोद्दिष्टेन मानवः ॥
अब्दमेकं प्रकुर्वीत एकोद्दिष्टं मृताहनि ।
ततः परन्तु संनीते पार्वणं स्यान्मृताहनि ॥
अत ऊर्द्धं न कुर्वीत एकोद्दिष्टं कदाचन ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं वर्षे वर्षे मृताहनि ॥
कर्त्तव्यं पार्वणं राजन् नैकोद्दिष्टं कदाचन ।
उदकुम्भश्च दातव्यो मृताहनि सदा तथा ॥

गार्ग्य आह ।

समाप्ते पितृभिः प्रेतं योजयेत् पितरं सुतः ।
तदादि पार्वणं श्राद्धं मृताहन्यपि नान्यथा ॥

श्रुतिरपि ।

मासि मास्यृतावृतौ प्रतिहेमन्त-ग्रीष्म-वर्षासु प्रतिसंवत्सरे च देवाश्च पितरश्च सहास्तामिति । विश्वेदेवाः पितृपितामहादयश्च श्राद्धभोक्तुं सह तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

सुमन्तुः ।

कर्त्तव्यं पार्वणं राजन् नैकोद्दिष्टं कदाचन ।
बहूनि अत्र वाक्यानि मुनिगीतानि वच्यते ॥
अल्पेतराणि राजेन्द्र एकोद्दिष्टं प्रचक्ष्यते ।
तस्माद्वचनसामर्थ्यात् पार्वणं स्यान्मृताहनीति ॥

'वचनसामर्थ्यात्' बहुतराणां वचनानां सामर्थ्यादित्यर्थः ।

अयमेवार्थो जैमिनिनाप्युक्तः ।

विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वं तदेवं वचनद्वैधे सति विषयव्यवस्था कर्त्तव्या ।

आह जाबालः ।

श्रुतिद्वैधन्तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।
स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥

तत्र तावत्पार्वणविधायकानि वाक्यान्यौरसपुत्रविषयाणि वेदितव्यानि ।

अत एव जमदग्निः ।

आपाद्य सहसपिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः ।
कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि ॥
पुत्राणामौरसः पुत्रः पुत्रमात्रास्तथापरे ।
पितुः पितृगणस्यस्य नित्यङ्कुर्यात् स पार्वणम् ॥

औरसग्रहणं क्षेत्रजस्याप्युपलक्षणम् ।

अत एव जाबालिः ।

औरस-क्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।
प्रत्यब्दमितरे कुर्युः एकोद्दिष्टं सुता दश ॥

सुमन्तुः ।

प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।
कुर्व्वातेऽन्ये सुताः कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥
पितुः पितृगणस्यस्य कुर्यातां दर्शवत्सुतौ ।
प्रत्यब्दं प्रतिमासञ्च विधिज्ञौ क्षेत्रजौरसौ ॥

'प्रत्यब्दं' मृताहनि, 'प्रतिमासं' दर्शादाविति। दर्शग्रहणाच पुत्रिकापुत्त्रस्यापि मातुर्मृताहनि पार्वणमेवावगम्यते तस्यौरसेन सह तुल्यत्वात् दशानामेवैकोद्दिष्टनियमाच ।

आह धर्मः ।

मृताहन्येकमुद्दिश्य सन्नीतानां द्विगोत्रिणः ।
पार्वणं तदतोऽन्यत्र यत्र यत्राधिकारतः ॥

सपिण्डीकरणात्पूर्वं मासि मासि मृताहन्येकमुद्दिश्य श्राद्धं पुत्त्रिकापुत्त्रेण कार्यं । सन्नीतानाङ्कृतसपिण्डीकरणानान्तु यथार्हे ततोऽन्यत्र सङ्क्रान्तिव्यतीपातादावपि पार्वणमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

शाट्यायनः ।

सहपिण्डक्रियायान्तु यः पुत्त्रोऽधिकृतः पितुः ।
स एव दर्शवच्छ्राद्धं विदधीत मृताहनि ॥

एतच्चौरसादिषु बहुष्वेव पुत्त्रेषु सत्सु द्रष्टव्यम्। बहुपुत्त्रेषु सत्स्वपि मुख्यतया औरसादीनामेव सपिण्डीकरणाधिकारात् ।

तदुक्तं गारुडपुराणे ।

मुख्य एव सुतः कुर्यात् सपिण्डीकरणं पितुः ।
औरसस्तु सुतोमुख्यस्तदृते क्षेत्रजस्तथा ॥

औरसादिभिरपि प्रत्यब्दं मृताह्नि पार्वणं साग्निभिरेव कर्त्तव्यम् । यत आह मनुः ।

न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।
न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥

'दर्शेन' दर्शोपलक्षितेन विधिना, वर्जितं श्राद्धं आहिताग्निना न कर्त्तव्यं किन्तु दर्शश्राद्धविधिनैव कर्त्तव्यमित्यर्थः । न तु दर्श-श्राद्धं विनाऽन्यच्छ्राद्धमेव न कर्त्तव्यमिति व्याख्येयं । तस्य क्षयाह-श्राद्धादेरप्यभावप्रसङ्गात् ।

यमोऽप्याह ।

श्राद्धक्रियैकताम्तेषु प्रशस्तान् मनुरब्रवीत् ।
न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥

मनुः ।

दक्षिणाग्नयश्च ये विप्रा ये चैकाग्नय एव च ।
तेषां सपिण्डनादूर्द्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अत्रैकोद्दिष्टं नेति सम्बधः ।

अत एव कार्ष्णाजिनिः ।

अग्निप्रधानं सर्वेषामनुष्ठानं गृहाश्रमे ।
तद्योगात्कृतसामर्थ्याः सर्वेचार्हन्ति पार्वणम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

वर्षे वर्षे तु कुर्य्याद्वै पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः ।
कुर्य्यादनग्निमान् वीर एकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

तस्मात्साग्निभिरौरस-क्षेत्रज-पुत्त्रिकापुत्त्रैः प्रत्यब्दं मृताहनि पार्वण-मेव कर्त्तव्यम् नैकोद्दिष्टमिति ।

यत्तु गार्ग्यवचनम् ।

प्रमीतपितृकः श्राद्धं पर्वकाले यथाविधि ।
मृताहनि यथारुच्या वृद्धावभ्युदिता क्रिया ॥

यथारुच्या पार्वणैकोद्दिष्टयोर्मध्ये विकल्पेनैकस्यानुष्ठानमिति, तन्निरग्निकौरस-क्षेत्रज-पुत्रिकापुत्रविषयम् ।

यत आह धर्मः ।

विधित्रितयमाम्नातं साग्नेर्नास्त्यग्निवर्जिते ।
एकोद्दिष्टविधानेन क्रिया तस्योच्यते न च ॥

असावेतत्त इति यजमानस्य पित्रे, असावेतत्त इति पितामहाय, असावेतत्त इति प्रपितामहायेत्येतद्विधित्रितयं । एतच्च साग्नेरेव, निरग्नेस्तु एकोद्दिष्टं पार्वणं वेति विकल्पः । तथापि येषां परम्परया पार्वणमेव क्रियते तैस्तदेव कर्त्तव्यं येषामेकोद्दिष्टमेव क्रियते तैरेकोद्दिष्टमेवेति ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गन्तं न गच्छन्न दुष्यति ॥

इति मनुवचनात् ।

तेन निरग्निकौरस-क्षेत्रज-पुत्रिकापुत्रैर्मृताहनि पार्वणं विकल्पेन कर्त्तव्यम् । साग्निकैस्तु पार्वणमेव अन्यैस्तु दत्तकादिभिर्दशभिः पुत्रैरेकोद्दिष्टमेवेति स्थितं ।

उक्तञ्च भविष्यत्पुराणे ।

निरग्नेरौरसस्योक्तमेकोद्दिष्टं मृताहनि ।
प्रत्यब्दं पार्वणं साग्नेरन्येषान्तु न पार्वणम् ॥

अन्येषां दत्तकादीनां दशविधानां ।

पुलस्त्यः ।

प्रत्यब्दमेतदेकस्य कुर्य्युः श्राद्धं सुता दश ।

अनग्निमानौरसस्य कुर्य्यात् साग्निस्तु पार्वणम् ॥

ननु च ।

पर्वकालो मृताहश्च यद्येकत्र द्वयम्भवेत् ।

पार्वणं तत्र कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

अमायां वाद्ययो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा भवेत् ।

पार्वणं तत्र कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

इति वचनात् ।

प्रेतपक्षे प्रमीतस्य पितुः कुर्वीत पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति वचनाच्च प्रेतपक्षामावास्याक्षयाहे एव साग्नीनामौरसपुत्राणां पार्वणविधिरस्तु न सर्वत्रेति उच्यते । निरग्निकानामौरसादीनां त्रयाणां प्रेतपक्षामावास्याक्षयाहे पार्वणमेभिर्वाक्यैर्नियम्यते ।

तथाहि ।

"नैकोद्दिष्टं कदाचनेत्यादिवाक्यशेषेणैकोद्दिष्टं निषिध्य पार्वणनियम एभिर्वाक्यैः क्रियते । एकोद्दिष्टप्राप्तिश्च निरग्निकानामेव न साग्निकानाम् । "न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मन इति वाक्येन तेषां पार्वणस्य नियतत्वात् । अतो निरग्निकानां पक्षप्राप्तं पार्वणं प्रेतपक्षामावास्याक्षयाहे नियम्यते । अत्रेदमेव कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टमिति ।

किञ्च ।

साग्नीनामौरसादीनां त्रयाणाममावास्याप्रेतपक्षक्षयाह एव पार्वणं नान्यत्रेति नियम्यमाने तेषां प्रेतपक्षामावास्याक्षयाहादन्यत्र क्षयाहे श्राद्धाभावप्रसङ्गः। तत्र पार्वणनियमादन्यत्रैकोद्दिष्टप्राप्तिरिति चेत् । न । "एकोद्दिष्टं सुता दशेति वाक्येन दत्तकादीनां दशविधानामेव तस्य नियमितत्वादिति । एतच्च सांवत्सरिकश्राद्धं पार्वणेतिकर्त्तव्यताकमपि पितृक्षयाहे पितृ-पितामह-प्रपितामहानां त्रयाणामेव कर्त्तव्यं न मातामहानामपि ।

आह सङ्ग्रहकारः ।

याज्ञवल्क्येन कालस्तु अमावास्यादिनोदितः ।
अविशेषेण पित्रस्य तथा मातामहस्य च ॥
युगपच्च स विज्ञेयो वचनाद्वक्ष्यमाणकात् ।
कालाभेदेन तन्त्रं स्याद्देशाभेदेन चैव हि ॥
तस्मात्तन्त्रविधानात्तु यौगपद्यं प्रतीयते ।
अमावास्यादिकालेषु मातामहसहक्रिया(१) ।
मृताहनि तु तद्भावान्न युज्येत पृथक्क्रिया(२) ॥

अस्यार्थः ।

"अमावास्याष्टकावृद्धिरित्यादिना याज्ञवल्क्यवचनेन पितृश्राद्धस्य मातामहश्राद्धस्य च सामान्येनामावास्यादिकाल उक्तः। स च

---

(१) कालैकत्वात्सहक्रियेति ग० ।

(२) सहक्रियेति ख० ।

युगपदनुष्ठीयमानयोः पितृश्राद्ध-मातामहश्राद्धयोरङ्गत्वेनावगन्तव्यः । "मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे वैश्वदेविकतन्त्रत्वाभिधानस्य युगपदनुष्ठीयमान एवोपपद्यमानत्वात् । अत एककाल एवानुष्ठीयमानत्वेनावगतयोः पैतृक-मातामहश्राद्धयोः समानतन्त्रता युज्यते । मृताहे तु प्रतिपुरुषमायुःप्रमाणभेदात् पितृ-मातामहत्रयाहभेदेन मातामहश्राद्धस्यापि पितृत्रयाहो न काल इतरन्निबन्धना समानतन्त्रता न युज्यते । नन्वनेनैव न्यायेन पितृ-पितामहत्रयाहभेदात् पितृत्रयाहे पितामहादीनां श्राद्धं न कर्त्तव्यं स्यात् । मैवं । "कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धमित्यतिदेशवचनात् पितामह-प्रपितामहयोरपि पितृत्रयाहे देवतात्वं । न च वाच्यं "दर्शवदित्यतिदेशवचनादेव "पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवमिति वचनाच्च मातामहादीनामपि देवतात्वमिति ।

आह व्यासः ।

दर्शवत्स्यात्त्रयोद्देशः सपिण्डीकरणे कृते ।

पारस्करः ।

पितुर्गतस्य देवत्वं औरसस्य त्रिपौरुषम् ।
सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव मृताहनि ॥

'देवत्वं गतस्य' सपिण्डीकरणेन पितृत्वं प्राप्तस्य, 'पितुः' त्रयाहनि 'औरसस्य' पुत्त्रस्य, 'त्रिपौरुषं' त्रिदेवत्यं, श्राद्धं कर्त्तव्यम् । 'अनेकगोत्राणां' भिन्नगोत्राणां दौहित्रादीनां, अनपत्यमातामहादिश्राद्धमेकोद्दिष्टमेवेत्यर्थः । तेन दर्शवदित्यतिदेशप्राप्ते षड्दैवत्ये त्रिपौरुषमिति पुनरभिधानात् पितृत्रयाहे मातामहादीनां परिसङ्ख्या

भवति। ननु यत् त्रिपुरुषं तदौरसस्येति त्रिपौरुषोद्देशेनौरसस्य नियन्त्रितस्य चोद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्मातामहादिपरिसङ्ख्या। मैवं। क्षयाहनि त्रिदैवत्यश्राद्धप्राप्त्यभावात्। "दर्शवत्क्षयाहयोद्देश इति वचनात् सपिण्डीकरणोत्तरकालं मृताहेऽपि सामान्येन त्रिदैवत्यप्राप्तिरिति चेत्। एवं तर्ह्यनेनैव मातामहादीनां परिसङ्ख्या भविष्यति। किञ्च। "औरसस्य त्रिपौरुषमित्यत्र त्रिग्रहणस्याविवक्षिते त्वद्वाक्यमेवानर्थकं स्यात्। न हि मृताहे पौरुषमपौरुषञ्च श्राद्धमस्ति येन पौरुषमौरसस्य अपौरुषमन्येषामित्येवं व्यवस्थापनार्थं वाक्यं भवेत्। अनेनैव च न्यायेन न सपत्नीकानामुद्देशः कार्य्यः। न च "स्वेन भर्त्रा समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते इत्यादिवचनात् पार्वणवत् सपत्नीकानामुद्देश इति वाच्यं।

यत आह व्यासः।

> अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरे तथा।
> अत्र मातुः पृथक्श्राद्धमन्यत्र पतिना सह॥

यद्यपि पितृसांवत्सरिकश्राद्धकालो मातृसांवत्सरिकश्राद्धकालश्च दैवादेक आपन्नस्तदापि पितृसांवत्सरिकश्राद्धे पित्रादीनां सपत्नीकानां उद्देशो न कर्त्तव्यः, इदन्तु मरणपौर्वापर्यानुसारेण तयोः सांवत्सरिकश्राद्धद्वयं तन्त्रेण क्षपणं कृत्वा निमन्त्रणादि द्विजविसर्जनान्तं पृथगेव कार्य्यं। यदा तु मरणपौर्वापर्यमज्ञातं तदा पूर्वं पितुः सांवत्सरिकं पश्चान्मातुरित्येवं श्राद्धद्वयं कार्य्यं पितुर्मुख्यत्वात्। एवमेव भ्रात्रादिसांवत्सरिकश्राद्धदिनैक्येऽपि ज्येष्ठादिक्रमेणानेकश्राद्धं कर्त्तव्यं। एतच्च सर्वञ्चकालसन्निपातप्रकरणे विस्तरेण प्रतिपादितं।

अन्वारोहणविषये तु दम्पतीश्राद्धप्रकारमाह लौगाक्षिः ।

मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धञ्च दम्पत्योरन्वारोहण एव तु ॥

'समासेन' सङ्क्षेपेण, पिण्डनिर्वपणम् ।

यथा द्विपितृकश्राद्धे द्वयोः पित्रोरमुकनाम्ने अमुकनाम्ने चेत्यूद्दिश्य एक एव पिण्डो दीयते तथेहाप्येकस्मिन् पिण्डे द्वयोर्माता-पित्रोरमुकायामुकायै चेत्युद्देशं कृत्वा एक एव पिण्डो देयः । एतच्च श्राद्धमनेकोद्देश्यशालित्वरूपाल्लिङ्गात् पार्वणधर्मकं । तेनात्र वैश्वदेविकं तन्त्रेण कार्य्यं । 'पृथक् नवश्राद्धञ्च दम्पत्योः' इति । नवश्राद्धं प्राग्दशाहात् नवश्राद्धदिनेषु क्रियमाणं श्राद्धं पृथक् पितु-र्मातुः कार्यम् ।

यत्तु गार्ग्येणोक्तम् ।

एकचित्यां समारूढ़ौ दम्पती निधनङ्गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनञ्च पृथक् पृथक् ॥

'ओदनं' ओदनपिण्डः । तत्तु नवश्राद्धविषयं न तु सांवत्सरिक-विषयमपीति न पूर्ववचनविरोधः ।

यत्तु भृगुणोक्तं ।

या समारोहणं कुर्य्याद्भर्त्तुश्चित्यां पतिव्रता ।

तां मृताहनि संप्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ।

प्रत्यब्दञ्च नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेत् ॥

तदेषां दत्तकादीनामेकोद्दिष्टविधानेन मातापित्रोः सांवत्स-रिकश्राद्धं विहितं तद्विषयं नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेदित्यस्या-

यमर्थः। मातापित्रोर्मृताहैक्ये मात्रा चैकचित्यामन्वारोहणे कृते पितुर्नवश्राद्धं मातुर्नवश्राद्धं चैककालमेकपाकेन प्राधान्यात् पूर्वाङ्गकलापं कृत्वा प्रथमं पित्रे पश्चान्मात्रे च श्राद्धं कृत्वा पाश्चात्याङ्गकलापञ्च तन्त्रेण कुर्यादिति। अनेकमातृभिरेकचित्यामन्वारोहणे कृते पितुरनन्तरं मात्रान्मातुस्तदनन्तरमुपमातुरित्येवं ज्येष्ठादिक्रमेण नवश्राद्धं कुर्यादिति मातुः सांवत्सरिकश्राद्धमिति।

सांवत्सरिकश्राद्धप्रकारो विष्णुधर्मोत्तरे।

प्रतिसंवत्सरं कार्य्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियः।
मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम्॥

यद्वत्पुरुषाणां समन्त्रकं श्राद्धं तद्वद्द्विजातिस्त्रीणां कृतविवाहानां समन्त्रकमेव श्राद्धमिति।

आह मरीचिः।

स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धं तथा शूद्रास्य तस्य च।
प्राग्द्विजातेर्व्रतादेशात्ते च कुर्य्युस्तथैव तत्॥

अमन्त्रकमिति वैदिकमन्त्रोच्चारणरहितं। अमन्त्रकमित्यनेन नाम-गोत्रोच्चारणमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रापि "स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारीत्यादिना भर्तृगोत्रेण दातव्यमिति प्रतीयते। "पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रत इत्यादिना पितृगोत्रेणैवेति। तदेवं विप्रतिपत्तावासुरादिविवाहपरिणीतायाः पुत्रिकाकरणेन प्रत्तायास्च पितृगोत्रेणैव, ब्राह्मादिविवाहपरिणीतायास्तु भर्तृगोत्रेणेति व्यवस्था। तच्च कृतविवाहस्त्रीश्राद्धविषयं। अपरिणीतानां संस्कारहीनतया वैदिकमन्त्रानुच्चारणयोग्यत्वात्। "ते च कुर्य्युस्तथैव तदिति ते

पारम्भवकरणादयः। प्रागप्रताश्च द्विजातयः असंस्कृतत्वात् संस्कृता-नामपि पितृ-पितृव्यादीनाममन्त्रकं श्राद्धमर्हन्तीति।

अत्रैकोद्दिष्ट-पार्वणव्यवस्थामाह कात्यायनः।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् पुत्त्रः पित्रे सदा द्विजः।
तथैव मातुः कर्त्तव्यं पार्वणं वान्यदेव वा॥

'अन्यत्' एकोद्दिष्टं। यत्तु तेनैवोक्तं। "पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैव त्विति, तत्पितृव्यादिसमभिव्याहारान्मातृसपत्नीपरं वेदितव्यं।

अपुत्त्राणां सांवत्सरिकश्राद्धमाहापस्तम्बः।

अपुत्त्रा ये मृता केचित् स्त्रियोवा पुरुषाश्च ये।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्॥
मित्त्र-बन्धु-सपिण्डेभ्यः स्त्री-कुमारीभ्य एव च।
दद्याद्वै मासिकं श्राद्धं सांवत्सरमतोऽन्यथा॥

प्रचेताः।

सपिण्डीकरणादूर्द्धं एकोद्दिष्टं विधीयते।
अपुत्त्राणाञ्च सर्वेषामपत्नीनां तथैव च॥

'अपत्नीनां' अकृतविवाहानां।

अत्रिः।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्त्राय स्वामिने मातुलाय च।
पितृव्यगुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्॥

जातूकर्ण्यः।

पितृव्यभ्रातृमातॄणामपुत्त्राणां तथैव च।
मातामहस्यापुत्त्रस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेदिति॥

अवश्यकर्त्तव्यताविद्योतनार्थं सन्न्यासिनां तु क्षयाहे सर्व्वैरपि सुतैः पार्वणमेव कर्त्तव्यमित्याह प्रचेताः ।

एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति चिदण्डग्रहणादिह ।
सपिण्डीकरणाभावात् पार्वणं तस्य सर्वदा ॥

शातातपः ।

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियां ।
न कुर्यात् पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥

अतः सर्वदा यतेः क्षयाहे सर्वपुत्त्रैः पार्वणमेव कर्त्तव्यम् नैकोद्दिष्टमिति ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे श्राद्धकल्पे सांवत्सरिकश्राद्धप्रयोगो
नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः।

श्राद्धे त्वापरपक्षिके विधिममुं विश्वोपकारव्रती
सर्वश्रीकरणेश्वरः सुकृतिनामग्रेसरो भाषते।
हेमाद्रिः परिपाकनिर्मलरसप्रस्यन्दिवाग्वैभवः
कर्णाभ्यर्णसुरस्रुसारघरसासारैर्गिराङ्गुम्फनैः॥

अथ भाद्रपदापरपक्षश्राद्धप्रयोगः।

तत्र यदि तावत्पाकब्राह्मणशरीरसामर्थ्यादिसर्वोपपत्तिर्भवति तदा साग्न्यनग्नि-विधवा-ब्रह्मचारिप्रभृतयः सर्वे प्रतिपत्प्रभृति प्रतिदिनं चतुर्दशीवर्जममावास्यापर्यन्तं सर्वेषां कुर्युः। चतुर्दशान्तु शस्त्रहतस्यैव। यदा पुनः पाकाद्यनुपपत्तिस्तदा एकस्मिन्नपि दिने सर्वेषामवश्यं कुर्युः "शाकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेदितिवचनात्। भाद्रपदाप[illegible]ख्यमुख्यकालासम्भवे दीपोत्सवपञ्चदश्यां कर्त्तव्यमित्येतद्भाद्रपदापरपक्षकालप्रकरणे प्रतिपादितं। एतच्च श्राद्धं नवदैवत्यं कर्त्तव्यम्।

आह धर्मः।

महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च।
नवदैवत्यमत्र स्याच्छेषं षाट्पौरुषं विदुः॥

'शेषं' षोडशश्राद्धादिव्यतिरिक्तं श्राद्धं।

आह कात्यायनः।

कर्षूसमन्वितं मुक्ता तथाद्यं श्राद्धषोडशम् ।
प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

कर्षूशब्देन सपिण्डीकरणमुच्यते । नवदैवत्यता चात्रैवं एकः पितृवर्गः । द्वितीयो मातृवर्गः । तृतीयोमातामहवर्गः इति । मातामहवर्गे च स्त्रीणां सहैवोद्देशो न पृथक् ।

तथाच कर्मप्रदीपः ।

न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।
स्वभर्तृपिण्डमात्रेभ्यस्तृप्तिरासां प्रकीर्त्तिता ।

छागलेयः ।

चयाहे केवलाः कार्या वृद्धावादौ प्रकीर्त्तिताः ।
सर्वत्रैव हि मध्यस्था नान्याः कार्य्यास्तु मातरः ॥

सर्वत्र महालयेऽन्वष्टका-गयाश्राद्धे च मध्य एव निवेशः ।

सत्यव्रतः ।

पितॄणां प्रथमं दानं मातॄणां तदनन्तरं ।
ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्यात्मु तस्य च ॥

उशनाः ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातॄणां यः प्रयच्छति ।
श्राद्धं वा पिण्डदानं वा नरकं स तु गच्छति ॥

जाबालः ।

अन्ते निवेशयेद्यस्तु मातृः श्राद्धेषु मानवः ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितृभ्यः प्रथमं दद्यान्मातृभ्यस्तदनन्तरं ।
ततोमातामहेभ्यश्चेत्यन्वष्टक्ये क्रमः स्मृतः ॥

चतुर्विंशतिमते ।

त्रयाहं वर्जयित्वा तु स्त्रीणां नास्ति पृथग्विधिः ।
केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्श्राद्धं द्विजोत्तमाः ॥
आचार्य्य-गुरु-शिष्येभ्यः सखि-ज्ञातिभ्य एव च ।
सर्वेभ्यश्च पितृभ्यश्च तत्पत्नीभ्यस्तथैव च ।
पिण्डानेभ्यः सदा दद्यात् पृथगभाद्रपदे द्विजः ॥

अत्र पार्व्वणैकोद्दिष्टव्यवस्थामाह जातूकर्ण्यः ।

सपिण्डीकरणादूर्द्धं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् ।
पितृव्य-भ्रातृ-मातॄणामेकोद्दिष्टं सदैव हि ॥

अत्र पार्व्वणैकोद्दिष्टयोः पौर्वापर्य्यनियममाह मरीचिः ।

यद्येकत्र भवेयातामेकोद्दिष्टञ्च पार्व्वणम् ।
पार्व्वणञ्चाभिनिर्व्वर्त्त्य एकोद्दिष्टं समापयेत् ॥

अत्र तन्त्रेणैव पाकः कर्त्तव्यः ।

तथाचात्रिः ।

बहूना वाथवा द्वाभ्यां श्राद्धं चेत् स्यात्समेऽहनि ।
तन्त्रेण श्रपणङ्कृत्वा पृथक्श्राद्धानि कारयेत् ॥

पुलस्त्यः ।

महालये गयाश्राद्धे गतास्तूनां त्रयेऽहनि ।
तन्त्रेण श्रपणङ्कृत्वा श्राद्धङ्कुर्य्यात् पृथक् पृथक् ॥

एतच्च भाद्रपदकृष्णपक्षप्रतिपत्प्रभृतिषु, चतुर्दशीवर्जममावास्या-

पर्यन्तासु तिथिषु प्रत्यहमशक्तौ तन्मध्य एव यथासम्भवं नवदैवत्यं पार्वणविधानेन पितृव्यादीनामपुत्त्राणामन्येषां चैकोद्दिष्टविधानेन तन्त्रेण पाकङ्कृत्वा पृथक्पृथगपरपक्षश्राद्धं कर्त्तव्यमिति स्थितं ।

इदानीं कृष्णपक्ष एव कासुचित्तिथिषु श्राद्धप्रयोगविशेष उच्यते । तत्र तावत्पञ्चमीश्राद्धं बौधायनसूत्रे ।

पुत्त्रार्थं पञ्चमीश्राद्धं करिष्ये तदर्थं पुण्याहं वाचयिष्ये इति सङ्कल्प्य पुण्याहं वाचयित्वा पुण्याहदेवताग्निः प्रीयतामित्युक्त्वा पुण्याहं वाचयेत् । एतच्च मार्गशीर्षमासमारभ्य कुर्य्यात् । विच्छिन्नाग्निसन्धानं कृत्वा अग्निमुखमारभ्य प्रणीतान्तं कृत्वा दक्षिणेनाग्निं स्वधापात्रं स्थापयेत् । आमागन्तु पितरो देवयानात् तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्म्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वध एहि पितृनिमाल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधा नमः । मधुवाता ऋतायते इति तिसृभिः सोमस्य त्विषिरसि निरस्तं न मुच्यैः शिरः । शन्नोदेवीरभिष्टय इत्येतैः स्वधां मिश्रीकृत्य गन्ध-पुष्पाद्यतैः पितृभ्यो नमः । पितामहेभ्यो नमः । प्रपितामहेभ्यो नम इत्यर्चयित्वा दर्भैः प्रच्छादयेत् । भोजनस्थाने अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचा पितृषदः ये क्षयन्ति पृथिवीमनु अन्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रैषां गतं मन इत्यद्भिरेवोक्षति उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्तेनोऽवतु पितरोहवेषु पितृनावाहयति आयात पितरः सोम्यः गम्भीरैः पथिभिः पूर्व्वैः प्रजामस्मभ्यं ददते रयिञ्च दीर्घायुत्वञ्च शतं शारदश्चेति द्वौ देवौ कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः कर्त्तव्य इति कृत्वा वस्त्रालङ्कार-भोजनन्दत्वा गन्ध पुष्प-धूप-दीपांश्च पित्रर्थे त्रयाणां

ब्राह्मणानां पदप्रक्षालनं कृत्वा पितृभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः इति स्वधान्दत्त्वा वस्त्र-भोजन-गन्ध-पुष्प-धूपादिभिः अर्चयित्वा पितॄननुज्ञाप्याग्नौ करिष्यामीति सङ्कल्प्य आज्यसंस्कारं कृत्वा स्रुक्संमार्जनं विधाय परिधीन् स्थापयित्वा इध्मानभ्यज्येध्मं निधाय परिषेचनं कृत्वाघारावाघारयति, स्रुक्तोऽवहवतस्त आग्नाः आनोभद्राः विरूपाक्षमाविरूपाक्षमहं या तिरश्ची संराधन्यै प्रसाधन्यै व्याहृतयश्चेति हुत्वा प्राचीनावीतीयाः प्राचीरन्तर्दधे ऋतुभिर्यन्मे माता यद्वः क्रव्यादिति पञ्च हुत्वाहुतीर्हुत्वा चरुन्त्रिधा कृत्वा सोमाय पितृमते शुष्मिणे जुहुमोहविर्वाजिनीदजुषस्व नः स्वाहा हव्यं देवेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति एकेन भागेन जुहोति, द्वितीये भागेऽवदाय अङ्गिरस्वन्तमूतये यमं पितृमन्तमाहुः वैवस्वतेदमहिनः स्वाहा हव्यं देवेभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति तृतीये भागेऽवदाय अग्नये कव्यवाहनपितृन्यक्षि ऋतावृधः प्रचेतेभ्यो वह हव्यं पितृभ्यश्च स्वाहा हव्यं देवेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति त्रयं हुत्वा एतैरेव मन्त्रैस्त्रिभिरपूपाहुतित्रयं कुर्य्यात्। पितृभोजनार्थं पक्केऽन्ने तिलान् मिश्रयित्वा तर्पणमन्त्रैर्विंशत्याहुतीः कृत्वा अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमः स्वाहेत्यग्नौ दक्षिणपूर्वभागे होमङ्कृत्वा शेषमन्नञ्चहुतशेषञ्च पितृत्वेन क्लृप्तान् ब्राह्मणान् भोजयेत्। भोजनारम्भे अन्नं स्पृष्ट्वा जपेत् पृथिवीसमन्तस्य तेऽग्निरुपद्रष्टा ऋचस्ते महिमा शुनस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं पितामहानामन्तरिक्षं समन्तस्य ते पुरुष श्रोता यजूंषि महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं पितामहपात्रं स्पृष्ट्वा द्यौः सम-

न्तस्य ते आदित्योऽनुख्याता सामानि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं ॐभूर्भुवः स्व इति अन्नमङ्गुष्ठेन स्पर्शयित्वा पितृभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नम इति दद्यादमृतोपस्तरणमसि प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहोदानाय स्वाहा समानाय स्वाहेति पञ्चाहुतीर्यजमानो जपति ब्रह्मणि चात्मामृतत्वाय सर्वैः कामैस्तर्पयतेत्युक्त्वा अमृतापिधानमसि भोजनान्ते उदकमन्नञ्च गृहीत्वा भूमौ विकिरेत्। ये अग्निदग्धा ये जीवा ये त्वदग्धाः कुले मम। भूमौ दत्तेन तृप्यन्तां तृप्ता यान्तु पराङ्गतिं इति तिलोदकं गृहीत्वा तृप्यध्वमिति तृप्तेभ्यः स्वधां दत्त्वा भुक्तिदक्षिणामपि ब्राह्मणान् प्रदक्षिणीकृत्य विसर्जयेत्। दक्षिणेनाग्निं चतुर्विंशतिपिण्डान् पितृभ्यः स्वधा नम इत्यारभ्य सर्वाभ्यः स्वधा नम इति दद्यात्। चरुशेषेण तिस्र आहुतीः कुर्याद्यन्मे माता यन्मे पितामही यन्मे प्रपितामहीतिजपादि प्रतिपद्यते, परिषेचनान्तं कृत्वा संवत्सरादर्वाक् पुत्त्रं लभते सत्यमित्याह भगवान् बौधायनः।

अथाष्टकाहोमः।

बौधायनसूत्रे।

अथाष्टकाहोमस्तैषे मास्यपरपक्षस्याष्टम्यां क्रियेत एवं माघ-फाल्गुने यदि वा विहृतो यदि वा समस्त उपरिष्टान्मासे पौर्णमास्यामपरपक्षसप्तम्यामष्टम्यां नवम्यां इति क्रियते यदि वाष्टम्यामेव श्वः करिष्यामीति ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् योनि-गोत्र-श्रुत-वृत्तसम्पन्नानसम्बद्धानित्येके कामं सम्बद्धानपि श्रुत-वृत्तसम्पन्नान् श्रुतवृत्तयोनिभिः स्वधा

निधीयत इत्युपदिशन्ति तान् श्मश्रुकर्माभ्यञ्जन-स्नानादिभिर्यथोपपादं सम्पूज्य स्वयमाप्लुत्य शुचौ समे देशे देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याप्रणीताभ्यः कृत्वा बर्हिरादाय मांसमुपाकरोति पितृभ्यः स्वाहा पितामहेभ्यः स्वाहा प्रपितामहेभ्यो जुष्टामुपाकरोमीति तूष्णीमित्येकेऽथैनामद्भिः प्रोक्षति पितृभ्यः स्वाहा पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः जुष्टां प्रोक्षामीति तूष्णीमित्येके मामन्त्रैव प्रतीचीनशिरसं दक्षिणपदं संज्ञपयन्ति तथैव संज्ञप्ताद्भिरभिषेकं प्राणानाप्याययति तूष्णीं वपामुत्खिद्य हृदयमुद्धरेति प्रक्षानानि चावदानानि तान्येतेष्वेव शूले पूपन्निक्षिप्यैतस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयति प्रथमं मांसं चोदनञ्चापूपान् श्रपयति अन्यांश्च विशेषान् सर्वं सिद्धं समानीय युग्मान् ब्राह्मणान् सुप्रक्षालितपादान् अप आचमय्य सदर्भोपक्लृप्तेष्वासनेषु प्राङ्मुखानुपवेशयन्त्युदङ्मुखान् वा यदि प्राङ्मुखान् दक्षिणापवर्गान् यद्युदङ्मुखाः प्रागपवर्गाः प्राप्नोतु भवानिति प्राप्नवानिति इतरे प्रत्याहुः अथैतान्यवमिश्रा आपः प्रतिग्राहयत्यमुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै स्वधा नम इति त्रिभिस्तिलोदकमेके समामनन्ति पुरोऽन्नं द्विस्तिलोदकं दद्यात् शुक्लवत्सु चतुर्थीयमथैतान्वस्त्र-गन्ध-धूप-दीप-माल्यैर्यथोपपादं सम्पूज्य पृच्छत्युध्रियतामग्नौ च क्रियतामिति काममुध्रियतां काममग्नौ क्रियतामितीतरे प्रत्याहुः । अपिचाग्नौ करिष्यामीति कुरुष्वेति प्रत्याहुः। अथाभ्यनुज्ञातः परिधानप्रभृत्यग्निमुखान् कृत्वा श्रुतायां वपायां पञ्च स्रुवाहुतीर्जुहोतीति वा पुरस्ताद्व्याख्यातं त्रेधा वपां विच्छिद्यौदुम्बर्या दर्व्या जुहोतीति तत्पुरस्ताद्व्याख्यातमथाष्टकाहोमान् जुहोतीयमेव सा या प्रथमा विधौच्छदित्यष्टौ पञ्चदशीये पुष्टये पूर्वतरामपश्यन्नित्येकां संवत्सरस्य

प्रतिमामित्येकान्त्वा: समूदशापूपमष्टधा विच्छिद्य चौण्यवदानानि वपाया:कल्पेन कृत्वाथेतराणि ब्राह्मणेभ्योऽच तान्यवदानानीडासु प्रच्छिद्यौदनं मांसं पूपमित्याज्येन समदायुत्यौदुम्बर्य्या दर्व्यापिधानं जुहोति पितृभ्य: स्वधा नम: स्वाहा पितामहेभ्य: स्वधा नम: स्वाहा प्रपितामहेभ्य: स्वधा नम: स्वाहा मातृभ्य: स्वधा नम स्वाहा पितामहीभ्य: स्वधा नम: स्वाहा प्रपितामहीभ्य: स्वधा नम: स्वाहा मातामहेभ्य: स्वधा नम: स्वाहा मातु: पितामहेभ्य: स्वधा नम: स्वाहा मातु: प्रपितामहेभ्य: स्वधा नम: स्वाहा मातामहीभ्य: स्वधा नम: स्वाहा मातु: पितामहीभ्य: स्वधा नम: स्वाहा मातु: प्रपितामहीभ्य: स्वधा नम: स्वाहा आचार्य्येभ्य: स्वधा नम: स्वाहा आचार्यपत्नीभ्य: स्वधा नम: स्वाहा गुरुभ्य: स्वधा नम: स्वाहा गुरुपत्नीभ्य: स्वधा नम: स्वाहा सखिभ्य: स्वधा नम: स्वाहा सखिपत्नीभ्य: स्वधा नम: स्वाहा ज्ञातिभ्य: स्वधा नम: स्वाहा ज्ञातिपत्नीभ्य: स्वधा नम: स्वाहेति अमात्येभ्य: स्वधा नम: स्वाहा अमात्यपत्नीभ्य: स्वधा नम: स्वाहा सर्वेभ्य: स्वधा नम: स्वाहा सर्वाभ्य: स्वधा नम: स्वाहा अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नम: स्वाहेति दक्षिणार्द्धे पूर्व्वार्द्धे मांसौदनं पात्रेषु उद्धृत्य विशेषानुपसिच्याज्यशेषेण संसृज्य दर्भेषु सादयित्वा दर्भै: प्रच्छाद्याभिमृशति पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे जुहोमि ब्राह्मणानाञ्चाभिधावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि पितॄणां पितामहानां प्रपितामहानां जुष्टा अमुत्रामुष्मिन् लोक इत्यथैतानि ब्राह्मणेभ्य: उपनिक्षिप्य ब्राह्मणस्याङ्गुष्ठेनानखेन उद्दिशत्यमुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै स्वधा नम इति भुञ्जानान् समीक्ष्यते प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमीति पञ्चब्राह्मणीर्जपित्वा

आत्मामृतत्वायेत्यात्मानञ्च वात ऊर्द्धं निरीक्ष्यते द्युलोका हि पितर इति विज्ञायते सर्वैः कामैस्तर्पयन् स्वधायुक्तानि ब्राह्मणानि श्रावयेत्। रक्षोघ्नानि नैर्ऋतानि च तृप्तानप आचम्याग्रयेष्वन्नशेषान् सम्प्रकिरति, येऽग्निदग्धा जाता जीवा ये च दग्धाः कुले मम भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु पराङ्गतिमिति सङ्क्षालनान्यपकीर्य्य दक्षिणाभिधास्यति सुवर्ण-हिरण्य-मणि-वस्त्र-लोह-भूमि-भाण्डैर्गवाश्वाजाविहस्तिभिश्च यथोपपादमक्षयं वाचयित्वा उपसङ्गृह्य स्वधां वाचयित्वाच्छाद्य प्रसाद्य प्रदक्षिणीकृत्य शेषमनुज्ञाप्य तेनैव पथेन गत्वान्नशेषं निवेदयेत् यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यात्तैस्त्वभ्यनुज्ञातो दक्षिणेनाग्निं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य्य तेष्वन्नशेषैः पिण्डान् ददाति पितृभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः सर्वाभ्यः स्वधा नम इत्यथैतान् सङ्क्षालनेन त्रिः परिषिञ्चति, ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन् तृप्यत तृप्यत तृप्यतेतिजपप्रभृतिषिद्धमाधेनुवरप्रदानादाचमनेऽग्निमुखे चाभिश्रावणे चोपसङ्ग्रहणे पश्चाद्धोमे च यज्ञोपवीतमेव श्वोभूते मांसशेषेणैवमेव यदि त्र्यहमथ यदि गां न लभते मेषमजं वा लभते आरण्येन च मांसेन यथोपपन्नखड्ग-मृग-महिष-वराह-वृष-शश-रोहित-शार्ङ्ग-तित्तिरि-कपोतकपिञ्जल-वार्ध्रीणसादिना तिल-मधुसंसृष्टं मत्स्यव्रातपललैः क्षीरौदनेन वा यूषोदनेन वा यद्भवत्यामैर्मूल-फलैः प्रदानमात्रं हिरण्येन वा दानमपि गोग्रासमाहरेदपि वानूचानेभ्य उदकुम्भानाहरेदपि वा श्राद्धमन्त्रानधयीतापि वारण्येऽग्निना कक्षमुपोषेदेषाष्टकेति न त्वेवानष्टकः स्यात् । एवमेव मासि मासि श्राद्धमपरपक्षश्राद्धस्यान्यतमेऽहनि क्रियते ।

अथान्वष्टकाश्राद्धं विष्णुधर्म्मोत्तरे।

अन्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्य्यं तथैव च।
अष्टकाविधिना कृत्वा क्रमेणैतासु पञ्चकं॥
माघे राजन् पितामह्यै विश्वेदेवपुरःसरं।
पिण्डनिर्वपणं कार्य्यं तस्यान्तु पितृवन्नृप।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु तत्र कर्म निबोध मे॥
प्रादेशमात्रा राजेन्द्र चतुरङ्गुलमायता।
तावदेव समुत्सेधा षट्कर्षूस्तत्र कारयेत्॥

छन्दोगानां कर्षूत्रयं कर्त्तव्यं।

आह गोभिलः।

तिस्रः कर्षूः खानयेत् प्रादेशमात्राश्चतुरङ्गुलखाता इति अन्येषान्तु यथास्वगृह्यं व्यवस्था।

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

प्रत्येकं कर्षूमूलेषु परिस्तीर्य्य हुताशनं।
अग्नीषोम-यमानाञ्च यागं कृत्वा यथा पुरा॥
कर्षूत्रयस्य मूले तु पुरुषाणान्तु कारयेत्।
पिण्डनिर्वपणं प्राग्वदेकैकस्मिन् यथाविधि॥
कर्षूभिस्त्रितयन्तत्र क्षीरात्ताभ्यः प्रपूरयेत्॥
कर्षूत्रितयमूले च स्त्रीणां निर्वपणं भवेत्।
दध्ना मांसेन पयसा कर्षूणाञ्चैव पूरणं॥
अन्नोदकविमिश्रेण कार्य्यं मनुजपुङ्गव।
भवतीभ्यो भवत्वेतदक्षय्यं परिकीर्त्तितं॥

विष्णुः ।

अष्टकासु दैवपूर्वं शाक-मांसापूपैः श्राद्धं कृत्वान्वष्टकासु च वक्षौ कृत्वा देवपूर्वमेवापि च मात्रे पितामह्यै च पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणाभिस्ताभ्यर्च्यानुव्रज्य विसर्ज्जयेत् ततः षट्कर्षूः कुर्य्यात् । तन्मूले च प्रागग्न्युपसमाधानं कृत्वा कृत्वा च पिण्डत्रयनिर्वपणं प्रत्यैकस्मिन् कर्षूमूले कुर्य्यात् । कर्षूत्रयेषु कर्षूणां मूलत्रये स्त्रीणां पुरुषकर्षूत्रयं सान्नेनोदकेनापूरयेत् । स्त्रीकर्षूत्रयं सान्नेन पयसा दध्रा मांसेन पयसा प्रत्येकं कर्षूत्रयं पूरयित्वा जपेदेतद्भवतीभ्योऽस्तु चाक्षयं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

आमश्राद्धेषु काम्येषु कृत्वा प्रथमपञ्चकं ।
मध्यमं पञ्चकं कृत्वा शुक्रश्राद्धेषु संयतः ॥
अमावास्यासु सर्वासु कृत्वा चोत्तमपञ्चकं ।
कृत्वा च पञ्चकान्येतान्यष्टकात्रितयं क्रमात् ।
अन्वष्टकासु च तथा भोजयेत् प्रयतो द्विजान् ॥

त्रयोदशीश्राद्धे तु पित्रादित्रयस्य मातामहादित्रयस्य चेत्येवं षण्णां पार्वणविधानेन कर्त्तव्यमिति तत्सर्व्वमपरपक्षश्राद्धकालप्रकरणप्रतिपादितं ।

अथ चतुर्दशीश्राद्धप्रयोगः ।

प्रचेताः ।

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै ।
एकोद्दिष्टं सुतैः कार्य्यं चतुर्द्दश्यां महालय इति ॥

अयमभिसन्धिः, 'समलमागतस्य' सपिण्डीकृतस्य, 'महालये' भाद्रपदापरपक्षचतुर्दश्यां, शस्त्रहतस्यैव नान्यस्येति नियम्यते । न पुनः शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यामेवेति अतश्च क्षयाहादौ शस्त्रहतस्यापि यथा-प्राप्तमेव श्राद्धं कर्त्तव्यं । यदा चतुर्दश्यां शस्त्रहतः पिता जननी वा तदा क्षयाहनिमित्तं पार्वणं विनिवर्त्त्यापरपक्षनिमित्तं शस्त्रहतस्यैको-द्दिष्टमपि कर्त्तव्यमेवेति ।

अत्रापरपक्षश्राद्धानुकल्प उक्तो ब्रह्मपुराणे ।

पयोमूल-फलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा ।
सर्वाधीनः प्रवासी वा निर्द्धनो वापि मानवः ।
मनसा भावशुद्धेन श्राद्धं दद्यात्तिलोदकं ॥

इति भाद्रपदापरपक्षश्राद्धप्रयोगः ।

अथ दौहित्रप्रतिपच्छ्राद्धप्रयोगः ।

तच्चापरपक्षामावास्योत्तरप्रतिपद्येव कर्त्तव्यं । ननु "दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपक्षिकं । न जीवत्पितृकः कुर्य्यात्तिलैस्तर्पणमेव च" इति जीवत्पितृकस्यापरपक्षश्राद्धनिषेधात् कथमिति चेत्, शिष्टसमाचारादिति चेत् इति ब्रूमः । यद्यपरपक्षनिमित्तं दौहित्रस्य श्राद्धं निषिद्धं तर्हि प्रतिपद्यपि क्रियमाणं तन्निषिद्धमिति । उच्यते ।

कन्यागते सवितरि पितरोयान्ति वै सुतान् ।
शून्या प्रेतपुरी सर्वा यावद्वृश्चिकदर्शनमिति ॥

अत्र कन्यागतस्यापि श्राद्धनिमित्तत्वात् दौहित्रैस्तन्निमित्तमेव

श्राद्धं कर्त्तव्यं नापरपक्षनिमित्तमिति। एतच्च शिष्टाचारानुसारात् पार्वणविधानेन कर्त्तव्यमिति मधुशर्ममिश्राः ।

इति दौहित्रप्रतिपच्छ्राद्धप्रयोगः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे श्राद्धकल्पे अपरपक्षश्राद्धप्रयोगः ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथ सन्न्यासाङ्गश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र सन्न्यासमधिकृत्य बौधायनसूत्रे ।

आदावग्निमान् पार्वणविधिनाष्टौ श्राद्धानि कुर्य्यात् । अनग्निमानेकोद्दिष्टविधिना दैवमात्रार्षक-दिव्यपित्र्य-मातृक-मानुषभौतिकान्यष्टौ श्राद्धान्यात्मनश्चान्ते कुर्य्यात् ।

तथा ।

अथ सन्न्यासविधिं व्याख्यास्यामः । तत्र सन्न्याससङ्कल्पपूर्वमष्टम्या आरभ्य श्राद्धादिकं कुर्य्यात् । पौर्णमास्याममावास्यायां वा देवश्राद्धं ऋषिश्राद्धन्दिव्यश्राद्धं मानुषश्राद्धं भूतश्राद्धं पितृश्राद्धं मातृश्राद्धं आत्मनः श्राद्धञ्चेति । देवश्राद्धे देवतात्रयं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः । ऋषिश्राद्धे देवतात्रयं देवर्षि-ब्रह्मर्षि-राजर्षयः । दिव्यश्राद्धे देवतात्रयं वसु-रुद्रादित्याः । मनुष्यश्राद्धे देवतात्रयं सनक-सनन्दन-सनातनाः । भूतश्राद्धे देवतात्रयं पृथिव्यादीनि भूतानि चक्षुरादीनि करणानि चतुर्विधो भूतग्रामः । पितृश्राद्धे देवतात्रयं पितृ-पितामह-प्रपितामहाः मातामह-मातुः पितामह-मातुः प्रपितामहाश्च । मातृश्राद्धे देवतात्रयं मातृ-पितामही-प्रपितामह्यः । आत्मनः श्राद्धे देवतात्रयं आत्म-पितृ-पितामहः ।

अथातः शौनकप्रोक्तं सन्न्यासविधिं व्याख्यास्यामः । पूर्वेद्युर्नान्दीमुखं श्राद्धं कुर्य्यात् । देवर्षि-दिव्य-मनुष्य-भूत-पितृ-मात्रात्मनश्च पृथक्-पिण्डदानैर्युग्मैर्ब्राह्मणैः पिण्डोदकं कुर्य्यात् । देवश्राद्धे देवतात्रयं

ब्रह्मविष्णुमाहेशानाः पिण्डत्रयं दद्यात्। ऋषिश्राद्धे देवतात्रयं देवर्षि-ब्रह्मर्षि-मनुष्यर्षयः पिण्डत्रयं दद्यात् । दिव्यश्राद्धे देवतात्रयं वसु-रुद्रा-दित्याः पिण्डत्रयं दद्यात्। मनुष्यश्राद्धे देवतात्रयं सनक-सनन्दन-सनातनाः पिण्डत्रयं दद्यात् । भूतश्राद्धे पृथिव्यादीनि भूतानि पिण्डत्रयन्दद्यात् । मातृश्राद्धे देवतात्रयं मातृ-पितामही-प्रपितामह्यः पिण्डत्रयं दद्यात्। आत्मश्राद्धे देवतात्रयं आत्म-पितृ-पितामहाः पिण्डत्रयं दद्यात्। नाम-गोत्रसम्बन्धात् पिण्डोदकं दद्यात्। अनन्तरं पुण्याहं वाचयेत् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे श्राद्धकल्पे सन्न्यासाङ्गश्राद्धप्रयोगप्रकरणम्
समाप्तम् ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ जीवच्छ्राद्धप्रयोगः ।

आदित्यपुराणे ।

देश-काल-धन-श्राद्धाव्यवसायसमुच्छ्रये ।
जीवते वाथ जीवाय दद्याच्छ्राद्धं स्वयं नरः ॥

वाशब्दाच्छ्राद्धकर्त्तन्तराभावे स्वयमेव स्वस्य श्राद्धं कर्त्तव्यमिति ।

तथा ।

कृतोपवासः सुस्नातस्त्रयोदश्यां समाहितः ।
कर्त्तारमथ भोक्तारं विष्णुं सर्वेश्वरं यजेत् ॥
जले स्थलेऽम्बरे मूर्त्तौ कलशे पुस्करे रवौ ।
चन्द्रार्क-गुरु-गो-विप्र-माता-पितृषु सर्वगम् ॥
सदक्षिणास्तु सतिलास्तिस्रस्तु जलधे नवः ।
निवेदयेत् पितृभ्यश्च तदग्रेषु समाहितः ॥

एवं सम्पूज्य पितुरुद्देशेन तिस्रोजलधेनूर्दद्यात् ।

तत्र मन्त्रानाह ।

सोमाय त्वा पितृमते स्वधानम इति स्मरन् ।
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्मरन् ॥
दक्षिणे तु निदध्याच्च तृतीयां दक्षिणामुखां ।
यमायाङ्गिरसे चाथ स्वधा नम इति स्मरन् ॥
तयोर्मध्ये तु निक्षिप्य विप्रान् पश्चोपवेशयेत् ।

प्रथमामुत्तरतः द्वितीयां दक्षिणतः तृतीयां मध्ये निक्षिपे-
दित्यर्थः ।

आवाहनादिना पूर्वं विश्वान् देवान् प्रपूज्य च ।
अहं वसुभ्यस्त्वा विप्र रुद्रेभ्यस्त्वामहन्ततः ।
सूर्य्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामीति तान् वदेत् ॥
आवाहनादिकं सर्वं कुर्य्याच्च पितृकर्मवत् ।
सौम्यधेनुस्ततोदेया वासवाय द्विजाय तु ॥
आग्नेयी चाथ रौद्राय याम्या सूर्य्यद्विजाय तु ।
विश्वेभ्यश्चाथ देवेभ्यस्तैलपात्रं निवेदयेत् ॥

'वासवाय' वस्वुद्देशेनोपवेशिताय ।

एवमुत्तरत्रापि ।

स्वस्त्युदकमक्षय्यं जलन्दत्त्वा च तान् द्विजान् ।
विसर्जयेत् स्मरन् विष्णुं देवमष्टाक्षरं विभुम् ।
ततः कामकुलेशानं निशि नारायणं स्मरेत् ॥

एवं कृष्णत्रयोदश्यामेतत्सर्वं विधाय द्वितीयेऽहनि यत्कर्त्तव्यं
तदाह ।

चतुर्दश्यां ततो गच्छेद्यथाप्राप्तां सरिद्वराम् ।
पूर्व्वेण विप्रः सौम्येन राजा वैश्योऽपरेण च ।
दक्षिणेन तथा शूद्रो मार्गेण विकिरन् यवान् ॥

'सौम्येन' उत्तरेण, यवान् 'विकिरन्' प्रक्षिपन्, गच्छेदित्यर्थः ।

वस्त्राणि लोहखण्डांश्च जीवन्त इति संस्मरेत् ।

तत्र गत्वा यत्कर्त्तव्यं तदाह ।

दक्षिणाभिमुखो वह्निं ज्वालयेत्तच च स्वयम् ।

पश्चाग्रता कुशैर्ब्राह्मीं कृत्वा प्रतिकृतिन्दहेत् ॥

स्वयमित्यन्यनिवृत्त्यर्थं । 'प्रतिकृतिः' हस्त-पादाद्यवयवा आकृतिः ।

कृत्वा श्माशानिकं होचं पुर्णाहुत्या तमेव हि ।

अयमर्थः ।

उत्पन्नाग्निश्चेत् पृष्ठोदिवीतिपचेणाग्निमाधाय स्वगृह्योक्तविधिना पूर्णाहुतिं विधायाग्निप्रदानमन्त्रेणाज्यं हुत्वा प्रतिकृतिन्दहेत् ।

अकृताग्निपरिग्रहश्चेदेतत्कुर्यादित्याह ।

निरग्निरथवा भूमिं यमं रुद्रञ्च संस्मरन् ।

हुत्वा प्राधानिके स्थाने पश्चाद्दाहापयेच्च ताम् ॥

पृष्ठोदिविपचमाह कात्यायनः ।

अन्वग्निरितिमन्त्रेण ग्रामाग्निन्तु समाहरेत् ।

पृष्ठोदिवीति चादध्यात् सावित्र्या ज्वालयेदथ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यन्तु विश्वानीति स्मृतोऽपरः ।

'ग्रामाग्निः' लौकिकाग्निः । स च श्रोत्रियागारादानेयः । 'आदध्यात्' प्रणयेत् ।

अपयेच्चापरे वह्नौ मुद्गमिश्रञ्चरुन्ततः ।

तिल-तण्डुलमिश्रन्तु द्वितीयं सपवित्रकम् ॥

अपरग्रहणं यच प्रतिकृतिदाहः कृतस्ततोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः । तस्माच्चरुश्रपणार्थं पूर्वेण प्रकारेणाग्निमुत्पादयेत् । 'सपवित्रकमिति सपवित्रकरस्तण्डुलावपनं श्टताभिचारणञ्च ।

अपणानन्तरं कर्त्तव्यमाह ।

मधु-क्षीर-घृताम्भोभिः पूरयेत् कर्षुकात्रयम् ।
तदुपान्ते तु स-मुद्गपात्राणि त्रीणि पूरयेत् ॥
ॐ पृथिव्यै नमस्तुभ्यमिति चैकं निवेदयेत् ।
ॐ यमाय नमस्तेति द्वितीयं तदनन्तरं ॥
ॐ नमस्ताय रुद्राय श्मशानपतये तथा ।
ततो दीप्तं समिद्धाग्निं भूमौ प्रक्षतिदारुकं ॥
क्रव्यादमग्निं तप्तायै भूम्यै नम इति स्मरन् ।
क्षीराक्तं जलकुम्भन्तु विकिरेत्तत्प्रशान्तये ॥
नाभिमात्रं ततस्तोयं प्रविश्य यमदिङ्मुखः ।
सप्तभ्यो यमसंज्ञेभ्यो दद्यात्सप्त जलाञ्जलीन् ॥
यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वप्राणहराय च ॥
स्वधाकार-नमस्कार-प्रणवैः सह सप्तधा ।
ॐनमस्ताय रुद्राय श्मशानपतये स्मरन् ॥
लाजोदकाभ्यां पूर्णन्तु कुम्भञ्च विकिरेद्भुवि ।
याम्योन्मुखेषु दर्भेषु प्रदद्याचावनेजनम् ॥
स्वधायै च स्वधाक्तपितृद्रोनम इति स्मरन् ।
अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकम् ॥
सूक्ष्मदेहैष ते पिण्डस्त्वर्घ्य-पुष्प-सुगन्धिमान् ।
धूपोदीपो बलिर्वाथ स्वर्ग्यैषा तुभ्यमक्षया ॥
दशपिण्डांस्ततोदत्त्वा विष्णोः सौम्यमुखान् स्मरेत् ।
निरम्भणस्तु तत्तोयं नाभिमात्रं प्रविश्य च ॥

प्रक्षिपेत् पूर्णकुम्भन्तु जलमध्ये पृथक् पृथक्।
प्रदद्यात्पञ्चपञ्चाशत् कुम्भांश्चाथ जलाञ्जलीन्॥
द्वारोपान्ते गृहे वाथ क्षीरन्तोयञ्च निक्षिपेत्।
जीवाच स्नाहि दुग्धञ्च पिबेदञ्चाप्यनुस्मरन्॥
याम्योन्मुखेषु दर्भेषु स्वपेत्पश्चादुदङ्मुखः।
अमावास्यायां कुर्याच्च जीवच्छ्राद्धमतःपरम्॥
घृतान्न-मांस-दधिभिः[१] पूरयेत् कर्षुकात्रयम्।
कुर्याच्च मासिकं मासि सपिण्डीकरणं ततः॥
अशौचान्ते ततः सर्वमात्मनो वा परस्य वा।
कुर्यादस्थिरतां ज्ञात्वा भक्त्यारोग्यधनायुषाम्॥

अथ बौधायनोक्तजीवच्छ्राद्धप्रयोगः।

जीवच्छ्राद्धविधिं व्याख्यास्यामोयस्त्वात्मनः श्रेयः समिच्छति अपरपक्षे त्रयोदशीमुपेत्य तस्मिन्नहनि सम्भारानुपकल्पयेत्। और्द्ध्वदेहिके मृतानां वस्त्रषट्कं सौवर्णसूचितं अङ्कुशं नवपाशाणं स्कन्धरजं पलाशवृन्दं कृष्णाजिनमौदुम्बरीमिध्मासन्दीङ्कलशादीत्यपि तस्मिन्नेवाहनि श्वोभूते स्नात्वा मध्याह्ने जले स्थित्वा उपर्य्येवोत्थाय पुण्याहं स्वस्त्ययनमिति वाचयित्वा वस्त्राङ्गुलीयक-दक्षिणां दद्यात्तैरेव पायसं दक्षिणामुखोऽश्नीयादथ स्वगृह्योक्तविधिनाग्निमुपसमाधाय स परिस्तीर्य्याघारावाज्यभागाविष्ट्वा स्रुचा तिस्र आज्याहुतीरग्निमुखान् हुत्वा पक्वान्नेन जुहोति, चत्वारि शृङ्गेति, पुरोऽनुवाक्यामनूच्य तत्सवितुर्वरेण्यमिति याज्यया जुहोति ये च पुरोऽनुवाक्यामनूच्य

---

(१) घृतान्न-मांस-दधिभिरिति ख०।

वसूनीति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य या तिरश्चीं निपद्यतेयमिति याज्यया जुहोति । अथाज्याहुतीरुपजुहोति पौरुषेण सूक्तेनाष्टादशर्चेन घृतं हुत्वा गायत्र्याष्टसहस्रमष्टाविंशतिं वा जुहुयात् । स्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्ध-माधेनुवरप्रदानाद्दार्ध्ये एकशिरसमास्ते न चतुष्पथं दत्त्वा सूचिसङ्कुलां स्कन्धां रज्जुमिति कृष्णतनवः भूः स्वाहेति दत्त्वा प्रीयन्तां यमकिङ्क-राद्य इति वाचयित्वा व्रीहिषु कलशं सादयेत्तन्तुना परिवेष्ट्य जलपूर्णां पुरुषाकृतिं कृत्वा त्रीणि शीर्षे मुखे त्रीणि ग्रीवाया-मेकविंशतिः शरीरे चतुष्टयं वाङ्कोर्द्धे द्वे लिङ्गस्यैकं पादयोः पञ्च पञ्चेति प्रीतोऽस्तु भगवान् यमकिङ्कर इति आसन्दीं कृत्वा पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य पलाशवृन्तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा कलशपुरुषे प्राणा-नभिनिवेश्य वन्तशरीरे देहमभिनिवेश्य मध्ये स्वपेत् । उदिते सूर्ये कलशैर्देहं स्वयं सेचयेत् । पौरुषेण सूक्तेन पञ्चगव्येन शुद्धोदकेन सायाह्ने सतिलमन्नं सर्पिषाश्नीयात् । ब्राह्मणानपि यमकिङ्कररूपत्वे भोजयेत् । चतुर्थां यन्तदाह उदक-पिण्डं त्वामुकगोत्राय मरुतो-मत्मपिण्डममुष्मिन् स्वधेति नमस्कारान्तं कृत्वा समापयेत् । नचाशौचं दशाहं स्यात्स्वस्य मन्त्राकृतेर्न विद्यते । एकादश्यामेकोद्दिष्टमिति प्रतिपद्यतामप्युदाहरन्त्यापत्तौ स्त्री च शूद्रस्य यन्त्रैर्दग्धां स्वकां तनुं दहेन्मध्याह्ने जले स्थित्वा न च क्रियाः सर्वाः कुर्यादित्येवहि श्रुतिः । स्त्रीणां तूष्णीं समन्त्रकं वा मासि मास्येवं संवत्सरादूर्द्धं प्रतिसंवत्सरमा-द्वादशाब्दात्ततो निवृत्तिः, यदा स्वयं न शक्नुयात्तदा पुत्रादयः कुर्युः अमुकगोत्रायामुष्मा इति शेषं समापयेत् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

जीवन्नेवात्मनः श्राद्धं कुर्य्यादन्येषु सत्स्वपि ।
यथाविधि प्रवृत्त्याशु सपिण्डीकरणादृते ॥

इति तस्योक्तकारणेन विलम्बयेत् । यतोऽनित्यं जीवितमिति शेषं समापयेदित्याह भगवान् बौधायनः ।

लिङ्गपुराणे ।

जीवच्छ्राद्धविधिं वक्ष्ये समासाच्छ्रुतिसम्मतम् ।
मुनये देवदेवेन कथितं ब्रह्मणा पुरा ॥
विशिष्टाय वशिष्ठाय भार्गवाय च साम्प्रतम् ।
शृण्वन्तु सर्वभावेन सर्वसिद्धिकरम्परम् ॥
श्राद्धमार्गक्रमं साक्षात् श्राद्धार्हाणामपि क्रमम् ।
विशेषमपि वक्ष्यामि जीवच्छ्राद्धेषु यः स्मृतः ॥
पर्वते वा नदीतीरे वने देवालयेऽपिवा ।
जीवच्छ्राद्धं प्रकर्त्तव्यं मृत्युकाले प्रयत्नतः ॥
जीवच्छ्राद्धे कृते जीवो जीवन्नेव विमुच्यते ।
कर्म कुर्वन्नकुर्वन् वा अज्ञानो ज्ञानवानपि ॥
श्रोत्रियोऽश्रोत्रियोवापि ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपिवा ।
वैश्योवा नात्र सन्देहो योगमार्गरतोयथा ॥
परीक्ष्य भूमिं विधिना गन्ध-वर्ण-रसादिभिः ।
स्वल्पमुद्धृत्य यत्नेन स्थण्डिलं सैकतं शुचि ॥
मध्यतो हस्तमात्रेण कुण्डञ्चैवाग्रतः शुभम् ।
स्थण्डिलं वा प्रकर्त्तव्यं इषुमात्रं पुनः पुनः ।
उपलिप्य विधानेन चोल्लिख्याग्निं निधाय च ।

अन्वाधानं यथाशाखं परिसमूह्य सर्वतः ॥
परिस्तीर्य्य स्वशाखोक्तं पारम्पर्य्यक्रमागतम् ।
समाप्याग्निमुखं सर्वं मन्त्रैरेतैर्यथाक्रमम् ॥
सम्पूज्य स्थण्डिले वह्निं होमयेत्समिदादिभिः ।
आदौ कृत्वा समिद्धोमं चरुणा च पृथक् पृथक् ॥
घृतेन च पृथक्पात्रे शोभितेन पृथक् पृथक् ।
जुहुयादात्मनोद्धृत्य तत्र भूतानि सर्वतः ॥

ॐभूः ब्रह्मणे नमः । ॐभूः ब्रह्मणे स्वाहा । ॐभुवः विष्णवे नमः । ॐभुवः विष्णवे स्वाहा । ॐस्वः रुद्राय नमः । ॐस्वः रुद्राय स्वाहा । ॐमहः ईश्वराय नमः । ॐमहः ईश्वराय स्वाहा । ॐजनः प्रकृतये नमः । ॐजनः प्रकृतये स्वाहा । ॐतपः पुद्गलाय नमः । ॐतपः पुद्गलाय स्वाहा । ॐऋतं पुरुषाय नमः । ॐऋतं पुरुषाय स्वाहा । ॐसत्यं शिवाय नमः । ॐसत्यं शिवाय स्वाहा । ॐसर्वधरां मे गोपाय घ्राणे गन्धं सर्वाय देवाय भूर्नमः । ॐसर्वधरां मे गोपाय घ्राणे गन्धं सर्वाय देवाय भूः स्वाहा । ॐसर्वधरां मे गोपाय घ्राणे गन्धं सर्वस्य देवस्य पत्न्यै भूर्नमः । ॐसर्वधरां मे गोपाय घ्राणे गन्धं सर्वस्य देवस्य पत्न्यै भूः स्वाहा । ॐभवजलं मे गोपाय जिह्वायां रसम्भवाय देवाय भुवो नमः । ॐभवजलं मे गोपाय जिह्वायां रसम्भवाय देवाय भुवः स्वाहा । भवजलं मे गोपाय जिह्वायां रसम्भवस्य देवस्य पत्न्यै भुवो नमः । भवजलं मे गोपाय जिह्वायां रसम्भवस्य पत्न्यै भुवः स्वाहा । रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं रुद्राय देवाय स्वर्नमः । रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूप-

रुद्राय देवाय स्वः स्वाहा। रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं रुद्रस्य देवस्य पत्न्यै स्वर्नमः। रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं रुद्रस्य देवस्य पत्न्यै स्वः स्वाहा। उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पर्शं उग्राय देवाय महोनमः। उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पर्शं उग्राय देवाय महः स्वाहा। उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पर्शं उग्रस्य देवस्य पत्न्यै महो नमः। उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पर्शं उग्रस्य देवस्य पत्न्यै महः स्वाहा। भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दभीमाय देवाय जनो नमः। भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दभीमाय देवाय जनः स्वाहा। भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दं भीमस्य देवस्य पत्न्यै तपो नमः। भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दं भीमस्य देवस्य पत्न्यै तपः स्वाहा। ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशाय देवाय तपो नमः। ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशाय देवाय तपः स्वाहा। ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशस्य देवस्य पत्न्यै तपो नमः। ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशस्य देवस्य पत्न्यै तपः स्वाहा। महादेव सत्यं मे गोपाय श्रद्धान्धर्मं महादेवाय ऋतं नमः। महादेव सत्यं मे गोपाय श्रद्धान्धर्मं महादेवाय ऋतं स्वाहा। महादेव सत्यं मे गोपाय श्रद्धान्धर्मं महादेवस्य पत्न्यै ऋतं नमः। महादेव सत्यं मे गोपाय श्रद्धान्धर्मं महादेवस्य पत्न्यै ऋतं स्वाहा। ॐपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतये देवाय सत्यं नमः। ॐपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतये देवाय सत्यं स्वाहा। ॐपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतेर्देवस्य पत्न्यै सत्यं नमः। ॐपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपते देवस्य

पत्न्यै सत्यं स्वाहा। ॐ शिवाय सत्यं नमः। ॐ शिवाय सत्यं स्वाहा।

एवं शिवादि होतव्यं विरिञ्चान्तञ्च पूर्ववत् ।
विरिञ्चान्तं पुरा प्रोक्तं सृष्टिमार्गेण सुव्रताः ॥
पुनः पशुपतेः पत्नीं तथा पशुपतिं क्रमात् ।
संपूज्य पूर्ववन्मन्त्रैर्होतव्यं वै क्रमेण च ।
सर्वान्तमाज्यं पूर्वञ्च समिदन्तं समाहितः ॥

ॐ सर्वं धरां मे छिन्धि प्राणोगन्धं छिन्धि मेऽघं जहि भूः स्वाहा। भूर्भुवः स्वाहा ।

एवं पृथक् पृथक् हुत्वा केवलेन घृतेन च ।
सहस्रं वा तदर्द्धं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा ॥
विधायैवं घृतेनैव शतमष्टोत्तरं पृथक् ।
प्राणादिभ्यश्च जुहुयात् घृतेनैव तु केवलम् ॥

ॐ प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा। प्राणाधिपतये रुद्राय वृषान्तकाय स्वाहा। भूः स्वाहा। भुवः स्वाहा। स्वः स्वाहा। भूर्भुवः स्वः स्वाहा।

एवं क्रमेण जुहुयात् यथोक्तञ्च यथाक्रमम् ।
सप्तमेऽहनि विप्रेन्द्रान् श्राद्धार्हान् विप्र भोजयेत् ॥
सर्वेषाञ्चैव विप्राणां वस्त्राभरणसंयुतम् ।
वाहनं शयनञ्चांस्यमासनादि च भाजनम् ॥
हैमं वा राजतं धेनु-तिलक्षेत्रञ्च वै गृहम् ।
दासी-दासगणश्चैव दातव्यो दक्षिणा अपि ॥
पिण्डञ्च पूर्ववद्देयं पृथगुक्तप्रकारतः ।

ब्राह्मणानां सहस्रञ्च भोजयेच्च सदक्षिणम् ॥
एकं वा योगनिरतं ब्रह्मनिष्ठं जितेन्द्रियम् ।
व्यहञ्चैव तु रुद्रस्य महाचरुनिवेदनम् ॥
विशेषमेतत्कथितमशेषं श्राद्धचोदितम् ।
मृते कुर्य्यान्न कुर्य्याद्वा जीवन्मुक्तो यतः स्वयम् ।
नित्य-नैमित्तिकादीनि कुर्य्याद्वा सन्त्यजेत वा ॥
बान्धवेऽपि मृते तस्य नैवाशौचं न विद्यते ।
सूतकञ्च न सन्देहः स्नानमात्रेण शुध्यति ॥
पश्चाज्जाते कुमारे च स्वक्षेत्रे वात्मनोयदि ।
तस्य सर्वं प्रकर्त्तव्यं पुत्त्रोऽपि ब्रह्मविद्भवेत् ॥
कन्यका यदि सञ्जाता पश्चात्तस्य महात्मनः ।
एकवर्णाथ वाप्यन्या सवर्णा सा च सुव्रता ॥
भवत्येव न सन्देहः तस्य स्वान्वयजा अपि ।
मुच्यन्ते नात्र सन्देहः पितरो नरकादपि ।
मुच्यन्ते सर्वकर्माणः[१] मातृतः पितरस्तथा ॥
कालङ्गते द्विजे भूमौ खनेद्वापि दहेत वा ।
पुत्त्रस्त्वयराशेषं वा कृत्वा दोषो न विद्यते ॥
कर्मणा चोत्तरेणैव गतिरस्य महात्मनः ।
ब्रह्मणा कथितं सर्वं मुनीनां भावितात्मनाम् ॥
पुरा सनत्कुमाराग्राच्छुतञ्चैव नियोगतः ।

---

(१) कर्म्मणा तेनेति ग० ।

एतद्वः कथितं सर्वं घृणया तेन धीमता ॥
कृष्णद्वैपायनायैव कथितं ब्रह्मसूनुना ।
प्रसादात्तस्य देवस्य वेदव्यासस्य धीमतः ॥
ज्ञातं मया कृतञ्चैव नियोगादेव तस्य तु ।
एतद्वः कथितं सर्वं रहस्यं सर्वसिद्धिदम् ।
नैव दुष्टाय दातव्यं न चाभक्ताय सुव्रत ॥

अस्य लिङ्गपुराणस्य व्याख्या वक्ष्यत इति सूतः ओत्हन् प्रत्याह, 'श्राद्धमार्गे' जीवच्छ्राद्धाद्यधिकारे, 'क्रमं' प्रकारं विशेषदेशकालादिरूपं, 'मृत्युकाले' मरणकाले समासन्ने, 'जीवन्नेवेति' सत्त्वशुद्धिद्वारेण तत्त्वज्ञानलाभान्मुच्यत एवेत्यर्थः, 'अग्रत इति मध्ये स्थण्डिलादिभ्योऽर्चार्चनार्थात् प्राग्दिशि(१), कुण्डं स्थण्डिलान्तरं वा होमार्थं कार्य्यं, 'एतैर्वक्ष्यमाणैर्ब्रह्मादिमन्त्रैः स्थण्डिले ब्रह्मादीन् संपूज्य तैरेवाग्नौ समिदादीन् जुहुयात्, 'आत्मनोद्धृत्येति आत्मस्थानि तत्त्वानि भूतानि च तत्तन्मन्त्रप्रकाशितान्येकशः समुद्धृत्य पृथक्कृतानीव भावयित्वा ततोदेवतामुद्दिश्य जुहुयात्, ततस्तत्तत्त्वं शुद्धं भावयेत् । अत्र नमोऽन्तः पूजायां स्वाहान्तो होमे मन्त्रः । तत्र ब्रह्मादित्रिप्रथमाष्टके तत्तद्देवानां पूजा-होमौ तथा सर्वादिपशुपत्यन्तानां सपत्नीकानां धरादितत्त्वयुक्तानाञ्च पूजा-होमौ । एवं सृष्टिक्रमेण द्वि-चतुर्विंशतिमन्त्रानुक्त्वा संहारे तद्वैपरीत्यप्रदर्शनार्थं प्रथमाष्टकप्रान्त मन्त्रमाद्यत्वेनोदाहरति, 'ॐ शिवाय सत्यमित्यादि । 'एवमिति सृष्टि-

---

(१) मध्यस्थण्डिलादेवार्चनात् प्राग्दिशीति ख० ।

क्रमेण प्रागुक्तविरिञ्च्यादि-शिवान्तदेवताष्टकमन्त्रेषु पुनः संहारक्रमेणाग्निं शिवाय सत्यं स्वाहेत्यादि ब्रह्मणे स्वाहेत्यन्तं, तथा पशुपतिपत्न्यादिसर्वान्तं उक्तक्रमेण संपूज्य घृत-चरु-समित्क्रमात् प्रत्येकं होतव्यं। ॐसर्वेत्यादि केवलाज्यहोममन्त्रस्तत्र सर्वं धरामिति वाक्यत्रयान्ते भुवः स्वाहेति तृतीयः, भूर्भुवः स्वः स्वाहेति चतुर्थोमन्त्रः। ‘एवं पृथक् पृथगिति, तथा शिवस्य पत्नीत्येते चत्वारोमन्त्रा ऊह्याः। एवं भव जलं मे छिन्धि जिह्वायां रसं भव मेऽघं जहि भूःस्वाहेत्यादिभिरूहितैश्चतुर्भिर्मन्त्रैर्होमः। तथा विरजमन्त्रैश्च तथा प्राणे निविष्ट(१) इत्यादिषण्मन्त्रैश्च श्राद्धोक्तः स्वष्टह्योक्तः पितृ-पितामह-प्रपितामहाद्युद्देशे होमश्च। एवं सप्ताहं प्रत्यहं कृत्वा सप्तमे दिने भुवादितत्तद्देवतोद्देशात् विप्रानभ्यर्च्य सर्वादिभ्योऽष्टौ पिण्डा देयाः। एवं कृते जीवच्छ्राद्धे स्वबान्धवे मृते नाशौचं न सूतकं। एवं तस्मादुत्पन्नः पुत्रोऽपि पित्रादिजातकर्मादिना संस्कार्य्यः स च ज्ञानी भवेत्। एवं दुहिता च। तथाचैवमन्ते योगिनो जायन्ते इति।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे श्राद्धकल्पे जीवच्छ्राद्धप्रयोगप्रकरणम्
समाप्तम्।

---

(१) उभयत्रैव ‘प्राणे निविष्ट इत्यत्र ‘प्राणैर्निविष्ट इति ख० पुस्तकपाठः।

श्राद्धकल्पप्रशंसा ।

मत्स्यपुराणे ।

एतावदुक्तं तव भूमिपाल
श्राद्धस्य कल्पं मुनिसम्प्रदिष्टं ।
पापापहं पुण्यविवर्द्धनञ्च
लोके तु मुख्यत्वकरन्तथैव ॥

सत्पुण्याङ्कुरितेषु यस्य गहनारम्भोऽङ्घ्रिपेषु क्वचि-
न्नासीत्कोऽप्यत्रकेशिता स्पृशति यं लेशेन केनापि न ।
तेन श्रीकरणेश्वरेण रचितो हेमाद्रिणायं महा-
ग्रन्थः श्राद्धनिबन्धशब्दविषयो मुष्णातु मोहं सतां ॥

इति श्राद्धकल्पः समाप्तः ।